Ziya Nur Aksun

OSMANLI TARİHİ

Osmanlı Devleti'nin Tahlilli, Tenkidli Siyasî Târihi

Dördüncü Cilt

Ötüken Neşriyat A.Ş.

YAYIN NU: 290
KÜLTÜR SERİSİ: 89

ISBN 975 - 437 - 145 - 8

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.
İstiklâl Caddesi No: 99 Kat: 3 Ankara Han
80060 Beyoğlu - İSTANBUL
Tel: (0212) 251 03 50
Faks: (0212) 251 00 12

Kapak Düzeni: Nur-Olcay Okan
Dizgi: Dizgievi
Baskı: Eldim Ofset
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İSTANBUL 1994

İÇİNDEKİLER

SULTAN ABDÜLAZÎZ HAN

(1861-1876 M. / 1277-1293 H.)

(DEVAMI)

SULTAN MURAD HÂN-I HÂMİS

(1876 M./1293 H.)

SULTAN EL-GÂZİ ABDÜLHAMÎD HÂN-I SÂNİ

(1876-1909 M./1293-1327 H.)

Dördüncü Cildin Sonu

SULTAN ABDÜLAZÎZ HAN

(1861-1876 M. / 1277-1293 H.)

(DEVAMI)

"Yeni Osmanlılar" Nâmı Verilen Gizli Cemiyetin
Karbonari Esasına Göre Teşkîlâtlanması,
Bu Teşkîlâtta Yabancıların Büyük Rolü;
Dâhil Olanların Fikirleri
ve Memlekete Verdikleri Zararlar

Koskoca Osmanlı ülkelerinin, Ondokuzuncu asrın başlarından itibâren, içtimaî bünyeye oturtulamayan bir seri siyasî inkılâplar memleketi olması, bunun tabiî netîcesi olarak çok büyük kitlevî muhâlefetler, yer yer, bölge bölge dâhilî muhârebeler ve karışıklıklar diyârı hâline gelmesi, bunların halk müfekkiresinde vücûda getirdiği gayrımemnûnluklar, ecnebî devletlerin hemen bütün dâhilî işlere müdâhale etmeleri, onlara tebâiyet eden ve her biri bir sefârete yaslanmış kimselerin yüksek mansıplara ulaşması, bazı münevverler üzerinde garip tesirler husûle getirmiştir. İşte bu arada bâzı gençler, yabancı devletlerin arzûlarına ve tuttukları politikalarına gâyet muvâfık bir şekilde, marazî bir hürriyet hastalığına yakalanmışlar, o sırada Avrupa'da moda olan ve Osmanlı Rumelisi'nde de senelerden beri Rusya tarafından tatbîk mevkiine konulan komitelere özenerek, gizli bir cemiyet hâlinde teşkîlâtlanmaya kalkışmışlardır. Böylece "Yeni Osmanlılar" denilen gizli cemiyet doğmuş ve şu 1866 senesinde de, Avrupa'da neşrettikleri varak-pâre-

lerle neşriyâta başlıyarak, memlekette arzuladıkları değişikliğe vücût vermek istemişlerdir.

Bu gizli cemiyet İstanbul'da teşekkül etmiş ve önce muhtelif yerlerde toplantılar yapmıştır. Cemiyet mensupları arasında Ziyâ ve Kemâl Beyler, Ali Süâvi, Mahmud Nedîm Paşa'nın yeğeni Mehmed Bey, Reji komiseri Nuri Bey, sonradan Kudüs Mutasarrıfı olan Reşad Bey, gazeteci Âgah Efendi, Şinasî, Subhi-paşa-zâde Âyetullah Bey gibi gençler vardır. Abdurrahman Şeref'e göre "Cemiyetin rûhu ve reîsi Mehmed Bey'dir." Kendisi de 105 numara ile âza olan Ebuzziyâ'nın, *Yeni Osmanlılar Târihi*'ndeki ifâdesine göre ise, Nuri ve Reşad Beyler, reîs vaziyetinde bulunmaktadır.

Aynı kaynağa göre, Nuri, Reşad, Mehmed ve Âyetullah Beyler, aralarına Kemâl'i de alarak, 1865 Hazîran'ının bir pazar günü, Yeniköy'deki Ahmed Bey'in yalısına ve oradan da Belgrad ormanına gittiler. Aralarında *Mir'ât* sâhibi Refîk de vardı. Orada, idârenin meşrûtî (constitutionnel) hâle dönüştürülmesi için, alınacak tedbîrleri konuştular. İşte Yeni Osmanlılar nâmındaki gizli cemiyet, o gün teşekkül etti. Bu altı kafadar, yanlarına Carbonari ile Leh cemiyet-i hafiye-i siyâsiyesine dâir kitaplar da almışlardı.

Ebuzziyâ bu tarihten beş ay sonra cemiyete katıldığını yazmakta, bu gizli teşekkülün nizâmnâmesinin Âyetullah Bey tarafından hazırlandığını kaydetmektedir. Buna göre gizli cemiyet, biri reîs olmak üzere, yedi kişilik hücrelerden müteşekkil olacaktı. Gruplar birbirini tanımıyacaklar; ancak reîsleri vâsıtasıyle emir alacaklardı. Carbonari cemiyetinde 20 kişilik hücrelerin bulunduğu nazara alınırsa, Yeni Osmanlılar'ın hem çekindikleri ve korktukları, hem de milletçe makbûl addedildiği için 7 rakamını aldıkları anlaşılmaktadır.

Aynı sıralarda Mâliye Nezâreti'nden sonra Meclis-i Hazâin (Sayıştay) reîsliğine getirilen Mısırlı prens Mustafa Fâzıl Paşa, her nedense buradan da ayrılmakta; Paris'te çıkan *Nord* gazetesinde Sultan Azîz'e hitâben bir mektup yazarak, Pâdişah'ı meşrûtiyeti ilâna dâvet etmektedir. Bunu ne gibi sâiklerle ve hangi dış tahriklerle yaptığı az çok tahmîn edilen Paşa, "usûl-i serbestâne", "nizâmât-i esâsiye", "şûrâ-yı ümmet" gibi tâbirlerle iktisadî ve siyâsî bir liberalizm ile parlamenter bir rejim istemekte ve bunu "Türkistan'ın erbâb-ı şebâbı" yâni "Genç Türk"ler nâmına talep ettiğini de ihsâs etmektedir. Bu mektup, Kemâl ve Sâdullah Beyler tarafından karantina kâtibi Ahmed'in evinde Türkçe'ye çevrilmekte ve *Courrier d'Orient* sâhibi Jean Pietri'nin yardımıyle, Beyoğlu'ndaki Caillol adındaki bir Fransız'ın litoğrafya matbaasında tab' edilmekteydi.

O sırada İstanbul'da çıkan *Muhbir*'de Ali Süâvi, Ebuzziyâ'nın tâbiriyle

bu mektup için "âmiyâne bir neşriyât yapmaktaydı." *Muhbir* bu densiz neşriyâtı sebebiyle kapatılmakta ve Süâvi de Kastamonu'ya nefyedilmekteydi.

Ebuzziyâ, iki gün sonra matbaada Âyetullah, Reşad, Nuri ve Kemal'le buluştuklarını, onun Erzurum vâli muâvinliğine, Ziyâ'nın ise Kıbrıs mutasarrıflığına tâyin edildiği haberini aldıklarını ve buna hayret ettiklerini yazmaktadır. Jean Pietri Korsikalı, güyâ terakkîci (=progressiste) bir adamdır. Şinasî'yi ilk defa işte bu adam Paris'e göndermiş; onun Kemâl'le mektuplaşmasını temin etmiştir. Velhâsıl bu zümrenin teşkîlinde ve Yeni Osmanlılar nâmıyle anılan cemiyet âzalarının birbirini tanımalarında büyük rol oynamıştır. Hattâ Ebuzziyâ'ya göre, Ziyâ ile Kemâl'i birbirine tanıştıran da, yine bu adamdır. Onların ilk karşılaşmaları, işte bu Korsikalı'nın matbaasında olmuştur. Şu adamlar, o gün orada, Sukkakini nâmıyle anılan aslen İtalyan birini daha tanıyorlar ki, bu herif de Mustafa Fâzıl'ın gizli siyasî ve ticârî işlerini çevirmektedir. Sukkakini, bizim hâlâ hürriyetçi ve terakkici diye andığımız, artık delikanlılıktan çoktan uzaklaşmış bulunan bu kart "Jeunes"leri, patronu nâmına, Avrupa'da müşterek faaliyete dâvet etmektedir.

İstanbul'dan taşraya yüksek memuriyetlerle tâyin edilen Jön'ler, kendilerine teklîf edilen para ve şöhret imkânlarını daha câzip görerek, bunu kabul ediyorlar. Avrupa'ya önce kendilerinin gitmesi, sonra Âgah ve Süâvi'nin gelmesi kararlaştırılıyor. Bunun üzerine Kemâl ve Ziyâ, bâzı mâzeretler ileri sürerek, memuriyetlerine gitmeyi geciktiriyorlar. Korsikalı matbaacı, baş-mürettibi Kalavasi'yi Süâvi'ye göndererek, alınan kararı bildiriyor. Nihâyet Ziyâ ile Kemâl Fransız sefâreti karşısındaki Valori lokantasında buluşuyorlar ve elçiliğin yardımıyle kılık değiştirip, yine onların muâvenetiyle Tophane'den vapura binerek, memleketi terkediyorlar. Onların gidişi üzerine bir iki tevkîf yapılıyorsa da, diğer elebaşılar, Jean Pietri'nin evinde gizleniyorlar. Sukkakini'nin yardımıyle Suâvi ile Âgah da Avrupa'ya gönderiliyor. Böylece Mustafa Fâzıl, "Jeunes Turcs" grubunun hâmisi olarak, bâzı dümenlere girişiyor. Bir kaç Fransız gazetesi Jönleri "Türkiye'nin kurtarıcıları ve terakkîcilerin önderleri" diye tavsîf ediyor ve "Fransız milletinin, terakkîye bayrak açan bu kalem sâhiplerini misâfir etmekle övündüğünü" söylüyor. Aynı cemiyet âzasından olan Ebuzziyâ "Jön Türk fırkasının İstanbul'daki Fransız sefâretinden yardım görmesinde ve Paris'te iyi karşılanmasında Napolyon hükûmetinin rolü vardır." demektedir.

Nihâyet bu gürûh, Mustafa Fâzıl'ın Paris'teki konağında, yapacakları işi kararlaştırıyorlar. Süâvi, *Muhbir*'in çıkarılmasında, Kemâl ve Ziyâ "Hürriyet" adında yeni bir gazete neşrinde ısrar ediyor. Böylece, daha başlangıçta, aralarına ihtilâf giriyor. Nihâyet Süâvi'nin *Muhbir*'i çıkarması, *Hürriyet*'in

de sonra neşri kararlaştırılıyor. Bilâhare Londra'ya İstanbul'dan harf ve mürettip getiriliyor. Mustafa Fâzıl bir sandık kurarak, 250 bin frank sermâye koyuyor. Bunun idâresi Ziyâ'ya veriliyor; yapılacak masrafların Sukkâkini'ye bildirilmesi, sermâyenin azalmıyacağı söyleniyor. Hürriyet mücâhitlerinden Ziyâ'ya 3 bin, Kemâl ve Rifat'a 2 bin, Âgah ve Süâvi'ye 1500, ötekilere 1000 frank maaş bağlanıyor. Fransa ve İngiltere'nin ikisinin de desteğini almak ve tesir yapmak için, Paris ve Londra'da neşriyâta başlanıyor. Bu gazeteler, Tanzîmat'ın fecî şekilde artırdığı, tıpkı bir diplomatik masûniyet gibi işleyen ecnebî imtiyâzları sebebiyle ve yabancılar eliyle, Türkiye'de tevzî ediliyor.

O sırada Tanzîmat'la birlikte bir nevi hâmimiz hâline gelen düvel-i ecnebîye, Bâbıâli'yi kendi menfaatlerine uygun ıslahat yapması husûsunda şiddetle sıkıştırmakta ve Abdülazîz Han'ın kuvvetlenme yolundaki gayretlerinden de endîşelenmektedirler. İşte Jön Türk faâliyeti de, bu siyasî baskı zamanına rastlamakta ve yapılması icâb eden ıslahat husûsunda, Yeni Osmanlılar'la düvel-i ecnebîyenin arzuları, esas noktalarda aynı bulunmaktadır. Bu münâsebet, Jön Türk grubunu, târih ve millî şuûr önünde, utanç duyulacak bir mevkide bırakmaktadır.

Bizzat bu gizli cemiyet âzasından biri olan Ebuzziyâ'dan hülâsaten naklettiğimiz yukarıdaki îzâhât bunu te'yîd etmekte ve hareketin husûsiyetlerine işâret etmektedir. Buna göre, cemiyetin teşekkülü, âzalarının birbirini tanıması, bilhassa Fransız sefâretine mensup ajanlar mârifetiyle yapılmış; bunların Avrupa'ya götürülmesi onlar tarafından sağlanmıştır. Mustafa Fâzıl'ın bulunuşu da, ecnebîlerce hazırlanmış; neşriyâtın dağıtılışı ve bunun müessiriyeti, yine aynı yabancı eller tarafından temin edilmiştir. Hemen hepsi de Mason olan bu kart gençlerin ciddî bir idealist olmadıkları ve ortaya attıkları siyasî fikrin kendileri için de bir fanteziden ibâret bulunduğu, hayâtlarıyla sâbittir. Ne Mustafa Fâzıl, ne Kemâl ve Ziyâ, ne Süâvi ciddî kanaat adamları değildir ve hiç biri tam millî şuûra sâhip kimseler de sayılamaz. Bunlardan bir kısmı İstanbul'dan dışarıda, yüksek memuriyetlere tâyin edilmelerini hazmedememişler; patronları da güyâ hakkı yendiği mülâhazasıyle, aynı hazımsızlığı göstermiştir.

Bu hâlet-i rûhiyede bulunan şu gayrı memnûnlar çok ustalıkla bulunmuş ve yabancı ajanlar tarafından muhâlif bir grup olarak ortaya çıkarılmış görünmektedir. Esâsen bir müddet sonra da, beğenmedikleri ve tenkîd ettikleri idârenin verdiği memuriyetleri kabul etmişler ve iş mayna olmuştur. Yâni şöhret, mevki ve para için başlayan hareket, yabancı desteğinden mahrum kalınca sönmüştür. Ecnebîler ise bunu kendilerince arzu edilen gâye için, bir maşa olarak kullanmışlar; buna lüzum kalmayınca da himâyeden vazgeçmişlerdir. Bunlar ancak Tanzîmat'tan beri başlayan, çok sakîm ve gayr-ı millî bir

yol olan, ecnebî yardımıyla yükselinebileceği kanaatine saplanmışlar ve buna uygun hareket etmişlerdir. Tanzîmat'la başlayan, tebaa müsâvâtı ve ecnebî imtiyâzının, hattâ ticarî serbestînin yalnız gayr-ı müslimlere yaradığını, o vakte kadar zayıf bir seviyede bulunan zımmîlerin, memlekete sokulan ecnebî sermâye ile birleşerek kuvvetlendiğini, Türk ticâret ve sanâyiinin ağır bir darbe yediğini, devletin yabancı müdâhalelerle haysiyetinin kırıldığını hiç düşünmemişler; yahut anlamaz görünmüşlerdir.

Gayretlerini devleti kuvvetlendirmek, kudretli bir Türkiye vücûda getirmek üzere sarfedecekleri yerde, onu daha zayıflatacak, hattâ parçalanmasına bile sebep olabilecek, siyasî hürriyet ve parlamenter rejim talep etmeğe kadar vardırmışlardır. Bu sebeple o günkü cemiyetimiz için, makaam-ı saltanat ve hilâfette bulunan Sultan Azîz Han'ı ne derece millî fikrin sembolü addetmek icâp ederse, şu gürûhun faaliyetlerini de o derece gayr-ı millî görmek zarûrîdir. Memleketini ve milletini seven bir adamın dikkat edeceği en mühim husûs, devletinin sarsılmamasını temin etmek ve onu sarsıntıya uğratacak her türlü hareketten sakınmaktır. Memleketi yükseltmek için, şu veyâ bu fikirler peşinde koşan her idealistin, öncelikle düşüneceği şey, devletin sarsılmamasıdır. Şu harekette ise bunların hemen hiç düşünülmediği açıktır. Onun için bu Jön Türk faaliyetini, vatanperverlikle te'lîf etmeğe de imkân yoktur.

Nitekim Ebuzziyâ'nın ismini vermediği ve yalnız "Bizim bütün fikir kuvvetimiz idi." diye tavsîf ettiği bir ihbârcı, oynanmak istenen oyunu görmüş ve bunun vücûd vereceği sarsıntının zararlarını anlıyarak, cemiyet faaliyetinden devleti haberdar etmiştir. Bu ihbarcı, başka kaynakların te'yidinden de anlaşıldığı üzere, Âyetullah Bey'dir. Nitekim bu zâtın:

"Ben samimiyetle bu cemiyete dâhil oldum ve Veli Efendi Çayırı'ndaki ictimaa kadar işittiğim sözlere de inanmışdım. Lâkin ictimâ'da, başta Mustafa Fâzıl Paşa'nın müdîr-i umûru Azmi Bey'i, cem'iyeti idâre eder ve müzâkereleri de vükelâyı katl ve Mahmud Nedîm Paşa'yı sadârete getirmek üzere cereyân eyler gördüğüm zaman, bende hâsıl olan nefret, zihnen tam bir inkılâba sebeb oldu. Ortada hükûmet usûlünün ıslahına dâir bir tedbîr ve memleket menfaati hakkında yapılacak iyi bir iş görmediğimden, acı tenkîdlerle bulundum. İctimâ'da bulunanlar bu cesâretime hayret etti. Mehmed Bey telâşla, 'Bu cemiyete bir çok ricâl ve ezcümle pederiniz dâhildir.' deyince, yalanın bu merkeze varmasına sabrım kalmadı. Hemen ayağa kalkdım ve 'Eğer şahsa hizmet ediyor ve menfaat-i şahsiye için insan katletmek istiyorsanız, Allah sizi kahretsin.' dedim ve atıma atlıyarak, hayvanı sür'atle sürdüm.

Nasıl olup da arkamdan bir kurşun göndermediklerine taaccüb ederim. Kurşun menzilini geçinceye kadar, bunu muntazır olmuşdum. Akşam pederime, onun da dâhil olduklarını söyledikleri cemiyetin hal ve şânını anlattım. Pederim böyle şeylerden çok müteneffir bulunduğu için, pek müteheyyic oldu ve Âlî Paşa ile dargın bulunan Serasker Rüşdî Paşa'ya ma'lûmât verdi."

dediği nakledilmektedir.

Ebuzziyâ'ya göre Mütercim "Zannetmem ki bu memleketde böyle bir harekât-ı fesâdiyeye cür'et edecek adamlar bulunsun, mahdum bey hevesât-ı sinn'i cihetiyle vehme tâbi' olmuş, gördüğü karaltıyı cemiyet-i fesâdiye zannetmiş olsa gerek." diyerek, ihbârın Zaptiye Nâzırı'na yapılmasını söylemiştir. Rivâyete göre, onun bu reddi üzerine iş, Âlî Paşa'ya bildirilmiş ve lüzumlu tâkibât yapılmıştır. Abdurrahman Şeref ise, onların gâyelerini bir takım suâllerle, pek ölçülü olarak tenkîde yeltenmektedir: "Fakat istedikleri ne idi ve memleketde kaabil-i icrâ mı idi? İşte buralarını tâyin ve tahmîn edemiyorlar idi. Evet! Matlûb hürriyet idi. Ama bu câzibeli lafzın medlûl-i siyasîsi, lûgat kitâblarındaki ma'nâsı gibi sarîh ve muayyen değildir. Saydi müşkil bir şikârdır. Anı getirdik demekle gelir mi ve gelse yerinden hoşlanarak yerleşip kalır mı? Yoksa hüsn-i kabul zu'muyla kendine edilen mürâatın ve nâkıs veyâ ters ve bâhusus mantıksız olduğunu görerek başını alır çıkar gider mi? Hasbe'l-beşeriye düşünülemiyen şeyler bunlar idi. Çünki o nâzenîni getirmekden ziyâde muhâfaza etmek güçdür. Çünki şîvekârlığıyle berâber mîzâcı titiz olduğundan, dildâdelerinde samîmî vefâkârlıkdan inhirâfa delâlet eder bir hareket gördü mü sezdirmiyerek gözden nihân olur." Aynı müellif Genç Türkler'ce bunların düşünülmediğini, bunun vücûda getireceği ayrılıklarla "sîne-i hamiyette açılacak cerîhaların devâ-nâ-pezîr olacağını kestiremediklerini" söylemekte ve "Her ne ise, zümre-i şebbân, bu tatlı hayâlât ile bir müddet Paris'te demgüzâr oldu ve memleketlerine hafiyyen idhâl eyledikleri neşriyatlarıyle bir îkaz ve intibâh husûle getirecekleri ümniyesini besleyip durdu." demekte, maksatlarının tahakkukunun güç olduğunu söylemekte ve hattâ mümkün de görmemektedir.

Bu kartlaşmış "Jön"ler, Türkiye'de ancak ecnebîler lehine devleti tam mânâsıyle sarsacak bir hürriyet isterken, yine bize tâbi bir memleket olan Romanya'nın meşhûr muharrirlerinden Panait İstrati, aynı sıralarda "Osmanlı ülkesi dünyanın en hür diyârıdır; İslâm'ı ve pâdişahı tenkîd etmemek şartıyle, Türkiye'de her şeyi yapmak serbesttir." demekte idi. Yine bu sıralarda yaşamış ve Türkiye mütehassısı olarak tanınmış olan meşhur M. Urquarth "İngiliz ve Protestan olmasaydı Türk ve Müslüman olmayı tercîh eder olduğu-

nu, Türkler'in her bakımdan dünyanın en mükemmel milleti bulunduğunu, İngiltere ve Türkiye'nin ise dînî ve medenî hürriyete sâhip yegâne iki ülke olduğunu" beyân etmekteydi.

Bu müşâhedelerden de anlaşıldığı üzere, Türkiye, istibdâdın hâkim olduğu bir ülke değil, mâkul ve tabiî hürriyetin hükümran bulunduğu bir diyârdı. O halde bizim Jön'lerin ıztırabını duyduğu, nâmına kasîdeler düzdüğü hürriyet ne idi ve ne mânâsı vardı? Bu hürriyet, önce ve evleviyetle gayr-ı müslim vatandaşlarımıza yarayan ve yarayacak olan bir metâ idi ve bizzat yabancı devletlerin notalarla ileri sürdükleri ıslahat taleplerinin mâhiyeti de buna dayanıyordu. Sonra Jön'ler, bunun tabiî bir netîcesi olarak, parlamento istiyorlardı. Güyâ bunu, kendi zu'mlarınca, hem pâdişahın mutlak otoritesini tahdît için arzûluyorlar; hem de bütün tebaayı kaynaştıracağını ümîd ediyorlardı. Tanzîmat'tan itibâren başlayan devirde pâdişah otoritesinin tahdît ve tenkîsi yolunda bir cereyân görülmektedir ki, zamanımıza kadar süregelmiş, yalnız hâkanın nufûzunu ve saltanatı alaşağı etmekle kalmamış, devlet kudretini de bitirecek tarzda bir gelişme kaydetmiştir. Bu bir bakıma Ondokuzuncu asrın ilk çeyreğinden itibâren başlayan siyasî inkılâplarla alâkalıdır ve çok eski zamanlardan beri gelen, millî ve an'anevî müesseseler nizâmının, pâdişah otoritesi lehine tâdiline karşı bir aksülâmel olarak da görünmektedir. Yalnız bunun esas nümûnesini, millî ve an'anevî nizâmdan ayrılma yolunda bulunan hükûmete karşı, zincirleme olarak devam eden halk hareketlerinde görüyoruz. Jön'lerin hareketine bu halk gayr-ı memnûnluğu belki müessir olmuştur. Esâsen müslüman halk, siyasî hâdiselerde, epeyce zamandan beri sükûtu tercîh etmekte ve kendi hareketlerinin ecnebî müdâhalesiyle, gayr-ı müslim tebeanın isyanına bahâne olması karşısında sessiz kalmayı zarûrî görmektedir. Onun nizâmı bozmama endîşesiyle aldığı, hattâ bîgâneliğe kadar varan bu tabiî ve makûl tavır, bâzı münevverlerce cehâlet, gaflet, şarklılık, atâlet, hattâ medeniyete düşmanlık gibi ithamlara mâruz kalmıştır.

Jön'lerin fikirlerinin esas menşei, dış tahriklerle doğan gayr-ı müslim tebea isyanları ve ecnebî devletlerin ıslahat husûsundaki telkînleridir. Onlar hürriyet denilen boş, fakat sihirli kelimeyle, işin kolayca halledileceğini, her kavmin seçeceği meb'ûslardan kurulacak meclisin kaynaştırıcı bir müessese olacağını umuyorlardı. Diğer taraftan pâdişahın ancak nazariyede mutlak olan selâhiyetlerini azaltmak istiyorlardı. Halbuki pâdişahı, fiilen müstebit yâhut mutlak bir hükümdar olarak görmek çok fecî bir yanlışlıktı. Onun selâhiyetlerini kısmak ise, Türklüğün ve Müslümanlığın, koskoca devletteki nufûzunu zayıflatmaktan başka bir netîce vermezdi. "Hürriyet" nâmı ile pâdişahı tenkît ve ithâma yeltenmek ise, müslümanların en yüksek birleştirici makaamı olan Hilâfet-i Uzmâ'yı, Büyük Türk Hâkanlığı'nı ve Roma'nın

hıristiyan tebeasının hâkimi bulunan Sultan-ı İklîm-i Rûm'un nufûzunu sarsmaktan başka bir şey tevlîd etmezdi. Halbuki hâlâ Afrika, Asya ve Avrupa'da geniş topraklar işgâl eden, çok çeşitli hıristiyan ve müslüman tebeaya sâhip bulunan devletin, en büyük kaynaştırıcı ve birleştirici müessesesi, çok köklü, şerefli, âdil icraatlarla hâlelenmiş ve Hânedân-ı Âl-i Osman'da tecellî etmiş olan Devlet Reîsliği'ydi. Bunun selâhiyetlerini kısmak yolunda yapılacak her hareket, Türklük ve Müslümanlığın kuvvetini zedeler ve millî vicdanı yaralardı. Jön Türk grubu içinde, bu müessesenin lüzûmunu ve birleştirici kudretini kavramamış insanlar azdı. Bununla berâber, şu hareketin devam eden netîcesi, maalesef devlet reîsliği otoritesinin gittikçe tahdîdi ve zayıflatılması tarzında gelişmiş ve netîcede her bakımdan istikrar ve muvâzene unsuru olan koskoca devletin parçalanmasına kadar uzamıştır.

Makaam-ı Saltanat'ın ise bunlara bakışı pek başkaydı. Nitekim düvel-i ecnebiyenin siyasî müdâhalelerini azaltmak ve onlara bir dostluk cemîlesi göstermek için yapılan Avrupa seyâhatinde Sultan Azîz, Mustafa Fâzıl Paşa ile Toulon'da görüşmüş, hattâ Mısırlı Prens'in portresini hâvi halıyı ayakları altına serdirmiş olmasına rağmen teeddüben çiğnememiştir. Londra'da kendisini karşılayanlar arasında fesli kimseler görünce, bunların kim olduğunu Fuad Paşa'ya sormuş; ondan da "Mustafa Paşa kulunuzun teşkîl ettiği fırka-ı muhâlife âzalarından bâzılarıdır." cevâbını almıştır.

Şu ifâdeler Pâdişah'ın, ne derece yüksek ve bî-taraf bir devlet reîsi olduğunu ve âdeta millî bir sembol olarak görüldüğünü anlatmaktadır. Nitekim Mustafa Fâzıl Paşa bir müddet sonra İstanbul'a dönerek, Hey'et-i Vükelâ'ya dahi girmiş; bu sebeple Jön Türk grubundan bâzılarının bol olan mâlî kaynakları darlaşmıştır. Bir rivâyete göre Sultan Azîz, kendisinin daha evvel mâbeyn kâtipliğinde bulunan Ziyâ Bey'e haber ve para göndererek, "Rızâ-yı şâhânesi hâricinde yaşamasına rağmen, kendi bendegânından olan bir kimsenin yâr-u ağyâra karşı sürünmesine vicdanının tahammül edemediğini bilmesini, âtîsini düşünmesini" bildirmiştir. Ziyâ bir müddet sonra memlekete dönmüştür. Görülüyor ki, târihen pek fazla tenkîd edilen şu büyük Osmanlı hükümdarının ulüvv-i cenâbı had ve hududun dahi ötesindedir. Nihâyet bu Jön Türkler, en büyük düşmanları olan Âlî Paşa'nın vefâtından sonra, birer ikişer yurda dönmüşler ve beğenmedikleri idârenin memuriyetlerine girmişlerdir. Esâsen başlıca tenkîdlerini Âlî Paşa'ya karşı yapan ve onu alabildiğine tenkîd eden bu adamların bâzılarının Sultan'a dil uzatmaktan şiddetle ictinâb ettiklerini de ifâde etmek lâzımdır. Onların bu neşriyatıyle, vezîrlerin nufûzunun kırıldığı da söylenmiştir.

İstanbul'a gelenler, bu defa burada da rahat durmadılar. Kendileri gibi Mason olan Velîahd Murad Efendi ile temâsa başladılar. İbnülemîn'in neşret-

tiği Dr. Âtıf Bey'in muhtırasında, Sultan Hamîd, bu hususta şunları söylemektedir:

"Birâderim, Kemâl Bey'le ahbâbdı, gece sabahlara kadar hem içerler, hem de okur yazarlardı. Bir gün Kemâl Bey'i gördüm, kendisine 'Kemâl Bey iyi bil ki, birâderimin ma'nen sebeb-i mevti olacaksın, onu bu kadar içkiye teşvîk etme.' dedim... Bunlar muhtelif yerlerde ve ekseriyâ Kurbağalıdere Çiftliği'nde ictimâ ederlerdi. Hâl ve kârları, Sultan Azîz'i zem' ve kadh etmek ve yerli yabancı efkârı aleyhine çevirmek üzere plânlar tertîbi ile, müşârünileyh hazretlerini bir an evvel makaamından düşürerek, yerine Velîahd'i geçirmek husûsundan ibâretti."

Nitekim Ebuzziyâ "Kemâl memleketin ve kendinin müstakbel saâdetini Murad Efendi'nin şahsında görüyordu." demekte, ekseri neşriyâtında bahis getirerek "Erbâb-ı şebâb milletin murad-ı âtîsidir." gibi cümlelerle Şehzâde'ye îmâlarda bulunduğunu, "Hakîkî ahvâle vâkıf bir çok adamların ise Velîahd'in sefâhatte emsâli gelmemiş" bir kimse olduğunu söylediklerini kaydetmektedir.

Bu sırada Kemâl, *İbret* gazetesini çıkarmış; bu kapatılmış ve kendisi de Gelibolu mutasarrıflığına tâyin edilmiştir. Velîahd ise fazla içkiden sıhhatini bozmuş, tabîbler deniz banyosuna lüzum gösterdiğinden İngiliz sefîri Sir Henri Elliot'un Üsküdar'daki yalısından denize girmeğe başlamış. Bu arada Kemâl'le görüşmeler devam etmiş; Sultan Hâmid'in ifâdesine göre "bir hal'e dahi gitmek tasavvurlarında" bulunulmuş. Bunlara Güllü Agop'un tiyatrosunda oynanan *Vatan yahut Silistire* isimli piyesindeki, her halde mürettep, taşkınlıklar da eklenmiş; "Yaşasın Kemâl,Yaşasın Millet." âvazeleriyle nümâyişler yapılmış; "Murâdınız nedir? Murâdımız budur; Allah Muradımızı versin." gibi sözlerle Velîahd'in ismini "âverde-i zebân etmişler." Tabiî ertesi gece Kemâl ile Nuri, Hakkı, Ahmed Midhat ve Tevfîk Beyler nefyolunmuşlardır. Bunlardan Hakkı Bey (Bereket-zâde) bu nefiy hâdisesini *Yâd-ı Mâzî*'sinde anlatmıştır.

Görülüyor ki, Jön Türk faaliyeti bu tarzda uzamış gitmiş; bilâhare yabancı devletlerin siyasî baskılarıyle vücûd bulan saptırmalar ve onların dâhildeki adamlarıyle çevirilen dolaplar netîcesinde de istedikleri tip bir politik rejime gidilmiş; bütün bunlar ise memleket için pek yıkıcı netîceler vermiştir. Yeni Osmanlılar'ın kullandıkları ve sonra daha da yayılmış olan "Jeunes Turcs" tâbiri, Maârif Müsteşârı İ. Sungu'nun yazdığına göre, "1830 târihine doğru Fransa'da "Jeune France", İtalya'da "Jeune Italic", Almanya'da

"Jeune Allemagne", İngiltere'de "Jeune Angleterre" adı altında politika ve edebiyatta ifrat taraftarı bâzı gençlerin teşkîl ettikleri gizli cemiyetlerin unvanı taklîd edilerek alınmıştır." Bunlardan bilhassa "Jeunes Turcs" tâbiri o kadar yayılmıştır ki, halen dahi ifrat taraftarı olan, radikal reformlar, cezrî inkılâplar isteyen kimseler bilhassa bu isimle anılagelmiştir. Nitekim bu gün dahi Vietnam'daki Jeunes Turcs generallerden, Kore'deki Jeunes Turcs albaylardan bahsedilmektedir. Bu Jön Türk faaliyeti, Ondokuzuncu asrın millî noktadan en büyük iki hükümdarı olan ve yabancı nufûzunun Türkiye'den def'i ve devletin an'anevî prensiplere istinâden kudretlenmesi için çalışan Azîz ve Hamîd Hanlar zamanında bilhassa fazlalaşmış ve düvel-i ecnebiyenin desteğini de kazanmış görünmektedir. Yabancı emelleriyle de birleşen şu hareketin vücûd verdiği siyasî değişiklikler, Türkiye için pek fecî olmuş; koskoca devleti temellerinden sarstığı gibi, günümüze kadar uzayan zavallılığımızın da belli başlı âmillerinden birini teşkîl etmiştir.

Avrupa'nın Islahat Husûsunda Osmanlı Devleti'ni Tazyika Başlaması; Muhtelif Devletlerin Bu Meseleye Bakışlarındaki Ayrılıklar ve Netîce

1867/1283 senesi, Avrupa'da başlayan Jön Türk neşriyatı ile dikkati çektiği gibi, buna paralel olan ve ıslahatın hızlandırılmasını hedef almış bulunan yabancı devletler teklîfleri ile de gâyet ehemmiyetli bir devre olarak görülebilir. Aynı zamana ve hemen hemen aynı esaslara istinâd eden, fakat biri "Genç Türkiye" nâmı da verilen içimizdeki bir muhâlif grupça, diğeri ecnebî devletler sefîrlerince yapılan bu taleplerin berâberliğini tesâdüfe atfetmek imkânsızdır. Engelhardt bu yılın, Türk ıslahat târihinde mühim bir mevki işgâl ettiğini ifâde ederek, şöyle demektedir:

> *"1867 senesi, tâbir câiz ise, Avrupa devletler hey'eti mahkemesinin huzûrunda, büyük bir dâvânın, Türkiye dâvâsının rü'yet edildiği senedir. Yeni Türkiye'nin hâl-i hâzırı bu mahkemede tedkîk edilmiş ve Devlet-i Osmaniye, ilk defa olarak bir Avrupa kongresinde bulunabilmek şerefine kavuşmasını temin eden, devletler müdâhalesinin vesâyeti altında bulunmağa mahkûm olmuştur."*

Aynı müellif, Tanzîmat'ın husûsî bir safhası olan bu devrenin, garb politikasının ortaya koyduğu dersi anlamış olan "Genç Türk" grubunun da meşrûtiyet devrinin başlangıcını temin edecek faaliyetleri ile nazar-ı dikkati

çektiğini kaydetmektedir. Artık "hâmîlerimiz" mâhiyetine giren düvel-i ecnebiye, Engelhardt'ın tâbiriyle "Yalnız nasîhat ve tavsiyelerle de iktifâ etmemeğe başlamışlar; bize hangi yolu tutmamız gerekeceğini, ne gibi vazîfelerle mükellef bulunduğumuzu anlatmak için memleket ahvâlini bizzat tahkîk ve tedkîke teşebbüs etmişlerdir." Bu hususta aralarında bir hayli muhabereler cereyân etmiş ve karşılıklı fikirler teâtî edilmiştir. Fransa Paris Muâhedesi'ni imzalamış olan devletlerin sahip oldukları hukuk-ı ahdiyeye istinâden Bâbıâli'yi Islahat Hatt-ı Hümâyûnu'nun hükümlerini tamâmen tatbîk ettirmek için icbarda bulunmaları hususunda ısrar etmiştir. Engelhardt, "İşte bunun için III. Napoléon'un Hâriciye Nâzırı 'Osmanlı ülkesindeki muhtelif milletler arasında hiç bir fark bulunmasını istemediğini, müslim ve gayr-ı müslim tebeayı aynı sûretle sahâbet ederek birbirinden ayrı tutmadığını' beyân etmişti." demekte, "Binâenaleyh tebea-i Osmaniye'yi kendi memleketlerinin ıslahı meselesiyle alâkadar etmek ve bilhassa ıslahat husûsunda Türkler'in hıristiyanlar derecesinde ve belki de onlardan daha ziyâde elzem ve faal bir unsur olduğu hakîkatini aslâ unutmamak şartıyle ihtiyat ve sebât ile hareket etmek lâzım geliyordu." hükmünü vermektedir. İşte Fransa'yı Jön Türk grubu teşkîl ile ona yardıma sevkeden sebeplerden biri, zâhirî îzâhlara göre budur.

Engelhardt, "Fîlhakîka Fransız diplomatlarının kanaatince Osmanlı hıristiyanları arasında, birleştirici ve muktedir bir siyasî sınıfın bulunmadığı, Rumlar'ın hiç bir vakit Slavlar'a tâbi olmayı istemedikleri, Slavlar'ın Rum fâikiyetini çekemedikleri, Ermeniler için ise bu iki kavmin hegemonyasına tahammül edilemiyeceği, bu sebeple onbeş yirmi muhtelif unsuru bir arada tutabilecek yegâne bağın Türkler olduğu, bu bağlayıcı unsurun çöküşüyle Osmanlı Devleti'nin kırık bir makina gibi dağılacağı, reâyâdan her birinin ise bir tarafa gideceği müsellem idi." demekte; Ruslar'ın bunun aksini isbat için çalıştıklarını söylemekte, şuna mâni olmak isteyen Paris'in ıslahat tatbîkatı için evvelkilerden ziyâde şiddet ve metânet gösterme kararına vardığını kaydetmektedir.

Fransa'nın bir Fransız ağzından izah edilen şu görüşüne mukaabil, Rusya, büsbütün başka bir kanaattedir. Prens Gorçakof, daha Paris Muâhedesi'nden önce verdiği memarandumunda, "Muhtelif Osmanlı unsurlarının nâ-tamam bir şekilde ittihâdının mümkün olmadığını, çünki mevcud unsurlardan hiç birinin samîmî bir birleşmeye meyyâl bulunmadığını" söyleyerek, "Bu sebeple onlara her şeyden evvel milliyet esâsına göre husûsî te'minât vermek iktizâ eder." demişti. Bu sebeple Rusya, Şark meselesinin amelî bir şekilde hallinin ancak böylelikle mümkün olabileceği husûsunda ısrar etmekte ve "Türkler Türk kaldıkça, yâni müslümanlar ile hıristiyanları ebediyyen ayıran ahkâm-ı şer'iyeden vaz geçmedikçe, başka türlü olamaz." gibi gö-

rüşlerle hıristiyan batının taassubuna da hitâb etmekteydi. Sonraki hukukî değişikliklerin mûcib sebeplerinden biri hâline gelen bu Rus iddiası, bilhassa dikkat çekicidir. Bizde yapılan ıslahatın nerelerde ve hangi kaynaklarda hazırlandığını da göstermektedir. Şu vaziyete göre Rusya hükûmeti, Türkiye'deki kavimlere muhtariyet veya ona yakın haklar istemekte ve ıslahattan anladığı mânâ da yalnız buna mâtuf bulunmaktadır.

Avusturya ise, yalnız Girit meselesinin aldığı vaziyet karşısında Rus tezine muvâfık bir siyâset tâkip etmiş; fakat sonra statükonun muhâfazası yolundaki tabiî ve doğru politikasına devam etmiştir.

İngiltere, Türkiye tamâmiyet-i mülkiyesinin ıslahatla düştüğü vahîm sarsılış karşısında, kendi menfaatinin ziyâna uğrayacağını görmüş ve en mâkul hareketin adem-i müdâhale (karışmamak) olduğunu beyân ederek, sâir devletleri de buna iknaa çalışmıştı. Nitekim Lord Derby, parlamentoda yaptığı bir konuşmada "Mâni olmağa kudretimiz yetmeyen bir âkıbeti, yâni Osmanlı Devleti'nin inkırâzını, çabuklaştırmamız münâsip olamaz; çünkü böyle bir hal vukua gelirse vazîfeniz, bunun mümkün mertebe tedrîcen ve daha az tehlike ile hudsûna çalışmaktan ibâret olacaktır." demiştir.

Maalesef bütün bu devletler, mâkul gibi görünen şu resmî beyânları dışında, tamâmen kendi maksat ve menfaatlerinin tahakkuku için çalışmışlar, aslında Osmanlı Devleti'nin üzerinde yerleştiği ülkelerde ve dünyâda ne büyük bir muvâzene unsuru olduğunu hiç hesâba katmamışlar; onun sarsılmasıyle hâsıl olacak politik âhenksizliğin büyük netîcelerini anlamaz görünmüşlerdir. Bize telkîn ettikleri ve tatbîki için zorladıkları ıslahat, çok köklü ve âdil olan millî nizâmımızın yıkılması netîcesini vermiş ve bu tahrîb ameliyesi, içimizdeki bir grup tarafından bizzat kendi elimizle icrâ ettirilmiştir. Nitekim Engelhardt "İlk ıslahat devresinin, yeniden bir şey vücûda getirilmekten ziyâde mevcûd olanların da tahrîbi" ile netîcelendiğini yazmaktadır. Aynı müellif, "Osmanlı memâlikindeki muhtelif unsurlara muhtariyet verilmesi için gayret gösteren Rusya'nın, Avrupa'ca mülkî tamâmiyetinin korunmasına atfettiği ehemmiyeti nazara almadığını, bir çok vilâyetlerde Bâbıâli'ye tâbi muhtelif prenslikler vücûda getirilmesinin Türkiye'nin taksîminden başka bir şey olmadığını, bunun Petersburg'un İstanbul'a karşı yeni şekilde bir harb ilân etmesi demek olduğunu" da kaydetmektedir.

1867 senesinde devletler arasında cereyan eden bu muhaberelerin, Bâbıâli'yi telâşa düşürdüğünü yazan müellif, bir Jön Türk olan Halîl Şerîf Paşa'nın, Şubat başlarında yazdığı muhtırada "Moskof siyâsetini akîm bırakmak için, meşrutiyet-i idâre te'sîsini, ancak bunun devleti tahlîs ve takviye edeceğini, yapılacak kaanûn-ı esâsînin Bâbıâli'nin Rusya'ya tefevvuk-ı ma'nevîsini te'mîn edeceğini, herkesin hukuku te'mîn olunursa, herkesin

vazîfe hissini duymaya başlayacağını, böylece tebeada çalışmak hevesi uyanacağını, bittabi servet-i umûmîyenin de artacağını" söylediğini yazmaktadır. Engelhardt, sonraları günümüze kadar uzanan devrede çok ciddî şekiller alacak olan bu çocukça telâkkî ile şöyle alay etmektedir:

"*Kaanûn-ı esâsî! İşte bir kaç Osmanlı vatanperverinin hâriçten gelecek hücûmlara mukaavemet için buldukları yegâne çâre... Bir kaanûn-ı esâsî yazılıverince bir çok asırlarda vücûda gelebilecek şeylerin hepsi derhâl hâsıl olacak, teşkîlât-ı ictimâîye değişecek zannolunuyordu.*"

Aslında Tanzîmat'ı meydana getiren zihniyetin tabiî bir netîcesi olan bu telâkki, bâzı garb devletleri siyâsî mahfillerinin de kanaatı idi. Bundan güyâ umdukları en mühim fayda, tebea eşitliğini temin etmesi ve hıristiyanların da devlete iştirak ettirilmesi idi. Bu suretle güyâ her biri nufûz kurdukları, hâmîliğini yaptıkları tebea vâsıtasıyle, Osmanlı Devleti'nde daha çok hâkim olacaklar ve hattâ ona iştirak edeceklerdi. Aynı zamanda Jön Türk programına da dâhil olan bu esastan yabancı devletlerin istifâdesi kısaca bu olacak ve tabiî bundan, Osmanlı ülkelerinde büyük maddî ve iktisâdî menfaatler elde edeceklerdi.

İşte bu sebeplerledir ki, İngiltere, Avusturya, Fransa ve Rusya hükûmetleri, Osmanlı devletinin ahvâline dâir derin bir tahkîkat yapılmasına teşebbüs etmişler ve netîcede Bâbıâli'den aldıkları vaadlerle yapılanlar arasında, nisbet kabul etmez bir fark görmüşlerdir. Engelhardt'ın hulâsaten verdiği bu tahkîkat netîcesine göre "1856 Hatt-ı Hümâyûnu'nun mezheb muâfiyetleri ve gayrımüslim cemaatlerin kısmen değiştirilen imtiyazlarına müteallik maddeleri hakîkaten tatbîk edilmiş ise de mülkî ve siyâsî hususlarda memleketin ictimâî şartları hissolunur derecede değişmemişti..." Aynı müellifin izâhâtına göre, ıslahat hatt-ı hümâyûnunu bir silâh makaamında kullanan Avrupa, idârede de bir takım değişiklikler yaptırmış; Tuna vilâyeti işte bu sebeple teşkîl edilmiş ve başına da Midhat Paşa getirilmiştir. Bu vilâyette tatbîk edilen kaanunlar ve nizâmlar peyderpey Suriye, Ermenistan ve Bosna vilâyetine de teşmîl edilmiş ve bir müddet sonra bütün Osmanlı ülkelerindeki 27 vilâyette de tatbîka başlanmıştır. "Islahattan mutazarrır olanlar Tanzîmât'ın aleyhinde bulundular; ıslahat tarafdarları ancak bundan istifâde edenlerdi." diyen Engelhardt, "Başka memleketlerde bir değişiklik vukua geldiği zaman, sayıca noksanını faaliyetiyle telâfî eden bir ıslahat fırkası zuhûr ettiği halde, Türkiye'de Tanzîmât'ın bir kaç ricâl-i hükûmetten başka tarafdarı yoktu ve bunlar dahi ecnebî devletlerin tesiriyle ıslahat lüzûmunu anlamışlar ve siyâsî mesleklerine esas ittihaz etmişlerdir." demektedir. Türkiye ve Türklüğü hiç

anlamamış, zaman zaman çok düşmanca fikirler de ibrâz etmiş olan müellifin şu ifâdesi, sosyolojik noktadan kendisinin de telâkkilerini çürütecek derecede enteresan bir müşâhede taşımakta, yapılan ıslahatın geniş kitlelerce tutulmadığını, çünkü ona ihtiyaç duyulmadığını, ancak yabancı tesirinde kalan bir kaç devlet adamı tarafından tasvib gördüğünü, bunun da şahsî nufûz ve başka çâre görülememekten neş'et ettiğini ortaya koymaktadır.

Demek ki, yenileşme nâmı ile başladığımız hareketler, Osmanlı Devleti'ni vücûda getirmiş, onu i'lâ etmiş ve asırlarca en büyük dünyâ kudreti olarak ayakta tutmuş bulunan millet-i hâkime arasında, fiilî hoşnudsuzluk ve mukaavemetten başka bir ma'kes bulamamış; bu ise millî kuvvetin açıkça zayıflaması netîcesini vermiştir. Şu elîm vaziyet karşısında Türk halkı, uzun asırlardan beri kökleşmiş; müslim ve gayrımüslim tebea arasında da en büyük kaynaştırıcı ve kudsî bir sembol hâline gelmiş olan hânedana mensup devlet reîslerinden âcil bir şifâ ve devâ beklemişlerdir. İşte Sultan Azîz bu millî ümîdin bir mümessili olarak tahta geçmiş ve millî nizâmı yeni şartlarla tesis ve ihyâ için hummâlı bir faâliyete girişmiştir. Onun bu faaliyeti yabancı devletlerin müdâhaleleri, içten ve dıştan başlanılan tahrîkler, devlet ricâlinin kifâyetsizlikleri ve sefâretlere angaje olmaları sebebiyle aksamış ve umulan netîceleri vermemiştir. Sultan'ın sâhip olduğu büyük ve ulvî gâye ile mevcut politikasından ciddî surette endîşelenen ecnebî devletler ise, buna mâni olmak için tazyıklere başlamıştır. Müşterek ecnebî müdâhalesi ile netîcelenecek görünen hâricî baskılar karşısında, devlet, bunu yumuşatma çâreleri aramağa başlamıştır. İşte bu sırada III. Napoléon'un beynelmilel Pâris Sergisi münâsebetiyle Sultan'ı Fransa'ya dâveti, buna bir vesîle addedilmiştir.

Sultan Abdülâzîz Hân'ın Avrupa Seyâhati; Bunu Hazırlayan Sebepler ve Elde Edilen Netîceler

O sırada Girit gâilesi ve buhranı hâlâ devam etmektedir. Fransa, Avusturya'ya karşı, Prusya'nın Sadowa muhârebesinde gâlip gelmesinden sonra değişen Avrupa siyâseti sebebiyle, Rusya'ya mümâşâtkâr davranmaktadır. Daha evvel de Sırbistan, Karadağ ve Memleketeyn işlerinde başka başka gâyelerle Rusya'nın tâkip ettiği idârî muhtariyet politikasını desteklemiştir. Yabancı devletler, Paris Muâhedesi'nin kendilerine verdiği selâhiyete istinâden, Osmanlı dâhilî işlerine müdâhale etmekte, ıslahatın isteklerine uygun olarak icrâsı için ciddî bir siyâsî baskıya başvurmak istemektedirler. Aynı esnâda, yine bu dış tahrîklerle teşekkül eden bir muhâlif grup, Paris ve Londra'da çıkardıkları gazetelerle, düvel-i ecnebiyenin ıslahat için ileri sür-

dükleri esasları te'yîden bir takım taleplerde bulunmaktadır. Siyasî vaziyet bu sebeplerle karışıktır.

Girit meselesi ise, küçük bir hak isteme olmaktan çoktan çıkmış; bir Avrupa problemi mâhiyetini almıştır. Sultan Azîz'in kuvvetli bir donanma ve büyük bir ordu vücûda getirmeğe teşebbüs etmesi, yabancı müdâhalesini ve ticârî imtiyazlarını kaldırma endîşesi uyandırmış; bundan ciddî surette tedirgin olan devletler ise, iş daha netîce vermeden akamete uğratmak yolunu tutmuşlardır. Sultan'ca tâkip edilmekte olan yolun tehlikesinden, yalnız Rusya değil, Fransa ve İngiltere de endîşelenmektedir. Bunlar, yakın ve geniş bir pazar olarak gördükleri Osmanlı ülkelerinde, Sultan'ın kuvvetlenme politikası muvaffakıyete kavuşursa, ticârî imtiyazlarını kaybedeceklerini hesap etmektedirler.

İngiltere ve Fransa sâhip oldukları müslüman tebealarının kalbinde hilâfet nufûzunun çok köklü bir muhtevâsı bulunduğunu bilmekte, kudretlenen bir Osmanlı hükümdarının, kendisi istemese bile, bunların üzerinde çok sihirkâr bir tesire sâhip olacağını ve kâfir nufûzunun def'i için çok büyük bir İslâm kıyâmının sebebi hâline geleceğini düşünmektedirler.

Rusya ise ayrıca, geniş çapta bir Türk ve müslüman tebeaya da sâhiptir. Bunların üzerinde İstanbul'daki pâdişahın hem Hâlife, hem de Büyük Türk Hâkanı olarak tesiri çok fazladır. Buhâralı, Taşkendli, Kırımlı Türk'ün gözü İstanbul'dadır. Buralardaki yetişmiş münevverlerin nazarları hâlâ Dersaâdet'tedir ve Osmanlı hizmetinde çalışmak en büyük arzularıdır. İstanbul'daki Osmanlı hükümdarının İslâm ve Türk dünyasındaki görünüşü, Tanzîmâtçı ricâlin idrâk dahi edemiyeceği derecede büyüktür ve tesiri ise ancak sihirkâr kelimesiyle ifâde edilebilecek kadar yücedir. İngiltere bunu Sipahi İsyanı'nda bizzat görmüş; Rusya Yâkub Hân mevzuunda açıkça anlamıştır. Mensuplarına çok büyük bir teşkîlâtçılık rûhu veren, sâiklerini renk, ırk, kavim dinlemeden birbirine kaynaştıran Müslümanlık, milyonlarca insanı kelime-i vâhide etrafında toplayacak, onları siyasî meselelerde tek bir insan olarak düşündürecek mânevî fâikiyete sâhiptir. İşte Batı'yı Osmanlı meselesinde hem teennîye, hem de ıslahat nâmı ile bu nufûzun sarsılmasına sevkeden, Sultan'ın kuvvetlenme politikasının karşısına çıkmaya zorlayan sebepler bunlardır.

Sultan Azîz, kendi politikasının Avrupa muvâzenesi için lüzumlu olduğunu idrak eden bir devlet ve garb siyâsîsi bulamamanın ıztırabı içindedir. Kuvvetlenmeye mâni olunmak için, körce bir taassubun, siyâset sahnesinde hâkim olduğunu görmektedir. Ricâli buna mâni olabilmek için, III. Napoléon'un Paris Sergisi münâsebetiyle vukûbulan dâvetinin kabul edilme-

sini ve bizzat Fransa'ya gidilirse ciddî bir dostluk havasının uyanacağı kanaatindedirler. Gâyet an'aneperest bir hükümdar olan Azîz Han ise, bunu istememekte, kendisine ümit bağlayan mânevî tebeasının bundan hoşlanmıyacağına kaani bulunmaktadır. Fakat ricâl, âdetâ devletin bekaası ve devâmı için bunu lüzumlu addettiklerinden, onu en zayıf yerinden yakalamışlardır. Böylece Abdülazîz Han, Osmanlı târihinde muzafferen icrâ edilen seferler hâriç, Hıristiyan devletlere dost olarak gitmiş yegâne hükümdar ve halîfe olma yolunu tutmuş ve seyâhate karar verilmiştir. Kendisinin bunu istemediği, hattâ yola çıktıktan sonra dahi, bâzı bahâneler îcâd ederek, dönme kararı verdiği; fakat türlü sebepler ileri sürülerek caydırıldığı rivâyet edilmiştir. Onun bu tereddüdü, hilâfeti de uhdesinde bulundurmasından yabancı devletlerin ayağına gitmesinin izzet-i İslâmiye'ye muhâlif olduğu kanaatinde bulunmasından ve müslüman efkâr-ı umûmiyesinin hatırlarının kırılacağı hususundaki endîşesinden kaynaklanmıştır.

Osmanlı târihinde ve an'anesinde nâ-mesbûk (emsâli bulunmayan) olan bu vak'a, işin mâhiyetini gâyet iyi bilen yabancı devletler indinde yeni bir müzâyedeye vesîle olmuş; İngiltere sefîri, Kraliçe Victoria'nın Sultan'ı bizzat Londra'ya dâvet ettiğini bildirmiş; Prusya ve Avusturya elçileri de aynı yolu tutmuşlardır. Hiç bir Avrupa devleti, Sultan'ın bu ziyâretinden müstağni kalmak istememiş; hepsi Pâdişah'ın kendi ülkelerini de teşrîf etmesi ricâsında bulunmuşlardır. Bunun sebebini, Sultan'ın müslüman dünyasında, mânevî makaamı dolayısiyle hâiz olduğu büyük rûhî nufûzda aramak lâzımdır.

O esnâda Beyoğlu'nda çıkan *La Turquie* gazetesi, bu seyâhati, İmparatorluğun mukadderâtını değiştirecek bir hâdise olarak görmüş; cihân hâdiseleri arasında yegâne olma vasfına nazar-ı dikkati celbetmiş ve "Ziyâretin ne netîceler hâsıl edeceğini kimse tahmîn edemez." diyerek, ona verdiği büyük ehemmiyeti göstermiştir.

Sultan Azîz işte bu sebeplerle Ortaköy Câmiinde icrâ edilen Cuma selâmlığından sonra, bir ikindi vakti Sultaniye ismindeki husûsî vapurla İstanbul'dan hareket etmiştir (21 Hazîran 1867/18 Safer 1284). Sultaniye'ye Azîziye uskurlu firkateyni ile Osmâniye zırhlı firkateyni refâkat etmişlerdir. Pâdişah muhtelif yerlerden top endahtları ile selâmlanmış; sâhillere dizilmiş asker ve ahâli tarafından da çok güzel bir duâ mâhiyetinde olan "Pâdişahım çok yaşa." nidâlarıyle alkışlanmıştır. Sultân vükelâ ve sâir devlet erkânı ve ahâli tarafından Marmara açıklarına kadar uğurlanmıştır. Sultan'ın mâiyetinde velîahd-i saltanat Murad Efendi, velîahd-i sânî şehzâde Abdülhamîd Efendi, Pâdişah'ın büyük-şehzâdesi Yusuf İzzeddin Efendi, Hâriciye Nâzırı Fuad Paşa, Hâce-i Sultânî Akşehirli Hasan Fehmî Efendi, al-

tı kadar mâbeynci, dört yâver, altı yüksek rütbeli zâbit, on subay ve sâir hizmetkârlar bulunmuşlardır. Fransız sefîri ile İngiliz elçiliği baş-tercümanı da devletlerini temsîlen maîyet-i hümâyûna iştirak etmişlerdir. İstanbul'da Sadrâzam Âlî Paşa kaymakam olarak bırakılmıştır.

Maiyet-i hümâyûnu taşıyan gemiler 22 Hazîran'da Çanakkale'den geçmiş ve bittabî istihkâmlardan atılan toplarla selâmlanmıştır. Boğaz'dan çıkan kaafile, istikbâle gelen Fransız donanması tarafından top atışlarıyla selâmlanmış; Yunanistan açıklarından Sicilya istikaametine teveccüh edilmiştir. 25 Hazîran'da Messina limanına gelinmiş ve üç gün sonra da karşı çıkan İtalyan donanması refâkatinde Napoli'ye vâsıl olunmuştur. Burada tezâhürâtla karşılanan Sultan, kendisini istikbâl eden İtalyan amirali ile mahallî hükûmet erkânını huzûruna kabul etmiş; Türk sefîri Rüstem Bey'le görüşmüş ve üç saat sonra Tulon'a müteveccihen hareket etmiştir. Nihâyet 29 Hazîran'da, Kaanûnî zamânında Fransa'yı himâye maksadıyle gelen Hayreddin Paşa emrindeki kudretli Osmanlı donanmasının demirlediği Tulon limanına girmiştir. Sultan, bu eski hâtıraların hâlâ devâm ettiğini dile getirir bir azametle, limanda toplanmış 100 parça gemi tarafından, aralıksız devam eden top atışlarıyle selâmlanmıştır. Sultan'ın ziyâreti dolayısiyle rıhtımda tribünler kurulmuş, yabancı devlet mümessilleri ve yüksek rütbeli dâvetliler, daha erken saatlerde yerlerini almışlar ve Osmanlı Pâdişahını karşılamaya hazırlanmışlardı. Sultan Azîz Türk bayrağını taşıyan bir saltanat kayığına binerek, sâhile yanaşmış; ahâlinin "Yaşasın Sultan, Yaşasın İmparator." nidâları, buna eklenen muzıka sadâları ve top sesleri ile, içten gelen bir sevgi ile karşılanmıştır. Pâdişah'ın "Berren ve bahren ve fevkal'âde, hattâ me'mûl ve tasavvurun fevkinde yapılan ta'zîmât ve tevkîrâta, misli nâ-mesbûk şenlikler icrâ ve îcâd kılınmasına" canı sıkıldığı ve bundan hoşlanmadığı dahi rivâyet edilmiştir.

Öyle yemeğini, istirahatine tahsîs edilen konakta tenâvül buyuran Sultan, mahallî hükûmet erkânını huzûruna kabul edip iltifatta bulunmuş ve emrine verilen trenle Marsilya'ya gelmiştir. O gece Paris'e müteveccihen yola çıkmış ve 30 Hazîran Pazar günü saat 11.00'de Paris Garı'na vâsıl olmuştur. "Mefrûşat-ı nefîse ferş" edilmek suretiyle "pür zîb-ü ziynet" donatılan istasyonda, bizzat III. Napoléon tarafından istikbâl edilmiş, yapılan askerî merâsimden sonra, Tuileries Sarayı'na hareket etmişler ve halkın fevkal'âde sevgi tezâhürâtıyle alkışlanmışlardır. Fuad Paşa Bâbıâli'ye çektiği telgrafta o günkü istikbâli şu şekilde anlatmıştır:

"Zât-ı şâhâne kemâl-i sıhhatle Paris'e muvâsalat buyurdular. İmparator bütün maiyetleriyle istasyonda karşıladılar. Halk misli nâ-mesbûk derecede alkışladı. Zât-ı şâhâne doğruca Tûileri sarayına gitti-

ler. Orada İmparatoriçe tarafından karşılandılar. Takdîm merâsiminden sonra zât-ı şâhâne ve imparator Elysé Sarayı'na gittiler. İmparator oradan ayrılmıştır."

İmparatoriçe'nin istasyonda istikbâl etmemesine sebep, Sultan'ın Hilâfet Makaamına riâyet olunması ve İslâmî evâmir icâbı yanında kadın bulunamamasıdır.

Ertesi gün Pâdişah, İmparator'la birlikte XIV. Louis'nin muhteşem târihî arabasına râkib olarak, halkın coşkun tezâhürâtıyle Paris Sergisi'ne gitmiş ve Sévres ma'mûlâtından bir çok eserlerle sâir eşyâ almış ve bunların bir cemîle olarak sergi nihâyetine kadar teşhîrine müsâade buyurmuştur.

Sultan ve maiyeti 10 gün kadar Paris'te kalmış; şerefine tertîb edilen askerî geçit resminde bulunmuş ve nâmına düzenlenen ziyâfetlere iştirâk etmiştir. Burada Avusturya ve Prusya'nın Paris sefîrleri vâsıtasıyle, tekrar, Viyana ve Budin'e davet edilmiştir. Pâdişah'ın İmparator'la o sırada bir Avrupa buhranı mâhiyetini alan Girit meselesini görüştükleri ve Napoléon'un en iyi tesviye şeklinin, Ada'nın Yunanlılar'a tâbi olmasını telkîne çalıştığı rivâyet edilmiştir. Pâdişah bu yersiz teklîfe hiddetlenip yüzünü başka tarafa çevirerek, şu cevâbı vermiştir:

> *"Girit için Devlet-i Aliyye 27 sene kan dökerek cezîre-i mezkûreyi memâlik-i Osmâniyeye ilhâk eylemiş ve Girit'in toprağı Osmanlı kanıyle yoğrulmuştur. Sûretâ bir ihtâr-ı hayırhâhâne ve mânen devletimin bâis-i berbâdîsi olan şu teklîf, beni me'yûs etmiş ve düvel-i muazzama ittifak ederek Girit'in Yunanistan'a terkini notalarla teklîf etseler bile, teklîfât-ı merkûmeyi red ve askerimi son neferine varıncaya kadar cezîreye sevkeder ve donanmamdan bir sandal kalıncaya kadar sebât eder ve çâresiz kalunur ise Girit'i öyle terkederim."*

Sultan'ın mâbeyncisi Hâfız Mehmed Bey'in *Hakaayıkü'l-Beyân fî-Hakk-ı Cennet-mekân Sultan Abdülazîz Han* nâmıyle yazdığı eserde zikrettiği bu sözlere karşı, İmparator, "Mâdemki efkâr-ı şâhâneleri bu merkeze dâirdir, Girit mes'elesi bertaraf olunmuştur, müsterîh olunuz." cevâbını vermiştir.

Pâdişah'ın zâten vaziyeti ve hareketleri hiç hoşuna gitmeyen İmparator'un bu yersiz teklîfine çok hiddetlendiği, bu seyâhat için ısrar edenlerden biri olan Fuad Paşa'ya "Beni bu soytarının karşısına niye getirdiniz?" diye îtâbda bulunduğu da rivâyet edilmiştir. Nitekim müşâhedeleri çok kuvvetli olan Sultan Hamîd de notlarında Napoléon hakkında şu tarzda fikir yürütmektedir: "İbtidâ ammim Sultan Azîz Hân cennet-mekânla Paris'e gittik. Na-

polyon zamanı idi. Napolyon pek azametli ve kibirli bir zâttı. Bize bile elini uzattığı zamân işâret parmağını uzatırdı. Bir bacağı kısaydı, kendisine mahsus bir yürüyüş tarzı uydurmuştu. Biz orada iken Napolyon'un Meksika'ya gönderdiği Maksimilyen'i öldürmüşler; Fransızlar mâtem tuttular."

Rivâyete göre Napolyon Girit hakkındaki fikrini Fuad Paşa'ya da söylemiş ve adanın Yunanistan'a satılması husûsunda konuşarak ne kadar fiata verebileceklerini sormuş; hazırcevaplığıyla meşhûr olan Paşa ise "Aldığımız fiata veririz haşmetmeâb." cümlesiyle mukaabele etmiştir.

Sultan Azîz ve mâiyeti yine coşkun bir şekilde teşyî edilerek Londra'ya hareket etmişlerdir. Sultan Azîz ve maiyeti, Pas de Calais'den Douvres limanına Fransız donanmasının teşyîi ve İngiliz donanmasının istikbâli ile vâsıl olmuş ve velîahd prens Edouard tarafından, resm-i hoş-âmedî îfa edilmiştir. "Sâhil-i bahirde tertîb olunan kasırda" verilen bir ziyâfeti müteâkip "hâzır ve müheyyâ bulunan kara vapurlarına râkiben ve Londra'ya müteveccihen hareket olunmuş ve ol akşam dokuz buçuk, on raddelerinde buraya vâsıl olunup, tertîb olunan alay ile Kraliçe-i müşârünileyhanın Buckingham tasmiye olunan ve zât-ı şâhâneye tahsîs kılınan saray-ı meşhûruna inilmiştir." (12 Temmuz 1867/10 Rebîülevvel 1284). Bu saray hâlen İngiliz hükümdarlık âilesinin ve kraliçenin ikaamet ettiği saraydır. Kraliçe'nin istikbâle gelmemesi yine Halîfe-i Müslimîn ünvanına ve İslâmî erkânâ riâyettendir. Ertesi gün "Kraliçe-i müşârünileyhâ ile mülâkat-ı seniye vukû bulmuş ve sarayda zât-ı şâhâneye ve maiyetlerinde bulunan bendegâna ziyâfet verilmiştir." Pâdişah burada, bilhassa, nâmına tertiplenen, ordu ve donanma resm-i geçitlerinde bulunmuş; tersânelere gidip incelemeler yapmış; meşhûr Portsmouth tezgâhlarını gezmiş; Avam kamarasında müzâkereleri tâkip etmiştir. Nâmına tertiplenen büyük donanma manevralarında Kraliçe Victoria, İngiltere'nin meşhûr Dizbağı nişânını "kendi yediyle zât-ı âlî-i pâdişâhîye ta'lîk eylemiş"tir. Daha evvel vefât etmiş bulunan ve Türk müttefiki olarak tanınan, eski başvekil Lord Palmerston'un evine giderek, âilesini ziyâret lütfunda bulunmuş; bu hareketi İngiliz efkâr-ı umûmîyesinde çok müsbet bir te'sîr hâsıl etmiştir.

Bu seyâhatte Mason birâderleri dolayısiyle velîahdin büyük bir sempati topladığı, hattâ İngiliz kraliyet hânedanından bir prensle evlendirilmek istendiği, Sultan'ın ise velîahdin bu hâline hiddetlendiği, böyle bir tasavvura mâni olduğu rivâyet edilmiştir. Bununla berâber İngiliz ricâli arasında nufûza sâhip olan Jön Türkleri kullanan ve bâzı Osmanlı devlet adamlarının da dahil bulunduğu Mason enternasyonalinin, millî efkârın sembolü olan Sultan Azîz'e karşı, işte bu velîahdi tuttuğu ve Osmanlı tahtına onu geçirmek istediği bir vâkıadır. Bu tahrîkler hem velîahdin idraksizliği, hem de dış tesirlere

kapılan bâzı Osmanlı ricâlinin hıyânete varan körlükleri yüzünden, derin bir gâile ile netîcelenecektir.

Sultan Azîz, Londra'da 10 gün süren ziyâretten sonra, yine büyük bir merâsimle uğurlanmış ve Fransa'dan, hükûmet âzalarının da bulunduğu trenle Belçika'ya teşyî edilmiştir (23 Temmuz 1867/20 Rebîülevvel 1284).

Brüksel'de kral II. Léopold tarafından bizzat karşılanan Pâdişah, Belçika askeri tarafından îfâ edilen selâm resminde bulunmuş ve nâmına verilen ziyâfeti müteâkip Viyâna'ya doğru hareket etmiştir. 25 Temmuz'da Coblentz şehrine gelinmiş; burada Prusya kralı tarafından büyük merâsimle istikbâl edilmiş; nâmına tertîb edilen askerî geçit resminde bulunmuştur. Sâhip olduğu askerî nufûz-ı nazarla Prusya ordusunun harb gücünü hemen takdîr ve I. Wilhelm'i harâretle tebrîk etmiştir. Buna memnûn olan Kral'ın Pâdişah'a, bunu Fransa için hazırladığını ifşâ ettiğinden bahsedilmiştir. İşte bunun içindir ki, Sâdullah Paşa *Mezârdan Bir Nidâ*'da Pâdişah'ın bu yüksek askerî kaabiliyetini şu cümlelerle anlatmaktadır:

> "*Yakından muttalî olduğum mekârim-i ahlâkı ve kemâlât-ı insâniyesi kaabil-i inkâr değildir. Hele kendisinin bir asker olmak üzere yaradılmış ve ma'lûmât-ı askeriyede şâyân-ı takdîr bir nufûz-ı nazara mâlik bulunmuş olduğunu, Prusya'nın eâzım-ı ümerâ-yı askeriyesinden Prens Karl'ın ağzından işitmişimdir. Avrupa'daki seyâhati esnâsında, Fransız asâkirinin büyük manevralarını gördükten sonra, az bir miktardaki Prusya askerinin küçük bir* manevrasını da *müşâhede etmekle, bu iki devlet asâkiri arasında küllî bir fark bulunduğuna hükmeylediği ve Fransa ile Prusya arasında ebvâb-ı muhâsamanın küşâdında Fransızlar'ın galibiyetini iltizâm edenlere karşı her halde nesîm-i muzafferiyetin Prusyalılar'a vezân olacağını iddia ettiği muhakkakattandır.*"

Prusya kralının büyük teşyîiyle Coblentz'den ayrılan Sultan Azîz, Viyana'da, Birinci Dünya Harbine kadar tam 68 sene hükümdarlık edecek olan İmparator François Joseph tarafından çok büyük bir hüsnü kabul ile karşılanmış ve Schönbrunn sarayında misâfir edilmiştir (28 Temmuz 1867/26 Rebîülevvel 1284). Nâmına tertîb edilen ziyâfetlerde ve resm-i geçitlerde bulunmuş; "mülk ü millete hayırlı ve menfaatli olan yerleri gezmiştir." Şerefine tertîb edilen manevra esnâsında imparator; "Cennetmekân Kaanûnî Sultan Süleyman Hân hazretlerinin Viyâna muhâsarasında otağ kurduğu mevkii göstererek, Osmanlılar'ın cihânı lerzenâk eyledikleri zamân-ı hesâlet unvânı yâd" etmiş; Pâdişah iki büyük Türk muhâsarasına dayanan ve ecdâdının kapılarında at oynattığı şehrin tepelerini, dalgın ve ıztırablı nazarlarla süzmüş-

tür. Üç gün sonra Tuna'dan vapurla Peşte'ye hareket etmiş ve büyük merâsimle uğurlanmıştır.

31 Temmuz'da Budin'e gelen Pâdişah, 160 sene Osmanlı hâkimiyetinde kalan bu eski beylerbeylik merkezini ziyâret etmiş; ecdâdından kalma hâtıraları hâlâ taşıyan bu beldede bir hoş olmuş; ertesi gün kraliyet sarayında şehrin erkân ve müteberânını kabul ederek, iltifatta bulunmuştur. Türk halkının hâlâ "Aldı Nemçe bizim nazlı Budin'i" diye inlediği şehri, artık hâkim değil, misâfir bir hükümdar olarak ziyâret etmenin acısını duymuştur. Sultan Azîz, yâd ellere geçmiş eski Osmanlı beldelerinin bizden çıkışının acılarını, hâtıralarını duya duya Vidin'e gelmiş ve burada Türk topraklarına dâhil olmuştur.

Kandillerle donatılan beldede top ve tüfenk şenlikleriyle karşılanmıştır. Artık bir serhad şehri hüviyetine bürünmüş Vidin'de o geceyi geçirmiş ve ertesi gün Rusçuk'a azîmet etmiştir (4 Ağustos 1867/3 Rebîülâhir 1284). Burada kendisini Sadrâzam Âlî, serasker Mütercim Rüşdi Paşalarla Memleketeyn beyi Prens Karol karşılamıştır. Rusçuk'tan trenle Varna'ya gelen Pâdişah, hazır bulunan Sultâniye vapuruna binerek İstanbul'a vâsıl olmuş ve burada Boğaz tabyalarından atılan toplarla selâmlanmış; sâhilleri ve denizi dolduran ahâlinin ve yollara dizilmiş askerlerin alkış ve duâlarıyle karşılanmıştır. İstanbul halkının teşrîf-i şâhâne dolayısiyle misli ve menendi görülmemiş bir tezâhürât yaptığı, üç gün üç gece şehrâyin yapıldığı rivâyet edilmektedir. Nitekim Lutfî "Avdet-i hümâyûn münâsebetiyle İstanbul'da üç gün üç gece misli nâ-mesbûk şehrâyin yapıldığını, çarşıların, hilâf-ı âdet, geceleri dahi küşâde tutulduğunu, ahâlinin sokaklarda sabaha kadar, kemâl-i âsâyiş ve emniyet ile seyr ü temâşâ ve kesb-i tenezzüh eylediğini" yazmaktadır.

Böylece bir buçuk ay süren bu büyük ve mânidar seyâhat sona ermiş; Pâdişah, hemen bütün Avrupa hükümdarlarıyle görüşmüş; Rus Çarı II. Alexandre'le dahi Pâris'te mülâkat etmişti. Bu seyâhatta büyük bir hüsnü kabûle mazhar olan Pâdişahın, bundan beklediği netîcelere tam kavuştuğu söylenemez. Yalnız, Osmanlılar'a karşı tutulan politikada bir yumuşama kaydedildiği söylenebilir. Sultan Azîz, bu Avrupa seyâhatinden, kuvvetlenme husûsunda bizzat tuttuğu yolun doğruluğuna ve zarurîliğine kaani olarak dönmüş görünmektedir. Nitekim neşrettiği hatt-ı hümâyûnda "Beyândan müstağnî olduğu ve her tarafda görüldüğü vechile medâr-ı kıvâm-ı düvel olan esbâb-ı zâhire ki beyne'l-ahâli ulûm ve maarif-i nâfianın intişârı ve turuk-u meâhirin tekessürü ve kuvve-i berriye ve bahriyenin intizâmı ve umûr-ı mâliyenin te'mîn-i itibârı husûslarından ibârettir. Bunların bir yandan terakkî ve tevessüüne tarafımızdan kemâkân himmet-ü ikdâm olunacağı gibi, kâffe-i vükelâ

ve me'mûrîn cânibler inden dahi dâire-i vazîfeleri dâhilinde olarak bezl-i mesâî olunması kat'iyen matlûbum"dur, denilmekte idi.

Görülüyor ki, Pâdişah, "Bir kaanûn-ı esâsî ve meclis vucûda getirilirse işler hallolur." diyen ve Avrupa kaanunlarmı alarak kılık kıyâfet ve tarz-ı hayat değişiklikleri gibi furûatla uğraşan, fakat nedense hâlâ terakkî taraftarı ve büyük vatanperver olarak anılan hayâlperest ve fikren zavallı kimselere karşı, ne kadar realist ve doğru yolda olduğunu bir kere daha göstermiş; kuvvetli olmanın yol, ilim, teknik, deniz ve kara kuvvetlerinin intizâmı, mâliyenin itibârı ile mümkün olduğunu bir kere daha belirtmiştir. Bu sebeple Sultan Azîz'i geri kafalı gören zavallı bir züppeler ve satılmışlar kliğinin ne derece ham hayallerle meşgûl olduğu, hakîkatte millî ve islâmî idealin Pâdişah'da tecellî ettiği, ona karşı çıkmanın hıyânete varan bir fiil olduğu açıkça görülmektedir. Bu ziyâretin Girit meselesinin bir karara bağlanmasında faydalı bir siyasî vasat getirdiği de görünmektedir.

Garb Devletlerinin Girit Hakkındaki Notası; Bunun Münâsip Şekilde Reddi; Âlî Paşa'nın Ada'ya Gidişi; Girit'e Bâzı İmtiyazlar Bahşeden Islahat Tasarrufları; Yunanistan ile Siyâsî Münâsebetlerin Kesilmesi; Paris Konferansı; Girit İşinin Muayyen Bir Zaman İçin Kapanışı; Âlî Paşa'nın Bu Husustaki Politikasının Tenkîdi

Bu hâdiseler arasında Girit'teki isyan, İsfakya Dağları'na inhisar ettirilmiş ve ayaklanma hemen hemen söndürülmüştü. Âsîlere her türlü yardımı yapan küçük Yunanistan ve alttan alttan gönüllü, mühimmât, para yollayan Fransa ile Rusya, şu husustan memnûn olmamışlardı. Devlet-i Aliyye'nin bütün iyi niyetine karşı, Avrupa'da Rusya'ya ihtiyaç duyan Fransa, bu devletin isteklerine göz yumarak, Bâbıâli'ye müşterek bir nota vermişlerdir. Fransa, Rusya, Prusya ve İtalya sefirlerinin müştereken tevdî ettikleri bu notaya göre, Girit'e beynelmilel bir komisyon gönderilecek, bunun nezâretinde Ada'da plebisit yapılacak, yeni idâre esasları kararlaştırılacak, böylece ada Rumlar'ı tıpkı Lübnan'da olduğu gibi, Avrupa devletlerinin müşterek kefâleti altında bir muhtariyete sâhip olacaklardı. Sultan Azîz'in Avrupa seyâhatine çıkmasından on gün evvel, hükûmete tevdî edilen bu nota muhteviyâtı, Bâbıâli'ce münâsip bir lisanla reddedilmişti. İngiltere ve Avusturya'nın bu hususta ta-

rafsız kalmaları, Bâbıâli'nin direnmesine, Fransa'nın da teklîfini tâdil etmesine sebep olmuş ve adada kısa müddetli bir nevi mütâreke ilân edilmişti.

Âlî Paşa ise, Giritliler'in mûtedilleri ve nufûzlularıyle bâzı müzâkerelere girişmişti. O sırada devletlerin teklîflerinin tekerrür edeceği kanaatinde bulunan Bâbıâli, müzâkere ederek, Âlî Paşa'nın bizzat adaya gidip, meseleyi oluruna rabtetmesine karar verdi. İşte bunun üzerine Sadrâzam, Sultâniye vapur-ı hümâyûnu ile yanına bir hey'et alarak, fevkalâde selâhiyetlerle Girit'e hareket etti. Maiyetinde Nâfia Nâzırı Kabûlî Paşa, yâver-i kurb-i hazret-i şehriyârî Ferik Rauf Paşa, sonradan vezâret pâyesine nâil olan Karatodori Efendi, bilâhare Girit Vâliliği'ne getirilmiş bulunan Kostaki Adossidi ve Sava Efendiler, kâtip olarak Mahmud Bey ve Charles Mismer, ulemâdan Amasyalı Mecid Efendi ile bir kaç yâver bulunmaktaydı. Paşa Girit'in Hanya limanına geldi; istihkâmlarından atılan toplarla selâmlandı ve Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa ile mülkî ve askerî erkân tarafından karşılandı (4 Ekim 1867/5 Cumâdelâhire 1284).

Âlî Paşa burada temaslarda bulunarak, Sultan'a mufassal bir lâyiha takdîm etti ve bâzı taleplerde bulundu. Bunun üzerine Pâdişah, ada hakkında bâzı imtiyazlar bahşeden bir ferman çıkardı. Bu ferman adada ilân edildi ve geniş kütleyi alâkadar eden bâzı tâvizler itâsıyle, isyan vasatını tamâmen ortadan kaldırma yolu tutuldu. İsyâna iştirak edenler hakkında umûmî bir af ilân edildi. "Beher nâhiyeden iki islâm ve iki hıristiyan dörder meb'ûs intihâbiyle" bir meclis-i umûmî teşkîline girişildi. Ada bir takım "devâir-i tahaffuziye"lere ayrılarak, askerî yollar inşâ edildi ve tenkîl hareketine devam edildi. "Aşarın iki sene müddetle afvı ve iki sene dahi nısfı (yarısı) alınıp îmâr-ı cezîreye sarfolunması ve bedelât-ı askeriyenin Girid misillü ehl-i İslâm'dan asker alınmayan yerlerde cârî olan usûle tatbîkan" hıristiyanlardan bedel-i nakdî alınmaması, ayrıca toplanan verginin hazîneye verilmeyip, mahallî ihtiyaçlara sarfolunması, vücûda getirilen meclis-i umûmî'de okunan bu fermânın muhteviyâtı cümlesindendi (4 Ocak 1868/9 Ramazan 1284).

Bundan bir ay kadar sonra toplanan meclis-i umûmînin ictimâında Âlî Paşa, Pâdişah'ın, adaya yeni haklar bahşeden ikinci bir fermanını ve buna bağlı nizâmnâmeyi kıraat etti. Bunlara göre, Girit'in mülkî idâresi, Pâdişah tarafından nasbolunacak bir vâliye, kalelerin muhâfazası ise bir kumandana verilecek; ancak ihtiyaç hâlinde bu iki vazîfe birleştirilebilecekti. Vâlilerin yanında biri müslüman, diğeri hıristiyan olan ve pâdişahca tâyin edilen iki müşâvir bulunacaktır. Girit lüzûmu kadar sancaklara ayrılacak ve bu sancaklara pâdişah tarafından tâyin edilecek mutasarrıfların yarısı İslâm, yarısı hıristiyan olacaktı. İslâm mutasarrıflara hıristiyan, hıristiyan mutasarrıflara müslüman bir muâvin verilecekti. Kazâlarda da aynı esâsa riâyet edilecekti.

Vilâyette, sancak ve kazâlarda birer idâre meclisi bulunacak; bunların reîsliği, vâli, mutasarrıf ve kaymakamlarca yapılacak; mektupçu, muhâsebeci, hâkim, piskopos gibi tabiî âzadan mâada, 3'ü müslüman ve 3'ü hıristiyan olmak üzere 6 âza'dan teşekkül edecek, yalnız ahâlisi sırf isevî olan mahallerde bunlar kâmilen Rumlar'dan intihâb edilecekti. Müslümanlar arasında vukû bulacak dâvalar, şer'î mahkemelerde görülecek; iki cemaat arasında vuku bulacak dâvalar ise karma deâvî meclisleri tarafından rü'yet edilecekti. Resmî yazışmalarda Türkçe gibi Rumca da kullanılabilecekti. Girit vilâyet merkezi olan Hanya'da bir meclis-i umûmî bulunacak; buna her kazâdan halkın seçeceği 4'er meb'us iştirak edecekti. Girit vilâyeti 5 sancak ve 21 kazâdan müteşekkil bulunduğu için, meclis-i umûmî âzası 84 idi. Girit halkından sâdece âşar, müskirât, gümrük, tuz ve tütün vergisi alınacak, başka vergi istenmiyecekti. Bütün bu hususların tatbîki ise o sırada Girit vâli ve kumandanlığına tâyin edilen Hüseyin Avni Paşa'ya havâle edildi.

O esnâda serdâr-ı ekrem Ömer Paşa, gâyet zenperest bir adam olması ve yerli kadınlardan biri ile münâsebeti dedikoduyu da aşan bir mâhiyet arzetmesi üzerine, Âlî Paşa'nın gösterdiği lüzûma binâen azledilmişti. Nedense Âlî Paşa'nın pek sâhiplendiği ve koruduğu Hüseyin Avni ise, selefi Ömer Paşa'dan çok fazla olarak, aynı ahlâksızlıkla mâlûldü. Nitekim Celâleddin Paşa bunu "Şehevât-ı nefsâniyeye münhemik bir şahs-ı halîü'l-îzâr ve hukûk-ı millete riâyeti bilmez bir sefîh-i rûzigâr" gibi ağır tâbirler kullanarak, anlatmaktadır. Osmanlı Tanzîmat ricâlinin ve askerî kumandanlarının şu ahlâkî düşüklükleri ve rûhî disiplinsizlikleri çok şâyân-ı dikkattir ve o devrin ne denlü bir mânevî yıkım gösterdiğinin her halde belîğ nümûneleridir.

Âlî Paşa'nın Girit'teki bu memuriyeti beş ay kadar devam eder ve meselenin bittiğini bildirerek, Dersaâdet'e dönüş için müsâade ister. İbnülemîn'in sadr-ı esbâk Saîd Paşa'dan naklettiğine göre, mesele meclis-i vüzerâda görüşülür; Mütercim Rüşdî Paşa "Azimetlerinde re'yimize mürâcaatla teşrîf buyurmadılardı; sadrâzamdırlar; avdet edebilirler." der; Yusuf Kâmil Paşa "Muvaffak olmaksızın avdet ederlerse, kadınlar bile arabasına toprak saçarlar." mütâlaasında bulunur. Bu sözler Sadrâzam'a yakınlarınca bildirilir. Fuad Paşa'nın yazdığı cevapta, bir müddet daha Girit'te kalması lüzûmundan bahsetmesi ve aldığı şu haberler, Sadrâzam'ı hiddetlendirir. "Mâdemki avdetim arzû olunmuyor, bir yer gösteriniz de gidip oturayım." meâlinde bir yazı ile vükelâya hiddetini bildirir ve saraya da arz-ı hâl eder. Bunun üzerine icraatın tamamlanmasını vilâyete havâle ile, avdetine irâde-i seniye sâdır olur. Böylece Âlî Paşa İstanbul'a avdet eder (22 Şubat 1868/6 Zilka'de 1284).

Girit meselesi bununla kapanmaz. Düvel-i ecnebîye ıslahat için yeni tazyîkler ve teklîflerde bulunurlar. Bunların teklîfleri, Girit meselesinin ar-

zettiği mâhiyet ve yabancı müdâhalesi ihtimâli sebebiyle kabul edilir. Bu esnâda siyâsî vaziyeti müsâid addeden Yunanistan, adayı ilhak maksadıyle hazırlıklara girişir. Yunan başvekili parlamentoda yaptığı bir konuşmada bu gâyeyi anlatarak, ilhaktan başka çâre bulunmadığını söyler. Atina'daki Giritliler bayraklar açarak, Türk sefâreti önünde, tecâvüzkâr şekilde tezâhürâtta bulunurlar. Bâbıâli, İngiliz ve Avusturya'nın bîtaraf vaziyetini ve desteğini alarak, Atina'daki sefîri Fotyadi Bey'i geri çağırır ve Yunanistan'la bütün münâsebetleri keser (2 Aralık 1868/16 Şaban 1285). Ayrıca Türk limanları Yunan ticâret gemilerine kapatılır ve memleketteki Yunan tebeası hudut hârici edilmeğe başlanır. Bunun üzerine düvel-i muazzama telâşlanır; Prusya'nın teklîfi ve III. Napoléon'un dâveti üzerine, Paris'te bir süferâ konferansı toplanmasına, meselenin burada müzâkere edilmesine karar verilir. Nihâyet 9 Ocak 1869'da Türkiye, Avusturya, İngiltere, Fransa, İtalya, Prusya ve Rusya murahhaslarının iştirakıyle toplanan konferans, 41 gün süren müzâkerelerden sonra bâzı kararlara varır. Konferansa sırf istişârî mâhiyette bulunmak ve reye iştirak etmemek kaydıyle dâvet edilen Yunanistan'ın bunu reddetmesi, nazara alınmaz.

Aynı esnâda Osmanlı hizmetinde çalışan İngiliz Amirali Hobbart Paşa, bir Türk filosuyle Pire'yi abluka ederek, Yunan-Girit muvâsalasını keser. Devletler Yunanistan'ın Girit kıyâmını desteklemekten ictinâb etmesini, çeteleri dağıtmasını, kaçakçılıkta kullanılan gemilerin silâhtan tecrîdini, Atina hükûmetine resmen bildirirler (18 Şubat 1869/6 Zilka'de 1285). Bu suretle dışarıdan yardım göremiyeceğini anlayan Yunanistan, bu çıkmaz dâvadan bir süre vazgeçer ve teklîfleri kabul etmek mecburiyetinde kalır. Böylece Girit buhranı bir müddet için söner ve Türk-Yunan siyasî münâsebetleri yeniden tesis edilir.

Âlî Paşa'nın Girit'te vücûd verdiği bu ıslahat, bâzı müellifler tarafından büyük bir muvaffakıyet olarak görülmekte, bununla Sadrâzam'ın ecnebî müdâhalesine ve devletin parçalanmasıyle netîcelenecek büyük bir harbe mâni olduğu, Yunan emellerine sed çektiği ve isyânı söndürdüğü iddia edilmektedir. Bu yüceltmeler vâyesiz efkâra sâhip Jön Türk grubunun, Paşa'ya tevcîh ettikleri çok şiddetli ve lüzumsuz tenkîdlere karşı bir reaksiyon olarak belki haklı görülebilir. Fakat tenkîddeki ifrâta, yüceltmede ifratla mukaabele olmaktan ileri gidemez. Bir defa Âlî Paşa'nın Türkiye'yi büyük bir bâdireden kurtardığı iddiası, vâkıalarla uyuşmayan farazî bir ihtimâle dayanmakta, yâni hiç bir mesnedi bulunmamaktadır. Ecnebî müdâhalesine mâni olduğu iddiası ise tamâmen mânâsızdır. Çünkü garb devletlerinin taleplerini kabul etmiş; Girit'in statüsü ise onların teklîflerine göre şekillenmiştir. Diğer taraftan Girit'te ıslahat yapılmamış; Girit'e muhtariyet verilmiştir. Osmanlı Devleti'ne

bağlı ülkelere ve halklara muhtariyet verilmesi ise, daha evvel de söylediğimiz gibi, Rusya'nın emel ve arzûlarına uygundur. Rusya, Osmanlı hududlarının yakınlarında muhtar devletçikler kurulmasını istemekte, bunların genişlemesini ve kuvvetlenmesini arzulamamakta, kolayca yutabileceği lokmalar teşkîl etmekte, bunları, Türkiye'ye karşı dâima çıban başı olarak kullanmakta ve bizi sürekli olarak bir gâile ile meşgûl etmeyi başlıca siyâset addetmektedir. Girit'teki muhtariyet de bu Rus politikasıyle alâkalıdır ve Petersburg isteğinin azamîsine kavuşmuş demektir. Bu meselede Âlî Paşa'ya büyüklük izâfe etmek bir çıkmaz dâvâdır.

Paşa, hakkında yapılan tenkîdlerin şiddeti karşısında mağdur bir şahsiyet, lehinde yapılan medihlerin büyüklüğü sebebiyle de çok şişirilmiş bir adamdır. Eli altındaki kuvvetler ve imkânlar fazla olmayan bir hükûmet reîsinden, hârikalar göstermesi elbette beklenemez ve bu mümkün de değildir. Fakat mevcut kuvvet ve kudretini iyi değerlendiren ve buna itimad eden bir politikacı, siyâset sahnesinde yapabileceğinin herhalde azamisini elde eder. Âlî Paşa, böyle bir şahsiyet de değildir ve maalesef fiilen muzaffer ve gâlibler safında oturduğumuz Paris sulh masasından bizi mağlûb olarak kaldırmış ve ecnebî müdâhalesini bizzat kabul edenlerin hemen başında mevki almıştır.

Yabancı müdâhalesi beliyyesi ise, herhalde onun gayrı-siyâsîliğinin memleketimize acı bir hediyesidir. Diğer taraftan kendisi, maalesef bunu idârenin bir zarureti olarak gören, bizi bugünkü perîşan hâlimize getiren, zavallı, taklitçi zihniyetin mümessillerinden biridir. Onların açtığı çığır ve teveccüh ettikleri istikaamet koskoca Devlet-i Aliyye'yi âdî bir Balkan siyasî kadrosu hâline düşürmekten başka bir şeye yaramamıştır. Her şeyi ile küçük bir devlet, tasavvurlarıyle, kudretiyle, siyasîlerinin pek basit çekişmeleriyle, müesseseleri, zihniyeti, münevverlerinin dar kafalılığı ve ufuksuzluğuyla seviyelenen bir devletçik. Bu sebeple kendisini alabildiğine yüceltenler, pek büyük bir hatanın içindedirler, yahut belli bir maksadın tâkipçileridirler.

Siyasî muvaffakıyet addedilen şeyler arasında, istiklâle yakın muhtariyet îtâları da mevcuttur ve inhitat devirlerimizin ayırıcı vasıflarından biri de mağlûbiyetlerin muvaffakıyet addedilmesi ve böyle yutturulmasıdır. Nitekim Âlî Paşa Girit mevzuundaki icraatında bu gibi haksız medihlere mukaabil, pek haklı tenkîdlere de uğramıştır. Bu cümleden olarak Ahmed Midhat Efendi *Üss-i İnkılâb*'ında askerî tedbîrlerin, eşkıyânın hareketine bil-külliye hitâm vereceği esnâda, düvel-i mütehabbe'nin işe karıştığını ve dostâne müdâhalelerde bulunduğunu, isyanda kazanamadıklarını bu vâsıta ile aldıklarını yazmakta ve kabul edilen "nizâm mûcibince cezîrenin hemen kâffe-i vâridâtı yine ıslahat ve ta'mîrât-ı mahalliyeye sarfedilmek suretiyle, devletin isti-

fâdesi kalmamış denilecek mertebede sektedâr olmuş ve erbâb-ı isyân, memâlik-i mahrûsanın sâir tarafları ahâlisinden ziyâde imtiyazlarla kendi istifâdelerini te'min eylemiştir." demektedir. Yine aynı müellif, "Giritliler'e verilen imtiyazların bir nevi istiklâl-i idâre gibi bir şey" olduğunu söylemekte ve "Devletçe böyle fevkal'âde imtiyazların îtâsında olan mazarratların derecesi anlaşılmak murad olunur ise, Meclis-i Meb'ûsâna Giritliler'in meb'ûs göndermemekte ısrarları nazar-ı dikkate alınmak lâzım gelir." demektedir.

1304/1886 senesinde fevkalâde bir memuriyetle Girit'e giden ve adanın meseleleri hakkında II. Abdülhamîd'e bir rapor veren Mehmed Salâhî Bey, 1282/1866 isyanı ile iki unsur arasındaki buğz ve adâvetin şiddetlendiğini, bunun istikbâlde ne gibi vahim siyasî netîceler ve intikam hisleri doğuracağı düşünülmeden, kısa görüşlülükle, birtakım imtiyazât-ı vâsia îtâ edildiğini, bu çâre-i vâhi ve tedbîr-i sakîm ile cezîrede âteş-i fitne ve ihtilâlin teskîn ve itfâ edildiğini" yazarak şöyle demektedir:

> *"Hâlbuki sadr-ı esbâk Âlî Paşa'nın zamanını mesned-i ikbâlde hoş geçirmekten ibâret bulunan politikasının icâbât-ı muzırrasından olarak cezîrede teşekkül eden idâre-i cedîdenin tarz-ı garîbi, hıristiyanları büsbütün nufûz ve nukud-ı Yunaniyeye sevk ve imâle ettiği gibi, müslümanların kuvvet ve haysiyet-i kadîmelerini külliyen halel-pezîr etmiş olduğundan, bittabî beynlerindeki zıddiyet ve husûmet teşeddüd ederek, hüsn-i imtizâç ve âmid-i muhâl hükmünde kalmıştır. O vakte kadar ahâli-i müslimîn bâzı rüesâ ve zevât evlâdlarına tahsîl-i ulûm ve fünûn ettiriyorlar idi ise de, ekseriyeti vâridat ve hâsılatı ile âilesinin idâre ve teayyüşünü te'min ederek, zulme-i cehl ve nâdânî içinde kalmakda ve hele hıristiyanlardan okuyup yazan ve ahvâl-i âleme vâkıf olan binde bir nisbetine bile varamamakta idi. Vaktâki cezîrede idâre-i mümtaze-i cedîde teşekkül edip, memurların yerliden intihab ve nasbolunması takarrür etti ve Âlî Paşa tarafından müslim gayrımüslim ve muktedir gayrımuktedir bir çok zevât, hıdemât-ı muhtelife-i idâreye nasb ve tâyin edildi. Artık ahâli-i mahallîye ve bâhusûs hıristiyanlar, ba'dezin evlâdlarını tahsîl-i ulûm etdirmeye ve hele hıristiyanlar mekâtib-i mahalliyedeki tahsîli gayr-ı kâfi görüp, çocuklarını Yunanistan'a göndermeğe başlamış ve iş başına geçenler iktisâb-ı nufûz ile berâber, kîse-i hükûmetden bedâva para yemeğe alışmış olduklarından ve Yunanistan'da tahsîl-i ulûm ve tekmîl-i mefâsid ve rüsûm ile avdet edenler, kâmilen me'muriyet istihsâli emelinde bulunduklarından, gitgide büyük küçük bilcümle memuriyetler, bu takım müfsidlerin uhde-i ihânetine intikal etmiş ve bunlar bittabî husûmet-i kadîmeleri sâikasıyle, tarîk-i*

hıyânet ve mefsedete gitmiştir. Eğerçi müslümanlardan dahi memuriyetlerde bulunanlar vardı ise de, netâyic-i vahîmeyi idrâkden külliyen âciz olduklarından, vakitlerini yalnız kîl ü kaal ile geçirmişlerdir. Kurrâ ve nevâhîde mütemekkin ahâlî-i hıristiyaniye ise ahz-ı sâr için zaman-ı fırsatın hulûlüne muntazır ve hem-cinsleri bulunan Yunanîlerle ittihad ve iltihaka ümîd-i kavî hâsıl ettikleri cihetle, hariçten vukubulan ilkaat ve ifsâdâta çabuk kapılmakta ve cüz'î bahâneler ile meydan-ı fesâda atılmaktadırlar."

İbret verici müşâhede ve mütâlaaları da hâvi bulunan bu çok haklı tenkîdler, Âlî Paşa'nın Girit'teki "siyasî zafer"inin bize değil, Yunanistan'a yaradığını açıkça göstermekte, inkılâp cinnetine kapılmış hasta zihniyetin, mevcudiyeti muhafaza etmeğe dahi kaabiliyetli olmadığını, açıkça ortaya koymaktadır. İşin garibi Âlî Paşa, Sultan'ın kuvvetlenme politikasına da muhâlefet etmekte ve Cevdet'e göre "Onu ecnebî sefâretlerle dizginlemek" istemektedir. Pâdişah ise, yine ayni kaynağa göre, Âlî Paşa'dan "pek ziyâde müteneffir" bulunmasına rağmen, dayandığı dış destekler dolayısiyle onu atmaktan ictinâb etmektedir. Bir gariblik ki, ancak "gârîb" lâfzı ile izâh edilebilir.

Islahat Maddesinde Muhtelif Görüşler; Fransa'nın Bu Husus İçin Bâbıâli'ye Tevdî Ettiği Nota; Bunun Türkiye'ce İfâde Ettiği Mânâ; Mekteb-i Sultânî ve Yabancı Mektepler Meselesi; Şûrâ-yı Devlet İhdâsı; Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye; Ecnebîlerin Tasarruf-ı Emlâk Mes'elesi

Osmanlı hükûmetince dış tazyikler sebebiyle vücût verilen ıslahat hareketlerinin bu devresi, Engelhardt tarafından "Fransız nufûzunun câri olduğu zaman" olarak tavsîf edilmiş ve bunun 1870'de III. Napoléon'un, ordusuyla birlikte Sedan'da Prusyalılar'a esîr düşmesine kadar devam ettiği ileri sürülmüştür. Bu devrede Sultan Azîz, devlet için en âcil ve hayâtî mesele olarak gördüğü kuvvetlenme siyâsetine türlü imkânsızlıklarla devam etmiştir. Fakat bu faaliyet, yukarıda da îzâh ettiğimiz gibi, hem sefâretlere sırtını vermiş ricâlin kurduğu şebeke, hem de bizzat yabancı devletlerin siyasî baskı ve müdâhaleleri ile netîcesiz bırakılmak istenmiştir. Sultan ise, garb devletleri arasındaki siyasî muvâzeneyi gözeterek, onların nufûzlularının memnûn olacağı ricâli sadârete getirmeğe, tekliflerini münâsip şekilde kabul ile tatbîk

eder görünmeğe dikkat etmiş; kuvvetleninceye kadar buna riâyetten başka çıkar yol bulamamıştır. Diğer taraftan ise, mümkün olan hızla kuvvetlenme siyâsetini gerçekleştirmeğe çalışmıştır. Onun bu gayretinin ricâli tarafından tam mânâsıyle idrâk edildiğini ve desteklendiğini söyleyebilmek, maalesef imkânsızdır.

Bu devrede Fransa, Türkiye'de ıslahat husûsunda bâzı siyasî teşebbüslere girişmiş ve büyük bir rol oynamağa başlamıştır. Nitekim Engelhardt, "Önce mütereddit davranan İngiltere'nin sonradan Fransa'nın fikirlerini tasvîb ile Bâbıâli'ye bunlara rây-ı kabul gösterilmesini tavsiye ettiğini, Rusya'nın muhtariyet-i idâre politikasını reddeden Avusturya'nın ise bu emelleri desteklediğini, Prusya ve İtalya'nın da aynı yola girdiklerini" yazmaktadır.

Petersburg kabînesinin ise, Fransa hükûmetince vâki olacak teşebbüslerin akamete uğrayacağını iddia ettiğini, hattâ Prens Gorçakof'un Türk elçisine "Hatt-ı hümâyûnunuzu hiç sevmiyorum, bu hat on sene evvel ortaya çıkarılıp, bedeli henüz ödenmeyen bir poliçeye benzer; bence Osmanlı Devleti için, hıristiyanlara idarî muhtariyet vermekten başka salâh çâresi yoktur." dediğini, bir diğer Rus diplomatının da "Devlet-i Aliyye için ya otonomi ya anatomi'den birini kabulden başka yol yoktur." hükmünü verdiğini; bu sebeple "Paris kabînesinin 1867 Ocağında, 1856 Hattı'na dâir Bâbıâli'ye bir nota teblîğ ettiğini, 16 bendden mürekkep olan bu notada, hiç bir idarî şubenin ihmâl edilmediğini ve hepsinde de ıslahat istendiğini" yazmaktadır. Engelhardt'ın hulâsaten naklettiği bu ıslah maddelerinin mühimleri şunlardı: "Hıristiyanlar'ın muhtelif memuriyetlere kabûlü, umûmî maârifin ıslahı, yeni vilâyet idâre tarzının her tarafa teşmîli, mahkemelerde aleniyetin ciddî surette temini, hıristiyanların şehâdetlerinin kat'î ve umûmî surette kabûlü, ticârî kaanunlarının tanzîmi ve ticâret mahkemelerinin ıslahı, hapishaneler ile zâbıta işlerinin ıslahı, ecnebîlerin tasarruf haklarından serbestçe faydalanmaları ve memlekette emlâk satın alabilmeleri, vakıf usûllerinin ıslahı ve bütün emlâk ve arâzinin mülke tahvîli, gayrımenkûl malların rehin ve ferâğı usûllerinin değiştirilmesi, kredi müesseselerinin tesisi, iltizamların ve dâhilî gümrük ve istihlâk resimlerinin ilgâsı, büyük şehirlerde belediye dâirelerinin teşekkülü."

Şu maddelerden anlaşılmaktadır ki, Fransa'nın başında bulunduğu devletler, Tanzîmat nâmını alan değişikliklerle, üç kıtada yayılmış koskoca ülkelere sâhip Türkiye'yi, ancak kendilerine süt verir sağmal bir inek yâhut kendi namlarına mahsûl ekilen bir tarla hâline getirmek istemektedirler. Türk idârecileri de, bu garb patronları nâmına çalışan bakıcılar, yahut ameleler hâline getirilmek istenmektedir. Osmanlı ülkesindeki hıristiyanlar ise, bu

patronların teveccühüne mazhar rüçhanlı işçilerdir. İşte mâhud fermanla resmen kabul ettiğimiz, bugün hâlâ büyük bir siyasî, hukûkî, idârî hamle olarak gördüğümüz reformlardan, batılı devletlerin anladığı şey, yalnız budur ve gerisi lâf-u güzâf olarak görünmektedir. En büyük millî fikir ve şuûra sâhip bulunan makaam-ı saltanatın, bu nizamlama maskaralığına cephe alması ve onu ortadan kaldırmağa çalışması kadar tabiî, mâkul, vatanperverâne bir iş tasavvur edilemez. Bu sebeple Sultan Azîz'i ve onun yolunda giden Abdülhamîd Hân'ı en büyük millet rehberleri olarak kabul etmek, şânlarını, târihteki mevkîlerini yüceltmek millî vecîbelerden addedilmelidir.

Fransa hükûmeti yalnız nota vermekle kalmadı, orada zikrettiği ıslahat maddelerinden biri olan maârife de el atarak, bir mektep vücûda getirmeğe teşebbüs etti. Sefîr mösyö Bourée'nin önayak olması ve Fransa hükûmetinin devamlı ısrarı ile "Mekteb-i Sultanî" teessüs etti. Paris hükûmetince Fransız kültürünün ve siyâsî nufûzunun Türkiye'de kuvvetlenmesi ve tesir kazanması maksadıyle açılan mektebin, zâhirdeki gâyesi, medeniyete hizmetti. Engelhardt'a göre "Bâbıâli, tedrîsâtın Türkçe olmasını talep ettiği halde, Fransızca, ders dili olarak kabul olundu." Aynı müellif, "Fransa'nın yeni maârif tatbîkatını ecnebî muallimlere verdiğini, talebe olarak da yarı hıristiyan ve yarı müslüman kabul ettirdiğini, böylece çok cür'etkâr bir plânı" icrâya giriştiğini yazmakta, fakat Papalığın buna itirâz ettiğini ve neşrettiği iki emirnâme ile katoliklerin mektebe devamlarını men' ettiğini söylemektedir. O sırada çıkan *Monde* gazetesinin "Şeyhülislâm, Papa'nın Katolikleri mektebe girmekten men' eden emrini pek ziyâde takdîr etmiştir; ulemâ, Dersaâdet'te eski nufûzunu kaybetmemiş olsaydı, vükelâ, unsur ve lisânın ihtilâfından dolayı Bâbil kulesine benzeyen bu mektebin tesis ve küşâdına tarafdar görünemezlerdi." iddiâsını nakleden Engelhardt, bir müddet sonra Papa'nın yasağı kaldırdığını da kaydetmektedir. Görülüyor ki, bir mektebin açılışı dahi, düvel-i ecnebîye tarafından siyasî baskı vesîlesi yapılmakta ve 1856 Islahat Hattı'nda zikredilen ve Paris Muâhedesi'ne de giren hakka istinâden en hurda işlerde müdâhalelerde bulunulmakta; bizim büyük (!) Tanzîmatçı ricâlimiz de bunu hemen kabul etmektedirler.

Fransa'nın bu teşebbüsü diğer devletlerce de bir örnek oldu ve kısa zamanda Mekteb-ı Sultânî'ye benzeyen yabancı mektepler, memlekette kurulmağa başladı. Bunların dînî, siyasî, kültürel, hattâ ticârî, iktisadî ve psikolojik gâyeleri vardı. Mensup bulundukları milletin dînini, kültürünü yayıyorlar; Türkiye'deki hem-mezheblerini işbirliğine hazırlıyorlar; onlara iftirak ve istiklâl arzûları veriyorlar ve bunun tahakkuku için adam yetiştiriyorlardı. Kendi çarklarına düşen Türk ve müslüman talebeyi ise millî benliğinden uzaklaştırıyorlar; âdetâ onu rûhen fethediyorlar, kalbini ifsâd ediyorlardı.

Onların yetiştirdikleri talebe, devlette yüksek memuriyetlere geçiyor; cemiyette mühim roller oynamağa başlıyor; fakat kendine ve milletine olan güvenini ve sevgisini kaybettiği, duyuş ve düşünüşleri yabancılaştığı için de, faydalı olmaktan ziyâde zararlı oluyordu. Balkan Harbi'nden sonra, Celâl Nûri, "Osmanlı Mülkünün Tedrîcen Fethedilmesi" ismiyle yazdığı bir makalede, Avrupa'nın yabancı mektepler vâsıtasıyle yaptığı bu kültür istilâsından bahsediyor; milletini ve dînini küçük gören bedbîn adamların hep buralardan çıktığını söylüyor ve yabancı mekteplerin mazarratını şöyle dile getiriyordu:

"Gerçi Katolik papazları ile Protestan pastörleri iddia ediyorlar ki, bu mektepler şimdiye kadar yalnız evlâd-ı vatana hizmet etti ve hiç bir müslümanı hıristiyan yapmadı. Evet doğrudur! Robert Kollej talebesinden hiç bir müslüman talebe hıristiyan olmadı. Fakat gerek bu mektepten, gerekse lâyuad ve lâyuhsâ Amerikan ve Katolik müessesâtından çıkan talebe, bir takım südü bozuk olmayanlar müstesnâ, milliyetten, Türklükten çıktılar. Bunlarda ruh kalmadı. Bunlar, zâhirî bir Amerikalı, cismânî birer Frenk oldular. Fakat zavallıların ruhu öldü. Bunlar birer gâye sâhibi olacaklardı. Bunlardan milletçe, cemiyetçe de istifâde olunacaktı. Şu ecnebî mektepleri memleket için en büyük belâdır. Bunların adedi, fesâda verdikleri kız ve erkek çocukların miktarı, ona mukaabil bizim maârifimizin hiçliği beni me'yûs ediyor. Rumelihisarı'nın hizâsından günde iki defa geçtikçe, Robert Kollej'in mehib saraylarını, Osmanlı rûhunu istilâ etmiş bir Amerika işgal ordusunun çadırları zannediyorum. Bu yeni dünya müesseseleri, hem ele geçen gayrı müslim unsurları, husûsiyle Bulgarları, bize fâik bir seviyeye î'lâya uğraşıyor ve bunu bir gâye biliyor, hem de kazâra avladığı evlâdımızı mâneviyatından ayırıyor. Tonilatolarca Amerikan, İngiliz, Katolik ve Protestan fikir ve hissi, tonilatolarca Türk ve müslüman ihtilâfçılığı Anadolu ve Arabistan vilâyetlerine her dakîka yayılmaktadır. Suriye kangren olmuştur. Bunlar bir müddet sonra bizi kendi yurdumuzda paryalar derekesine indirecektir."

Görülüyor ki, Tanzîmat'la başlayan devirde, millî kültür zâviyesinden vücûda gelen tedennî, gittikçe hızlanarak fecî meyvalar vermeğe doğru gitmektedir. Cemiyette tam bir birlik sağlayan kültürel vahdet bozulmakta, devlet, ahâlî ve müesseseler arasındaki müşterek değer hükümleri, sarsılmaktadır. Bu sarsıntı gittikçe ziyâdeleşerek günümüze kadar devam edip gelmiştir.

Aynı devirde buna benzer müsbet icraat, "Cem'iyet-i İslâmiye"nin te'sîsi ve "Dârü'ş-Şafaka"nın açılmasıdır ki, yabancı mektepler belîyesine karşı millî bir maârif müessesesinin vücûda getirilmesi demektir.

Diğer taraftan bu sırada Bâbıâli, yine ecnebîlerce talep edilen bir ıslahata vücut verdi ve Engelhardt'ın tâbiriyle umûr-ı adliyeyi umûr-ı idâreden tefrîk ile Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'yi tesis etti. Aslında Tanzîmat'tan evvelki Osmanlı nizâmında adliye cihâzına ve mahkemelere idârenin herhangi bir dahli yoktu. Yalnız hem maârif, hem adliye, mâhiyeti icâbı, Makaam-ı Meşîhat'a bağlıydı. Bu nizâmda müesseseler, masûn, yâni dokunulmaz selâhiyetlerle mücehhezdi ve kendi sistemi içinde, tamâmen millî bünyeye ve telâkkîlere oturmuş, mutlak bir âhenk arzediyordu. Ocağın ilgâsından itibâren bu âhenk bozuldu. Tanzîmat'la birlikte nizâmî mahkemeler kuruldu. Buralardaki hâkimlerin tâyin ve terfii ise idârece yapılıyordu. Yeni tâdilâtla güyâ bu mekanizma idâreden ayrılıyordu.

1854 senesinde düvel-i ecnebiye ile yapılan müzâkerelerle Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ikiye ayrılmıştı: Kaanun lâyihalarını hazırlamağa memur olan Meclis-i Tanzîmât ile Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, Engelhardt'ın verdiği izâhata göre, "1861'de İngiliz sefîrinin Bâbıâli'ye teblîğ ettiği programı kısmen tatbîk etmek maksadıyle, bu iki meclis tekrar birleştirildi ve İdâre, Tanzîmat, Adliye nâmıyle üç şûbeye ayrıldı." Bu defa Fransız mevzuatından istifâde edilerek, yeni ve geniş mâhiyetli bir Şûrâ-yı Devlet tesis edildi ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'den ayrıldı (1 Nisan 1868/8 Zilhicce 1284).

Bu şûrâ, muhtelif idarî şûbelere tekaabül etmek üzere bir kaç dâireden mürekkepti. Bütün kaanun ve nizâmnâmeleri hazırlamak, tedkîk etmek, idarî mevkilere âit dâvâlarla vazîfe ve selâhiyet ihtilâflarına hükmetmek, yüksek memurların muhâkemesini yapmak, büdceyi hazırlamak, vazîfeleri cümlesinden idi. Yalnız büdce, dâire reîsleriyle 5 âzâdan mürekkep olan bir küçük hey'etçe yapılacaktı. Engelhardt, bu müessesenin "vazîfeleri ve teşkîlâtı nokta-i nazarından iptidaî bir parlamento, meşrutî idâre için küçük bir tecrübe" addolunabileceğini söylemektedir.

Pâdişah bunun açılış merâsiminde bir nutuk irâd etmiş, "kaanunların mutâ' olmasının, menâfi-i âmmeye muvâfakatıyle mümkün olduğunu" beyân ederek, icrâ kuvvetinin, teşriî ve adlî kuvvetten tefrîki lüzûmundan bahsetmiştir. Şûrâ-yı Devlet'in te'sîsiyle, bunun tatbîk mevkine konduğunu söyleyen Pâdişah, "Kim olursa olsun, hangi millete mensup bulunursa bulunsun, bütün erbâb-ı iktidârın şûrâya dâhil olmasını isterim. Bu müessese, Suriyeliler, Bulgarlar, Boşnaklar, elhâsıl kâffe-i akvâmın erbâb-ı iktidârı için bir merkez-i müşterek olmalı ve bu erbâb-ı iktidâr vükelâya muâvenet etmelidir." yolunda temennîler izhâr etmiştir. Bu ifâdeden anlaşılmaktadır ki Sultan, bir taraftan ecnebî devletlerce, bir taraftan da Jön Türkler'ce talep edilen meb'ûsân meclisini, memleket için en faydalı şekilde tesis etmeyi münâsip

görmüş; Osmanlı tebeası bulunan muhtelif unsurları kaynaştırabilecek bir şûrâyı istemiştir.

Bâzıları bunu Âlî ve Fuad Paşalar'ın demokrası havârîliğinin netîcesi olarak göstermek gayretine kapılmışlardır. Bir fanteziden öteye gidemiyen ve o günkü telâkkîlerle de tezat teşkîl eden bu görüşü, doğru kabul etmek imkânsızdır. Nitekim *Ricâl-i Mühimme-i Siyasîye*'sinde Ali Fuad Bey, babasından naklen, Fuad Paşa için "Âlî Paşa'dan sonra hayatta kalsaydı, meclis-i meb'ûsânı muhakkak küşâd ederdi." demekte, Abdurrahman Şeref de Yeni Osmanlılar hakkında yazdığı makalesinde, hemen hemen aynı kanaati izhâr etmektedir. Halbuki İbnülemîn, onun sadâretten istifasındaki "Şimdi dünya bütün bütün başka hâle girip Avrupa'nın ekseri yerinde hükûmetin halka âit olması kaaide-i fahişe ve fâsidesi, her yerde milliyet-i efkârı meydana çıkarıp, nice inkılâbâta sebep olmuştur." cümlesini naklederek, bunun tamâmen yanlış olacağını iddia etmektedir. Cevdet ise Âlî Paşa için, *Tezâkir*'inde şöyle demektedir:

"Âlî Paşa pek ziyâde istibdâda mâil olduğundan bu misillü müzâkerâtda ma'zûlîni bulundurmak istemezdi. Hattâ 300 kişiden mürekkep olarak meclis-i umûmîler akdolunmasına itiraz eylerdi... Bir defa Âlî Paşa'nın meclisinde bulunduğunda 'Cenâb-ı Hak bu millet ve memleketin saâdet-i hâlini beş altı kişiye teâli etmiş, anlar hâl-ü cehd-i umûr-ı devlet edivermelidir.' dedikde fakir bu mertebe istibdâdı sevmediğimden sükuut ettim. Sükuutumdan hilâf reyde bulunduğumu anladı, taabbüs etti. Fuad Paşa anın kadar istibdâda mâil değil idi."

Görülüyor ki, Âlî ve Fuad Paşaları demokrasi havârîsi ve taraftarı olarak görmek hem yanlış, hem de devirleri nazara alındığı takdirde gülünçtür. Buna mukaabil Sultan Abdülazîz Han'ı da müstebid veyâ istibdâda meyyâl bir devlet reîsi olarak vasıflandırmak, aynı derecede hatâlıdır. Yaygın bir hâle gelmiş olan bu görüşün yanlışlığı ise, bizzat Yeni Osmanlılar'ın en mühimlerinin eser ve yazılarıyla da sâbittir. Bunlar Âlî Paşa'ya, şu hususta, ne kadar çatmışlarsa, Sultan'ı da bu işten o derece hâriç bırakmışlar; hattâ onlardan naklen yazılan sonraki hâtıralarda dahi Pâdişah'ın millet için hak ve selâhiyetlerinden ferâgate her zaman hazır olduğunu samimiyetle dile getirmişlerdir. Bunun sebebi Osmanlı hükümdarlarının millet mefhumunda tamâmen erimiş olmalarından doğmuş ve bu kanaat uzun asırlar ve nesiller boyunca devam eden sarsılmaz ve mânen çok köklü olan devlet riyâsetinin, değişmez an'anelerinden çıkmıştır.

Yeni kurulan Şûrâ-yı Devlet'in başına, Engelhardt'ın tâbiriyle "rufekası-

nın i'tidâl ve teennîsi olmasa, pek ileriye varmasından korkulacak derecede efkâr-ı ahrârâne sâhibi olduğu beyân edilmekte idi." diye vasıflandırdığı Midhat Paşa getirilmiştir. Cevdet, Midhat'ın bu makaama getirilmesinde Fuad Paşa'nın dahli olduğunu söylemekte, kendisinin de aynı anda "Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye" riyâsetine tâyin olunduğunu yazmaktadır. Aynı müellif, "Sultan Abdülazîz Han hazretlerinin fakîre meyl-ü teveccühü olduğunu anladım. Halbuki kendilerine bir nisbet-i husûsiyem olmadığından, bunun sebebi ancak ol hânedan-ı celîlü'ş-şâna kemâl-i ihlâs-ı ubûdiyetim ve hıdemât-ı Devlet-i aliyyelerinde hâlisâne hareketim olduğunu iz'ân ederim." demektedir.

Cevdet,

> *"Dîvân'ın ibtidâ-yı teşkîlinde 'Bunca mehâkim-i şer'iye var iken mehâkim ve mecâlis-i nizâmiye tertîbine ne hâcet var idi?' yollu itirâzlar yapıldığını, bunlara Celâlüddîn-i Devvânî'nin Dîvân-ı Mezâlim nâmıyle te'lîf ettiği risâleyi tercüme ederek cevap verdiğini ve bunda 'Ol vakit şer'î mahkemelerden başka dîvân tertîbine lüzûm olduğu gibi, şimdi de ticâret ve muâmelât pek ziyâde tekessür etti ve memâlik-i mahrusanın ne derecelerde vüs'atı var; hem meclis-i vâlânın nasıl bir meşgûliyete müstağrak olduğu malûmdur. Şimdi de zât-ı hazret-i zıllullahî efendimiz hazretleri, zamânın îcâb-ı tabiîsine göre, bu işleri ikiye taksîm ve ihkâk-ı hukûk-ı ibâd maslahatını, mesâlih-i sâire-i devletten tefrîk ile işbu Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'yi teşkîl buyurdu."*

dediğini anlatmaktadır.

Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye, Temyîz ve İstînaf kısımlarına ayrılmış, birincisi hukuk ve cezâ, ikincisi bu iki sâhadan ayrı olarak ticâret dâiresine taksîm edilmiştir. Bir müddet sonra Adliye Nezâreti'ne dönüştürülen bu müessesede âzâlar, azledilemez olduklarından, adlî istiklâlleri de temin edilmiş demektir. Bundan ayrı olarak, Fransız notasının diğer ıslahat talepleri de yerine getirilmiş ve Hicaz müstesnâ olmak şartıyle, bütün Osmanlı topraklarında, ecnebîlerin emlâk edinebilmeleri için, beş maddelik bir kaanun neşredilmiştir. Ali Suâvî *Âlî Paşa'nın Siyâseti* nâmındaki risâlesinde, sadrâzamı şiddetle yermekte ve "Umûr-ı dâhiliyemize dâir nizâmâtı dahi, meselâ 1272 İmtiyâzât Fermânını ve 1284 Tasarruf-ı Emlâk müsâadesini ve kezâ mehâkim-i Muhtelite Nizâmnâmesini ve diğerlerini hep süferâ-yı ecnebiyenin kaleme aldıklarını, fakat Kapıcı-zâde'nin Türkçe tercümeyi huzûr-ı pâdişahîye bi't-tak-dîm, irâde-i seniye istihsâl eylediğini, hattâ ecnebîlere 'Arz-ı Hicâz müstesnâ' olarak îtâ edilen tasarruf-ı emlâk hakkının, Fransızca metninde bu-

nun bulunmadığını da yazmaktadır. Kapıcı-zâde'nin bununla bütün bir İslâm dünyasını aldattığını, bilcümle muhâberât ve muâhedâtta dâhile bir lisan ve hârice başka bir lisan kullandığı noktaların pek çok olduğunu" kaydetmekte, Devlet-i Aliyye'nin bu ihânetler yüzünden ileride büyük müşkilâta uğrayacağını söylemektedir. İbnülemîn'in tâbiriyle "Suâvî-i pür mesâvî"nin tasarruf-ı emlâk husûsundaki şu iddiası, çok şâyân-ı dikkattir.

Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere, yeni vücut verilen ıslahat da, ciddî ve ictimâî ihtiyaçlardan doğmamakta ve bunun hepsi de düvel-i ecnebiyenin, bilhassa Fransa'nın siyasî tesiri ile yapılmış görünmektedir.

Keçeci-zâde Mehmed Fuad Paşa'nın Vefâtı; Şahsiyeti ve Hakkında Söylenenler

İşte bu sırada "ekanim-i selâse-i Tanzîmat"tan biri daha irtihâl eylemiştir. Bu, meşhûr şâir İzzet Molla'nın oğlu olan ve iki defa sadârete getirilmiş bulunan, Keçeci-zâde Mehmed Fuad Paşa'dır. "Ötedenberi mübtelâ olduğu kalb illeti iştidâd ettiğinden, etıbbanın tavsiyesiyle Nis'e gitmiş" ve burada vefât etmiştir (12 Şubat 1869/29 Şevval 1285). Mâlûl olduğu kalb hastalığı sebebiyle "nâbehengâm zaâf-ı pîrîye" uğrayarak, saçı sakalı ağarıp, "80'lik bir ihtiyar hâline geldiği" rivâyet edilmiştir. Paşa'nın son ânında, Pâdişah'a hitâben bir vasiyetnâme yazdığı rivâyet edilmiş ve sonradan küçük bir risâle hâlinde basılmıştır. Bir Jön Türk düzmesi gibi görünen ve ıslahat sadedinde onların fikirlerini destekleyen saçma teklîfleri de ihtivâ eden vasiyetnâmede "Osmanlı Devleti'nin paraca İngiltere, ilim ve teknikçe Fransa, askerlik itibâriyle de Rusya kadar kuvvetli olması lâzım geldiği" ileri sürülmüştür. Dünya devletlerinin o günkü siyasî vaziyetleri kısaca tahlîl edildikten sonra, bilhassa Rusya'nın Kafkasya'da ve Orta Asya'da giriştiği istilâ hareketlerinin tehlikesi belirtilmiş; buna karşı Hindistan'ı elinde bulunduran İngiltere'nin kayıtsızlığının hayret verici olduğu söylenmiştir. Petersburg hükûmetinin Asya'da attığı her adımda, Fransa'dan büyük bir eyâletin nâm ve nişânını sildiği, Slav ittihadını temine çalıştığı ve Avrupa'yı lerzenâk etmeğe hazırlandığı iddia edilmiş; Balkan kavimleri üzerindeki emelleri, Kostantıniye'yi ele geçirme maksatları dile getirilmiş; Anadolu, Suriye, Arabistan'daki müslümanların tek bir millet hâline ifrâğı istenmiş ve Rusya karşısında lüzumlu olan yegâne şeyin kahredici bir kuvvet olduğu ifâde edilmiştir.

Eğer bu vasiyetnâmenin onun tarafından yazıldığı doğru ise, Sultan Azîz'in ne kadar haklı bir yolda bulunduğu, buna mukaabil kendisinin de mensup olduğu Tanzîmatçı vükelâ kliğinin tuttuğu yolun yanlışlığı intâk-ı

hak kabîlinden ortaya konmuş demektir. Müslüman halkların tek bir halk hâline ifrâğının ise ancak hepsinde müşterek olan dînî, kültürel, târihî ve siyasî bağların kuvvetlendirilmesiyle mümkün bulunduğu, Tanzîmatçı ekolün vücut verdiği reformlarla, işte bu iştirak noktalarının sarsıldığı, maalesef kendisince hiç nazara alınamamıştır. Devletin esas tebeası olan bu müslüman halkların, aynı zamanda en büyük mânevî makaamı da uhdesinde bulunduran, asırlarca zamandan beri en büyük siyasî ve fiilî mercî olan, müşterek bir hânedanın müşfik sultası altında birleştikleri, bütün ictimâî müesseselerin müslümanlığın ezelî ve ebedî prensiplerine istinâd ettiği, büylece eski Osmanlı devlet kurucularının, İslâm'ın tek bir millet akîdesini fiilen tahakkuk ettirdikleri, yabancı menşe'li ıslah hareketleriyle bunun dahi ihlâle uğratıldığı ve bu yüzden eyâletlerde bir çok dâhilî karışıklıklar vukua geldiği, hiç düşünülmemiştir. Bu dâhilî karışıklık ve isyanların birleştirici ve kaynaştırıcı esasların ihlâline karşı bir reaksiyon olduğu da kavranmamıştır. İşte Paşa'nın son ânında yazdığı söylenen vasiyetnâme, aslında kendi icraatlarını da yeren, bir tavsiyeler mecmuası hâlindedir.

Fuad Paşa'nın cenâzesi bir gemi ile İstanbul'a getirilmiş ve bugünkü Adliye civarında bulunan türbe-i mahsûsuna gömülmüştür. Cevdet *Mârûzat*'ında bunu, şu dikkate değer cümlelerle nakletmektedir: "Fuad Paşa'nın cenâzesi Dersaâdet'e getirilip, müheyyâ olan türbesine götürülürken sanki bir alafranga alay gibi, herkes gülüyordu. Lâkin o sırada 'Allah taksîratını affetsin.' diyenler çok idi. Rahmet ile yâd eyleyenler de var idi." İbnülemîn, Âtıf Bey'in *Hâtıra*'sında, onun hakkında "Kendisine diyânet husûsunda su'-i zân ederler idi; irfanı, dâire-i îmândan hurûcuna mâni ve a'mâlde kusuru, tasannû ve riyâya adem-i tenezzülü ve serbestliği su'-i zanna bâis olsa gerekdir." dediğini yazmaktadır.

Aynı müellif, onun Bâyezid Câmiinde namâza dururken, arkasındaki yâverlere de kılmalarını söylediğini, onların "Abdestimiz yok." cevapları üzerine, "Kimin abdesti var!" deyip, imâma iktidâ ettiğini, bu sözlerin, latîfe olarak söylense de, işitenlerce hakkında küfre varan bir su'-i zanna sebebiyet verdiğini kaydetmektedir. İşte bu dînî mübâlâtsızlıklar ve dedikodular yüzünden, aleyhtarı bulunan Jön Türkler'in *Hürriyet*'i ona son ânında Katolik âyini yapıldığını ve böylece su'-i hâtimeye uğradığını yazmaktadır. Bu isnâd Paşa'nın ne Hıristiyan olduğunu, ne de Katolikliğe meyyâl bulunduğunu göstermez. Hastahanede bulunan Paşa'nın ölüm ânında müstahdem bulunan hıristiyanların kendi dinleri îcâbı yaptıkları duâya işâret eder. İşte bu hal, onun için bir "su'-i hâtime" olarak kabul edilmiştir ki, ilâhî kaderin bu sevkine bir şey demek imkânı da yoktur. Nitekim İbnülemîn "Fuad Paşa'nm bir kaç defa yangın belâsına uğramasının, iki yetişmiş oğlunun fücceten vefât etmesinin,

bu sebeplerle bakiye-i hayâtının âlâm ve eskam içinde geçmesinin, Şam'da haklı haksız döktüğü kanlara ve beytülmâl-i müslimînden bir çok para becermesine atfedildiğini, bunların cezâ-i mânevîsi olduğunun söylendiğini" kaydetmektedir. Aynı müellif, onun hakkında Challemel Lacour'un "Fuad Paşa, Âlî Paşa'nın tamâmen aksi bir tabîattadır; kendisi 'eski Türk' olmadıktan mâada, tamâmiyle Avrupa tab' ve meşrebine mâlik, gâyet latîfegû, Parisliler'e taş çıkarırcasına zarîf, lüzûmunda gâyet ciddî olduğu gibi, en mübâlâtsız bulunduğu zamanlar bile usûl ve kavâid-i İslâmiye'ye son derece riâyetkârdır." dediğini nakletmektedir.

Charles Mismer ise kitabında, onun elinde Kur'ân-ı Kerîm olduğu halde vefât ettiğini yazmakta, "Gözlüğünün arkasında ketm-i hissiyât ve âmâl eden enzârında Şarklılar'a mahsûs bir incelik ve nufûz vardı." demektedir. Cevdet Paşa onun, kayıtsızlıkla ve alafrangalıkla mat'ûn olduğunu söylemekte ve "O mertebe kayıtsız idi ki, familyasının kayıtsızlığını bildiği halde iğmâz eylerdi, çünkü zevcesi hanımefendinin pederi Ahmed Efendi, Nusayrî tâifesinden olup, Nusayrîler'de ise hamiyet-i ırz dâiyeleri olmadığından, hanımının kayıtsızlığı pederinden mevrûs idi. Bir kere kendisinde kalb illeti vardı ve bunun başlıca devâsı bir iş için telâş etmeyip, her hususda kayıddan azâde olduğunu bildiği cihetle hiç bir şeyi kaydetmezdi ve vaktiyle Ahmed Efendi hânesine içgüveyi girmiş olduğundan, hasbe'l-insâniye bu familyaya riâyete mecbûr idi." demektedir.

Aynı müellif onun "Diplomat olduğu gibi, umûr-ı dâhiliyeye de âşinâ bulunduğunu, daha evvel meclis-i vâlâ riyâsetinde bulunan Rifat Paşa'nın onun için 'Reşid Paşa'nın halefi olacak zekî ve muhterî bir âdemdir, lâkin pek müdâhindir.' dediğini" yazmaktadır. Paşa'nın bu müdâhinliğine (dalkavukluğuna) misâl veren Cevdet, *Mârûzât*'ında şu vak'ayı nakletmektedir: "Hattâ bir akşam Âlî Paşa, Fuad Paşanın yalısına gelip, kulları dahi orada bulundum. Fuad Paşa ona müdâhane için 'Reşid Paşa, yevmiye zuhûr eden müşkilâtı hallederdi, efendimiz ise şu kadar sene sonra gelecek şeyleri düşünüp tedbîr edersiniz.' dediğine kanaat etmeyip, 'Sokullular, Köprülüler gelip de bu zamanı görseler; o zamanlar iş görmek kolay idi. Marîfet bu zamanın müşkilâtını halletmektir.' yolunda Âlî Paşa'ya hep geçmiş vüzerâya takdîm edecek sözler söyledi. Bu mertebe müdâhaneye dayanamadım, 'Köprülü Mehmed Paşa fenâ fi'd- devlet olmuş bir adamdır. Her şeyden geçip rükûa varmış olan devleti kaldırmağa hasr-ı efkâr etti; muvaffak da oldu. Şimdi de öyle fedâkâr bir vezîr gelse bu devleti ihyâ eder. Siz andan ma'lûmâtlısınız. Lâkin bağçe tanzîm etmek ve müteallikatı kayırmak gibi zâyiât ile meşgûlsünüz. Anın için Köprülü ve Sokullu gibi büyük muvaffakıyetlere nâil

olamıyorsunuz.' Fuad Paşa, böyle şeyleri kayd eylemezdi. Lâkin Âlî Paşa içli bir âdem olmağla bu sözlerimden haz etmeyip taabus etti..."

Aynı müellif bu iki paşanın birbirini hoşnûd eylemek için memurların nasb ve tâyininde hüsn-i intihâba muvaffak olamadıklarını da kaydetmektedir. "Fuad Paşa, kalb illetinden fevt olıcak, kaanun-ı devletin âhengi bozuldu." diyen Cevdet, "Âlî Paşa, mastaba-i nufûz-ı ikbâlde yalnız kaldı. Rıtl-ı gîrân-ı ikbâli hazmedemez oldu; ashâb-ı nifâk u şikaak meydan aldı." diye de ilâve etmektedir.

Hazırcevaplığı, nükteperdazlığı, pervasızlığıyla meşhûr olan Fuad Paşa, Cevdet'e göre "Hem güzel söyler, hem de güzel yazardı; lâkin söylediği başka edâda ve yazdığı başka vâdide idi; müsevvid olan kimse anın sözünden maksadı anlayıp da kendisi kaleme almağa muhtâç olurdu." demektedir. Yine aynı kaynağa göre, Paşa Fransızca'yı çok güzel konuşur, fakat iyi yazamazdı. İbnülemîn, Âtıf Bey'den naklen onun "ârayiş ve tezyinâta meyli olduğunu, masrafının çokça bulunduğunu, Şam'daki masârif-i fevkal'âde ve istikrâzâttan alınan komisyonlardan dolayı dile düşüp nefret-i umûmîyi kazanmış olduğunu" yazmakta ve "Garibdir ki, nâil-i ikbâl olduktan sonra sefâhat derecesinde büyük masraf kapıları açanların ekseri, Âlî, Fuad Paşalar ve sâireler gibi zarûret ve sefâlet içinde yetişenlerdir." demektedir. Nedense Sultan Azîz gibi hiç de müsrif olmayan bir zâta, siyâsî ilcâat dolayısiyle bu sıfatı konduranlar, fakir âilelerden gelmiş paşaların müthiş isrâfını görmemekte ve kadirlerini lüzumsuz bir gayretkeşlikle yükseltmeğe çalışmaktadırlar. Bunun da sebebi, mezkûr paşalar hakkında, Yeni Osmanlılar grubunun giriştiği, amansız tenkîd furyasına duyulan reaksiyon olsa gerektir. Nitekim Nâmık Kemâl'in:

"Ağlamaz mı bakıp ahvâl-i perîşânımıza;
Dil-ü câniyle seven devletini milletini;
Nasıl âh etmeyelim memleketin hâline kim;
Ne zamandır çekiyor sadr-u Fuad illetini."

yollu hicviyesi bunun ufak bir nümûnesidir. Paşa'ya karşı yapılan bu tenkîdlere ve dînî mübâlâtsızlık rivâyetlerine karşı, hakkındaki medihler de bir haylidir. Yusuf Kâmil Paşa, onun ölümü münâsebetiyle yazdığı manzûmede "Hazret-i Mevlâna'ya intisâb etmiş" olduğunu da söylemektedir.

Abdurrahman Sâmi Paşa'nın, vefâtı münâsebetiyle yazdığı manzûmesi ise, türbesinde sandukasının yanına konmuştur. Halkça zebânzed olan bu manzume şöyledir:

"Ey zâir-i sâhib-nefes;
Hubb-i şîrâdan meyli kes;
Dünyada kalmaz hiç kes ;
Allah bes bâkî heves.

Her ten biter bir derd ile;
Geh germ ile gâh gerd ile
Oğraşmaya bir ferd ile
Değmez bu dünya-ı abes.

Ben de Fuâd-ı asr idim;
Fuss-ı nîgîn-i sadr idim;
Nakş-i hümâyûn satr idim;
Gösterdi çarh rûy-i abes.

Dilhaste oldum bir zaman;
Tedrîc ile bitti tûvan;
Uçdı nihâyet murg-i cân;
Çünki harâb oldu kafes.

Söndü çerâğ-ı âfiyet;
Zulmette kaldı şeş cihet;
Açıldı subh-ı âhiret;
Envâr-ı Hak'dan muktebes.

Buldum o dem Sübhânımı;
Arzeyledim isyânımı;
Matlub idüp gufrânımı;
Rahmetle oldu dâd-res.

Yârab bu abd-i rû-siyah;
İtdimse de yüz bin günâh;
Dergâhını kıldım penâh;
Afvindir ancak mültemes.

Târihdir ism-i Gafûr;
Lâhud eder sırr-ı zuhur;
Afvolunur her bir kusur;
Allah bes bâkî heves."

Abdurrahman Şeref "Erkân-ı Selâse-i Tanzîmat'ın Mukayesesi" nâmındaki yazısında "Üçlerin alafrangalıkla en ziyâde medhûl olanı Fuad Paşa idi." demekte ve "imârât-ı mülkiye" hususunda üçünün de gevşek davrandığını ifâde etmektedir. Aynı müellif onun hakkında şunları yazmaktadır: "Reşid Paşa gibi müktesebât-ı hakîmâneye ve Âlî Paşa gibi teennî ve revîşe mültefet olmayıp, maksuda seyr-i seri' ile yürür idi; ama güzergâhını evvelce keşfettirmediği ve pürüzlerini ayıklamadığı cihetle sendelediği de olurdu; bereket versin pederinden mevrûs olan mizâc-ı serbestâne ve fikr-i dûrendîşâne, kendini ye's ve fütûra düşürmez ve bildiğinden şaşırmaz idi. En son söyleyeceği sözü en evvel söyler idi. Bu mizâcın tesirindendir ki, def'i rükebâ husûsunda iki evvelkiler derecesinde iltizam-ı şiddet etmemiştir. Nüktegûlûk ve hazırcevaplık ile müştehir olup 'Bir ayağı üzerinde bin kefen kelini büker idi.' Şetâret-i kalemiyesi ve cür'et ve cerbezesi Reşid Paşa'ya fâik idi. Küşâde bir zekâya mâlik olduğu cihetle mesâlih-i devlette sıkılmaz ve hedefe vusûl için çapraşık yollara sapmayarak şaldır şoldur caddede yürür idi. İnce eleyip sık dokumayı netîcesiz ve çıkmaz yola sülûk nev'inden addeyler idi."

Paşa'nm bütün alafrangalığına rağmen, Pâdişah tarafından kavuk giyilmesi emredilse başüstüne deyip, hiç itirazsız kabul edeceği, yalnız bunun şeklinin tenâsübü için fikir beyan edeceği dahi söylenmiş ve onun müdâhinliği belirtilmek istenmiştir. Halbuki bu misal, kendisinin dikkate değer bir husûsiyetine işâret etmektedir.

Süveyş Kanalı'nın Açılışı; Bunun Siyâsî Netîceleri Hakkında Mehmed Ârif Beğ'in Çok Dikkate Değer Mütâlaası

Başlanması, devletler arası uzun pazarlık ve siyasî çekişmelere sebep olmuş bulunan Süveyş Kanalı, on buçuk seneyi geçen bir çalışmadan sonra, çok mutantan bir merâsimle nihâyet açılmış ve dünyanın en ehemmiyetli bahrî geçitlerinden biri olmuştur. (20 Kasım 1869/15 Şâban 1286). Akdeniz'le Kızıldeniz'i birbirine bağlayan bu kanal, Avrupa ile Doğu Avrupa, Hindistan, Uzakdoğu ve Okyanusya arasındaki deniz yolunu çok kısaltmıştır. Hidiv İsmail Paşa kanalın açılış merâsimine bütün Avrupa hükümdarlarını çağırmış ve Avusturya-Macaristan İmparatoru François Joseph ile Fransa İmparatoriçesi Eugénie, bu münâsebetle Sultan'ın ziyâretini de iâde ederek İstanbul'a gelmişler ve oradan Mısır'a geçmişlerdir. Prusya velîahdi ile sâir Avrupa hükümdarlarını temsîlen gelen prensler de merâsime iştirak etmişlerdir.

Akdeniz'de Port-Said'le Kızıldeniz'deki Süveyş arasında 162,5 km. uzunluğunda ve 58-100 m. genişliğinde bulunan kanalın açılışı, pek şâşaâlı olmuş; Cevdet'in tâbiriyle, İsmail Paşa "Frenklere hoş görünmek için Avrupa'dan gelen bilcümle seyircilere sefâhat yolunda bir umûmî ziyâfet çekmiş ve paraları nehr-i cârî gibi akıtmıştır." Aynı müellif "kanalın küşâdı günü dünyanın her tarafından memurîn-i düvel ve seyirci olarak pek çok halk bulunduğunu" yazmakta ve "İbtida kanaldan geçen 90 küsur sefîneden 90'ı İngiliz ve bâkîsi düvel-i sâire gemileri olmağla, Dersâadet'te bulunan Fransa baş-tercümanı Otre, hâriciye teşrîfâtçısı ve Mısır kapı kethudâsı müteveffâ Kâmil Bey'e 'Beyefendi, Mısır gitti, devletimiz hatâ etti, de Lesseps'in Allah belâsını versin; hemen Allah bir kum fırtınası versin de kanalı mahvetsin.' demiş." diye ilâve etmektedir. Tercümanın bu kanaati bir müddet sonra aynen çıkmış ve İngiltere, çok müsrif bir adam olan Hidiv İsmail Paşa'nın hisselerini hemen kapatarak, Kanal işletmesinde en büyük hisseye sâhip olmuş; bilâhare de müstemlekeleri arasında en ehemmiyetli geçit olan bu mevkie, oturmaya kalkmıştır. Cevdet, Reşid Paşa'nın daha önce Kanal'a muhâlefet etmesinin, işte bu sebebe dayandığını yazmakta ise de, bu iddiayı ancak kısmen doğru kabul etmek lâzımdır. Çünkü, Reşid Paşa, yukarıda da söylediğimiz gibi, Kanal teşebbüsüne İngilizler muhalif olduğu için karşı çıkmakta ve tabiî ki bununla Mısır'ın bir çekişme sahnesi hâline geleceğini ve bundan da Osmanlı Devleti'nin istifâde edemiyeceğini, belki eyâlet üzerindeki hukukunun dahi haleldar olacağını gâyet iyi görmektedir. Esâsen Mehmed Ali dahi aynı kanaattedir ve devrinde kanalın açılması teklîflerini de aynı sebeple reddetmiştir.

Cevdet bu kanal teşebbüslerinin çok eski târihlerini de şöyle anlatmaktadır: "Mısır vâlisi Amr İbnü'l-Âs (r.a) bu Süveyş kanalını açmak için Ömer İbnü'l-Hattab (radiy anhü'l-vahhâb) hazretlerinden istizân ettikde 'Olmaz, zirâ Rum bu taraflara taarruz eder.' deyu buyurmuş. Ba'dehû Hârun-ı Reşîd, taht-ı hilâfete cülûs ettikde, Süveyş Denizi'nden Akdeniz'e bir cedvel açılmasını emretmiş ise de vezîri Yahyâ Bermekî 'Rum'un sevâhil-i Hicâziye'ye taarruzu için bir yol açılmış olur.' diyerek mâni olmuştur." Müverrihin bu nakli, bahrî kuvvetin kudretli olmaması meselesinin o devirlerde de yakînen görüldüğünü işâret etmektedir. Bunu Reşid Paşa'ya nakleden Cevdet, ondan Yahyâ'nın fikri hakkında "O zamanda bu kadar ma'lûmât-ı coğrafiye yok iken şu dakîkaları keşf eylemiş olması ancak kerâmetle vasıflandırılır." cevâbını aldığını nakletmektedir. Bu, tabii ki, kerâmete hamledilecek bir mesele değildir ve daha Ksenofon devrinden beri, basit de olsa elde bir harita mevcuttur. Bu görüşleri de, dünya hakkında bilinen ma'lûmâtlara istinâd etmektedir. Esâsen Amr İbnü'l-Âs zamânında Akdeniz'le Kızıldeniz muvâsa-

lasının temin edildiğini, fakat bunun Nil sağ kolundan Süveyş'e açılan bir kanalla yapıldığına, bundan ancak küçük teknelerin istifâde edebildiğine dâir de rivâyetler vardır.

Mısır fevkal'âde komiseri Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'nın sır kâtibi olan Mehmed Ârif Bey *Başımıza Gelenler* nâmındaki eserinde, Kanal'ın Osmanlı menfaatlerine verdiği zararları şöyle dile getirmektedir:

"Kanalın îrâs ettiği mazarrat ve kusurların mâliyeye âit olan ciheti, öyle kolaycacık altından kalkılacak ve telâfisi kaabil olacak zararlardan değildir. Bunun hasarât-ı siyasîyesine gelince: Esbâb-ı hakîkiyesi aranılır ise görülür ki, bugünkü günde İngilizler'i Mısır'da bulunduran, bu kanalın vücûdudur. Afrika'nın kısm-ı cenûbîsinin bir kıt'a-yı azîmesiyle bizim için en mühim olan cihet-i şarkiyyesini Avrupalılarca taksîmini tehyie eden bu kanaldır. Devlet-i Aliyye'nin Akdeniz'de ve husûsiyle Bahr-i Ahmer'deki istikbâlini ve bütün hıtta-i Arabiyeyi ve bi't-tezammun makaam-ı celîl-i hilâfeti tehdîd eyleyen bu kanaldır. Eski dünyanın ticâret-i umûmiyesini alt üst eden bu kanaldır. Mısır'dan senevî şimendiferlerle Bahr-i Muhît yolculuğunu eden Avrupalılar'ın ayaklarını Mısır'dan kesmekle berâber bu kadar emtia-yı ticâriye ve nakliyât-ı askeriyenin yolunu değiştiren ve bu sebeple ahâlî ve hükûmet-i Mısriyye'nin milyonlarca lira iktisâbına mâni olan bu kanaldır. Hiç bir adam kendi evinde ihdas ettiği bir koridordan geçmek için ücret-i mürûriye vermeyi âmiliyle şart eder mi? Bunu hangi akıl kabul eder?"

Buradan da anlaşılmaktadır ki, çok ehemmiyetli deniz geçitlerine sâhip memleketler hem bâzı avantajlara, hem de büyük tehlikelere mâruzdur. Böyle geçitleri elinde bulunduran devletlerin kudretli olmaları şarttır. Aksi takdirde çok ince dûrbîn bir siyâset tâkip etmeli ve işin avantajlarından istifâde için hemen kuvvetlenmelidirler. Bu devletler için şu kuvvetlenme politikasını tâkip edebilmek bile güçtür; çünkü buna meydan verilmek istenmez. Türkiye'nin Boğazlar meselesiyle içinde bulunduğu siyasî bakımdan hem avantajlı, hem de çok tehlikeli vaziyetin târih boyunca seyri mâlûmdur. Süveyş kanalı sebebiyle Mısır üzerindeki hukukumuz âdeta göstermelik hâle gelmiş ve bu kıt'a elimizden çıkmıştır. Bütün bunları en derin bir ıztırabla idrak eden ve teşebbüse geçen Sultan Azîz'in kuvvetlenme politikasının netîcelenememesi ve fecî bir sûikasde uğramasının sebeplerinden biri de budur. Mısır'ın günümüze kadar geçirdiği serencâmı ve daha da süreceğe benzeyen mâcerâsı hemen hemen tamâmen bu kanal meselesine rabtedilmek lâzımdır. Bu sebeple Mehmed Ârif Bey'in mütâlaaları pek mânidar ve doğru bir teşhîs

olarak nazara çarpmaktadır. Bizim Kaanûnî ve II. Selîm devirlerinde düşünülen ve teşebbüs edilen Süveyş Kanalı projesi, o devir için son derece doğru ve lüzumlu, iktisâdî bakımdan devlete büyük imkânlar temin edecek bir azîm faaliyet olarak görünmektedir. Fakat buna maalesef muvaffak olunamamıştır. III. Mustafa zamânında yeniden ele alınan, fakat başlanamıyan kanal teşebbüsü için, eskisi kadar kat'î olmamakla berâber, yine büyük faydalar temin edilebileceğini söylemek mümkündür. Çünkü Türk donanması, o devirde yine büyük ve kudretlidir. İşte, önce Osmanlılar tarafından düşünülen ve teşebbüs edilen bu proje, nihâyet Fransa tarafından gerçekleştirilmiş; fakat çok kısa zamanda ve sessiz sedâsız denilebilecek bir şekilde, o günkü dünyanın en büyük donanmasına ve ticâret filosuna sâhip, çok geniş bir müstemlekeler yığınına mâlik olan İngiltere'nin eline geçmiştir.

Bulgarlar'ın Şark Kilisesi'nden Ayrılma Temâyülleri; Bu Temâyülün Muhtelif Devletlerce Teşvîki; Bâbıâli'nin İki Şerden Birini Tercîh Mecbûriyetinde Kahşı ve Muhtariyet Başlangıcı Olan Eksarhlığın Kuruluşu

Bir zamandan beri Bulgarlar, Şark Kilisesi'ne, yâni Patrikhâne'ye karşı, Makedonya ve Trakya'da bir mücâdeleye girişmişler ve bunu gittikçe artırarak şiddetlendirmeğe başlamışlardı. Bu mücâdeleler, Ortodoks Kilisesi'nin Yunan emellerine hizmet eder davranışları ve çeşitli Balkan kavimlerini rumlaştırma siyâseti gütmesi sebebiyle artmış ve buna ciddî bir aksülâmel olarak görünmüştür.

Diğer taraftan, devletin kuvvetsizleşmesinin tabiî netîcesi olarak da, Avrupa baskısı artmış ve bu tazyîk, her ecnebî devlet için, Osmanlı tebeası bulunan hem-mezheblerinin himâyesi ve onların hukukunu müdâfaa maksadıyle yapılan müdâhalelere kadar varmıştır. Nitekim Engelhardt, bu hususu dile getirerek: "Şark meselesinin, diğer tâbirle, Avrupa devletleri nokta-i nazarından Osmanlı mukadderâtı meselesinin, siyâset sahnesine dîn ve mezheb kisvesi altında çıktığını ve ecnebî devletlerin birbirini müteâkip himâyeleri altına aldıkları muhtelif mezheb mensuplarının ictimâî ahvâliyle çok büyük alâkası bulunduğu unutulmamalıdır." demektedir.

Düvel-i ecnebiye bu mevzuda yalnız kendi hem-mezhebleri olan Osmanlı tebeasını himâye ve onlar nâmına siyasî müdâhalelerde bulunmakla da kalmamışlar; kendilerinin her zaman hükmünü dinlemedikleri Papalık makamının, Osmanlı idarî tasarruflarına karşı cephe almasını dahi müdâfaaya kalkışmışlardır. Bu, Ermeni Kilisesi'nin serbestî ve imtiyazını ilgâ eden Pa-

palık emirnâme-i meşhûrunun neşriyle vukû bulmuş; tabiî Bâbıâli, mahallî ve müstakil Şark Kiliseleri mensuplarının dahi tenkîd ettiği bu emirnâmeyi selâhiyetlerine müdâhale sayarak reddetmişti. Âlî Paşa, bu husustaki kararın esbâb-ı mûcibesinde "Cemaat-i gayr-ı müslimenin mezheblerinin âyînini icrâda serbest olduklarını, fakat cismânî işlerde devletin kaanunlarına tâbi bulunduklarını, bunların rûhânî reîslerinin devlet memuru mesâbesinde olup, memuriyetlerinin taraf-ı şâhâneden tasdîk buyurulduğunu, hükûmetin yalnız Ermenîlerin değil, Mârûnî, Keldanî, Melkit ve Süryânîler'in dahi itiraz ettiği böyle bir müdâhaleyi kabul edemiyeceğini" bildirmiştir.

Engelhardt, Âlî Paşa'nın bu red cevabına, Katolikler'in hoşuna gitmeyen, fakat diplomasi âleminin bâzı muhitlerince pek ziyâde takdîr edilen, şu mütâlaayı dahi ilâve ettiğini söylemektedir: "Katolik dînine yeni bir itikaadı, 'Papa'nın lâyuhtîliği nazariyesini' idhâl için toplanan rûhânî bir meclis-i umûmînin âzası meyânında bulunan Fransa'nın ve bütün hıristiyanlık âleminin en muktedir piskoposları, bu iddiayı red ve cerh ediyorlar. Katolik bir devlet olan İtalya, Papalık hükûmetini zabteyliyor; Avusturya Papalık makaamıyla akdetmiş olduğu mukaavelenâmeyi feshediyor; İspanya Papalığa âit arâzîyi hazîneye geçiriyor; Katolik hükûmetlerce bile tanınmayan bir makaamın gayr-ı meşrû müdâhalesini, yalnız biz müslümanlar kabul edersek, pek garîb olur." Âlî Paşa'nın şu mânidar cevâbı, kendilerinin bile pek riâyet etmedikleri hususlarda, ecnebî devletlerin Bâbıâli'yi tazyiklerini anlatmakta, Sadrâzam'ın bizzat kabul ettiği ve imzaladığı Paris Muâhedesi ile ne denlü uğraştığını da göstermektedir. Bâbıâli'nin bu reddi, bizzat kendi mahallî hıristiyan tebeası tarafından da arzulandığı için, devletler buna karışmaktan çekinmişler ve Papalık nufûzunun artmasını istemeyen Rusya'nın yeni kışkırtmalarından da korkmuşlardır. Yani Papalığın şu emirnâmesi dahi, ciddî ve beynelmilel bir mesele olma vasfını kazanır görünmüştür.

Bulgarlar'ın, Ortodoks Kilisesine karşı açtıkları dînî mücadele ise, devletler arasında, aynı şekilde bir problem hâlini almıştır. Ortodoks mezhebinin hâmisi pozuna giren Rusya, Bulgarlar'ın Osmanlı ülkesinden ayrılmasını istemekle berâber, Patrikhâne'yi küstürmeyi doğru görmemiş; tıpkı Romen millî kilisesinin vücûdunda olduğu gibi, bu mevzûda da bîtaraf kalmayı, yalnız pan-islavist propaganda ile iktifâyı doğru bulmuştur. Fakat Patrikhane'nin himâyesi husûsunda yapacağı davranışı seçmekte de mütereddit kalmıştır. Bâzı Bulgarlar, bu meselede Papalık makaamına dayanmayı ve Katolik garb devletlerinin müzâheretini temin etmeyi düşünmüşler ve bunun için mezheb değiştirmeğe başlamışlardır. Bu hareket, Ortodoks kilisesine karşı bir protesto mâhiyetini almış; İstanbul'da ve Edirne'de, bu çeşit toplu mezheb tebdîli vak'aları görülmüştür. Katolik devletler tarafından himâye edilen şu

hareket de, beynelmilel bir hüviyet almış ve mesele büsbütün karışmıştır. Engelhardt "O sırada Osmanlı hükûmetinin yer yer kayalıklarla kaplı bir denizde pusulasız kalmış bir kaptan gibi, tâkibi lâzım gelen yolu aradığını, filhakîka iki fenâlıktan birini seçmeğe mecbûr kaldığını" söylemekte ve "Çünkü, ya Patrikhâne nufûzunun azalmasını intâc edecek olan ayrılığı kabul ederek, Rumları hiddetlendirecekti; yâhud Bulgarlar'ın emellerini tervîc etmiyerek, ecnebîlerin nufûzu altında kalmalarına ve hükûmete büyük müşkilât çıkarmalarına râzı olacaktı." demektedir. Aynı müellif daha sonra "Kat'î bir karar verememekten doğan tereddütler içinde kalan Osmanlı vükelâsı, Girit isyanında Rum râhiplerin mühim bir rol oynadıklarını, Rumlar'ın âsîlere iâne topladıklarını gördükleri zaman, Bulgar taleplerini kabule mütemâyil oldular ve Yunan unsurunun rûhânî ve siyasî nufûzunu, Bâbıâli'nin mâruz bulunduğu tehlikelerin en büyüğü olarak telâkkî etmeğe başladılar." kanaatini öne sürmektedir.

Böylece Bulgarlar hâsıl olan şu hâlet-i rûhiyeden istifâde etmek istemişler, Patrikhâne ile bâzı şartlarla anlaşmak için hükûmete iki lâyiha takdîm etmişlerdir. Bâbıâli bunların hakkında mütâlaa beyân etmesini Patrikhâne'ye bildirmiş; ondan taleplerin mezhebî kaanunların fevkine çıktığı, bu sebeple işe ancak umûmî bir meclisin karar verebileceği cevâbını almıştır. Bu teklîf, Romen, Yunan, Sırp kiliselerince tasvîb görmüş; Rusya Kilisesi ise, hiç bir tarafı tutmaz görünmüştür. Fakat Ruslar'ın, gizlice Bulgar tarafını tutmaları, Bâbıâli'nin telâşını artırmış; o zamana kadar muhtar cemaat reîslerinden mahrum olan bu kavmin, böyle bir şeye kavuşursa büyük tahriklere mâruz kalacağına ve rûhânî reîslerin, âsî başları hâline geleceğine kaani olmuştur. Bu arada Rus Sinod meclisi de umûmî meclis-i rûhânî akdedilmesi teklîfini reddetmiştir. Bunun sebebi, Rusya'nın bu mecliste yalnız kalacağı ve teklîflerinin reddedileceği endîşesi olmuştur. Bir aralık Patrik'in, bütün Ortodokslar'ın rûhânî reîsi sıfatını muhâfaza etmesi, Bulgarlar'ın ise kendi cinslerine mensup piskoposları bulunması teklîfi üzerinde anlaşma hâsıl olacağı zannedilmiştir. Fakat nazariyede basit görünen bu hal şeklinin, tatbîkatta çok büyük mahzurlar çıkaracağı, bunun da çeşitli Balkan kavimlerinin pek karışık bir halde temekkün etmelerinden doğacağı anlaşılmıştır. Bu, Trakya ve Makedonya'yı İslav piskoposlara tevdî etmek olacaktı ki, Patrikhâne'nin nufûzunu hiçe indirecek, Osmanlı Devleti bakımından da tebeasının tehlikeli siyasî tahrîklerin kucağına atılmasını kolaylaştıracaktı. Bulgarlar bile Rusya nufûzuyla vücûda gelecek bu ayrılmadan çekindiklerini göstermişler ve onun kucağına düşmemek için, rakîpleri Avusturya'nın İslâv memleketlerinden papaz getireceklerini söylemeğe başlamışlardı.

Nihâyet Bâbıâli, kendisince Rus siyasîlerinin yalanlarından başka bir

şey olmayan tahrîklere nihâyet vermek için, başka bir çâre görememiş; Patrikhâne'den müstakil bir Bulgar Eksarhhânesi kurulmasına karar vermiş ve buna dâir bir fermân-ı hümâyûn neşredilmiştir (11 Mart 1870/8 Zilhicce 1286).

E. Driault, bu hususta "Halîfe-i Müslimîn'in hıristiyan kiliselerinin hâmisi olması kadar garib bir temâşâ olamaz." demekte ve daha evvelki idârî muhtariyetlerle gittikçe istiklâle doğru giden bir takım milletler ve kavimlerin İstanbul etrafında toplandığını yazmaktadır. Engelhardt ise bu karar için şu dikkate değer hükmü vermektedir: "Bâbıâli gâyet mühim bir karar vermişti; Rus pan-islavizminin emellerine âlet olmaktan ise, Osmanlı islavizmini kolaylaştırıyor gibi görünmekte idi. Bu iki meslek arasındaki fark âşikâr olduğu gibi, Sırbistan'ın Rus politikası aleyhinde hareket etmesi, ikinci şıkkın Osmanlı menfaatlerine uygun olması zannını hâsıl ediyordu." "Panislavizmin amelî bir mesele olmaktan ziyâde harîsâne bir nazariye" olduğunu ifâde eden Engelhardt, kendi kanaatine göre, "idârî muhtariyete nâil olan Balkan islavlarınm, Rusya'ya düşman olacağını" söylemektedir. Onun bu kanaati; halklar ve cemiyetler bakımından o gün de, bu gün de yanlış olmamakla berâber, idarî muhtariyetlerle Rusya karşısındaki kuvvet muvâzenesi sarsılmış ve bu devlet, önüne çıkan fırsatlardan istifâde ederek, Osmanlı'dan ayrılmasını temin ettiği bu küçük lokmaların hepsini yutmuştur. Bu sebeple, evleviyetle Avrupa muvâzenesi gibi ciddî ve mühim bir meseleyi düşünmeyen, insanlık, hürriyet gibi gerçekte muhtevâsı boş ve kof mefhumlara ve günübirlik ticarî menfaatlere kapılarak hareket eden garb siyasîlerinin, ne kadar kısa görüşlü oldukları bugün açıkça meydana çıkmıştır. Güyâ tahakkuku uğrunda çalıştıkları mefhumların, kendi yardımlarıyle istiklâle kavuşan bu milletlerce ne sefilce pâyimâl edildiğini, muvâzeneyi ihlâllerinin ise, bütün bu kavimlerin fecî esâretini hazırlamaktan başka bir şeye yaramadığını açıkça görmüşlerdir. Dîn, milliyet, kavim, renk ayrılıklarına en geniş mânâda yer veren ve câmiasına dâhil bütün cemaatlerin hukukunu temine gayret eden Osmanlı Devleti'nin en büyük bir muvâzene unsuru olduğu, bugün artık ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Aslında Bulgar Eksarhlığına vücut veren hareketler, Patrikhâne'nin mânevî nufûzunu sûiistimâl etmesinden de kuvvet almış, 1770'e kadar kendi hemcinslerinden rahipleri bulunan Bulgarlar, bundan mahrum edilmiş; hattâ rumlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu hareket, ecnebî tahriklerinden de kuvvet alınca, reaksiyon doğurmuştur. Balkan kavimlerinde Patrikhâne nufûzunun sarsılışı ve ref' edilişi bir muhtariyet ve istiklâl başlangıcı olmuş; netîcede devlet hâkimiyetinin de azalışıyle netîcelenmiştir. Bunun sebebini, Patrikhâne'nin ekâbir-i ruhbânının türlü dış tesirlerle çok kısa görüşlü hareket etmele-

ri ve siyasî faaliyetlere kendilerini kaptırmalarında aramak lâzımdır. Mânevî tebealarının rahat ve huzûrunu düşünen eski seleflerinden farklı olan yeni patrikler, Osmanlı devletinin emirlerinden ve nufûzundan başka taraflara bakmışlar; böylece kendi otoritelerini de bizzat ihlâl etmişlerdir. Buna sebep, Patrikhâne'nin Yunanlılık fikrine kapılmasıdır. Nitekim Engelhardt "Patrikler bir taraftan yardıma mazhar olmadı, hattâ kendisine sevgi eseri gösterenler dahi bulunmadı; böylece Yunanlılık fikrinin hıristiyan cemaatler arasında ne derin ihtilâflara sebep olduğu bu vesîle ile de anlaşıldı." demekte, işin Rumlar arasında bile ayrılık doğurduğunu, ruhânî reîslere muhâlefete sebep olduğunu yazmaktadır.

Bulgar Eksarhlığı'na vücut veren fermânda, yeni teşekkülün "Ortodoks kilisesinin kavânîn-i esâsîyesine muvâfık olacağı, patrikin eksarh'ın memûriyetini tasdîk edeceği ve âyînde isminin zikredileceği" prensipleri vardır. Buna göre, az da olsa, Fenere bağlılığın devam ettiği husûsu ortaya konmuş ve bununla, dînen de devlete tebâiyet edilmek istenmiştir. Engelhardt bu teşekkül ile "Bâbıâli için şark İslavizm mesleğinin bir taraftan kendisini muhâfazaya medâr olacağını, diğer taraftan parçalanma tehlikesine dûçâr edeceğini saklamak mümkün değildir." demektedir.

Görülüyor ki, meselede fayda ve mahzûr kucak kucağa idi. Lamouch "Kafkasya'nın Rusya tarafından istîlâsı üzerine oradan gelen Çerkes muhâcirlerinin gâyet harbci adamlar olduklarını, tab'an haşîn ve çapulcu bulunduklarından reâyânın başına belâ kesildiklerini, buna mukaabil Tatar muhâcirlerinin ziraatçı olduklarını, işte bunlara karşı Bulgarlar'ın komitalar kurarak mücâdele ettiklerini, Midhat Paşa'nın vâliliğinde bulunduğu Tuna eyâletinden kaçıp Bükreş'e sığındıklarını ve burada Romanya ile İslav komitelerinden yardım gördüklerini, netîcede Rus elçisi İgnatiev'in tavsiyesi ile eksarhlık fermânının çıktığını" yazmaktadır. Bu mütâlaa Bulgarlar'ın istiklâl arzularının uyanma vesîlelerine biraz temas ederse de, eksarhlığın kurulma sebeplerini göstermekten çok uzaktır. 93 Harbi'nden sonra toplanan Berlin Kongresi'nde, Bulgaristan, siyasî muhtariyet alacak ve tabiî Rus gâlibiyetine dayanan bu netîcenin başlangıcını işte bu eksarhlık fermanı teşkîl edecektir. Yabancı talepleriyle vücut bulan Tuna Vilâyeti'nin, bütün Bulgaristan'da bir idare birliği vücûda getirmesinin de şu netîcede rolü olduğu iddia edilmiştir.

Bütün bu sebeplerle, bâzılarınca pek şişirilen ve ecnebî taleplerinin pek hafif tâdilâtla kabûlünden ibâret bulunan Âlî Paşa politikasının, Türkiye için faydalı netîceler verdiğini iddia etmek mümkün görünmemektedir. Değişen dünya şartlarına göre çok fazla kuvvetlenilmesi îcâb ettiğine kaani bulunan Sultan'ın realist görüşüyle çatışan bu siyâset, Saltanat makaamına beslenen büyük ümîdi de az-çok kırmış görünmektedir. Bu sebeple Âlî Paşa'yı, mem-

leketin ve Sultan Azîz'in istediği bir sadrâzam olarak görmek mümkün olamamaktadır.

Beyoğlu Yangını

İstanbul'u zaman zaman tehdît eden büyük yangınlardan biri daha, işte bu sıralarda vâki olmuş ve Ferîdiye'de Vâlide Çeşmesi Sokağı'nda çıkan yangın, şiddetli poyraz sebebiyle genişlemiş, altı kola ayrılarak Tarlabaşı, Beyoğlu caddesi, Kalyoncu Kulluğu alevler içinde kalmıştır. İngiliz Sefâretiyle Beyoğlu'nun üçte ikisi tamâmen harâb olmuş, Galatasaray binâsı zorlukla kurtarılmış, bâzı kimseler kepenklerini indirip dükkânlarının ve evlerinin mahzenlerinde saklanmak istemişlerse de diri diri yanmışlardır. Bu felâkette 3-5 bin binanın harâb ve 150 kadar kimsenin telef olduğu rivâyet edilmiştir (5 Hazîran 1870/5 Rebîülevvel 1287).

Avrupa Muvâzenesindeki Değişiklikler Üzerine Rusya'nın Harekete Geçişi; Bu Sebeple Yapılan Teşebbüsler, Karadeniz'in Bîtaraflığına Nihâyet Veren Londra Muâhedesi

Rus plânlarına karşı Türk-İngiliz-Fransız koalisyonunun vücût verdiği Paris Muâhedesi, Karadeniz'i bîtaraflaştırmış; sâhilindeki devletlerin askerî deniz üslerinin kaldırılmasını öngörmüş ve bütün devletlerin harb gemilerine buranın kapalı bulunmasını temin etmişti. Rusya, bu muâhedenin kendisini tazyîk edici netîcelerinden derin bir ıztırap duymakta ve bundan kurtulabilmek için fırsat beklemekteydi. Çünkü muâhede ahkâmına göre, kendisi için kapalı olan bu deniz, Osmanlı Devleti için açıktı. Gerçi Azak Denizi'nde askerî üs, tersâne ve gemi bulundurması mümkündü. Fakat burası sığ bir deniz olduktan başka, kapalı ve mecrâsı olmayan bir suydu. Buna mukaabil, Osmanlılar için iş avantajlıydı. İstedikleri harb gemilerini Marmara'dan kısa müddet içinde Karadeniz'e çıkarmaları imkânı vardı ve burası ise açık denizlere dayanıyordu.

Diğer taraftan Rusya, Sultan Abdülazîz'in kuvvetli bir donanma vücûda getirmek husûsundaki ısrarlı ve sür'atli çalışmalarından da endîşe duymakta ve bunu kendisi için çok tehlikeli görmekteydi. Sultan'ın şahsî gayretiyle 20 küsur zırhlı gemi donatıldığını, büyük bir tersâne kurulduğunu, 180 kadar ahşab gemiyle takviye edilen Osmanlı donanmasının o günkü dünyanın bü-

yük deniz güçleri arasına dâhil olduğunu görmekteydi. İngiltere'den sonra dünyada ikinci deniz gücü hâline gelme yolunu tutan bu donanmanın gelişmesini endîşeyle tâkip ediyordu. O sıralarda çok değişen gemi tekniğine ayak uydurmak meseleydi, en kuvvetli donanması olan İngiltere'nin bile 800 parça gemisinden ancak 50-80 kadarı zırhlı ve vurucu teknelerdi. Donanmanın esas kuvvetini de bunlar teşkîl ediyordu. Osmanlı donanmasında ise bu tekne adedi 20'yi geçiyordu. Ayrıca Rusya, Sultan'ın, 800 bin kişiye varan bir kara ordusu vücûda getirmek husûsundaki gayretlerinden ve silâh-lanma politikasından da ürküyor; Osmanlı ülkelerinde isyanlar vücûda getirmeğe, onu devamlı olarak meşgûl etmeğe, kuvvetlenmesine fırsat vermemeğe çalışıyordu.

1870'de vukua gelen Fransa-Prusya harbinde, III. Napoléon'un fecî şekilde mağlûb oluşu, ona aradığı fırsatı veriyor ve başvekil Gorçakof, Paris Muâhedesi'ni akdeden devletlere, Karadeniz'in bîtaraflığına âit hükümlerin kendilerince mülgâ (kaldırılmış) addedildiğini bildiriyordu (31 Ekim 1870). Bu tebliğde şu yolda bir lisan kullanılıyordu:

"15 yıllık tecrübe, Karadeniz'i bîtaraflaştırma sâyesinde bütün alâkalı memleketlere sulh ve selâmet temin edileceği iddiasının boşluğunu isbat etmiştir. Rusya Karadeniz'de silâhlarını terkederken, Türkiye Boğazlar'da ve Marmara'da silâhlı vaziyette kalmakta idi. Fransa ve İngiltere ise, donanmalarını Akdeniz'de toplama imkânını elde tutuyorlardı. Muâhedenin bir tezâdı da bir taraftan harb gemilerinin Karadeniz'e geçmesini men'etmesi, öte yandan bu memnûiyetin sulh hâline inhisar etmesiydi. Netîce itibâriyle Rusya tecâvüze açık bulunuyor, fakat kendisi müdâfaa vâsıtalarından mahrum bırakılıyordu. Diğer taraftan muâhede bizzat düvel-i muazzama tarafından da ihlâl edilmişti. Bu şartlar altında Çar, Karadeniz'deki hâkimiyet haklarını tehdit eden 30 Mart 1856 anlaşmasının vecîbelerinden kendisini âzade sayıyor ve gerek kendisinin, gerekse Sultan'ın, Karadeniz'de bulundurmak husûsunda mutâbık kaldıkları bir kaç harb gemisi hakkındaki ek mukaaveleyi de, aynı surette feshetmek hak ve mecburiyetinde olduğuna hükmediyor."

Bunları ifâde eden Gorçakof "Muâhedelerin ancak onları yırtamıyacak kadar zayıf olan devletleri bağladığını, fakat kuvvetli olanları koruduğunu" da bildiriyordu.

Bu husûsu İngiltere şiddetle protesto etti ve hâriciye vekili Granville "Âkid tarafların rızâsı ve kararları olmadan, muâhedeler ahkâmının feshedilemiyeceğini, bunun devletler hukuku prensiplerine aykırı olduğunu" bildir-

di. Bu notayı tevdî eden İngiliz sefîrine, Gorçakof tarafından, feshe kat'iyyen karar verdikleri, eğer Osmanlı Devleti buna râzı olmazsa, askerî harekâta başlayacaklarını ve kendilerinin bir işâretine bakan şark hıristiyanlarını ayaklandıracaklarını söyledi.

Bunun üzerine İngiliz hükûmeti, o esnâda Versay'da bulunan Prens Bismarck ile müzâkerelere girişti ve Rusya'ya harb ilân edilmesini söyledi. Avusturya da aynı kanaatte idi. Bismarck, Fransa ile ittifaka meyyâl bulunmuş olan Avusturya'nın hareketini durdurmak için Rusya'ya muhtâç olduğu gibi, o vakit Fransa lehine tavassut icrâsına muktedir bulunan İngiltere'yi dahi gücendirmek istemiyordu. Bu sebeple Rus teblîğinin Paris Muâhedesi'ne imza koyan devletler tarafından tedkîk ve tezekkür edilmesi için bir konferans toplanmasını teklîf etti. Kendisine aynı zamanda vakit de kazandıracak bu teklîfi hem Londra, hem de Petersburg kabul ettiler. Böylece 17 Ocak 1871'de Londra'da, biraz geç olarak bir konferans toplandı ve meseleyi müzâkereye başladı.

Konferans'ın gecikme sebebi, burada Alsace-Lorraine meselesinin de görüşülmesini talep eden Fransa'nın, buna itiraz eden Prusya yüzünden katılmaktan ictinâb etmesiydi. 57 gün süren müzâkereler netîcesinde karara varıldı ve bir muâhede imzalandı (13 Mart 1871/20 Zilhicce 1287).

"Londra Muâhedesi" nâmı verilen 9 maddelik bu anlaşmaya göre, Karadeniz'in bîtaraflığı ilgâ edilmiş; buna mukaabil Türkiye'nin Boğazlar'ı sulh hâlinde kapalı tutmak mecburiyeti de kalkmış; yâni Bâbıâli'nin lüzûm gördüğü anda müttefik donanmalarını içeri alması mümkün kılınmıştır. "Majeste Sultan hazretlerinin Boğazlar'ı dost ve müttefik harb gemilerine açma selâhiyetinin mahfuz tutulması", Türkiye'ye Karadeniz tarafsızlığının ilgâsı karşısında verilmiş bir tâviz olarak görünmekte ve bununla, Rusya'nın kazandığı muvaffakıyetin semeresiz bırakılması temin edilmek istenmekteydi.

Gorçakof, Boğazlar'ın Rus millî menfaatlerine uygun bir hal tarzına varması için, Osmanlı Devleti'ni zayıflatma ve tebea isyanlarını tahrîk etme yoluna devam etmiş; hattâ Rus muharrirlerinden Danilowsky, İstanbul'un Slav konfederasyonunun başşehri olmasını istemiş; Dostoyewsky ise "Kostantinopol er geç bizim olmalıdır." cümlelerini açıkça söylemiştir.

Ruslar'ın İstanbul'u merkez yapma husûsundaki emelleri halen de durmuş değildir. Ne var ki, Türkiye, artık eski kudretini yitirmiş ve Rusya ise bugün dünyanın ikinci kudretli devleti hâline gelmiştir. Türkiye'nin bu gerilemesi, ilerilik, inkılâp, "asırları senelere sığdırdık" yollu yaldızlı lâflar ile tam bir tezat teşkîl etmiş; maalesef münevverlerin yanlış görüşlülüğü ve hükûmetlere ârız olan çok saçma dâhilî politika sebebiyle de iş, pek tehlikeli hallere kadar uzamıştır. Bir anlık kararların bütün bir nesil boyunca düzelti-

lemiyecek yanlışlıklar sebebiyet vermesi, bizim yakın târihimizin husûsiyetini teşkîl etmiş ve Türkiye ardı ardına gelen hatâlar ve yanlışlıklar ülkesi olmaktan kurtulamamış, bu husus, günümüze kadar devam edip gelmiştir.

Sadrâzam ve Hâriciye Nâzırı Mehmed Emîn Âlî Paşa'nın Vefâtı; Şahsiyeti Hakkında İleri Sürülen İddiaların Münâkaşası

Bahçe Kapısı'nı ücret mukaabili açıp kapatan ve Mısır Çarşısı'nda attarlık eden Ali Rıza Efendi isimli bir babanın oğlu bulunan, devletin en yüksek makaamına kadar yükselen Âlî Paşa, "esâsen zayıf ve marîz" olması, "tâb-u meşakkate" fazla tahammül edememesi sebebiyle müteverrimen vefât eylemiştir. Paşa'nın hastalığı üç ay kadar sürmüş; bir müddet Erenköy'de, sonra da Bebek'teki yalısında tedâvî edilmiş ve işte bu sırada rıhlet eylemiştir (7 Eylül 1871/24 Cumâdelûlâ 1288).

Cevdet, "munharifü'l-mizâc olarak hastalığı gittikçe kesb-i şiddet etmiş ve nihâyet vefât ettikde cenâze namazı Yenicâmi'de kılınıp, Süleymaniye Câmii'ne defnolunmuştur." demekte ve defin merâsiminde olanları şöyle anlatmaktadır:

"Lâkin garibdir ki, müezzinler, birbirini yanlış anlamağla bir dürüst namaz kılınamadı. Hele câmi-i şerîf içindeki cemaat, yoluyla cenâze namazını kılamadılar. Fakîr dahi câmi içinde idim. Cenâze kapısından çıkıp, tezkiyede bulunmak üzere seğirttim. Kalabalık idi. Cenâzenin yanına kadar varamadım. Yenikapı Mevlevihânesi şeyhi Osman Efendi üç defa 'Bu zâtı nasıl bilirsiniz?' deyü sordu ve arada 'Büyük bir zât idi, devlete çok güzel hizmetler etti.' diye durdu. Kimesne tarafından lâ ve na'm bir cevap zuhûr etmedi. Etrafında bu kadar müteallıkâtı var idi. Cümlesinin nutku tutuldu. Bir cevap veremediler. Böyle tezkiyede sükût-ı tam ile mukaabele olunduğunu görmedik ve hiç bir tarihte vukuunu dahi işitmedik. Bir adamın berâber yaşadığı milleti içinde menfûr olarak ahîrete gitmesi, akrabâ ve ahbâbına ne mertebe müessir olacağı muhtâc-ı beyân değildir. Zâten efkâr-ı âmmeye dokunacak tavr-ı mişvarda bulunmaktan hâl ü harekete çalışıyordum. Âli Paşa cenâzesinde halkın böyle zikr-i hayr ile yâd etmek âdet olan yerde sükût-ı tâmmı ihtiyar ettiklerini gördükten sonra, artık efkâr-ı âmmeye mugâyir hâl-ü hareketten be-gâyet havf u ihtirâz eder oldum ve millet-i islâmiyede câri olan tezkiye usûlünün sırr-u hikmetini ol gün lâyıkıyle

anlayabildim. 'Hafazanallâhu min şürûrı enfüsenâ=Allah nefsî şerlerden bizi hıfzetsin.".

Ayrıca müellif *Mârûzât'*ında onun Mısır vâlisi Saîd Paşa'nın istikraz istizânını önce reddetmişken sonra kabul ettiğini yazmakta ve bunun "mahsûlünden kendisine 11 kise verilip, o dahi bâ-ruhsat-ı seniye bu mebâliği kabul ile hora geçirdi; zât-ı şâhâne ise buna ruhsat vermekle berâber, Âlî Paşa'nın tamâ'kârlığına hamlederek andan müteneffir oldu." demektedir.

"Âlî Paşa'nın adam yetiştirmek şöyle dursun, yetişen adamların yolunu urur deyü beyne'l-üdebâ mat'un olduğunu, Ermenîler'e ziyâde itinâ ettiğini, teşkîl edilen Tahrîrat-ı Hâriciye odasına bunları doldurduğunu, hâriciye dâiresi umûr-ı nâzikesinin Ermenîler elinde kaldığını, işte bu seyyiatı tesis edip gittiğini, ehl-i İslâm'dan hâriciyeye âşinâ adamlar yetişirse kendisine rakîb olurlar diye havf ettiğini, halbuki onları me'lûf oldukları umûr-ı mâliyede istihdâm eylemenin daha ehven ve evlâ olacağını" söyleyen Cevdet, "İşte millet-i İslâmiyenin Âlî Paşa hakkındaki buğz ve adâvetlerine başlıca bir sebep dahi budur." demektedir.

Aynı müellif, "Âlî Paşa'nın değerli bir zât olup ehilperver olmadığını, himmetinin kendisine mütemehhiz olan hesâb-ı ma'dûdeye münhasır bulunduğunu, inşâsına diyecek yok ise de, nutku olmadığını, pek ziyâde istibdâda meyyâl olduğunu, bununla berâber belîgâne lâyiha ve takrîrler yazdığını ve onun vefâtından sonra sadâretin tadının kaçtığını" da söylemektedir. *Mir'ât-ı Hakîkat* müellifi Mahmud Celâleddin Paşa ise o devirdeki ricâlin "Fransızlar'ın zoruyla mekteb-i Sultânîyi yapmaktan başka intişâr-ı maârife müteallik eser vücûda getiremediklerini, demiryolları ve limanlar tesîsine ciddî ve hakîki himmet sarfetmediklerini" yazmaktadır. Memduh Paşa *Asvetü's-Sudûr'*unda onun "ashâb-ı dânişi tutup ilerletmediğini, bu sebeple kaht-ı ricâlin arttığını" söylemekte, yakını olan Dadyan Artin Efendi'den naklen "Âlî Paşa, sarayı Avrupa politikasiyle teskîn ve mesnedini temin eylerdi; süferâ taraflarından saraya nufûz yürütülmelidir re'yinde ısrar etti." demektedir. Paşa'nın, Cevdet'in de tekrarladığı bu mütâlaasını tasvib etmenin imkânı olmadığı gibi, Reşid Paşa'nın başlattığı bu mesleğin, memleket için çok zararlı olduğunu kabul etmek de zarûrîdir. İbnülemîn, Paşa'nın hâricen çok ciddî bulunmasına rağmen, bâzı hafifliklerle mâlûl bulunduğunu söylemekte, vükelâ ve ricâlden bir kaç zât ile sohbet ederken, dâhiliye kâtibi Sâib Bey'in ortada duran bir kaç armudu yememesini ihtar ettiğini ve dinlemeyince de onu, latîfe tarzında, baston ile kovaladığını, bu vak'anın oğlu tarafından "Bizim pederin böyle hiffetleri vardır." diye tasdîk edildiğini yazmaktadır.

Âlî Paşa'nın çok içli ve kindar; müsrif ve cömert bulunduğu, Yusuf

Kâmil Paşa'nın tâbiriyle maiyetinden "emrine ferman, yazdığına hayran" olacak bir davranış beklediği, kaynakların ittifakıyle sâbittir. İbnülemîn onun vasıflarını şöyle hülâsa etmektedir: "Âlî Paşa, vücûdu küçük, başı büyük, boyu kısa, bünyesi zâif, sesi hafif, talâkat-ı lisandan mahrûm, az söyler, söylerken sıkılır ve mahcûbâne tavır ile ellerini oğuşturur, önüne bakar, hissiyatından muhatâbına renk vermez idi." Onun terbiyesi, nezâketi ve vekaarı da medih mevzuu yapılmıştır. Vefâtından sonra konağının Bâb-ı Fetvâ'ya tahsîs edilmesi üzerine, Tanzîmatçı ricâle pek düşman olan muhâfazakâr temâyüllü şâir Koniçeli Kâzım Paşa'nın şu kıt'ası meşhûrdur:

"Âlî Paşa ki, cihândan azm-i gayyâ eyledi;
Şevk ü şâd-i âlemi maksûd-ı me'vâ eyledi;
İnkılâbât-ı zamâne vardı bir meclise kim;
Hak, der-i küfr-ü şikaake bâb-ı fetvâ eyledi."

Bütün bu nakledilenlerden de anlaşılmaktadır ki, hemen bütün muhâfazakâr kitleler ve temâyülde bulunanlar, kendisinin aleyhindedir. Diğer taraftan Jön Türk grubu da ona çok ağır hücûmlarda bulunmaktadır. Pâdişah'ın ise kendisinden hoşlanmadığı mâlûmdur. Şu halde ortada Paşa'yı tutan, vüzerâ kliğinden başka dâhilî bir kuvvet kalmamaktadır. Bu kliğin çok müessir olabilmesinin en mühim sebebi, mensuplarının ecnebî sefâretlerle teşrîk-i mesâî etmeleri ve onlara dayanmalarıdır. İşte Pâdişah'ın istememesine rağmen, Âlî Paşa'yı sadârette tutan ve dâima yüksek memûriyetlerde bulunmasını temin eden en mühim âmil budur. Maalesef bu, Reşid Paşa ile başlayan, Tanzîmatçı diplomasi ekolünün fârik vasfı ve müessir metodudur. Onların bu davranışlarını millî noktadan kerîh görmemenin ve merdûd addetmemenin imkânı yoktur.

Abdurrahman Şeref'in daha evvelce zikrettiğimiz beyânına göre Reşid, Tanzîmat'ı ecnebîlerin kefâletine rabtetmek istemiştir. Cevdet'ten naklen yazdığımıza üzere, bizzat Reşid, Âlî 'yi, Islahat Fermanı'nın tatbîkatını Paris Muâhedesi'ne sokmak ve düvel-i ecnebîyenin kefâleti altına koymakla ithâm etmiştir. Nihâyet Midhat Paşa, Meşrûtiyeti de düvel-i muazzamanın kefâleti altına sokmak isteyecektir. Şu adamların bu tarz hareketlerini, millî şuûra sâhip bir zihniyetle anlamanın ve doğru görmenin imkânı yoktur. Bu noktadan verilecek hüküm, hıyânete kadar uzayan gafletten başka bir şey olamaz. Sivrilmiş Tanzîmat paşalarının hemen hepsi, Âlî Paşa gibi süferâ-yı ecnebîye ile iş görmekte, hattâ teşrîk-i mesâî etmektedirler. Nitekim Cevdet "Âlî Paşa'nın sadâretinde Şûrâ-yı Devlet reîsi olan Midhat Paşa'nın Fransız ve İngiliz elçisine yatkın olduğundan, dâiresi işlerine, sâir taraftan müdâhale ettir-

mezdi." demekte ve "Midhat Paşa'nın evzâ-ı nâbecâ ve etvâr-ı hod-furûşânesi birinci derecede ağır görünüp, eğerçi Fransız ve İngiliz elçilerine müntemî ve müstenid ise de Âlî Paşa'nın Frenklerce nufûz ve itibârı daha ziyâde ve alelhusus ol vakit İstanbul'daki elçiler içinde en nufûzlu bulunan Fransız elçisi Borée ile dostluğu fevkal'âde olduğundan, Midhat Paşa'yı Şûrâ-yı Devlet riyâsetinden azlettirerek, vâlilik ile Bağdad'a gönderdi." demektedir.

Buradan da anlaşılmaktadır ki, memuriyetlerdeki tâyinler dahi, ecnebî sefîrlerine yaslanılarak yapılabilmekte; hangi paşa yabancılar nezdinde daha fazla itibâra sâhipse, rakiplerine galebe edebilmekte ve bu da hikmet-i hükûmet addedilmektedir. Bu sebeple İbnülemîn "Ne acîb hâl, ne garîb ricâl." diye teessüf beyân etmekte ve "Vükelâyı azil ve nasbetmede elçilere intimâ ve istinâdın ve onlarla dostluğun ne derece tesiri olduğu şâyân-ı dikkat ve hayrettir; bu halde vükelânın hâmîsi ve metbuu pâdişah değil, ecnebî elçilerdir; bu paşaların hakkında sû-i zan edilmezse de mahmînin hâmîye hizmet etmesi de tabiî ve şüphesizdir." denmektedir. Böyle paşalardan memleket için hayır beklemek, hele onların büyük devlet adamı olduklarını iddia etmek, abesle iştigâlden başka bir şey görünmemektedir.

Paşa Girit'te bulunurken gönderdiği 3 Şubat 1284 târîhli bir lâyihada "İslâm ve hıristiyan çocukların tahlîti" ve bir de başlıca şikâyet bizim mahkemeler olduğundan *Code Civil* tercüme ettirilip, deâvî-i muhtelitenin mehâkim-i muhtelitede okunan nâmeye tatbîkan rü'yet ettirilmesi", "Bilcümle tebaanın dîn ve mezhebden başka mevâdda yekdiğerine mezc ve tahlîti" gibi taleplerde bulunmuştur. Bütün Osmanlı tebeasının berâberliğini isterken, bunu millî kültürün ve devlet anlayışının müşterek esasları etrafında yapmaktan ziyâde, hıristiyan kaanunları ve hukukuyla gerçekleştirmek istemiştir. Yâni kendi ahâlisinin ekseriyetinin millî kültürünü kuvvetlendirmek yerine, devletteki çok çeşitli ve karışık ekalliyetlerin telâkkîsine uymak gibi bir garîbeye kapılmıştır. Şu husus Paşa'nın fikrî zavallılığının açık bir misâlini teşkîl etmektedir.

Âlî Paşa'nın büyük bir diplomat ve siyasî olduğu hakkındaki medih ve iddialar da vâkıalarla tezat hâlindedir. Paşa bizi gâlip olarak oturduğumuz Paris Sulh Konferansı'ndan, mağlûb olarak kaldıran adamdır. Bilhassa Islahat Fermanı'nın tatbîkini muâhedeye koydurması, gafletle bile îzâh edilebilecek bir husûs değildir. Bunun fecî netîcelerine, bizzat Reşid Paşa bile dikkati çekmiş ve çok şiddetli tenkîdlerde bulunmuştur.

Lübnan, Cidde, Şam, Bosna, Maraş hâdiseleri, Girit isyanı, Belgrad'ın gidişi hep bunun netîcesidir. Ecnebî devletlerin yalnız siyasî değil, fiilî

müdâhaleleri de bundan doğmuş; devlete bir çok paraya, askere, mühimmâta mal olmuş; kudretinin zaafa uğramasına yol açmıştır. Âlî Paşa, bizzat kendisinin vücut verdiği bu meseleler arasında ezilmiş ve çok fazla uğraşmıştır. Girit'e ıslahat nâmıyle verilen idârî muhtariyet, Sırbistan ve Memleketeyn'e verilen ciddî tâvizler bile meddahları tarafından muvaffakıyet addedilmiş ve bu telâkkî tarzı maâlesef inhitat devirlerimizin ayırıcı bir vasfını teşkîl etmiştir. Sonraları bu telâkkî daha da şiddetlenecek, beldeler veren mağlûb kumandanlara ve ricâle, "kahraman" ve "büyük" unvanları verilecektir. Yükseliş devirlerimizin seciye ve ahlâkıyle tam bir tezat teşkîl eden şu anlayış; içine düştüğümüz mânevî buhranın bir tezâhürü olarak devam edip gelecektir.

Âlî Paşa'nın yegâne bahtiyarlığı, düşmanlarının zihniyetinin, kendisinin hatâ ve gafletlerinden çok daha beter oluşu ve işte bu sebeple, mağdûr mevkide görünüşüdür. Yâni Paşa, akılları kafalarından bir metre yukarıda karargâh kurmuş olan şedîd muhâlifleri karşısında, bir ehven-i şer olarak görünmüş ve onlara kıyasla "iyi" damgasını yemiştir. Bu hükümde kendisinin tam zamânında vefât etmesinin ve Avrupa'daki kuvvet muvâzenesi değişikliğinin vücûda getirdiği sarsıntıların memlekette henüz tesirkâr olmamasının da dahli vardır. Paşa'nın son ânında, Paris Muâhedesi'nin Rusya aleyhindeki maddelerinin, Petersburg hükûmetince tek taraflı olarak ilgâsıyle görülen bu muvâzene sarsılması, daha sonra fenâ meyveler verecek ve bu da onun kadrini yükseltir görünecektir.

Mahmud Nedîm Paşa'nın Sadâreti; Merkezî Devletin Kuvvetlendirilmesine Gayret Gösterilmesi; Ecnebî Nufûzunun İzâlesine Çalışılması; Bâbıâli'nin Devletler Arası İhtilâflardan Kuvvet Alarak Millî Nizâma Dönüş Hareketine Girişmesi; Sultan'ın Bu Mevzûdaki Büyük Gayreti; Şu Siyâsete Karşı İçerde ve Dışardaki Berbâd Muhâlefet ve Midhat Paşa'nın Sadârete Getirilişi

Âlî Paşa'nın vefâtıyle boşalan sadâret mevkiine, Şam ve Bağdad vâliliklerinde bulunmuş vüzerâdan Gürcü Mehmed Necîb Paşa'nın oğlu olan ve o sırada Bahriye Nezâreti'nde bulunan Mahmud Nedîm Paşa tâyin buyruldu (8 Eylül 1871/22 Cumâdelâhire 1288). İbnülemîn, dâmâdı Ahmed Refîk Paşa'dan naklen "Onun sadâreti istemediğini, Âlî Paşa'nın vefâtı gününün akşamı, yalıda birlikte bulundukları esnâda, saraydan yâver gelip haberi verince,

mükedder olduğunu" kaydetmektedir. Bu rivâyet Mahmud Nedîm Paşa'nın türlü dalaverelerle ve Midhat'ın isnâdıyle "Pâdişah'ın efkâr-ı müstebidânesini" tahrîk ederek sadâreti kaptığı hakkındaki söylentileri cerheder mâhiyettedir. Midhat'ça "efkâr-ı müstebidâne" diye tavsîf edilen şey, kendisi gibi ecnebî sefâretlerin fikrile amel eden paşalara karşı, pâdişahın millî telâkkîyi hâkim kılmak istemesi, yâni müstakil hareket etme gayretidir. Mahmud Nedîm Paşa, son devir târihinin en mağdûr sadrâzamlarından biridir. Hakkında ileri sürülmüş erâcifin ve türrehatın had ve hudûdu yoktur. Maalesef, gâyet maksadlı olan bu iz'ansız urcûfeler hâlâ hâkim bir telâkkî hâlinde devam etmektedir. Onun sadârete geçmesi ve dolayısiyle Âlî Paşa'nın vefâtıyle, Tanzîmat devrinin nihâyet bulduğu ve irticâa dönüldüğü hakkındaki telâkkînin de, yanlış bir görüş mahsûlü olduğu açıktır.

Avrupa'daki kuvvet muvâzenesinin değişmesi, Rusya, Prusya ve Avusturya'nın arasında itilâf husûle gelmeğe başlaması, buna mukaabil şark meselesinin yeni garb buhranı karşısında biraz ehemmiyetini kaybetmesi, Bâbıâli'nin yolunu değiştirmesini zarûrî kılmıştır. Nitekim Engelhardt, şu vaziyet karşısında "Bâbıâli'nin telâşa düştüğünü, diğer bir çok hükûmetler gibi kuvvetin tesâdüf ve tâli'ine mâruz olduğunu anlayarak, mevcûdiyetini muhâfaza çâreleri aramağa başladığını, vükelâ-yı Osmaniye'nin hükûmeti, ecnebî müdâhalesinden kurtaracak, sıkı bir merkeziyet usûlüyle takviyeye karar verdiklerini, hattâ mutaassıpların 'Prusyalılar galebe ediyorlar, artık biz de medeniyet-i garbiye boyunduruğundan kendimizi kurtaracağız.' dediklerini, bunların fikirlerine tercüman olan gazetelerin de, aynı yolda neşriyat yaptıklarını" yazmaktadır. İtalya'nın Kuzey Afrika'yı, sulhan nufûz dâiresine almağa teşebbüs ettiğini, buna karşı Bâbıâli'nin, Tunus'taki nufûzunu yeniden kurmağa çalıştığını, bunun için oraya fevkâlâde bir askerî heyet gönderdiğini, bir kaç ay sonra Hayreddin Paşa'yı İstanbul'a celbettiğini ve ecnebî rekaabetine mâni olmak için, 25 Ekim 1871'de eyâleti vâlilik hâline getiren bir fermân neşredildiğini yazmaktadır. Kaanun-ı merkeziyetin evvel be-evvel Mısır'a tatbîk edilmeğe çalışıldığını, nihâyet zırhlı sefînelerinin devlete intikaline muvâffak olunduğunu ve maksadın hâsıl olduğunu, Prusya'nın tavsiyesi üzerine Trablusgarb'a bir paşa gönderildiğini, hattâ Cezâyir'deki İslâmlar'ın Fransızlar aleyhine kıyâm ettirilmesine teşebbüs edildiğini, Cebel-i Lübnan'da yabancı tesirinin kırılmasına gayret edildiğini kaydetmektedir. Âlî Paşa'nın dahi vatanperverâne hissiyâttan ve millî galeyândan doğan bu hâle mukaavemet etmekle berâber, ecnebî müdâhalesiyle kabul edilen mevzuât ve nizâmâtı ortadan kaldırmak için fırsattan istifâde etmek emelinde bulunduğunu, bunun için "Ecnebîlere husûmet ve Devlet-i Osmaniye'nin kendi kuvvet ve vesâiti ile ihyâsı"nı güden Genç Türkler'e ihtiyatla yaklaştığını,

Bâbıâli'ce, hükûmet ile tebeanın müşterek çalışmasına sebep olan, müslümanların millî hissiyatlarının gâyesi bulunan, şer'î ahkâma dönüşe gayret edildiğini, ancak bu suretle saltanat-ı seniyenin takviyesi mümkün olacağına inanıldığını bildirmektedir.

Mısır, Tunus, Trablus hükûmetlerinde tatbîk edilen siyâsetin, bir aralık, Romanya'da da kendini hissettirdiğini söyleyen Engelhardt, "Filhakîka bu memlekette bulunan bir siyasî fırka, entrikaları ve ecnebî memleketlerindeki teşebbüsleri ile Romanya'yı dahi hadde-i Osmaniye'den geçirmeğe çalışmışlardı." demekte ve netîce olarak şu hükümleri vermektedir:

"Elhâsıl, Bâbıâli'nin gerek müslümanlara, gerek hıristiyanlara âit mahallî imtiyazları büsbütün ilgâ etmek, bu mümkün olmasa bile hafifletmek ve değiştirmek azm-i kavîsinde bulunduğu, memleketin her tarafındaki icraatından anlaşılıyordu. Bu mahallî imtiyazlar, ecnebî hükûmetlerle dâima ihtilâf zuhûruna sebep oluyordu; çünkü vaktiyle yabancı devletlerin tazyîki netîcesinde verilmişti. Binâenaleyh bu ne şekilde olursa olsun, ecnebî nufûzunu bertaraf etmek, hattâ hükûmet memurları arasında bu nufûza tâbi olanları azleylemek îcâb ediyordu. İşte bu mütâlâalara binâen, hükûmet memurlarının sık sık azil ve tebdîl edildikleri görüldü. Hattâ kaanunun bahşettiği müktesep hukuka ve lâyen'azil olmak hakkına bile riâyet edilmiyerek, Şû-râ-yı Devlet, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye ve sâir meclisler âza ve memurları azledildi. Hıristiyan memurlar vazîfelerinden çıkarıldılar ve yerlerine artık hıristiyan tâyin olunmadı... Bilhassa mahkemelerde henüz lâyıkıyle anlaşılmayan kaanunlar ve muhâkeme usûlleri her gün, türlü ihtilâflara sebep oluyor; karışıklığı son dereceye getiriyordu.

"Bâbıâli, Avrupa siyasî muvâzenesini sarsan hâdiselerin tesiriyle, yolunu değiştirmişti. Fransızlar'ın mağlûbiyeti, müslümanların millî gururlarını uyandırmıştı. Osmanlı vükelâsı, devleti, kapitülasyonlardan kurtarmak, Avrupa hukûk-ı umûmîsinden istifâde etmek için çalışmışlardı. 1870 vak'ası üzerine bu hareket büsbütün şiddetlendi ve gazeteler efkâr-ı umûmîyeyi, ecnebî müdâhalelerini suret-i kat'iyede bertaraf etmek maksadına hazırlamağa başladılar. Garb devletlerinin muhâlefeti karşısında Türkler, buna muvaffak olamadılarsa da, tebdîl-i tâbiiyet meselesinin kendi memleketleri zararına işleyen, meselâ Yunanistan'ı geliştiren hususlarına mâni olmak için yeni bir tâbiiyet kaanunu çıkardılar... Ordunun ta'lîm ve terbiyesine memur edilen Fransız heyet-i askeriyesi uzaklaştırıldı. Tıbbiye'de ve diğer bâzı ilmî müesseselerde ders lisanı olan Fransızca kaldırıldı. Mekteb-i Sultânî, İstanbul

cihetinde olan Gülhane'ye nakledildi. Böylece mekteb, hıristiyan muhîtinden ayrılarak, Fransa hükûmetinin hâtırası silinmek istendi... Ecnebî memleketlerde tahsîl etmiş ve eski muhît hâricinde yetişmiş mülkî ve askerî memurların, vazîfe aldıkları yerlerde takdîre şâyân bir hizmetleri aslâ görülmemişti. Bu, Osmanlı ülkesinin çok geniş olması ve garbda okuyanların deryâda bir katre mesâbesinde kalmış olmalarından da doğmuştu...

"Pâdişah, sadrâzam Mahmud Nedîm Paşa'ya hitâben neşrettiği hatt-ı hümâyûnda 'Kavânîn ve nizâmât-ı Osmaniye'nin tâdili sırasında âdat ve an'ânât-ı milliyenin nazar-ı dikkate alınması lâzım geleceğini' ihtar etti. Bu fikir haddızâtında mâkul olmakla berâber, bir irticâ eseri olarak tefsîr edilebilirdi. Çünkü, Halîfe, lâyetegayyer olan kavâid-i şer'iyeye harfiyen riâyeti emrediyordu. Yeni hükûmet ecnebîlere husûmet göstermeğe başladı ve İslâm unsurunun dâhilî istiklâlini iâde maksadıyle kararlaştırılan mesleği tâkip etti. Düvel-i muazzamanın meslekleri, Osmanlı hükûmetinin Fransa-Prusya muhârebesinden kurtulduğu günden beri tâkip eylediği ittihat siyasetine pek müsâid idi. Rusya hükûmeti, Karadeniz'de hakîmiyet hakkını tahdîd eden kayıtları kaldırmağa muvaffak olduğu sırada, Bâbıâli'ye 'Hareket serbestliğimi istirdat ediyorum, fakat size de haklarınızı istediğiniz gibi kullanma selâhiyetini veriyorum.' demişti. Petersburg kabînesi rakîbine bu hukuku kullanma selâhiyetini verdiğini söylemekle, kendisini bir kat daha nufûzu altına almak istiyor; fakat Devlet-i Aliyye hakkında gâyet hayırhâh görünüyordu. Rusya Çarları Ortodoksluğun hâmîsi yerine, bu defa yeni bir vâsıta buluyorlar ve Slav milliyetini kullanmaya başlıyorlardı. İşte Tanzîmat târihinin bu devresinde, panislavizm fikri, bu ikinci maske ile meydana çıktı. Bu maske sonuncu değildi; çünkü bir müddet sonra Rusya, insaniyet nâm ve hesâbına emellerini tâkip etmeğe başladı. (Bu gün de sosyalizm ve komünizm maskesi ile aynı hedefi tâkip etmektedir.) *Garb devletleri 1870 Muhârebesiyle meşgûlken, Rusya hükûmetinin Rumlar'ın Girit isyanına iştiraklerini alkışladığı, Karadağ'ı silâhlandırdığı, Sırbistan'da tezvîrâta başladığı, Romanya'da Bulgar çetelerinin teşekkülünü kolaylaştırdığı, Çerkes muhâcirleri vâsıtasıyle Anadolu'da âsayişi tehdît ettiği, İran ile Osmanlı hükûmeti arasında ihtilâflar çıkardığı, elhâsıl Yunan hudûdundan Basra Körfezi'ne kadar, her tarafta, Türkiye'yi uğraştıracak meseleler ihdâsından hâli kalmadığı görülüyordu.*

"Girit meselesinin hallinden sonra biraz sükûn hâsıl oldu. Fakat Rusya'nın şarktaki mütecâviz siyâseti, ancak ihtiyat kaaidesine yâhut

gâyet mâhirâne hesaplara müstenid fâsılalara uğrar, muvakkaten sükûnet eder. Yoksa bu siyâset değişmez, er geç târihî mecrâsına avdet eyler; maksuda doğru yürümeğe başlar. Bundan sonra Türkiye'de zuhûr edecek çeşitli gâileler ve müşkiller hep 1877 muhârebesinin öncüleri hükmünde telâkkî edilmelidir. İngiltere hükûmeti dahi, Türkler'in arzusunu teşvîk ediyor gibi görünmekte idi. Fransa'nın maddî inhitâtından mânen mutazarrır olan bu hükûmet, Rusya'nın emelleri karşısında ser-fürûya mecbûr olmuştu. Pâdişah'a, Paris Muâhedenâmesi hükümlerinden artık kurtulmuş nazarıyle bakıyordu. Bâbıâli, İngiliz hâriciye nezâretinden talep ettiği ufak tefek şeylerin hepsini istihsâl ediyordu. Vilâyet vâlileri, İngiliz konsoloslarına sû'-i muâmeleye bile başlamışlardı. 1854'te Osmanlı Devleti'ni müdâfaa için silâha sarılan, Tanzîmat'ı en ziyâde müdâfaa eden İngiltere, her tarafta ve her meselede Rusya'nın karşısından çekiliyordu. Avusturya-Macaristan, hâdiselerin gelişmesini ve vaktin gelmesini bekliyordu. Bâbıâli'nin düvel-i muazzama tarafından yalnız başına terkedilince pek çok zamandan beri kaybettiği nufûz ve hâkimiyeti elde etmeğe teşebbüs etmesine hayret edilmez.

"Osmanlı ülkelerinin hepsinde siyasî ve idarî tam bir birlik kurmaya yarayacak, idârede merkeziyet gayesi, daha şumûllü daha geniş bir hülyayı, panislavizm veya pancermenizm efkârını geride bırakacak bir fikri meydana çıkardı. İstanbul'da İttihad-ı İslâm (Panislamizm), yâni bütün müslüman kavimlerin Osmanlılar'ın hükümdâr-ı cismânîsi olan pâdişahın hâiz olduğu sıfat-ı hilâfet etrafında birleşmesi hülyâsı herkesi işgâl ediyordu. Matbuatta pek ziyâde tutulan bu fikir, bir müddet sonra husûsî bir meslek şeklini aldı. Fakat hakîki mâhiyeti lâyıkıyle anlaşılamadı. Eğer ittihad-ı İslâm'dan maksat, bütün müslümanların Osmanlı pâdişahlarının hâkimiyeti altında toplanması ise, böyle bir fikir hangi vâsıta ile tatbîk mevkiine konacak ve Fransa'nın idâresi altındaki Cezâyir, Rusya idâresindeki Orta Asya, İngiltere idâresindeki Hindistan müslümanları, ne suretle pâdişaha tâbi olacaklardı?... Hakîki mâhiyeti ne olursa olsun, bu hayal, müslümanlar arasındaki dînî ihtiras ve hissiyatı okşamaktan hâli kalmıyor; ecnebîlere husûmet fikrini tervîc ve teshîl ediyordu. Hıristiyan hükûmetlerden alınmış âdet ve kaanunlar aleyhinde, bir fikrî cereyan husûle getiriyor; elhâsıl Türkler, pâdişahın sıfat-ı hilâfetini, sıfat-ı hükümdârîsinin ayrılmaz lâzımı addetmek fikrini yeniden kabul ediyorlardı... İşte bu sırada Mecelle adı ile her türlü medih ve sitâyişe lâyık olan, Türkiye'nin ilk kaanun-ı medenîsi tanzîm edildi... ve mehâkim-i nizâmiye reîslerinin kavânîn-i

kadîme ve cedîdeye vâkıf oldukları beyân edilen kadılara verilmesi usûl ittihaz edildi. Mecelle heyetinden başka, teşekkül eden iki komisyondan biri Kaanûn-ı Arâzî'nin tâdili, diğeri Meclis-i Ticâret ve Ziraat'ın teşkîli ile uğraşıyordu... Osmanlı memleketlerinde mukîm ecnebîlere emlâk sâhibi olma hakkı veren 1868 Protokolü hemen hemen hükümsüz kaldı."

Engelhardt'tan hülâsaten, fakat aynen aldığımız bu hükümler, dünya muvâzenesindeki değişiklikten istifâde etmek isteyen pâdişahın ve Bâbıâli'nin, çok ehemmiyetli olan kanaat ve tasarruflarına işâret etmektedir. Âlî Paşa'nın vefâtıyle Tanzîmat devrinin bilfiil son bulduğu ve irticâ'a dönüldüğü hakkındaki hüküm, ancak Türk menfaatlerini düşünmeyen ecnebîler tarafından ileri sürülebilecek kanaat iken, maalesef siyâsî ilcâat tesiriyle, hemen bütün târih muharrirleri tarafından tekrarlanmıştır. Şu dönüşün ictimâî ve politik ihtiyaçlarımıza mutâbık olduğu, hattâ millî hedefimiz bulunduğu ve büyük bir devlet hasretiyle aynı değerde bulunduğu nedense anlaşılamamış; irticâ gibi boş ithamlarla tenkîde yeltenilmiştir. Aslında millî nizâma dönüş hareketi olarak vasıflandırılabilecek olan bu tasarruflar, yükseliş devirlerindeki Osmanlı ricâlinin büyük devlet şuûrundan yoksun olan ve ecnebî âleti olmaktan utanç duymayan bir vükelâ kliği tarafından baltalanacak ve sûikasde mâruz kalacaktır.

Tanzîmat devrinde vukua gelen teknik ve ilmî eserlere değil, onun vücut verdiği mânevî tahrîbâtâ mâni olmak, bütün Osmanlı tebeasında müşterek olan târihî ve kültürel bağları ihyâ etmek için icrâ edilen tasarruflar; Sultan Azîz ve müşâvirlerinin son derece yüksek millî telâkkîlerine işâret etmekte, Pâdişah'ın hâlâ idrak edilememiş olan azametli şahsiyetine ışık tutmaktadır. Yükseliş devirlerindeki büyük Osmanlı sultanlarının karakteristik hasletlerine, yüce fikir ve kaabiliyetlerine sâhip olan bu devlet reîsi, ecnebîlerin âdî âletleri olan paşalar gürûhunun sûikasdına mâruz kalmasaydı, hakkında ileriye sürülmüş boş ve çocukça tenkîdlerin hiç birisi yapılmayacaktı. Bu sebeple Sultan Azîz'in "müstebid"liği, "mürtecî"liği gibi palavraların arkasında yatan sebeplerin millî menşe'li olmadığı açıktır. Sultan, Avrupa'da değişen muvâzeneden istifâde ederek, dâima Türkiye aleyhinde işleyen ecnebî müdâhalesini ortadan kaldırmağa gayret etmiş; bunun için mâlî kaynakların darlığına rağmen, daha evvel başladığı kuvvetli bir ordu ve donanma vücûda getirmeğe devam etmiş; Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı serbest kaldığını görünce, garb devletlerinin her birinin göz diktiği ve telkîn ettikleri ıslahatla bizden yavaş yavaş koparmağa çalıştıkları eyâletleri, asırlardan beri devlete bağlayan müşterek noktalar üzerinde yeniden toplama ame-

liyesine girişmiş; devletin sarsılmaya başlayan köklü istinadlarını tekrar güçlendirmeğe ve takviyeye çalışmıştır. Onun gâyesi, tamâmen millî hâle gelmiş olan İslâm'ın kaynaştırıcı, hamle verici müşterek imanı ve buna istinad eden iktisadî, kültürel, sınâî, askerî müesseseler ve ileri bir teknik vücûda getirmek olmuştur. Memleketi açık bir pazar olmaktan kurtarmak istemiş ve kuvvetli bir devlet olabilmek için bunu zarûrî görmüştür. Onun bu telâkkîlerini çok ölçülü olarak vücûda getirmek istemesi bile menfaatleri haleldâr olanları tahrîk etmiş ve dâhilde işleyen berbad propaganda ile aleyhinde bir hava vücûda getirilmek istenmiştir.

Bu propaganda mevzularından biri de, Tanzîmat esaslarına aykırı olarak, yâni bilâ-muhâkeme, Adliye Nâzırı Şirvânîzâde Rüşdî ile Serasker Hüseyin Avnî'nin, memleketleri olan Amasya ve Isparta'ya sürgün edilmeleridir. Bu arada zabtiye müşîri Hüsnî Paşa da Kıbrıs'a nefyolunmuştur. Bunlar Âlî Paşa'nın adamları olup, yabancıların tesirinde bulunan kimselerdi ve sonraki faaliyetlerinden de anlaşıldığı üzere, itimâda sâlih adamlar da değildi. Bu nefiyler hakkında bizzat Mahmud Nedîm Paşa, İbnülemîn'in yazma olarak eline geçen *Üss-i İnkılâb* muharriri Ahmed Midhat'ın iddialarına karşı yazdığı *Reddiye* nâmındaki risâlesinde hulâsaten şunları söylemektedir:

> *"Bilâ-muhâkeme teb'îd olunduğundan bahsedilen Hüsnî Paşa, Şûrâ-yı Devlet'te vukû bulan muhâkemesi netîcesinde mücâzâta uğramış ve tanzîm olunan mazbata, Encümen-i Mahsûs-ı Vükelâ'nın da kararına iktiran etmiştir. Bu sebeple* Üss-i İnkılâb'*ın iddiası kizb-i sarîhtir. Şirvânîzâde, mâbeyn-i hümâyûnu ihdâ ettiği esblerin esmânını hazîne-i hassa masârifâtına idhâl eylemesi, Yûsuf İzzeddin Efendi'nin suver-i hitanı için fâhiş baha ile alıp Mâliye hazînesi mahzeninde çürütmüş olduğu çuhaların bahaca feâhişinden, konağını hazîne-i hassa mevcudundan tefrîş eylediği 180 bin kuruşluk kaliçe bahasının, hazîne-i hassaca inde'l-muhâsebe açık görünmesinden dolayı mâbeyn-i hümâyûnca teb'îdine yürünüldüğü, Hüseyin Avnî Paşa'nın dahi nizâmiye hazînesince dâire-i hümâyûn mefruşâtından ihtilâs suretinde Es'ad Paşa cânibinden mâbeyn-i hümâyûna ibraz kılınan beş bin kise mikdarı mebâliğin hak nâ-hak izhar ve iddiası; bundan başka sâhilhânesi civârında müteveffâ darbhor Reşid Paşa familyasının müfrez bâzı arâzîlerini gasbeylediğine dâir verese cânibinden zât-ı hümâyûna takdîm kılınan arzıhâl hakkında yazdığı tezkiresinde ihtiyâr eylediği şedîdü'l-meâl sözleri dahi zât-ı şâhânece medâr-ı hükm-i teb'îd olduğu mezâmîn-i muhâberât ile mütebeyyendir."*

Görülüyor ki, teb'îdlerin muhâkemesiz cereyân etmesi, herhalde insanî

noktadan, hattâ bizzat sürülenlerce çok daha haklı ve hafif karşılanması lâzımdır. Diğer taraftan bu adamlar mâsum kimseler de değildir ve daha sonra Sultan Azîz'i hal' için anlaşmalara dahi girişmişlerdir. Yalnız köklü bir âileden gelen ve büyük bir şeyh çocuğu olan Rüşdî Paşa buna teşebbüs etmemekte direnmiş, fakat işe bilfiil mâni olmaya ve haber vermeye de çalışmamıştır. Hüseyin Avni'nin sonraki hâli ise mâlûmdur. İbnülemîn, Hikmet Turhan'ın *Ün* mecmuasındaki bir makalesine istinâden "Kumar ve tavlanın Avnî Paşa ile Isparta'ya girdiğini, o zaman Türk evlerinde bulunmayan tavlayı bir Rum'un evinden getirterek eşrâftan bir kaçına öğrettiğini, menfî iken bir iki çeşme yaptırdığını, fakat hengâm-ı iktidârında şehrin îmârına hiç bir hizmette bulunmadığını" yazmaktadır.

Görülüyor ki, teb'îd husûsunda ne Pâdişah'ı, ne de Sadrâzam'ı haksız görmek imkânı yoktur. Mahmud Nedîm Paşa bu sadâretinde "Tenkîhat ve Tasarruf Komisyonu" diye bir komisyon teşkîl etti. Senede 25 milyon kuruş tasarruf etmek için memur maaşlarının tenkîsine başladı. Buradan artırılan parayı, Pâdişah'ın ısrarla istediği silâhlanma mevzûuna hasretmeye koyuldu. Cevdet "Mahmud Paşa hemân maâşatın tenkîhâtına kıyâm ve kendi riyâseti tahtında bir tenkîhat komisyonu teşkîl ve ba'dehû bunu 'Islahat Komisyonu' tesmiye etti ve fakîri dahi âzalık ile buna dâhil eyledi." Sonra "Maraş Vâliliği uhdemize tevcîh olundu. Çünkü Mahmud Paşa'ya haylîce mümâşât ve icrâatına muâvenet ettim ise de pek nâ-mâkul olan efkârına muhâlif reyde bulundum. Muvâfakat ve muhâlefetim hâlisâne ve bîgaraz ise de Mahmud Paşa bana gücendi ve hakkımda şübehâta düştü." demekte, Sadrâzam'ın "evzâ-ı nâbecâsından büyük küçük kâffe-i me'mûrînin dilgîr-ü müteneffir olmuş" bulunduğunu yazmaktadır.

Sadrâzam hakkındaki büyük iftirâ ve muhâlefetin menşei de bilhassa budur; yâni maaşların azaltılması ve sıkça yapılan azil ve nasblardır. Sadrâzam devletin mâhiyeti icâbı buna dokunmıyacaktı ve maaş tenkîsinde bulunmıyacaktı. Bu, yaptığı hatâların en büyüklerinden biri olmuş ve bilâhare devletin uğradığı felâketin vasatını hazırlayan sebeplerden birini teşkîl etmiştir.

Kendisine isnâd edilen tenkîdlerden biri de, ecnebî talebiyle vücut verilen vilâyet nizâmını eski hâline ifrâğıdır. Meselâ Sofya Vilâyeti'ni Tuna Eyâleti'nden ayırması gibi. Bu husus, senelerdir devam eden, denenmiş idarî taksime yeniden dönüştür ki, tenkîd değil, bilakis takdîr ve tahsîn edilecek bir husustur. Esâsen yeni usûl, vilâyetlikten çıkarılan şehirler ahâlisi tarafından da tenkîd edilmekte ve bu hususta Bâb-ı Sadâret'e talebler vukû bulmaktaydı. Bu sebeple Nedîm Paşa hakkındaki şu tenkîd mânâsız ve isâbetsizdir.

Paşa'ya isnâd edilen en büyük tenkîdlerden biri de kendisinin Rus taraf-

tarlığı, hattâ devleti, sefîr General İgnatiev'in tâlimâtıyle idâre ettiği isnâdıdır. Bu sebepten dolayı muhâlifleri kendisine Nedîmof diyecek kadar ileri gitmişlerdir. Yine bu amansız düşmanları onu, gözünün biri şehlâ olduğundan dolayı, "Kör Mahmud" nâmıyle anmışlardır. Bir defa Paşa ve tabiî Bâbıâli, devletler arası muvâzene karşısında, yalnız kalan Türkiye'nin, iki hususu birden tatbîk mecbûriyetinde olduğuna kaani olmuştur: En kısa zamanda kuvvetlenmek ve sâhip olunan ülkelerdeki ahâliyi tam olarak merkeze bağlamak, diğeri de bunu yaparken Rusya'yı, ürkütmemek ve Rus dostluğunun en ateşli taraftarı olduğunu ihsâs etmek. Paşa bu siyâseti icrâ ederken, garb devletlerini, bilhassa İngiltere'yi idâre edememiş ve ürkütmüş görünmektedir. Her halde Rus elçisine şifâhî olarak verilen bir takım vaadler, gizli bir anlaşma mâhiyetinde olacaktır ki, İngiltere ürkmüş ve meseleler karıştırmaya kalkmıştır.

Paşa, İbnülemîn'in naklettiği *Reddiye*'sinde, devletler arası muvâzenedeki değişikliği dile getirerek "Fransa'nın tezelzülâtından sonra Âlî ve Fuad Paşalar hayatta kalmış olsaydı, acaba eski zabtlığı icrâya muktedir olabilirler miydi?" diye sormakta, dolayısıyle bunun aksine kaani olduğunu ihsâs etmekte, kendisini ithâm ederek işbaşına geçenlerden "Rüşdî Paşa'nın süferâ-i Avrupa ile, husûsan general İgnatiev ile hüsn-i âmîzişlerinin ma'lûm olduğunu, onların mükerrer sadâretlerinde hâricî tesirlere karşı uysal davrandığını, Midhat Paşa'nın Odyan Efendi vâsıtasıyle Rusya sefâretini kazanmağa ve İgnatiev'in taraftarlığını istihsâle çalıştığının muhakkakâttan olduğunu, onun ve haleflerinin hem Enderûn'a, hem Rusya sefâretine Şebarof taleplerinin tesviyesi gibi müsâdaat ile münhasıran mümâşaât-ı kâmilelerinin cây-i inkâr olmadığını, hâl böyle iken mümâşaât ve müdâhalât bahsinde yalnız nâm-ı Mahmûd'ı ibrâz etmenin ve bunun için bilâ-beyyine türrehât söylemenin doğru olmadığını, Rusyalular'ın Hüseyin Avnî'ye Ticâret Nezâreti'nden zorla azlettirdikleri Mahmud Celâleddîn Paşa'yı, kendisinin o makaama yeniden getirdiğini, yine Rusya'nın arzûsuyla Bosna Vâliliği'nden azledilen Dervîş Paşa'yı vükelâ silkine bi'l-idhâl, seraskerliğe kadar îsâl eylediğini, Rusya sefâretinin hatırı için bir azle mübâderet etmediğini isbât sadedinde daha emsâl-i adîde ibrâzına iktidarı bulunduğunu" söylemektedir.

Aynı *Reddiye*'de Paşa "Devlet memurları arasında sık sık değişmelerin seyyie ve sû'-i idâreye sâika olduğunu, kendisinin zamânında yapılan tebeddüllerin mûcib sebeplerini beyândan ittika ettiğini, yerine geçenlerin ondan çok daha fazla ve sık tebeddülâta vücût verdiğini, fakat 'Bâtıl ma'kûsunaleyh olamaz' kavlince bu bâbda i'tirâf-ı hatâ ettiğini" söylemektedir.

Paşa, aleyhinde işletilen bu tezvîr kampanyası ve vücût verdiği maaş kısıntısıyla, memur tebeddüllerinin uyandırdığı gayrımemnûnluk sebebiyle

nufûzunu sarsmıştır. İşte bu sebeplerle Midhat Paşa, zamanı müsâid görmüş ve aldığı bir işâretle sudan bir sebep bulup, Bağdad Vâliliği'nden istifâya kalkmıştır. İbnülemîn, Âtıf Bey'den naklen "Midhat Paşa, Bağdad'dan dûrbîn-i firâsetle tamâm Dersaâdet'te bulunup da külâh kapmak sırası olduğunu görünce, istifâya kıyâm ve Sadrâzam da tehevvürle azlini iltizâm etmekle Dersaâdet'e geldi." demektedir. Midhat'ın hâmîsi olan İngiliz elçisi Elliot ise, sadâretten para irsâli zımnında birbiri arkasından gelen emirlere kızan "Midhat Paşa, kemâl-i nefretle terk-i me'mûriyet edip, İstanbul'a avdetinde ale't-tedrîç teşekkül etmiş olan serbestî ve ıslahat tarafdârânı, müşârünileyhi kendilerine reîs intihâb eylediler." demektedir.

Bunlardan anlaşılıyor ki, Midhat, İngiliz sefâretiyle de münâsebeti olan bir grup tarafından yapılan hazırlıklardan sonra İstanbul'a çağrılmıştır. Sadrâzam onun İstanbul'da kalmasını doğru bulmamış ve vilâyetlerdeki hüsn-i idâresinden bahsederek, Edirne Vâliliği'ne tâyinini yaptırmıştır. Midhat Paşa *Tabsıra-i İbret*'te "Bermûtâd merâsim-i şükürgüzârîyi îfâ için huzûr-ı pâdişâhîye girdiğini, memleket ve ahâlinin ne vechile harâb olduğunu bi'l-etraf anlattığını" söylemekte, o akşam Mahmud Paşa'nın azledilerek sadâret-i uzmâya tâyin edildiğini yazmaktadır. Midhat Paşa'nın sadâreti, "Serbestî ve ıslahat tarafdarı" bir grup tarafından hazırlanmış, bu hususta lehde propaganda yapıldığı gibi, eski sadrâzamın hatâlarından ve uyandırdığı gayrımemnûnluktan da istifâde edilmiş; iş İngiliz sefâretince de istendiğinden, onun yardımı sağlanmış, hattâ mâbeyn-i hümâyûna dahi tesir edilmiş ve netîcede de maksad hâsıl olmuştur. Pâdişah, aslında tahta sâdık bir adam olan Mahmud Paşa aleyhindeki türlü baskılara tahammül etmeyi münâsib görmemiş; İngiliz sefâretini küstürmeyi ve ürkütmeyi de doğru bulmamış ve Midhat Paşa'yı sadârete getirmiştir (31 Temmuz 1872/25 Cumâdelûlâ 1289).

Bu sadâret aslında Pâdişah'ın mensup bulunduğu geniş ve yaygın muhâfazakâr zümrelere karşı, ecnebî devletlere yaslanan bâzı paşalar ile küçük ve kozmopolit cedîdci gruba bir tâviz olarak görünmüş ve Sultan'ca, kısa süreli bir memuriyet olarak ihtiyâr edilmiştir. Buna gâyet iyi idrâk eden Midhat Paşa ve grubu, ertesi cuma günü tâtil olmasına rağmen Bâbıâli'yi açmışlar ve kalabalıktan istifâde ederek bir gösteri yapmışlardır. Midhat Paşa hemen Hüseyin Avnî, Rüşdî ve Hüsnî Paşaları cevfettirmiş; Cevdet Paşa Maârif Nezâreti'ne tâyin olunmuş; Paris sefîri Reşîdpaşazâde Cemil Paşa Hâriciye Nezâreti'ne getirilmiş, İzmit Vâliliği'ne gönderilen Sâdık Paşa da Mâliye Nâzırı olmuştur. Midhat Paşa, Mahmud Nedîm Paşa'nın bir daha sadârete gelememesi için sadrâzamlığa yakışmıyacak küçüklüklerde bulunmuş; gazetelerde pek çirkin makaleler neşrettirmiş; bir takım kişilerin yalısı önünde hakaretâmiz beyanlarla nümâyiş yapmalarını âdeta tecvîz etmiştir.

Tenkîhât Komisyonu âzalarını sorguya çektirmiş; selefinin hazırladığı bütçenin fazla değil, açık olduğunu ortaya çıkarmış, hattâ onu mahkemeye vermiş, Bâb-ı Hümâyûn'a gönderdiği paradan dahi mes'ûl olduğunu ilân etmiş; makaam-ı saltanata toz kondurmayı doğru bulmayan Mahmud Nedîm ise bunu söylememek büyüklüğünü göstermiştir. Yalnız, bir müddet sonraki sadâretinde, bir kaç taraftarının kendisine yapıldığı şekilde Midhat Paşa hânesi yanında "Bağdadlı" şarkısını okumalarına bir şey dememişse de, aleyhte neşriyat yaptırmamıştır.

Mahmud Paşa *Reddiye*'de Midhat Paşa'nın bütçe açığı hakkındaki ithamlarına şöyle cevap vermektedir: "Midhat Paşa hazretlerinin münhemik oldukları mesned-i sadârete nâiliyetleri husûle getirilmiştir. Müşârünileyh hazretleri sadâreti teşrîflerinde etrafta pek büyük alkışlara mazhariyetten dolayı bir meslek-i enâniyete sâlik olarak reji mukaavelâtını bozup, on milyon istikrâzdan bakiye 6,5 milyon kadar nukûd-ı hâzırayı müheyyâ bulmasıyla berâber, anı dahi duyûn-ı gayr-ı muntazamaya vermeyerek, hazînenin mâliyede işbu vüs'at-i muvakkatayı gâliba dâimî bir zenginlik kıyâs eylemesiyle, karşılığı bulunan bir milyon liranın pek çoğunu masârif-i hazîneye îtâ ve düyûn vermedikten başka, belki derecesini daha î'lâ buyurarak idâre-i umûru yalnız selefin tahtiesine hebâ eylemişler idi." İşte bu sebeplerle, Midhat Paşa'nın sadâreti de uzun sürmemiştir.

Antakya Zelzelesi

Nisan ortalarında Antakya tarafında şiddetli bir zelzele vukû bulmuş ve 12 gün içinde 60 kadar sarsıntı hissedilmiştir. Şehrin üçte birini tamâmen harâb eden ve oturulacak yer bırakmayan bu şiddetli zelzele 38 kadar köyü de tamâmen yıkmış ve 500 kadar kayıp ile 1000 kadar yaralıya mal olmuştur (16 Nisan 1872/7 Safer 1289).

Yeni Sadrâzam Midhat Paşa'nın Şahsiyeti; Muhtelif Kaynakların Görüşleri; Mısır Hıdivine Hâricî İstikraz Selâhiyeti Verilmesi; Kısa Müddette Azli ile Mütercim Rüşdî Paşa'nın Sadârete Getirilişi

Yeni Sadrâzam Midhat Paşa, Rusçuklu bir kadı olan Hacı Eşref Efendi'nin oğludur. 1238/1822'de İstanbul'da doğmuş, küçüklüğünde hıfza çalışmış, Reîsülküttâb Âtıf Efendi'nin delâletiyle dîvân-ı hümâyûn kalemine çe-

rağ edilmiş ve kendisine kalem usûlü mûcibince asıl adı olan Şefik'in yerine Midhat mahlası verilmiştir. Sonra kitâbetle muhtelif yerlerde dolaşmış; kademe kademe terfi' etmiş ve nihâyet kaabiliyet gösterdiği îmâr faaliyetiyle bilhassa şöhret kazanmıştır. Bunları, halka salma tarzında yüklediği muhtelif vergilerle yapmış; kendisi ve kapısı halkı hakkında sûiistimâl dedikodularına da meydan vermiş ise de, vâlilikde kaabiliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple kendisi iyi bir vâli, fakat kötü bir devlet adamı olarak görünmektedir.

Midhat Paşa siyasî sâiklerle son devirlerimizin en fazla şişirilmiş ve haddinden çok fazla büyütülmüş adamlarından biridir. Sultan Azîz'in hal'i ve katli hâdisesine karışmış ve bunda en büyük rollerden birini oynamış, Cevdet'in tâbiriyle "Tarafgirân olan bir gürûh budala" ile Kaanûn-ı Esâsî'ye vücût vermiş, koskoca devleti 93 Harbi beliyesine sokanların başında bulunmuş; bu sebeplerle muhâkeme ve sürgün edilmiş; orada ölmüştür. Sultan Hamîd'in hal'inden sonra onun hazırlanmasını temin ettiği ve büyük hayaller beslediği Kaanûn-ı Esâsî'ye istinâden yeniden meclis toplanmış; işte bu siyasî sebeplerle Pâdişah'ın muârızları, onun kadrini alabildiğine yüceltme mecbûriyetini hissetmişler ve bu da günümüze kadar böyle devam edip gelmiştir. Esâsen kendisi dahi büyük kibir ve nahvetine rağmen, nasılsa Adliye Nezâreti'nden azlinde "ekseri evkatının taşra memuriyetlerinde geçtiğini, karışık işlerin içine girmemiş ve emsâlini görmemiş olduğunu, bu sebeple efkâr ve iktidâr-ı âcizânesine muvâfık bir memuriyete tâyin buyurulmasını velînimetine arz" etmiştir. Onunla küçüklükten beri ülfeti olduğunu söyleyen Cevdet, kendisinin "Fuad Paşa'ca himâye edildiğini, Âlî Paşa tarafından sevilmediğini, evzâ-ı nâbecâ ve etvâr-ı hodfurûşânesinin birinci derecede ağır görünüp, Fransız ve İngiliz elçilerine müntemi ve müstenid" bulunduğunu, "mülâhazasız ve işin sonunu saymaz bir zât olduğunu" yazmaktadır.

Memduh Paşa *Hal'ler ve İclâslar*'da, onun "Mülgâ Meclis-i Vâlâ'nın baş-kitâbetinden vâliliğe geçmiş" olduğunu, bu sebeple "Bâbıâli menâsıbında tecrübe görmemiş" bulunduğunu söylemekte ve sadârete ehil olmadığını ifâde etmektedir. Onun "mutlakü'l-inân ve bir zât olduğunu, pek serbestâne etvâr ve güftârda bulunduğunu" söyleyen İbnülemîn, "Bütün âşinâlarından işittiğimize göre, önünü ardını gözetmez, yaptığı işten ne türlü zarar tevellüd edeceğini düşünmez, son derece mağrûr, hodbîn ve hodpesend" bir adam olduğunu yazmaktadır. Aynı müellif onun "Mekr ü fitneden âzade ve içi dışına uygun safdil bir âdem olduğunu, azimkâr ve gayyûr, giriştiği büyük işlerde ileriyi düşünmez, bilhassa zamânın hükmünü, muhîtin muktezâsını nazar-ı dikkate almaz, her istediğini yapmak ve yaptırmak ister" bulunduğunu söylemektedir.

Abdurrahman Şeref'in naklettiğine göre Sultan Hamîd onun hakkında "Farfara idi; ne yaptığını bilmezdi ve zamanını takdîr edemezdi." dermiş. Vak'anüvis Ahmed Lutfî Efendi "Midhat Paşa, gözünü budaktan sakınmaz, cerî ve cesûr olup, alıp vermeden çekinmez ve vaktini eğlencesiz geçirmez idi. Ol vakit hazîne-i celîleyi izrâr yolunda i'tiyâd olunan iltizâmâtâ girişerek kesb-i servet etmişti." demektedir.

Ahmed Midhat Efendi "Midhat Paşa, gâyet mükemmel, emsâlsiz bir vâli idi. Onun Tuna vilâyetinden alınıp İstanbul'a celbedilmesi, hem kendisi, hem memleket için fenâ olmuştur... Fakat nâdirü'l-emsâl bir vâli olmakla berâber iyi bir sadrâzam değildi." demektedir. Kemâl Bey "Durup dururken galîz oluvermesinden" bahsetmektedir.

Sadr-ı esbâk Saîd Paşa onun "ehliyet-i siyasîyesi" bulunmadığını söylemekte ve "Reşid, Âlî Paşalar şöyle dursun, Rifat, Sârim, Şekib, Safvet ve Râşid Paşalar gibi ikinci ve üçüncü derecede addolunan ricâl-i siyasîyemizin ehliyet-i siyasîyeleri kadar ehliyete bile Midhat Paşa mâlik değildi fikrindeyim. Rusya muhârebesinin mukaddimâtındaki harekâtı dahi bunu gösterir. İyi bir vâli olduğunu ise herkesle berâber tasdîk ederim." hükmünü vermektedir. Aynı zâttan İbnülemîn şunu nakletmektedir: "Midhat Paşa iyi adam değil idi. Bağdad Vâliliği'ne tâyin olunduğu sırada babası Eşref Efendi, oradaki ehibbâsından birini tavsiye etmesi üzerine 'Eşşek herif, sen benim işime karışma.' diye tekdîr ve tahkîr etmiştir." Kendisinin sebeb-i hayâtı olan pederine böyle söyleyen bir adamdan, devlet ve millet için hayır beklemek herhalde abestir.

Yine İbnülemîn *Midhat Paşa Üzerine Söz* diye Benua Bronswick isimli bir zât tarafından yazılan ve Yıldız evrakı arasında tesâdüf ettiği bir risâleden naklen: "Âlî Paşa'nın 'Midhat Paşa'nın nevbeti gelir ise devlet harâb olur.' dediğini, eline fırsat geçerse istiklâl sevdâsına müstağrak ve Rusçuk'ta karı çalgılı kahveler, Moldava çingânelerinden toplanmış bir çok fâhişeler ile memlû kârhâneler icâdı sebepleriyle onu sevdiğini, Midhat'ın şâyân-ı tahsîn hiç bir şeyi olmadığı gibi, sûreti nasıl kerîh ise efkârının da öyle sakîm olduğunu, gerek vücudca gerek akılca olan noksanlarına bedel, ahvâl-i ârampesendânesine istinâden mahalli ihâfede mâhir bulunduğunu" yazmaktadır.

Yine aynı müellif Eğinli Saîd Paşa'nın gayr-ı matbû hâtıratından şu mânidâr cümleleri nakletmektedir:

> *"Midhat Paşa'nın memleket hakkında ne derece muzır ve fâsid bir âdem olduğu, dâima cumhûriyet efkârında ve kendilerini üdebâdan ve ahvâl-i âleme vâkıf zan ve fikrinde bulunan bir takım süfelâ ve cühelâ*

ile görüşüp, konağını sadrâzam konağı değil, âdeta bir dârü'n-nidve (=câhiliye meclisi) *heyetine koymuş olmasından istidlâl olunur. Çünki müşârünileyh, kendi efkârına mutâbık efkârda birini görecek olsa, derhal tenhâ bir odada -münâsebet olsun olmasın, mükâlemeyi saltanat-ı seniye üzerine getirerek- 'hânedan-ı Osmânî'den artık hayır gelmeyecek, cumhûriyete tahvîl etmekten başka çâre kalmadı. Bunu nasıl etmeli bilmem. Fakat bu meseleyi sizler gibi bir kaç kişi anlar.' ve hattâ âlem-i âbde* (=içki âleminde) *'Bu âna kadar Âl-i Osmanlı denildi ya, bundan sonra da Âl-i Midhat denilse ne var.' sözlerinde bulunmuş olduğu hadd-i tevâtüre varmıştır. Bu kabîlden olarak kendisine tâbi süfelâ-yı meşhûreden Kemâl Bey'in dârü'n-nidve'de, 5-6 bin kişi ile saray-ı hümâyûna gidip Murad Efendi hazretlerini suâl edeceğini ve ondan hayır olmadığı surette şerîf hazretlerini şehrî bin lira tahsîsat ile pâdişah nasbettireceğini Midhat Paşa, bizzat saray-ı hümâyûnda hikâye etmiş olduğunu haber aldım. Şurası şâyân-ı taaccübdür ki, bir sadrâzam kendi konağında bu makûle ihtilâl-âmiz sözleri tefevvüh eden âdemi kaanunen te'dîb etmeyip de mâbeyn-i hümâyûnda hikâye ile iktifâ ediyor. Bu iş kendisinin de o gürûh-ı fesedenin reîsi olduğunu isbat etmez mi?"*

Bilâhare Sultan Azîz'in katli meselesini rü'yet eden mahkeme esnâsında Mütercim Rüşdî Paşa'ya "Cumhuriyet yapılması husûsunda kendisinden bir lâkırdı işittiniz mi?" suâli soruluyor ve ondan "İşitmedim. Fakat Midhat Paşa, âdeti vechile eclâfı toplar, sofra başında böyle şeyler söyler. Bana böyle şeyler söylememiştir. Ancak dışarıdan kapı çukadarı gibi eşhâstan işittim idi." cevâbı alınır. Nitekim bu husus Sultan Azîz'in katlinden sonraki ikinci sadâretinden azli esnâsında, kendisine Saîd Paşa tarafından sorulur ve gizli cemiyet mensuplarıyle teşrîk-i mesâîsinin neden ibâret bulunduğunu da anlatması istenir. "Vallahî billâhi benim bu cemiyetten haberim yok. Allah bu çapkınların belâsını versin. Bu, Rusya parasıyle ve Halîm Paşa'nın hud'asıyla vücûda gelmiş bir şeydir." cevâbını verir. Azli hakkında ise "Beni burdan tard ve teb'îd ederseniz, alimallah memleket mahv olur. Beşike Körfezi'ndeki donanma (İngiliz filosu) üç güne kadar buraya gelir. Bunları iyi düşünmelidir." yollu mûtâdı olan ihâfe-âmiz (tehdîtkâr) ve bâlâpervâzâne kelâmlarda bulunur. "Bu defaki infisâlim sâbıklarına kıyâs olunmaz. Halk gelip beni evimden alarak makaam-ı sadârete ik'âd eder." gibi sâdedilâne lâflar eder. "İzzeddin" vapuruna binip uzaklaştırılırken de "Allah rahmet eylesin bu millete." gibi tefevvühâtta bulunur. Bizzat *Tabsıra-i İbret* isimli hâtıratında da şu sözlerin Pâdişah'a iletilmesini istediğini söyler: "Teessüf ederim ki, Dersaâdet'e avdetimde ne şevketli efendimizi bu saraylarda ve ne de bu mülkü yerinde göremiyeceğimden ve edilen hatîatın ol vakit derecesi taayyün

eder ise de telâfî-i mâfât mümkin olmayacağından bunların aynıyle ve tamâmıyle huzûr-ı şâhâneye arzını ricâ ederim." Şu bizzat söylediğini yazdığı sözler dahi kendisinin hezeyân hâlinin de üstünde bir kibir ve nahvet deryâsında pûyân olduğunun ve devletin bekaasına dahi inanmayan sefîl bir zihniyete sâhip bulunduğunun açık delîlleridir.

Kendisini daha evvel tutanlardan biri olan Ahmed Midhat Efendi bile, onun Makaam-ı Hilâfet hakkında "bir takım türrehât ve tefevvühât-ı lâûbâîyânede bulunmasının nefret-i külliyeyi mûcib" olduğunu yazmaktadır. Yine Ahmed Midhat'ın gazetede neşredilen varakasında:

> *"Hele kulları bir ay evvel esnâ-yı taamda 'Bu mülkün kurtarılması ve ıslâhı bana münhasırdır; kâffe-i umûrun zimâmı benim elimde içtimâ edip, benim dediğim ve bildiğim gibi hareket olunmaz ise ıslahat-ı matlûbe vücûda gelmez.' tarzında işittiğim sözlere bir türlü tahammül edemiyerek, bir sadrâzamın derece-i iktidârı herkese ma'lûm olduğuna dâir bâzı efkâr serdine kıyâm eylediğimde, ol derece hiddetlenmiş idi ki 'Ben başka sadrâzamlara mı benzerim, ben bugün bu devleti parmağımın ucunda çevirmeğe muktedir ve kaanûn-ı esâsiye mâlik bir Midhat Paşa'yım.' diye kemâl-i gazâbından âcizlerini sofrasından tarda kadar varmıştır."*

şeklinde mânidar cümleler bulunmaktadır.

Tanzîmatçılar'ın hemen hepsini pek fecî bir tarz ve surette hicveden ve terzîl eden Koniçeli Kâzım Paşa ise "hod ahter" ve "şer'in addüvv-i ekberi" diye vasıflandırdığı Midhat Paşa hakkında şu şiiri düzdü:

"Sahâvetde giderdi hâme-i dîvâne derlerdi;
Görenler, işte geldi Ruhî-i menhûsun oğlanî;
Olup me'mur sonra Şâm'a Kurbî nâm bir kâtib;
Tutardı bister-i kurbiyetinde subhadek ânî
Kemâl-i ucb ile dermiş teres â'vanı yanında;
Biraz da âl-i Midhat eylesin halka hükümrânî.
Şerîat düşmeni, millet mühîni, devletin hasmı;
Şekaavet menbâı, bağ'yin esâsı, mefsedet kâ'nî.
Vücûdı hükûm-ı istibdâda kaanûn-ı esâsîdir;
Şeyâtîn istirâk eylerdi andan zulm-i udvânî.
Hülâsa kasden ihânet eyledi mel'ûn;
Ne hizmetde bulunmuşsa bâ-takdîr-i Rabbânî.

Diyâr-ı ecnebîde can verip fart-ı mezelletle;
Mekam etsin sarây-ı âsûmânî durdukça, nîrânî."

Yine Kâzım Paşa, yukarıdaki gazelini âdeta şerheder tarzda yazdığı muhammeste de şöyle demektedir:

"Oturdup bir takım erzelleri insan makaamında;
Ne varsa anlara tefhîm edüp fikr-ü merâmında;
Sövermiş devlet-i dîne mecûsî her kelâmında;
Husûsâ vâlî-i Bağdâd iken Selman nâmında;
Bulup kendü gibî bir kel yehûd-i turfa iz'ânî.
Usûl-i istihzâyı ta'mîd etmiş etdirmiş;
Mason âyînini tercîh-ü tes'îd etmiş etdirmiş;
Yehûdî ihtiraz etdikçe tehdîd etmiş etdirmiş;
O kelb-i bî-şuûre hazret-i mahbûb-ı Yezdânî.
İşitmişdik bilenler aslını çingâne derlerdi;
Nasıl nâm aldı çıkdı ansızın meydâne derlerdi;
Muhakkakdır bu söz zannetme kim efsâne derlerdi;
Sabâvetde giderdi hâme-i dîvâne derlerdi;
Görenler işde geldi Ruhî-i menhûsun oğlanî.
Dirîğ etmezdi aslâ her kim olsa vaslına tâlib;
Semahâtı görürdü cümle-i nâmusuna gâlib;
Biraz müddet ve lâkin olmamışdı kimseler sâhib;
Olup me'mur sonra Şam'e Kurbî nâm bir kâtib;
Tutardı bister-i kurbiyetinde subhadek ânî.
Karîb oldu gehi Kurbî'ye geh Ruhî'ye zîr oldu;
Gehi cem'iyet-i levvâta aksâ-yı zamîr oldu;
Gehi gaybetdi zevkı kâr-ü kir-i gussa-gîr oldu;
Bu suretle taayyün ederek âhir vezîr oldu;
Rezâletde nolâ fersah be-fersah geçse şeytânî.
Bulunca kendine benzer mecûs-âyîn bir gümrâh;
Berâber zem edermiş resm-i islâmiyeti her gâh;
Çıkardı kişver-i İslâm'dan âhır Resûlullah;
Anı tard etdi sanman hazret-i Abdülhamîd Hânî."

Kâzım Paşa'nın şu hicviyelerinde zem ve kadh'te ta'n ve tesnî'de pek ileri vardığını ve hattâ işi bayağı ve bir ibtizâle dahi döktüğünü ifâde etmek

lâzımdır. Hakkındaki bu çok fecî isnâdlara, muhtelif menbâlardan naklettiğimiz müşâhedelerden de anlaşılacağı üzere, bizzat kendisinin sebep olduğu muhakkaktır.

Yalnız Paşa, cumhuriyet taraftarı olduğu hakkındaki isnâdları reddetmiş ve "Devlet-i Osmâniye'nin ve belki cem'iyet-i İslâmiye'nin bekaası, hânedan-ı Osmânînin vücûduna mevkuftur." kanaatini bir çok defalar tekrarlamıştır. Türk millî telâkkîsinin ve Osmanlı ricâlinin değişmez kanaati olan bu görüş, büyük ve âdil sultanların asırlar boyunca süren şanlı idâreleriyle bir kat daha kökleşmiş, çok kudsî ve masûn bir makaam hâlini almış, milleti ve devleti yapan unsurlar arasına girmişti. Bu sebeple cumhuriyet yapılması kanaati Midhat'ın etrafında toplanan bir kaç sivri akıllı kart Jön'ün tefevvühâtı olarak görülebilir. Esâsen bu, Abdülazîz Han'ın katli, Sultan Murad'ın tecennünü, Sultan Abdülhamîd'den çekinilmesi gibi çok karışık siyasî hâdiseler arasında mevzûubahis olmuş ve Midhat'ın sarhoşluk sırasında ağzına geleni söylemek illetine istinâd etmiş olabilir. Ayrıca Paşa'nın illet-i frengî ile mâlûl ve alkolik olduğu, bu sebeple "patlıcanî enf" tâbiriyle ifâde edilen bir buruna sâhip bulunduğu da rivâyet edilmiştir. Herhalde bu illetlerle mâlûl adamlarda görüldüğü üzere, bir hezeyân ve megalomani anında böyle bir tefevvühatta bulunmuş olabilir. Nitekim Mahmud Celâleddîn Paşa *Mir'at*'ta "Cür'et-i muhribe ile şöhret-şiâr ve her fiil ve amelde mülâhaza-i zâtiyesine perestişle müstebid ve isti'lâye mâil" cümleleriyle, onun maraz-ı ruhîsine de işâret etmektedir. Oğlu ise *Hâtıralarım* nâmındaki kitabında bu cumhuriyet tasavvurunun doğru olduğunu, delîl göstermeden ifâde etmektedir.

Paşa'nın *Tabsıre-i İbret*'te, güyâ pâdişaha takdîm ettiğinden bahsedilen bir takrîrinde "Evvelâ zât-ı şâhânelerine âit vezâifi bilmelisiniz; zîrâ cümle harekâtınızdan millet nazarında mes'ûl olacaksınız. Umum vükelâ-yı devlet ve me'mûrîn-i hükûmet icrâ-i vezâifden emîn olmalıdır ki, 400 seneden beri milletimizi denâate alıştırıp dûçâr-ı tedennî eden müdâhinlikden yakayı sıyıralım... Usûl-i meşveretle idâre olunan bir milletde nizâm nedir bilir misiniz? Tafsîle hâcet yokdur. Bendenize emniyet ediniz, efendim... Binâ-yı devleti tâmire çalışdığımız sırada siz âdeta yıkmak istiyorsunuz..." gibi gâyet edepsizce, son derece pestenkârâne ve âmiyâne cümleler yer almakta ve altında da "Kulları Midhat" imzası bulunmaktadır. Bir defa demokrasinin en sağlam ve ideal rejimleri olan meşrûtiyetlerde, yâni demokratik monarşilerde, devlet reîsinin vazîfesinin âdeta temsîlden ibâret bulunduğu, esâs mes'ûliyetin hükûmetlerde olduğunu nazara almamış; bizzat kendisinin vücut verdiği kaanûn-ı esâsîye dahi açıp bakmadan, aklına geleni döşenmiş; Pâdişah'a nizâm dersi vermeğe kalkmış; sonra da "tafsîle hâcet yok." diye bundan da bî-behre olduğunu göstermiş; büyük bir tekâpu'dan sonra, birden bire

mütecellidâne bir edâ takınarak kendi efendisini tekdîre kalkmış; velhâsıl nasıl bir ruh sakameti ve kargaşası içinde bulunduğunu anlatmıştır. İbnülemîn bu "arîzanın tasnî" edilmiş" olduğunu, hattâ yabancı matbuâtta neşri üzerine, kendisince de tekzîb edildiğini yazmaktadır. Bu tekzîbe rağmen, tasnî edildiği (uydurulduğu; uydurma olduğu) söylenen bu arîza, oğlu Ali Haydar tarafından bilâhare neşredilen ve güyâ Tâif habsinde bizzat Midhat Paşa tarafından kaleme alındığı bildirilen *Tabsıra-i İbret*'e girmiştir.

Aynı kitapta onun, Avusturya hâriciye nâzırı Andraşi'nin "Hilâl'le salîbîn bir bayrakta birleşemiyeceği" tarzında mecâzî bir mânâ ifâde eden beyânâtı üzerine, kendi tâbiriyle

> *"Mücerred bu dâvâyı mükezzib olmak ve eser-i fiilîsini göstermek için hıristiyanlardan bir tabur gönüllü askeri teşkîl ederek ve sancaklarına ay-yıldız yerine bir de salîb ekleyerek, Dersaâdet'de cümlenin manzûr-ı meşhûdu olduktan sonra Niş fırka-i askeriyesine göndermiştir."*

Bu suretle, Türk bayrağını tebdîle dahi kalkışmış; bunun millette vücûda getireceği fecî iğbirârı ve yapacağı mânevî tahrîbâtı görmiyecek derecede sakîm bir zihniyete sâhip olduğunu göstermiştir. Onun yabancılara gösterdiği bu tekâpû, kendisinin gafletten de öteye geçen bir dalâlet içinde bulunduğunun en açık delîlidir.

Cevdet'ten naklen zikredilen bir rivâyette onun, Hüseyin Avnî'nin de hazır olduğu bir mecliste "Devlet-i Aliyye pâyidâr olmaz. Tedrîcen mektepler ıslah olunarak bir hıristiyan hükûmet gelmelidir." yollu tefevvühâtta bulunduğu bildirilmiştir ki, Türk bayrağını tâdile teşebbüs eden zihniyetin gâyet kerîh olan mâhiyetine işâret eder. Aynı telâkkî iledir ki, "âdet hilâfına patrikhânelere gitmiş, kendisini zito, zito diye alkışlatıp bir takım vaadler etmiş, Pâdişah'ın canını sıkmıştır."

Kendisinin hâmîsi olan İngiliz sefîri Sir Hanri Elliot ile münâsebetleri ise utanç verici bir bağlılık ve zilletle memlû bulunmuş; onun karşısında suâle çekilen bir talebe hüviyetinde kalmıştır. İngiltere'nin bu sefîri, el altında bulundurduğu ıslahat taraftarı Jön'lerin bir adam aradıklarını görmüş ve Midhat'ı onların bayrağı hâline sokmuş ve sonra da, kendi tâbiriyle :

> *"Pâdişah ve vükelâyı istediklerini icrâdan men' edip, zaptetmek maksadıyle bir meclis teşekkülü husûsunda Midhat'ı elden geldiği kadar tahrîk ve teşvîkten geri durmamıştır."*

Görülüyor ki, Midhat'ın meclis ve kaanûn-ı esâsî isteyişi bile, bu yabancı arzusuyla alâkalıdır ve Paşa, tıpkı Tanzîmat'ı ilânla Reşid Paşa'nın oynadığı rolü oynamak, bunu Meşrutiyet'i ilânla yapmak arzusuna kapılmaktadır. Böyle yaparsa, batı karşısında büyük bir destek kazanacağına ve böylece Rusya'ya karşı yeni bir ittifak yapabileceğine kaani olmaktadır. Tabiî Avrupa siyasî vaziyetini iyice kavramadan düşünülen bu tasavvurun, ne kadar tıfılâne mütâlaalar olduğu meydandadır. Fakat Paşa, kendisinden daha fazla akıllı olmayan ve temsîl ettiği devlette de nufûzu bulunmayan mahmîsinin teşvîkleri, işret sofralarında dem-güzâr olduğu, fikir, îmân ve mangır züğürdü hem-bezmleri ile kafalarını cilâlayıp tahayyülâta dalmış; mümkünât âlemini vukuâta tahvîl edip durmuştur. Kuvvetli rivâyetlere göre Paşa, umûman çakır-keyftir; hattâ Şûrâ-yı Devlet toplantılarına dahi sarhoş geldiği rivâyet edilir. Para mevzuunda da fazlaca menfaatini gözetmekle tanınmıştır. Nitekim 1876 Tenzîl-i Fâiz meselesinde, Cevdet'in tâbiriyle "mebâliğ-i cesîme" kazanmıştır.

Bütün bu izâhâttan anlaşılmaktadır ki, şahsiyeti, telâkkîsi, tecrübesi, siyasî görüşleri itibariyle sadârette bulunabilecek bir devlet adamı değildir. Bütün bunlardan sonra elde nihâyet iyi bir vâli olduğu hakkındaki rivâyetler kalmaktadır. Onun hakkında bir çoklarının ittifak ettikleri ve bilhassa Tuna vâliliğinde maharet gösterdiği hususundaki umûmî kanaate, Sultan Hamîd Han katılmamakta ve İbnülemîn'in naklettiği, mâbeyn baş-kitâbetinden makaam-ı sadârete yazdırdığı tezkire'de şu dikkate değer mütâlaayı serdetmektedir:

> *"Midhat Paşa, taşralarda tevsî-i idâre usûlünü, menfaat-i devlete muvâfık zannederek, bu usûlün tâmimine mukaddime olmak üzere, Tuna vilâyetini teşkîl eylemiş ise de, bir memlekette ekseriyet hangi millette ise, tevsî-i idârenin fevâîdinden en ziyâde o milletin hissemend olması tabiî olduğu cihetle, vilâyet-i mezkûrede inân-ı idâre-i hükûmet, yed-i İslâm'da olduğu halde, yine Bulgarlar müstefid olarak, bunun netîce-i muzırrası olmak üzere hitâm-ı muhârebede vilâyet-i mezkûre Bulgaristan nâmını almış ve ahâlî-i müslimeden bir takımı hicret ve bir takımı esnâ-yı harb ve hicretde dâr-ı âhrete rıhlet edip, elyevm orada bulunanların da yakın vakitde inkıraz bulacağı derkâr olmasıyle, tevsî-i idâreden yalnız devletin değil, ahâli-i İslâmiyenin dahi mutazarrır ve kusurdîde olduğu meydanda bulunmuştur."*

Sultan'ın bu dikkate değer tenkîdleri, yalnız Midhat Paşa'ya değil, Âlî Paşa'ya da râci olmakta, esâsen bu yeni vilâyet sistemi ecnebî devletlerin

siyasî baskıları netîcesinde vücût bulmuş bulunmaktaydı. Sultan, Midhat Paşa'yı tenkîd eder görünerek, Tanzîmat'tan beri gelen ve nufûs itibariyle de bütün Osmanlı ülkelerinde tam mânâsıyle millet-i hâkime olan müslümanların, ekalliyetler rağmına hukukunun daraldığını, hattâ kendi telâkkîlerine uymayan ve idâre ettikleri halkların inanışına mutâbık bulunan kaanunlarla idâre edilmeleri tezâdına da dikkati çekmiştir.

Çok doğru bir idârî siyâset prensibini dile getiren bu mütâlaa, Tanzîmat'la başlanılan devrenin en dikkate değer tezâdını göstermekte ve kendisinin çok yüksek olan millî ve tarihî şuûruna, devlet reîsliği vasfının büyüklüğüne de işâret etmektedir. Tabiî, mukaddes Türk bayrağına haç yerleştirecek kadar şuûrsuz olan Midhat'ın, bu ince siyaseti idrâk etmesine imkân yoktur.

Midhat Paşa'nın 2,5 ay süren bu birinci sadâretinde yapılan işlerden biri de Mısır hidivine hâricî istikraz selâhiyeti müş'ir bir fermanın verilmesidir. Güyâ Midhat Paşa buna muhâlefet etmiş ve sonra ise sesini çıkarmamıştır. Böylece bir müddet sonra vilâyetin tamâmen elden çıkmasına sebep olacak israflarda ve borçlanmalarda bulunan İsmâil Paşa'ya, istediği bu fermân da verilmiştir (28 Eylül 1872/25 Recep 1289).

Bir zaman sonra Mısır, alabildiğine borca batmış ve alacaklılar tarafından âdeta haczedilmiştir. Fermanın îtâsından biraz sonra da Midhat Paşa sadâretten azledilmiş ve yerine Mütercim Rüşdî Paşa, üçüncü defa olarak, makaam-ı kübrâya tâyin edilmiştir (19 Ekim 1872/16 Şâbân 1289). Cevdet azline "mülâhazasız ve işin sonunu saymaz bir zât oluşunun" sebep olduğunu zikretmektedir. İbnülemîn "Kâzım Paşa'nın hicviyesinde 'Nedir ol gec dehenle ol frengi patlıcanî enf' dediği gibi, frengî illetine mübtelâ ve illetin âsarı burnunda hüveydâ olduğunu arz ile pâdişahı tenfîr etmeleri, ancak seksen gün o makaamda kalabilmesini mûcib oldu." diyerek, azil sebebini buna istinad ettirmektedir. Memduh Paşa ise *Mir'at-ı Şuûnât*'ta "Bir sabah ata binerek, önünde ve ardında çavuşlar ve hademe bulunduğu halde Topkapı Sarayı'nda Hırka-i Saâdet Dâiresi'ne doğru geldiğini, saray bekçilerinin uzaktan gördüklerini, saray içinde Pâdişah'tan başkasının ata binmesinin mutâd olmadığından, teşrîf-i şâhâne vukû buluyor zannettiklerini" yazmakta ve "Böyle lâubâîyâne hareketi sarayca güftugûya sebep oldu ve arası çok geçmeden azlolundu." demektedir. Esâsen Midhat, yukarıdan beri naklettiğimiz vasıfları ve telâkkîleri dolayısiyle, sadârete dahi getirilmesi hatâ bir şahsiyet olduğu halde, sırf muhâlif grupları yatıştırmak ve İngiliz sefâretini teskîn etmek için tâyin edildiği makaamdan, kısa müddet içinde gösterdiği kaabiliyetsizlik sebebiyle uzaklaştırılmıştır.

Mütercim Rüşdî ile Es'âd Paşaların Sadâretleri ile Azilleri

Mütercim Rüşdî Paşa'nın bu üçüncü sadâreti dört ay kadar devam etti ve sonra azledildi (15 Şubat 1873/17 Zilhicce 1289). Cevdet bu hususta şöyle demektedir: "Rüşdî Paşa makaam-ı sadâretin vak'ını vikâye kaydında bulunup, Mahmud Paşa ise Bâbıâlî'den bu vak'-u haysiyeti ref'-ü izâle etmiş ve ale'l-umûm vüzerâ ve me'mûrîn-i sâirede kadr ü i'tibâr bırakmamış olduğundan, Rüşdî Paşa'nın vak'-u vekaarı mâbeyn-i hümâyûn halkına ağır geldi. Hafîfü'l-ma'ûne bir sadrâzam arandı. Hemen sene-i merkume zilhiccesinin 17'sinde Rüşdî Paşa azl ile mansıb-ı sadâret Sakızlı Es'âd uhdesine tevcîh olundu. Ferdâsı uhde-i fakîre dahi Evkaaf-ı Hümâyûn Nezâreti tevcîh olundu. Li-ecli't-teşekkür, mâbeyn-i hümâyûna gidip, huzûr-ı hümâyûna çıktığımda Sultan Abdülazîz Han hazretleri, fevkal'âde eser-i teveccüh ve iltifat, gösterdi ve muhasses olan maâşımı tezyîd buyurdu." Bundan anlaşılıyor ki, Cevdet, Rüşdî Paşa'nın azlini, Mütercim'in vekaarının mâbeyn halkına ağır gelmesinde bulmaktadır.

İbnülemîn, Âtıf Bey'in *Hâtıra*'sından şunu nakletmektedir: "Rüşdî Paşa, dizlerindeki vecâ-ı nikrîsden ve âdeti üzre, istiğnâ ve istifâdan hâli olmamakla berâber, gâliba, Londra'ya sipariş edilen zırhlılardan birinin taksiti vakt-ü zamânıyle îtâ olunamıyarak, sattırılmasına sebebiyet vermesinden ve bu bâbda gayretsizlik vukuundan nâşi, müşârünileyhten mühr-i hümâyûn bi'l-istirdat, Ahmed Es'âd Paşa'ya ihsân buyruldu." Buradan anlaşıldığı üzere, Mütercim'in azli, pek haklı bir sebebe istinad etmektedir. İbnülemîn, Ali Fuad Bey ile Paşa'nın mahdûmu Reşad Bey'den naklen, Hidiv İsmail Paşa'nın Hâriciye Nâzırı olan Mısırlı Şerîf Paşa'yı, aralarındaki soğukluktan dolayı azlettirmek istediğini, bunu kabul etmeyen sadrâzama Hidiv'ce rüşvet teklîfinde bulunulduğunu, hepsini reddeden Rüşdî Paşa'nın baş-mâbeynci Zîver Bey temin edilmek sûretiyle, azlettirildiği rivâyetini de nakletmektedir. Her halde donanmanın kuvvetlenmesine pek ziyâde ehemmiyet veren Pâdişah'ın, ısmarlanan gemi taksitlerinin zamânında verilmeyerek sattırılmasına kızdığını kabul etmek, mâbeyncinin açgözlülüğüyle alâkalı olan diğer sebepleri fer'î addetmek daha doğru görünmektedir.

İşte Mütercim, kısa süren bu üçüncü sadâretinden de şu sebeplerle azledilmiştir. İbnülemîn'in, oğlundan zikrettiği rivâyette ise, Paşa'nın azil değil, istifâ etmiş olduğu nakledilmektedir. Bu hususu müteallık hatt-ı hümâyûnda ise "hasbe'l-îcâb infisâlinden" bahsedilmektedir.

Sadârete yeni getirilen Ahmed Es'âd Paşa, Sakız'da Kule Ağası nâmıyle

yâd olunan, sol kol ağası Mehmed Ağa'nın oğludur. 1828/1244'de orada doğup, ciddî bir askerî tahsîl görmüş; kaabiliyeti ve sadâkati ile Sultan Abdülazîz'in kendisini takdîr etmesi gibi sebeplerle çabucak tayy-ı merâtib etmiş; Prusya Kralı Wilhelm'in 1871'de Almanya İmparatorluk tâcını giyme merâsiminde Devlet-i Aliyye'yi temsîlen bulunmuştur. Charles Mismer'in kendisinden naklen yazdığına göre, burada "İmparator, Paşa'ya, Osmanlı hükûmetinin Cezâyir'deki Fransız işgâlini tanıyıp tanımadığını sormuş ve cevâbını bekmeden de 'Zât-ı şâhâneye söyleyiniz, Cezâir'i para ile istirdat mümkündür; çünki bize vereceği 5 milyar franklık tazmînât-ı harbiyeyi tedârik için, Fransa her şeyi satıp savmağa mecbûr olacaktır, maâmafih bu parayı hiç bir zaman tesviye edemiyecek.' demiş; Es'âd Paşa ise, Türkiye'nin ahvâl-i mâliyesi sebebiyle, şimdilik arâzî ilhakını düşünemiyeceğini söylemiş"tir. İbnülemîn, Paşa'nın son derece dindar olduğunu yazmakta, Serasker Hüseyin Avnî'nin, onu, pâdişahça yerine geçirilmek istendiğini anlayınca, Yemen vâliliğine tâyin ettirdiğini, fakat Mahmud Nedîm'in sadârete gelmesi üzerine bunun icrâ edilmeyip, seraskerliğe getirildiğini, o sırada Es'ad Paşa'nın Yemen'e gitmek üzere vapurda bulunduğunu, sünnet ve farz arasında mâbeyncinin bunu tebşîr için yanına girdiğini, fakat müşârünileyhin salâtı edâ etmeden onunla görüşmediğini yazmaktadır. İşte Paşa'nın bu hasletleri ve sadâkatidir ki, kendisinin Pâdişahca tutulmasına ve bilâhare de hal' komitesi tarafından felâkete uğratılmasına sebep olacaktır. Es'âd Paşa da sadâret makaamında fazla kalamamış ve iki aya yakın süren bir memuriyetten sonra azledilmiştir (16 Nisan 1873/17 Safer 1290).

Paşa'nın azline sebep olarak kıdemsizliğini çekemiyen vükelâ kliğinin muhâlefetleri gösterilmektedir. Nitekim İbnülemîn, Âtıf Bey'in *Hâtıra*'sından naklen şu mâlûmatı vermektedir: "Ahmed Es'âd Paşa, Mekteb-i Harbiye'den erkân-ı harb olarak çıkmış ve Avrupa görmüş, lisân âşina ve ulûm-ı islâmiyede dânâ ve taraf-ı saltanata muhlis ve sâhib-i hamiyet ü hayâ ise de, kıdemi olmadığından sâir vükelâ nazarında hafif görülmekle berâber, idâre-i umûra ve kendisine danışılan işlerde bir re'y-i sâib îtâsına gayr-i muktedirdir diyerek, Serasker Hüseyin Avnî ve Mâliye Nâzırı Şirvânîzâde Rüşdî Paşalar, bir sabah mâbeyn-i hümâyûna gelerek, huzûr-ı âliye arz ve şikâyet etmeleri üzerine, sadâretten bi'l-infisâl, Şirvânîzâde sadrâzam oldu." Buradan anlaşıldığı üzere, eski ve kaşarlanmış paşalar, sadâkati ve kaabiliyeti sebebiyle bizzat Pâdişah tarafından teveccüh gösterilerek yükseltilmiş bulunan genç Sadrâzam'ı çekememişler, çok çeşitli şahsî ve hâricî sebeplerle hazırlanmakta oldukları tasavvurlara mâni olacağından çekindikleri için, tecrübesizlik gibi sudan bir sebep göstererek azline yürümüşlerdir. Mahmud Celâleddîn Paşa *Mir'ât-ı Hakîkat*'te hal' çalışmaları "gittikçe ilerlemiş olduğu halde Es'âd

Paşa'nın sadârete gelmesi, Hüseyin Avnî Paşa'nın işine elvermediğinden, saray-ı pâdişahîde meclûbesi olan Hazinedâr Kalfa'yı ve Ser-kurenâ Hâfız Mehmed Bey'i itmâ' ile Es'âd Paşa'yı azlettirmiş ve müttefiki râzdâşı olan Şirvânîzâde sadârete gelmiş idi." demektedir. Cevdet ise *Tezâkir*'inde "Es'âd Paşa Mekteb-i Harbiye'den ashâb-ı ma'lûmâttan bir zât-ı memdûhü'l-hisâl olup, lâkin müddet-i kalîle zarfında yetişmiş olduğundan kaamet-i kadr-ü haysiyetine hil'at-i tavîlü'z-zeyl-i sadâret uzun geldi ve enzâr-ı enâmda küçük göründü. Elhâsıl enderûn halkı makaam-ı sadâretde hafîfü'l-gâile bir âdem, ricâl-i bîrûn ise bir muktedir sadrâzam isterdi. Binâenaleyh ikisi ortası bir şey olmak üzere, Es'âd Paşa azl ile Şirvânîzâde Rüşdî nasbolundu." demektedir. "Şirvânîzâde ile miyânesindeki hukukun pek eski olduğu halde, makaam-ı sadârete gelir gelmez kendisine keç nazarla bakar olduğunu söyleyen Cevdet, Âlî Paşa'nın vefâtından sonra sadâretin tadının kaçtığını, her kim sadrâzam olsa az vakit zarfında rezâlet ile infisâlinin icâb-ı vakt ü halden bulunduğunu" da kaydetmektedir.

Es'âd Paşa'nın ayrılması ve Şirvânîzâde'nin tâyininden sonra, kendisine karşı çekememezliğe kadar giden bir tavır takındığını, buna bir türlü mânâ veremediğini söyleyen Cevdet, sonradan bunun "hal' mukaddimâtı olduğunu, iş işten geçtikten sonra" anlamıştır.

Şu yapılan nakillerden de anlaşılmaktadır ki, her biri yabancı sefâretlere yaslanmış olan Tanzîmatçı Paşalar kliği, şahsî veyâ fikrî bir takım gâyelerle ve dış kaynaklara bağlı tahrîk ve teşvîklerle, bâzı faaliyetlere girişmişler ve Sultan Azîz'i hal' plânları hazırlamağa, işte bu zamandan itibâren başlamışlardır. Devletini kudretlendirmekten, ordu ve donanmayı takviye etmekten, netîce itibariyle kuvvetli bir Türkiye vücûda getirmekten başka bir şey düşünmeyen hükümdarlarına karşı, harekete geçmeğe hazırlanmışlardır. Bunu düşünen şu paşalar gürûhunu memleket sevgisinden bî-behre bir nasibsizler çetesi, devletin kaderine sûikasd hazırlayan rütbeli komiteciler olarak görmek lâzımdır. Nitekim kendileri dış iplerle oynatılan kukla aktörler oldukları gibi, onları tasvîb eden kozmopolitler cephesi de, aynı kaynaklarca harekete geçirilen figüranlar kalabalığıdır.

Şirvânîzâde Rüşdî Paşa'nın Sadâreti ve Şahsiyeti; Rüşdî Paşa'nın Azli ve Fecî Âkıbeti

Yeni Sadrâzam "Mehmed Rüşdî Paşa, meşâyih-i Hâlidiye eâzımından ve efâzıl-ı ulemâdan Mevlâna İsmail Sirâceddîn" hazretlerinin mahdûmudur.

Pederleri Bağdâd'da Mevlâna Ziyâeddîn Hâlid hazretlerini ziyâretle seyr-ü sülûkda bulunmuş; zâhirî ve bâtınî ilimler tahsîl etmiş ve halkı irşâda me'zûniyet ve hilâfet almış; şeyhinin emriyle Şirvan'da temekkün ederek irşâd ve tedrîs vazîfesiyle meşgûl olmuştur. Şeyh Sirâceddîn, Muhammedü'l-Yeragî'ye, o da meşhûr Şeyh Şâmil'e hilâfet vermiş ve bu zâtlarla birlikte, 20 bin kadar mürîdiyle, müslüman ülkelerine vukû bulan Rus tecâvüzlerine karşı gazâ vü cihâd etmiştir. Ruslara esîr düşmüş ise de bilâhare serbest bırakılmış ve nihâyet Amasiya şehrine gelerek "irşâd-i sâlikîn ve tedrîs-i tâlibîn" ile meşgûl olmaya başlamıştır. İşte Mehmed Rüşdî Paşa, böyle kıymetli bir tasavvuf ve tarîkat büyüğünün oğludur. Cevdet onun, âlim bulunmakla berâber "hafîfü'r-rûh ve şen-ü şûh bir zât olduğu için Fuâd Paşa'ca himâye edildiğini, mahrec mevleviyetlerinden birine tâyin buyurulmasını makaam-ı meşîhata yazdığını, fakat Şeyhülislâm'ın bunu dinlememesi üzerine, kendisini önce meclis-i vâlâ âzalığına, bilâhare rütbe-i vezâretle Suriye vâliliğine tâyin ettirdiğini" yazmaktadır.

Aynı müellif şöyle demektedir:

"Müderris iken birdenbire rütbe-i vezâret almış olduğuna nazaran, aykırıdan gelip, az vakit zarfında meydana çıkmışlardan ise de Es'âd Paşa'ya nisbeten daha kıdemlice idi... Es'âd Paşa'nın sadâretini göricek hırs-u hâhiş göstererek, makaam-ı sadârete geldi. (Bâzı ahvâlinden) zâhir kıyas-ı nefs ederek, beni istirkaab dâiyesine düşmüş zannettim ve ol esnâda Ahkâm-ı Adliye Nâzırı bulunan Midhat Paşa ile Avnî Paşa'nın, yekdiğerinin hasm-ı cânı iken, bu kerre şîr-ü şeker gibi imtizâc eylediklerine de bir mânâ veremiyor idim ... Ve Avnî Paşa, Mâliye Nâzırı Sâdık Paşa'dan müteneffir iken ol esnâda yekdiğerinin yâr-ı gâr ve mahrem-i esrârı olduklarını görüp taaccüb ediyordum. Meğer ki efkâr başka imiş. Bunlar Sultan Abdülazîz Han hazretlerini hal' etmeğe ittifak etmişler ve Şirvânîzâde'nin makaam-ı sadârete getirilmesi bunun için olup, Sâdık Paşa dahi anınla Avnî Paşa arasında meyâncı imiş. Şirvânîzâde ise, gâyet mütereddit ve mütelevvin bir âdem olduğundan, o mukaavele ile makaam-ı sadârete geldikden sonra, ol hatarlı işin müzâkeresine giriştiklerinde, Avnî Paşa tarafından dermeyân olunan teşebbüsâtın her birine bir özür ve bahâne bulduğunu ve Mısırlı Kâmil Paşa'nın nabzını yokladıklarında 'Ben tâc ü tahta karşı bahse girişemem.' demiş olduğuna mebnî, mesele keşâkeşe düşmüş. Buralarını bizlerden gâyet mektûm tutarlardı. Binâenaleyh Şirvânîzâde makaam-ı sadârete geldikten sonra üç ay kadar yalılarda geceleri müzâkere-i husûsiye veyâ musâhabet-i mahsûsa tarzında bi'l-ictimâ ol muhâtaralı meseleyi müzâkere ederler imiş ve nâmahrem

olanların, vakitli vakitsiz encümen-i mahsûslarına girmelerini bi't-tabiî istemezler imiş. Ben ise hakîkat-ı hâle vâkıf olmadığım cihetle anın evzâ'-ı nâbecâsını, mücerred dâiye-i istirkaaba hamlederdim. Binâenaleyh aslâ ziyâretine gitmez idim. Şirvânîzâde'nin sadâretinden üç ay kadar müddet mürûrundan sonra, mehâm-ı umûr-ı devletin mahremâne müzâkeresi için geceleri akdolunan havass-ı vükelâ meclislerine fakîri dahi dâvet eder oldu. Maârif nâzırları ise havass-ı vü-kelâdan ma'dûd değil idi. Dâvetin sebebi bu imiş ki, Avnî Paşa, Şirvânîzâde'nin etvârından emîn olmadığı cihetle işi gevşetmiş ve miyânelerinde hal'den ferâgat ile bir şartnâme yapıp da anı kabule Sultan Abdülazîz Han hazretlerini mecbûr etmeğe karar vermişler ve şartnâmenin kaleme alınmasını Midhat Paşa'ya havâle etmişler. Avnî Paşa ise efkâr-ı garazkârîsinin husûlünden me'yûs olıcak, artık şart-nâme tanzîmine aslâ ehemmiyet vermez olduğu halde, Şirvânîzâde ile Midhat Paşa'yi gamz u siâyet eylemiş. Şöyle ki 'Bunlar devlet-i aliyyenizi bir hükûmet-i meşrûta şekline koymak istiyorlar. Ben de içlerindeyim. Mücerred fikr-ü niyetlerini anlamak için kendilerine mümâşâat ediyorum. Asker elimizde ya. Ne vakit ister isek anları tard-u teb'îd eyleriz.' demiş. Midhat Paşa şartnâmeyi tahrîr ededursun, Şirvânîzâde dahi beyinlerinde söyleşilen niyet-i fâside şâyed ki tavaşşuh eder havf-u telâşına düşerek, evvelce davranıp da yakayı kurtarmak üzere huzûr-ı hümâyûnda Midhat Paşa'nın sû-i niyâtından bahs edip, hattâ bir şartnâme kaleme almakta bulunduğunu ihbâr ile anı azlettirmiş ve halbuki andan evvel Avnî Paşa'nın ikisini dahi nazar-ı şâhâneden düşürmüş olduğundan bîhaber imiş. Lâkin refte refte hakkında taaccübât-ı seniyenin mütegayyir bulunduğunu derkeder olmuş idi... Müteâkiben 90 senesi zilhiccesinin 26'sında (14 Şubat 1874) *mebgûsen azlolundu; pek çok kimseler konağına gitmekten sakınır oldu; ben ise azil günü sabahleyin Bâbıâlî'ye gitmeden, ta'ziyet için konağına vardım; vefâ-kârlık ve hukukşinaslık resmini yerine getirdim.."*

Bu ifâdelerde, Avnî'nin Pâdişah'a söylediği sözleri, doğru kabul etmek imkânsızdır. Bunun daha mûnis ve usûlüyle söylendiği muhakkaktır. Cevdet bu mevzûda, hal'den sonra konuştuğu ve kendisinden vak'anın târihini yazmasını isteyen Serasker'in söylediklerini nakletmiş olacaktır. Zîrâ kendisini de katarak "Ordu elimizdedir." diyen bir seraskerden, Sultan'ın şüphe etmemesi düşünülemez.

Diğer taraftan nedense Âlî Paşa tarafından himâye edilen bu adamı, hiç tutmadığı, hattâ nefret ettiği bir çok rivâyetlerle sâbittir. Şu sebeple Hüseyin

Avnî'nin tutulmasının ve bilâhare de sadârete getirilmesinin, başka mülâhazaya ve sebeplere dayandığı anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi, Hersek isyanının ilk alâmetlerinin belirmesi ve buralarda dövüşmüş ve o yerleri tanıyan bir adam olan Hüseyin Avnî'den istifâde edilmek istenmesi; diğeri de, ecnebî sefâretlerle alâkası bulunan Serasker'in, isyanın tenkîlinde onlarca fazla ses çıkarılmamasını temin edebileceği ihtimâlleridir. Sultan 45 seneden beri bir hal' olmadığı, geniş muhâfazakâr halk yığınlarının kendisini pek fazla sevdiği, kara ve deniz kuvvetlerindeki zâbitan ve erâtın ise bunları kuvvetlendirmek ve donatmak için gösterdiği hudutsuz gayrete takdîrkâr olduklarını düşünmüş, iki üç vezîr arasındaki tasavvurun husûle gelebilecek bir şey olmadığına kaani olmuş; bir takım ihtimâllerle bir kargaşa havasını estirmeyi de memleket hesâbına zararlı görmüştür. Bu sebeple, bâzı sûiistimâlleri de rivâyet edilmiş olan Sadrâzam'ın azliyle iktifâ etmiştir. Nitekim Cevdet *Marûzat*'ında onu "Az vakit içinde bir çok servet kazanmış, hele Hidiv'den mebâliğ-i külliye almıştır." cümleleriyle de ithâm etmiştir.

Mir'ât-ı Hakîkat ise, Hidiv'in onun "sadâretinde İstanbul'a geldiğini ve aldığı ferman sebebiyle vükelâ ve aklı bir para değmeyen kurenâya bezl-i nukud ettiğini, bunun hayırhâhân-ı devlet indinde mûcib-i teessüf olduğunu, hattâ Alman İmparatoru'nun o sırada İstanbul'a gelen İran Şâhı Nasıreddîn'e bunu imâen 'Sen bir pâdişahın misâferetine gidiyorsun ki, kendi eli ile kendi kolunu kesmiştir.' dediğini" anlatmaktadır. Aynı eserde Avnî'nin Sadrâzam'ı, Murad Efendi ile alâkasından bahsederek azlettirdiğini, "sırr-ı hal'e vukufuna mebnî onu İstanbul'da tutmak da işine gelmediğinden Haleb Vâliliği ile der-i devletten teb'îd ettirdiğini" yazmaktadır.

Memdûh Paşa *Mir'ât-ı Şuûnât*'ında, Hüseyin Avnî ile Şirvânî 'nin konağında "berâberce idâre-i câm ve istimâ'-ı elhân-ı hânendegândan neşveler itmâm olunduğu demde" Serasker'in, Pâdişah'ın her işe karıştığından, buna mâni olunması ve teceddüt şehrâhına gidilmesi lâzım geldiğinden bahsetmesi üzerine, bunun geçiştirilmesine kızdığı ve düşürülmesi için fırsat aradığını yazmaktadır. Nihâyet o fırsatın geldiği ve bir gün huzûr-ı hümâyûnda Sadrâzam'ı " Mâliye Nâzırlığı'nda Murad Efendi'nin tahsîsâtını ay geçmeden verdirirdi, o dâireye incizâb ve intisâbı muhkemdir." diyerek azlettirdiği kaydedilmektedir.

Bu rivâyet, Cevdet'in naklettiği sebepten ayrı bir sebebi dile getirmektedir: Midhat Paşa ise *Tabsıra-i İbret* nâmındaki hâtıralarda "memleketin içinde bulunduğu vaziyetin en müessir ve kestirme tedbîr ve çâresinin bir meb'ûsan meclisiyle hâsıl olacağı havass-ı vükelâca müttefikan teslîm olunduğu" halde, Sultan'ı kuşkulandırmamak için "ıslaha medâr olmak üzere,

bâzı kavânîn ve nizâmâtın vaz'ına dâir bir lâyiha yazılıp, huzûr-ı şâhâneye takdîme karar verilmişti." demektedir. Meclis-i Meb'ûsân teşkîlinde vezîrlerin tam ittifak hâlinde bulunmadıkları açıktır. Ve bu sebeple iddiası tamâmen yanlıştır. Esâsen hazırladığı ve *Tabsıra*'nın sonuna dercedilen lâyihada da bu zikredilmemiştir. Burada usturuplu bir ifâdeyle istenen, Bâbıâli'nin işlerine karışılmamasıdır. Yâni Paşalar grubu, Pâdişah'a "Biz istediğimizi yapalım; dolaplarımızı çevirelim, siz bizim işimize müdâhale etmeyin." demek istemektedirler. Esâsen Meclis-i Meb'ûsân'ı da bunu temin için arzulamaktadırlar. Elliot'un bu hususta onları teşvîkleri de bundan doğmaktadır.

Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki, Pâdişah'ın yalnız millî menfaat endîşesiyle icrâ ettiği müdâhaleler, Paşalar kliği ve onların hâmîsi bulunan sefâretlerce hoş görülmemektedir. Ancak Midhat ile etrafındaki Jön'ler, buna çâre olarak bir meclis istemektedirler. Bu mevzûda vezîrler arasındaki ittifaksızlık pek açıktır. Hüseyin Avnî yalnız hal' sayıklamakta ve bütün iktidar dizginlerini ele geçirmek istemektedir.

Nitekim yine *Mir'ât-ı Şuûnât*'ta Rüşdî Paşa'nın İstanbul'dan çıkarken "Ben gidiyorum; Pâdişah'a sâdıkım; Avnî Paşa'nın yüzünden Pâdişah zarar görecektir. Senin diyânetinden emîn olduğum için anın bana vaktiyle söylediğini Tanrı emâneti olarak mahremâne ifâde ediyorum." dediği nakledilmektedir. Şu vaziyet göre, Şirvânîzâde'nin hal' işine muhâlif olduğu ve sadrâzam bulunduğu halde Pâdişah'a haber vermemesi, ya Sultan'dan çekindiğinden, ya yemînine ve sözüne sâdık kalmamayı utanç verici kabul etmesinden, yâhut hal' erbâbını kuvvetli görüp, onların şerrinden korkmasından neş'et etmiştir. Bunların üçünün de hatıra gelebileceği söylenebilir. İbnülemîn onun Haleb'den, kendisiyle Hüseyin Avnî arasında bir zamanlar miyânecilik eden ve hal' işlerine karışan ve o sırada Paris'te bulunan Sâdık Paşa ile mektuplaştığını, bu mektupları, Yıldız evrakı arasında görüp istinsah ettiğini ifâde etmekte ve onlardan nümûneler vermektedir. Bu mektuplardan 13 Safer 1291 târihlisinde şu dikkate değer cümleler yer almaktadır:

> *"Kat'a hâtır ve hayâle gelmiyecek surette sadrın (Hüseyin Avnî) hal ve ahlâkı tegayyür eylemiştir. El-muhlisune alâ hatarun azîm* (=Muhlisler üzerine azîm bir tehlike vardır). *Meğer beş altı mâhdan berisadır (Hüseyin Avnî) gizlice ve Abdî Paşa (Abdülkerîm Nâdir Paşa) vâsıtasıyle Rüşdî Paşa (Mütercim) ile akd-i ittifak edip, dâima entrika etmekte oldukları taayyün eyledi ve Rusya ve Almanya sefâreti bunlar ile müttehiddir. Ve diğer taraftan Halil (Şerif) ve Fâzıl (Mustafa) Paşalar dahi bunların dellâlıdır. Ve Hâriciye Nâzırı (Râşid Paşa) dahi dâire-i ittifaka girdi."*

Aynı mektupta yapılması tasavvur edilen banka, bina ve şimendifer için kendilerine her türlü müfteriyât yapıldığı, bunların Rus elçisince, devletin istiklâlini zedeliyeceğinin Pâdişaha bildirildiği ifâde edilmekte; dikkatli olunması tavsiye edilmektedir.

Şirvânî, başkasına tavsiye ettiği bu dikkati nefsine gösterememiş ve bir müddet sonra Haleb'den, artık en büyük düşmanı hâline gelen Sadrâzam Hüseyin Avnî tarafından Hicaz'a tâyin edilmiş ve rivâyetlere göre, orada zehirlenerek vefât etmiştir. Nitekim Cevdet "Şirvânîzâde Tâif'de vefât eylemişdir. Lâkin kilârcisi, Avnî Paşa'nın âdemi olduğundan anın vâsıtasıyle tesmîm etdirilmiş olduğu söylenmişdir." demektedir. İbnülemîn de naklen Avnî'nin "kendine terfîk etdiği iki asker tabîbi ma'rifetiyle Tâif'de romatizmadan muztarib olan müşârünileyhden bir iki defa ziyâde kan aldırdarak sebeb-i mevti olduğunu" yazmaktadır. Mizâncı Murad da kendi hâmîsi olan Şirvânî-zâde'nin "sadârette iken hal' meselesinin gizlice müzâkere edildiğini" yazmakta ve "Şirvânî'nin muhâlefeti üzerine geri kalmış idi. Şirvânî yemîn ile bağlı idi. İfşâ etmiyeceği derkârdı. Lâkin menkûbiyet hâlinde zaafa mağlûb olup ifşâ etmesinden korkuyorlardı. Tâkîbât, belki de nâgâh vefâtı bundandı." demektedir.

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, Şirvânî-zâde'nin Avnî Paşa tarafından zehirletilerek öldürüldüğü görülmektedir. Hüseyin Avnî'deki şu cür'et ve hırs, çok şâyân-ı dikkattir. Herif hal' işine kanla yürümekte, kafasına taktığı garip bir maksadı, azimle tâkip etmektedir. Abdülhamîd Han'dan naklen rivâyet edildiğine göre, bir müddet sonra sâbık sadrâzam Es'âd Paşa'ya da aynı âkıbeti hazırlıyacaktır. Ispartalı'nın yapmak istediği nedir? Kavuşmak istediği makaam ne olabilir? Sadâretse buna sâhip olmuştur. Cevdet'in "Atabek-i saltanat olmak istiyordu." cümlesiyle kasdedilen bir nevi diktatörlük müdür? Her halde kanlı vaziyetlerle bir maksada yürümektedir. Şirvânî'yi de bunun için öldürtmüş olduğu anlaşılmaktadır.

Rüşdî Paşa'nın ortadan kaldırılması da yükselişi gibi çabuk vukû bulmuştur. Bu sebeple Cevdet "Nasıl sür'atle çıktıysa, öyle de sür'atle tenezzül etmiştir; bahar bulutu gibi bir kaç sağanak yağdırdıktan sonra, derhal sıyrılıp zâil olmuş ve kazandığı servet-i azîme de mahvolup gitmiştir." demektedir. Her halde mânevî tasarrufları yüksek olan pederleri, onun dünyâ işine bu derece bulaşmasına ve İslâm ümmetini perîşan edecek çok kötü işlere teşebbüsüne mâni olması için duâ etmişler ve bu da ind-i İlâhî'de kabul edilmiş görünmektedir. Bununla berâber kendisinin bütün mevki ve ikbâl hırsına rağmen, sülâlesinden miras almış olduğu mânevî disiplini, hal' gibi bir mevzua fiilen teşebbüs etmesini önlemiş; buna karar verilmiş olmasına rağmen

icrâdan ictinâb etmesine sebep olmuş gibidir. Cevdet "onun pek ziyâde müdâhin" olduğunu söylemekte, Memdûh Paşa "âlim, nüktedân, hüsn-i tedbîr ve takdîre kaadir, dervîş haslet ve ehibbâsına bâzil-i himmet" bulunduğunu yazmakta, Mahmud Celâleddin Paşa ise "sıfat-ı sâbite ashâbından olmayıp her renge boyanır ve her surette görünür olduğu"ndan bahsetmektedir. İbnülemîn onun "fazl-u kemâlini tasdikde dost ve düşman müttefikdir." demektedir.

Seraskerlik de Uhdesinde Kalmak Üzere Ispartalı Hüseyin Avnî Paşa'nın Sadâreti ve Şahsiyeti

Şirvânî-zâde Rüşdî Paşa'dan boşalan sadâret makaamına, Seraskerlik de uhdesinde kalmak üzere Hüseyin Avnî Paşa tâyin edilmiştir (15 Şubat 1874/27 Zilhicce 1290). Cevdet, Seraskerlik ve Sadâret gibi iki mühim memuriyetin Ispartalı'ya tevcîhine hayfetmekte ve "Sultan Abdülazîz Han hazretleri kendisini, asıl fesad başı olan Avnî Paşa'ya teslîm etmiş oldu." demektedir.

Hüseyin Avnî Isparta Karaağacı'na bağlı Gelendost köyündendir ve 1820/1236'da burada, Eşekçi Ahmed nâmıyle mâruf birinin oğlu olarak dünyâya gelmiştir. İbnülemîn, Âtıf Bey'in *Hâtıra*'sından naklen "Isparta'da eşşek (sin kaf eden) oğlu denmekle mâruf bir herifin ferzendi" olduğunu kaydetmektedir. Aynı müellif, Hikmet Tarhan'ın *Ün* mecmuasındaki makaalesine istinâden, Eşek Ahmed'in Eğridir beylerinden Hacı Memiş Oğulları'nın hizmetlisi bulunduğunu, her memleket eşrâfının çocuklarından birinin Harbiye'ye gönderilmesi emrolunduğundan, efendilerinin, kendi oğulları yerine Hüseyin'i yolladıklarını, böylece İstanbul'a gelen Eşekzâde'nin önce Mahmud Paşa Medresesi'nde okuduğunu, sonra Maçka'daki Harb Mektebi'ne girdiğini yazmaktadır. Karesi Posta-Telgraf Müdürlüğü'nde bulunurken, uğradığı bazı haksızlıklardan pek ağır şekilde şikâyet eden ve bu yüzden Deyr-i Zôr'a tâyin edilen, bunun üzerine oradan kaçıp bir dünya seyâhati yapan Eğridirli Karıncazâde Süleyman Şükrî Efendi, yazdığı kitapta bu meseleden de bahsetmiştir. *Seyâhatü'l-Kübrâ, Armağan-ı Süleymânî be-Bârigâh-ı Sultânî* isimli bu kitap, 1907/1325'te Petersburg'da Abdürreşîd İbrâhimof matbaasında Türkçe olarak tab' edilmiştir ve 608 sahifedir. Müellif, hükûmete muhâlif olarak çıktığı bu seyâhatte, Avrupa'daki Jön Türkler'in fecî vaziyetini görmüş; İslâm Dünyâsı'nda ise Halife'nin memleketinden gelen bir memur olarak, çok büyük bir ihtiramla karşılanmış; beş parasız oldu-

ğu halde Mısır'da, İran'da, bilhassa Hindistan'da ve Orta Asya'da ziyâfetten ziyâfete, toplantıdan toplantıya büyük bir hâhişle dâvet edilmiş; hemen bütün dünyâ müslümanlarının İstanbul'daki mânevî liderine ne derece hudutsuz bir muhabbetle bağlı olduklarını müşâhede etmiştir. Bütün bunları dile getiren, Eğridir ve havâlisinin târihine, esnaf teşekküllerinin âdet ve an'anelerine dâir kıymetli malûmât da veren müellif, oradaki Burhan Mektebi'nden bahsederken, Hüseyin Avnî'nin âilesi hakkında da şunları yazmaktadır:

"*Harâbesinden bahsettiğim Burhan Mektebi beyne'l-ahâlî hâlâ söylenmekte olan tuhaf bir vak'ayı hatırlatmıştır. Cennet-mekân Sultan Abdülazîz Han aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufrân hazretlerinin zamân-ı saltanatlarında pertev alıp, bilâhare irtikâp ettiği Şimr-i sânîlik* (Sultan Azîz'in katline kaani olan müellif, Hüseyin Avnî'yi, Hz. Ali'nin kaatili olan Şimir'e benzetmektedir.) *ile şöhret-i redîesi âfâkı tutan maktül Hüseyin Avnî Paşa, tahsîl-i ibtidâîyi bu mektebde görmüştür. Binâenaleyh kendisi Eğridirli Ahmed'in oğludur. Ol zamanlar mekteb-i ibtidâîden dahi mahrum ve cehâlette pâyan bir kariyede kadem-nihâ-de-i şeâmet olduğu için, pederi Eğridir'e getürüp, kavaf esnâfından Hacı Mûsâ merhûma tevdî ve o zât dahi hayır yapıyorum zannı ile bu mektebe teslîm etmişdir. Burada tahsîl-i ibtidâîyi ba'de'l-ikmâl Dersaâdet'e gittiğini haber alan bâzı latîfegû, bir sürü uyuz merkebleri önüne katarak pazara gelen pederine tesâdüf etdiklerinde 'Ulan Eşekçi Ahmed, sıpayı İstanbul'a mı gönderdin?' hitâbında bulundukları zaman, ağa-yı nâzik-ter yılışarak 'Gönderdim ya, orada kocaman olur da acı acı zırlar ise hepinizi korkudur.' cevâbını verdiği meşhûrdur. Eşekçi Ahmed'in şerrü'l-halefi hakkında hiss-i kable'l-vuku olarak söylediği vechile, Hüseyin Avnî nankörünün yavan yavan zırlamasındaki şeâmet, nihâyet kendi başını da yedi. Şimendüfer olmayan yerlerde vukû bulan yolculuğu, bi't-tabi kervân ile yaptım. İnsâf, mürüvvet, insaniyet, ittika denilen hasâil-i celîle-i islâmiye ile muttasıf hiç bir katırcı görmedim ki, şu garib tesâdüf üzerine eşekçilerin kerâmetine kaail olayım.*"

Şu garip rivâyetler de göstermektedir ki, bilhassa inkılâp hareketleriyle başlayan devrede, ne enderûn, ne de bîrûn ricâlinin intihâbında muvaffak olunamamıştır. Eski Osmanlı nizâmında mülkî ve askerî mevkîlere getirilecek adamların intihâbına müteallik olan ve çok iyi netîceler veren ataların koyduğu usûller bir kenara atılmış ve bunun netîcesi olarak, hem kaabiliyette, hem de sadâkatte pek yaya olan, hattâ ecnebîlere eşlik eden yeni bir ricâl tipi türemiştir. Islahat devrinin karakteristik ve maalesef kötü husûsiyetlerinden biri de bu olmuştur. İşte Hüseyin Avnî de bunlardan biridir.

Onun kuvvetli bir asker ve iyi bir kumandan olduğu hakkındaki rivâyetler de vak'alarla tezat hâlindedir. Cevdet, *Tezâkir*'inde onun Karadağlılar'a karşı yapılan muhârebelerde büyük bir muvaffakıyet gösteremediğini, Grakova'ya girmiş ise de fenâ bir hezîmete uğradığını, bir müddet sonra Gusina'ya gidip Vasorik üzerine bir taarruz tertîb eylemiş ise de Sutiska boğazından sevkeylediği iki tabur nizâmiye askeriyle bozguna uğradığını, fakat diğer cenahlardan yapılan harekât muvaffak olduğundan, şu mağlûbiyetin berbâd netîceler doğurmadığını yazmaktadır. Hüseyin Avnî, Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın Kars'ı kurtarmak için yaptığı, gâyet ters bir hareket olan ve muvaffakıyetsizlikle netîcelenen Sohum ordusunun da erkân-ı harbiye reîsidir. Diğer taraftan, daha evvel Kars'ta bulunduğu halde, İngiliz müşâvir general Williams ile çekişmiş ve oranın müdâfaasını zarûrî gören bu zâta karşı, Soğanlı Dağları'nda direnilmesi reyinde bulunduğundan, oradan alınmıştır. Aslında İngiliz generalinin mütâlaası siyâsî noktadan da haklıdır. Çünkü Rusya, o sırada Kırım'daki mağlûbiyete bir muvaffakıyetle mukaabele etmek istemekte ve takas yapabilecek bir Osmanlı mevkii ele geçirmeyi münâsip görmektedirler. Hüseyin Avnî ise, bunu hiç düşünmeden, Kars'ın terki taraftarıdır. Bunu hem vazîfeden kaçış, hem emri dinlemeyiş olarak görmek de mümkündür.

Bütün bunlara rağmen Hüseyin Avnî cerbezeli olup, nufûzlu paşalara ve makaam-ı saltanata karşı müdâhin ve "mekkâr", fakat verilen vazîfeyi mümkün olan sür'atle yapmağa gayret eden bir adamdır. Sultan Azîz'in kuvvetli ordu ve donanma vücûda getirilmesi arzusu için, canla başla çalışır görünmektedir. İşte yükselmesinin esas sebepleri bunlardır. Fakat diğer taraftan ahlâken zayıf bir kimsedir. Kendisine şiddetle sâhip çıkan Âlî Paşa'nın vefâtından sonra, memleketi olan Isparta'ya sürülmesinin sebebi de budur. Nitekim Mahmud Celâeddîn Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*'te "Şehevât-ı nefsâniyeye münhemik bir şahs-ı halî'ü'l-îzar ve hukuk-ı millete riâyeti bilmez sefîh-i rûzigâr olmağla, harem-saray-ı pâdişâhî ile muhill-i ırz-u nâmus-ı saltanat, bâzı muâmelât-ı rezileye girişdiği Vâlide Sultan tarafından tahkîk olunması üzerine, fî-mâ-ba'd pâyitaht-ı devlette bulunmamak şartıyle, İstanbul'dan matrûd oldu." demektedir. İbnülemîn bu "bî-edebâne muâmelenin cum'a selâmlığında, ber-mutâd araba içinde bulunan saray mensublarından bâzılarına lâfezenlik etmek küstahlığından ibâret bulunduğunu" kaydetmektedir. Abdurrahman Şeref, Âlî Paşa'nın Bâbıâli ricâlinden Rızâ Bey'e "Serasker Paşa'ya gidiniz, kendilerini biraz toplasınlar; huzûr-ı hümâyûnda müdâfaalarından âciz kalıyorum." haberini yolladığını nakletmektedir. Şu kerîh ahvâline rağmen Âlî Paşa'nın onu, her ne pahasına olursa olsun tutması kadrini yükseltmiyeceği gibi, sürülmesi teklîfini de Tanzîmat'a aykırı göre-

rek kabul etmemesi, pek değer verdiği bu mefhûmu, rezâletin himâyesine vâsıta kılmaktan başka bir tarzda görülemez. Kepâzeliklerin kaldırılması teklîflerine Tanzîmat'la karşı çıkış; iyiliklerin ikaamesi arzûsuna Tanzîmat'la karşı duruş da, bu hattı pek mânâsız bir hâle getirmiş ve bâzılarına göre bir bostan korkuluğu hâline çevirmiştir.

Onun seraskerliğe getirilmesi, *Mir'ât-ı Hakîkat*'e göre, Girit'te, Âlî'nin memdûhiyetine hizmet etmesi ve Fuad'ın ısrarı üzerine "Mâa'l-kerâhe, karîn-i kabûl-i şehriyârî" olmuş; "Âlî Paşa'nın âlem-i ukbâya intikaali ise, hareket-i bî-edebânesinden dolayı azil ve nefyine" imkân vermiştir. Yâni Sultan Azîz, rezâleti müdâfaa için Tanzîmat'la karşısına çıkan ve ecnebî sefâretlerine de dayanan Âlî Paşa'nın vefâtından sonra, Hüseyin Avnî'yi, pek haklı olarak nefyetmiştir. Fakat bâzı sebeplerle bilâhare hem serasker, hem de sadrâzam nasbetmiştir.

Onun bu sadâretinde Hidiv İsmail Paşa "Mısır'ın hâricî umûrunu tesviye için memâlik-i ecnebiyede bir memur bulundurmasını" istida etmiş; buna çok hiddetlenen Pâdişah, mûtâdı olduğu üzere lâl mürekkeple yazdığı cevâbî müsveddede, "İstikraz husûsunda verilen müsâadenin kemiyet ve mikdârı ve vech-i tahsîsinin taraf-ı seniyeye arzı kaydı bulunduğunu, bunlara riâyet olunmadığını, hâsılı sadâkat me'mûl ettiği Paşa'nın hukûk-ı meşruâ-yı saltanat-ı seniyeye münâfi' ve beyân olunan te'mināta dahi mugâyir hareket ettiğini, bu sebeble kabul olunamıyacağını" yazmıştır. Bunu zikreden İbnülemîn, Âtıf Bey'den "Maksad-ı şâhâne, maslahatı bu derece geçiştirmekten ibâret olmağla, böyle bitmiştir." demektedir. Görülüyor ki, Sultan, Mısır Vâlisi'nin artık hududu aşan talebini şiddetle reddetmiş ve istikraz selâhiyetini dahi sûiistimâl ettiğini bildirerek, bunun kayıt altına alınması lâzım geldiğini ileri sürmüştür. Bu husus, vüzerânın saplandığı hal' teşebbüsleri ve tatbîkatı sebebiyle, maalesef tahakkuk edememiş ve iş, bu zengin eyâletin tamâmen elden çıkmasına kadar uzamıştır.

Bosna-Hersek İsyanı; Sebepleri ve Seyri

Bu esnâda Rusya, Avrupa'daki siyasî muvâzene buhranının, kendisini Şark meselelerinde serbest bıraktığına kaani bulunduğu için, fırsattan istifâde etmek istemekte ve panislavist fikir ve teşebbüslere hız vererek, Osmanlı Rumelisi'nde geniş bir isyan hareketini fiile çıkarmaya çalışmakta idi. Bu siyasî fikir yalnız Türkiye'ye dokunmamakta, Avusturya ile Prusya'nın Islav tebealarını dahi tehdît etmekteydi. Bu tehlikeyi gören, fakat şimdilik ehem-

miyet vermiyen bu iki devlet, Almanya sâhipliği mevzuunda aralarında mevcut olan garip rekaabet ve Fransa'nın Rus politikasına temâyülü gibi sebeplerle, Petersburg hükûmetiyle hoş geçinmeyi en sâlim yol olarak görmekte bulunmuşlardır. İşte bunun için, Rusya'nın Şark meselelerinde serbest kalmasına âdeta revâç verir bir yol tutmuşlardı. Yalnız kara Avrupa'sındaki muvâzene için, 1872'den beri her sene itiyad hâline getirdikleri zirve toplantılarını devam ettirmişler ve mülâkatlarda bulunarak, statükoyu devam ettirmeye çalışmışlardı.

1875 senesindeki toplantı, Avusturya'nın Reichstadt şehrinde yapılmış ve başvekiller seviyesinde olmuştu. Prusya başvekili Prens Bismarck, Avusturya hükûmet reîsi Kont Andrassi ve Petersburg Ministerler başkanı Gorçakof'un Şark meselesi için öne sürdüğü "adem-i müdâhale" teklîfini kabul etmişlerdir. Bu suretle Rusya, Osmanlı Slav tebeası için çok ciddî isyan hazırlıkları içinde bulunduğunu da dolayısiyle ihsâs etmiştir. Avusturya'nın Macar asıllı olan başvekili ise, devletinin İtalya'da kaybettiği yerleri, Bosna-Hersek'i ilhak ile telâfî fikr-i fâsidine kapılmış; bu suretle eyâlet dâhilindeki Islavcı cereyanları dahi himâye eder bir tavır takınmıştır. Hattâ Avusturya İmpatoru François Joseph, Bosna-Hersek hıristiyanlarını temsilen, gizlice huzûruna kabul ettiği bir heyete, bu hususta ümîd dahi vermiştir. Rusya ise Sırbistan ve Karadağ'ı teşcî etmiş; Bulgaristan'da ve Hersek'te kurdurduğu gizli Slav komitalarına para, mühimmât, sevkedici zâbit dahi göndermiş ve Osmanlı'ya karşı geniş bir isyan teşebbüsüne hazırlanmıştı. Engelhardt, Gorçakof'un notalarından birinde söylediği "Diplomasi âlemi, hiç bir zaman 1875 senesinde olduğu kadar, Şark meselesi ile meşgûl olmamıştır; hiç bir zaman Avrupa'nın rahatını, menfaatlerini, emniyetini muhâfaza için şimdiki kadar fikir birliğine ihtiyaç hissedilmemiştir." sözünü zikretmiş ve ona şu ilâvenin yapılması icâb ettiğini söylemiştir: "Hiçbir zaman Avrupa, huzur ve rahatını tehdit eden hükûmeti, yâni Rusya'yı, harbci emellerinden vazgeçirtmek için, bu kadar uğraşmamıştır."

Bundan da anlaşılıyor ki, Rusya, Osmanlı ülkeleri üzerindeki harîsâne emellerini tahakkuk ettirmek için, fırsattan istifâde etmek istemekte ve değişmez bir siyâset olarak tâkip ettiği târihî gâyesine ara vermeksizin yürümeğe teşebbüs etmektedir. İşte bunun tabiî ve ilk netîcesi Hersek'te görülmüş ve bu sancağa bağlı Nevesin dâhilinde Dâbire ve Zovidol kariyeleri halkından 120 veya 160 kadar köylü Karadağ'a firar eylemiştir. "İşte Bosna ve Hersek'te iştiâl edip, bilâhare bütün Balkan şibih cezîresine sirayet eden âteş-i ihtilâl bu suretle başlamıştır."

Bu mülteciler, Karadağ Prensi Nicolas'tan ağnam resmi ile bedel-i

askerînin ağırlığından, vergi memurlarından gördükleri ezâ ve cefâdan şikâyette bulunmuşlar; Prens de bu talepleri Rus sefîri İgnatiev vâsıtasıyle Bâbıâli'ye bildirmiş; onları kendisinin besleyemiyeceğini, bu sebeple affedilerek, memleketlerine dönmelerine müsâade edilmesini ricâ etmiştir. Tabiî bütün bu şikâyetlerin aslı ve esası olmayıp, maksat büyük isyan hareketinin haklı sebeplere ve zulme istinad ettiğini Avrupa devletlerine bildirmek, yâni göz boyamaktı. Nitekim Ahmed Midhat Efendi *Üss-i İnkılâb*'da, bâzı eşkıyâ reîslerinin üzerinden çıkan Sırpça tâlimatları dercetmekte ve "Bosna-Hersek eşkıyâsının isyanı öyle vergi filân gibi şikâyetlerden münbâis olmayıp, maazallâhu teâlâ ehl-i İslâm'ın mahvı emelinden neş'et eylediği vesâikden anlaşılmaktadır." demektedir.

Bâbıâlî, hâricî vaziyetin arzettiği nezâket sebebiyle, şimdilik hâdiselerin gelişmesini beklemeyi münâsip görmüş ve mültecîlerin affedilerek memleketlerine dönmeleri müsâadesini vermiştir. Bunlar kariyelerine "silâhlar atarak ve istiklâl şarkıları ile etrafı velveleye vererek" topluca dönmüşler ve nümâyişlere başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin hiç bir şey yapamıyacağı, kendilerinin bütün hıristiyan dünyasınca desteklendikleri gibi propagandalara ve tahrîklere girişmişlerdir. Bundan sonra çeteler hâlinde memlekette kanlı cinâyetlere, tahrîklere ve mal yağmalarına girişmişlerdir. İsyan hareketi, doğuda Sırbistan, güneyde Karadağ ile çevrili ve âdeta küçük bir koridorla Osmanlı devletine bağlı beldede, eşkıyâ üssü hâlinde kullanılan şu iki fesat ocağı prensliğin fiilî gayretiyle bir çığ gibi büyümüş ve gelişmiştir. Âsîler, yardım alamıyan Osmanlı kuvvetleriyle yer yer müsâdemelere girişmişler, ve önce arâzî mânialarından istifâde ederek, kaleler ve kaleler arasındaki ulaşımı kesip bunları birer birer ele geçirmek, Osmanlı kuvvetleri için Hersek'te barınabilecek bir mekân bırakmamak plânını tatbîk etmişlerdir. Bu fikre istinâden eşkıyâ önce Karadağ'a en yakın yer bulunan Nakşik kalesini elde edebilmek için Doğu boğazını kapamış; Piva kalesini düşürmek için de Grançko yolunu kesmiştir. Bundan sonra Osmanlı kuvvetleriyle Dâbire, Mostacı, Piva, Deriyano gibi mahallerde müsâdemelere girişmişler, Sırbistan ve Karadağ'dan, hattâ Rusya ve Avusturya'dan bir çok yardım aldıkları için, fâik kuvvetlerle muhârebe etmişler ve muvaffak olur görünmüşlerdir.

Cevdet, o esnâda Bâbıâli'nin vaziyetini şöyle anlatmaktadır:

"Devlet-i Aliyye hakkında mukadder olan mesâibe mukaddime olarak, Hersek ihtilâli günden güne alevlenmekde idi... Nev'esin kazâsında zuhûra gelen bir küçük şerrâre-i ihtilâli derhâl bastırmak üzere, Bosna Vâlisi Dervîş Paşa tarafından bâzı tedbîrler dermeyân

olunmuş ise de, ol vakit makaam-ı sadâretde bulunan Hüseyin Avnî Paşa'nın Dervîş Paşa hakkında ma'lûm olan husûmetine mebnî, işe ehemmiyet verilmemiş; müteâkıben yerine Es'ad Paşa gelmiş ise de o dahi işe ehemmiyet vermemiş; Yanya'dan Dersaâdet'e geldiğimde Nevesin işi büyümüş olduğundan, artık asâkir-i zabtiye ile bastırılacak dereceyi geçmekle, bir iki tabur asâkir-i nizâmiye sevkolunmak lüzûmuna dâir Dervîş Paşa tarafından bir telgraf geldi ise de, ana dahi ehemmiyet verilmeyip, meclis-i mahsûsda ciddî olarak müzâkereye bile konmadı. Pop Yarko'nun Sırbistan'dan bir çete ile Hersek'e geldiği dahi haber alındı. Bundan, ihtilâlin büyüyeceğini istidlâl etmiş idim. Bosna'daki ümerâ-yı askeriye 'Bu ihtilâli Dervîş Paşa çıkardı; merâmı bâzı harekât-ı askeriye icrâsı sırasında temettü'den ibâretdir.' diyorlardı. O zaman Bosna ferîki Osman Paşa (Gâzî) dahi o sırada Anadolu cânibine memur olarak, vürûdu esnâsında Avnî Paşa azl ile Es'ad Paşa sadrâzam oldukda 'Bu ihtilâle sebeb Dervîş Paşa ise de, anı orada ibkaa ederseniz iş daha ziyâde büyür.' demiş ise de ona da ehemmiyet verilmedi. Müteâkıben âteş-i ihtilâl her tarafı sarmağa başlayınca Bosna redifleri toplanmağa ve Dersaâdet'den vapurlar ile asker gönderilmeğe başlanıldı."

Şu ibârelerden anlaşılmaktadır ki, Paşalar, devletin ehemmiyetli bir gâilesi ânında dahi birbirleriyle çekişme ve diğerlerinin muvaffakıyetsizliği için, vatan endîşesinden uzak, lâubâlî hareketlerde bulunmaktadırlar. İşte bu sebeptendir ki, "Pâdişah, bunların esâfil-i nâs gibi birbirleriyle uğraşdıklarından" şikâyetde bulunmuş; vazîfeleri dâiresinde hareket etmeleri için teblîgât icrâsını irâde etmiştir. Bu gibi dâhilî sebeplerle ve hâricen de Rusya'dan çekinilmesi dolayısiyle, ciddî askerî tedbîrlere tevessül edilememiş ve iş uzadıkça uzamıştır. Âsîler Karadağ'dan, Sırbistan'dan mütemâdiyen gönüllü nâmıyle asker almışlar; Rusya'dan para ve zâbit tedârik etmişler; bu sebeplerle isyân genişlemiş ve vahîm bir hal almıştır. Petersburg hükûmetinin nakdî kuvvetiyle, Avrupa gazetelerinde, Türk zulmünden bahseden yazılar da hıristiyan efkârını heyecâna getirmeğe başlamıştı. Bu sebeplerle, isyanın söndürülmesi, kolayca mümkün olamamış; Dervîş Paşa mevkiini, sırasıyle Ahmed Hamdi, Raûf ve Ahmed Muhtar Paşalara bırakmıştır. İsyanın kanayan bir yara hâlinde devam etmesi, işin beynelmilel bir mâhiyet almasına ve devletlerce muhtelif teklîfler ileri sürülmesine sebep olmuştur. Bosna-Hersek kıyâmı, umûmiyetle 93 Osmanlı-Rus harblerinin ilk müsâdemesi gibi telâkkî olunmuştur.

Hüseyin Avnî Paşa'nın Sadâretten Azli ile Sakızlı Es'âd Paşa'nın Sadâreti, Ispartalı'nın Hal' Husûsunda Gâyet Şenî' Teşebbüsleri

Hersek isyanı devam ederken sadârette değişiklik yapılmış ve Sadrâzam ve Serasker Hüseyin Avnî Paşa azledilerek, yerine Sakızlı Es'âd Paşa ikinci defa vekâlet-i kübrâya tâyin buyurulmuştur (25 Nisan 1875/19 Rebîülevvel 1292). Hüseyin Avnî'nin azli husûsunda İbnülemîn, Âtıf Bey'in *Hâtıra*'sından, şunları nakletmektedir:

"Hüseyin Avnî Paşa'nın husemâsı şikâyete başlıyarak, bir takım mesâvîsi içeriden ve taşradan mesmû'-ı şâhâne olur idi. Bundan evvel kerîmesi için yapmış olduğu velîmede dahi tekellüf ederek, halkın diline düşmüş bulunduğundan efendimiz, anın vücûdundan istiğnâ emâreleri izhar buyurmağa başlayıp, Şam'daki sadr-ı esbâk Es'âd Paşa'yı, sonra sadârete getirmek üzere, Bahriye Nezâreti'ne tâyin buyurdular... Artık hikem-i hafiye-i ilâhiye nedir bilinmez, bu aralık başmâbeynci olanlar, yekdiğerinden mürtekip ve hele bu Mehmed Bey, eslâfına gâlib olmağla, sâika-i cehil ile devlete ve millete ve bilhassa velî-i ni'mete bu yüzden büyük zarar etmiş olduğu bedîhîdir."

Bundan da anlaşıldığı üzere, Hüseyin Avnî halka kadar inen sûiistimalle ve devlet hazînesine el uzatmakla ithâm edilmektedir. Âtıf Bey'in Hüseyin Avnî'nin adamı olmakla ile ithâm ettiği mâbeynci Hâfız Mehmed Bey ise *Hakaayıku'l-Beyân*'ında azil keyfiyetini mâlî sebeplerle îzâh etmektedir. Buna göre, Bahriye Nâzırı Es'ad Paşa saraya gelerek, mâbeynciye, Pâdişah'a arzedilmesi için bir arîza yazmış ve bunda, çeşitli israflar ve sûiistimaller ile devlet hazînesinin iflâsa yaklaştığını, mâlî buhranın son zamanlarda büsbütün arttığını, bir müddet sonra borçların fâizlerinin ve devlet masraflarının tesviyesinin kat'iyen mümkün olamıyacağını bildirmiştir. Bunun üzerine Pâdişah, "Eyvah, hâlimiz pek harâb, çâresizlik içinde kalmışız. Hâin vükelânın gözleri kör olsun. Hallolunmaz muammâ gibi bir kaç yüz satırlı meclis-i has mazbatalarında şu vechile karşılık bulunup 40 milyon konsolid çıkarılacaktır denilerek, beni aldatmışlar. Hattâ hiç değeri olmadığı halde, bugün uhdesine sadrâzamlık ile seraskerlik tevcîh eylediğim Hüseyin Avnî Paşa dahi, eslâfın isrine tebean 40 milyon konsolid de o çıkardı." demiş ve bu teessürle hasta olmuştur. Üç gün sonra da "Hüseyin Avnî Paşa'nın artık sadârette devâmı, mâliyemizin ızrârına ve bütün bütün izmihlâline râzı olmak demek olacağından" mühr-i hümâyûnun Es'ad Paşa'ya tevdîine karar vermiştir.

Bu izâhattan anlaşılmaktadır ki, Hüseyin Avnî, bilâhare devleti çok müşkil hâle sokacak olan mâlî müzâyaka için, bir sene iki buçuk ay kadar sürmüş olan sadâreti esnâsında, hiç bir ciddî tedbîr alamamış; hattâ Abdülazîz Han'ın Mehmed Bey'den naklen zikrettiğimiz beyânını, tamâmen doğrular şekilde, devleti harâb edercesine bir ölçüsüzlük göstermiştir. Bunun sebebini Pâdişah'a karşı sâhip olduğu hâinâne maksatlarda da aramak lâzımdır. Sonradan Mahmud Nedîm'e karşı kullanılan ithamlardan en mühimini teşkîl edecek olan mâlî müzâyaka da, bizzat Hüseyin Avnî'nin bir sûikasdı olarak görünmektedir.

Hüseyin Avnî o esnâdâ ne Hersek isyanıyle, ne de mâliyeyi tanzîmle meşgûldür. Uğraştığı en büyük mesele, Sultan Azîz'in hal'ini temin etmektir. Kafası bununla meşgûldür; muhâkemesi ve teşebbüsleri buna müteveccihtir. Bu hâinâne tasavvuru mümkün kılmak için çalışmaktadır. Hattâ sadâret ve seraskerliği uhdesinde bulundurduğu esnâda, Alemdağı Kasrı'na giden Sultan'ı, süvârî kuvvetiyle sardırarak hal'i düşünmüş; fakat Pâdişah'ın bir geceden fazla orada kalmaması buna mâni olmuştur. *Mir'ât-ı Hakîkat*'ın yazdığına göre, Pâdişah'ı "tesmîm kasdında dahi bulunmuş; ancak bunu da tatbîka, Sultan'ın harekât-ı ihtiyatkârânesi meydan bırakmamıştır."

Âlî Paşa'nın Fransızca kâtibi Charles Mismer, Isparta sürgününde onu ziyâret etmiş; Hüseyin Avnî "bir daha iktidara gelirse gâfil avlanmıyacağını" Pâdişah'a karşı kin ve garazla ifâde etmiş; sesindeki intikamcı ton Fransız'ın kulağından hiç çıkmamıştır. Cevdet ise "Avnî Paşa'nın kendisinin muâvenetinden izhar-ı memnûniyet etmesine rağmen, bağteten İstanbul'dan def'e kıyâm ettiğini ve Yanya Vâliliği'ne gönderdiğini, memuriyetinin üç ay süreceğini de bildirdiğini, bu sözüne hiç mânâ veremediğini" yazmakta ve:

> *"Meğer Bâbıâli'de vücûdumuz kendisi için mültezem bulunduğu halde, bu kere Sultan Abdülazîz Han hazretlerini hal' etmeğe karar verip, bu hususta ise fakîre emniyeti olmadığından ve üç ay zarfında rekîz-i zamîri olan cinâyetin icrâsı kendisince mukarrer olduğundan, muvakkaten bizi def' etmiş; muzmar-ı zamîrini icrâ ettikten sonra getirtecek imiş; bunları hal'den sonra lisânından işittim."*

demektedir.

Görülüyor ki, Eşekçizâde, memleketi en elîm bir buhrana ve fecî bir harbe sürükleyecek olan ihânete doğru, dolu dizgin gitmekte, bunları icrâ ederken de, en ufak bir millet, vatan, devlet endîşesi duymamaktadır. Hüseyin Avnî bu hudutsuz cibilliyetsizliğini daha da devam ettirmiştir. Cevdet "O

esnâda Avnî'nin kâselis-i sofra-i ikbâli olan Zabtiye Nâzırı Hüsnî Paşa tarafından etrafına câsuslar konularak, tâkip dahi ettirildiğini, kendisinden iyilik gören tâkipçinin bunu haber verdiğini", söylemekte, şu hususu, kendini çok takdîr eden ve pek dindâr olan Vâlide Sultan'a haber vermek istediğini, fakat taşra gönderilmemek için bir teşebbüs mânâsı verilir deyü icrâ edemediğini yazmaktadır.

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, Hüseyin Avnî hal' husundaki hazırlıklarını ilerletmiş ve teşebbüse dahi geçmek istemiştir. Fakat bunu temin edemeden, sadâretten azledilmiş ve Aydın Vâliliği'ne tâyin edilmiştir. Mahmud Celâleddîn Paşa'nın *Mir'ât-ı Hakîkat*'te yazdığına göre,

"Burada temârüz ederek, tedâvî bahânesiyle Avrupa'ya gitmiş; İngiltere ile münâsebâta hâlisâne riâyet göstermeyip Rusya devletini irzâ etmek yolunu tutmasından dolayı Sultan Azîz hakkında İngilterece hoşnudsuzluk mahsûs ve Avrupa seyâhatinde Murad Efendi'nin etvâr-u güftârı İngilizler'in muhabbetlerini celbeylediği kendisine ma'lûm olmağla, Londra'da bâzı vükelâ ve küberâ ile mahremâne görüşmüş; Pâdişah'ın hal'iyle velîahd'in iclâsı İngiltere'ce hüsn-i te'sîr edeceğini müeyyid sözler almış; Avrupa'ca mazhar olduğu ihtirâmât, Pâdişah'ın infiâlini celbeylediğinden, avdeti tâcil ve Konya Vâliliği ile takhîr olunmuş; müteâkiben saraydaki tarafdarlarının gayreti ve akçe kuvveti ile İstanbul'a gelmiştir."

Hüseyin Avnî hal' kararını Âlî Paşa'nın Fransızca kâtibi Charles Mismer'e de Paris'te açmış ve ondan yapacakları darbeyi, Avrupa kabînelerine bildirmek için îcâb eden notaları hazırlamasını dahi istemiştir. Charles Mismer:

"1875"te Paris'te iken Girit'teki eski dostu Hüseyin Avnî'den kendisini Vişi'ye dâvet eden bir telgraf almış ve onu orada, bir zamanlar III. Napolyon'un istirahat için kaldığı fevkalâde lüks villâda ziyâret etmiş. Paşa gizlice buluşacakları bir yer hazırlamasını istemiş ve sonra hükûmetin konsolid fâizlerini ödememe kararında olduğunu, bunu tatbîk ettirmemeğe çalışacağını, îcâb ederse Abdülazîz'i dahi hal'de tereddüt edilmiyeceğini, bu hususta Midhat Paşa ile anlaşıldığını, mâahaza Midhat'in işret ettiğini ve hal-i sekrinde muhâfaza-i ketûmiyet edemediğini, kendisiyle gizlice anlaşmış komitanın 62 kişiden ibâret olduğunu söylemiş. Bu kadar çok adamın bu sırrı gizli tutamıyacağı endîşesine karşı 'Merak etmeyin, ben insanları bilirim, ben yalnız başıma hareket edeceğim, diğer rüfekam ancak emr-i vâki'den istifâde ede-

ceklerdir.' cevâbını vermiş. Sonra Versay'a gidip cumhurreîsi Mareşal Mac Mahon tarafından yalnız olarak kabul edilmiş."

Tabiî burada yine hal' kararından bahsetmiş; bir takım vaadler vermiştir. Bunların ne olduğu, milletin ve Türkiye'nin nasıl satılmak istendiği, bu mukaddes varlıklar üzerinde ne gibi pazarlıklara girişildiği bilinmemektedir. Bilinen şey, Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'de sadrâzamlık yapmış, bu "Eşekzâde"nin, bu "Avnî-i Mekkâr"ın kendisini, kiralık bir adam ve kaatil olarak, Paris ve Londra hükûmetlerine arzetmiş olmasıdır.

Osmanlı târihinin gelmiş geçmiş en pespâye adamlarından biri işte bu heriftir. Millî telâkkîden uzaklaşmış bir çığırın verdiği en müthiş meyvalardan biri, bu adam ve şu zihniyet olmuştur. Maalesef Hüseyin Avnî bu işte yalnız değildir; yanında kendi tıynetinde bir takım ricâl daha vardır ve sonra onu tâkip edenler, hattâ bir kahraman mevkiine yükseltenler gelecektir. Türkiye'de bu zihniyet, millî ve mânevî inanıştan uzaklaştıkça artacaktır. Avrupa'da şu temasları yapan Hüseyin Avnî; dönüşte dışa bağlı iç kuvvetlerin de tesiriyle, yeniden seraskerliğe getirilecektir. Bir devlette satılmış adamların bu derece müessir olabilmeleri, onun varlığını dahi tehlikeye sokan bir husûsiyet olarak görünmelidir.

İbnülemîn, Âtıf Bey'in *Hâtıra*'sından bu hususta şu nakli yapmaktadır: "Es'ad Paşa'nın Avnî Paşa ile araları her ne kadar iyi değil ise de, Sakızlı, menfaat-i zâtiyesini umûr-ı devlete takdîm zamîmesini mürtekib olmadıkdan başka, Avnî Paşa'nın askerce şöhret-i kâzibânesine mebnî, anı seraskerliğe sevkeyledi. Bir de bunu serasker eyledikden sonra niyeti, Hersek'e göndermek olduğundan ve burasını Pâdişah'a arz ile irâde-i seniye istihsâl eylediğinden, Avnî Paşa'nın tîşe-i kîn-ü adâvetinden mahfûz kalırım zanneder idi." Bu husus, yeni Sadrâzam'ın çok takdîre şâyân olan millî ve hayırlı telâkkîsiyle alâkalıdır ve şu misâl hal'e vücût verecek olan Paşalar kliğinden, ne derece başka tarzda düşündüğünün delîlidir.

Yeni Sadrâzam'ın İcrâatı; Azli; Mahmud Nedîm Paşa'nın Sadâreti; Aydın Vilâyeti'ne Tâyin Edilen Es'ad Paşa'nın Dilsûz Ölümü

Yeni Sadrâzam, mâbeynci Hâfız Mehmed Bey'in naklettiğine göre, Pâdişah tarafından şu dikkate değer takdîrle sadârete getirilmiştir: "Sadâkati

nezdimde musaddak olup, gençliğinden dolayı bir takım sâlhurde vükelânın hazımsızlıkları cihetiyle belki nazarımdan dûr ederler mütâlaasıyle ve daha bir müddet tecrübe görmesi için azlettiğim Es'ad Paşa'yı sadrâzam nasbeyledim." Görülüyor ki, Pâdişah, sadâkatini ve kaabiliyetini takdîr ettiği bu genç zâtı, çok tutmakta ve onu kısa zamanda terfî ettirerek, sadârete hazırlamağa çalışmaktadır.

Paşa, içinde bulunulan siyasî ve mâlî vaziyetin çok ciddî tedbîrler icab ettirdiğini, sert bir tasarruf politikasının tâkip edilmesi lâzım geldiğini mütâlaa ederek, bâzı çârelere başvurdu. Evvelâ vüzerâ çekişmesine mâni olmak, devlet menfaatlerini ihlâle varan şu ihtilâfı kaldırmak, tasarrufu tesirli kılabilmek ve devam ettirebilmek için, bütün devlet ricâlinin elbirliğini zarûrî gördü. Hüseyin Avnî Paşa'yı seraskerliğe, Midhat Paşa'yı Adliye Nâzırlığı'na, Mahmud Nedîm Paşa'yı Şûrâ-yı Devlet Reîsliği'ne tâyin etti. Bu suretle Paşalar çekişmesine son vermeyi, tasarruf için yapacağı icraatın da büyük muhâlefet vücûda getirmemesini temin etmek istedi. Kendisinin çok yüksek ve takdîre şâyân hüsnüniyetine, devlet ve millet için her fedâkârlığa râzı olabilecek ruh yüceliğine rağmen, bunun tatbîkatta istenilen netîceyi vermesi mümkün olamadı. Mâliyenin ıslahı için, bâzı vükelâ ve memurînden mürekkep bir komisyon kurdu. Bütçede 5 milyon lira açık olduğu görüldü. Bunu kapatmak için işe kendi maaşından başladı. Makaam-ı sadârete ayrılan 200 bin kuruşu 50 bine indirdi, vükelâ, vâliler ve sâir memurların maaşlarını da tenzîl etti. Demiryolu inşaatının en büyük destekçisi olan Pâdişah, o sırada kendi tahsîsatından ödenmek üzere İstanbul'dan Bağdad'a şimendüfer hattı döşenmesini bir hatt-ı hümâyûnla sadârete bildirdi. Es'ad Paşa, bu tahsîsatı hazîne açığını kapamakta kullanmak isterken, Sultan'ın bu isâbetli irâdesine de karşı çıkamadı. Sadrâzam'ın bu maaş tenzîli dahi bir kîl ü kaal mevzûu yapıldı ve "Kendisinin masrafı olmadığından bununla iktifâ edebileceği, fakat gelecek sadrâzamların şu maaşla idârelerinin mümkün olmadığı, hele memurların geçinemiyecekleri" söylenmeğe başladı.

İşte memurlarda ve askerde bu sebepten doğan muhâlefetin artması, diğer taraftan Hersek isyanının şiddet kazanması, Sadrâzam'ın mevkiini salladı. İbnülemîn, Memduh Paşa tarafından Sultan Abdülhamîd'e takdîm edilen bir arîzadan bahsetmekte ve bunda "Es'ad Paşa'nın tecribesi olmadığından, Hersek isyanının sebebini takdîrde hatâ ettiği, bunu âdî eşkıyâ çetesi suretinde gördüğü, teskîn-i fesâd için, oraya kuvâ-yı kâfiye-i askeriye sevkini de hâzîneye bâr-ı zâid tahmîl edilmemeli mülâhazasıyle" is'âf etmediğinin kaydedildiğini yazmaktadır. İşte bu sırada *Mir'ât-ı Şuûnât*'ın yazdığına göre, Şûrâ-yı Devlet riyâsetine tâyin buyrulan Mahmud Paşa, Pâdişah'ın Hersek

ihtilâlini ileri sürmesi üzerine "Bu dağdağa bir iki çete dirintisidir; sâye-i kudret-vâye-i şehriyârîlerinde, onbeş yirmi gün geçer geçmez dağıtılır." cevâbıyle işi kolay halledilir bir mesele olarak gösterdiğinden, Es'ad Paşa yerine sadârete getirilmiştir (25 Ağustos 1875/23 Receb 1292).

Mir'ât-ı Hakîkat "Mahmud ve Serasker Hüseyin Avnî, onun der-i devlette vücûdunu istiskâl ederek, Aydın Vâliliği ile teb'îd ettiler." demektedir. Es'ad Paşa burada bulunurken, Paris sefâretine tâyin edilen Sâdık Paşa'ya bir ziyâfet vermiş; burada rahatsızlanmış; söz söyleyemiyecek derecede ıztırap çekmiş ve götürüldüğü evinde vefât etmiştir. İbnülemîn bu vefât hakkında Sultan Abdülhamîd'in fikrini şöyle anlatmaktadır:

> *"Hâkan-ı merhûm, Es'ad Paşa'yı Hüseyin Avnî Paşa'nın tesmîm ettirdiğine kaani olduğunu söyleyerek, ziyâfetlerde, her ihtimâle karşı, ihtiyatlı davranmasını kendisine tavsiye ettiğini, sadr-ı esbâk Tevfîk Paşa merhûmdan mükerreren dinledik."*

Cevdet ise "Es'ad Paşa'nın Avnî Paşa tarafından tesmîm ettirilmiş (zehirletilmiş) olduğu şâyi' oldu." demektedir. *Mir'ât-ı Hakîkat*'ta, Midhat Paşa'dan naklen, Mahmud Nedîm Paşa'nın, Ispartalı ve Kayserili tarafından öldürtülmek istendiği ve bu husustaki teşebbüsleri anlatılmakta, kendisinin buna mâni olduğu söylenmektedir. Görülüyor ki, Avnî-i Mekkâr, hedefine kanla yürümektedir. Es'ad Paşa'yı da, yeniden sadârete gelebileceği ihtimâline binâen öldürtmüş görünmektedir.

Paşa, rivâyetlere göre, pek dindar, vatanperver, sâdık, mütâlaaya meraklı, musallî, fenâ hareketlerden çekinen bir zât idi. Kendisinin "Sofu Es'ad nâmıyle yâd olunduğu, sadâkat, istikamet, hamiyet ile me'lûf bulunduğu, Arab, Rum, Fransız, İngiliz, Alman lisanlarına vâkıf, âlim, fâzıl, mütefennin, zekî, fatîn, hayırhâh, mütevâzî, halîm, selîm, mükrim, güzel yüzlü, değerli bir asker" olduğu rivâyet edilir. Vefâtında henüz 47 yaşında bulunmaktaydı (28 Kasım 1875/30 Şevvâl 1292).

Hersek Meselesinin Halli Hakkında Fransa'nın Teklîfi; Bâbıâli'nin Devlet Borçları Hakkında Tenzîl-i Fâiz Kararı ve Bunun Netîceleri

İkinci defa olarak sadârete getirilen Mahmud Nedîm Paşa, Fransız Hâriciye Nâzırı'nın resmen yaptığı bir teklîfle karşı karşıya kalmıştır. Paris Muâhedesi'nde imzaları bulunan devletlere gönderilen bu teklîfle, Hersek

âsîlerinin ecnebî müdâhalesine güvenerek harekete devam ettiklerinden bahsedilmiş, bu vaziyete mâni olmak için, mezkûr devlet konsoloslarından bir komisyon teşkîli ile oraya gönderilmesi, bundan böyle yardımda bulunulmıyacağının ve Osmanlı fevkalâde komiseriyle müzâkerelere girişip anlaşmaları gereğinin anlatılması istenmiştir. Kaymakam İbrahim Halîl Bey'in *Şark Muhârebâtı* nâmıyle yazdığı esere göre, "Bâbıâli bu teklîfi, devletin hukuk-ı hükümrânîsine muhâlif gördüğünden bidâyet-i emirde reddetmiş; fakat bir müddet sonra, İtalya ve Avusturya tarafından da te'kîd edilince kabulde muztar kalmış"tır. Aynı müellif, "İngiltere'nin bu teşebbüse dâhil olmamasının Bâbıâli'nin dikkatini çektiğini, Hâriciye Nâzırı Saffet Paşa'nın İngiltere konsolosunun da işe karışmasını istemesi üzerine, Londra hükûmetinin, teklîfi bir müdâhale saydığını, işe arzulu olmadığını belirterek muvâfakat cevâbı verdiğini" yazmaktadır.

Diğer taraftan Mahmud Nedîm Paşa, meseleyi beynelmilel bir hale sokan teklîfi, Bâbıâli'nin hüsnüniyetini ihlâl edebileceği sebebiyle reddi münâsip görmemiş; Şûrâ-yı Devlet reîsi Server Paşa, fevkalâde memuriyetle Mostar'a gönderilmiş ve konsoloslar da lüzumlu teblîgâtı yapmışlardır. Fakat bu, beklenenin tamâmen aksi bir netîce vermiş, âsîleri daha da şımartmış; mesele "idâre-i mümtaze" istemeğe kadar vardırılmıştır. Midhat Paşa *Tabsıra-i İbret*'te bunu "Devletin kadr ve istiklâline ve nâmusuna mazarrat irâs eden bir hâdise" olarak görmüş ve İgnatiev'in de iş'âriyle yapıldığını, hattâ mâbeyn-i hümâyûna taallûku bulunduğunu yazmış, şiddetle tenkîd etmiştir. Aslında doğru olan bu tenkîd, hem kendi zamânına, hem de bütün Tanzîmat devrine yapılması icâb ederken, yalnız Mahmud Nedîm'e ve mâbeyne çevrilmiştir. Esâsen bu tenkîd, hamamın nâmusunu kurtarma cinsinden olup, şekle taalluk etmektedir. Yoksa Midhat ve hempâları, kapılar ardında, en hâhişkâr tarzda yabancı taraftarlığı etmekte, muhâlifleri ise, bunun aksini yapmaktadırlar. Zâten Tanzîmat'la başlayan devrin ricâlini, bu zâviyeden, birbirinden ayırmak da mümkün değildir ve ecnebîlerin eteklerini öpmekte sonrakiler öncekilerden de ileri varmakta ve bu böyle devam edip gitmektedir. Bu hususta yegâne sağlam kalabilmiş müessese ise makaam-ı saltanat olmuştur.

Mahmud Paşa'nın bu sadâretinde en fazla tenkîd edilen işlerden biri de, devlet borçları için aldığı "tenzîl-i fâiz" kararıdır. Kendisi hakkında dâhilde ve hâriçte akıl almaz derecede büyük bir adâvet ve nefret doğurmuş bulunan şu karar, yukarılarda da temâs ettiğimiz gibi, devletin düçâr olduğu mâlî müzâyaka netîcesinde vukû bulmuş görünmektedir. Kırım Muhârebesi'nden itibâren askerî masraflar için başlayan istikrazlar gittikçe artmış ve devletin "düyûn-ı muntazaması" 200 milyon lirayı bulmuştu. Bu borç sebebiyle sene-

de 14 milyon lira fâiz re'sü'l-mâl akçesi olarak ödenmekteydi. Hersek isyanı sebebiyle askerî masraflar artmış ve bütçede de 5 milyonluk bir açık belirmişti. Es'ad Paşa'nın maaşları kısmak suretiyle kapamak istediği bu açık hakkında, Mahmud Nedîm başka bir tedbîre mürâcaata karar verdi. Buna göre "Saltanat-ı seniyenin dâhilî ve hâricî düyûnâtının fâiziyle re'sü'l-mâline mahsûben verilen kısmı (14 milyon) beş sene için nısıf nısıfa tenzîl olunacak, kuponların birinci kısmı kâmilen ve nakden, ikinci nısfı ise seneden îfâ olunacaktı." İşbu yeni senetlere % 5 hesâbiyle fâiz verilecek ve buna ise güvenilir teminât gösterilecekti. Burdan elde edilecek 7 milyonun 5'iyle bütçe açığı kapanacak, 2'si ile de askerî harekât için lüzum görülen masraflar karşılanacaktı. Bu husus İngiliz ve Fransız elçileriyle mahremâne görüşüldükten ve rızâları da alındıktan sonra, bâzı vekillerden mürekkep bir encümence hazırlanmış ve meclis-i vükelâca da tasdîk edilmiştir (6 Ekim 1876/6 Ramazan 1292).

Vükelânın hepsi tarafından imzâlanmış ve Cevdet Paşa'nın el yazısıyle yazılmış olan nüshası, İbnülemîn tarafından Yıldız Evrakı arasında görülerek istinsah edilmiş ve neşredilmiştir. Müşârünileyh bu vesîkanın Abdülhamîd tarafından Hazîne-i Evrak'ta aratıldığını, fakat buldurulamadığını, bunun üzerine Midilli'de sürgün bulunan Mahmud Nedîm Paşa yedindeki nüshasının getirtildiğini, evraka leffedilmiş mektuplardan anlamıştır. Vesîkanın Hazîne-i Evrakta bulunmaması, sonradan hal'e iştirak etmiş vüzerânın, altında imzâları bulunan bu kararı, Mahmud Nedîm ve Mâbeyn aleyhinde pek fazla kullanmış olmaları sebebiyledir. Midhat Paşa bu kararın "Ecnebî sefîrler ile görüşülüp muvâfakatları alındığı teminatıyla çıkarıldığını, fakat böyle olmadığını, hem Pâdişah'ın, hem de vükelânın aldatılmış olduğunu" iddia etmektedir. Mahmud Celâleddin Paşa, bu iddiayı çürütmekte ve şu şâyân-ı dikkat cümleleri yazmaktadır:

"Vükelâdan muhâlif olan zâtlar, tenzîlât kararnâmesini kendisiyle birlikte imzâ etmişler iken, efkâr-ı nâsın galeyânından istifâde ile takbîh ve ve tarîza başlayıp; maslahatın mes'ûliyetini Mahmud Nedîm Paşa'nın üstüne attılar. İngiltere'nin İstanbul sefîri Sir Hanry Elliot, tenzîl-i fâiz tasavvuruna, ilânından bir mâh mukaddem kesb-i ma'lûmât ederek, tafsîlâtını Lord Derby'ye bildirmiş ve Devlet-i Aliyye'nin müşkilât-ı azîme-i mâliyeden halâsı için ya izhâr-ı iflâs etmekten yâhud tenzîl-i fâiz tedbîrini kabul eylemekten başka çâre bulamıyacağını yazmış olduğu halde, İngiltere ashâb-ı senedâtı, kendi sefîrlerinin işbu şehâdet-i resmîyesini nazar-ı itibâra alıp da, Mahmud Nedîm Pa-

şa'nın ilânını, meâzir-i meşrû'âya mübtenî bir karar sûretinde kabul etmediler."

Görülüyor ki, Mahmud Celâleddin Paşa, Midhat'ın iddiasını reddetmekte, kararın altında imzâsı olduğu halde, bunun aleyhinde bulunduğunu söylemektedir. Elliot'un hâtıratıyle te'yîd edilmiş olan bu husus, Midhat'ın yalnız yanlışını göstermekle kalmamış; iş onun havadan büyük meblâğlar kazandığı ithâmına kadar da varmıştır. Nitekim Cevdet bu hususta şunları yazmaktadır:

"Ber-vech-i bâlâ akşam üstü buna karar verildikde, Yûsuf Paşa, ferdâsı, piyasada bir büyük kıyâmet kopacağını der-hâtır ederek, Mâliye Nâzırı olduğu cihetle, geceleyin konsolide oynamış olmak gibi sû'-i zandan kendisini vikaaye zımnında, bir tarafa gitmeyip, Mahmud Paşa ile birlikte doğru anın konağına gidip, gece saat altıya kadar anın yanında kalmış ve nihâyet Mahmud Paşa hareme gittikde, o dahi hânesine gitmiştir. Bîçâre Yûsuf Paşa'nın epeyce konsolidesi olduğu halde, âmmenin zararından istifâde etmiş olmamak için kendi konsolidelerini bile tebdîl ettirememiştir. Midhat Paşa ise, geceden kendi sarrafı ile haberleşip, ferdâsı henüz keyfiyet duyulmadan, kendi hesâbına küllî konsolid satmış olduğu haber alınmış ve bir iki saat sonra keyfiyet ilân olundukta eshâm-ı umûmîyenin fiâtı def'aten nısfına tenezzül etmekle, Midhat Paşa bundan mebâliğ-i külliye kazanmış ise de, dâmen-i iştihârı lekelenmiştir. Diğer rüfekasının muâmelâtı meçhûl olup, fakat Mahmud Paşa ile Rusya elçisine mensûb olan sarrafların mebâliğ-i külliye kazanmış oldukları tahakkuk etmiştir."

Mahmud Paşa ile birlikte giden Mâliye Nâzırı zarar ederken, Sadrâzam'ın kazanmış olduğunu iddia etmek biraz garip ise de, kararı evvel bilen müşârünileyhin kazanması için sarrafına önceden talimât vermiş olması lâzımdır. İbnülemîn "Ertesi gün Bâbıâli'de ikisinin de birbirlerini ithâm eder yollu beyânlarda bulunduklarını" naklen rivâyet etmektedir. Cevdet bu kararı dört kişinin bildiğini, gâyet hafî ve mektum tutulduğunu da yazmaktadır.

Bu karardan, Sultan Abdülazîz Han'ın da 3 milyon lira zarar ettiğinden bahsedilmektedir.

Kararın İgnatiev'in emri ile yapıldığı hakkındaki iddiaların kabûlü de imkânsızdır. Yalnız bunun, aleyhte bir propagandanın en kuvvetli mesnedi yapıldığı muhakkaktır. Ne gariptir ki, Midhat ve kliği tarafından yürütülen ve hakîkî değeri bir hiçten ibâret olan propaganda malzemesi hâlâ târih sahifelerini doldurmaktadır. İbnülemîn bu isnadlar hakkında bizzat Mahmud

Nedîm'in *Reddiye* nâmındaki risâlesinde: "Fâizlerin tenzîli için İngiliz ve Fransız sefîrleriyle mutâbık kalındığı ve muvâfakatları istihsâl olunduğu, bunun üzerine meclis-i vükelâca tanzîm kılınan mazbatanın arz olunup, irâdeye iktirân ettiğinin" yazıldığını bildirmekte ve nihâyet Paşa'nın "İgnatiev'in, Rusya sefâreti tanınmayıp, yalnız İngiltere ve Fransa sefâretiyle müzâkere edilmesini protesto ettiği malûm iken, fâiz tenzîlinin Rusya sefâretinin ihtâriyle ihtiyâr edildiğine dâir neşriyât-ı münâfıkânenin, bu karara vâzı'ü'l-imzâ olan zevâtdan sudûru, garazkârlığı isbât eyleyeceği âşikârdır." dendiğini kaydetmektedir.

Görülüyor ki, Mahmud Nedîm, kendisine isnâd edilen Rus taraftarlığını şiddetle reddetmekte, fâizlerin tenzîlinin zarûrî olduğunu ifâde etmektedir. Bu müdâfaayı vâkıaların akışı bakımından doğru kabul etmemek mümkün değildir. Bu sebeple de Mahmud Nedîm hakkında, ileri sürülmüş karalayıcı iddiaların hakîkatle pek alâkası bulunmamaktadır. Bununla berâber şu kararın, Avrupa'daki eshâm sâhiplerinin husûmetini celbettiği, büyük bir memnûniyetsizlik vücûde getirdiği ve bunun da Rusya'nın işine yaradığı muhakkaktır. Cevdet "Bu icrâat-ı mâliyeden nâşi Avrupa halkı dahi Devlet-i Aliyye'den müteneffir olmuş ve Rusya devleti mâfi'z-zamîrini icrâya fırsat bulmuştur." demektedir.

Mesele böyle olmakla berâber, bu "tenzîl kararı olmasaydı, Avrupalılar Türkiye'yi, Rusya karşısında yalnız bırakmıyacaklardı." iddiasının hakîkatla uzak yakın bir alâkası yoktur. Dünyâ siyâsetinin o günkü vaziyeti nazara alındığında, bunun mümkün olamıyacağı açıkça görülmekte ve yukarıdaki bahislerde de îzâh edilmiş bulunmaktadır. Esâsen devletlerin büyük ticarî, siyasî ve jeopolitik menfaatleri terkedip, pek cüz'î fâiz azaltılması yâhut tehiri meselesiyle uğraşmaları da imkânsız görülmektedir. Hele İngiltere'nin, Sultan Azîz politikasına karşı başka bir görüşte olduğu, onun kuvvetlenme siyâsetini pek tasvîb etmediği açıkça görülmektedir ki, bu husus hal' meselesiyle pek sarîh olarak ortaya çıkacaktır.

Hersek İsyanının Bir Avrupa Meselesi Hâline Gelişi; Andraşi Lâyihası; Bâbıâli'nin Tedbîrleri

Bosna-Hersek isyânı için hükûmetin, mâlî buhranı ve siyasî ahvâli ileri sürerek, askerî sevkiyâtta bulunamaması; buna mukaabil âsîlerin, Avusturya'nın kısa görüşlü politikasıyle, Dalmaçya ve Hırvatistan Islavlarından devamlı yardım alması; Sırbistan ve Karadağ'da üslenen çetelerin hareketleri;

kıyâmın uzamasına sebep olmuştur. Bâbıâli, işi, kendi uhdesinde tutmak, yabancı müdâhalesine meydan vermemek için "Adâlet Fermânı" nâmıyle anılan bir ferman çıkarmış ve Bosna-Hersek ahâlisine bir haylî müsâadeler ve imtiyazlar bahşetmiş ise de, bundan da bir netîce hâsıl olmamıştır. Konsolosların teşebbüslerinin de bir netîce vermemesi üzerine, Avusturya, Rusya ve Prusya başvekilleri, Berlin'de bir toplantı yapmışlar ve Şark meselesinin, bütün Avrupa devletlerinin müdâhalesine meydan vermeden hallini arzulamışlardır. Rusya, Avusturya hükûmetinin kendisine itimad etmediğini anlamış ve bir cemîle olarak, Bâbıâli ile vukû bulacak müzâkereleri, Kont Andraşi'nin idâre etmesini teklîf etmiştir. İşte bunun üzerine bir lâyiha hazırlanmış ve bu üç devletin teklîfleri Paris Muâhedesi'ni imzalayan Fransa, İtalya ve İngiltere'ye de teblîğ edilmiştir.

Mahmud Nedîm Paşa, alınan kararın ehemmiyetini takdîr ve vahîm netîcelerinden endîşe etmiş; isyanın pek az bir zamanda teskîn edilmesi mümkün iken, Karadağ ve Sırbistan'ın hudutlara asker yığıp, kıyâmları teşvîk ettiğini ecnebî sefîrlere bildirmiş; bilhassa Viyana hükûmetinden de âsîlere dışarıdan yapılan yardıma mâni olunmasını talep etmiştir. Bâbıâli bu taleple, esas fesad yuvası olan Sırbistan ile Karadağ'ın dize getirilmesini temin ve oraya yapılacak askerî hareketin mûcib sebebini hazırlamak ister görünmüştür.

Üç müttefik hükûmet, Bâbıâli'nin maksadını anlamış ve verdikleri cevapta, mezkûr iki hükûmete karşı tecâvüzî bir harekette bulunulmadıkça, bîtaraflığı muhâfaza edeceklerini bildirmişlerdir. İşte bu sebeple, Andraşi lâyihasının teblîği gecikmiş ve Bâbıâli'ce 12 Aralık 1875'te, talep edilen teklîflere yakın ıslahatı tazammun eden bir fermân-ı hümâyûn neşredilmiştir. Fakat, âsîler, hâricî telkînlerle hazırlanmış bulunduğundan, bunun da müsbet bir netîcesi görülmemiş ve kıyâmcılar, ancak Avrupa devletlerinin murâkabesi altında bir ıslahatı kabûl edeceklerini beyân etmişlerdir. İşte bunun üzerine, Avusturya'nın Dersaâdet sefîri, Andaraşi lâyihasını, Hâriciye Nâzırı Râşid Paşa'ya tevdî eylemiş ve aynı gün İngiltere, Almanya, Fransa, İtalya sefîrleri de hükûmetleri nâmına, bu notaya riâyet edilmesini, Bâbı-âli'den iltimâs eylemişlerdir. Mezkûr notada evvelâ Bosna-Hersek'te ih-tilâlin başlamasından itibâren, Balkanlar'da sulhün muhâfazası için Avrupa hükûmetlerinin yaptığı hayırhah teşebbüslerden bahsedilmiş; Osmanlı dâhilî işlerine karışmama mevzûunda gösterilen ihtimâma dikkat çekilmiş; iki kıt'a fermân-ı hümâyûnun gayri müslim ahâli hakkında bir hayli müsâdâat-ı teb'a-perverî izhâr ettiği zikredilmiş ve âsâyişin takarrürü için, şu beş esâsın tatbî-ki tavsiye edilmiştir:

1-Hıristıyanlar için serbestî-i edyânın (dînlerin serbestliğinin) hiçbir kayıt ve şarta tâbi olmaması;

2-Âşar hakkında iltizâm usûlünün lâğvı;

3-Bosna-Hersek kıt'asından alınan vergilerin ve mahallî vâridâtın, eyâletin îmârı yolunda sarfedilmesi;

4-Hıristiyan ve müslümanlardan karışık bir vilâyet meclisi teşkîli ile vaad edilmiş bulunan ıslahatın tatbîki husûsunun, bu meclise tevdîi;

5-Çiftçilerin mümkün olan sür'atle refahlarının temini (31 Ocak 1876/4 Muharrem 1293).

Bu nota üzerine o günün akşamı ve ertesi gün, meclis-i vükelâ toplanmış ve yapılan uzun müzâkerelerden sonra, verginin mahallî ihtiyaçlara sarfı maddesinde yapılan bir tâdilâtla, lâyihanın kabulü, bununla berâber âsîlerin tenkîline devâm edilmesi ve aman dileyenlerin umûmî affa mazhar olması münâsip görülmüştür. Böylece Andraşi lâyihası, pek cüz'î bir tâdilâtla kabul edilmiştir. Tanzîmat'tan, bilhassa Paris Muâhedesi'nden sonra, gittikçe artan ecnebî müdâhalesi yeni ve menhûs bir meyve daha vermiştir. Yapılan müzâkerelerde fesad ocakları olan Karadağ ile Sırbistan tenkîl edilmeden, bir netîce alınamıyacağı, bâzı vezîrler tarafından söylenmiş; fakat bunun çok ciddî ve beynelmilel karışıklıklara sebep olacağı, Avrupa siyasî ahvâlinin ise müsâid bulunmadığı mülâhazasıyle, lâyihanın kabûlüne gidilmiştir.

Fakat bu lâyihanın kabulü de istenilen netîceyi hâsıl etmemiş; âsîler isyanda devâm etmişler; hattâ Nakşik kalesini muhâsaraya almışlardır. Bunun üzerine Ahmed Muhtar Paşa (Gâzî) emrindeki Osmanlı kuvvetleri, tenkîl hareketine girişmiş; Nakşik muhâsaradan kurtarılmış; Karadağ'ın tecâvüzî hareketlerine ve âsîlere yardımına mâni olabilmek için, İşkodra'ya asker yığılmağa başlamıştır. Bu sırada, Mahmud Celâleddin Paşa'nın ifâdesine göre, "Abdülazîz Han, her ne fedâkârlık edilirse edilsin, Hersek meselesinin ortadan kalkmasını istemiş"; şu sebeple Bosna'da 20, Hersek'te 42, İşkodra'da 11, Yenipazar-Niş-Vidin taraflarında 70 tabur asker toplanmıştır. Bu taburlar umûmiyetle yarı mevcutlu olduklarından, adedi 70 bin tahmîn edilmiş ve muhârip kısmının ise ancak 50 bini bulduğu söylenmiştir. Buna mukaabil yalnız Hersek âsîleri 30 bin, Karadağ 45 bin, Sırbistan ise 80 bin kişiyi silâh altında tutmakta bulunmuştur. İşte bu sebeple, isyanın tenkîli kolay olmamış ve mesele uzadıkça uzamıştır. Diğer taraftan askerî reîsler aldıkları istihbârâttan Bulgarlar'ın da isyan hazırlıklarında bulunduklarını beyân ederek, bir miktar kuvvetin de orada tahşîdini istemişlerdir. Böylece isyân dalgalı safhalar ve yayılma istidâdı göstererek, uzayıp gitmiştir.

Bulgar İsyanının Kanlı Bir Şekilde Zuhûru; Alınan Tedbîrlerle Kısa Müddet İçinde Tavsaması; Sadrâzam Hakkında Bu Sebeple İleri Sürülen İddiaların Yersizliği

Ruslar'ın desteklediği ve Bükreş'te üslenen panislavist komitalar, Bosna-Hersek isyanının uzamasından büyük ümitlere kapılmışlardır. Bulgar Eksarhlığı'nın Tuna eyâletinin temin ettiği idarî birliğin ve imtiyazların ahâlide uyandırdığı istiklâl arzûları, komitaların faaliyeti ile gittikçe artmış; Rusya'nın teşvikleri de buna eklenmiş ve büyük bir isyan hareketi hazırlanmağa başlamıştır. Panislavist ajanlar, Bulgar köylerini örümcek ağı gibi sarmış ve büyük bir teşkilâtlanmaya girişmişlerdir. Siyasî havanın müsâadesi, Hersek isyanının uzayıp gitmesi bunlara zamanı geldiğini ihtar etmiş ve Otlukköy'de toplanan komitacılar Filibe, Sofya, İhtiman ve sâire gibi yerlerde çok kanlı bir isyan hareketine girişmeyi, bütün müslümanları katletmeyi, Bulgaristan'ı ateş içinde bırakmayı kararlaştırmışlardır. Verilen karara göre, isyana 700 kadar Bulgar köyü iştirak edecek ve hareket 13 Mayıs'ta başlıyacaktı. Fakat isyancılardan Nico Çorbacı, Rus teşvîkiyle yapılacak harekâtın Bulgarlar'a hiç fayda sağlamıyacağına, Osmanlı idâresindeki huzûrun da tamâmen kaybolacağına kaani bulunmuş ve işten mahallî hükûmeti haberdar etmiştir. Bunun üzerine Avretalan nâhiye merkezinde bâzı tevkîflere girişilmiş ve bir isyan komitasının âzaları yakalanmıştır. Komitacılar işin haber alındığını anlamışlar ve çanlar çaldırarak, isyanın başladığını ilân etmişlerdir. İşte bu sebeple isyan, kararlaştırılan günden on gün evvel başlamıştır (2 Mayıs 1876/7 Rebîülâhir 1293).

Bu hususta bir kitap yazmış olan Kaymakam İbrahim Halîl Bey "Ruslar'ın devletler arası muvâzeneyi ihlâle vesîle olacak, binnetîce 1856 Muâhedesi'nin ahkâmının feshini istilzâm edecek vak'alar ihdâsını hedef edindiklerini, bu sebeple ihtilâlin tevsîini lüzumlu görerek Bulgaristan'da dahi nâire-i isyânı iştiâl ettirdiklerini" yazmakta ve "Bulgarya'daki kıyâm tertîbâtı Hersek'e nazaran daha esaslı teşkîlâta istinâd ettirilmişti." demektedir. Bosna-Hersek'teki tertîbâtın idârî muhtariyet gibi bir maksada istinad ettirilmesini, Avusturya'nın pek arzulamadığını söylemekte, halbuki Ruslarca Bulgarlar'ın bu çeşit bir idâreye kavuşması plânlandığından, hazırlıkların buna göre yapıldığından bahsetmektedir. İhtilâlin "Islav Cem'iyet-i İttihadiyesi" tarafından idâre edildiğini söyleyen müellif, bu komitenin Moskova ve Cenevre'de iki merkez-i umûmîye sâhip olduğunu ve İsviçre'deki komitanın daha mühim bulunduğunu kaydetmektedir. Bunlardan mâada Odesa, Prag, Belgrad ve Bükreş şehirlerinde ikinci derecede birer ihtilâl merkezi bulunduğunu, Os-

manlı Avrupasının 10 dâireye taksîm edilerek komitalar faaliyetinin bölgelerce icrâ edildiğini söylemektedir. Buna göre, Tırnova kazâsında Rahviçe komitası, sonradan Bulgar başvekîli olan İstanbulof tarafından idâre edilmekte, ayrıca İslimiye, Filibe'deki Otlukköyü, Vidin'deki İvraça, Batok köyü, Niş, Yenipazar, Saraybosna, Debre, Dukakin'de komitalar bulunmaktadır. Bunlar, hatır ve hayâle gelmeyen vâsıtalara mürâcaat ederek, safdil köylüyü iğfâl ve isyana teşvîk etmişler; Rusya'nın Filibe konsolosu bile kıyâm için bi'l-fiil çalışmıştır. Rusya'dan gönderilen mektep muallimleri ve papazların da bu hususta bir haylî mesâîsi geçmiştir.

İsyan erbâbının o sırada, zihinleri bulandırmak için mürâcaat ettikleri en müessir tedbîr, İslâm'ların hıristiyanları katliâm edecekleri haberini yaymak olmuş ve müslümanlara da bunun aksi söylenmiştir. Hattâ bâzı komita erbâbı Çerkes kıyâfetine sokulup, kendilerine aleyhdar olan Bulgarlar öldürülmüş; böylece müslümanlara karşı büyük bir husûmet uyandırılmağa çalışılmıştır. Tabiî bunlar Avrupa'daki komitalar tarafından Türk zulmü olarak gazetelere dercettirilmiş; haçlı zihniyetinden hiç bir zaman vazgeçmemiş bulunan garp efkârı ise, bunu her zaman olduğu gibi, yutmuştur.

İsyancıların şu çok garip tedbîrlere mürâcaat etmeleri, Bulgar ahâlisinin Osmanlı idâresinden ne derece memnûn olduğunu açıkça ortaya koymuş; bu müthiş ve korkunç tahrîklerin asırlardan beri kökleşmiş ve adâlete dayanmış bir idâreyi yıkmağa kolayca muvaffak olamıyacağını da göstermekte bulunmuştur. İşte bu sebepledir ki, çok geniş ve kuvvetli bir teşkîlâta dayanan kıyâm, komitacıların istediği derecede gelişememiş; 700 köy yerine ancak 55'i ayaklanmış; bunlar da umûmiyetle Rodop mıntıkasındaki dağ köyleri olmuştur. Bununla berâber, Koca Balkan'daki köylerin bir kısmıyle, Despot Dağları'nın bir şûbesi umûmen ayaklanmış; âsîler Pazarcık ve Filibe dâhilindeki köyleri yakıp, rastgeldikleri kadın ve erkek müslüman halkı, katl ve îdâm ve karakolların muhâfızlarını şehîd eylemişlerdir.

Bu isyanın ilk iki günü esnâsında üç bin hâne yakıldığı ve bine yakın nüfûsun katledildiği rivâyet edilmiştir.

İşte bu vaziyet üzerine, isyanın genişliğine muttali olan Bâbıâli, ilk anda Selâmî Paşa emrinde 6 taburluk bir kuvvet göndermiş; arkadan ferîk Hacı Âdil Paşa yollanmıştır. Paşalar 9 ve 10 Mayıs'ta kuvvetleriyle birlikte Filibe'ye vâsıl olmuşlar ve harekâta başlamışlardır. Arkadan Bulgaristan'a gönderilen tenkîl kuvvetleriyle, Sırbistan hududundaki ihtiyat birliklerinin başına, "Serdâr-ı Ekrem" ünvânıyle, Çırpanlı Abdülkerîm Nâdir Paşa getirilmiştir. Böylece az zamanda 34 piyâde taburu, 2 süvâri alayı ve lüzumlu topçu

livâları ile hızlı bir tenkîl hareketine girişilmiş; gâyet muhârip olan ve eski timar an'anesini devam ettiren gönüllü müslüman kuvvetlerinden de istifâde edilmiştir. Âsîlerle Pazarcık cihetinde Otlukköy, Avretalan, Vetren veyâ Yeniköy, Derbend, Batuk Köy müsâdemeleri yapılmış; İslimiye ve Tırnova taraflarında ise İvraça, Drenova, Boyacıkköy'de çarpışmalar olmuştur. Tenkîl hareketinde 4 bin kadar âsî tepelenmiş; memleket çocukları olan "asâkir-i muâvine"nin kıyâmcıların işledikleri zulümler karşısındaki şiddetleri ise, garb matbuâtında, Türkler'in yaptığı büyük zulümler olarak büyütülmüştür. Bunları yazan İbrahim Halîl Bey "Evvelâ Robert Kollej Bulgar Lisanı mualliminin *Daily News* gazetesinin Bebek'te sâkin muhbirine Bulgaristan vekaayii hakkında istediği gibi ma'lûmât verdiğini ve ale'l-husus Botak karyesi vak'asında, hıristiyan karı ve çocuklarının idâm edildiklerini, sûret-i rikkatengîzânede kaleme aldırıp büyücek bir kitab şeklinde mevkî-i intişâra koydurulduğunu, parlamentoda hükûmetin ve dolayısiyle Sir Hanry Elliot'un muâheze edildiğini" yazmaktadır.

Görülüyor ki, kanlı isyanın haklı tenkîli dahi ma'lûm kaynaklar tarafından bir Türk zulmü olarak gösterilmekte ve hükûmetler tahrîk edilmektedir. Rus gazeteleri ise, 40 bin Bulgar kadın ve çocuğunun itlâf edildiğini yazarak, yanan ateşe petrol dökmek istemişler ve bu suretle iki unsurun imtizâc edemediği husûsundaki iddialarını tekrarlamışlardır. İbrahim Halîl Bey, İngiltere'nin bu neşriyattan sonra, Bulgarlar'ı, Ruslar'dan ziyâde himâyeye başladıklarını, hattâ meşhûr sefîrlerinin, tevkîf edilmiş âsîlerin hemen salıverilip affedilmesini dahi talep ettiğini yazmaktadır.

Bu suretle, Osmanlı hükûmeti ve Türkler, Ruslar'ın ateşlediği ihtilâl sebebiyle, hiç bir günâhı ve kusuru olmadığı halde, sırf insâniyetperverlik kılığına bürünmüş, hıristiyan taassubu ile karşı karşıya kalmışlardır. Şu neşriyât üzerine Bâbıâlî, Edîb Efendi'yi tahkîka göndermiş; onun verdiği lâyihayı, bir nasîhat-nâme ile neşretmiş; bunun üzerine Bulgarlar bunu tekzîb için delîl göstermişler, nedense bize karşı pek hassas olan İngiltere'deki efkâr-ı umûmiye, yeniden galeyâna gelmiş ve Türk hükûmeti takbîh edilmiştir. Bunun netîcesinde Behring nâmındaki bir İngiliz sefâret memuru ile Black nâmındaki şûrâ-yı devlet âzası ve bir Bulgar yeni tahkîkata girişmiş; bunlar ise, 8 bin nüfuslu olan Batuk'ın 6 bininin gaddarca telef olduğu gibi ithamlarda bulunmuşlardır. İngiltere'de Bulgarlar'ı himâye fikri Gladston nâmında, önünü sonunu görmez, âdî bir demagogun Türk düşmanlığı sebebiyle kuvvetlenmiştir. İngiltere hükûmetinin bu garip demagogun tesirinde kalarak politika değiştirmesi, Rusya'nın bir adım daha atmasına sebep olmuş ve kendi devletinin Şark'daki gerçek menfaatlerini pek fecî şekilde baltalamıştır. Liberal fırkanın bu kısa görüşlü mugâlatacısı, Avrupa'nın içine düştüğü ve bugüne

kadar devam eden garip çalkantının da en büyük müsebbilerinden biri olmuş; Osmanlı Devleti gibi büyük bir muvâzene unsurunun yıkılmasına dolu dizgin gidişi ise kendi devletinin menfaatleriyle tezat teşkîl etmiştir. Böylece Yirminci Asrın ortasında kuvvetini ciddî sûrette yitirmiş bir İngiltere'nin tohumu da, daha o zaman atılmıştır.

Bulgar isyanında, Sadrâzam Mahmud Nedîm Paşa'nın Rus tarafdarlığı sebebiyle, işi ağır aldığı ve geciktiği iddia edilmiştir. Midhat ve hempâları, yâni muhâlifleri tarafından yapılan bu iddia, gerçeklere uymamaktadır. Çünkü isyan 2 Mayıs'ta başlamış; iki gün sonra şiddetini göstermiş; ilk Osmanlı kuvveti de 5 gün sonra kıyâm mıntıkasına ayak basmıştır. Paşa ise zâten 11 Mayıs'ta azledilmiş; Bulgar isyanı ise 39 gün sürmüştür. Bu sebeple kendisine, amansız muhâliflerince yapılmış bu isnâdı haksız görmek icâp eder. Onun "İgnatiev habîsi gelmeden işimi bitirmeliyim." dediğine dâir münferit ve zayıf bir rivâyet de vardır. Paşa'nın Avrupa siyasî muvâzenesinin tebeddüle uğradığı ve âdeta Türkiye'nin Rusya ile başbaşa bırakıldığı bir politik vasatta, Petersburg hükûmetini ürkütmeme tedbîrini takîp etmesini tabiî ve mâkûl karşılamak îcâp eder. Kendisinin beyânları ve müdâfaası da bu noktada toplanmaktadır. Bu sebepten amansız düşmanları tarafından yapılan isnadları kabul etmek mümkün değildir.

Bu Bulgar ihtilâlinin enteresan husûsiyetlerinden biri de, âsîlerin "Komisyon" nâmı ile meşrûtî idâre talep etmek husûsundaki gâyeleridir. İbrahim Halîl Bey'in kitabında, 5 Hazîran'da yapılan ve Zaimof isimli Robert Kollej mezûnu bir komita reîsinin istintakında bu husûs açıkça ifâde edilmektedir. Aynı sırada dâhilde Midhat Paşa gibi bir kısım ricâl ve Jön Türkler de aynı şeyi istemekte, hattâ hâtıratından anlaşıldığına göre, İngiliz sefîri de bu husussta ısrar etmektedir. Menfaatleri, gâyeleri, endîşe ve düşünceleri birbirinden tamâmen ayrı olması icâp eden şu insanların, taleplerindeki paralellik pek dikkate şâyândır ve herhalde bunu, Bulgar âsîleriyle birlikte talep eden ricâli, pek büyük târihî mes'ûliyetin altına sokacak kadar ağırdır. Bu ağırlığı vücûda getiren sebeplerden başlıcasını da işin, dâhilî ve ictimâî zarûretlerle değil, bize yabancı iklîmlerde, ecnebî eller tarafından hazırlanması teşkîl etmektedir.

"Selânik Vak'ası"; Hâdisenin Tertîb Eseri Olduğu; Netîceleri

Bosna-Hersek isyanı müzmin halde devam ederken ve Bulgar kıyâmı en

şiddetli ânını yaşarken, hiç de tesâdüf eseri olmayan elîm bir vak'a Selânik'le birlikte bütün dünyâ siyasî mahfillerini karıştırmıştır. "Selânik Vak'ası" diye anılan ve Osmanlı hükûmetine çok ciddî günler yaşatan bu hâdise, pek basit bir sebepten doğmuştur. Avrethisarlı bir Bulgar kızı, orada tahsildarlık yapan Mehmed Emîn Efendi isimli bir zâta varmak için, ihtidâ etmek istemiş; bulunduğu yer isyan mıntıkası olduğundan Selânik'e gönderilmesi muvâfık görülmüştür. Ferâce giyip Selânik istasyonuna inen kız, burada daha evvel geleceğini haber alan Amerikan konsolosu Peritli Lazari'nin temin ettiği 150 kadar Bulgar tarafından cebren kaçırılmış ve hattâ ferâcesi dahi yırtılmıştır. Amerikan konsoloshânesinde habsedilen kızın ahvâli, Selânik'in müslüman muhîtinde hemen yayılmış; yabancıların müslüman ülkesindeki bu eşkıyâlığı, hudutsuz bir nefret celbetmiş ve bu sebeple halk, Saatli Câmi'de pek galeyanlı bir toplantı yapmıştır. Selânik Vâlisi Baytar Mehmed Re'fet Paşa, halka teskîni için, vilâyet erkânıyle birlikte câmiye gitmiş ve nasîhat vermek istemiştir. Halk nasîhattan ziyâde, devletin haysiyeti bakımından da pek hacîl kaçan meselenin düzeltilmesini, kızın iâde edilmesini ve kanaat-i vicdâniyesine karışılmamasını istemişlerdir. Aslen Amerikalı olmayan, Vadina'lı bir Rum olan bu konsolos, kızın konsoloshâneye sığındığını iddia edecek kadar maksatlı hareket etmiş ve bizzat fitneyi uyandırmıştır.

Diğer taraftan yine bizim yerli ekalliyetlerden olan Fransız ve Alman konsolosları, meseleyi görüşmek ve vâli ile temas etmek için câmie gitmişlerdir. Zâbıta ağası bunların câmie girmelerinin doğru olmadığını anlatmış ise de, berikiler, gâyet şımarık ve bâlâ-pervâzâne konuşmağa kalkışmışlardır. Bu tavırları, zâten dînî haysiyet ve millî gayretiyle kızmış ve izzet-i nefsi pek ziyâde incinmiş bulunan halkta ciddî bir iğbirar tevlîd etmiş ve bir çok kişinin üzerlerine hücûm etmesiyle netîcelenmiştir. İki konsolos da bu bâdirede hayatlarını kaybetmişlerdir (7 Mayıs 1876/11 Rebîülâhir 1293).

Ahâlinin bu fecî kızgınlığı üzerine İngiliz konsolosu, Bulgar kızının hükûmete teslîmini ihtar etmiş; bu temin edilince de galeyân sönmüştür. Fakat iki konsolosun öldürülmesi beynelmilel bir hâdise hâline gelmiş; Fransa, İtalya, Rusya ve Avusturya devletleri Selânik limanına harb gemileri göndermişler; siyasî münâsebetlerin kesilmesine mukaddime olacak derecede şiddetli muâmelelere girişmişlerdir. Hattâ askerî ve mülkî memurların acele tecziyelerini de talep etmişlerdir. Sultan Azîz şu şiddetli harekete karşı Selânik'e bir filo göndermiş ve nizâmiye askeri sevketmiştir. Bu hareket, Bulgar kıyâmının tenkîli ânında yapıldığı için, Bâbıâli'yi ürkütmeyi de hedef almış; hattâ isyan mıntıkasına asker gönderilmemesi bile talep edilmiştir. Sultan, Selânik'e her ihtimâle karşı asker yolladığı gibi, Bulgaristan'a kuv-

vetli nizâmiye taburları gönderilmesi husûsunda serî ve şiddetli emirler vermiştir.

Bâbıâli Vahan Efendi'yi vak'anın teftîşine memur etmiş; hâdisede kusurları görülen memurları tecziye ile, vâliyi azletmiştir. Ayrıca, hâdisede suçlu olduğu tesbît edilen kimselere şiddetli cezâlar verilmiş; muhâkeme edilenlerden altı kişi ise yıldırım sür'atiyle idâma mahkûm edilmiş ve tasdîk edilen cezâları infâz edilmiştir. Selânik ahâlisi bunların cenâzesini büyük bir merâsimle kaldırmış ve o gün hemen bütün dükkânlar kapalı kalmıştır. Bu hâdise, halk vicdanının mahkûm edilenleri suçlu görmediğini göstermiş ve maalesef hükûmete karşı da bir nevi protesto mâhiyeti arzetmiştir.

Selânik vak'asının bir Rus tertîbi olduğu açıkça görülmektedir ve İgnatiev'in riyâsetinde toplanan ecnebî sefîrlerin, hâdise akabinde birer filo gönderme kararı almaları, hattâ icâbında karaya asker dökmekde dahi anlaşmaları bu iddiayı ispatlar bir husus olarak görünmüştür. Amerikan konsolosu yerli bir Rum'dur ve rivâyetlere göre, Rus ajanıdır. Bu hâdisede İngiltere'nin rolü de pek şerefli değildir ve bu meselede bîtaraf görünmesine rağmen, bir kaç hafta sonra başgösteren fecî vak'alarda İngiliz gizli servisinin çalışmaları, daha açıklıkla görülecektir.

Şu Selânik vak'ası üzerine Berlin'de Bismarck, Gorçakof ve Andraşi arasında İttifak-ı Müselles (Üçlü İttifak) tarafından, başvekiller seviyesinde bir toplantı yapılmış; Bosna-Hersek kıyâmı, Bulgar isyanı ve tenkîli hâdiseleri görüşülmüş; şark meselesi hakkında bir karara varılarak, Paris Muâhedesi'ni imzalayan devletlere teblîğ edilmiştir. "Berlin Memorandumu" denilen bu muhtıraya göre, Selânik vak'asının İzmir ve İstanbul'da tekerrür edebilmesi ihtimâli mümkün bulunduğundan, düvel-i muazzamanın buralara müştereken filo gönderebilmesi, Bosna-Hersek işinin Andraşi Lâyihası'na göre iki ay içinde halli ve Türk kuvvetlerinin belli bir noktaya çekilmesi, Türkiye'nin taahhütlerinin müşterek kefâlet altına alınması; bunlar icrâ edilmediği takdîrde devletlerin "tedâbir-i müessire"ye mürâcaat edecekleri bildirilmiştir.

Rusya'nın talebiyle alınan bu karar, 13 Mayıs'ta alâkalı devletlere teblîğ edilmiş ve İgnatiev netîceyi beklemeden, propaganda ekipleriyle Selânik'teki vak'anın İstanbul'daki hıristiyanlara karşı da yapılabileceğini yaymış ve bu şâyiayı daha da kuvvetlendirmek için, sefâreti Hırvatlar vâsıtasıyle müdâfaaya kalkışmıştır. İgnatiev ve Rusya, devamlı olarak ekalliyetlerden adam kullanmakta ve çok geniş bir şebekeye sâhip bulunmaktaydı. Fiilen hareket eden, kıyâm eden, sabotaj yapan çeteler, büyüyebilecek cinsten hâdiseler çı-

karan ekipler, İngiliz gizli servislerinin faaliyetini ihlâl edecek engelleme grupları, haber yayacak propagandacılar... O devirdeki Rus sefîri İgratiev'in, bunu iyi organize ettiği anlaşılmaktadır.

İngiltere, üç müttefikin imzaladığı memoranduma red cevabı vermiş; bu sebeple de müdâhale işi, yâni zâten mâhiyeti meşkûk olan "tedâbir-i müessire"nin icrâsı keyfiyeti, ele alınamamıştır. Başvekil Derby tarafından verilen cevapta "Bu notanın Andraşi'ninkinden şiddetli bulunduğu, bunu teşdîd etmenin hiç bir hakka istinâd etmediği ve Osmanlı saltanatının hukukuna tecâvüz olduğu, ıslahat için Bâbıâli'ye zaman verilmesi ve isyan mıntıkasında âsayişin temini îcap ettiği, tedâbir-i müessire'nin ise ancak 1856 Muâhedesi'nin feshinden sonra kaabil olabileceği" bildirilmiştir. Ayrıca 20 parça harb gemisinden mürekkep çok kuvvetli bir donanma da 24 Mayıs'ta Beşike Körfezi'ne demirlemiş; Cebelitarık ve Malta limanlarında dahi askerî tedbîrlere tevessül edilmiştir. Bunun üzerine üç müttefik, muhtırayı Türkiye'ye tevdî etmemişlerdir. İşin garîbi bu donanma, Sultan Azîz'e karşı olan Midhat ve avânesine cesâret vermiş ve Pâdişah'ın hal' edilmesini, dolayısiyle temin etmiş görünmektedir.

Talebe-i Ulûmun Müretteb Nümâyişi; Bunun Hal' Çetesi Tarafından Vücûda Getirilişinin Sebepleri; Mahmud Nedîm Paşa'nın Sadâretten Azli

Hersek ve Bulgar ihtilâlleri devam ederken, Selânik vak'ası olmuş, bunun akabinde İstanbul'da bir garip karışıklık başlamıştır. Vaziyet son derece nâzik görünmektedir. Bulgar isyanı, gâyet kanlı bir halde seyretmektedir. Bosna-Hersek kıyâmı müzmin bir hâl almıştır. Türkiye, Rusya tahrikiyle ve garb devletleri arasındaki ihtilâflar sebebiyle vücut bulan Avusturya, Almanya ve Petersburg hükûmetlerinin müşterek müdâhale tehdîdi karşısındadır. Bulgar isyanının gâyet garip aksettirilişi sebebiyle ve Gladstone hizbinin tahrîkiyle, Londra hükûmeti, Osmanlı işlerinde tavır değiştirmiş gibidir. Cevdet'in tâbiriyle, tenzîl-i fâiz kararı, "Dîn ve îmânları para olan İngilizleri sâirlerinden ziyâde Devlet-i Aliyye'ye düşman etmiş; maamafih menâfî-i müşterekeye mebnî, Londra kabînesi yine bir dereceye kadar Osmanlı politikasını iltizâmdan hâli" kalmamıştır. Bununla birlikte, zâhiren "Üçlü İttifak" müdâhalesini önlemek gibi bir maksatla kuvvetli bir donanmayı Beşike Körfezi'ne göndermiştir.

İgnatiev, Bulgaristan'daki hâdiselerin, müslümanların hıristiyanlara kar-

şı buğz ve kininden çıktığını yaymış ve bu propagandasına kuvvet vermek için sefârethaneyi, 300 kadar Hırvatla müdâfaaya kalkışmıştır.

Bütün bu gâyet ehemmiyetli ve tehlikeli vak'alar karşısında, bulanık suda balık avlamak arzusunda bulunan bâzı kişiler, pek şâibeli bir komploya girişmişlerdir. Mevcut anarşiyi bir kat daha artıracak, Türkiye'yi felâket vâdilerine çok daha hızlı atacak olan teşebbüsleri düşünenler ve icrâsına yeltenenler, maalesef devletin en âlî mevkilerinde bulunmuş olan, yüksek rütbeli devlet ricâlidir. Bunların başında, Topkapı dışındaki Çırpıcı Çayırı'nda bulunan köşkünü bir fesad karargâhı hâlinde çalıştıran Midhat Paşa gelmektedir. Bosna–Hersek ve Bulgar isyanları, Selânik vak'ası, *Üss-i İnkılâp* muharririnin ifâdesine göre, Rumelili medrese talebesini tedirgin etmekte ve devletçe gerekli tedbîrlerin alınmadığı propagandasını kuvvetlendirmektedir. Yeni Osmanlılar'ın mefsedet grubu, bunlar arasında çok basit bir propaganda ile büyük netîceler alınabileceğine kaanidir ve bu yola da girmişlerdir. Pâdişah'ın aleyhinde ve onun hal'i için bir grup teşkîl etmiş olan ve fırsat kollamakta bulunan paşalar, vaktin geldiğine kaanidirler. Midhat ile etrafındaki gürûh, ilk hamle olarak, ne kadar kusurlu olursa olsun, efendisine ve taht-u tâca sâdık Mahmud Nedîm'i sadâretten atmak istemektedirler. Nitekim Cevdet "Midhat Paşa'nın el altından talebe-i ulûmu Mahmud Paşa aleyhine tahrîk etmekte olduğunu, Hüseyin Avnî'nin ise Bursa Vâliliğinde vakt-ü fırsatı gözetlemekte bulunduğunu, taraftarlarının dahi efkâr-ı âmmeyi idlâl-ü ifsâddan hâli kalmadıklarını, Rüşdî Paşa'nın da yanına gelip gidenlere hâl-i hâzırın ağırlığından bahs ile âkıbetin vahîm olduğunu tefhîm eylediğini, 'İstanbul'da ihtilâl hâdis olacak imiş.' yollu erâcif dahi işitildiğini, 70 seneden beri Dersaâdet'te ihtilâl fikrinin hatırlardan çıkmış olduğunu" yazmakta ve "Esdeka-yı devlet bu hallere nazar-ı teessüf ile dilhûn olmakta iseler de ellerinden bir şey gelmezdi." demektedir.

Görülüyor ki, Paşavât çetesi, meş'ûm gâyeleri için iyi çalışmakta ve ilk hedef olarak da Mahmud Nedîm'i seçmiş bulunmaktadırlar. Nitekim *Mir'ât-ı Hakîkat* müellifi, "Onu sadâretten ve Hasan Fehmî Efendi'yi meşîhattan düşürmek için İstanbul'da bir heyecan çıkarmanın çâresine bakılması zımnında, Murad Efendi'nin sarrafı Hrıstaki, Midhat Paşa delâletiyle medârise hafiyyen akçe dağıtıp, talebe-i ulûm ayaklandırılmıştır." demektedir. *Üss-i İnkılâb* müellifi "Bir perşembe günü talebe-i ulûm sabah dersleri için cevâmî-i şerîfede ictimâlarını müteâkip 'Tahsîl ve tefennün vakt-i âsayişte olur; böyle fitne vü fetret ve ceng-ü cidâl zamânında talebe-i ulûm müsellâh bulunur; binâenaleyh ders okumıyacağız; şu felâketlere çâre bulacağız.' diye müderris efendilere dersleri terkettirerek nümâyiş cem'iyetini teşkîle müsâraat eylediler." demektedir.

Tevfîk Nûreddin de *Sultan Azîz'in Hal'i ve İntiharı* isimli risâlesinde, paşaları bu teşebbüse sevkeden sebebi şu şekilde anlatmaktadır:

> *"Bunlar re's-i kârda* (işbaşında) *olmadıklarından, ellerinde hiç bir kuvvet yoktu. Maksadın husûlü için re's-i kâra geçmeleri lâzımdı. Bu sebebden Midhat Paşa bâzı ulemâyı kendisine celbe sa'yederek, mevki-i iktidâra geçmek istedi. Hattâ talebe-i ulûmun ayaklandırılması, rivâyete göre, Çırpıcı Çayırı'ndaki meşhûr köşkünde düşünüldü."*

Buradaki "maksadın husûlü"nden garaz, hal'i tahakkuk ettirmektir. İşte bu maksatla talebe-i ulûm nümâyişe sevkedildi. Bunların umûmiyetle Rumeli muhâcirleri olduğu, hattâ bir takım müfsidlerin sarık sararak aralarına karıştığı, Ziyâ Bey'in, gazeteci Âgâh Efendi'nin tahrikçiler arasında bulunduğu rivâyet edilmektedir. Memdûh Paşa *Mir'ât-ı Şuûnât*'ta "Tullâb-ı medâris dûlâb-ı desâis ile âdetâ baş dönmesine uğradılıp, 'Seyhülislâm Hasan Efendi'yi istemeyiz, Mahmud Paşa sadârette duracak mı? makalâtıyle cem'iyetler akdetmişlerdir." demektedir. Cevdet ise şunları yazmaktadır:

> *"Fâtih tarafından ulemâ gürûhu kıyâm ederek, Fâtih Câmi-i Şerîfinde bir kaç bin kişi toplandı. Ferdâsı bunlardan bir cemm-i gafîr Süleymanîye Câmi-i Şerîfi'ne gelip, orada teksîr-i cem'iyet eylediler. Kurenâ-yı pâdişâhîden bir iki zât bu cem'iyete gelip, ictimâın sebebini suâl ettiklerinde, sadrâzam ve şeyhülislâmın hıyânetlerinden bahs ile, anları istemediklerini söylediler. Mahmud Paşa ise ol gün mukaavelenâmeyi imzâ etmek üzere sarrafları Bâbıâli'ye cem' edip, ancak mukaavelede yanlışlık olduğundan tekrar tebyîzi lâzım gelmiş, ikinci tebyîzinde baş mâbeynci gelip mühr-i hümâyûnu Mahmûd Paşa'dan istirdat etmekle berâber, serîan Bâbıâli'den çıkmasını kendisine ihtar etmekle, Mahmud Paşa kunduralarını giymeğe vakit bulamayıp, hemen yalın ayak ve yayan Bâbıâli'den çıkıp yukarı doğru giderken, İran sefâretinin ötesinden beriye doğru talebeden bir gürûhun gelmekte olduğunu göricek, sefâretin alt tarafındaki sokaktan aşağıya doğru sapıp ve aşağıda bir araba bulup, iskele cânibine inerek, yalısına azîmet eylemiş. Meğer Süleymâniye Câmii'ndeki cem'iyet içinden fedâî tarzında bir gürûh ayrılıp Mahmud Paşa'yı îdâm etmek üzere Bâbıâli'ye geliyorlarmış. Doğru sadârete gelip Mahmud Paşa'yı sormuşlar. 'Şimdi azl olunmakla hânesine gitti.' deyü cevap verilmekle, kahveciden kahve isteyip, birer kahve içtikten sonra Süleymâniye taraflarına avdet etmişlerdir."*

Burada Mahmud Nedîm'in Bâbıâli'de idâm edilmesi husûsu, Ebuzziyâ Tevfîk'in *Yeni Osmanlılar Târihi*'nde de te'yîd edilmekte, hattâ bu keyfiyetin Hüseyin Avnî Paşa'ca talebe-i ulûmla mektuplaşılarak tesbit edildiği kaydedilmektedir.

Görülüyor ki, Hüseyin Avnî, Sakızlı ve Şirvanlı'dan sonra Mahmud Nedîm'i de kanlı bir şekilde öldürtmek istemiştir. Çeşme'ye sürüldükten sonra, bu öldürtme teşebbüsünü tekrarlıyacak, fakat Midhat tarafından mâni olunacaktır.

Mahmud Nedîm Paşa, Şeyhülislâm Hasan Fehmî Efendi'yi değiştirip Gürcü Şerîf Efendi'nin meşîhata getirilmesini istemiş; fakat Hüseyin Avnî'nin adamı olan ser-kurenâ Hâfız Mehmed Bey "Cehâlet ve hamâkatı ve bâzı muâmele-i menfaatperestânesi sebebiyle, işi, vezîrin dahi tebdîline intikal ettirmiştir."

Mahmud Celâleddin Paşa "Hâfız Bey'in Hüseyin Avnî'nin ilkaatıyle işin bütün bütün rengini değiştirdiğini" yazmaktadır.

Sultan Hamîd Hân ise, İbnülemîn'in neşrettiği muhtırada, bu mevzûda çok enteresan şekilde konuşmaktadır:

> *"Bir takım câhil ve hâcegân beyninde kadr-ü haysiyeti mefkûd asker kaçgını yobaz makûlesi birer mecidiyeye tutularak, Âgâh Efendi (gazeteci) nâmındaki leîm* (aşağılık, alçak) *gibi bir çok müfsidlerin riyâseti tahtında Yıldız Sarayı pîşgâhına tecemmu' ile Mahmud Nedîm Paşa ve Şeyhülislâm Hasan Fehmî Efendi'nin azillerini taleb eylemişler ve arzularının husûlüne muvaffak olmuşlardı. Haşerât-ı merkûme İstanbul'un ekseri mevâkiinde ve cevâmi meydanlarında dahi bir takım mitingler teşkîli ile efkâr-ı ahâliye tohm-ı fesâd ve mel'ânet ilkaa ve cümleyi Sultan Abdülazîz'den ve sâdıklarından tenfîre çalışmışlardı. İşbu âsar-ı mefsedete mukaabele lâzım gelirken, bunların nümâyişlerine kapılarak ve ürkerek, mefsedet plânları ve haşerât arbedesini, milletin arzû ve niyâtı telâkkî eyliyerek, kendi nefsine ve tâc-u tahtına sâdık olan zevâtı azl ile yerlerine bir takım hâin ve müfsidleri tâyin eyledi. Cem'iyet-i mezkûrenin hedef-i maksûdu dahi bundan ibâret idi."*

Merhûm ve mağfûr Sultan, buna ilâve olarak "Ehl-i mefsedetin şehrâyîn eylediklerini" de beyân etmektedir. Hâdiseleri çok iyi gören ve değerlendiren Hâkan'ın amcasını tenkîd ettiği ve ona târizde bulunduğu gözden kaçmamak-

tadır. Nitekim Sultan Azîz'in bir bölük askerle nümâyişçileri dağıtabileceği ve kendisini hal'e kadar götüren kötü kadere mâni olabileceği de umûmiyetle iddia edilmiştir. Fakat Pâdişah'ın buna tevessül etmeyişi, o günkü siyasî ahvâlin çok karışık olması ve yeni bir iğtişâşa sebebiyet vermek istememesiyle, yâni çok üstün bir devlet endişesiyle izâh edilebilir. Fakat burada hatâ ettiği de muhakkaktır. Bununla berâber, amcasını tenkîd eden Abdülhamîd Han da bilâhare aynı hatâya düşmüş ve İstanbul'a gelen ve bir "alacalı alayı"ndan başka bir şey olmayan Hareket Ordusu'nu, sâdık paşalarının bütün ısrarına rağmen dağıtmaya yanaşmamıştır. Onun bu hareketini de aynı âlî endîşeye bağlamak mümkündür, Fakat ne yazık ki, onun hatâsı iltiyâm bulmaz bir yara halinde uzayıp gitmiştir.

Şu îzâhatlardan da anlaşılıyor ki, talebe-i ulûm hareketi siyasî zâviyeden çok tehlikeli bir ânda zuhûr etmiş ve Paşalar kliği ile onların iç ve dış hempâları tarafından hazırlanmıştır. Ulemâ arasındaki iç çekişmelerden kuvvet almış; büyük propaganda makinasının yaydığı korkunç haberlerle halkın zihinleri dehşete sürüklenmiş; bilhassa Pâdişah'ın etrafını çeviren ve Paşalar kliğine mensup bulunan adamlar vâsıtasıyle, şimdilik ilk hedef görülen Mahmud Nedîm azlettirilmiştir (11 Mayıs 1876/16 Rebîülâhîr 1293).

Bu dehşetli propagandalar arasında aklın ve havsalanın almayacağı cinsten uydurmalar dahi mevcuttur. Bunlara göre, Pâdişah, verâset usûlünü değiştirip, oğlu Yusuf İzzeddîn Efendi'yi velîahd yapmak istemekte, bu hususta ahâliden ve askerlerden muhâlefet göreceği için, İstanbul'a 40 bin Rus askeri getirtmek tasavvurunda bulunmakta imiş. Sadrâzam'ın da senelerden beri, Rus taraftarı olduğu propagandası ile, âdeta eritildiği düşünülürse, millî menfaatlere bağlı kalmaya çalışan zihniyetin, İngiliz ipinde oynayanlarca ne derece tehlikeli şekilde bitirildiği anlaşılabilir. Maalesef bu iş yalnız Sadrâzam'a tevcîh edilmekle kalmamış; millî ve dînî ve mukaddes sembollerden biri olan makaam-ı saltanatı tenkîde kadar uzamıştır. Mahmud Nedîm, bu kudsî makaama taarruzda bir âlet olarak kullanılmış görünmektedir. Nitekim İbnülemîn, Âtıf Bey'in *Hâtıra*'sından, Paşa hakkında şu dikkate değer cümleleri almaktadır:

"Şurasını beyânda meslûbü'l-ihtiyârım ki, Mahmud Paşa, zât-ı şâhâneye sâdık olup, hasbe'l-hâl bâzı ıslahata lüzum görmüş ve bu da ol vakte göre zarûrî bulunmuş idi. Lâkin uslûb-ı hakîmânede idâre-i umûra muvaffak olamayıp, muhâlifler hakkında hemen azil ve sâir muâmele-i şedîde ile kuserâsını teksîr eyledi ve muhâlifler tarafından

bir çok neşriyât-ı bedhâhânenin önünü alamayarak, güyâ memleketi ve devleti Rusya'ya teslîm edecekmiş gibi, bir takım sâdedilânın dahi bilir bilmez itirâzâtına hedef olmuş ve içeriden ve taşradan aleyhine sözler çoğalmış ve konsolide itibarının tedennî eylemesine gerek tebea, gerek ecânibden mutazarrır olanlar ağız açmış ve Pâdişah, bu kadar ihtilâfât arasında tebeddülâta çaresiz rızâ göstermiştir."

Aynı zât, Giritli Nâilî Paşa-zâde Veliyüddîn Paşa'dan naklen "İngiliz elçisini gördüm, Mahmud Paşa'nın sadâretinde artık revnâk kalmadı, diyordu." dediğini nakletmekte ve dolayısiyle Nedîm Paşa'nın azlinin Londra hükûmetince de arzulandığına işâret etmektedir. Nitekim onun yerine makaamlara gelen Paşalar kliğinin hemen hepsi İngiliz dostu ve adamıdır.

Mahmud Nedîm Paşa, sadâretten azledildikten sonra, seraskerliğe geçmiş olan ve Paşalar komitesinin başı bulunan Hüseyin Avnî tarafından muhâkeme ettirilerek tecziye ettirilmek istenmiş, fakat Rüşdî Paşa bunu münâsip görmiyerek, uzaklaştırılmakla iktifâ edilmesini yeterli bulmuştur. Hattâ Paşa'nın Avrupa'ya gitmesi dahi teklîf olunmuştur. *Esvâtu's-Sudûr* müellifine göre, "Âmedciye 'Gitsem halk ne söyler?' diye sormuş; 'İstanbul'da topladığı altınların üzerinde oturuyor.' derler cevâbını alınca 'Sözleriniz merdûddur, hurâfât istimâına da gelemem, Avrupa'ya gitmiyeceğim; buyrun gidiniz." diye hiddetli bir cevap vermiş ve gelenleri istiskâl etmiştir.

Mahmud Nedîm, kendisi aleyhindeki bu sûiistimâl iddialarına da, yazdığı *Reddiye*'de, "Kırk şu kadar sene aklâm-ı şâhânede ve Bâbıâli me'mûriyet-i mühimmesinde, vükelâlıkta ve taşra vâliliklerinde imrâr eylediği halde, peder-mânde bir hâne ile bir âdî sâhilhâneden başka bir emlâk ve akara mâlik olmadığını; kendisinden çok sonra hizmete girmiş bîvâye eşhâsdan ibâret ekser zevâtın tedârik eylediği mükellef hâne ve sâhilhâneler şöyle dursun, bunların bir odasını döşeyen mefrûşâtın kendisinin iki hânesinin sâhip olduğu kıymete ancak müsâvî olabileceğini" bildirerek cevap vermektedir. Kendisine bu iftirâları edenlerin mâlik oldukları mal ve eşyâ ile, memuriyet müddetlerinin hesap edilmesini, uhdesinde bulunduğu şeylerle kıyâs edilmesini söylemekle afîf ve müstakîm olanın kim olduğunun ancak bu suretle meydana çıkacağını yazmaktadır. Paşa bundan sonra "Kendisinin mâsum bulunduğunu, muâmelât-ı diplomatikıyyede liyâkatli olduğunu iddia etmediğini, bununla berâber, böyle bir iktidârın yakın zamandaki sadrâzamların hiçbirinde de bulunmadığını, ancak velî-i ni'meti olan devletine ihânet etmediğini, nefsini muhâfaza için devletin hukuk ve istiklâliyetinden zâyiatı ve devlet mallarından telefâtı ve istihlâsâtı kat'iyyen tecvîz eylemediğini" söylemektedir.

"Sunûf-ı millet ve tebeanın muhâfaza ve siyânetini iltizâm yolunda fedâ-yı nefs ve âram eylediğini, hıfz-ı nefs için Avrupalılara tekâpû etmediğini, sâdık bir devlet ve millet hizmetkârı olduğunu" yazmaktadır.

Görülüyor ki, Paşa, hakkında yapılmış isnadların hemen hepsini gâyet açık ve sarîh olarak reddetmekte ve çürütmektedir. Midhat *Tabsıra*'da, kendisinin fevkalâde serveti bulunduğunu yazmakta, Cevdet ise sûiistimâli olduğunu söylemektedir. İbnülemîn "Vefâtında yalnız dört bin lirası zuhûr ettiği mervîdir." demektedir. Şu hâle göre Paşa, kendisine sûiistimâl isnâd edenlere nazaran, afîf denecek kadar nâmuslu bir adam görünmektedir.

Bir müddet sonra Çeşme'ye gönderilmiş; bilâhare de Sakız ve Midilli'ye sevkedilmiştir. Mahmud Celâleddîn Paşa "Onun Çeşme'de iken Hüseyin Avnî ve Kayserili tarafından öldürtülmek istendiğini, buna kendisinîn mâni olduğunu" Midhat'tan işittiğini yazmaktadır. Görülüyor ki, gâyet mekkâr, cinâyet işlemekte zerre kadar tereddüt göstermeyen Ispartalı, devlet adamı değil, âdî bir komitacı kafasındadır ve aklına taktığı hedefe kanla yürümektedir. Hüseyin Avnî'nin bu cinâyeti düşünmesine sebep, Pâdişah'ın onu yeniden sadrâzam yapmak istemesidir. Hattâ hal'den evvel, kendisine bu husus teklîf edilmiş; Paşa, Midhat, Rüşdî ve Hüseyin Avnî İstanbul'dan uzaklaştırılmadan sadârete gelemiyeceğini arzetmiştir. Pâdişah'ın bu tasavvurunun Paşalar kliğince işitilmesinin, hal'i çabuklaştırdığı da rivâyet edilmiştir.

Mahmud Nedîm Paşa bâzı şiirler ile bir kaç eser de yazmıştır. İbnülemîn "Onun nazmının nesrine râcih olduğunu, nesrinin âdeta rekik ve müşevveş bulunduğunu" yazmaktadır. Paşa tarîk-i Bektaşiye'ye müntesiptir ve bu bağlılığı dahi "ta'n-ü teşnie vesîle ittihaz olunmuştur."

"Farmasonluk küfri tutmuşdu cihânı bir zamân;
Şimdi de erkân-ı devlet oldu hep surh-ı serân."

beyti, onun aleyhinde yazılmıştır. İşin garîbi, millî, tamâmen bir Türk tarîkı olan, çok fazla âl-i abâ sevgisiyle birlikte sünnî bir tasavvuf cereyânı bulunan, asırlarca ordumuzun tarîkat-ı resmîliğini îfâ eden Bektaşiliğe mensûbiyeti bile tenkîd mevzuu yapılmıştır. Ne olursa olsun, onun yine de millî olan Bektaşiliğine karşı, muhâliflerinin çoğu, meşhûr Tanzîmatçılar gibi, masondurlar ve İskoçya, Fransa localarına bağlıdırlar.

Paşa, türlü bâdirelerden sonra, Sultan Hamîd devrinde "esdeka-i bendegândan" olduğu sebebiyle, İstanbul'a çağrılmış ve Dâhiliye Nâzırlığı'nda

istihdâm olunmuştur. Onun bu memuriyeti İngiliz elçisi Layard'ı ürkütmüş, fakat kendisi ve Londra bu hususta tatmîn edilmiştir.

Mahmud Nedîm Paşa târihimizin en mağdur adamlarından biridir. Onun hakkında akla ve hayâle gelmeyen isnadların hakîkatle bir alâkası yoktur. Sadâreti zamânında yaptığı azil ve tâyinler, maaş tenkîsâtı, tenzîl-i fâiz kararı, memurlar ve menfaatleri haleldâr olanlar tarafından pek fenâ karşılanmıştır; aslında dünya politik muvâzenesinde görülen değişiklik sebebiyle de zarûrî olan davranışı İngiliz siyasîlerini ürkütmüş; amansız ve pek maksatlı olan muhâliflerinin fecî iftirâlarına hedef olmuştur. Onun tarihî mağdûriyeti, birbirini tevlîd eden siyasî inkılâblar sebebiyle uzayıp gitmiştir. Kendisinin muhâliflerinden çok daha fazla olarak, millî temâyül ve politikaya muvâfık hareket ettiğini söylemek, ancak hakşinaslık olur.

Mütercim Rüşdî Paşa'nın Sadârete Tâyini ve Hal' Çetesinin İşbaşına Geçişi; Maksadlarının Meş'ûmiyeti

Mahmud Nedîm Paşa'nın sadâretten azliyle, yerine Mütercîm Rüşdî Paşa tâyin edilmiştir (12 Mayıs 1876/17 Rebîülâhir 1293). Pâdişah mühr-i hümâyûnu yeni sadrâzama teslîm ederken "Sizi halk istediğinden memur ettim." demiş; bundaki garîp mânâyı sezen Mütercim "Halk bizi ne bilsin, nâmımızın iştihârı teveccüh-i şâhânenizin semâtıdır." meâlinde gâyet müdâhinâne cevap vermiştir. Pâdişah evvelki sözünü tekrar etmiş; bu ise zât-ı şâhânenin hiddetine ve yeni heyetin iktidarda fazla kalamıyacağına hamlolunmuştur. Bu sebeple Rüşdî Paşa huzûra dâhil oluşunda büyük bir tehâlüs ibrâzına başlamıştır.

Pâdişah, Avnî'nin adamı olduğu söylenen baş mâbeyncisi Mehmed Bey'le "Âdet-i câriye vechile küçük bir âdab ile huzûra girmesini, öyle fazla hulûskârlıklarda bulunmamasını" teblîğ etmiş; Paşa ise "Kendisinin Gâzi Sultan Mahmud Han bendegânından olduğunu, Rus mareşallerinden birinin Beykoz'da Pâdişah'a mülâkî oldukda, efendimiz kucakda olarak getirildiğini, başının hizâsına kadar kaldırarak pây-i mübâreklerinden bûs ettiğini, bu sûretle pâdişahların mukaddes olduğunu hâzırûna gösterdiğini" bildirmiş ve bu beyân Sultan'a arzedilmiştir.

"Pâdişahlara perestiş lâzımdır." diyen bu adam, Sultan'ı tahttan indirmek üzere teessüs etmiş hal' komitesinin de âzalarındandır. Onun sadârete gelmesiyle Hüseyin Avnî seraskerliğe, Midhat nâzırlığa, Hasan Hayrullah Efendi meşîhat makaamına getirilmiştir. Böylece "Hal' Komitası" tamamlanmış ve kaç senedir tasavvur ettikleri, meş'ûm ve kerîh emellerini tahakkuk ettirmek için hazırlanmışlardır. Millî siyâsetin ve gâyenin tek sembolü olan makaam-ı saltanat ve hilâfetçe arzulanmayan bu heyet, kandırdığı bir kaç yüz molla itibariyle değil, kullandığı esas vâsıtalar ve en kuvvetli elemanları bakımından bir kozmopolitler cephesi teşkîl etmiş ve hemen kısm-ı âzamı da İngiliz dostu ve adamı olarak tanınmıştır. Elliot'un hâtırâtına göre, İngiliz sefîri, bunların bütün tasavvurlarından haberdardır ve yapacakları iş, kendi tâbiriyle "Her İngiliz tarafından takdîr ve tasvîb edilecek" bir harekettir. Sefîr, hal' vak'asından dört gün önce hükûmetine çektiği bir telgrafta "Yakında zuhûr edecek vak'adan" bahsetmekte ve sarayın hiç telâş göstermediğine hayret ettiğini yazmaktadır.

Görülüyor ki, hal' tam bir yabancı tasavvuru olarak görünmekte ve Paşalar kliği de âdî bir âlet mesâbesine inmektedir. Cevdet, kendisinin o sırada Suriye Vâliliği'ne tâyin edilmiş ise de, Rüşdî Paşa'nın bırakmadığını, bunun da sebebinin fikirlerini beğenmediği Midhat'ın tasavvurlarının cerh ve reddine, onu vâsıta kılmak maksadına dayandığını yazmakta ve "Tanzîmat-ı memleket hakkında Midhat Paşa'nın mesleğini beğenmez idi; benim de bâzı cihetlerde ona muhâlif olduğumu bilirdi; lâkin Midhat Paşa'yı İngiliz elçisi tesâhüp ve iltizam ettiğinden, onun efkârını red için, başka vâsıtalara mürâcaatı iltizam etmişti." demektedir. Aynı müellif, yeni heyetin çok gizli bir takım müzâkerelere giriştiklerini yazmakta, gâyet tehlikeli ve muhâtaralı olan bir zamanda icrâ edilen bu faâliyeti şöyle anlatmaktadır:

> *"Ol esnâda Rüşdî Paşa ve Şeyhülislâm ve Serasker ve Kapdân ve Reîs paşalar meyânında gâyet hafî müzâkereler cereyân etmekte idi. Neye dâir olduğunu bilmeyip ahvâl-i harbiyeye dâir zannederdik. Anlar ise, hal'-i Sultan hakkında, gizli müşâvere ederlermiş. Hâriçten kimsenin haberi yok idi ve bâzan böyle bir söz işitilse bile ehemmiyet verilmiyordu. Çünkü Avnî ve Midhat Paşaların öyle bir emr-i hatîre cür'etleri melhûz olsa dahi, makaam-ı sadârette bulunan Rüşdî Paşa gâyet ağır ve dûr-endîş bir zât olduğuna ve Hayrullah Efendi Sultan Abdülâziz Han hazretlerinin çırağ-ı hassı bulunduğuna mebnî, böyle hatarlı ve âkıbeti meçhûl bir fiil-i nâ-becâya muvâfakatları ihtimâlden bâid görünürdü. Müşârünileyhim ise, Vâlide Sultan'ın sebebiyle Mahmud Paşa'nın yine sadârete getirileceğini mahremâne haber aldıkları gibi, Sultan Abdülazîz'i hal'e karar verip, suver-i icrâiyesini sıkı sıkıya*

müzâkere etmekte imişler. Yevm-i muayyene bir kaç gün kala fetvâ emîni Kara Halil Efendi'yi celb ile kendisinden istiftâ etmişler. O dahi fetvâ vereceğini vaad etmiş ve bir gün kala Saffet Paşa gibi bâzı zevâtı âgâh etmişler. Bizlerden ise bu niyetlerini gâyet mektûm tutarlardı."

Cevdet'in şu naklinden açıkça anlaşılmaktadır ki, Paşalar devlet işlerini bir kenara koymuşlar, bütün mesâîlerini Pâdişah'ı makaam-ı saltanattan düşürmek için tedbîrler düşünmeğe hasretmişlerdir. Bunun vücûda getireceği karışıklığın, devleti ve milleti çok derinden sarsacağını, kendilerinin dahi bu sarsıntı içinde mahvolup gideceğini, âdeta hiç düşünmemişlerdir. Hâricî ve dâhilî siyâset bakımından çok tehlikeli olan bir vasatta, saltanat değişikliğinin vücûda getireceği karışıklığın ciddî sûrette düşünüldüğüne dâir bir emâre yoktur.

Midhat gibileri, "Kaanûn-ı Esâsî" ilânıyle garb efkârının tatmîn edileceğini, yabancı müdâhalesinin kaldırılacağını düşünmüş; İngiltere'den bu şartla bir destek almış görünmektedirler. Eğer bunlar sihirkâr tesirine inanmışlarsa -ki Midhat biraz da öyle görünmektedir.- dünyanın en budala adamlarıdır. İngiltere politikasını değerlendirmeden, tıpkı yakın mâzîde olduğu gibi, bir büyük hayâle kapılmışlar demektir. Midhat, en bîtaraf görüşle, Tanzîmat'ı ilân eden Reşîd Paşa olmak, onun rolünü oynamak gibi bir hayâle kapılmış; parlamento kurarak ve Kaanûn-ı Esâsî'yi ilân ederek, İngiltere'nin teveccühünü kazanmak istemiş görünmektedir. Eğer bu telâkkîde ise, Reşid Paşa misâlini de iyi değerlendirmemiş; İngiltere'ye temin edilmiş ticârî ve siyasî ivâzları, dünyâ siyâsî vaziyetini hiç düşünmemiş, ham bir hayâlin ardına takılmış demektir. Yok bunları düşünerek işe girişmiş ise, hıyânete varan bir gaflet ve dalâletin içinde demektir. Diğerlerinin, selâhiyetlerini genişletme ve keyfe-mâyeşa hüküm sürme arzûsundan başka düşünceleri yok görünmektedir. Eğer sadâretse, ona geçmiştirler; eğer mevki ve şöhret ise, ona da sâhiptirler. Eğer para ise, hepsinin maaşları yerindedir ve Mütercim hâriç, diğerleri bu hususta geniş mideli adamlardır. Eğer devlet için bir takım tedbîrleri ve isâbetli fikirleri varsa, Pâdişah, onlara mâni olabilecek bir zât değildir. Esâsen yaptıkları, basît bir nümâyiş üzerine, kendilerine en yüksek selâhiyetleri vermiştir. Sultan Azîz Han şu hareketiyle, onların devlet için alacakları tedbîrlere "Buyrun." demiştir. Halbuki herifler onu tahttan indirmek için komplolara girişmişler, millî endîşelerle hareket eden, koskoca devletin mevcûdiyetini muhâfaza edebilmesi için sarfettiği gayretten ve vücûda getirdiği kuvvetten endîşe duyan ecnebîlerin nâm ve hesâbına hareket etmeyi, daha isâbetli görmüşlerdir. Bu sebeple şu Paşalar kliğinin tasavvurlarını mâkul görmenin ve vatanperverâne bir hareket olarak mütâlaa etmenin

imkân ve ihtimâli yoktur. Bu ihtilâlci paşalar komitası, târihimizin ve millî telâkkîmizin huzûrunda, devleti yıkmağa kadar varan fecî bir mes'ûliyetin altındadır.

Hal' Tertîpçilerinin Şahsiyetleri

Türkiye'yi en derin ve tehlikeli bir girdâba sürüklemiş bulunan bu hal' hâilesinin tertipçileri, senelerden beri en yüksek devlet mansıblarını uhdelerinde bulundurmuş olan bir vüzerâ çetesidir. Bunun belli başlı âzaları Sadrâzam Rüşdî, Serasker Hüseyin Avnî, nâzır Midhat ve meşîhat makaamını işgâl eden Hayrullah ile onlara tebâiyet eden küçük bir zâbit ve sivil grubudur. Çete, belli başlı dört rüknüne istinâden, târihlerimizde "Erbaa-i hal'", "Erkân-ı erbaa" nâmıyle anılmaktadır. Bunlar hakkında yukarıki bahislerde bir hayli uzun izâhat vermiş ve şahsiyetlerini muhtelif menbâlardan naklettiğimiz müşâhedelerle resmetmeye çalışmıştık.

Hal' erbâbından Rüşdî Paşa, gâyet mütereddit, sıkıya gelince istifâ etmekle tanınmış bir adamdı. Bu huyları Pâdişah'ça bilindiği için, sadârete getirilmiş ve "Hal' gibi bir emr-i hatîre cür'et edemiyeceği tayakkun edilmiş" görünmektedir. Âtıf Bey onu "dal tâifesinden, iki yüzlü, mübtîn bir şahs-ı leîm" olarak tavsîf etmekte, bütün tereddüdüne rağmen ma'zûliyet sebebiyle "kalbinde adâvet hâsıl olduğunu ve dayanamıyarak izhâr-ı udvân eylediğini" yazmaktadır. Hal'den sonra toplanan bir mecliste "Ahd-i saltanatında on bir sene ma'zûl bulundum." dediğini; Abdülazîz Han'a, işte bu sebeple adâvet gösterdiğini kaydetmektedir. Aynı müellif, İbnülemîn'in nakleylediğine göre, Selânik meselesinde "Ecnebîlerin bize çingâne derneği nazarıyla nigâh ettiklerini, devlet nazarıyle bakmadıklarını, Pâdişah'ın da hükümdârân beyninde itibârı bulunmadığını" söylediğini yazmakta ve "Herifin bu sözlerini âtîce sûiniyetine mukaddime olmak üzere telâkkî ve tefattun ve hal'e yürüyeceğini tahattur edemedim." dediğini esefle kaydetmektedir. Bu sözler, eğer doğruysa, Mütercim'in kendi devlet ve hükümdârına bakışındaki denâati göstermekte, içinde bulunduğu aşağılık duygusunun şifâ bulmaz derecede köklü olduğuna işâret etmektedir. Şu telâkkîleriyle Mütercim, Tanzîmat paşalarının karakteristik tiplerinden biridir. Onun bu kanaati, Safvet Paşa'ya bilâhare yazdığı mektupta "Devlet-i ebed müddet-i aliyyenin sâdık ve muhlis bir bendesi ve husûsiyle velî'-i ni'met-i bî-minnetimizin bir abd-i ihsân-dîdesi, kalben ve kâliben fenâ fî's-sultan ve fenâ fî'd-devle" bir adam olduğu hakkındaki iddialarıyla da çatışıyor demektir.

Âtıf Bey'in bu sözlerden, hal' husûsuna ihtimâl vermemesi, Mütercim'in çok mütereddit bir adam oluşundan doğmaktadır. Nitekim Fuad Paşa'nın,

onun bu tereddüdünü "Eğer Cenâb-ı Hak, dünyayı yaratmak husûsunda Mütercim Paşa ile istişâre buyurmuş olsaydı, henüz âlem-i amâda kalır idik." latîfesiyle anlattığı rivâyet edilmektedir.

Sultan Azîz'in onun hakkında "Sohbeti mâkul bir herîf ise de kuvve-i icrâiyesi zayıftır ve cüz'î bir madde üzerine istifâya kıyâm eylediği mücerrebdir; hâsılı sözü müksîr ve sakîl ve nef'i kalîldir." dediği meşhûrdur. Hattâ "Bu adam her şeye itirâz eder de, devlete yarayacak bir iş olsun meydana koymamıştır; ecdâdım bu gibilerin aklıyle hareket etmiş olsaydı, Konya ovasında hayme-nişîn olmaktan kurtulamazdık, birâderim merhûmun zamânında yetişmiş olduğundan iktizâ-yı hâle göre istihdâm ediliyor." dediği de rivâyet edilmiştir.

İşte hayırlı işlerde bu derece mütereddit olan Rüşdî Paşa, güyâ hal'den evvel Bâb-ı Seraskerî'de yapılan bir toplantıda "Sultan Azîz on gün daha makaam-ı hilâfette bulunursa, memâlik-i İslâmiye'nin mahvolacağını" söyleyerek, fenâ ve şer işlerde böyle bir tereddüdü bulunmadığını izhâr etmiş görünmektedir. Memdûh Paşa *Mir'ât-ı Şuûnât*'ta onun "Mütedeyyine dindâr, mütelevvine bukalemun nigâr görünmek âdetinde olduğunu, müderrislerden hangisi cevâmi-i şerîfede talebesine icâzet cem'iyeti yapsa, oraya azîmet ile dinlediğini, istimâ'-ı Kur'ân-ı azîmü'ş-şân ve duâ-yı bekaa-yı pâdişâh-ı zaman esnâsında ise gözlerinden yaşlar akıtarak, cemaate karşı nümâyiş izhâr ettiğini" yazmaktadır.

Cevdet ise "Kimsenin aklını beğenmez bir âdem idi; nifâkı kalkan ederek her tarafı bir tavr-ı dûr-endîşâne ile idâreye çalışırdı, envâ'-ı fahşiyâtta çoğuna tefevvuku var iken, hâlini herkesten ketmeyler ve herkesle münâfıkaane sohbet eyler idi." demektedir.

Vak'anüvis Lûtfî Efendi, onu "tenperver, hodbîn, her şeye mu'teriz, atâlet ve riyâyı huy edinmiş bir koca bâtıl" olarak tavsîf etmekte ve şunları yazmaktadır:

"Sultan Azîz gibi bir velî-i ni'metin bir kaç hâinlere tebâiyetle hal'ine cesâret etmiştir. Öyle velî-i ni'met hâinidir ki, Rusya mes'elesi hakkında Bâbıâli'de defâatle akdolunan mecâlis-i umûmiyenin birinde Horhor Çeşmesi ve hokkabaz tenekesi gibi kullandığı gözlerinden yaşlar akıtarak, mazhar-ı umûmîde tebrîe-i zimmet ma'rûzunda, Sultan Azîz zamânında '14 yıl ma'zûllük hâline tahammül olunur mu?' sözüyle hal'e cesâreti garaz-ı zâtîsinden neş'et etmiş olduğunu bî-mehâbâ huzzâra ilân eyledi. Ayağının çarığını bâb-ı devlette çıkarıp şikâyet ettiği ma'zûllük zamanlarında ise şehrî 15 binden 40 bin kuruşa kadar

aldığı maaşlara dahi nankörlük etmesi garîb şeydir. Mağnisa civarında 15 bin altına almış olduğu çiftliğinin parasını harem-i çerkeziyenin verdiğini ilân etmesi kapı kethüdâsı Yusuf Cemil ile içli dışlı âmizişi çirkin şey idi. Şekli gibi tavr-ı mişvârı acîb bir heykel-i garîbdir. Zamân-ı me'mûriyetinde keyfe-mâ-yeşâ hareketi kaanun-ı tabîatı olup, dilediği zaman istihdâm edilir, istemezse kûşe-i inzivâya çekilir idi. Müşârünileyhin şımarmasına Reşid Paşa sebep olmuştur ki, bâzı muhâliflerine karşı bunu kullanır idi... Âlî ve Fuad Paşalar dahi üçüncü addiyle kefe-i mîzan-ı ikbâllerine bunu denk taşı addeylemeleri, kendisini ne oldum delisi etmiş idi."

Bundan anlaşıldığına göre, hal'e teşebbüs edişi, ma'zûliyetine ve şahsî garazına istinad ettirilmiştir. Onun kaanun-ı esâsî ve hürriyet gibi mefhumlarla bir alışverişi yoktur. Nitekim "Eğer teklîfât-ı hâriciye sırasında böyle bir şey gösterilmek mecbûriyeti olmasaydı, kaanûn-ı esâsîye muvâfakatimin ihtimâli yoktu." dediği de rivâyet edilmiştir. Buradan anlaşıldığı üzere, Kaanûn-ı Esâsî, ictimâî zarûretlerle değil, hâricî baskılara istinâden ortaya konmuştu. Paşa'nın parlamentoyu ve Kaanûn-ı Esâsî'yi "her vechile birbirine zıt olan akvâmı cem' etmekte fâidesi muhâl" bir tasavvur olarak gördüğü ve "Bizde memleketin şirâzesine muhtel olur." kanaatinde bulunduğu ve bunu meşîhatta akdedilen bir mecliste söylediği, şu fikrinin Hüseyin Avnî'ce de tasdîk edildiği rivâyet edilmektedir. Süleyman Paşa *Hiss-i İnkılâb*'ında, Mütercim'in bu kanaatta olduğunu tasdîk etmekte ve bu tasavvurlarda "mazarrat mevcuttur" dediğini nakletmektedir.

Rüşdî Paşa, bilâhare vukubulan müdâfaasında "Eli, dili, ayağı bağlı olarak erbâb-ı şerrin seyfi tahtına konulduğundan, Hüseyin Avnî tarafından pek çok ihâfeye ve tehdîdâta marûz bırakıldığından", yâni hal' işine cebren karıştırıldığından bahsetmiştir. Bunu nakleden İbnülemîn, Bebek'teki yalısında bir hayli kalabalık ziyâretçilerden birinin, hal'in kansız cereyan etmesi karşısında memnûniyet belirtmesi üzerine, müftehirâne elini göğsüne vurarak "O tedbîri onların ağ babası ittihaz etti." dediğini de nakletmektedir. Aynı müellif sahaflardan aldığı bir tomar mektup arasında, Rüşdî Paşa'nın bu muhtırasını da ele geçirdiğini söyleyerek, bunda "Hal' işini Pâdişah'a haber vermek istediğini, bunun için zât-ı şâhânenin en yakını bulunan zâta (oğlu Yusuf İzzeddîn Efendi) meseleyi anlattığını, fakat 'Beş gün mürûrunda bir sabah Hüseyin Paşa'nın kaftân-ı ceberûtu giymiş ve gözleri küçülüp burnunun delikleri öküz burnunun deliklerine dönmüş olduğu halde, Bâbıâli'de nezdine geldiğini ve Şehzâde'ye naklettiğini bi-ibâretiha tekrarladığını, alnına kurşun urmuş ve kanı kuruyup nutka mecâli kalmadığını, bir kaç dakîka eblehâne

herîfin yüzüne bakmaktan başka şakk-ı şefh edemediğini, 'Emmâ ben inanmadım, mîzâclarını bilirim, herkesi birbirine tutuşturmayı severler.' demesiyle, 'İşte biliyorsunuz ya.' diyebildiğini, Avnî'nin nasıl kinever ve dessâs ve buğzperver âdem olduğu ma'lûm bulunduğundan, Şehzâde hazretlerine mahremâne arzolunan bir emr-i mühimmin Ispartalı'ya söylenmesiyle büyük bir darbe yediğini" nakletmektedir.

Buna göre Paşa, işi Yusuf İzzeddin Efendi'ye bildirdiğini, fakat şu netîcenin hâsıl olduğunu yazmaktadır. Böylece son derece mühim bir noktaya temâs etmekte; hattâ Şehzâde'nin bile Ispartalı'ca türlü vaadlerle bendedildiği hakkındaki rivâyetlere kuvvet verir görünmektedir. İbnülemîn, Âtıf Bey'in *Hâtıra*'sından buna yakın bir fıkra nakletmekte, Şehzâde'nin, Pertevniyâl Vâlide Sultan'ın Serasker aleyhindeki "mezemmet"ini ona nakleylediğini yazmaktadır. Cevdet de *Ma'rûzât*'ında "Yusuf İzzeddin Efendi'nin her gün Bâb-ı Seraskerî'ye geldiğinden hal'e vâkıf olabilir ise de, birinin sözünü diğerine yetiştirmek ve anın dediğini buna bildirmek gibi mişvârda bulunduğunu, bu sebeple hiç kimsenin ana mahremâne bir şey söylemeğe cesâret edemediğini, Avnî tarafından 'Siz pederinize fâik ve saltanata sahîhan lâyıksınız.' yollu sözlerle iğfâl olunduğunu, pederine dahi oğlunun harîs-i câh olduğuna dâir sözler işrah edildiğini" yazmaktadır.

Buna mukabil Mahmud Celâleddin Paşa *Mir'ât-ı Hakîkat*'ta "Mahmud Nedîm Paşa'nın hal' maddesini Yusuf İzzeddin Efendi'ye ihbâr eylediğini, efendinin de bunu büyük vâlideye ve pederine söylediğini yazmakta, hattâ Şehzâde'nin 'Paşa'nın ifâdesini büyük vâlideye söylemiştim, lâkin Pâdişah'ı iknâ mümkün olmadı. Çünkü Mahmud Nedîm Paşa'nın vesvesesine hamleyledi. O vakit kendi kendime dedim ki, bâri elime bir rovelver alayım, Hüseyin Avnî Paşa saraya gelince çekip urayım.' yollu konuştuğunu kaydetmektedir. Nitekim Midhat Paşa *Tabsıra*'da bunu te'yîd eder bir iddiada bulunmakta, hal'den iki hafta evvel "Hüseyin Paşa, İzzeddin Efendi ile Göksu mesîresinde iken, Çerkes Hasan tarafından öldürülmeye teşebbüs edildiğini, fakat arkadaşları tarafından vazgeçirildiğini" yazmaktadır. Midhat'ın bu ifâdesi *Mir'ât* sâhibinin rivâyetini te'yîd etmekte ve Yusuf İzzeddin Efendi hakkındaki töhmetleri izâle eder görünmektedir. Şehzâde'nin karşılıklı lâf yetiştirme huyu bulunsa bile, pederine yapılacak suikasdı, Avnî'nin bir sözüne kanıp desteklemesine ve tasvîb etmesine de imkân yoktur. Bu sebeple Rüşdî ve Cevdet Paşalar'ın rivâyetini çürük addederek Mahmud Celâleddin Paşa'nın naklini sahîh kabul etmek lâzımdır. Esâsen Rüşdî Paşa sadrâzam olduğu için, işi bütün ciddiyetiyle huzûr-ı hümâyunda arzetmesi, Sultan'la istediği an ve saatte mahrem olarak konuşması mümkündü. Eşhâs-ı sâiredenmiş gibi, Şehzâde ile göndermesine hiç ihtiyâcı yoktu. Maksadı hal'e mâni olmak

ise, bunu mutlak sûrette husûle getirebilirdi. Fakat Mütercim o gâyede değildi. Bu sebeple Şehzâde'ye ihbâr mes'elesini, sonradan mâzeret sadedinde kullanılmak için çıtlatılmış bâzı sözlerden ibâret saymak daha doğrudur. Bilâhare çekildiği muhâkemede de, bunu müdâfaa için kullanmış ve bütün suçu, artık ölmüş olan Serasker'e yüklemiştir. İşte hal' esnâsında sadrâzam bulunan ve "Serasker çetesi"nin âzalarından biri olan Mütercim Rüşdî Paşa böyle bir adamdır.

Fakat, kendisi, diğer üç arkadaşına nazaran daha "tecrübe-dîde ve dûr-endîş" görünmektedir. Hal' çetesinin esas elebaşısı ve reîsi Hüseyin Avnî Paşa'dır. Kendisi, kaynakların umûmiyetle iddia ettiği gibi, kuvvetli bir asker de değildi. Yalnız teşkîlâtçılığının iyi olduğu söylenebilir. Herhalde hem teşkîlâtçılık, hem de askerî hayatının en büyük muvaffakıyeti, hal' ile netîcelenen saray baskını olsa gerektir. Burada da esas harekâtı Süleyman Paşa'nın yaptığı ise malûmdur. Hüseyin Avnî'yi hal' maddesine sürükleyen meselenin, bir kadın işinden dolayı memleketi olan Isparta'ya nefyi olduğu iddia edilmekte, işte bu andan itibâren Pâdişah'ı düşürmek için her fırsattan istifâdeye kalktığı ve çok büyük bir gayretle çalıştığı söylenmektedir. Onun hudutsuz derecede kindar olduğu için hal'e gittiği, umûmiyetle kabul edilmektedir. Kendisinin son derece kindar bir adam olmakla berâber, Isparta'ya nefyinden dolayı bu derece kızması, sonra sadrâzam ve defaatle serasker olmasına rağmen bu kininden vazgeçmemesi akıl ve mantığın alacağı bir iş değildir. Hiç bir insanın, sonradan kendisini iltifatlara garketmiş bir büyüğüne, bilhassa haklı bir maddeden dolayı cüz'î bir tecziyede bulunmuş efendisine karşı, bu derece kinle hareket etmesine imkân yoktur.

Bizim müverrihler bu hususta bâzı şeyler gevelemekte; fakat tam mânâsıyle ifâde etmekten çekinir görünmektedirler. Meselâ Âtıf Bey, "menâfî-i devlete külliyen müstevlî olmak " tamâından bahsetmekte, Cevdet ise "atabek-i saltanat olmak hülyâsından", "Rüşdî ve Midhat Paşaları aradan çıkarıp, diktatör olmak sevdâsından" dem vurmaktadır. Yine Âtıf Bey "Eğer Hüseyin Avnî Paşa berhayât kalsa idi Midhat'ı ve sâirlerini bertaraf edip 'Menem diger nist.' diyerek teferrüd ve tefer'un edeceğinden şüphe yoktu." demekte, yâni fir'avunlaşacağını iddia etmektedir. Ebuzziyâ Tevfîk Bey, onun hal' den sonra yapacağı şey "Rufekasını da ümerâ-yı cesûre-i askeriyeyi de birer birer ortadan kaldırarak diktatör olmaktı." demekte, buna Çerkes Hasan'ın mâni olduğunu söylemektedir. Şifâhî rivâyetlerde kendisinin "III. Napolyon'u taklîd hevesinde olduğundan" da söz edilmektedir.

Yukarıdaki rivâyetlerle mutâbakat teşkîl eden bu iddia, Eşek-zâdenin pek fazla yükseklerde uçtuğuna işâret etmektedir. Artık gözünü bürüyen hırsın bu dereceye kadar çıktığını iddia etmek biraz güçse de, herifin Londra

ve Paris'te hal' meselesi için temaslar yaptığı, kendisini kiralık bir adam olarak arzettiği, Şirvânî ve Sakızlı Paşaları maksadına muhâlefet edecek adamlar görerek siyasî cinâyetlerle ortadan kaldırdığı, Mahmud Nedîm'i bile Kayserili ile anlaşarak, zeybeklere öldürtmek tasavvurunda bulunduğu, kuvvetli bir şekilde rivâyet edilmektedir. Bütün bu cinâyetlere, bir kaç gün sonra Sultan Azîz'in şehâdeti de eklenecektir. Bu sebeple Ispartalı'yı yalnız kin ve garazla hareket eden bir adam olarak görmek mümkün ve doğru görünmemektedir.

Âtıf Bey, onun ve Midhat'ın "Cibillet-i aslîlerinde merkûz hıyânet ve habâset ile hareket ettiklerini, Serasker'in maksadının menâfî-i şahsiyesi olup dîn-ü devlet olmadığını" yazmakta, "Tahrîb-i esâs-ı devlet eyleyen melâînin biri olduğunu" söylemektedir. Aynı zât "Irz düşmanı bir şahıs olup, kahbeler celbiyle geceleri işret ve zevk ile imrâr-ı evkat ve haber aldığı hüsünlü askerî zâbitân haremlerinin kocalarını taşraya gönderip, ırzlarına tasallutla irtikâb-ı seyyiât eylediği karîn-i vusûk ve itimâddır." demektedir. Cevdet ise "Korkunç ve bed huy bir şahıs" olduğunu, "râşî" (=rüşvetci) bulunduğunu, Avrupa'dan getirtilen silâhlardan büyük meblâğlar kazandığını yazmaktadır. Hal' esnâsında icrâ ettirdiği saray soygununda "Mal derdine düşüp, câriyelerin şalvarına varıncaya kadar taharrî ettirdiği" dahi kaydolunmaktadır.

Mahmud Celâleddin Paşa onun "Ümerâ-yı askeriye içinde nufûz ve iktidar ve beyne'n-nâs sû'-i iştihâr kesbetmiş olduğunu, şehevât-ı nefsâniyeye münhemik bulunduğunu" kaydetmektedir. İbnülemîn, Kâmil Paşa'nın hal'e sebep olanları "Bir kaç menfaat-perest ve kindar hâin ile onlara tâbî olan hazeleden ibâret gördüğünü" pederi Emîn Paşa'dan naklen yazmaktadır.

Sultan Abdülhamîd Han'ın onun hakkındaki kanaati ise Abdurrahman Şeref'in nakline göre şöyledir: "Hüseyin Avnî Paşa, hâin ve nankör idi; icraatının sâiki garazkârlığıdır; devletin menfaati değildir."

İngiliz sefîri Elliot ise "Hüseyin Avnî'nin Abdülazîz'i hal' gibi gâyet mühim bir hizmette (!) bulunduğundan" bahsetmekte, şahsî otoriteye düşkün olduğu için, ölümünün isâbetli olduğunu söylemektedir. Kendi Sultan'ı, Paşa'yı hâin olarak suçlarken, İngiltere sefîri "hizmette bulunduğu"ndan övmektedir! Buna göre, hizmetin İngiltere'ye, hıyânetin Türkiye'ye müteveccih olduğunu kabul etmek lâzımdır.

İbnülemîn onun, "Sultan Abdülazîz merhûm ile âilesi hakkında zebûnkûşâne ve gaddârâne muâmelelerde bulunması, ta'n-ü teşni'a sebep olan ahvâlin en şerirlerindendir." demekte, hal'den sonra Fer'iye Sarayı'na nakledilirken, tahttan indirilmiş hükümdârını yalısının önünden geçirtmesini "Denâat ve redâatte en ileri giden ve akl-ü şuûra vedâ eden esâfil-i ceheleden

bir kâfir-i ni'metin bile sıkılacağı tezlîlkârâne bir muâmele" olarak görmekte ve bu "Kendinin her türlü mânâsıyle zelîlü'n-nefs bir adam olduğunu isbat eder." demektedir. Kendi âletlerinden biri olan Harbiye Mektebi nâzırı Süleyman Paşa ise onu "Her işinde istibdâda müteveccih bir zât-ı anûd" olarak vasıflandırmaktadır.

Bütün bu nakillerden anlaşıldığı üzere Hüseyin Avnî, hal' erkânının başı olduğu gibi, hıyânet ve denâatte, ahlâkî redaat ve sefâhatte de reîstir. Vatan, dîn, millet ve devlet duyguları ve disiplininden bu derece mahrûm, şu mukaddes varlıklara düşmanlıkta bu mertebe cür'etkâr bir adam her halde az bulunur. Onun kullandığı vâsıtalardan biri olan Süleyman Paşa *Hiss-i İnkılâb*'ında, Harbiye'de yapılacak binâ inşâatından bahsederken, bunun 96'da tamamlanacağını söylemiş; Hüseyin Avnî de "Be canım 96 senesine kadar bakalım ömr-i devlet bâkî olacak mı?" cümlesini kullanmıştır. İster müzâkere açmak için söylenmiş olsun, ister sözgelişi kullanılmış bulunsun, koskoca bir devletin üç sene daha yaşayamıyacağını söyleyen adam, o devlet için değil serasker, asker olmağa lâyık bir kimse bile olamaz. Fakat Tanzîmat devri ricâli devletleri hakkında hep ümitsizlikle dolu ve mânen bitmiş adamlardır.

Ricâlin bu ümitsizliğine mukaabil millet, tamâmen aksi bir inanç içindedir. Bu ricâl, şu hâlet-i rûhiyede bulundukları için, yabancı devletlerin adamı olmayı, kendi millet ve devletlerinin emrinde bulunmaya tercîh etmektedirler. İşte Hüseyin Avnî de bunların pek fecî ve pespâye nümûnelerinden biridir. O sırada İngiltere, Hind yolu üzerindeki Süveyş Kanalı'na çöreklenmek istemekte ve eski Osmanlı eyâletlerini merkeze rabtetmek için yeni bir faâliyete girişen, bunda muvaffak da olmaya başlayan Abdülazîz Han'ın politikasını, kendi menfaatlerine zıt görmekteydi. Onun kuvvetli bir kara ve deniz ordusu vücûda getirmek için, çok ciddî bir gayret göstermesinden, sanâyileşme hamlesine girişmesinden endîşelenmekteydi. Basra Körfezi'nde küçük bir filo kurmasını, Arab şeyhlikleriyle bağlarını kuvvetlendirmesini, Arab yarımadasını askerî ve idarî bakımdan tensîk etmesini, hilâfet nufûzunun İslâm ülkelerinde gittikçe fazlalaşmasını ve İstanbul'un yegâne merkez hâlinde görünmesini, büyük bir dikkatle tâkip etmekte, bunu istikbâldeki menfaatlerine de zıt görmekteydi. Onun parolası ne çok kuvvetli, ne de parçalanmış ve çok zayıf bir Türkiye'ydi. Ticârî menfaatlerini dâima temin eden, bununla berâber kendisine her zaman muhtaç ve bağlı kalması lâzım gelen bir Türkiye istemekteydi. Bu sebeple Rusya'nın tahrîklerine ve Osmanlı ülkelerindeki isyan faaliyetine sert bir reaksiyon göstermiyor; fakat zâhiren onu tutar da görünmüyordu. Abdülazîz Han'ın İslâm dünyasında topladığı sevgiyi, ona duyulan ümîdi dahi endîşeli nazarlarla tâkip ediyor; müs-

lümanlığın ırk ve kavim ayrılığı tanımayan çok kudretli bir inanış olduğunu, hattâ siyasî bir din hüviyetinde bulunduğunu biliyordu. Münâkale ve muhâbere imkânlarının fazlalaşması, mânevî zümrelerin ve Meşîhat makamının Hilâfet nufûzunu kuvvetlendirici faaliyetinin akislerinden şüpheleniyordu. Yeni Hâkan sâyesinde İslâm dünyasındaki ümitlenmenin kuvvetlendiğini görüyor; onun mânevî nufûzunu Sipahi isyanında anlamış bulunuyor; Şarkî Türkistan hükümdarı Yâkub Han'ın doğrudan doğruya kendisini metbû tanımasının mânâsını kavrıyordu.

İşte bu sebepledir ki, Türkiye'yi uğraştırmak için bâzı meseleler çıkarıyor; bir kısım akıldan ve zekâdan uzak münevverlere parlamento ve kaanûn-ı esâsî ilânını telkîn ile, bunlar yapılırsa, Rusya karşısında büyük sempati toplanacağı ve Avrupa desteğinin temin edileceği bildiriliyordu. Böylece bir kısım Osmanlı okumuşları ile bir kaç ricâl, bunu bir tahlisiye simidi addediyorlar; gizlice neşredilen bir beyannâmede "Türkiye müstebid bir pâdişahın yerine bilâ tefrîk-i cins-ü mezheb kâffe-i tebea-yı Osmâniye'nin vekillerinden mürekkep bir meclis-i meb'ûsân ile idâre-i umûr eden bir hükümdâr-ı âkile mâlik olursa kurtulur." yollu basit reçeteleri ilân ediyorlardı. Engelhardt'ın "Ricâl-i hükûmet-i Osmâniye'den olduklarına şüphe edilmeyen bâzı zevâtın şahsî fikirlerini" anlatan bir vesîka olarak vasıflandırdığı bu beyânnâme, Midhat Paşa'yı medhetmekte, Pâdişah'ı "müstebid" ve "mecnûn" gibi galîz lafızlarla tenkîd etmekte, "Avrupa hükûmetlerinin Türkiye'deki memurlarına bu paşa ve etrafındaki fırka ile görüşüp bir hal çâresi bulmalarını emretmeleri hâlinde, vaziyetin hemen değişeceği"ni bildirmekteydi. Midhat ile etrafındaki Jön'ler tarafından hazırlanan bu beyânnâme şu adamların İngiltere'nin ne derece gönüllü bir hizmetkârı olmak istediklerini de açıkça ortaya koymaktaydı.

Yapılan propagandalarla Sultan Azîz "Rus meclûbu" olarak gösterilmekte, pek hâinâne bir maksat tâkip edilmekteydi. Sultan Azîz 1865'te Taşkend'in zaptolunduğunu, Hocend'in aynı âkıbete uğradığını, 1868'de Semerkand'ın gittiğini, Buhâra Emîri'nin Çar'ın vâlisi hâline geldiğini, 1873'te Hive'nin işgâl edildiğini, bütün bunların da Rusya tarafından yapıldığını biliyor; hem Halîfe-i Müslimîn, hem de Büyük Türk Hâkanı olduğu için, bundan en derin bir acı duyuyordu. Ora Türklerinin gönderdiği feryâdnâmelerden pek ciddî bir uzüntüye kapılıyordu. Devamlı bir silâhlanma ve güçlenme faaliyetine giren, yanındaki mâbeyn müşiri ve vâlide kethudâsı Ferid Paşa'ya, silâhhâneyi her teftîşinde "Milletim Rusya ile henüz muhârebe edecek hâle gelmedi." diyen, İbnülemîn'in Kâmil Paşa'dan naklen ifâde ettiğine göre, Kırım'ı alma tasavvurlarıyle meşgûl bulunan Sultan Azîz "Rus meclûbu" olabilir miydi?

İngiltere, her biri bir devlet büyüklüğünde olan Türk ülkelerini yutarak Hindistan'a yaklaşan Rusya'nın, biraz Balkanlar'da ve Kafkasya'da uğraşmasını istemekteydi. Asya'daki İngiliz-Rus çekişmesi, İran ve Afganistan'da devam ediyor ve iki tarafı da sürekli masrafa mecbûr ediyordu. Bu 1872 senesinden sonra biraz hafifledi ve Rusya, Balkan milletlerini tahrîke başladı. İngiltere Avrupa'da başgösteren siyasî muvâzene çalkalanması sebebiyle, Rusya'nın bu meşgûliyetine göz yumarmış gibi davrandı. Hattâ bunu kolaylaştırır bir tavır takınarak, Türkiye'deki reform taraftarlarını, yâni Midhat ve hempâlarını, sefîri Elliot mârifetiyle desteklemeğe başladı. Sefîr, hâtırat kabîlinden yazdığı risâlede, Midhat'ın 1871'de hürriyet ve reform taraftarlarına reîs seçildiğini, yâni kendisini tâyin ettiklerini yazmakta ve "Paşa'nın, surlara yakın çiftliğine çekilip, taraftarlarıyle plânlar yapmakla meşgûl olduğunu" söylemektedir. 1875 Kasımında bu ıslahat taraftarlarından birinin kendisine geldiğini, Paşa'nın gâyesini anlattığını, o ayın ikinci haftasında buluşup, plânı birlikte gözden geçirdiklerini bildirmekte, Midhat'a "Pâdişahlık hakkında ne düşünüyorsunuz?" suâlini sorduğunu, ondan "Kudreti tahdît edilmelidir." cevâbını aldığını yazmaktadır. Bütün dünyada merkezî devletin otoritesi kuvvetlendirilmeğe çalışılırken, Bismarck Almanya'yı Hohenzollern tâcı etrafında sıkıca bağlamaya, Avusturya çeşitli milletlerden olan tebeasını Habsburg tahtı etrafında kenetlemeye, Rusya ise Çarlığı en kudretli ve mutlak bir makaam hâline getirmeğe uğraşırken, Türkiye, koskoca ülkelerini ve çok çeşitli halklarını birbirine rabteden yegâne müessesesinin, selâhiyetlerini kısmağa uğraşmaktadır. Bunu da yabancı tesiriyle yapmakta ve onlar tarafından oynatılacak kukla bir devlet tarzına gönüllü olarak tâlip olmaktadır. Elliot, "Kendisini bu tehlikeli işte teşvîk ettiğini ve cesâret verdiğini"; Midhat'ın rejim değişikliğinin husûlünde İngiltere'den görülecek yardım ve müzâharetin çok kıymetli olacağını ısrarla söylemesi üzerine, tereddütsüz ve hâlisâne teminât verdiğini yazmaktadır.

Elliot'un zâten her şeyini bildiği, hattâ bizzat direktif verdiği ve her türlü müzâheretle bulunduğu plân tatbîke geçiliyor. İlk iş olarak dehşetli propagandalar yapılıyor; İstanbul'da ve taşrada onbinlerce softanın hıristiyanları boğazlamak üzere silâhlandıkları havâdisleri çıkarılıyor. Bu taşrada heyecân vücûda getiriyor; fakat sefîre göre, İstanbul'daki Îsevîler işten haberdar oldukları için, heyecanlanmıyorlar. Görülüyor ki, İngiliz sefâretiyle müşterek çalışan Paşalar, tıpkı Bulgar komitacı metodlarını tatbîk etmekte ve kendi başında bulundukları devleti ve rejimi sarsmak, hattâ yıkmak yoluna gitmektedirler.

Aynı sırada bu haberler üzerine güyâ hıristiyanları korumak için, aslın-

da ise herhalde hal'i temin etmek maksadıyla, İngiliz Akdeniz filosu da Çanakkale ağzına geliyor.

Reformcu hükûmetin iş başına gelişi ve ona tekaddüm eden hâdiseler, arkasından hal' çalışmaları başlıyor. Sefîr, hal'den beş gün evvel hükûmetine "İstanbul'da çıkacak olan vak'a, o kadar âyan ve âşikâr olduğu halde, sarayda zerre kadar telâş mevcut olmadığını, sayısız câsusu olan İgnatiev'in bile bundan habersiz olmasına taaccüb ettiğini" bildiriyor.

Bütün bu îzâhat, hal' işinde İngiltere hükûmetinin ne kadar rolü bulunduğunu ve hiç de şerefli bir rol oynamadığını açıkça gösteriyor ve Midhat Paşa ile hal' erbâbının ne derece garîp bir mânevî sukuut içinde bulunduklarına işâret ediyor. Midhat'ın İngilizler'le alâkası sonuna kadar böyle devam ediyor. Hattâ oğlu Ali Haydar, babasının Tâif'ten yazdığı mektubu, İngiliz başkonsolosunun zevcesi Madam Denys'in etekleri arasından çıkararak vâlidesine verdiğini, babasıyle mektuplaşmalarının onlarca temin edildiğini yazıyor.

Midhat'ın işbaşından düştükten sonra muhâfaza altında İstanbul'a celbedilmesi istenince, İzmir'deki Fransız konsoloshânesine sığındığı da mâlûmdur.

Midhat'ın öyle meşrûtî idâreye taraftar, hürriyete âşık bir adam olmadığı, şahsî karakteri itibâriyle "mutlakü'l-inân, hodbîn, hod-pesend, mağrûr, her fiil ve amelde mülâhaza-i zâtiyesine perestişle müstebid" bir kimse bulunduğu rivâyet edilmiştir. Görülüyor ki, "erkân-ı erbaa"nın bu en mühim adamlarının hepsi de şahsî karakter ve temâyülleri itibâriyle tam bir müstebid iken, ne garîptir ki, Pâdişah'larına bu isnâdı yapmışlar ve bunu da o gün değilse bile bugün, tutturmuşlardır.

Hal' erkânının bir diğeri de Makaam-ı Meşîhat'ta bulunan Hayrullah Efendi'dir. *Mir'ât-ı Hakîkat*'te "Sultan Azîz'in imamlığında bulunarak, mîzâca hoş gidecek mukallidlikler ve fassallıklarla kat'-ı merâtib etmiş, âlim kıyâfetinde bir câhil-i cesûr ve cibillet-i redie ve ef'al-i rezîle ile meşhûr" bir adam olarak tavsîf edilmiştir. Hâfız Mehmed Bey onu, "hukuk-ı ubûdiyeti ve nân-u nemeki bilmeyen, câhil ve cesûr Hayrullah yâhut Şerrullah hâini" diye vasıflandırmaktadır. Ne gariptir ki, bu baş mâbeynci Hâfız Mehmed Bey de, Hüseyin Avnî'nin adamlarındandır. *Mir'ât-ı Şuûnât*, Sultan Azîz'in bu adam için "Hayrullah Efendi bizim dâirede iken 'Müfsid imam' derler idi; Rüşdî Paşa'nın tavsiyesiyle şimdi şeyhülislâm nasbeyledik, Allah vere de bir halt etmeseydi." dediğini yazmaktadır.

Görülüyor ki, "Erkân-ı erbaa" denen hal'in dört meşhûr mürettibi şahsî hırsları, hayalleri ve düşmanlıklarıyle işi hıyânete kadar vardırmaktan çekinmiyecek derecede cür'etkâr, ciddî bir devlet şuûrundan son derece yoksun, türlü ahlâkî redaatlerle mâlûl adamlardır. Bunları diğerleri tâkip etmektedir:

Yazdığı risâlesinde hal'i tamâmen kendisinin vücûda getirdiğini söyleyen Harbiye Mektebi nâzırı Süleyman Paşa da, bunlardan biridir. Sonradan vukû bulan mağlûbiyeti dahi, kendisini tutan Jön Türk çevrelerince kahramanlığa tebdîl edilmiş; askerlikten başka her şeyle meşgûl olarak, *Târîh-i Âlem* ve *Mebâni'ü'l-İnşâ* gibi eserler yazmış; bunlardaki hatâları da Cevdet'ce gösterilmiş olan bu Süleyman Paşa, kötü ahlâkı yüzünden askerlik mesleğinden bir ara atılması dahi düşünülmüş, fakat iyi ve mâlûmatlı bir zâbittir diye vazgeçilmiş bir kimseydi. Sultan'ın, onun Harbiye Mektebi nâzırlığına tâyininde Serasker'e "Şu sarı benizli, kırmızı yüzlü, zayıf adam değil mi; subhânallah, bu simâ bir türlü hoşuma gitmiyor; maamafih Allah hayırlı etsin." dediği de rivâyet edilmiştir. Türkçülüğün de mübeşşirlerinden addedilen bu "Sarışın Paşa", yazdığı risâlesinde meşrûtiyete, Midhat'la taraftar olduğunu ve bu taraftarlıkta da yalnız kaldıklarını kaydetmektedir.

İbnülemîn, Âtıf Bey'in *Hâtıra*'sında, bu hal' maddesinin "hîn-i icrâsında bâzı zâbitânın celbi lâzım geldiğinden Avnî Paşa, Kayserili Ahmed, Redîf ve Süleyman Paşalar ve sâir bâzı pezevenklikten yetiştirdikleri kimseleri sâhilhânesine çağırıp, Pâdişah'ın maksadının mülkü ve hazîneyi tahrîb ve memleketi düşmana teslîm etmekten ibâret olduğunu söyleyerek iknâ etmiş" demektedir. Şu ifâde, hal'e iştirak eden Paşalar'ın hem ahlâkî karakterine, hem de akıllarına işâret etmektedir. Pâdişah'ın hem mülkü tahrîb, hem de memleketi düşmana teslîm edeceği palavrasına inanılmasına imkân yoktur. Fakat hırşlarının ve mevkî ihtiraslarının kendilerini buna sevkettiğini de maalesef görememişlerdir. Kayserili, ümmî ve çok câhil bir adamdır. Cevdet'e göre "Hüseyin Avnî'nin gölgesi ve mahrem-i esrârı hükmündendir." Mahmud Celâleddin Paşa'ya göre "Zeybeklerden olan adamlarıyle Mahmud Nedîm Paşa'yı Çeşme'de öldürtecek" kadar âdî bir komitacı hâlet-i rûhiyesindedir. Bahriye'deki irtikâbıyla da meşhûrdur. Cesâretinden başka hiç bir mümeyyiz vasfı yoktur.

Hal'den bir hafta önce Serasker çetesine dâhil olan Redîf Paşa ise, sonradan Sultan Hamîd'in tahta cülûsu için faydalı bir rol oynamışsa da, memleketi Rus harbine doludizgin götürenlerin başında yer almıştır. Cevdet onun devletin hudûdunu dahi bilmediğini, vükelâ meclisine arzedilen raporunda yanlış ifâde ettiğini, aralarında münâkaşa olduğunu, netîcede Paşa'nın pek fenâ bozulduğunu söylemekte ve "Her devletin hududunu lâyıkiyle bilenler

erkân-ı harbiyesidir; bizim erkân-ı harbiyemiz henüz hudûd-ı Devlet-i Aliyye'yi bilmiyorlar." demektedir. Bundan başka, Süleyman Paşa kendi emrindeki ve Taşkışla'daki bir takım küçük zâbitânın bölük ve tabur kumandanlarını "vatan, millet, sakarya" nutuklarıyla avlamış ve işe karıştırmıştır.

Bunlardan başka Murad Efendi, husûsî hekimi Kapolyon, sarrafı Hıristaki ve Ziyâ Bey mârifetiyle elde edilmiş ve hal' çetesiyle münâsebet kurmuştur. Bir Osmanlı velîahdinin, taht ve tâc aleyhinde bir komploya girişi, ilk defa olmaktadır. Velîahd, etrafındaki Jön grubu sebebiyle, fenâ şekilde içkiye alıştırılmış; zaman zaman alkol krizleri geçirmiş, güyâ bunun tedâvîsi için, başka yer yokmuş gibi, Üsküdar'da İngiliz sefîrinin yalısından deniz banyosu yapmağa başlamış; yâni sefîrle de ahbâblığı ilerletmişti. Etrafındaki gürûhun tesiriyle, hareketin pek çok mensupları gibi maalesef Mason da olmuştur.

İşte bütün şu îzâhlardan anlaşılmaktadır ki, hal'i gerçekleştirmek için hazırlanan grup, tam bir kozmopolitler cephesi teşkîl etmekte, umûmiyetle İngiliz muhibbi veyâ adamı bulunmakta, ancak pek cüz'î bir kısmı şuûrsuz sâdedilâne bir vatanseverlikle hareket etmektedir. Bunlar, Abdülazîz Han'ın sembolü hâline geldiği geniş millî fikir ve ideal cephesine karşı, çok az, fakat müessir bir grup teşkîl etmektedirler. İşte halkın ve millî telâkkînin rağmına Sultan Azîz'i hal' edenlerin umûmî görünüşü bundan ibârettir.

Millî ve İslâmî İdealin Sembolü Olan Sultan Abdülazîz Han'ın Hal'i

Hersek ve Bulgar isyanlarının devâmı anında ve memleketin türlü dış muhâtaralarla karşı karşıya bulunduğu bir zamanda düşünülen hal' hıyâneti için, hazırlıklar gittikçe ilerletilmiş; ricâl-i devlet, Türkiye'nin baş meselesi sanki Sultan Azîz'in tahttan indirilmesi imiş gibi, bütün mesâîlerini buna hasretmişlerdir. Sultan tahttan indirilirse, her meselenin halledileceğine inananlar dahi olmuş; kendi aczlerini, kabahatlerini ve kaabiliyetsizliklerini hükümdara isnâd etmek kolay bir mes'ûliyetsizlik modası hâline gelmiştir. Muvaffakıyetsizliklerine karşı, hep aynı sebebi ileri süren çeteci paşalar grubu dahi, buna tamâmen inanır olmuştur. Şu hususa dikkati çeken Mahmud Muhtar Paşa, "Bir milletin sultanına el kaldırmasının dâimâ tehlikeli olduğunu, hele bir kaç vezîrin teşkîl ettiği ekall-i kalîl bir cem'iyet-i fesâdiyenin teşebbüsünün, tâmir edilmez hatalara sebep olduğunu" söylemekte ve "Eğer bir hükümdarın ıskaatı ile bir millete hürriyet ve terakkî yollarını açmak mümkün olsaydı, Türkiye, dünyanın en ileri memleketi olması îcâp ederdi." demektedir. Bu çok haklı telâkkî, Abdülazîz'i hal' eden vüzerâ çetesinin içine

düştüğü yanlış kanaatin, pek doğru bir tenkîdi olmuştur. Fakat bütün bunlar, şu koca koca paşalar tarafından hiç düşünülmemiş ve hal'e doğru bî-mehâba yürünmüştür.

Süleyman Paşa, hal'den bir hafta evvelki pazar günü, Serasker'in sâhilhânesinden çağrıldığını, ondan Sadrâzam'la görüşüldüğünü, Şeyhülislâm ile Kazasker Filibeli Kara Halîl ve Şirvânî Ahmed Hulûsî Efendi'nin dâire-i ittifaka girdiği haberini aldığını yazmaktadır. Rivâyetlere göre, ilmiye sınıfının en merdûd nümûnelerinden biri olan Kara Halîl "Bu emr-i hayra çarşaf kadar fetvâ yazarım." diyecek derecede, meslekî seviyesizlik göstermiştir. Avnî, Süleyman'a, pazar günü, Sultan Azîz'in Yıldız Köşkü'ne gitmesi muhtemel olduğunu, kendisinin yanına bir tabur alıp köşkü muhâsara etmesini, aynı anda Sultan Murad'ın saraydan alınıp, Topkapı'ya getirilerek bîat edilmesini söylemiştir. Şâyet Yıldız'a gidiş olmazsa, bir bölük süvârî ile Sultan Murad'ın dâire-i mahsûsasından alınıp, sarayın etrafının da taburlar ile kuşatılmasını bildirmiştir. Süleyman bu tedbîrin tehlikeli ve gayr-ı kaabil-i icrâ olduğunu söylemiştir. Harbiye Mektebi kumandanı, Hüseyin Avnî'nin bu fikrini "İki sene evvel sunûf-ı vükelâdan bâzılarının ittifakıyle teşekkül eden hey'et-i hafiye-i laklakiyenin cümle-i tedâbir-i sakîfesinden" addetmekte ve Serasker'in "Bu karâr-ı nâ-makûlü mevkî-i fiile koymak istediğini" bildirmektedir.

Şu vaziyete göre Serasker, hal'in icrâsını düşünebilecek bir askerî kafaya dahi mâlik değil demektir. Kayserili, bunun dağdağalı olacağını, Redîf Paşa ise işin hârice sızması ihtimâli bulunduğunu, bu sebeple teşebbüsün hızlandırılmasını söylemişlerdir.

Nihâyet, çarşamba günü Sultan Murad'ın arabasına binip Bâb-ı Seraskerî'ye gelmesi ve bunu haber alan Süleyman Paşa'nın taburları alarak Saray'ın etrafını kuşatması, Dâr-ı Şûrâ reîsi Redif Paşa'nın umûmî kumandan bulunması kararı verilmiştir. Serasker bu kararı Şeyhülislâm'a söylemiş; o da "çarşamba gününün takvîmde münderiç ihtiyâratında 'Hazer ez ibtidâ.' yazılı bulunduğu cihetle, mütevekkilen alâllah salı günü icrâ olunması" reyini vermesiyle, darbe günü yeniden değiştirilmiştir. Bunun, Serasker'in, komplonun Pâdişah'ça haber alınmasından korkması üzerine değiştirildiği de rivâyet edilmektedir.

Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılâb*'da yazdığına göre, avânesine haber göndermiş ve cebhâne bulunmadığını gördüğü için, hasbe'l-lüzûm tüfenk, revolver ve top mermisi tedârikine başlamıştır. Böylece bu salâh zâbitleri, kendi pâdişahlarına karşı muhârebeye hazırlanmışlardır.

Bu esnâda Süleyman, Serasker'ce yeniden çağrılmış ve kendisine darbe-

nin salı günü gündüz saat beş'te (yâni 12.30) icrâ olunacağını teblîğ eylemiş ve "Haydi git Midhat Paşa'ya bu yolda malûmât ver; o Murad Efendi ile muhâbere ediyor, sûret-i kararı arzetsin." demiştir. Süleyman, Midhat'ın konağına gitmiş; kararı teblîğ etmiş ve ondan "Şeyhülislâm Efendi bana bu yolda haber vermedi, behemehal Serasker Paşa bir bölük süvâri ile dâiresinden Murad Efendi'yi alarak Bâb-ı Seraskerî'ye getirmelidir." demiş; Velîahd'le kendisinin değil, Ziya Bey'in temas ettiğini söylemiştir. Midhat, yanında bulunan Ziyâ'yı çağırmış; o da "Zannederim ki, bu şekli kabul etmezler; maamafih ben doğrudan doğruya değil, doktor Kapolyon vâsıtasıyle haberleşiyorum, onu celbedelim ve Efendi'ye kadar gönderelim." mütâlaasında bulunmuştur. Bunun üzerine Süleyman, Serasker'in yanına dönmüş; olanları anlatmıştır.

Bu esnâda, Sultan tarafından Serasker Paşa'ya yâver-i mahsûs gelerek "Ya akşama veyâ sabaha efendimiz sizi istiyor." diye haber getirmiş; Süleyman Paşa'nın tâbiriyle "Bu emrin vürûdu ittifakın inhilâli ve mes'elenin duyulduğu vâhimelerini işrâb ederek, haylice ıztırab hâsıl olmuştur." Burada "El-hâin-i hâifun=Hâin korkak olur." darb-ı meselini hatırlamamak mümkün değildir. Bu çeteci paşaların yürekleri üç buçuk atmaya başlamış ve derin bir şaşkınlığa düşmüşlerdir. Bundan sonra, Murad Efendi'nin hekimi Kapolyon'la münâkaşalar cereyân etmiş; Serasker tarafı, Efendi'nin kendi başına saraydan çıkmasını, diğerleri ise asker ve ordu ile alınması îcâb ettiğini, aksi halde işin Avrupa'ca çirkin görüneceğini ifâde etmişlerdir. Murad Efendi tarafının bu noktada ısrarı, muvaffakıyetsizlik hâlinde nefislerini müdâfaa için olduğu gibi, işin öğle üzeri yapılması arzûsu da mâniâ husûlünde Paşaların kurtuluşunu sağlayıp, suçu küçük zâbitlere yüklemek maksadiyledir. Yâni hem bu âdî işe cür'et etmektedirler; hem de tıpkı bir hırsız gibi korkmaktadırlar.

Süleyman Paşa, kendi yazdığına göre, gündüz saat beşte, Efendi'nin saraydan alınmasının pek tehlikeli ve muhâtaralı olduğunu söylemiş ve buna karşı güyâ kendilerinin de meşrûtiyeti şimdiden taahhüdlerini istemiştir. Mesele bu şekilde karara rabtedilmiş ve o akşam yemekten sonra Serasker, Süleyman ve Redîf Paşalar bir yere geldiklerinde Avnî'yi derin bir endîşe içinde bulmuşlardır. Serasker, kendisine bir yâver-i mahsûs daha geldiğini, mâbeynden istenildiğini hikâye ederek, işin duyulduğundan endîşelendiğini söylemiştir. Pâdişah'ın Hüseyin Avnî'yi aratmasının sebebi, Şam ordusundan celbolunan askerin kışlalara yerleştirilmeyip, sarayın önünde bekletilmesi sebebini tahkîk imiş. Sultan Abdülhamîd Han'ın muhtırasında bu husus şöyle nakledilmiştir:

"Hüsnî Bey nâmında bir yâveri, defaatle göndermişler ise de Hü-

seyin Avnî bundan şüphelenerek 'Yarın gelirim.' deyü saraya gitmemiş ve Hüsni Bey, her ne kadar huzûra çıkıp müfsid-i müşârünileyhin adem-i itâatini ve kelâmlarını harfiyen nakletmek istemiş ise de merhû-mun kurenâsından Hâfız Mehmed Bey, zâten cem'iyet-i fesâdiye efrâdından bulunduğundan, gerek mezkûr askerin münâsebetsiz bir zamanda saray önünde vücûdunu ve gerek Hüseyin Avnî Paşa'nın, dâvet-i hümâyûna adem-i icâbetini 'Askeri Selîmiye kışlasına yerleştiriyor, yarın sabah ge-lip hâk-i pây-i şâhânenize yüz sürecektir.' deyü ehemmiyetsiz göstererek, merhûmu teskîn ve te'mîn ve uyuduncaya kadar iğfâl eyleyerek, Hüseyin Avnî ve rüfekasının hıyânet ve cinâyet-lerini setre muvaffak olmuştur."

İbnülemîn bu Hüsnî Bey'in, bilâhare Sultan Abdülhâmid Han'a sunduğu arîzasını Yıldız evrakı arasında bulup neşretmiştir. Bunda vak'ayı anlatan Hüsnî Bey "Böyle irâde-i şâhâne üzerine gelmemezlik mesbaku'l-emsâl olmadığını bildiğimden, Hüseyin Avnî Paşa'nın bu yoldaki cevap ve hareketinden müteessir olduğum halde, mumâileyh Mehmed Bey'e mükâlememizi beyân ve bu hâl inkisâr-ı nufuz-ı şâhâneyi mûcib olduğunu anlattım." demekte ve mâbeyncinin "İş zâten ehemmiyetli değil idi." diyerek geçiştirdiğini yazmaktadır. Serkeşlik eden Hüseyin Avnî'nin o saat çağrılması îcap ederken ve riâyetsizliğin sû'-i maksuda ma'tûf olduğuna o an hükmetmek lâzım gelirken, yanlış hareket edilmiştir. Bunun da sebebini, Sultan Abdülhamîd Han'ın da ifâde ettiği gibi, mâbeyncinin Serasker'in adamı olmasında görmek lâzımdır.

Esâsen hal' erkânı, o sırada ikinci velîahd olan Abdülhamîd Efendi'nin, Sultan lehinde bir harekette bulunmasından da endîşe etmişler ve onu tâkip ve kontrola aldırmışlardır. Şehzâde "Ortada dönen tezvîrleri ve fesâdları salı günü Pâdişah'a anlatmaya karar vermiş, fakat evvelce dışarıya çıkardığı, sonradan vâlide sultanın ricâsiyle yeniden aldığı sakîl yüzlü bir câriye, velîahdin dâiresine giderek, keyfiyeti bildirmiş, bunun üzerine hal' salıya alınmıştır." Bu rivâyet, *Hiss-i İnkılâb*'ın ifâdesiyle çatışmaktadır. Velîahd'i dâiresinden çıkaran Süleyman Paşa, onun hal' gününün salıya alındığından haberdar bulunmadığını yazmaktadır. Belki Şehzâde Hamîd Efendi'nin işi duyduğu ve Pâdişah'a haber vereceği hal' erkânına Velîahd dâiresinden bildirilmiş, darbe bu sebeple evvele alınmış; fakat bu husus Murad Efendi'ye ihbâr edilmemiş de olabilir.

Diğer taraftan Hüseyin Avnî bu aratılmadan ve verdiği cevaptan son derece korkmuş, işin duyulması ve Dervîş Paşa'nın seraskerliğe tâyini ihtimâline karşı, darbenin alaturka 9'a (4.30'a) alınmasına karar verilmiştir. Erkân-ı hal', yapılan bu toplantıda çok fecî korkular geçirmişler, en ufak şeyden şüphelenmişler, sâhilden geçen kayıklardan ürkerek, ha yakalandık, ha yakalanıyoruz cinsinden endîşeler beyân etmişlerdir. Süleyman Paşa bunu *Hiss-i İnkılâb*'ında şöyle nakletmektedir:

"İttifak-ı garîbeden olacak Edirne'de bulunan ferîk Şevket Paşa'nın birâderi İbrahim Bey o akşam sâhilhâne-i seraskerîde misâfir olup, ba'de't-taam, diğer odada bir müddetcik oturduktan sonra vedâ için Serasker Paşa'ya gelmiş ve Beşiktaş'a doğru gitmiştir. Meğer mumâileyhi almak için mâbeynden üç çifte kayık gelmiş imiş. Bunun üzerine vehim bütün bütün tecessüm ederek İbrahim Bey'in câsus olduğuna, burada bulunanların tahkîk-i hâli ve ihbârı için geldiğine, artık hükmolundu ve o sırada sâhilhâne önünden geçen bir tersâne sandalı dahi cümleyi ürküttü ise de, hele Kuzguncuk'a doğru giderek, biraz inşirâh verdi. Maamâ-fih mutlaka duyulduk itikaadı Serasker Paşa ve sâire beyninde câyigîr olup ve o sırada Serasker Paşa dışarı çıkarak, ne yapılmak lâzım geleceği kararı üzerinde tereddüt gösterdi ve Redîf Paşa ve Süleyman Paşa'nın bulunduğu kara tarafındaki odaya gelerek, ittifakın duyulduğunu iddia ve Redîf Paşa dahi müddeayı te'yîd suretinde bast-ı mekaal ile artık elden geleni yapmaktan başka çâre kalmadığını cevâben beyân ve Serasker Paşa dahi kavl-i mezkûru te'yîd ve tasdîk eyledi."

Görülüyor ki, Paşalar, hiç yoktan pek büyük bir korkuya kapılmışlar, hattâ işten vazgeçecek hâle gelmişlerdir. Bütün kuvvetler ellerindeyken gösterdikleri bu tereddütler, endîşeler ve pek fecî korkular, yalnız ve yalnız, asırlardan beri kökleşmiş, hânedân-ı Âl-i Osmân hükümdarlığının ruhları saran heybetinden doğmuş görünmekte, sarayında her şeyden habersiz uyuyan bir Osmanlı sultanının bile işte bu pek derin rûhî sevk-i tabiî netîcesi çok kudretli olduğuna işâret etmektedir. Kendi yazdığına göre Süleyman Paşa, vakit kaybedilmemesini; gitmesine müsâade edilmesini, meseleyi anlıyacağını ve teşebbüse devam edeceğini bildirmiştir.

Bundan sonra Serasker, Tarabya ve Büyükdere telgrafhânelerinin tutulması için emir vermiş; şiddetli fırtına ve yağmur altında üç çifte kayıkla, Bebek'teki sadrâzam yalısına hareket etmiştir. Arnavutköy akıntısında kayığın iki küreği kırılmış, bunun üzerine karaya çıkıp, şiddetli yağmur altında yaya olarak yalıya gitmiştir. Bu davranış, hiç bir mânâ ifâde etmeyen şaşkınca bir hareket olarak görünmektedir.

Serasker, Rüşdî Paşa'ya vaziyetin tehlikeli olduğunu, Pâdişah'ın işi haber almasının pek vârid bulunduğunu söylemiş ve birlikte Üsküdar'daki sâhilhâneye dönmüşlerdir. Gece vakti, Bahriye Nâzırı Kayserili Ahmed de dâvet edilmiş; Midhat'a ise hal' işinin evvele alındığı haberi uçurulmuştur. Bundan sonra Sadrâzam Rüşdî, Bâb-ı Seraskerî'ye, Kayserili Ahmed "Mes'ûdiye" zırhlı firkateynine, Hüseyin Avnî ise tersâne çatanasıyle Fındık-

lı Câmii iskelesine çıkmıştır. Pâdişah'ın asker tarafından çok sevildiği bilindiğinden, hâdise çıkarmasından korkulan Türk taburları, kullanılmamış; hiç Türkçe bilmeyen Şam redifleri ile saray muhâsara ettirilmiştir. Cevdet Paşa bunu şu dikkate değer satırlarla anlatmaktadır:

"Dolmabağçe Sarayı abluka olundukda Türk taburları celbine cesâret olunamayıp da, Üsküdar kışlasında bulunan Türkçe bilmez Arabistan redif taburları celbolunmuş ve bâzı taraftan kendilerine 'Ne haber?' denildikde 'Biz Arab uşak, Türkçe bilmez, işte fişek.' diyerek elindeki fişengi göstermiş olduğu hâriçten işidilmişti."

Görülüyor ki, vüzerâ çetesi her şeyden korkmakta ve tedbîrini de ona göre almaktadır. "Sultâniye" vapuru bunları hâmil olarak, sarayın önünde yatmış; Kayserili ise, "Mes'ûdiye" gemisine gidince karakol sandallarıyle sarayı abluka altına aldırmıştı. Süleyman Paşa, eserinde, "Asâkir-i berriyenin kara cihetini ihâtasından takrîben bir çeyrek saat sonra sefaîn-i emîriye dahi, sandallar indirerek bahren muhâsaraya ibtidâr eylediler; lâkin anların efrâd-ı askeriyesi ve ekser zâbitânı Sultan Abdülazîz'i vefât etmiş bilir idiler, yalnız kumandanları Ârif Paşa'nın bir dereceye kadar (!) ma'lûmâtı lâhik idi." demektedir. Kara tarafı Türkçe bilmez Şam redifleriyle, deniz ciheti sevdikleri Sultan'ın vefat ettiği yalanıyla kandırılmış bahriye askeriyle sarılmış demektir. Demek ki, ordu baştan aşağı yalana istinad eden bir komploya sokulmuş; ve darbe hareketi aslı esâsı olmayan bir nümâyişle devam etmiş; bir avuç zâbit ile bir kısım vüzerâ tarafından yürütülmüştür.

Halbuki aynı Süleyman Paşa, "Milleti hoşnud etmedi, ef'âl ve harekâtından memnûn olmadılar, kendisini hal' ettiler." sözlerinin Azîz Han'a söylenmesini, Dârüssaâde ağası Cevher Ağa'ya bildirmiştir. Mâdem ki hal' eden millettir ve herkes Sultan'dan gayr-i memnûndur, neden hal' mes'elesi herkesten gizlenmiştir? Milletin hoşnud olmadığı bir sultanın tahttan indirilmesi, cümleyi memnûn etmez miydi? Fakat mesele öyle değildir ve hal' işi, bütün bir millet rağmına, nerelere ve ne maksatlara bağlı olduğu mâlûm bulunan çok sevimsiz ve kozmopolit bir gürûh tarafından tahakkuk ettirilmiştir.

Nitekim İbnülemîn'in kaydına göre, Nûri Paşa, "Askere Pâdişah'ın hal'i için hocaların ayaklandığı söylenmiş, bu sebeple kendisinin muhâfaza edileceği bildirilmiş; bilâhare vukûbulan hal' ise beyne'n-nefer sû'-i te'sîr hâsıl etmiş." demekte, "Güftügû çoğaldığı için vükelânın bunları taşraya gönderdiğini, yeni gelenlere ise Sadrâzam'ın iş'âriyle Sultan Azîz'in 45 bin lirasının dağıtıldığını" söylemektedir.

Mahmud Celâleddin Paşa da "Efrâd-ı askeriyenin pâdişahlarına karşı bir sû'-i niyetleri olmadığı, hakîkat-i hâlden bîhaber olarak kullanıldıkları müsbittir." demektedir. Şu beyanlardan da açıkça anlaşılmaktadır ki, hal', pek küçük ve garazkâr bir grubun eseri olup, millete isnâd edilmesine imkân yoktur. Esâsen Paşalar'ın çok fazla telâş eseri göstermesinin sebebi de bu olmuştur.

Nitekim Fındıklı Câmii iskelesine çıkan Serasker, birliklerin saray civarına gelip gelmediğini öğrenmesi için birini göndermiş; biraz sonra hiç bir şey olmadığı haberini alınca "Ah koman Paşa." diye telâşlanmış, bir müddet çatanaya girip çıkmış, asabî asabî dolaşmıştır. Sonra tekrar gönderdiği adam, askerin geldiğini bildirmiş; bunun üzerine Serasker hazır olan arabasına binerek, saraya doğru yol almıştır.

Öte yandan, hal' işinde en mühim rolü Süleyman Paşa'nın silâhlandırdığı 300 kadar Mekteb-i Harbiye talebeleri oynamış, bunlar "Şevk ve şetâretlerinden ne yapacaklarını bilmez halde ve böyle bir teşebbüsten çıldırırcasına mahzûziyet ızhâr ederek", Murad Efendi dâiresini tutmuşlardır. Süleyman Paşa, Velîahd'in dâiresine gelmiş, Efendi'yi almaya geldiğini, acele çıkmasını istemiştir. Hal'in bir gün sonra vâki olacağını bilen Murad Efendi de telâşlanmış; adamları, Süleyman Paşa'nın silahını bırakarak içeri girmesini söylemişlerdir. Murad Efendi'nin lalası Süleyman Ağa, Süleyman Paşa'yı tanıyarak, Efendi'sine bildirmiş; bunun üzerine Velîahd "Beni alıp götürüyorlar, birâder benim dâireme gelsinler." diye Şehzâde Abdülhamîd Efendiye'ye haber göndermiştir. Böylece zorla çıkarıldığını, bir mes'ûliyeti bulunmadığını da ihsâs etmek istemiştir. Süleyman Paşa önden, seğirderek, Harbiye şâkirdânı ve askerlerle Velîahd'i selâmlamıştır. Murad Efendi, Redîf Paşa'nın bulunduğu karakola doğru biraz yürümüş; bu esnâda Hüseyin Avnî "fayton süvâr olarak zuhûr etmiş ve Velîahd'i gördüğüyle arabayı durdurup, müşârünileyhi yanına almıştır." Süleyman Paşa "Sultan Murad'ı görünce teeddüben arabadan inmek farîzadan iken, Hüseyin Avnî Paşa, ya kemâl-i havf veyâ telâşından veyâhud ziyâde kibir ve azametinden inmedi ve 'Buyrun.' deyip yanına aldı." demektedir.

Serasker ve Velîahd, Dolmabahçe kordonundan dışarı çıkmak isterlerken, Türkçe bilmeyen askerler yasak diye araba hayvanlarının göğüslerine süngülerini dayamışlar; biraz sonra içinde Serasker ile yeni Sultan'ın bulunduğu ifâde edilerek, yol açılabilmiştir. Şu hâdise, sinirleri zâten bozuk olan Velîahd'i biraz daha huzûrsuz etmiştir. Bir rivâyete göre Hüseyin Avnî kendisine tabancasını vermiş; güyâ itimâd telkîn etmek için "Hayatınız tehlikeye girerse, bununla evvelâ kulunuzu vurursunuz." demiştir. Şu hareketiyle Serasker, pek pestenkârânî bir komitacı hâlet-i rûhiyesinde ve anlayışında oldu-

ğunu göstermiş demektir. Rivâyetlere göre Velîahd, kendisine birdenbire uzatılan bu tabancadan da ürkmüştür.

Bundan sonra Dolmabahçe avlusuna inilerek, burada bekleyen üç-çifteye binilmiş, sonra yolda Serasker'in beş-çiftesine geçilmiş; yağmur ve rüzgârdan çok sıkıntı çekilmiş; nihâyet Salıpazarı önünde devriye gezen tersâne çatanalarından birisine geçilerek Sirkeci'ye çıkılmıştır. Buradan doğruca Serasker Kapısı'na gidilmiştir. Burada Sadrâzam Rüşdî, Midhat, Nâmık Paşalar ve Şeyhülislâm Hayrullah Efendi bekler halde bulunmuşlardır. Dâire-i Hümâyûna götürülen Sultan Murad'a bîat edilmiştir. Karar mûcibince Bâyezîd Kulesi'ne işâret çekilmiş; bîat merâsimi yapıldığı bildirilmiş; bunun üzerine donanmadan cülûs topları atılmağa başlanmıştır.

Sultan Azîz Han bu cülûs topları atılmağa başlarken, Pertevniyâl Vâlide Sultan tarafından uyandırılmıştır. Vâlide Sultan'ın söyleyerek yazdırdığı *Sergüzeştnâme*'den nakledildiğine göre, Pâdişah'ı uyandırmış ve keyfiyeti haber vermiştir. Sultan "Vâlidem, bunu kim etti bana, beni Sultan Selîm'e döndürdüler." demiş; vâlidesi, Avnî Paşa'nın ismini söyleyince de "Yalnız Avnî Paşa etmedi; hoşunduk koca Rüşdî Paşa, hoşunduk Ahmed Paşa." demiştir. Vâlidesi "Durunuz anlayalım." demiş; Sultan "Vâlidem ne duracağım, ben bu felâketi otuz-kırk defa düşümde gördüm; bundan sonra Cebrâil aleyhisselâm gelse devleti kabul etmem; artık makbûlüm değildir; el-hâtemülillah, Cenâb-ı Hakk'ın takdîri böyle imiş." demiştir. Pâdişah'ın gördüğünü söylediği bu rüyâ pek meşhûrdur ve ne gariptir ki, aynen çıkmıştır. Memduh Paşa *Mir'ât-ı Şuûnât*'ında bunu şöyle kaydetmektedir:

"Abdülazîz Han Sadır ve Serasker Avnî Paşa'ya iltifât-ı firâvân eylediği eyyâm arasında 'Bu gice bir rüyâ gördüm. İngiliz donanması İstanbul'a top atıyordu. Taşkışla'dan asker inip sarayı ihâta eyledi. Deniz tarafına geldim, saraydan çıktım. 'Serasker Avnî Paşa neredEdir?' suâlime 'Askerler anı paraladı.' cevâbını verdiler. Şu ne acîb rüyâ!' buyururlar. Avnî Paşa bunu istima' eder. Bâbıâlî'ye geldiğinde Mâliye Nâzırı Yusuf Paşa'yı bulur. 'Pâdişah beni azletmek tasmîmindedir; musannâ rüyâ görmeğe başladı.' diyerek keyfiyeti hikâye eder. Yusuf Paşa 'Sû-i zan etmeyiniz. Vükelâsını tebdîl husûsunda bir hükümdarın rüyâ tasnîine ihtiyâcı olmaz.' ifâdesiyle Avnî Paşa'yı te'mîne çalışır. Hâkan-ı merhûmun irtihâli günü karakolhâne bağçesinde Mâliye Nâzırı, mezkûr rüyâyı Avnî Paşa'ya ihtâr edince 'Saraydan Abdülazîz'in çıkarıldığı evet sahîh. Beni askerin paraladığı yalan.' cevâbını verdi. Avnî Paşa bunu söylediği zaman eliyle dizine de vurdu."

Başka kaynakların da te'yîd ettiği bu rüyâ, ne gariptir ki aynen çıkmış ve biraz sonra Hüseyin Avnî Çerkes Hasan Bey eliyle mukadder âkıbetine kavuşmuş; ilk kurşunu hutunına yiyince de elini şiddetle dizine vurmuştur. Osmanoğlu hükümdarlarının bu tip rüyâlara mazhariyetleri, gaybî ihtarlar ve beşâretlere mâruz bulunmaları, herhalde mânen sâhip oldukları ulvî vasıfların bir netîcesi olsa gerektir. Hal'den 40 gün önce görülen ve bir çok kimselerin de Hüseyin Avnî vâsıtasıyle bildikleri bu rüyâ, aynen çıkmıştır.

Hüseyin Avnî'nin "musannâ" dediği bu rüyâya mukabil, kendisinin de Cevdet'e naklettiği ve her önüne gelene söylediği bir rüyâ vardır ki, hal'i mânevî te'yîd için tasnî' edildiği ayan beyan görünmektedir. Buna göre, güyâ hal'i icrâ için, rüyâsında Peygamber'den emir almıştır. İcrâ ettiği kerîh bir fiili meşrû göstermek için, uydurulmuş olduğu açıkça anlaşılan ve esâsen vukûatla da aksi sâbit olan bu musannâ rüyânın, Pâdişah'ınkıyle mukaayesesine imkân yoktur. Sultan Azîz Han, belki de, gördüğü bu rüyânın tesiriyle, kadere râzı olmuş ve huzûruna giren mâbeyncisi Mehmed Bey'e "Böyle olacağını biliyordum. Zîrâ selâtîn-i sâlifeden benim gibi bu devletin i'lâ-yı şevket ü şânına hizmet edenler dûçar-ı felâket oldular. Amcam şehîd-i mağfûrun uğradığı felâketin derecesi sahâîf-i târihi al kanlara boyadı; cümleye bir esef-i ebedî yâdigârı bıraktı. Bu her bâr gözlerimize çarpmaktadır. İşte onların gördükleri felâket benim hakkımda da zuhûra geldi." demiştir. Sonra da "Benim silâhlandırdığım asker, tanzîm ve ıslâh eylediğim donanma, bu dakîkada beni ablukaya almışlar; bu halde buradan nasıl giderim, fakat gitmemek de olmaz." diyerek, Topkapı'ya hareket için hazırlanmışlardır.

İşte bu sırada müellifler, hal' hareketini icrâ eden paşalar grubunun bir hiç olduğunu beyân ve ifâde ederek, Sultan Azîz Han'ın en ufak bir hareketinin, meseleyi tamâmen ber-akis edebileceğini söylemektedirler. Bunlardan Mahmud Celâleddîn Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*'ında:

> "*Cesûr, fedâkâr, rey ehli bir yâr-ı sâdıkı bulunup da Pâdişah'ı askerin yanına götürse, bu hâle tasaddî edenlerin garazkârlıklarını anlatsa idi, âlem birbirine girip iğfâlât-ı fâside ile sevkolunan askerin süngüleri tersine dönmek ve mürettib-i fesâd olanları tepelemek ağleb-i melhuzât idi. Fakat saray hizmetindeki askerî ümerâ ve kurenâ ale'l-umûm rüşvet ve cem'-i mâle mütemâyil bir takım erâzil olup, içlerinde Hâfız Mehmed Bey gibi, Avnî Paşa meclûbu hâinlerin de bulunması, garazkârların cür'etlerini tezyîd ve teşebbüslerini teshîl eyledi.*"

demektedir.

Memduh Paşa ise *Halil'ler ve İclâslar* adlı eserinde şunları söylemektedir:

"Donanmanın hizâsından geçildiği esnâda bu beş-çifte, mütecellidâne bir emir ile zırhlı sefîneye yanaştırılarak, henüz pâdişahlığı üzerinde olan Abdülazîz Han gemiye girmekle, en büyük zâbitine hitâben 'Kumandan nasbeyledim, bana mahsûs olan sancak küşâd olunsun, diğer zırhlılara bayrak işâreti verilsin, baş kaptanlar dümene gelsin, topları doldurt.' emrini telâkkî ve kumandanlık mertebesine lâhza-i vâhidede terakkî eden o büyük zâbit, 'Fermân efendimizin.' demesi ihtimâl hârici midir? Pâdişah, bayrak işâretiyle ümerâ-yı bahriyeyi nezdine takrîb ve 'Cümlenizi sâdık bilirim, rütbenizi terfî' ettim.' kelimâtıyla tatyîb eylese, 'Efendimize sadâkattan ayrılmayız.' cevâbını verecekleri bedîhî idi. Süferâ-yı devlet-i muazzamayı da sefîneye dâvet ettirip, onlarla görüşmüş olsaydı, maslahat nereye varırdı? Bâb-ı Seraskerî'de toplanmış dört beş paşa ne yapabilirdi?"

Cevdet Paşa da *Tezâkir*'inde bu kanaate iştirak eder bir lisan kullanmaktadır:

"Sultan Abdülazîz, sarayı abluka eden askere karşı 'Sizi techîz eden benim, silâhlandıran benim, bir takım hâinlerin sözüne aldanmayınız.' diyerek meydana çıkmış olsa idi, askeri kendine celb-ü imâle ederek, hüsemâsına galebe etmesi melhûz-ı kavî idi. Lâkin ol gün hiç bir şey demeğe muktedir olamayıp, bir iş yapamadı. 'Ve kâne emrullahi mef'ula."

Görülüyor ki, o devirde yaşayan şu ricâlin kanaatleri, Sultan'ın en ufak bir beyânıyle, Serasker çetesinin bütün yaptıklarının ifnâ edilebileceği noktası etrafında toplanmaktadır. Şu kanaatler Sultan Azîz'in pek âdî ve basit bir komploya uğradığını, bunu yapanların bizzat dayandıkları kuvvetler nezdinde de nufûzlu bulunmadıklarını göstermekte, o zamanki ricâlin çoğunun bunu desteklemediklerini de ifâde etmektedir. Hal', yüksek mevkî sâhibi olmalarına rağmen, bir avuç adam tarafından vücûda getirilmiş; bunların ordu nezdinde ve bilhassa ahâli arasında geniş taraftarları da bulunmamıştır.

Pâdişah, kendisinin hal'ini, her ne kadar ceddi Sultan III. Selîm'e benzetmiş ise de, benzerlik ancak hal' noktasında mevcût görünmektedir. Çünkü Sultan Selîm, önce kendisine karşı bir hareketle karşılaşmamış; askerin, Bâbıâli'nin, ulemânın ve ahâlinin cedîdci gruba karşı muhâlefetine mâruz kalmıştır. Sultan Azîz'in hal'inde ise mesele tam tersidir. Geniş halk toplu-

lukları, deniz ve kara kuvvetleri, Bâbıâli ve vüzerânın bir çoğu, pek cüz'î bir kısım istisnâ edilirse, kendisini hâlâ büyük bir hâhişle tutmakta ve sevmektedirler. Ayrıca kendileri, Sultan Selîm'in zamanındaki gibi çok yavaş gelen, geniş, ciddî, kuvvetli bir muhâlefete mâruz bulunmamış, bir gece baskını ile, ânî ve âdî bir komploya uğramışlardır.

Azîz Han'ın hal'i, arzettiği mânâ ve ehemmiyet bakımından da çok fecî olmuş ve pek fenâ netîceler doğurmuştur. Zâbitlerin siyâset batağına saplanışları, işin yalnız bir hal' ile kalmayıp, rejim meselesi hâline gelişi, bir takım garip nümâyişlerin başlayışı, bunun bâzı zâbitlerce kendi eserleri diye tutulması, askerî hiyerarşinin az çok bozulması, ordunun harb gücünü azaltmıştır. Komplocu paşaların ve zâbitlerin hayalperest siyâsetleri ise Türkiye'ye fecî bir felâket hazırlamıştır.

İşte bu sebepten, Sultan Azîz'in komplocuların ipliğini bir iki dilîrâne hareketi ve beyânı ile alt-üst edebileceği halde, buna tevessül etmemesi tenkîd mevzûu yapılmıştır. Sultan'ın ikinci şehzâdesi olan Abdülmecîd Efendi'nin, bu hususta "Hal' teblîğ edildiği zaman pederim, bir müddet tevakkufla müdâfaaya tevessül edilmesini düşünmüş ve ne suretle ve kimler tarafından hal' olunduğunu anlayıncaya kadar müdâfaa ederim, fakat memlekette bir felâket zuhûruna ve bir çok kan dökülmesine sebep olmaktan korkarım deyip, Topkapı Sarayı'na azîmet etmiştir." dediği rivâyet edilmiştir. Bu rivâyete göre, Sultan Azîz de, önce mukaabele göstermek istemiş; fakat "nizâm-ı âlem" için bundan vazgeçilmiştir. Osmanlı hükümdarlarının nizâm-ı âlem husûsunda gösterdikleri endîşe dâima çok kuvvetli olmuş; devlet için şiddetli tedbîrlere mürâcaat etmekten çekinmeyenler, iş şahıslarına intikal edince, dâima nefsî ferâgati ihtiyâr etmişlerdir. Kendi nefisleri için nizâmı haleldar etmekten şiddetle çekinmişlerdir. Onların bu ferâgatleri, çok köklü bir devlet şuûruyla yetiştirilmelerinden neş'et etmiştir. İşte Sultan Azîz'i âtıl kalmaya sevkeden başlıca sebep de bu nizâm endîşesi olsa gerektir.

Bundan sonra mahlû' (indirilmiş) Sultan, Topkapı'ya gitmekte acelecilik göstermiş ve yanında şehzâdeleri Yusuf İzzeddîn ve Mahmud Celâleddin Efendiler, başkâtip ve baş mâbeynci olduğu halde beş-çifteye binmek üzere hareket etmiştir. Bu sırada İkinci Hâzinedâr Kalfa, mâbeyncilere "Gözünüz kör olsun, biriniz de ihtâr etmediniz, cümleniz birliksiniz." diye beddua etmeye başlamış; bu hengâme arasında bile itidâlini kaybetmeyen Hâkan-ı sâbık "Sus artık, o lâkırdının sırası geçti; sokumu getirin, Yusuf'la Mahmud nerede? Çağırın!" diyerek işi teskîn etmiş ve lâkırdıyı başka mecrâya dökmüştür. Dâima yatak odasında bulundurduğu, Sultan Selîm'in târihî palasını, sokusunun altına asarak, mahzûn ve mükedder bir halde, fakat vakur adımlarla dâiresinden çıkmış; ağaları ve saray halkının hıçkırıkları ile rıhtıma ine-

rek beş-çifteye binmiştir. Pâdişah'ın kayığı rıhtımdan ayrılırken şiddetli bir yağmur boşanmış; sandal, yeni cülûs münâsebetiyle donanmış harb sefînelerinin arasından geçerek, Topkapı'ya yönelmiştir. Sultan, büyük gayretler ve çalışmayla kurduğu, bu donanma arasından geçmiş; mürettebât, şu hazîn gidişi küpeştelere abanarak seyretmişlerdir. Topkapı'ya vâsıl olan Sultan, sâhilde bekleyen arabaya binmiş; maiyetindekiler ise faytonun yanında âheste âheste yürüyerek saraya girmişlerdir.

Mahlû' Sultan'a Selîm-i Sâlis dâiresi tahsîs edilmiş; Abdülazîz Han bunu tesâdüfe hamletmemiş ve "Beni amcam gibi burada itmâm etmek isterler." cümlesini sarfetmiştir. Her tarafı alt üst olmuş olan, oturacak bir yeri bile bulunmayan dâirede, Sultan Azîz'e bir sandalya bulunmuş ve yağan yağmurdan sırılsıklam olduğu için, burada bir müddet beklemiştir. Başmâbeynci Dolmabahçe'den elbise getirtmiş, mahlû' Sultan, ancak böylece ıslak libaslarını değiştirebilme imkânını bulmuştur. Bir müddet sonra muhterem vâlideleri ve diğer şehzâde ve sultanlar da gelmiş; annesi oğluna kavuşunca, sarılıp ağlamaya başlamış; sâbık hükümdarın da gözleri yaşarmıştır. Sultan Azîz, burada oturulacak yerin bulunmadığını, çocuklarının sefîl vaziyette ortada kaldıklarını görünce, hemen bir hokka kalem istemiş ve Osmanlı tahtına cülûs eden yeğenine, bir hattatın elinden çıkmış kadar güzel bir yazı ve çok metin bir muhâkeme mahsûlü olan şu mektubu yazmıştır:

"Evvelâ Cenâb-ı Allah'a, ba'dehu atebe-i şevketlerine sığınırım. Hıdmet-i milletde mesâî etmiş isem de hoşnûdî hâsıl edemediğimi beyân ve zât-ı şâhânelerinin hoşnûdî-i milleti müstelzim olacak hayırlı işlere muvaffakıyetlerini temennî ile berâber, kendi elimle silâhlandırdığım asker beni bu hâle getirdiğini tahattur buyurmalarını, tasaddîye ibtidâr edecek, mürüvvet ve insâniyet, sıkılmışlara yardım etmek meziyetini gösterdiğinden, tenhâ-yı ıztırâbdan halâs ile bir mahall-i mahsûs için, inâyet-i şehriyârîlerini ricâ eder 've saltanat-ı Âl-i Osman'ı Sultan Mecîd Han hazretlerinin hânedânını tebrîk' eylerim."

Bu mektup Sultan Azîz'in yeni cülûsu tasdîk ve tasvîp ettiğini de belirttiği için, o zamanki gazetelere dercedilmiş ve ilânından fayda umulmuştur. Fakat mektubun neşri, Sultan Azîz'in çok sağlam ve metîn bir muhâkemeye, pek yüksek bir mantıka ve inşâ kaabiliyetine sâhip olduğunu göstermiş; hal'ini meşrû kılan fetvânın muhtevâsıyle de pek fecî bir tezat teşkîl etmiştir. Bu sebeple ahâli arasında kîl-ü kaal fazlalaşmış; ilmiye mensupları beyninde bile Bâb-ı Meşîhat'ın pek meş'ûm bir yalana âlet edildiği söylenerek, bu mukaddes makaamın tenkîde uğramasına sebep olunduğu itirazları yapılmıştır. Çünkü bu fetvâ, şu mânâsız ifâdeleri taşımaktaydı:

"Emîrül'l-mü'minîn olan Zeyd, muhtelü'ş-şuûr ve umûr-ı siyâsiye-den bî-behre olup, emvâl-i mîrîyeyi mülk-ü milletin tâkat ve tahammül edemiyeceği mertebe mesârif-i nefsâniyesine sarf ve umûr-ı dînîye ve dünyevîyeyi ihlâl-ü teşvîş ve mülk-ü milleti tahrîb edip, bekaası mülk-ü millet için muzır olsa hal'i lâzım olur mu?

"El-cevap: Allâhu teâlâ a'lem, olur.

Ketebehü'l-fakîr
Hasan Hayrullah
afûye anhü."

Cevdet, hal' günü fetvânın biri tarafından Rüşdî Paşa'ya verildiğini ve Paşa'nın da alenen okuduğunu yazmakta ve bunun "Fetvâhânenin usûl ve şekline ve muhtevâsına bağlı olduğu için, verilen cevâbın da buna istinâd etmesi tabiîdir. Bu sebeple, "Cinnet, cehâlet, umûr-ı dînîyeyi ihlâl, mülkü tahrîp, emvâl-i mîrîyeyi mesârif-i nefsâniyeye sarf" eden bir halîfenin hal'i yalnız câiz değil, hattâ evleviyetle elzemdir. Fakat acaba Sultan Azîz, bu kerîh ameller ile tavsîf edilen bir Halîfe "Zeyd" midir? İşte mesele budur. Sultan Azîz'in böyle olmadığı, tamâmen ahlâk-ı memdûha, amel-i mümtaze ile muttasıf bulunduğu muhakkaktır. Cevdet'in iddiası nazara alınırsa, iftâ makaamında bulunan şahıs, mer'î usûl ve şekle muvâfık olmayan bir fetvâ çıkarmış ve bunu bizzat şahsı adına yapmıştır. Pâdişah hal'lerinde, hüccet-i şer'iye tanzîm ile, ulemânın imzâları ve mütâlaaları alınmak îcâp ederken ve mer'î an'ane bu iken, usûle riâyet edilmemiş demektir. Böyle bir pestenkârâne, usûlsüz, şekilsiz ve Sultan Azîz'i mi, yoksa Zeyd'i mi kasdettiği belli olmayan, bir ferdin verdiği bir kaç cümlelik âdî bir yazı ile işin içinden çıkılmıştır. Bu fetvâ, maalesef, Cevdet'in "Abdülazîz Han'ın çerâğ-ı mahsûsu" dediği bir adam tarafından verilmiş ve velî-i ni'metini düşürmek için kullanılmıştır. Fetvânın, Cevdet'in "iyi bir fakîh" diye tavsîf ettiği Kara Halîl tarafından verildiği hakkında da rivâyetler vardır. Maalesef, bilâhare Sultan Hamîd Han hakkında verilen fetvâ da aynı şekilde usûlsüz ve mer'î kaaidelere muvâfık değildir. Zâten Osmanlı ulemâsı "Hal'de şeâmet vardır." diyerek, hal' fetvâsı vermekten dâima ictinâb eder görünmüşlerdir. Onların bu ictinâbını hem kendi müesseseleri, hem de bunun vücût vereceği siyasî ve ictimâî karışıklıklara mâni olma zâviyesinden takdîrle karşılamak lâzımdır. Bu sebeple usûllere aykırı olan şu fetvâ hakkında daha ziyâde söz söylemek zâiddir.

**Hal'den sonra Vüzerânın Şaşkınlığı,
İlk Defa Olarak Harem-i Hümâyûn'a Tecâvüz
ve Saray Yağması**

Sultan Azîz Topkapı Sarayı'na giderken, Sultan Murad da Seraskerlik'te, de'b-i dîrîn-i Osmaniye'ye gayr-ı muvâfık olarak icrâ edilen bîat merâsiminden dönmüş ve Dolmabahçe Sarayı'na gelmiştir. O sıralarda Beylerbeyi'nde bir yalıda müsteciren oturan Cevdet Paşa, birbirini tâkip eden top sesleriyle uyandırılmış ve bunun fevkalâde bir vak'aya işâret olduğunu anlıyarak, kayık hazırlatılmasını emretmiş; saraya doğru hareket etmiştir. O günkü karışık vak'aların heyecânını ve havasını veren, darbe ânında Dolmabahçe Sarayı'nda cereyân eden hâdiseleri de belirten Cevdet, şunları söylemektedir:

"Dolmabağçe Sarayı'na takarrübümüzde Murad Efendi, saltanat kayığına râkiben, aşağıdan yukarıya doğru gelip geçerek, saltanat kapısına yanaştı. Biz de vezîr dâiresi iskelesine çıktık. İçeri dâhil olup, vezîr odasına girdim. Şu hâle nazaran, Sultan Abdülazîz'in füc'eten vefât etmiş olmasına zâhib oldum ise de, Pâdişah-ı cedîd bermutâd Topkapı Sarayı'na gidip de, icrâ-yı resm-i bîat olunacağı ev'ânda, aşağıdan yukarıya kayık ile gelişine bir mânâ veremedim. Müteâkiben Kemal Paşa, vezîr odasına geldi. Ondan sordum. Bâb-ı Seraskerî'de ale's-sabâh bîat olunduğunu haber verdi. 'Ya cenâze alayı nasıl olacak?' dedim. 'Nasıl cenâze alayı? Sultan Azîz hal' olundu.' dedi ve icmâlen vak'ayı beyân ederken, Avnî Paşa geldi; geçti, üst tarafımızdaki kanapeye oturdu. Gâyet munbasit ve mübtehiç idi. Ona doğru bakıp 'Çok mahâret, çok cesâret.' dedim. Kalktı yanıma geldi ve hemen icmâlen vak'ayı hikâye eder iken, Bâb-ı Seraskerî'den avdet eden, vükelâ ve me'mûrîn-i sâire ile Rüşdî Paşa gelip yanımdan geçerken, 'Niçin Bâb-ı Seaskerî'ye gelmedin?' dedi. 'Oradaki cem'iyetten haberim yoktu.' dedim. 'Bu kadar toplar atıldı işitmedin mi?' dedi. 'O vakit işittim ve top sesine seğirdip geldiğimde, avdet vukû bulmuştu; keyfiyeti burada, Kemal Paşa'dan öğrendim.' dedim. Bizim gibi Bâb-ı Serâskerî bîatında bulunmayanlar çoğaldı. O bîatta bulunmayanlar, burada bîat eyleyecek diye cümlemizin tevkîfi emrolundu. Sultan Abdülazîz Han hazretlerinin hal'ine dâir verilmiş olan fetvâyı biri getirip Rüşdî Paşa'ya verdi. Paşa alenen okudu. Fetvâhânenin usûl ve şekline muvâfık olmadığı görüldü. O gün mâbeyn-i hümâyûnda çok bekledik. Nihâyet öğleden sonra idi ki, Bâb-ı Seraskerî'de bîatta bulunmayanlar, bir alay olarak yukarı sofaya çıkarıldık; saf olup durduk. Pâdişah-ı nevcâh hazretleri gelip, ayak üstünde huzzâra iltifât eylediği sı-

rada, yorgunluğuna ve rahatsızlığına dâir iki söz söylemek istedi. İtmam edemedi. Vücûdundan ziyâde başının yorgun olduğu, nâsiye-i hâlinden anlaşılıyordu. 'Kendisini hayret ve meserret arasında bir hâlet istilâ etmiş olduğu nâsiye-i hâlinden rûnümâ oluyordu. Vâkıa uykusuzluktan ve yorgunluktan, vücutça rahatsız olmaları tabiî ise de başı daha ziyâde yorgun idi."

Paşa'nın *Mârûzât* ve *Tezâkir*'inden nakledilen bu ifâdeler, hal' vak'asıyle devlete nasıl bir karışıklığın hâkim olduğunu gösterdiği gibi, yeni Pâdişah'ın rûhî ahvâlini de pek mânidar bir şekilde anlatmaktadır.

Rivâyetlere göre yeni Pâdişah, bîat merâsimi esnâsında nükteleri ve tuhaflığı ile meşhûr olan Vehbî Molla'yı görünce, mütemâdî bir gülümseme hâlinde kalmıştır. Ruhbânın bîatında ise, papaslar kara cübbelerle kalabalık hâlinde ilerleyince, bir hal-i garîb ile geri çekilmiştir. Vesim Paşa'dan bir kaç nakille ifâde edildiğine göre, o gün cereyân eden vak'alardan da korkmadığını heyecanla anlatmış ve tabiî bu, âsabının bozukluğunu gösterir bir şekil ve tarzda olmuştur. Meselâ "Kapıdan çıktık, askerler yasak ettiler, ben korkmadım paşa, Dolmabağçe'de süngülü askerler kordon yapmışlardı, onları durdurdular, ben korkmadım paşa." gibi ifâdeler kullanmıştır.

Velîahd Abdülhamîd Efendi ise ilk günü ve üçüncü günü kendisini ziyâret etmiş ve yeni Sultan'ın "ağzının etrafının küçüklü büyüklü uçuklamış, gözlerinin akının ziyâdeleşmiş ve sararmış, bebeği küçülmüş ve simsiyah morarmış olduğunu" müşâhede etmiştir. Yeni Pâdişah'ın şu ilk görünüşü dahi, hal' meselesinin ne kadar mânâsız ve devlet ve millet aleyhinde bir iş olduğunu göstermiştir. Nitekim vezîrlerin kıdemlilerinden Yusuf Kâmil Paşa, kalabalık arasında ve yüksek sesle, Sadrâzam'a "Rüşdî Paşa iyi bok yediniz." demiş ve salona bitişik odaya girdiklerinde de "Bunca yıllar unutulmuş bir fiil-i meş'ûmu tecdîd ettiniz. Menâfi-i şahsiyenizi muhâfaza için devlet ve milletin menâfiini ayaklar altına aldınız. Bu yüzden dâhilde ve hâriçte bir çok fenâlık zuhûr edeceğini hâtıra getirmediniz, Allah cezânızı versin." yollu îtâbda bulunmuştur. Rüşdî Paşa "Hal' umûm milletin ve ulemânın ittifakları ve fetvâ-yı şerîf hükmü ile icrâ edilmiştir." demiş; Kâmil Paşa ise "Bu garazkârâne muâmeleye milletten bir ferdin rızâsı munzam değildir; her hal'i müteâkip Devlet-i Aliyye'nin başına mesâbi çöktüğünü târih yazıyor; şimdi de politika karmakarışık olacaktır. Korkarım bir muhârebe açılıp nice kanlar akacaktır. Farzedelim ki, Sultan müsrifti; mâdem ki elinizde kuvvet vardı, Pâdişah'ı i'tidâle sevketmek için kullanılamaz mıydı? Hanginiz hâlisâne ihtarda bulundunuz?" yollu sertçe sözler söylemiştir. Rüşdî Paşa ancak "Rüfekamın inad ve ısrarlarına mukaavemet mümkün olmadı." mâzeretini ileri sürebilmiştir.

Hem İbnülemîn'in pederinden naklen yazdığı rivâyet, hem Memduh Paşa'nın *Hal'ler ve İclâslar* nâmındaki eserinde zikredilen şu sözler, vüzerânın hemen ekserisinin fikrine tercüman olmaktadır. Vüzerâ çetesi, hal'in halk tarafından tutulmayacağına o kadar kaanidir ki, bilhassa müslüman mahallelerinde münâdîler "Sultan Abdülazîz vefât edip, Sultan Murad cülûs etti." diye bağırtılmış ve her hangi bir aksülamelin önüne geçilmek istenmiştir. İbnülemîn, Âtıf Bey'den naklen, Rüşdî Paşa'nın "Kâffe-i hıristiyan ve İslâm ittifakıyle hal' vukû buldu." dediğini yazmakta ve şu mütâlaayı serdetmektedir:

"Onun gibi söylediğini pek derin düşünür, düşündüğünü envâ-ı ihtiyât ile söyler bir âdemin, yalnız Osmanlılar'ın pâdişahı değil, bütün İslâmların halîfesi olan bir zâtın 'kâffe-i hıristiyan ve İslâm ittifakıyle hal' olduğundan' bahsetmesi ve Hıristiyanı İslâm'a takdîm eylemesi hayretlerle karşılanacak bir hâl-i garîbdir."

Bu beyanlar, hal' erkânına hâkim olan, yabancıların arzûlarına çanak tutma zihniyetinin de acı bir ifâdesi olmuştur. Rüşdî Paşa, hal'in bütün milletin ittifakıyle olduğunu söylerken, Mahmud Celâleddin Paşa'ya tesâdüf eden Hüseyin Avnî ise "Bak dünyada kimsenin haberi olmıyarak neler olur." yollu konuşmuş ve hakîkate işâret etmiştir.

İşte hal'in ancak bir avuç muhterisin ve mayası kötü kimselerin işi olduğu ve geniş zümreler bundan müteneffir bulunduğu içindir ki, çok korkunç yalanlardan mürekkep haberler düzülüp yayılmağa başlanmıştır. Sultan Hamîd, bilâhare yazdırdığı muhtırada "Hal'den 20-30 saat mukaddem Moskoflar'ın İstanbul'u istilâ edeceğini işâa ederek, şehrin ve sarayla pâdişahın güyâ muhâfazası için Şamlı askerle kuşatma yapıldığını ve hal' esnâsında da, Sultan Azîz'in vefât eylediği yalanının çıkarıldığını, böylece herkesin iğfâl edildiğini" söylemiştir.

İş bu yalanlarla da kalmamış; hal' günü, Süleyman Paşa avânesinden İzzet nâm binbaşının ağzından askere hitâben "Sizi ve memleketinizi Sultan Azîz, Moskoflara teslîm etmek istiyordu, Sultan sizi ve memleketi kurtardı." yollu hezeyanlarda bile bulunulmuştur. Zâten binbaşı da aynı tarzda kandırılmış ve âmirleri tarafından bu yolda doldurulmuştur. Milletin ve devletin kaderi üzerinde, herhalde millî telâkkiyle değil, yabancı ilcâatıyle oynanan bu oyunlar felâketten başka hiç bir şey getirmemiştir. Şu hal' erkânı, memleketin yükselmesi, devletin kuvvetlenmesi için hiç bir şey yapamamışlar, siyasî ve mâlî itibârı bozuk para şeklinde harcamışlar; vücûda getirdikleri uğursuz işin sebep olduğu karışıklıklarla, mevcut nizâmı dahi sarsmışlardır.

Bu hal' vak'ası, Türkiye'yi bir seri rejim çalkantılarına doğru itmiş, komitacılığa özenen paşalar, koskoca devleti kumar masasına koymuşlar, bîmehâba harbe doğru sürüklemişler ve ordu bünyesinde pek fenâ bir hastalığın tohumlarını ekmişlerdir.

Hal'in bu zararlarına mukaabil, bunu vücûda getirenlere bâzı maddî faydaları da olmuştur. Osmanlı târihinde, o zamana kadar misli görülmemiş bir alçaklıkla, harem-i hümâyûna tecâvüzde bulunulmuş; korkunç bir yağma başlamıştır. İttifak etmiş erkân huzûrunda, sandıklar açılarak, kıymetli eşyâ tevkîf olunduğu gibi, yedi-sekiz yüz bin lira kıymetinde olan iç hâzineye âit mücevherât da, Sultan Murad'ın borçlarına mukaabil, sarrafı Hıristaki'ye rehin olarak verilmiştir. Hal' erkânı mârifetiyle "devr-ü îtâ" kılınan mücevherleri alan sarraf, kapağı Avrupa'ya atmış ve bir daha gelmemiştir. Sultan Murad'ın velîahdliğinde bu derece büyük borca girmesi ve mücevherâtın hal' erkânının da tensîbiyle verilmesi, darbe için harcanan ve dağıtılan paranın büyüklüğünü de göstermiştir. Ayrıca Sultan Azîz'e âit 85 bin altın, "Cülûs atiyelerine karşılıktır." denilerek, yeni vâlide sultanca zaptedilmiştir. 750 milyona yakın eshâm ve tahvilât da Mâliye borcuna mukaabil, Osmanlı Bankası'na devredilmiştir. Diğer taraftan Vâlide Sultan'la kadın-efendilerin ve sâir câriyelerin üzerleri aranmış ve mücevherleri "bâzı zâbitân tarafından" ahzedilivermiştir. Böylece Sultan Azîz Han'la etrafı, pek derin bir müzâyakaya giriftar olmuşlar ve hiç bir mücevherleri de kalmamıştır. Sâbık Sultan, bunu yazdığı bir mektupla dile getirmiş; "Neye mâlik isem cümlesi sana helâl olsun." demiş; bununla berâber şifâhen de "Bizim çoluk çocuğa biraz mücevher almıştım, onlar gençtirler, heves ederler, hepsi olmazsa ikişer üçer parçaları verilir ise memnûn olurum; vâlidemin zâten mücevherâtı vardır; onları yâdigâr olarak sakladı, onların da kendisine verilmesi" ricâsında bulunmuştur. Şu ricâ da göstermektedir ki, Sultan Azîz'in âilesi, mâlik oldukları en ufak ziynet eşyâsından dahi tecrîd edilmişler; yâni soyulmuşlardır.

Tabiî bu mücevherler, kapanın elinde kalmıştır. İlk büyük ve fecî saray yağması budur. İkincisi, Sultan Abdülhamîd'in hal'inde, üçüncüsü de Osmanlı Devleti'nin hitâmında icrâ edilecektir. Cevdet bu saray yağmasını şu şekilde anlatmaktadır:

> *"Yevm-i hal'de Sultan Azîz'in dâiresi âdeta yağma edilmişcesine, bunca eşyâ-yı nefîse şunun bunun elinde kaldı. Sultan Abdülazîz'in ve Vâlide ve kadınlarının, câriyeleri üzerlerindeki hulliyâta ve altınlara varıncaya kadar alınmış olduğu maatteessüf işidildi. Yeniçeri zamânında vukû bulan ihtilâllerde bile, Harem-i Hümâyûn hakkında bu türlü muâmelât-ı hakaaretkârâne vukû bulmamış olduğu cihetle, bu*

muâmeleler, efkâr-ı âmmeye pek ziyâde dokundu ve bundan dolayı Nuri Paşa ve sâirleri pek ziyâde lisâna geldi. Vak'a-yı hal'den izhar-ı memnûniyet edenler dahi bu hâlâtı çirkin görüp, hey'et-i hâzıradan müteneffir olmuşlar idi... Sultan Abdülazîz'in (vefâtı) ise avâm-u havâssa o kadar tesir etti ki... efkâr-ı umûmiye def'aten hey'et-i hâzıra aleyhine mütehavvil ve munkalib oluverdi."

Görülüyor ki, harem-i hümâyûna vukû bulan hakaaret, Cevdet tarafından da misli görülmemiş bir şenîa olarak değerlendirilmiş; ve hal' erkânının umûmî bir nefrete uğramasına sebep olmuştur. Âdet ve an'anesini yitiren köksüz müesseselerin ve icraatın da netîcesi bu olmuştur.

Sultan Azîz'in hal'i hâdisesini, Osmanlı târihindeki hal'lerle kıyâs etmenin imkânı yoktur. Çünkü orada vukû bulan hal'lerde, bu tarzda bir vüzerâ komplosu olmamış ve görülmemiştir. Köle statüsünde olan paşalar, efendilerine karşı böyle bir hıyâneti irtikâb etmemişlerdir. Hele Serasker cuntasının vücût verdiği katl hâdisesini düşünen değil, tasavvur eden dahi çıkmamıştır. Devlet reîsi çok mukaddes tanınmış, ona pek büyük bir kudsiyet izâfe edilmiş olduğu için, el kaldırmak değil, muhâlefet bile günâh sayılmıştır. Vukûbulan isyanlar, hiç bir zaman makaam-ı saltanat ve hilâfete tevcîh edilmemiştir. O makaam dâima düşmanlıktan masûn bırakılmıştır. Onun içindir ki, *Mir'ât-ı Hakîkat* müellifi Mahmud Celâleddin Paşa "Vükelâdan üç dört kişinin ittifak-ı ağraz-ı zâtîyesiyle, câmi-i hilâfet ve saltanat olan, bir devlet-i azime pâdişahının hal' ve azledildiğinin emsâli görülmemiştir. Zîra ale'l-ıtlak bir vekîlin müvekkilini azletmeğe hakkı olmamak kaidesince vükelâyı devletten bir veyâ bir kaçının müvekkilleri olan pâdişahı, taht-ı saltanattan hal' edip de buna ittifak-ı umûmî mânâsı vermek, şer'an ve kaanunen bâtıldır." demektedir. Vekillerin müvekkilleri azletmeleri de bizde görülmüş; ictimâî bünyeye, hattâ millî telâkkîye uymayan ve ecnebîlerin tesiriyle vücut bulan reform çılgınlıklarının zarûrî netîcesi bulunmuştur.

Böylece Sultan Abdülazîz Han'ın, türlü baskılar altında kalarak vücûda getirmek istediği ve teşebbüs ettiği, millî bünyeyi takviye, devleti an'anevî ve mânevî köklere istinâd ederek kuvvetlendirme hamlesi de büyük bir darbe yemiştir. Onun düşürülmesinin Türkiye için mânâsı derin olmuş ve gayr-ı millî siyâsetin bir zaferi gibi görünmüştür. Onun hedefi olan, Orta Şark'a sağlamca yerleşmiş; ağır sanâyie mâlik, kuvvetli bir ordu ve donanmaya sâhip, büyük ve kudretli Türkiye ideâli de, ciddî bir sadmeye uğramıştır. Ecnebî sefâretlerin ağzına bakan bir kaç paşa ile bunları sürükleyen garîb gürûh, Kaanûn-ı Esâsî ve hürriyet nâmıyle pek fecî ve mânâsız bir oyuna girmişler; bütün dünyâ devletlerinde tâclar güçlendirilirken, bizde bunun aksini

yapmaya kalkışmışlardır. Osmanoğulları'nın saltanat ve hilâfet nufûzunu tahdîd, yâni devlet reîsinin maddî ve mânevî otoritesini hudutlandırma gayretlerinin, çeşitli kavimlere, dîn gruplarına ve büyük ülkelere sâhip koskoca devletin kendisini dahi sarsacağını hiç düşünmemişlerdir. Otuza yakın Osmanlı pâdişahının hudutsuz gayretleriyle, âdil davranışlarıyle, nâmuslu ve değişmez politikalarıyle, gazâ ve cihad meydanlarında çarpışarak, hânedanlarından kan fedâkârlıkları yaparak, kurdukları ve muhâfaza ettikleri koskoca devlet, cedîtçilik çılgınlıkları ile bizzat vezîrleri tarafından baltalanmağa başlamıştır.

Sultan Abdülazîz Han Hazretlerinin Şahsiyeti

Sultan Azîz, millî mefkûre nokta-i nazarından, son devirlerimiz târihinin, hemen hemen en büyük şahsiyetidir. Yalnız san'at ve kültür husûsiyetleri itibariyle değil, kudretli, ağır sanâyie sâhip, Avrupa, Asya ve Afrika ülkelerine yayılmış, büyük ve kuvvetli Türkiye idealinin de, en büyük mümessillerinden biridir. Güzel sanatların hemen her dalında kaabiliyet ve mahâret göstermiştir. Şiir, hat, mûsıkî ve resimle alâkadar olmuş ve bâzı eserler vücûda getirmiştir. Meselâ şu "Muhayyer devr-i Hindî" şarkının hem bestesi, hem güftesi kendisinindir:

"Bî-huzûrum, nâle-i mürg-ı dil-i dîvâneden;
Fark olunmaz cism-i bîmârım bozulmuş lâneden;
Bunca derd-ü mihnete katlandığım âyâ neden;
Terk-i cân etsem de kurtulsam şu mihnet-hâneden."

El yazıları, bir hattatınki gibi düzgün ve işlektir. Vâlide-i Muhteremelerinin Aksaray'daki câmi-i şerîfinde "Bismillah, teyemmünen bi-zikrihi'l-celîl" yazılı celî sülüs bir levhaları vardır. Deniz tablolarıyla meşhûr Ermenî ressam Aywazovsky, Sultan'ın bir kaç kalem darbesiyle yaptığı ve aslını Rus Çarı II. Alexandre'a hediye ettiği müsveddenin fotokopisini Ebuzziyâ'ya göstermiş ve "Ben ressamım, pek çok resim müsveddesi gördüm; lâkin dünyada bir sandalın ovaz'a mahsus hâlini böyle dört çizgi ile irâeye muvaffak olmuş hiç bir ressam tasavvur edemem." demiştir. Ebuzziyâ, mecmuasında bunu yazdıktan sonra "Vâkıa müsvedde-i mezkûre âdeta bir kalem-i i'caz-rakamın eser-i bedîi olduğunu hiç resimden anlamayan bir adam bile vehleten teslîm eyler." demektedir. Onun resimdeki bu büyük kaabiliyetine, şehzâdesi Abdülmecîd Efendi vâris olmuştur.

Kendilerinin Arabî'ye ve Fârisî'ye vâkıf, millî kültüre âşık, güzel yüzlü, kavî bünyeli, azametli, fakat etvârı ve güftârı nâzik, sür'at-i intikaale mâlik,

hazırcevap, siyâset ve askerlikte nufûz-ı nazara sâhip, amel-i sâliha ve i'tikaad-ı kâmile ile muttasıf, gayret-i dîniye ve hamiyet-i millîye ile mâruf bir sultan-ı âlî-şân oldukları rivâyet edilmiştir. Mükeyyefât ile aslâ âlûde olmamış; hattâ müskirat aleyhinde bir "makaale-i hakîmâne" dahi yazmıştır. Memduh Paşa onun "Evâhir-i saltanatında su yerine zemzem içmekten mütelezziz olduğunu" ve ömründe de müskirât kullanmadığını kaydetmektedir. Kendilerinin beş vakit namâzını edâ eden, dînî vecîbelere riâyetkâr, her sabah Kur'ân-ı Kerîm kıraat eden, pek kuvvetli bir i'tikaada sâhip bulundukları yazılmıştır. Fiil ve hareketlerinde dînî ve millî an'anelere riâyetten zevk aldığı söylenmiş, İslâmî âdetlere pek ziyâde itinâ ettikleri, "frengâne libâs giyenleri ve kefere mukallidlerini tevbîh ettikleri" defalarca nakledilmiştir.

İbnülemîn onun "Yemek ve içmek ve ahvâl-i sâirede âdât-ı ehl-i islâm üzere harekete pek ziyâde itinâ" ettiklerini kâtibi Âtıf Bey'den naklen yazmakta ve ömrü müddetince kolalı gömlek giymediğini de kaydetmektedir. Lamouch, Engelhardt ise onun, muhâfazakâr temâyüllü ve ıslahatın aleyhinde olduğunu yazmaktadırlar. Sultan Azîz bu çeşit batılılara göre, yaşlı Türkler hizbinin mümessilidir. Batının oyuncağı olmayı, onun arzularını yerine getirmeyi, onlara benzemeyi ilerleme olarak gören budalalara karşı Sultan Azîz, ancak millî kültürü ihyâ ederek ve güçlendirerek mevcûdiyetin muhâfaza edilebileceğine ve hamle yapılabileceğine, yeni tekniğin bunun üzerine istinâd ettirileceğine kaani olmuştur. Onun yolu, bir alay tefelsüflere meydan vermiyecek kadar mâkul, kısa, sarîh ve reeldir. O sıralarda aynı yolu tutan Japonya, bunda kısa zamanda muvaffak olmuştur. Halbuki pek saçma tefelsüflere (filozofluk taslamalara) saplanan Türkiye, hâlâ teknik terakkisini yapamamıştır. Bugün Sultan Azîz ile müşâvirlerinin ne derece doğru düşündüğü, çok açık olarak görülmektedir. Maalesef ondan sonra Türkiye, ilericilik ve terakkî edebiyatıyle, gerçekte hiç bir mânâ ifâde etmeyen, fakat millî kültürü alabildiğine baltalayan, koskoca siyasî ve ictimâî yapıyı temellerine kadar sarsan, bir seri değişiklik ve denemelere mâruz bırakılmış ve kuvvetini yitirdikçe yitirmiştir.

Sultan Azîz'in hedefi önce fiilî kuvvet olmuş; ordu ve donanmanın mümkün olduğu kadar kısa zamanda kudretlenmesi lâzım geldiğine kanaat getirmiştir. Bunu hem dünya muvâzenesinin değişikliklerinden müteessir olmamak, hem de garb devletlerinin Türkiye üzerinde kazandıkları siyasî, ticârî ve hukûkî büyük imtiyazları atmak için zarûrî ve evleviyetle icrâsı lâzım bir emr-i mühim olarak görmüştür. Millî menfaatler itibariyle tutulması îcâb eden bu tek yola saptığı için, dış kuvvetler ve onlara bağlı içimizdekiler tarafından Tanzîmat aleyhtarı olduğu ithâmına mâruz bırakılmıştır. Böyle bir Tanzîmat aleyhtarlığı, tabiî ki, Sultan için şereftir.

Onu bu yolunda destekleyenler, koskoca devletin hakîkî sâhipleri olan, millî ve müslüman kitleler olmuştur. Sultan Azîz bu yola girdikten sonra, dışarıdan devamlı fitler sokulmuş; içeriden ise vüzerâ klikleriyle karşı karşıya kalmıştır. Bir müddet yabancı devletlerle muvâzaya girmiş; onların dümen suyunda giden ümerâyı işbaşına getirmiş; bu arada da kudretlenme politikası ve faaliyetine devam etmiştir. Biraz sonra bu gidişi kendileri için tehlikeli gören devletler, Türkiye'de devamlı surette meseleler ihdâsına çalışmışlar ve bunların başında da Rusya gelmiştir. Sultan'ın, millî noktadan büyük ve ulvî olan bu iç ve dış mücâdelesi, hal'ine kadar sürüp gitmiştir.

Sultan, üç tarafı denizle çevrili, bitmek tükenmek bilmeyen sâhillere sâhip koca devleti için, evvelâ kudretli bir donanmanın vücûdunu lüzumlu görmüş ve 20 küsur zırhlıyı İngiltere tezgâhlarına ısmarladığı gibi, Haliç'teki Tersâne'yi o devrin en modern ve büyük gemilerini yapabilecek hâle getirmiştir. III. Napolyon devrinde "Friedland" nâmındaki zırhlı dahi burada revizyondan geçirilmiş ve İmparator tarafından kendisine şükran mektubu yazılmıştır. Başmâbeyncisi Hâfız Mehmed Bey, risâlesinde, devletin Pâdişah'ın cülûsu esnâsındaki bütün askerî techizâtını biraz da küçük göstererek "Dört köhne kapak ve bir kaç ahşab firkateyn ve korvetle, dört bin şişhâneden" ibâret göstermiştir. Sultan Azîz, böyle aldığı deniz kuvvetini 25 zırhlı gemi dâhil olmak üzere, 180 parçalık bir donanma hâline getirmiştir. Bu donanma Akdeniz'in en kuvvetli donanması addedilmiş ve dünyada İngiltere'den sonra en büyük ateş gücüne sâhip deniz kuvveti olarak şöhret bulmuştur. Bununla berâber, donanmanın mürettebâtının noksan ve zâbit kalitesinin de zayıf olduğu söylenmiştir. O devirde harb gemileri tekniği oldukça serî tekâmül etmekte, bununla berâber, Osmanlı Devleti ve emrindeki teknisyenler bu gelişmeyi tâkip edecek güç ve kapasitede bulunmaktaydı. Cevdet ve sâir kaynakların yazdıklarına göre, 1814'te, dünyanın en büyük kalyonu Türkiye'de denize indirilmişti. Devlet, gemi tekniğindeki gelişmeyi tâkip ediyor ve bütün mâlî güçlüklere rağmen, mevcut kudretinin artırılmasını zarûrî görüyordu.

Abdülazîz'den sonra bu, fiilen tâkip edilemez hâle geldi. Bununla berâber Türkiye, 20. Asrın başına kadar, gemi inşâ tekniğinde en kuvvetli devletler arasında bulundu. Donanmanın beslenebilmesi için, büyük bir ticâret filosuna sâhibiyet lüzûmlu görüldü ve bu hususta teşebbüse geçildi. Ticâret filosu, kara münâkalâtının zor yapıldığı diyârlardan biri olan Türkiye için, aynı zamanda çok lüzumlu da görülüyordu. Fakat bu hususta ciddî bir muvaffakıyete kavuşulamadı.

Donanmanın bilhassa 20-25'i mühim bir ateş gücüne mâlik bulunuyordu. Cevdet'in ifâdesine göre, 800 adetten ibâret olan İngiliz donanmasının da ancak 50-80 gemisi, diğer bütün mevcûdunun ateş gücüne sâhipti. Bu sebeple

bilhassa zırhlılara ehemmiyet verildi. Bu davranış Rusya'yı endîşelendirici bir hareketti.

Diğer taraftan kara ordusunda büyük nizamlamalara girişildi. Askerin şekilsiz kıyâfeti, harb yapabilecek hâle getirildi ve Engelhardt'a göre, bilhassa ordunun kemiyet ve miktarına ehemmiyet verildi. Amelî terbiyeye, ilmî ve nazarîden daha fazla kıymet atfedildi. Engelhardt'ın yazdığına göre, bu ordu 800 bin kişiye yakın bir kuvvet hâlindeydi. Nizâmiye askeri 173 bin kişiden terekküp etmekte; bunun 118 bini piyâde, 18.360'ı süvârî bulunmaktaydı. Topçu efrâdı 34.200, istihkâm kuvveti ise 2.600 nefer idi. Ayrıca topçu sınıfında 20.900, süvârîde 19.360 beygir vardı. Ordunun ihtiyatları 53 bin kişiden müteşekkildi. Sunuf-ı mukaddem redifi 207.300, sunuf-ı tâli' redifleri 207.300 kişiden ibâretti. Gayr-ı muntazam askerler, 100-150 bin kişi ve 100 bin beygirden terekküp ediyordu. Böylece bütün ordu 792.000 kişi ve 139.-000 beygirden müteşekkil, azim bir kuvvet bulunuyordu. Bu, o devrin en büyük kara ordusu görünüşündeydi. Fakat şu var ki, bunların bir kısmının esas mevcutları burada olanlardan daha aşağıydı.

Sultan Azîz, Sâdullah Paşa'nın "Prusya eâzım-ı ümerâ-yı askeriyesinden Prens Karl'ın ağzından işittiğine" göre, "Asker olarak yaradılmış ve malûmât-ı askeriyede şâyân-ı takdîr bir nufûz-ı nazara mâlik bulunuyordu." İşte bu nufûz-ı nazarıyledir ki, Amerika Şimal-Cenup harbinde muvaffakıyetle kullanılan bir piyâde tüfenginin, bu muhârebedeki rolünü hemen derketmesine ve Kuzeylilerin fâikiyetinin bundan neş'et ettiğini anlamasına sebep olmuştur. Bu tüfekler 1860-61 senelerinde Henry Martini ve Spencer Winchester tarafından yapılmış silâhlardır. Bizde "Şeşhâneli Amerikan tüfengi" adı ile yâd edilmektedir. Bunlardan bilhassa Winchester tipinin husûsiyeti seri atış yapmalarıdır. Amerikan yerlileri tarafından, mekanizma kısmının pirinçten mamûl oluşu yüzünden "Yellow boy=Sarı çocuk" nâmıyle anılan ve "Yankee bir defa doldurup bütün hafta ateş ediyor." diye tavsîf ettikleri, bir dolduruşta yedi atış yapabilen tüfenklerdir. *Mir'ât-ı Hakîkat*'e göre bunlardan 39 bin adet getirilmiştir. Mahzuru ise fazla fişenk yakmaları sebebiyle ikmâl imkânlarının az oluşudur.

O devirdeki Avrupa'da bu fişenkler şu mahzûru sebebiyle yaygınlaşamamış ve âdeta oyuncak gibi görülmüştür. Sultan ise, bu teknik üstünlüğün ehemmiyetini hemen görerek, bunlardan 39 bini Winchester olmak üzere 700 bin adet sipâriş etmiştir. İkmâl mahzurlarını ise, demiryolu inşâsıyle kapatacağını hesaplamıştır. Bu Winchester tüfenkleri, bilâhare Avrupa'da ilk defa olarak Plevne muhârebelerinde Osmanlı ordusu tarafından kullanılacak ve Ruslara ağır zâyiat verdirecektir. Bu zâyiat o kadar ehemmiyetli olacaktır ki, bir Rus prensi "Türkler bizi erittiler." cümlelerini sarfedecektir. Plevne'nin düşüşünün sebebi de, ikmâl yapılamaması olacaktır.

Şurdan açıkça anlaşılmaktadır ki, Sultan Azîz, o devirdeki dünyâ muhârebelerini dikkatle tâkip ettirmekte ve yeni harb malzemesinin, harbin netîcesi ve gâlibiyetin kazanılmasındaki rolünü hemen görerek, teşebbüse geçmektedir. Bu onun, büyük millî azmini göstermekte, mukadder olan bir Rus muhârebesinde, Türkiye'nin mutlaka gâlib gelmesi zarûretine inandığını göstermektedir. Onu, bu tasavvurları, fedâkârâne gayreti, millî, İslâmî, îmân ve mefkûreye hudutsuz bağlılığı, şiddetli azmi ile i'tilâ devirlerimizin büyük sultanlarının yeni bir nümûnesi olarak görmek lâzımdır. Sultan Azîz, Rusya'ya karşı gâlib gelen bir Türkiye'nin, epeyce zaman rahatlıyacağını, ecnebî imtiyâzını hemen atacağını ve fiilen büyük devlet olacağını hesaplamış ve vüzerâsına da söylemiştir.

Fakat garb için hiç bir tehlike ifâde etmemesi, hattâ Rus devinin hudutsuz ihtiraslarına sed çekmesi bakımından faydalı görülmesi de icâb eden bu davranışları, bilhassa İngiltere'yi pek ürkütmüş görünmektedir. Ruslara karşı zafer kazanmış bir Türk ve İslâm halîfesinin, elde edeceği şan ve nufûz karşısında, kendi müstemlekelerindeki müslümanları tutamıyacağını hesaplamıştır. Hindistan'daki Sipahi isyanının, Halîfe'nin bir nâmesiyle durduğunu görmüş; Doğu Türkistan'daki Yâkub Han'ın kendisine bîat ettiği ve yalnız mânevî reîs değil, adetâ maddî hükümdar olarak tâbi olduğunu müşâhede etmiş; bu misallerden endîşeye kapılmıştır.(*)

---

* *Mir'ât-ı Hakîkat* müellifi, Hokand ve Semerkand hükûmetlerinin Rusya'nın eline düşmesi üzerine "Bunca nüfûs-ı İslâmiyenin müdâfaaya muktedir olamaması, bunlar arasında teâvün ve ittihada ve tanzîm-i askere himmet olunmıyarak, cümlesinin bir hal-i zaaf ve nâtüvânîde bulunmalarından neş'et eylediğini, ol havâlice istiklâllerini zâyi' etmeyen hükûmât-ı İslâmiye'den en evvel Kâşgar emîri Yâkub Han teyakkun ederek asr-ı Abdülazîz Han evâhirinde, yâni 90 senesi hilâlinde birâderzâdesi Yâkub Bey'i sefâretle İstanbul'a gönderip, Rusya'nın istilâsından muhâfazası zımnında Hilâfet -i İslâmiye nâmına, cânib-i Devlet-i Aliyye'den istimdât eyledi. Lâkin bu'd-i mesâfeden ve Rusya devletiyle sulhda bulunulmasından dolayı, şu mürâcaata göre Rusya devletine karşı bir şey yapılmak kaabil olamayıp, fakat Abdülazîz Han tarafından hediye olmak üzere esliha-i cedîdeden tüfenk ve top gönderilmiş ve tanzîm-i asker için muallim olacak bâzı zâbitân izâm kılınmış idi. Şu eser-i âtıfet ve sahâbet Kâşgarlılarca âdeta teb'iyet derecesinde bir meyil ve muhabbet hâsıl ettirmekle Yâkub Han nâm-ı Abdülazîz Hânî'ye hutbe okudup, bu tarafa tâbiiyetini iblâğ ve ilân ve bir taraftan dahi muntazam asker tevdîine bezl-i mesâî-i bî-pâyân eyledikçe tavâif-i mütecâvire-i İslâmiye beyninde nokta-i ittihad olabilecek hal ve iktidara gelmek istidâdında görünürdü." demekte, "Bilâhare Devlet-i Aliyye'nin ihtilâlât ve gavâil-i dâhilîyle uğraşmasının Asyâ-yı Vusta politikasını düşünmeğe meydan vermediğini" ilâve etmektedir.

Şu ifâdelerden Sultan Abdülazîz ile Yâkub Han'ın birbirinden yüksek vasıfları ortaya çıkmakta, Kâşgar emîri'nin İslâm Halîfesi ve Büyük Türk Hâkanı'na gösterdiği millî bağlılık açıkça görülmektedir. Yâkub Han, bugünkü ve istikbâldeki Türkler için hiç unutulmaması ve dâima tekrîm ve tâzimle anılması îcâb eden bir isimdir.

İngiltere'yi endîşeye sevkeden bir diğer sebep de, Sultan'ın güney Arabistan eyâletlerini, Yemen, Necid, hattâ Maskat'ı dahi kuvvetle ve sarsılmaz bağlarla merkeze rabtetme teşebbüsleri olduğu rivâyet edilmiştir. 1288/1871 senesindeki Yemen ve Necid taraflarındaki meşâyihin bir kısmının mürâcaatı üzerine buralara asker göndermiştir. Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*'ında "Bunlardan Yemen fırkasının, yabancı müşâhitler tarafından, Hindistan'a gönderilen İngiliz ordusundan daha mükemmel olduğunun teslîm edildiğini, yazlık elbiseleri, çadırları, buz makinaları ile dahi mücehhez bulunduğunu" yazmakta ve "Bir kaç büyücek muhârebe yaparak Yemen iklîminin yeniden feth ve teshîrine muvaffak oldu." demektedir. "Devlet-i Osmaniye gibi Asya'ca dahi düvel-i muazzamadan ma'dûd bulunan bir devletin", Hind yolları üzerindeki bu ciddî hareketi, Maskat'a kuvvetle yerleşmek isteyişi, İngiltere'yi tedirgin etmiş görünmekte ve hal' işinin çabuklaştırılmasına sebep gösterilmektedir.Böylece Sultan Azîz, mukaddes gâyesini tahakkuk ettiremeden, içimizden bir gürûh tarafından darbelenmiştir.

Bu büyük Osmanlı hükümdarının bir husûsiyeti de kara münâkalesini ve muhâberesini geliştirmek ve bunun için de demiryolu, şose ve telgraf hatlarıyla eyâletleri merkeze bağlamak teşebbüsüdür. Bunda kısa zamanda büyük netîceler alınmış ve ilk önce Rumeli demiryolları tesis edilmiş; sonra da kîse-i hümâyûndan Haydarpaşa'dan Bağdad'a demiryolu döşenmesi emri verilmiştir. Sultan Azîz, en büyük demiryolcu devlet reîslerinden biridir ki, bu siyâsetini Sultan Abdülhamîd de devam ettirecektir. Engelhardt, Türkiye'nin bu şimendifer hattı sâyesinde, Bulgaristan isyanını sür'atle bastırabildiğini, 93 Harbi'nde ise Süleyman Paşa ordusunun donanma ve Dedeağaç-Edirne demiryolu ile düşman karşısına tam vaktinde çıkarılabildiğini yazmaktadır. Bununla berâber aynı müellif "Viyana'dan veya Peşte'den yola çıkan lokomotif, Türkler için, içi âlât-ı tahrîbiye ile dolu Truva beygiri gibi tehlikeli olmayacak mıdır?" diye sormakta ve Sırbistan Niyâbet Hey'eti âzasından birinin kendisine "Şimendiferler Türkiye'yi mağlûb edecek, Şark meselesinin halline şişhâneli toplardan daha ziyâde hizmet eyleyecektir." sözünü söylediğini nakletmekte ve "Zâten Tanzîmat dahi Avrupa için bir galebe-i mâneviye değil miydi?" demektedir.

Burada zikredilen mahzurları doğru görmek lâzımdır. Zâten ahâlimizin buna "şeytan îcâdı" demesinin de sebebi budur. Demiryolu inşâsının türlü faydalarına rağmen, zararlı olmasının en mühim maddî sebebi de ecnebîlere tanınan serbest ticaret ve gümrük imtiyazlarıdır. Bunlar yüzünden demiryolunun girdiği yere, ucuz fabrika mamûlâtı ve malları da dökülmüş; yerli sanayi bunlarla rekaabet edemiyerek ölmüştür. Öyleki, demiryolunun girdiği yerde bed-bereket kalmamış ve bir çok zanaat erbâbı işlerinden olmuşlardır.

Sultan Azîz, demiryolu inşâsında bu ehemmiyetli mahzûru mütâlaa etmiş; serbest ticâret ve gümrük imtiyazlarını atabilmek için, kuvvetli bir ordu ve donanmanın tesisine birlikte teşebbüs etmiştir. Fakat Tanzîmat düşmanlığı isnadları, hürriyet, parlamento, kaanûn-ı esâsî budalalıklarıyle, bu da akîm kalmıştır. Halbuki, ticârî rüçhâniyete ve gümrük duvarına sâhip bir Türkiye'nin o günkü hudutları ve maddî kaynakları düşünülürse, teknik terakkîsini çok kısa müddet içinde yapabileceği kolayca müşâhede edilebilir. Sultan Azîz'in düşürülmesi ve şehîd edilmesiyle bu imkân da azalmış ve güçleşmiştir.

Hükümdarın maârif politikası da nazarî mâlûmâtla yüklü bir tedrîsâttan ziyâde amelî gâyelere ve hayata yönelmiş bir sistemi tatbîk olmuş; fakat bunda da tam bir muvaffakıyet kazanılamamıştır. Sultan asırlardan beri takarrür etmiş devlet prensiplerinin kuvvetlendirilmesini ve Tanzîmat'la başlayan devirde bunların aldığı yaraların sarılmasını istemiş; şer'î esaslara istinad eden millî kaanunların tedvînine çalışmış; *Mecelle* böyle bir zihniyetin eseri olarak kitap-be-kitap çıkarılmaya başlanmıştır. Ayrıca şer'î mahkemelere ehemmiyet verilmiş; nizâmî mahkeme reîsliklerine hukûk-ı islâmiye'ye vâkıf olan kadıların tâyin edilmesi için fermanlar çıkarılmıştır. Böylece devlet bünyesinde çok kötü yaralar açmış; halkı devletten ayırmağa başlamış bulunan hukuk ikiliğine, mümkün olduğu kadar nihâyet verilmek istenmiştir. Bu sebeple kendisi muhâfazakâr ricâl ve geniş halk yığınları tarafından çok derin bir muhabbetle sevilmiştir.

Sultan Azîz top ve zırhlı inşâsına ne kadar ehemmiyet veriyorsa, millî kültürün ihyâsına ve takviyesine de o derece kıymet atfetmiştir. Bâb-ı Meşîhat'a sık sık gitmiş; ulemâyı eser vermeğe teşvîk etmiş; onların İslâm ülkelerindeki meslektaşlarıyla muhâberesine gayret etmiş; İslâm birliğinin mânen takviyesine çalışmıştır. Ayrıca millî sporlarımızdan olan güreşi, okçuluğu, ciriti, himâye etmiş; bunların taammümünün insanı disipline sevkedici, muhârebeye ve mücâdeleye hazırlayıcı rolünü takdîr etmiştir. Güreşte, yakın zamana kadar kazanılmış bulunan şampiyonluklar, biraz da onun bu himâye-sinden doğmuştur. Böylece Tanzîmat'tan başlayan kalem efendisi rüchaniyetini, eski devrin bedenî ve fikrî tekâmülü temin eden bu sporlara doğru kaydırmıştır.

Kendisinin müsrifliği, horoz dövüştürdüğü, bunlara nişan taktığı hakkındaki palavralar, âdî bir Jön Türk yutturmacasıdır. Devrinde inşâ edilen saraylar da tenkîd mevzuu yapılmıştır. Bir defa, bunların en büyüğü olan Çırağan'ı kendisi başlatmamış; ancak itmâm ettirmiştir. Diğer yaptırdığı saray Beylerbeyi'dir, o da ahım şâhım bir binâ değildir. Öteki bir kaçı ise ahşâb yapılardır. Kendisine bu ithâmı yapanlar arasında bulunan vüzera ise, Cevdet'in

tâbiriyle "sâhilhâne ve kâşâne, bağ bağçe tanzîmiyle meşgûl" olmuşlar ve maalesef, bunları da maaşlarıyle değil, irtikâb ve irtişâlarıyla yaptırmışlardır. Sultan Azîz'in müsrifliği hakkındaki iddia, eğer donanmaya ve askerî masraflara ayrılanlar nazara alınmıyorsa, tam ve katıksız bir iftirâdan ibârettir. Ordu ve donanmaya sarfedilenlere ise israf demek, bir insaf sâhibinin işi olamaz. Kaldı ki, Sultan Azîz, çok defa bunların husûlü için, tahsîsatından paralar vermiş; iç hazînenin vâridâtını bile şu teşebbüslere sarftan geri durmamıştır. Onun Taşlık'ta yaptırmak istediği büyük câmiden ve ona vakfettiği akaretlerin inşâsından, bu çeşit bâzı şikâyetler üzerine vazgeçtiği rivâyet edilmiştir.

Onun millî meselelerde çok hadîd ve hassas olduğu rivâyet edilmiştir. Nitekim Sırp Beyi Milan İstanbul'a gelişinde, metbuu olan Pâdişah'tan biraz toprak talebinde bulunmuş, "Sizi her türlü tehlikeden muhâfaza için Sırbistan'a asâkir-i şâhânemi sevkederim, tevsî-i arâziye gelince, istediğiniz yerlerin her karışı, nice efrâd-ı milletin kanı bahasına alınmış olmağla ânı ihsân etmeğe hak ve selâhiyetim yoktur." demiştir. Bunu nakleden Sâdullah Paşa, "Pâdişahın öyle şâhâne bir metânet ve hakîmâne bir rezânetle cevâb verişi o sırada fart-ı mehâbetle dönerek sadrâzamın yüzüne bakışı, her türlü tasvîr ve tasavvurun fevkinde bir ulviyeti hâiz idi. Ben, müddet-i ömrümde bu derece vakûrâne söylenmiş bir söz işitmedim desem mübâlağa etmemiş olurum." demektedir.

İşte hal' edilen Sultan Azîz Han hazretleri, yüksek devlet şuûru, büyük ve ulvî zihniyeti, çok üstün ittikası, askerî nufûz-ı nazarı, çok renkli şahsiyeti, güzel sanatların her şûbesindeki mahâreti ile Ondokuzuncu Asır sultanlarının hemen en büyüğü olarak nazara çarpmıştır. Onun hal'i, Türkiye'nin çok ciddî bir kargaşa vasatına, mağlûbiyetle netîcelenen büyük bir muhârebeye girmesine sebep olmuş; kendilerinin açtığı yolda devam eden ve siyasî dehâsıyle meşhûr Abdülhamîd Han ise, bu fecî karışıklıktan devleti pek güçlükle çekip çıkarabilmiştir.

SULTAN MURAD HÂN-I HÂMİS

(1876 M./1293 H.)

Sultan V. Murad'ın Cülûsu, Şahsiyeti ve İlk Saltanat Günleri

Abdülmecîd Han'ın ikinci haremi Şevkefzâ Kadın-Efendi'den tevellüd etmiş en büyük şehzâdesi bulunan Sultan Murad, henüz 36 yaşında olduğu halde devlet reîsliğine getirildi (3 Mayıs 1876/6 Cumâdelûlâ 1293). İlâhî kaderin garip bir cilvesi ile de'b-i dîrîn-i Osmâniye (an'anevî Osmanlı protokolüne) gayr-ı muvâfık bir bîat merâsimi yapıldığından, ecdâdının meşhûr ve târihî tahtlarına oturamadı. Daha şehzâdeliğinde Mason oluşu, gâyet kozmopolit bir zümrenin mümessili görünüşü, hânedanının hukûkunu dahi tehdît edecek bir temâyül taşıyan komitacı paşalar kliği ile temasta bulunuşu, onun başlıca tâlihsizliklerini teşkîl etti. Şehzâdeliğinde iyi bir tahsîl görmüştü. Pederinin garip temâyülleri icâbı, bir garblı prens gibi yetiştirilmişti. Guatelli Paşa ile Augusto Lombardi isimli iki İtalyan'dan piyano dersleri almış ve bâzı şarkılar dahi bestelemişti. Gardet isimli bir Fransız'dan Fransızca öğrenmişti. Yakışıklı, hassas, nâzik, serbest mizaçlı, heyecanlı bir zât idi. Pek fazla tesir altında kaldığı, etrafındaki gürûhun telkinleriyle hafif davranışlarda bulunduğu, bunların kendisinin hiffetine ve an'anelere karşı lâubâliliğine verildiği rivâyet edilmektedir.

Muhtelif yerlerden gelen baskılarla fikren mütereddit ve şaşkın halde kalmış; aldığı terbiye de bu tereddüdünü ziyâdeleştirmişti. Yeni Osmanlılar gürûhu, onun etrafını almışlar; kendisini türlü medhiyelerle bedmest ederek,

istedikleri yola imâleye çalışmışlar; telkîn ve tesirleri altında bırakmışlardı. Şehzâde'nin Kurbağalıdere'deki köşkünde toplanan eclâf, onu içkiye alıştırmışlar; sabahlara kadar cereyan eden sohbet ve rezâlet âlemlerinde sarhoş etmişlerdir. O sıralarda İkinci Velîahd olan Sultan Abdülhamîd "Birâderimin, meşhûr Kemâl Bey'le ahbâb olduğunu, gece sabahlara kadar içtiklerini, bir gün şâire ağabeyisini bu kadar içkiye teşvîk etmemesini, mânen sebeb-i mevti olacağını" söylediğini anlatmakta ve "Sık sık mevkî-i muhtelifede toplanarak hâl ve kârları, Sultan Azîz'i zem ve kadh etmek ve yerli, yabancı efkârı aleyhine çevirmek üzere plânlar tertîbi ile müşârünileyh hazretlerini bir an evvel makaammdan düşürerek, yerine velîahdı geçirmek husûsundan ibâretti." demektedir.

Görülüyor ki, Sultan Murad, daha şehzâdeliğinde, bir kısım eclâfın tesiri altına girmiş; onlar tarafından Mason yapılmış ve sarhoş edilmiştir. İşte daha o sıralarda, fazla içkiden alkol krizleri geçirmeğe başlamıştır. Kendisinin ve etrafındaki gürûhun tek dostu olan İngiliz sefîri Elliot'un ifâdesine göre "Hal'e tekaddüm eden günlerde kendisini yine içkiye vermişti."

Bu Sultan maalesef, daha velîahdliğinde millî fikirlerden tamâmen uzak bulunan, kozmopolit cephenin ağma düşmüş ve onların mümessili addedilmeğe başlanmıştı. Bu sebeple onun tahta geçişi, dışarda ve içeride, Jön Türler'in bir muvaffakıyeti ve zaferi olarak görülmüştü. Muhâfazakâr kitlelerin gayr-i memnûnluğunun en büyük sebebini de bunlar teşkîl etmekteydi. Onun meşrûtî ve parlamenter rejim tarafdarı olduğu, hürriyete meclûb bulunduğu söylenmiştir. Bunun, düşünülerek verilmiş; dûrendişâne bir kanaat meselesi olmaktan ziyade etrafının telkînleriyle husûle gelmiş bir hevesin mahsûlü bulunduğunu kabul etmek lâzımdır. Esâsen şahsiyeti ve hayatı da bunu açıkça göstermektedir.

Sultan Murad, rûhen inhilâle uğramış; âsabı perîşân olmuş bir halde tahta geçmiştir. Daha bîat esnâsında, komikliğiyle meşhûr Vehbî Molla'yı görünce, devamlı bir tebessüm hâlinde kaldığı, patriklerle diğer rûhânî reîslerin topluca "dâmenbûs olmağa şitâblarında tevahhuş" ettiği, dîvân yerinden fevrî olarak çekilmek istediği, hal' ve iclâs dağdağasının evhâmmı ziyâdeleştirdiği rivâyet edilmiştir. Seyid Bey, cülûsun ilk gününde "kendisinde korkudan hâsıl olan bir hal ile rahatsızlık" görmüş; Dâmâd Mahmud Paşa ise "bîat merâsiminde Pâdişah'ı seyrederken saltanat nöbetinin Sultan Hamîd'e geleceğini" anlamıştır. "Erbâb-ı dikkat tarafından, yeni Pâdişah'ın rahatsızlığı daha ilk günde müşâhede olunmuştur."

Sultan Murad tahta geçtiği gün, Ziyâ Bey'i (Paşa) bâşkâtip tâyin etmiş ve başta Kemal Bey olmak üzere Jön Türkler'i İstanbul'a getirtmek için emir vermiştir. Ziyâ Bey bu emri, Sadrâzam Rüşdî Paşa'ya teblîğ etmiş ve ondan

"Her işimiz bitti de bu mu kaldı? Bu şımarıklar on gün sonra gelirlerse kıyâmet mi kopar, dünyâ mı yıkılır? Bu işleri yapan hep sizsiniz, Pâdişahımıza söyleyecek söz bulamadınız mı?" cevâbını almıştır. Buna mukaabelede bulunmak isteyen Ziyâ Bey, hemen azledilmiş ve yerine Sâdullah Bey (Paşa) tâyin edilmiştir. Sadrâzamın şu sözleri, hal'i vücûda getirenler arasındaki ihtilâfı da ifâde eder bir beyân olarak görünmektedir.

Sultan'ın ilk bir kaç günü, karadan ve denizden yaptırılan talebe ve halk nümâyişleriyle geçmiş; "Yaşasın millet, yaşasın Sultan Murad!" nidâları ile, yeni hükümdar Dolmabahçe sarayının, gâh kara, gâh deniz tarafındaki pencerelere giderek, nümâyişcilere selâm ve tebessümleriyle mukaabele etmiştir. Saltanatının üçüncü günü, Vezîr-i âzama hitâben bir hat isdar etmiş ve bunda "Kendisi ile diğer vükelâ ve me'mûrînin mevkilerinde ibkaa edildiğini, bir zamandan beri devletin umûr-ı dâhiliye ve hâriciyece bulunduğu ahvâl-i müşkilenin efkâr-ı âmme hakkında bâzı mertebe emniyetsizlikle, mâlen ve mülken bir takım mazarratları ve dürlü dürlü rahatsızlıkları mûcib olduğunu, bu hâlin ıslahının ancak usûl-i idâre-i devletin bir esas-ı metîn ve sahîh üzerine tesisine mevkûf ve efkâr ve niyâtının da bu noktaya münhasır ve matûf bulunduğunu, ahkâm-ı şer'iyenin icrâsıyle berâber, umûm tebea-yı şâhânenin bilâ istisnâ nâil-i hürriyet-i tâmme olmasını arzuladığını, bütün efrâdm vatan, devlet ve milletin muhâfazası husûsunda ittihad-ı efkâr ve niyâtını müstelzim bir kaaide-i sâbite ve sâlimenin nasıl olması ve ne esas üzerine binâ edilmesi iktizâ eder ise beyne'l-vükelâ müzâkere edilmesini" talep etmiştir.

Bu nokta, Kaanûn-ı Esâsî isteyen Midhat ile etrafındakilerin fikirlerine, pek zayıf olarak tercüman olmuş görünmektedir. Rivâyetlere göre, Kaanûn-ı Esâsî ve meclis açılmasını tehlikeli gören vezîrler ağır bastığı için, hatt-ı hümâyûnda işin üstü kapalı olarak bildirilmesi üzerinde mutâbık kalınmıştır.

Pâdişah aynı hatta "Hazîne-i hassa âidatından 60 bin kise tenzîl edildiğini, Ereğli kömür mâdeni ile sâir bâzı fabrikaların vâridatlarının da Mâliye'ye terkolunduğunu, sâir cihetten de tasarruf edilerek mâlî işlerin düzeltilmesini" bildirmiş ve "düvel-i mütehabbe" diye tavsîf ettiği meşhûr hâmilerimiz ile olan muâhedelerin kemâkân mer'î olduğunu izhâr lüzûmunu hissetmiştir. Buradan anlaşıldığı üzere, "düvel-i mütehabbe"nin Sultan Azîz devrinde azalan nufûzunun yeniden kuvvetlendiği ifâde edilmiş demektir. Bu husus, hal'i icrâ edenlerin hangi iplerle oynadıklarını da açıkca ortaya koyan bir ifâde olmuştur.

Bununla berâber hal' keyfiyeti, hâricî ve mâlî politikada bir takım karışıklıklar doğurmuştur. Mahmud Celâleddin Paşa hal'in "Devletin umûr-ı siyasiyece uğradığı belâdan halâsına medâr olamadığı gibi, bunu daha da ağır-

laştırdığını, hattâ Avrupa hükümdarlarına pek ziyâde tesir ederek Rusya İmparatoru'nun bayılıp hastalandığını, o günden sonra İttifak-ı Müselles ahkâmının icrâsı için düvel-i şimâliye beyninde tecdîd-i teşebbüsâta karar verildiğini, ihtilâlât-ı dâhiliye ile müdâhalât-ı hâriciyenin gittikçe meydan aldığını, idâre-i devletin fetret içine düşüp, günden güne kesb-i müşkilât ettiğini" yazmaktadır.

Hâriciye Nâzırı Râşid Paşa da, sadâret mektupçusu Memdûh Bey'e, hal' maddesinden dolayı Avrupa'ya söz anlatmakta müşkilât çektiklerini bildirmiş, irtihâlden sonra ise bunun bütün bütün müşkilleştiğini ifâde etmiştir. Hepsi tâclı devlet reîsleri olan bu hükümdarların, hal'den ürkmeleri, bilhassa Rusya Çarı'nın İngiliz parmağıyle vücûd bulan darbeden, kendi zâbitlerine kötü misâl teşkîl etmesi noktasından da korkması tabiî görülmelidir.

Sultan Murad'ın rahatsızlığı ilk cuma selâmlığı sırasında kurenâsı tarafından farkedilmiş ve bu sebeple, saraya dönmekte acele edilmiştir. Sâdullah Bey, o gün Seyid Bey'i üzgün gördüğünü, sebebini sorunca da "Sultan hasta ve ciddî tedâviye ihtiyâcı var zannederim." cevâbını aldığını yazmaktadır. İşte bu sebeple aynı günün akşamı, Sultan'ın Nisbetiye Kasrı'nda birâderlerine vereceği ziyâfetin, sâde bir şekilde Dolmabahçe Sarayı'nda tertîbine karar verildiği rivâyet edilmiştir.

Bu hususta Sultan Hamîd'in kanaati ise başkadır. Onun notlarına göre, Hüseyin Avnî ile anlaşan yeni Vâlide Sultan, onun telkînleriyle bütün şehzâdeleri burada zehirletmek tasavvurunda bulunmuşsa da, yeni velîahd tarafından haber alınan ve alâkalılara bildirilen bu teşebbüsten vazgeçilmiştir. Sultan Azîz'in katlinin aynı anlaşma netîcesi olduğu hakkında rivâyetler vardır. *Üss-i İnkılâb* muharriri de "Hüseyin Avnî Paşa'nın bir mecnûn pâdişahı taht-ı saltanatta bi'l-ibkaa, kuvve-i askeriye ile zimâm-ı hükûmeti kendi dest-i istibdâdına alacağının anlaşıldığını" yazmaktadır. Şu vaziyete göre, Serasker'in tasavvurlarının korkunçluğu karşısında irkilmemek elden gelmemektedir. İşte Abdülazîz Han'ı şehîd etmeğe kadar varan zihniyet, bu derece korkunç ve zelîl bir hırsla mâlûldür.

Sultan Abdülzazîz'in Topkapı'dan Fer'iye'ye Nakli, Buradaki İyi Günleri ve Vefâtı

Bu esnâda Topkapı Sarayı'nda bulunan Abdülazîz Han'ın kendisinin başka yerde oturmasına müsaade edilmesi hakkındaki talebi, cülûsun birinci günü, eski mâbeyncisi tarafından Sultan Murad'a takdîm edilmiş; yanında bulunan Mâbeyn Müşiri ve eniştesi Nuri Paşa'ya "Bu hakaareti amcam hakkında

aslâ kabul etmem, Topkapı Sarayı'na gönderilmesine râzı değildim; vükelâ gönderdiler; sarayların hangisini talep buyurursa oraya nakil buyursunlar." demiştir. Hâfız Mehmed Bey'e "Ne yapıyorlar? Pek ziyâde mi endîşe ediyorlar? Korkmasınlar, merak etmesinler, ben zâlim değilim." diyerek bir mektup yazmıştır. Burada amcasına karşı pek hürmetkâr bir lisan kullanarak, "Esbâb-ı huzûr ve âmizişlerine bezl-i mesâî olunacağını" bildirmiştir. Sultan Azîz bunu alınca "Fe-subhânallah, acâib." demiş ve "Bunu kendi mi yazdı?" diye sormuştur.

Mahlû' Sultan'ın bu suâl ve hayreti, dikkat çekicidir. Abdülazîz Han, eski mâbeyncisine o günlerdeki nümâyişlerden hiç hoşlanmadığını dile getirmiş; hal' hâdiselerinin târihteki felâketlerini anlatarak,

> *"Benim hilâfgirlerim olduğu gibi, beni sahîhan seven ve muhabbet edenler dahi vardır. İki tarafın zıt fikirleri maazallâhu teâlâ bir büyük kargaşanın zuhûruna sebebiyet verir; bu da, Rabbim göstermesin, encâmı nâ-kaabil-i indifâ, bir ihtilâl îkaa edebilir. Eğer bir hal' vukû bulursa, hem benim yüzümden bir çok mazlum kanı heder olur, hem de vücûdumun hilâfgirân elinde lime lime olmasını intâc eder. Allah aşkına eğerçi böyle bir hal hissetmekte iseniz... vatan evlâdına yekdiğerinin kanını döktürmeden, her nasıl ederseniz ediniz, bana bir mikdar zehir tedârik edip yetiştirin, ben ve millet kurtulsun."*

demiştir. Kendisinin pek yüksek bir devlet ve millet endîşesi taşıyan ve şarta muallak olan bu sözleri, intiharına en kuvvetli delîllerden biri sayılmıştır. Halbuki Abdülazîz Han, tıpkı kendinden öncekiler gibi, nefsî bir endîşeden ziyâde, devlet ve milletini düşünmektedir. Hal' vâkıası onun millet ve devlet sevgisine ve bunlar hakkındaki kudsî vazîfesine halel getirmemiştir. Mevcûdiyetinin fitne sebebi olmasından endîşe duymaktadır. Kendisinin şu beyânını, bânî-i sânî-i devlet addedilen, büyük ceddi Çelebi Sultan Mehmed Han Gâzi'nin ölüm yatağında söylediği "Tiz oğlum Murad'a haber salın, acele gelsin, millet birbirine tokuşur." sözüne benzetmek ve o derece büyük görmek mümkündür. Osmanoğulları'nın millet ve devlet üzerindeki bu titreyişleridir ki, onları târihin bütün hükümdar âilelerinin en mümtazları yapmıştır. Abdülazîz Han işte bu sebepten, saltanatında değil, tahttan indirildikten sonra dahi, ne derece büyük ve vazîfeşinas bir hükümdar olduğunu göstermiş; şanlı ecdâdına lâyık bir Osmanoğlu bulunduğunu anlatmıştır.

Sultan Azîz yeğenine ertesi gün bir tezkere daha göndermiş ve bunda da talebini tekrarlamıştır. Metni ele geçmiyen bu tezkereyi, Cevdet Paşa, diğe-

riyle berâber Mâbeyn-i Hümâyûn'da görüp okumuş, "fevkalâde müteessir olmuş; lâkin suretini alamamıştır." Sultan Murad, başmâbeyncisi Edhem Bey'i çağırarak "Mahsûsen mübârek dest-i şâhânelerinden öptüğünü" bildirmesini, istedikleri Fer'iye Sarayı'nın hemen tahsîs edileceğini bildirmiş; kendisine hürmet, teselli ve teminât veren bir mektup yazmıştır. İşte bunun üzerine Fer'iye Sarayı, ale'l-usûl hazırlanmış ve 2 Hazîran 1876/9 Cumâdelûlâ 1293 Cuma günü, mahlû' Sultan, yeni başmâbeynci Edhem Bey'in nezâretinde, seccâde, Kur'ân-ı Kerîm ve elbise gibi günlük eşyâsını bir kaç boğça ve çantaya yerleştirerek, yanında Hâfız Mehmed Bey ve Fahri Bey olduğu halde, kendisi tarafından seraskere hediye edilen yaldızlı beş-çifteye binmiştir. Gelişinde olduğu gibi, sokusunun altına târihî pala asılmış olduğu halde, Fer'iye'ye yol almıştır. Beş-çifte, Serasker'in rezillikte, sefillikte ve alçaklıkta emsalsiz emri mûcibince, kendi yalısı önünden geçirilerek, Fer'iye'ye gelmiştir. Hüseyin Avnî, nân-ü ni'metiyle perverde olduğu efendisine, şahsî denâatini gösteren şu hakaareti de revâ görmüş ve misline rastlanmayan bir alçaklık göstermiştir.

Sultan Azîz, Fer'iye rıhtımına geldiği vakit, geçeceği yolların süngülü askerlerce çevrilmiş olduğunu görmüştür. İkinci mâbeyncisi Fahri Bey'le saraya girmiş; Hâfız Mehmed Bey, Binbaşı İzzeddin denilen kerîh herif tarafından "Memnû'dur ve bu memnû'iyet bilhassa sizin içindir, giremezsiniz." hitâbıyle geri çevrilmiştir. Hal' edilmiş Hâkan'ın arkasından Vâlide Sultan ve diğer maiyet gelmişler, bunlardan harem ağaları da içeri alınmayıp, Topkapı'ya iâde edilmişlerdir. Harem ağalarının feryadları sarayın önünü mahşer hâline getirmiş; bunları gören Sultan Azîz, kendisine hazırlanan odaya girdiği vakit "Benim işim Allah'a kalmıştır." demiştir. Bundan sonra sâbık pâdişahın yanında bulunan pala dahi, muhâfazasına memur adamın emri ve Fahri Bey mârifetiyle, Vâlide Sultan tazyîk edilerek alınmış; yâni eski hükümdar, nefsini müdâfaa edebilecek her türlü silâhtan tecrîd edilmiştir.

Kendisinin muhâfazasına bilhassa en cibilliyetsiz zâbitler tahsîs edilmiş ve bunlara davranışları hakkında, herhalde Serasker-i erâzil tarafından kat'î emir verilmiştir. Öyle ki, sâbık Pâdişah, Sultan Murad'ın mâbeyncisi ile bahçede dolaşırken bir subay tarafından "Burada durmak yasaktır, içeri giriniz." hitâbıyle karşılaşmıştır. Sultan Abdülazîz, Edhem Bey'e "Belki sizi bilemediler, bîgâne zannettiler, kendinizi târif ediniz." demiş; bunun üzerine başmâbeynci kendi memuriyetini bildirerek, hitâb ettiği zâtın Sultan Abdülazîz olduğunu fısıldamıştır. Fakat subay-ı merkum, yüksek sesle, Edhem Bey'e "Size söylemiyorum, Azîz Efendi'ye hitâb ediyorum." cevâb-ı mekrûhunu vermiştir. Bunu duyan Hâkan-ı sâbık'ın üzerine fenâlık gelmiş ve kollarına girilerek dâiresine çıkarılabilmiştir. Subayların bu çirkin edebsiz-

likleri, dâiresine hiç bakılmaması, hattâ Cevdet'e göre desti ve bardak gibi şeylerin bile bulunmaması kendisini muztarip etmiş ve artık vaktini, tamâmen ibâdât ve tâata hasretmiştir. Öyle ki, gece ve gündüz, Kur'ân kırâati ve edâ-yı salâtla vaktini geçirmeğe başlamıştır. Son demlerini böyle geçiren Sultan, pazar sabahı abdest almış ve odasına dönmüştür. Bir müddet sonra ezânî saatle 2'de, zevâlî saatle 9.36'da kollarından kanlar fışkırdığı halde can çekiştiği görülmüştür (4 Hazîran 1876/11 Cumâdelûlâ 1293).

Resmen İleri Sürülen İntihar İddiası ve Tahlili

Onun ölümü hakkında resmen yapılan ilân, intihar ettiği etrafında toplanmış; fakat geniş bir kitle tarafından da katledildiği rivâyetleri almış yürümüştür. Bu hususta Cevdet:

> *"Lâkin mikraz ile sol kolunun damarlarını kestikten sonra, ol mecruh eliyle sağ kolunun damarlarını dahi kesmesi inanılmaz bir keyfiyet olduğundan, bâzı nâs Abdülazîz Han'ın cebren ve gadren katlolunmuş idüğüne zâhib olmuş idi; hâlbuki vâlidesi ve evlâd-ü ıyâl ve cevârîsi hep anınla berâber, Fer'iye dâiresinde bulundukları halde, anların yanında idâmı kaabul olamıyacağı cihetle, bâzı nâs dahi bu iki müşkil arasında mütehayyir ve mütereddit idiler. Lâkin vükelâ-yı hâzıraya karşı kimse bu bâbda şüphe ve tereddüt göstermeyip, herkes Sultan Abdülazîz'in kendisini idâm eylemiş olduğundan bahsederdi. Mesele doksansekiz senesi evâsıtına kadar mübhem-ü müştehik surette kalmıştır."*

demektedir.

Buradan da anlaşıldığı üzere, resmî intihar ilânı, bir çok kimseleri tatmîn etmemiştir. Beş sene sonra ise resmî görüş, yapılan tahkîkatla, aksi kanaate inkılâb etmiş ve Sultan Abdülazîz'in şehîd edildiği ilân edilmiştir. Demek ki, Paşalar kliğinin hâkimiyet dâiresinde intihar olan resmî görüş, bilâhare değişmiş ve mahkeme hükmüyle de, şehâdet olarak tescîl edilmiştir. Bir kaç sene mer'î olan resmî intihar telâkkîsi şöyledir: Mahlû' Sultan, pazar sabahı, vâlidesinden sakalını düzeltmek için bir makasla ayna istemiş ve kendisine bunlar verilmiştir. Sultan bunları aldıktan sonra, vâlidesini ve yanında bulunanları odasından çıkarmış ve kapıyı da kilitlemiştir. Sonra da bu çok âdî ve gâyet küçük nakış makasıyle, her iki kolunun kan damarlarını kesmiş ve seyelân-ı dem netîcesi vefât etmiştir. İbnülemîn, bu makasın, sakal düzeltilecek derecede büyük bir makas olmadığını ifâde ve ikileşmesine de hayret et-

mektedir. Harem takımı, Pâdişah'ın odasından hırıltılar işitmişler yâhut müddetin uzamasından meraka düşmüşler; kapıyı zorlayarak içeri girince de, Pâdişah'ın meyyiti ile karşılaşmışlardır. Vâlide Sultan oğlunun üzerine kapanarak ağlamaya başlamış; saraydaki feryâd ve figân Serasker'in karşıdaki yalısına aksettiği için, Avnî Paşa, beş-çiftesine atlayıp Fer'iye'ye gelmiş, cenâzeyi derhal karakola naklettirip, neferlere mahsus bir ot şilte üzerine koydurmuş; pencereden kopardığı bir perdeyi de üzerine örtmüş ve devlet erkânına haber göndermiştir. Bilâhare 19 kadar yerli ve yabancı hekim celbedilmiş ve bunlardan bir rapor alınmıştır.

Üss-i İnkılâb'ın "Vesîkalar" kısmında "Hudâvendigâr-i Esbâk Merhûm Abdülazîz Hân'ın Keyfiyet-i Vefâtına Dâir Verilen Fransızca Mazbatanın Tercümesi" olarak gösterilen rapor aynen şöyledir:

"Ber-muktezâ-yı irâde-i seniye-i cenâb-ı şehinşâhî, vükelâ-yı fihâm hazerâtı tarafından verilen emir üzerine 11 Cemâziyelevvel sene 76 ve 23 Mayıs 93 pazar günü öğleden bir saat evvel, Hudâvendigâr-ı sâbık Abdülazîz Han'ın sebeb-i mevtini tahkîk etmek için Çırağan Saray-ı Hümâyûnu ittisâlinde bulunan karakolhâneye giderek, orada bizi alt katta bulunan bir odaya götürdüklerinde, yerde serilmiş bir şilte üzerinde, üzeri cedîd bir bez ile örtülmüş bir ceset gördük. Örtüyü kaldırdığımızda, Hudâvendigâr-ı sâbık Abdülazîz Han'ın cesedi olduğunu tanıdık. Lede'l-muâyene bi'l-cümle âzası soğuk, kansız ve soluk ve bâzı mahalleri dem-i mütekassir ile mestûr olup cesed ise henüz donmamıştı. Göz kapakları açıkca, karniye-i lâmiası hafifçe kesîf ve ağzı dahi bir az açık idi ve kolları ile ayaklarını setreden bezler kan ile mülemmâ olup, kolundaki bezi kaldırdığımızda sol kolunun bükümünün biraz aşağısında, beş aşir zira' tulünde üç aşir zira' umkunda bir cerîha müşâhede eyledik. İşbu cerihanın kenarları, pürüzlü ve gayr-i muntazam olup, istikaameti ise yukarıdan aşağıya ve dâhilden hârice doğru idi. Mezkûr nâhiyenin evridesi kesilmiş ve şiryân-ı zendî takrîben hurûc eylediği noktada çapının üç rub'u açılmış idi. Sağ kolunun büküm mahallinde dahi iki buçuk aşir zira' umkunda ve iki aşir zira' tulünde kezâlik pürüzlü ve biraz münharif bir cerîha müşâhede eyledik. İşbu mahaldeki cerîha, küçük çaplı evride üzerinde olup, şerâyin sâlim idiler. On aşir zira' tulünde ve ziyâde keskin ve bir kolunun ucuna yakın yan tarafında, ufak bir düğmesi bulunan bir mikraz irâe olundu. Mezkûr mikraz kanlı olup, Hudâvendigâr-ı sâbıkın bâlâda zikrolunan cerîhaları bununla icrâ etmiş olduğunu bizlere beyân ettiler. Ba'dehû bizleri Hudâvendigâr-ı merhûmun ikaametgâhı olan deniz tarafındaki büyük odaya götürdüler. Bu odada, bir pencerenin kurbunda bulunan köşe minderi, üzeri kan ile

göl kesilmiş ve hasırın üzerinde dahi pıhtılaşmış vâfir mikdar kan bulunduğu gibi, hasırın ötesinde berisinde dahi kan lekeleri müşâhede olunmuştur. İşte sâlifü'z-zikr ahvalden, cümlemiz müttehiden âtîü'z-zikr kararı verdik: Evvelâ: Hudâvendigâr-ı sâbık Abdülazîz Han'ın vefâtına, kol kemiklerindeki ev'iyenin kat'ıyla hâsıl olan seyelân-ı dem sebep olmuştur. Sâniyen: Bize irâe olan âlât cürûh-ı mezbûreyi husûle getirebilir. Sâlisen: Cürûhun hey'et ve istikaametinden ve bunları husûle getirmiş olan âlet-i câriheden bir intihar yâni telef-i nefs vukua geldiği istidlâl olunuyor. Binâenaleyh Çırağan saray-ı hümâyûnu karakolhânesinde yapmış olduğumuz işbu mazbata-i âcizânemiz, imzâ ve tak-dîm kılındı.

Dr. Marko, Dr. Nûri, Dr. Sato, Dr. Espanyol, Dr. Mark Markel,
Dr. Patropulo, Dr. Abdannur, Dr. Servet, Dr. De Kastro,
Dr. Maroen, Dr. Jül Melincen, Dr. Kostantin Karatodori,
Dr. Dikson, Dr. Vitales, Dr. Edvar Esparado, Dr. Nûrican,
Dr. Melyan Bey, Dr. Mustafa, Dr. Mehmed."

Bu mazbatada önce bir mikrazdan bahsedilmekte, sonra kendilerine birden ziyâde âlet gösterildiği ifâde edilmektedir. Raporun bilhassa netîcedeki üç maddesi mühimdir. Bunlara göre, vefâta kol büklümlerindeki damarların kesilmesinden hâsıl olan kan akması sebep olmuştur. Bu mâlûm ve doğrudur. Kendilerine gösterilen âdî makasın bu yaraları husûle getirebilmesi mümkün görülmektedir. Yâni ikinci şıkta bir kat'iyet yoktur ve yaralar "bu makasla vücûda getirilmiştir." denmemektedir. Üçüncü şıkta ise, "Yaraları husûle getiren âlet-i câriheden bahsedilerek, bir intihar yâni telef-i nefs vukua geldiği istidlâl olunuyor." yollu gâyet kaypak bir ifâde kullanılmıştır. Bu mazbatadan da anlaşılmaktadır ki, hekimler, vücûdu tamâmen muâyene edememişler; ancak yüz ile kolları görmüşler; intihar için kat'î delîl teşkîl edecek bir rapor da vermemişler; gâyet üstünkörü, iki tarafa çekilebilecek kaypak bir hükümle işin içinden sıyrılmışlardır.

Bu zayıf rapora, iş başında bulunan ve âdeta devleti istilâ etmiş olan Paşalar komitasının şerrinden dolayı, önce bir itiraz yapılamamış; biraz sonra Türkiye biraz da bu akılsız klik yüzünden fecî bir harbe girmiş ve bunda mağlûbiyete uğramıştır. Bu siyasî hâdiseler sebebiyle, hal' cuntasının vücûd verdiği cinâyetin hesâbı biraz geç sorulmuş ve beş sene sonra, bir mahkeme teşekkül etmiştir. Sultan Abdülhamîd, devletin devâmını temin için

ecdâdının baş vurduğu, tabiî ve haklı bir kaanun olan ve her cemiyette câri bulunan tecziye mekanizmasını işletmiştir. Mer'î mevzûata ve kaanunlara göre, devlete isyan ederek darbe yapanlar bütün cemiyetlerin cezâ kaanunlarında en ağır cezâlarla tecziye edilmişlerdir. Bu hal hâlen de böyledir ve devletlerin devamının elzem ve zarûrî şartıdır. Bu sebeple bu Paşalar çetesi suçludur ve muhâkemeleri, hattâ cezâlandırılmaları tabiîdir. Târihimizde Patrona Halil'i, Kabakçı'yı yerin dibine batıranlar, aynı suçu işlemiş bulunan Paşalar grubunu göklere çıkarmaktadırlar. Bunların böyle bir mazhariyete sâhip olmalarının sebebi, hukûkî ve târihî olmaktan ziyâde siyasîdir. Sultan Abdülhamîd'in de hal' edilmesi, onun zamânında pek haklı olarak ve mahkeme kararıyle tecziye edilmiş bulunan Paşaların kadrinin yükseltilmesi netîcesini doğurmuştur. Bunun da sebebi, kendilerinin haklılığını göstermek, yıktıkları hükümdarın haksızlığını belirtmek; devamlarını temin etmek endîşesi olmuş; işte bunun için, yeni darbenin mümessili olan İttihatçı komitası, aynı cürümle suçlu olan Serasker çetesinin, mazlûm ve kahraman olduğunu, hürriyetperverlik gibi pek büyük fikirlerle meşbû bulunduğunu iddiaya yeltenmiş; kendilerine târihen bir mesned bulmak istemişlerdir. Bu siyasî tesir, birbirine benzer bir seri hâdiselerle günümüze kadar uzamış; şu suçların hesabını soran bir makaam ve adam da çıkmamıştır. Devlet, darbe yapan bir gruptan diğerinin eline geçip gelmiştir.

İşte Sultan Azîz'in intiharı iddiasının, Abdülhamîd Han'ın hal'inden sonra, âdeta resmî bir görüş hâline gelmesinin tek ve yegâne sebebi de budur. İntiharı ileri sürenlerin, bu rapordan başka olan delîlleri pek ehemmiyetsizdir. Sarayda 300'e yakın bir kalabalık varken, gündüz icrâ edilen cinâyetin bunlarca görülmemesine, gâyet kuvvetli ve "cesûr ve cerî'" olan Pâdişah'ın cânilerle mücâdele etmemesine imkân olmadığı, kendisinde öteden beri intihar fikri bulunduğu, meselâ mâbeyncilerine "Bana bir parça zehir bul.", "Artık dünyada bizim için tad kalmadı.", "Bundan sonra benim hayatım mûcib-i fitnedir." gibi sözler sarfetmesi, Yıldırım Bâyezîd ve III. Napolyon'un teslîm yerine intihar etmemelerini ayıplaması, gibi hususlar beyan edilmektedir.

İntihar iddialarından biri de, hal' vak'asının tertipçilerinin hakîkî dostu, hattâ mânevî telkîncisi ve teşvikçisi olan meşhûr İngiliz sefîri Elliot tarafından yapılmaktadır. Buna göre "Abdülazîz'in şah damarlarını bir makas ile keserek, intihar ettiği haberi duyulur duyulmaz, kendisi de dâhil olduğu halde, meselenin katil olduğunda herkesin ittifak ettiğini, fakat sefâret hekimi Dikson'un cesedi muâyene ettikten sonra, vak'anın mutlak surette intihar olduğu husûsunda kendisini temin ettiğini, Dr. Melincen'in de aynı kanaatte olduğunu, ceset üzerinde en ufak bir bere ve çürük işâreti bulamadıklarını, mahlû' sultanın cildinin bir çocuk derisi gibi emsalsiz derecede nâzik ve yu-

muşak olduğunu, bu sebeple yara ve iz bırakmadan damarların kesilebilmesinin imkân hârici bulunduğunu bildirdiklerini" yazmaktadır. Raporda da imzaları bulunan bu doktorlar, şu kat'î hükümlerini neden zapta geçirmemişlerdir? Neden kaypak bir mazbatanın altına imzâlarını basmışlar ve cesedin, yüz ve kolları hâriç, sâir yerleri hakkında malûmât vermemişlerdir? Bu haklı suallerin cevabı verilmemiştir. İngiliz sefîrinin taraftarlarını temize çıkarmağa çalışması mâkuldür. Binâenaleyh onun şâhitliği taraflıdır ve mualleldir.

Sultan Abdülazîz Han'ın Şehâdeti Hakkında Resmen ve Mahkeme Yoluyla Hükme Bağlanmış Delîller ve Sâir Rivâyetler

Bunlara mukaabil, Abdülazîz Han'ın şehîd edildiği hakkındaki rivâyetler ve Yıldız Mahkemesi hükümleri çok daha kuvvetlidir. Bir defa, hal'i vücûda getirenlerin o günkü hâlini ve çok karanlık olan istikballerini nazara almak lâzımdır. Sultan Abdülazîz'in milletçe sevildiği açıkça anlaşılmıştı. Halkın geniş ve kuvvetli olan muhâfazakâr tabakaları, kendi telâkkî ve zihniyetlerine düşman bir grup tarafından yapılan darbeyi aslâ tasvip etmemişlerdi. Mahlû' Sultan'ın ordunun bütün kademeleri arasında tutulduğu anlaşılmış ve asker hal' işine âlet edildikleri için memnûniyetsizlik göstermişti. Bunların zabtı mümkün görülmediğinden, birer bahâne ile taşraya gönderilmişler ve yeni gelenlere ise bir nevi cülûsiye dağıtılmak zorunda kalınmıştı. Devlet ricâlinin çoğu hal'in aleyhinde bulunmuş; bilhassa eski sadrâzam Yusuf Kâmil Paşa, Sadrâzam'ı pek fenâ haşlamıştı. Taşradaki kumandanlardan bâzıları, bilhassa Şumnu'daki Ahmed Muhtar Paşa, tasvip telgrafı çekmemişti. Oğlu Mahmud Muhtar Paşa'nın bilâhare yazdığına göre, bu husus Seraskerliğini endîşelendirmiş; 1809 hâdiselerinin tekrarlanacağı korkusuyla titretmişti.

Diğer taraftan Sultan Murad'ın hâli anlaşılmış; bu vaziyet karşısında Abdülazîz'in, kat'î olarak tahta dönmesi korkusu başgöstermişti. İşte bu sebeple, mâbeyn müşiri Nûri Paşa, mahkemedeki istintakında "Sultan Murad, hey'etin (hal' komitesi) mütegallibâne muâmelesinden bîzar olup, terk-i saltanat edeceğini tefevvüh eylediği vükelâca işitilmesi üzerine, âtîde zuhûr edecek fezâhattan nefislerini kurtarmak için, Sultan Abdülazîz'in şehâdetini ve Nisbetiye dâvetini tertîb eyledikleri muhakkaktır." demiştir. Buna göre hal' komitesi, yeni Sultan'ın vaziyet ve tavırlarındaki bozukluğu ve karışıklığı anlayınca, Abdülazîz'in saltanat makaamına geri döneceği endîşesine ka-

pılmışlar; bunun ise kendilerinin mahvolup yok edilmesinden başka bir şey olmadığını düşünerek, hayatlarının devamı için Mahlû' Hâkan'ın ifnâsından başka çâre görememişlerdir. Bu hususu te'yîd eden bir rivâyeti, İbnülemîn, Sultan Murad'ın en yakın mensubu bulunan Ali Şefkatî Bey'in, Abdülhak Hâmid'e şu tarzda naklettiğini yazmaktadır:

"Sultan Abdülazîz'in hal'inden sonra ifnâsını, Hüseyin Avnî Paşa teklîf edince, Sultan Murad telâşa düşüp 'Ben kaatil olamam.' diyerek, teklîfi şiddetle reddetti. Avnî Paşa 'O halde yine onun iclâsı lâzım gelir; dehşetli fenâlıklar zuhûr eder.' tarzında tehdîd ve ihâfede bulunması üzerine Sultan Murad 'Beni iclâs ederken reyimi sordunuz mu ki, onun ifnâsında benden müsâade istiyorsunuz?' dedi; kemâl-i teessürle odadan çıktı. Hüseyin Avnî Paşa bu cevâbı, irâde hükmünde telâkki ve katle tasaddî etti."

Bu husus için yeni Vâlide Sultan'la da anlaşıldığı rivâyet edilmiştir. Serasker bunu, devleti tam istilâ etmek ve şimdiki Sultan Murad'ı bir kukla şeklinde kullanmak gibi derin bir hırsla da yapmış görünmektedir. Hüseyin Avnî yeni Pâdişah'ın emektar adamlarından Cezâyirli Mustafa Pehlivan, Yozgadlı Pehlivan Mustafa Çavuş, Boyabadlı Hacı Mehmed Pehlivan'ı, güyâ Sultan Azîz'in muhâfazasına memur etmiş; ayrıca mâbeyncisi Fahri Bey, Fer'iye muhâfızlarından Binbaşı Necip ve İzzet Beylerle, Kolağası Ali Bey de cinâyet için elde edilmişlerdir.

Fahri Bey istintakında "Ben Sultan Azîz merhûm, kendisini öldürdü diyemem, öldürmedi dahi diyemem, ben zâten Mustafalarla Mehmed Ağa'nın oraya gelişini pek beğenmemiş idim." demekte ve pehlivanların indirilmiş Hâkan'ı ortadan kaldırmak için Fer'iye'ye getirildiklerini, dolayısıyle ifâde etmektedir. Yozgad sancağında Karahisarlı Karadelioğlu Pehlivan Mustafa Çavuş, yapılan istintakında şunları söylemiştir:

"Mahmud Paşa (Dâmâd) bizi mâbeynde misâfir odasına celb ile, bize yüzer lira maaş verileceğinin sebebini anlattıktan sonra 'Sultan Azîz'i boğazından kesmek olmaz; kimsenin anlamıyacağı surette yapmalıdır; kollarının damarını kesip bitirmelidir. İbtida sol kolunun damarlarını kestikten sonra, sağ kolunun damarlarını da keserek işi bitirmelidir.' yollu tâlimât verdi... O gece Fer'iye karakolhânesinde kaldık. Sabahleyin Fahri Bey gelip bizi içeri götürdü. Abdülazîz'in dâiresi merdiveninde benim elime beyaz saplı bir çakı verip 'Bununla işi uydur.' dedi. Odaya girdiğimizde, derhal Fahri Bey, Abdülazîz'in arkasından kucaklayıp, kollarını tuttu. Cezâyirli Mustafa dahi ayaklarına oturdu. Ben de

çakı ile, Mahmud Paşa'nın târifi gibi, damarlarını kestim. Vehleten 'Ne yapıyorsunuz?' gibi söylemek istediyse de, kendisine bir fenâlık geldiğinden, hiç bir muâmelede bulunamadı."

Aynı adam, diğer bir sorgulamasında:

"Mahmud Paşa tâlimat verdikten bir saat sonra, Nuri Paşa odasında yalnız olarak çağırdıp, gittiğimde 'Seni, Mustafa ve Mehmed'le berâber yüzer lira maaşla Sultan Azîz'in hizmetine memuren göndereceğiz; oradaki memuriyetiniz, mücerred Abdülazîz'in itlâfı içindir. Sol kolundan urup kan damarlarını keser isen, çabuk ölür; kimse anlamaz. Zâbitiniz Cezâyirli Mustafa'nın mâlûmâtı vardır. Bir sırasını düşürüp, şu işi bir an evvel bitirin; siz de kurtulursunuz, biz de kurtuluruz.' dedi. Muahharan refiklerimle berâber çağırdığında 'Güzel hizmet ettin.' diye alenen tenbîhât icrâ etti."

Boyabadlı Elmacıoğlu Hacı Mehmed Pehlivan da sorgusunda:

"Pazar günü sabahleyin Çavuş (Mustafa) ve refîkimiz Cezâyirli Mustafa ile berâber olduğumuz halde Fahri Bey, bizi karakolhâneden alıp, Fer'iye sarayının içine götürdü. Sultan Azîz'in odasına girdik. Fahri Bey, arkasından tutup, ben ve Mustafa beyaz çakı ile kollarının damarını kestik. Canı çıkmadan savuştuk."

demektedir. Diğer istintakında ise:

"Nuri Paşa ile Kızlarağası Süleyman Ağa'dan Edhem Bey'den aldığımız tâlimat ve evâmir dahi bundan ibâret idi. Bu ameliyat, beş on dakika kadar sürdü. Bir pencerenin perdesini Mustafa Çavuş kopararak, merhûmun üstüne örttükten sonra, cenâzeyi karakola götürdük."

demektedir.

"Odaya girenler Cezâyirli Mustafa, diğer Mustafa, Mehmed Ağa, Fahri Bey, asker Ali Bey, Necip, Haremağası Râkım ve bendenizden ibârettir. Diğer Haremağası Nazif aşağı katta idi. Odanın iç tarafında o iki asker zâbiti (Ali ve Necip) kılınçlarını çekmiş oldukları halde, birisi içeri girmek ister ise urmak üzere beklemekte idi. Merhûmun arkasından dahi Fahri Bey tutmakda idiler. Mehmed Ağa ile Cezâyirli Mustafa dizlerinden ve sâir mahallerinden tutmakta oldukları halde, diğer Mustafa Çavuş dahi, Avrupa'dan gelen beyaz saplı bir ufak neşter gibi

çakı ile kesmekte olduğunu gördüm. Sultan Azîz 'Aman Allah.' diye bağırmakta idi. Camlar kapalı idi. Kapının hâricinde sofada dahi iki nefer asker beklemekte idi. Bir damarını kestiler. Kanın, kapıya kadar fışkırdığını gördüm. Bu işler, on onbeş dakika kadar bir müddet içinde oldu. Ondan sonra bir perde yırttılar; sarmak için. Bâdehu Vâlide Sultan ve ikinci hazînedar ve sâir kalabalık koştular. Her taraftan feryâd ve figâna başladılar."

İbnülemîn, Necîb Âsım'dan naklen, Mustafalarla Mehmed'i İstanbul'a getiren Kolağası Yusuf Efendi'nin, bunların son derece müteellim olduklarını, sebebini sordukta "Ne için çağrıldığımızı biz biliyoruz." dediklerini nakletmektedir.

Buradan da anlaşılmaktadır ki, Serasker'in kör âletleri olan bu adamlar, beş sene sonra İstanbul'a nezârete celbedilişlerinin sebebini bilmekte, yâni suçluluklarını itiraf etmektedirler. Bu adamlara, icrâ ettikleri şu alçakça iş için yüzer altın aylık bağlandıktan başka, ellerine otuzar altın da atiye verilmiştir. Bunlara en yüksek devlet memurunun maaşını vermek, icrâ ettikleri kanlı işin bedelinden başka bir sebeple îzâh edilemez. Abdülazîz Han'ın vâlideleri ise muhâkeme esnâsında, nezdine gönderilen bir heyete, "Cennetmekânın aşağıdaki iki zâbitin hâl ve harekâtından sû'-i niyetlerine kaail olarak, kendi hakkında fenâlık vukû bulacağını beyan ettiğini, 'İki pâdişah bir mülkde olur mu, beni tahttan indirmek, elbette öldürmek içindir.' dediğini, kendisinin 'Tanzîmat ihdâsından sonra böyle şey kalmadığından merak edilmemelidir, Allah'a tevekkül edin, ne olacak?' yollu konuştuğunu, bunun üzerine 'Ne olacak görürsün.' cevâbını verdiğini" naklederek şöyle konuşmuştur:

"Kendüleri canını muhâfazaya düştü. 'Aman bana ne yapacaklar?' diye sorardı. Şehîd olduğu gün, kapının önünde bulunan iki askerden birinin elinde kırmızı kayış ve koltuğunda büyük bir lobud vardı. Ben o zaman oğlumun yanında idim. Ensemden tutup, bunları bana gösterdi. 'Bunlar beni öldürmek için burada duruyorlar.' dedi. Yine o sabah ikimiz bir yerde iken kapının önünde bulunan bir takım herifler 'Acaba şimdi yanına gidelim mi, acaba ne yapalım, daha erkendir; belki yanında adam bulunur, biraz sonra gidelim.' dedikleri mesmûum olup, içime korku düştü. 'Arslanım bunlar eğleniyorlar.' dedim. Ol vakit tebessüm buyurdular. Ben odama geldim, bayıldım; ne olduysa ol vakit olmuş."

Muhakeme esnâsında Yusuf İzzeddin Efendi'nin şehâdeti de şöyledir:

"Sarayın (Fer'iye'nin) *her tarafına asker doldurulmuş ve anahtar-*

lar dahi alınıp, askere verilmiş olduğundan, bende dahi elem ve ıztırab pek ziyâde idi. Binâenaleyh bîhuş yatmış idim. Vak'anın zuhûrunda olan gürültü üzerine uyanmış ve Cennetmekân'ın odasına gitmiş isem de içeriye girmeğe bırakmadılar. Bu hâlin arasında edilen muâmelât-ı gaddarâne keyfiyetinden malûmâtım olmayıp, ancak Cennetmekân'ın şehîd edildiği her hâl ve hareketten hissolunur ve anlaşılır idi."

Merhum Sultan'ın şehzâdelerinden Abdülmecîd Efendi ise, İbnülemîn'in Âtıf Bey'den nakline göre, şu kanaati serdetmiştir:

"Pederimin şehîd edildiği bence muhakkaktır. Kendilerinin şehîd edildiği mahalde bırakılmayıp, âilesinin elinden cebren alınarak karakolhâneye nakledilmesi, doktorlara tekmîl vücûdunun değil, yalnız kollarının gösterilmesi ve cesedi gasledenlerin, kalbin üstüne doğru ince bir âlet-i câriha ile açılmış bir yara mevcut ve kan müterâkim olduğuna dâir ifâdâtta bulunmaları bunun delîlidir."

Hüseyin Avnî'nin o günkü davranışı ise çok şâyân-ı dikkattir. Rivâyetlere göre Avnî Paşa Kuzguncuk'taki yalısında devamlı olarak, Fer'iye'de bir karışıklık beklemede ve bunu gözlemektedir. İbnülemîn, Veys Paşa-zâde Zeynülâbidîn Reşid Bey'in bu hususta Haleb'den kendisine çok enteresan bir mektup gönderdiğini kaydetmekte ve bundan şu parçayı nakletmektedir:

"Adliye umûr-ı hukûkiye müdîri iken çend sene evvel vefât eden Sirozlu Niyazi Efendi, pederimin kâtib-i husûsîsi idi. Kayınpederi Rodoslu Dr. Ahmed Paşa'nın mahremiyet ve münâsebetinden dolayı Avnî Paşa, ona öz evlâdı gibi muâmele ederdi. Niyazi derdi ki: Bir gece misâfirler gittikten sonra Paşa beni çağırdı... 'Oğlum Niyazi, bu günlerde vücûdum, hastadır denilecek derecede yorgundur. Geceler oldu ki, yarım saat uyuyamadım. Sen, bu gece benim hatırım için uyumıyacaksın. Ben şimdi gidip mâbeyn odasındaki kanepeye uzanacağım. Uyuyabilirsem ne âlâ, uyuyamazsam biraz dinlenip rahat etmiş olurum. Şu dûrbîn yanında bulunsun, şafak sökerken Abdülazîz'in ikaamet ettiği saraya bak. Önünde, etrafında insanlar gezinmeğe başlar başlamaz gel beni uyandır. Kayığımı daha evvel hazırlat.' deyi tenbîh etti idi."

Aynı gün sabahleyin Serasker'in yanında bulunan Hudâvendigâr Vâlisi Veliyüddin Paşa'dan da şunlar nakledilmektedir:

"Konuşuyorduk. Avnî Paşa, pencereden Abdülazîz Han'ın dâire-

sine defaatle baktı. Nihâyet o cânibden bir vâveylâ aks-endâz olunca Avnî Paşa 'Gâliba bir şey olmalı.' dedi ve müheyyâ bulunan beş-çiftesine râkiben karakolhâneye gitti. Serasker'in şu bakışı ve hazırlanmış kayığı ile o tarafa akışı, insanın hatırına acâib şeyler ilkaa eder."

Şu rivâyetlerden açıkça anlaşılmaktadır ki, Serasker cinâyeti beklemiş ve bunun emmâresi görününce, hazırlatılan beş-çiftesine atladığı gibi, Fer'iye'ye gelmiştir. Feryâd eden câriyeleri gâyet sert ve haşîn tavırlarla susturmuş ve o sırada hâlâ "eser-i hayat" bulunan yaralı Sultan'ı, kanları aka aka odasından kaldırtıp, karakolhânenin kahve ocağında, ottan bir şiltenin üzerine atıverdirmiştir. Abdurrahman Şeref bunu "iştibâh-u tereddüde bâis olan esbâbın a'zâmı" olarak tavsîf etmiştir. Daha Serasker gelmeden, yaranın üzerine bir bakır para konarak bağlanması, bir câriyece tavsiye edilmişse de, bu da yapılmamıştır. Hüseyin Avnî ise hiç lüzum yokken ve en tabiî çâre kolların yara yukarısından sıkıca bağlanması, bu suretle seyelân-ı dem'in durdurulması iken, bu tedbîre de başvurulmamış ve âdeta Sultan göz göre göre ölüme terkedilmiştir.

Nitekim Mütercim Rüşdî Paşa İzmir'de yapılan istintakında, karakola sonradan geldiğini beyân ederek, Sultan Azîz'i "karakola çıkardıkları zaman kendisinde eser-i hayat mevcut imiş; sonradan münkatı' olmuş olduğunu dahi söylediler ve hekimler dahi orada idi. Anlar da merhûmda, karakola çıkarıldığı vakit eser-i hayat mevcut olduğunu tasdîk eylediler." demektedir.

İşte Serasker, felâketâver mevcudiyetiyle, en basit tıbbî müdâhaleleri dahi yaptırmamış; Lûtfi Efendi'nin tâbiriyle "gözlerini Avnî Paşa'ya dikerek vefât eden" Sultan'ın üzerine, kendi eliyle kopardığı bir pencere perdesi örtmüştür. Bundan sonra hekimler çağrılmış, fakat Hâkan-ı sâbıkın cenâzesinin, etraflıca muâyenesine dahi mâni olunmuştur. Nitekim Abdurrahman Şeref:

> *"Celbolunan etibbâ, Pâdişah-ı mahlû'un nâşını bi'l-etraf muâyene etmek istediklerinde, kılıncına dayanmış olduğu halde kapıda duran Hüseyin Avnî Paşa mâni olmuş ve 'Bu cenâze Ahmed Ağa, Mehmed Ağa değildir, bir pâdişahtır; onun her tarafını açtırıp size gösteremem.' demiştir. Serasker'in aldığı vaz'-ı tehditkârâne üzerine etıbbâ, sathîce muâyene ile iktifâ eylemişlerdir."*

demektedir. İbnülemîn, "Serasker, nâşı karakolhânenin kahve ocağına bıraktırdığı ve pencereden kopardığı beyaz perdeyi üstüne örttürerek, bir ot şilte üzerine yatırdığı zaman, niçin 'Bu cenâze Ahmed Ağa, Mehmed Ağa değildir, bir pâdişahtır.' demedi?" suâlini sormakta ve bunun cevâbının mâlûm olduğunu kaydetmektedir. Serasker'in bu tavrı, kendisinin işte medhaldar bu-

lunduğunun açık ifâdesi olduğu gibi, tanzîm edilen raporun da hem tehdîd altında, hem de lâyıkıyle muâyene edilmeden hazırlandığını göstermekte, tıbbî kıymetinin de pek noksan bulunduğuna işâret etmektedir. Nitekim o sırada işin karışık olduğunu gören tâbib Ömer Paşa "Benim efendim Sultan Murad'dır, Sultan Azîz değildir." diyerek, imzâdan istinkâf etmiş; Serasker "Edepsizlik ediyorsun." diyerek "alâ-melei'n-nâs mümâileyhin rütbesini ref' eylemiş ve Mâbeyn Müşîri Paşa, fiil-i cürmün kendi tarafından ikaa olunduğunda tereddüt göstermesi (!) üzerine, hey'et-i vükelâ 'Bunda tereddüde aslâ mahâl yoktur.' diyerek imzalamasını istemişlerdir. Nuri Paşa'nın bilâhare verdiği arîzasından nakledilen bu cümleye göre, intihar raporuna imza koyanlardan biri dahi, işin intihar olmadığı kanaatini taşımaktadır. Bu husus, mevcut raporu dahi muallel bir hale getirmektedir. İmzadan istinkâf eden tabiblerden birinin de Trablusgarb'a nefyedildiği rivâyet edilmiştir.

İntihar raporunu tamâmen cerheden ve muâyenenin yaptırılmamasının sebeplerini de gösteren bir şâhitlik vardır ki, o da tahtından indirilmiş Hâkan'ın mübârek cenâzelerini gasleden, Sultanahmed Şeyhi Ömer Efendi'nin Yıldız Mahkemesi'ndeki beyanlarıdır. Abdurrahman Şeref onu "Ayakta duramıyacak derecede bir pîr-i fânî idi." diye tavsîf etmekte ve ağlaya ağlaya şâhitlik etmesinin hazır bulunanlara ziyâde "tesir eylediğini" yazmaktadır. Bu zât, cenâzenin "kalb muhîtinin mosmor morarmış olduğunu maal-kasem ifâde" etmiştir. Onunla berâber gasilde bulunan, Hırka-i Saâdet hademesinden yedi kişi de "sol memedeki morluktan başka, iki dişinin kırık ve sakalının sol tarafının da yoluk" olduğunu söylemişlerdir. Mahkemede aynı nâhiyesi delik bir hırka da teşhîr edilmiştir. Bu, o gün Sultan'ın üzerinde bulunan hırkadır. Bâzılarınca bu sakal yolukluğu, sâbık Hünkâr'ın, zâten bu maksatla makas aldığı ve bunu düzelttiği rivâyetine istinad ettirilmiş ve saldırıya uğramadığı iddia edilmiştir. Sakal düzelten ve bununla meşgûl olan bir zâtın birdenbire intihara kalkışması da güçtür. Esâsen küçük nakış makasıyle sakal düzeltilmesi de uzak bir ihtimaldir. Kur'ân okuyan ve önünde Sûre-i Yûsuf açık bulunan son derece dindar, su yerine zemzem içecek derecede rûhânî râbıtası kuvvetli, gece gündüz vaktini ibâdete hasretmiş bir zât-ı akdesin, İslâm'ın en merdut addettiği bir fiili irtikâb etmesine de imkân yoktur. Esâsen sol kolunda 5 cm genişliğinde, 3 cm derinliğinde, kenarları pürüzlü ve gayrı muntazam bir yara açıp, bilhassa derindeki şiryânları ve nesicleri koparak kesen bir adamın sağ kolunda da 2,5 cm genişliğinde bir yara açıp, oranın da toplardamarlarını kesmesi tıbben mümkün görülmemektedir. Bu sebeple intihar iddiasının kabûlü de imkânsızdır.

Diğer taraftan, şehâdete kat'î surette kaani bulunan Sultan Abdülhamîd, "Murad'ın daha şehzâdeliğinde, Sultan Abdülazîz merhûmu torpido ile telef

ettirmek niyetinde bulunduğunu, fesad cemiyetinin zehirletmek, Ayazağa, Alemdağı gibi yerlerde sûikasd tertîb etmek tasavvurlarında olduğunun delâlil-i kaviye ile tesbît edildiğini" söylemekte ve:

"Merhûmun kurenâsından dahi bir çoğu cem'iyet-i fesâdiyeye alınmış idi. Harem-i hümâyûn ikinci kitâbet hizmetinde bulunan Ebru Nigâr, dâima Hüseyin Avnî'nin, prensin (!) ve sâir hükemâ-yı müfsidenin konak ve yalılarına giderek, vâsıta-i müstakille-i fesâd olmuştur. Merhûmun mehde-i katlinde zî-medhâl oldukları tebeyyün eden, ikinci hazinedârı Ebru Keman ve beşinci hazînedârı Arzu Niyaz ve bunlar gibi daha bâzı rezîle ve mel'ûneleri cem'iyet-i fesâdiyyeye idhâl eden Ebru Nigâr ve bunlar ile müfsidîn beyninde Server isminde bir müfsid harem ağasının vâsıta-i muhâbere olduğu muhakkaktır. Bunlar ve mâbeynciler, prensin her türlü fesâdâtını teshîl ettikleri gibi, içlerinden Fahri mel'ûnu, merhûmun şehâdeti esnâsında kollarını tuttuğu tebeyyün eylemiştir. Kurenâsını kazanmak, dâhilen bir sûikasd fikrine mübtenî idi."

demektedir.

Sultan Abdülhamîd, Meclis-i Maârif âzasından Selîm Sâbit Efendi'nin ibtidâî mektepler için tertîb ettiği *Târih*'te, Sultan Azîz'in, "Kendi kendisini telef ettiği" hakkındaki ibâreyi muvâfık görmiyerek, makaam-ı sadârete bir husûsî tezkire göndermiştir. 8 Rebîülevvel 1305 târihli bu tezkirede, bu sözün külliyen muhâlif-i hakîkat olduğu ifâde edilerek "Müşârünileyhin bedhâhânı tarafından şehîd edildiği cümlece malûm iken, bu fezâhat ve denâati irtikâb eden cânilerin, adliyece icrâ kılınan muhâkeme-i alenîyesinde tâyian vuku bulan ikrar ve itirafları üzerine mahkeme-i cinâyet ve temyizce mahkûmiyetleri ve bâdehu mansubîn ve ma'zûlîn-i vükelâ ve vüzerâ ile mütehayyızân-ı ulemâdan mürekkep olarak icrâ eyledikleri tedkîkât netâyici ve cânîlerin işbu hey'et huzûrunda dahi cürüm ve cinâyetlerini mükerreren itiraf eylemeleri bu hakîkatı tamâmiyle isbat edip, müşârünileyhin kendi kendisini telef eylediği sözünün sırf iftira olduğu mertebe-i tahakkuka vâsıl olmuştur." denmektedir. Sultan Abdülhamîd Han'ın Yıldız Mahkemesi'ni, muhâlifleri tesirsiz kılmak için vücûda getirdiği hakkındaki yaygın iddia tamâmen yersiz ve mesnedsizdir. Kendisi bu hususta tam bir devlet şuuruyla hareket etmiş ve bütün memleketlerde câri olan "silâhlı darbe teşebbüsü yapanları muhâkeme" ettirerek, devlet reîsliği vazîfesini îfâ etmiştir. Hal' vak'asında ve şehâdet meselesinde medhaldar olan ve hemşiresi Cemile Sultan'ın kocası bulunan Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa'yı, kendi iclâsında hizmeti geçmesine rağmen, affı düşünmemiştir. Bu onun devlet reîsliği hak-

kındaki pek ciddî ve yüksek telâkkisine, hem de amcasının şehâdetine tam mânâsıyle ve samîmâne kaani bulunmasına delâlet eder.

Geçmiş sadrâzamlardan Yusuf Kâmil Paşa da, İbnülemîn'in nakline göre, "Abdülazîz Han'ın zıyâını haber alınca, meclisinde bulunanlara hitâben 'Hüseyin Avnî hınzîrına söyleyiniz. 'Beşşirü'l-kaatili bi'l-katl=Kaatili katl'le tebşîr ediniz.' sırrı karîben zuhûr edecektir." demiştir. Hâfız Mehmed Bey *Hakaayıku'l-Beyân*'ında, Cennetmekân hakkında mâtem etmekte bulunan Kâmil Paşa'yı ziyâret ettiğini, kımıldanmağa vakti olmadığı halde "Hâin-i bed-girdar başımıza ne belâ getirdi. Ayağından başına kadar Osmanlı pâdişahı olacak Cenâb-ı Yezdân-ı bî-zevâlin yaratmış olduğu bir vücûd-ı nâdirü'l-mevcûdun zıyâ-ı ebedîsine sebeb oldu." diyerek, ağlaya ağlaya Hüseyin Avnî Paşa'ya lânethân olmuş ve "Âcizlerini meşy-ü hareketten dûr bir meyyit hâline getirmiştir." demektedir.

Diğer taraftan Sultan Azîz'in bütün taallukatı ve câriyeleri de "Hudâvendigârın şehîd edildiğini" iddia etmişlerdir. Bunların içinde, yukarıda Sultan Abdülhamîd Han'ın muhtırasında ismi geçenler müstesnâdır ki, onlar da muhâkemede intihar husûsunda şehâdette bulunmuşlardır. Bunlar Arzu Niyâz, Ebru Nigâr ve Ebru Keman gibilerdir. Abdurrahman Şeref "Sultan Abdülazîz'in hareminde bulunan câriyeler, intihara aslâ kaani olmayıp, merhûmun başkaları tarafından katl-ü itlâf edildiği kanaatini beslerler ve bu kanaatlerinde ısrar eylerler ve bunu dahi bî-pervâ söylerler idi." demektedir.

Onun yakınları ve şehzâdeleri de aynı kanaatte bulunmuşlardır. Yalnız Sultan Hamîd'in hal'inden sonra, İttihatçı komiteciler tarafından Midhat göklere çıkarılmaya başlanınca, Yûsuf İzzeddin Efendi lisânını değiştirmeyi, siyâset îcâbı saymıştır. Mahlû Hâkan'ın hemşiresi olan Âdile Sultan, Ali Emirî Efendi'nin *Osmanlı Târih ve Edebiyatı Mecmuası*'nda neşrettiği mersiyesinde de şehâdetini dile getirmekte ve acısını anlatmaktadır:

"Nasıl yanmam kimê oldu olanlar şâh-ı devrâna
Bilinmez oldu hâli kıydılar ol zıll-i Yezdâna;
O gitdi mülk-i ukbâya firâkı geçdi tâ câna;
Sarâya velvele saldı cihânı koydu efgâna.

Cihâņ mâtem tutup kan ağlasun Abdülazîz Hâna;
Meded Allah mübârek cismi boyandı kızıl kâna

Hilâfet mesnedinde olmuş-iken bir muazzam şâh,
Dayanıp Hakka dîn-ü milleti eyler idi âgâh;

Hulûs ile öpenler pâyını yüz döndürüp nâgâh;
Meded-kâr olmadı hiç kimseler ahvâline eyvâh.

Cihân mâtem tutup kan ağlasun Abdülazîz Hâna
Meded Allah mübârek cismi boyandı kızıl kâna.

Buna kim yanmaz, etdi terk-i cân nâmus-ı gayretle;
Bilinmezdi yazıklar ola kadri hakk-u nisfetle;
Amân bulmadı, zâlim elinde kaldı hayretle;
Fedâ etdi âlemi nihâyet kasd-u irâdetle

Cihân mâtem tutup kan ağlasun Abdülazîz Hâna
Meded Allah mübârek cismi boyandı kızıl kâna.

Duyup bu hâl-i cân-sûzı dedim yâ Rab muîn ol sen;
Refîk-i hur-ı ayn olsun dahi cennet ona mesken;
Edip hem nûr-ı Fahr-i Âlem ile kahrın rûşen;
Firâkı kaldı canlarda cihânı etdi pür şiven

Cihan mâtem tutup kan ağlasun Abdülazîz Hâna
Meded Allah mübârek cismi boyandı kızıl kâna.

Şecî vü hem halîm ü pâk-niyet şâh idi, hayfâ;
Muvaffak olmadı bir yâr-u sâdık bendeye zirâ;
Figân-ü âh geçmezdi sanursun bî-vefâ dünyâ,
Birini âhı buldı hak adâlet eyledi ammâ

Cihan mâtem tutup kan ağlasun Abdülazîz Hâna
Meded Allah mübârek cismi boyandı kızıl kâna.

Nasıl hemşiresi bu Âdile yanmaz o hâkana
Ki kıydı bunca zâlimler karındaş-ı cihân-bâna.

Sultan Azîz Han'a yalnız hemşiresi değil, hakîkaten bütün bir millet ağlamış ve hakkında türküler dahi yakılmıştır:

"Seni tahttan indirdiler;
Üç-çifteye bindirdiler;

Uyan Sultan Azîz uyan;
Kan ağlıyor cümle cihan.
Sultan Azîz uyanacak;
Kılınç kana boyanacak."

Bu türkü, muhâfazakâr halk kitlelerinin ümitlerini ve elemlerini dile getirmiş; nesillerden nesillere aktarılmıştır. Midhat Paşa dahi İzmir'den İstanbul'a getirilirken "Abdülazîz merhûmun emr-i muhâfazası Avnî Paşa ile Kayserili Ahmed Paşa'ya muhavveldir ve mâdem ki, madde-i katli kendi eser-i fiili olmayıp yed-i aharla vukû bulmuştur, bunun elbette müşârünileyhanın tertîbiyle yapılmış olacağı vâzıh ve âşikârdır." demiş; bu suretle katli, ölmüş arkadaşlarının sırtına yüklemiştir. Yine rapordaki sorgusunda "Hâkan-ı müşârünileyhin muhâfazası pek müşkil ve tehlikeli olduğundan bu vechile vukû-ı vefâtı pek iyi oldu diyerek ızhâr-ı memnûniyet ettiğini" söylemiş; böylece Sultan Azîz'in ölümüne sevindiğini göstermiştir. Bu sevinç ve memnûniyet tabiî kendi nefs-i nefislerinin muhâfazasının teminât altına alındığı zu'mundan doğmuştur. Bu memnûniyet ve şu telâkkîyi o günkü vaziyete göre doğru kabul etmek lâzımdır. Fakat bu doğruluk, çok yanlış olan hal' vâkıasının vücûd verdiği bir doğruluktur.

Sultan Azîz'in Şehîd Edildiği Gün Hal' Erkânı ve Etrafınca Mahlû' Hâkan'ın Taallukatına Revâ Görülen Muameleler

Sultan Azîz'in şehîd edildiği gün, "Serasker-i mekkâr" ile ona "av'avehân olan avânesinin" icrâ eylediği edebsizlikler, her türlü lânetin üzerindedir. Sultan Abdülazîz'in nâş-ı muazzezi üzerine kapanmış olan zavallı ve hayırperver vâlidesi "Zâbitlerden Nazif nâmındaki bir mel'ûn tarafından zorla kaldırılmış; küpesi ve yüzüğü de cebren gaspedilmiştir." Bu muhterem Vâlide, karakolhâne meydanına çıkarılıp orada bırakılmış; yaşına ve mevkiine hürmet ve merhamet edilmemiştir. Saklı mallarının yerini haber vermesi için de türlü tazyiklere ve tahkîrlere hedef olmuştur. Yazdırdığı *Sergüzeştnâme*'de bu "yezîdâne hallerden" gâyet hüzünlü bir şekilde bahsetmiş ve "Yaşmaksız, ferâcesiz, ayakları çıplak olarak, karakolhâne meydanına götürülüp, oradan oraya çekilip, cümle vükelâya seyrettirildiğini, şehzâdeler ve sultanların 'Büyük vâlidemizi nereye götürüyorsunuz?' diye ağlaştıklarını" yazdırmıştır. Bu hakaret bir pâdişah annesine ve Aksaray'daki Vâlide Sultan Câmii ile evkafının bâniyesine karşı icrâ edilmiştir.

İbnülemîn, Âtıf Bey'den şu fıkrayı nakletmektedir:

"O aralık Avnî, mal derdine düşüp, askerlere câriyelerin şalvarına varıncaya değin taharrî ettirildiğini ve Vâlide Sultan, oğlunun üstüne kapanarak bîhûş olduğu sırada, ağzında mücevhere müteallik bir şey olmak me'mûliyle, birinin parmağını sokarak eğreti dişlerini söktüğünü -tâziyet için vâlidemi kendilerine gönderdiğimde- ağlıyarak hikâye buyurmuşlardır... Başta Avnî olduğu halde alçak sadrâzam ve mahalle imâmı tabîatlı bir denî olan müftî ve sâir kılâb, haremde efendimizin ve Vâlide Sultan'ın yatak odalarına giderek, velî-i ni'metlerinin oturdukları mahalleri her biri vücûd-ı levs-âlûdlarıyle telvîs eylediklerini dârü's-saâde ağası Cevher Ağa görünce dayanamıyarak, dili döndüğü mertebe 'Bu âna kadar nice hal'ler vukû bulmuş, fakat hiç bir vakitte vükelânın harem dâiresine girdikleri ve hizmetkâr gürûhu tarafından velî-i ni'metleri hakkında bu derece hetk-i hürmete cür'etleri işidilmemiştir. Maksad mal ise, pâdişahın malı ceyb-i hümâyûn defterlerinde yazılıdır.' demiş ise de havene-i erbaada (Rüşdî, Avnî, Midhat, Hayrullah) *utanacak yüz olmadığından, koca Mütercim 'Lala 25 milyon lira vardır diyorlar, biz onu arıyoruz.' demiş ve Ağa 'Pâdişahın vâlidesinin yattıkları odalarda bu mikdar para durur mu? Eğer maksud akçe ise mâbeynde ser-kurenâ ve başkâtipten ve sâirinden sorarsınız. İktizâsına göre önünüze düşüp hazîneyi gösteririm. Maksud hâsıl olmaz mı?' cevâbını vermiştir."* Sonra *"Hâkan-ı merhûma müteallik kâffe-i cevârî âzad olunup, bâzıları şehirde bildikleri mahallere gönderilmiş ise de, ekserinin yeri yurdu olmadığından, yatakları hamallar ve kendileri yer bilmez bir takım bîçâre ve aceze, şurada burada kapıları çalıp, kabullerini istirham ettikleri vâkidir."*

Mahmud Celâleddin Paşa da "Merhum Sultan Abdülazîz ve vâlidesinin peripeyker câriyeleri çıkarılıp, içlerinden şehirde melce' ve menşei bulunanlar, şuraya buraya dağılmış ve kimsesizleri, kapanın elinde kalıp, ırz ve nâmus-ı harem saray-ı saltanat pâymâl olmuş idi. Hattâ bunlardan erkân-ı erbaanm dahi dûneçîn-i vuslat oldukları mervîdir." demektedir.

Sultan Abdülhamîd de, İbnülemîn tarafından neşredilen bir muhtırasında:

"Fer'iye dâiresinde zükûr ve inâs bi'l-cümle hânedan ve cevârî ve efrad üzerine icrâ edilen mezâlim, nâ-kaabil-i târiftir. Dâire halkının üstleri başları ve mahremiyete yakışmayan yerlerine (!) kadar harem ağaları ve zâbitan tarafından taharrî olunarak, senelerce velî-i ni'metlerine hizmetleri esnâsında nâil olabildikleri beş on paralık akçe ve mücevherlerine ve bir kaç liralık saatlerine varıncaya kadar zabt ve

müsâdere ve merhûmun eşyâsı tevkîf olundu. Dördünce Kadın derece-i gâyede hasta olduğu halde, Fer'iye'den nakledilmek üzere kayığa bindirilmekte iken, başını ve omuzunu setreden ve soğuktan muhâfazasına medâr olan bir parça şal, Necip nâmında bir hâin zâbit tarafından unf ile alınıp, eşyâ müsâderesine memur adama verilmiş ve bu vechile müşârünileyhâ açık, saçık, binlerce halk ve kayıkçılar ve asker arasında kalmış ve hal-i pür-melâli müşâhede eden halk ve efendimiz (Sultan Abdülhamîd) *ile ehl-i beytleri gözlerinden kanlı yaşlar dökmemek kaabil olmamıştı."*

Bütün bu nakledilenlerden anlaşılmaktadır ki, Serasker çetesi ve onların avânelerince icrâ edilen zulüm ve itisâf, yağmacılık ve soygunculuk, her türlü hududun üzerine çıkmış; pek denî ve şenî bir hal almıştır. Osmanlı târihinde cür'et edilen ilk harem-serây-ı hümâyûn yağması, şu Fer'iye talanıyle tamamlanmış; nâmus-ı saltanatın pâymâl edilmesi alçaklığına kadar uzamıştır. Târihimizin hiç bir devrinde teşebbüs, hatta tasavvur dahi edilmemiş olan ve dâima baş tâcı edilen nâmûs-ı saltanata dahi tecâvüz edilmiş ve bu da kökünü ve millî an'anelerini yoketmek pahasına yapılan inkılâp çılgınlıklarının zarûrî bir netîcesi olmuştur. Eski devirlerin saltanat nâmusunu millî nâmus olarak gören, onu kendi nefislerinin de üstünde tutan, ulvî fikirlerle dolu ricâlinin yerine bu hokkabaz, şarlatan ve haydut gürûh geçmiş demektir. Bu gürûh-ı lâyüflihûnun emel ve arzularının da pek şenî ve denî olduğu hakkında rivâyetler vardır. Bu hususları çok iyi tedkîk etmiş ve ettirmiş bulunan Sultan Abdülhamîd Han, Yıldız Mahkemesi esnâsında yazdırdığı mufassal bir tezkirede, hal' erkânının şenî gâyelerine de temas etmiştir. Buna göre:

"Eşhâs-ı ma'lûme-i mezkûrenin istimâl eyledikleri mefâsid ve Devlet-i Aliyye'nin aleyhinde açtıkları gavâil ise herkesin meşhûdu olup, Hersek ve Bosna'ya Sultan Azîz merhûmun bir çok asker sevkolunması hakkında olan irâde-i kat'iyelerine, Hüseyin Avnî Paşa tarafından itaat olunmıyarak, işbu Hersek maddesinin ol vechile bir fırka-i muntazama-i kâfiye sevkiyle bitirilmesi mümkinâttan iken, ana ehemmiyet verilmemesi ve her suretle, devlet ve milleti işgâl ile, kendileri hiç bir taraftan muâhezeye uğramamak için, Rusya mesele-i ma'lûmesinin zuhûruna medâr-ı müstakil olarak, Sırbiye ve müteâkiben dahi Karadağ ve Bulgaristan meselelerini zuhûra getirmeğe çalışmaları ve Murad Efendi'nin hâl-i cinnetinden bi'l-istifâde mahdûmu Selâhaddin Efendi'yi muvakkatan makaam-ı hilâfete getirip, bir aralık mâbeyn-i hümâyûnda kendilerinden mürekkeben teşkîl ettikleri komisyonun hükm-i hilâfet-i

kübrâyı, istekleri gibi icrâ ve bir müddet sonra Selâhaddin Efendi de bir kazâ-yı nâgehânîye uğradılıp, idâre-i saltanatın şimdiye kadar beyne'l-müslimîn görülmedik ve işidilmedik bir şekle ifrâğı" maksadına müsteniddir.

Görülüyor ki, misli görülmemiş derecede bir alçaklık göstergesi olan ve nâmus-ı saltanata tecâvüze kadar yeltenen zihniyetin, millet ve devlet için pek yıkıcı netîceler doğuracak olan tasavvurları vardır. "Bakalım 96'ya kadar ömr-i devlet bâkî olacak mı?" cümlesini, avânesinden Sarı Süleyman Paşa'ya ifâde eden Seraskerin, ne denlü kerîh tasavvurların içinde bulunduğu ve târih huzûrunda düştüğü hıyânet gayyâsının fecî mâhiyeti bu mütalâalardan da anlaşılmaktadır. İşte hal' ve onu tâkip eden cinâyet ve alçaklıklar, böyle bir zihniyetin eseri görülmektedir.

Sultan Abdülazîz Han'ın cenâzesi, hemen ale'l-acele Topkapı Sarayı'na nakledilerek, Hırka-i Şerîf Dâiresi önünde gasledilmiş ve namâzı müteâkip, aynı isticâlle Sultan Mahmud türbesine defnedilivermiştir. Cevdet, Sultan Abdülhamîd'e takdîm ettiği bir varakada onun tezkiye şekline dâir mâlûmat vermekte ve:

> *"Sultan Abdülazîz hazretleri bir hafta evvel bir pâdişah-ı âlicâh olup, herkes nîm nazar-ı iltifâtına mazhar olmak için vesîle arar iken 'Er kişi niyetine.' sözü ne mertebe huzzârın âsabına tesir eylediği kaabil-i târif değildir. Fakat hakkında efkâr-ı âmme muhtelif idi. Çünki kendü kendüye katletmiş olduğu ilân ve işâa olunmağla buna inananlar 'Allah affeyleye.' diyerek, mağfiret-i ilâhiyeye nâiliyetini istid'a eylediler. İştibah ve tereddüt üzere bulunanlar 'Allah rahmet eyleye.' dediler. Bâzı erbâb-ı dikkat ise kendisinin kol damarlarını delmiş olmasına aklen imkân görmediklerinden şehâdetine mu'tekid olmağla 'Allah şefâatine nâil eyleye.' tâbiriyle şehîd olduğunu îmâ eylediler. Bir takım hâinler ki, kemiklerinin ilikleri bile anın nân ü nimetiyle hâsıl olmuştur; hayâtını izâle ettiklerinden başka, dâr-ı ukbâya günâhkâr gittiğini işâa ile anı sevenlerin kalblerini bu yüzden dahi dağidâr etmişler ise de Zât-ı kerâmât-âyât-ı hazret-i hilâfet-penâhî bu kere hakîkat-i hâli ortaya çıkarmıştır... Hâinlerin icrâ-yı mücâzâtından evvel elsine-i âmme-i enâmda müşârünileyh hazretlerinin elkaabına "Şehîd" unvânı ilâve olunacağı derkâr-dır."*

demektedir.

İşte böylece 13. Hicrî Asrın en büyük hükümdarı bulunan Sultan Abdülazîz Hân-ı Şehîd hazretleri, dışarıdan ve içeriden hazırlanan bir komplo netî-

cesi, pek denî bir sûikasde uğramış; devlet ve milleti için tasmîm ettiği ulvî gâyesini tahakkuk ettiremeden âlem-i ukbâya rıhlet etmiştir. Onun şehâdeti, millî efkârın mağlûbiyeti gibi görünmüş; kısa bir müddet, kozmopolit grubun hâkim olacağı endîşesi devlete sâdık olanları titretmiştir. Fakat hızla cereyân eden vak'alar, bu mühlik endîşeyi silmiş ve millî fikir mensupları, yine bir Osmanoğlu bulunan Sultan Abdülhamîd Han gibi bir sembol şahsa kavuşmuşlardır.

Sultan Murad'ın Hastalık Belirtileri

Sultan Abdülazîz'in şehâdeti, yeni Pâdişah'ın zâten bozuk olan âsabını bir kat daha bozmuştu. Sultan Murad, amcasının vefâtı haberini yemek yerken almış ve "Eyvah gitti, amma bunu şimdi halk benden bilir." diyerek, elinden çatalını düşürüp bayılmış; bir rivâyete göre de, dışarı çıkıp istifrâ etmiştir. Bundan sonra devamlı olarak, amcasının vefâtından haber sormuş ve şuûru bir kat daha muhtel olmuştur.

Sultan'ın zihnî ârızasının en açık tezâhürü cülûsunun haftasında görülmüştür. Bundan bir gün evvel, yâni 5 Hazîran'da, doktoru Kapolyon, yanlış bir tedâvî usûlü tatbîk etmiş ve Pâdişah'ın şakaklarına sıcak bir hamamdan sonra, 36 kadar sülük yapıştırtmış; bu suretle cümle-i asabiyesini büsbütün bozmuştur. Sultan Murad artık en ufak bir sese dahi tahammül edemez olmuş; asabî nöbetler geçirmeğe başlamıştır.

Rüşdî Paşa sorgusu sırasında, Pâdişah'ın bu hallerini şöyle anlatmıştır:

"Perşembe günü mâbeyne çağırmıştı. Gittim, ayak üzerinde buldum. Kapu'ya avdetimde kendileri Yıldız'a gitmişler; orada o akşam ârızanın ucu kendisinde zuhûr etmiş. Beşiktaş sarayına gelmiş; sarayda da bâzı ufak tefek karışık hareketler görülmüş. Ertesi günü selâmlık resm-i âlisine çıkarmışlar. Benim hâlâ haberim yok. Selâmlık resminde de, câmi-i şerîf merdiveninden çıkarken inmek ve inerken çıkmak ve hayvana ters binmek gibi, bâzı hâlât zuhûr etmiş. Ferdâsı cumartesi günü erkenden Serasker Paşa bana geldi ve şu halleri hikâye etti. Ben o vakit yalıdan doğru saray-ı hümâyûna geldim. Nuri Paşa'yı gördüm; bu hallerin vukuunu o dahi bana söyledi. Bunun üzerine Sultan Murad şimdi nerede ve ne haldedir diye suâl ettim... Olduğu odaya girdim. Yatakta yatıyordu. Bir temennâ edip durdum. Hemen kendisini karyoladan gecelik ile ayak üzerine aşağı attı ve 'Paşa ben iyiyim.' dedi. 'Elhamdülillah, bir şeyiniz yok.' dedim. Amma beğenmedim. Daha biraz lâkırdı söyledi.

Ammâ karışık. 'Başım ağrıyor.' dediği için, 'Biraz yatınız, baş ağrısı geçer.' dedim. Odadan çıktım."

Pâdişah'ın ayrıca kendini havuza atmak, dışarı bahçeye fırlamak gibi hallerinden de bahsedilmiş ve mütemâdiyen "Kan istemem, pâdişahlık istemem." tarzında konuştuğu rivâyet edilmiştir. Pâdişah bu yüzden cuma selâmlıklarına çıkarılamamış; ahâli arasında da türlü dedikodular çıkmıştır. Bunları izâle için, gazetelerde Sultan'ın Baruthâne'yi, Tersâne'yi ziyâret ettiği, muhtelif kimseleri kabul buyurduğu yolunda havâdisler neşrettirilmiştir.

Bununla berâber, Sultan'ın hastalığı düzelecek gibi görünmemiş ve gittikçe de ziyâdeleşmiştir. İngiliz sefîri hâtıratında, bu zihnî bozukluğunun sebebini komplo hazırlıkları sırasında, kendisini pek fazla içkiye vermiş olmasında bulmakta ve "Muvaffak olunmazsa tecziye edileceğini bildiği için, müdhiş bir korkuya tutulmuştu. Hiç durmadan şampanya ve konyak içiyordu. Aklını bozmuş gibiydi. Sultan Azîz'in intiharını öğrenince, büsbütün sarsıldı ve tamâmen delirdi." demektedir.

Bu kanaat, aynı sefîrin tavsiyesiyle bilâhare Viyana'dan getirtilen Dr. Leidesdorff'un da teşhîsiyle mutâbakat göstermektedir. Çok karışık iç ve dış hâdiseler karşısında Sultan Azîz'in hal'i, yerine geçen hükümdar bakımından da, memleket için bir felâket hâlini almıştır. Serasker bundan da istifâde etmek istemiş; kukla bir pâdişahla, Osmanlı Devleti'ne tamâmen el koymak gibi alçakça bir tasavvur peşinde koşmağa başlamıştır.

Bâb-ı Fetvâda Meşrûtiyet İcrâsı Müzâkereleri; Mâhiyeti ve Netîcesi

Hal'i vücûda getiren erkân arasında Sultan Azîz'in tahttan indirilmesinden başka hususlarda bir yakınlık olmamış; idârî meşrûtiyet, İngiliz sefâretinin desteğini alan, Midhat ile etrafındaki Jön'lerin bir arzusu olarak görünmüştür. İşte bu sebepledir ki, Midhat'ın kaleme aldığı ve idârî meşrûtiyeti ilânı mutazammın nutk-ı hümâyûn müsveddesi, diğer erkân tarafından hoş karşılanmamıştır. Kendi yazdıkları hâtıralarda meşrûtiyet taraftarı olduklarını ilândan zevk alan, fakat hakîkatte şahsî istibdâtlarını düşünenlerden biri olan Süleyman Paşa da, *Hiss-i İnkılâb* nâmındaki risâlesinde, kendisi ile Midhat'tan gayrısını istibdât taraftarı göstermiştir. Rüşdî Paşa'nın "Nice senelerden berü me'lûfu olduğu zevk-i istibdâda halel getirmemek azmiyle, müsveddenin tahrîf ve tebdîline kıyâm ettiğini, andan geri kalmayan Hüseyin Avnî Paşa'nın dahi, iki yüzlü idâre-i lisan ile bir taraftan kendisine, sadrâzamı kasdederek 'Bu herif sözünde ısrar ediyor, nazar-ı ağyârda beyni-

mizde şikaak görünmesin deyü hıfz-ı lisân ediyorum, hele biraz sabredin.' zemîninde konuştuğunu, diğer taraftan ise fikr-i müstebid-i sadâreti tercîh ettiğini" yazmaktadır.

"Midhat Paşa lisanından dahi 'Bu iki müttefik-i müstebide karşı ne yapayım, üçümüz birbirimizin kavline ittibâa söz vermiş idik.' kelime-i acz-tetemmesinden başka söz sudur etmediğini", işte bu minvâl üzere nutk-ı hümâyûnun ilân ve işâa edildiğini, fakat bunda "meşrûtiyet-i idârece bir vuzûh ve sarâhat olmadığından, bu fikrin hâdimîn ve dellâlânının güftügûyu çoğalttıklarını" ifâde etmektedir. Bu ihtilâflar sebebiyle "Cumâdelûlâ'nın 15'inci perşembe günü, Bâb-ı Fetvâ penâhîde meşrûtiyet-i idârenin Devlet-i Osmaniye hakkında red veyâ kabûlü şıklarından hangisinin erceh ve enseb olduğunu tâyin için, bir meclis-i mahsûs akdedilmiştir." Buna meclis-i hâs-ı vükelâ âzasıyle, Dâr-ı Şûrâ Reîsi Redîf Paşa, Kazasker Seyfüddin Efendi, Fetvâ Emîni Halil Efendi, Mekâtib-i Askeriye Nâzırı Süleyman Paşa, âmedçi Mahmud Celâleddin ve sadâret mektupçusu Memduh Beyler iştirak etmişlerdir. Süleyman Paşa'nın yazdığına göre, "Bu meclis esâsen bir netîce almak için değil, efkârı oyalamak maksadıyle sadrâzama toplatılmış" ve Rüşdî Paşa "Meşrûtiyet-i idârede bir çok mazarrat bulunduğunu" ifâde ile, göstermelik bâzı hukuk itâsıyle işin geçiştirilmesini istemiştir. Kendi tâbiri ile "İşin askerliğe adem-i taalluku cihetiyle söze karışması hakkında Redif ve Avnî Paşalar'dan emir almış" bulunmasına rağmen, Süleyman Paşa yerinden kalkmış ve "savt-ı bülend ile" Sadrâzama hitâben "Herkesin istiklâl-i millet için bu fedâkârlığı deruhte ettiğini, bu işi yapanların, Sultan-ı Mahlû'a bir garaz-ı şahsîleri olmadığı gibi, şimdikine de bir nisbet-i mahsûsaları bulunmadığını" beyân ederek, müzâkereye buna göre devam edilmesini bildirmiştir.

Şu ifâdeler hal' ile askerî hiyerarşinin ne derece sarsıldığını da açıkça göstermiştir.

Aynı kaynağa göre, Rüşdî Paşa "Mürevvic-i meşrûtiyet" olanların fikirlerini cerhe gayret etmiş; ahâliye verilecek hakkın bir yerde kalmıyacağını, gittikçe ziyâdeleşeceğini bildirmiş ve "kavl-i müskit olmak üzere" Girit imtiyazlarını zikrederek, halkın yeni taleplerde bulunduğunu ifâde etmiştir.

Süleyman Paşa ise cevâben "Devlet terbiyelerinden âciz kaldı ise adadan kâmilen keff-i yed etmeliydi (=el çekmeliydi)." demiş ve "Millet meclisinin vücûdunun bu misillü taleplere mahal bırakmıyacağını" ifâde etmiştir. Bu sözler maalesef yüksek rütbeli bir askerin ağzından çıkmış, çok zavallı ve devlet şuurundan yoksun bir zihniyeti işâret etmiştir. Şu garip mantığa göre, Osmanlı ülkesinin muhtelif yerlerinde dış tahriklerle vücud bulan isyanlar, hiç değerlendirilmemiş ve devletin yalnız Girit'ten değil, Bosna-Hersek'ten,

Bulgaristan'dan ve sâir yerlerden de el çekmesi âdeta tabiî görülmüştür. Bütün bunlara karşı da "Millet Meclisi'nin vücûdu" devây-ı küll addedilmiştir.

Bâb-ı Fetvâ'da yapılan bu toplantıda Cevdet ve Safvet Paşalarla Seyfeddin Efendi "tarafeyne mülâyim lisân istimal" etmişler, Server ve Râşid Paşalar "meşrûtiyet lehinde gâyet mütehâşiyâne bir kaç söz sarfetmişler", Şeyhülislâm Hayrullah Efendi ile Hüseyin Avnî, Yusuf, Gâlip, Kayserili Ahmed ve Redif Paşalar gibileri hiç söze karışmadan müzâkereyi dinlemişler, Rızâ ve Hâlet Paşalarla Fetvâ Emîni Halil Efendi ise "efkâr-ı sadâreti" tervic etmişlerdir. Süleyman Paşa'nın yazdığına göre, Halil Efendi "Anadolu'nun ve Rumeli'nin bir takım cehele-i etrâkini toplayıp da onlardan istifsar-ı rey ve tedbîr mi edeceksiniz?" yollu nâbecâ efkârda bulunmuş ve "kavl-i sahif" Cevdet ve Safvet Paşalarca reddedilerek, Anadolu ve Rumeli'de reylerinden istifâde olunur bir çok adamlar olduğu hakkında "delâil-i adîde serd" edilmiştir. Bu toplantı böylece dağılmış ve "bir daha da ictimâ müyesser olmamıştır."

Görülüyor ki, bu toplantıda meşrûtiyet taraftarları ekalliyet hâlinde kalmışlar; aleyhdarlardan Halil Efendi'nin kanaati de, "Fetvâhânede bir hey'et-i ilmiye" teşkîl edilmesi teklîfi hariç, pek nâbecâ kalmıştır. Bununla berâber, "meşrûtiyet-i idâre"nin öncüsü hüviyetine bürünen Midhat'ın kanaatleri de pek tıflâne görünmüştür. Paşa *Tabsıra-i İbret*'te "Devlet ve milletin uğradığı hâl-i buhran ve mehâlikten tahlîsini, idâre-i umûmiye-i devlet için bir meslek-i sahîh ve sâbit ittihaz kılınmasına" bağlamış ve "Bunun da tedbîr ve çâre-i münferidi usûl-i meşveret ve serbestî ve hürriyet esâsı üzerine müesses olan ve Avrupa'nın hâl-i medeniyet ve mâmuriyetini bugün gördüğümüz derece-i terakkiyâta îsâl eden konstitasyon kaanunu gibi bir kaanun vaz'ına mevkûf ve münhasır olduğunu" ifâde etmiştir.

Şu ifâdelerden anlaşılmaktadır ki, Avrupa'daki Anayasa ve Parlamento hareketlerini asla bilmemekte ve bir takım ictimâî hâdiselerin netîcesi olan müesseseleri de aslî sebep olarak görmektedir. Midhat Paşa'nın şu ifâdesine göre, Avrupa medeniyetinin ve mâmûriyetinin esası "konstitasyon kanunudur"; yâni anayasadır ve böyle bir anayasa yapılınca, millet ve devlet, içinde bulunduğu buhrandan hemen kurtulacak ve Türkiye, tıpkı garb gibi, terakkî ediverecektir. Kaanûn-ı Esâsî'nin simyevî tesire sâhip olduğuna kaani bulunan bu Midhat Paşa zihniyeti sonraları, aydın geçinen çevrelerde daha yaygın bir hal alacak ve Türkiye, son yüz sene içinde hep bu mesele ile uğraşacaktır. Kaanûn-ı Esâsî'ler ve Anayasalar birbirini tâkip edecek, bunlar bir seri siyasî karışıklıkların sebebi ve netîcesi olacak, fakat Türkiye, dünya devletleri arasındaki kudret derecesini gittikçe yitirecektir. Koskoca bir milletin, idârecileri ve münevverlerinin bu mertebe hayalperest ve çocukça telâkkîlere

bu derece ısrarla saplanmaları da kolay îzâh edilecek hususlardan değildir. Kaanûn-ı Esâsî'nin o devirdeki bir grup tarafından bir "devâ-yı küll" olarak görüldüğü de muhakkaktır. Nitekim Engelhardt "Bir kaanûn-ı esâsî yazılıverince bir çok asırlarda vücûda gelebilecek şeylerin hepsi derhal hâsıl olacak, 40 senelik ıslahatın bile esaslı bir şekilde tebdîline muvaffak olamadığı, ictimâî teşkîlât değişecek zannolunuyordu." diyerek, gâyet müstehzî bir edâ ile buna işâret etmektedir.

Cevdet ise "Midhat Paşa ve tarafgirânı olan bir gürûh budala, Kaanûn-ı Esâsî ilân olunduğu gibi âlemin muvâzenesi değişerek, artık Rusya'nın etvâr-ı tahakkümkârîsine mahal kalmaz zannederlerdi; bu ise bir hayâl-i şâirâne idi." demektedir. Aynı müellif, bundan maksadın "Makaam-ı saltanat ve hilâfetin selâhiyetlerini tahdîd" olduğunu, "Midhat Paşa'nın Kaanûn-ı Esâsî sâyesinde kendini masûn sanıp" teferrüde düştüğünü, "İngiliz sefâretince pek ziyâde tesâhüp ve iltizam edildiğini" yazmaktadır.

Görülüyor ki, Midhat rûhen hürriyet âşıkı bulunmadığı gibi, koskoca devlette tek hâkim adam olmak istemekte ve bunu, devlet reîsinin selâhiyetini tahdîd ile kendi yedindeki meclise devirle husûle getireceğini sanmaktadır. Bu ise, Elliot'un hâtıratıyla da sâbit olduğu üzere, bir İngiliz arzusudur. Bu meşrûtiyet münâkaşası, yalnız devlet ricâli arasında kalmamış; o devrin matbuatına da intikal etmiştir. Yaşlı Türkler hizbinin fikirlerini aksettiren *Basîret* gazetesi, bir Millî Meclis teşkîlinin aleyhinde olmamakla berâber, bunun yalnız mâliye ve nâfia işlerini müzâkereye selâhiyetli olmasını, hıristiyanların orduya, vekillik, vâlilik gibi yüksek memuriyetlere tâyininin zararlı olacağını, onlardan sadâkat ve nimete şükran beklemenin büyük bir gaflet bulunduğunu yazmıştır. Genç Türkler ise buna *Vakit* gazetesiyle cevap vermişler ve dâima yapıldığı üzere "zulüm ve tazyîk ile idâre-i hükûmet etmek zamanı geçmiştir; bu, aralarında muhâfaza-i mevcudiyet iddiasında bulunduğumuz cem'iyet-i hâzıra-i medeniyenin hissiyât-ı insaniyetperverânesi ile kaabil-i te'lîf değildir; Türkiye'den büyük ve kuvvetli bir millet vücûda getirmek için bi'l-cümle tebea-yı şâhâneye müsâvât-ı hukuk ve vazâif esâsını kabul etmelidir, şerîat buna muhâlif değildir." yollu hiçbir çerçeveye sığmaz cümleler döktürmüşlerdir. *Basîret* ise buna şu suretle mukaabele etmiştir:

> *"Hatâ ediyorsunuz, şer'-i şerîf iddia ettiğiniz kadar müsâid değildir; sizin fikriniz kabul edilirse Hilâfet ve İslâmiyet mahv olur; halbuki dîn-i İslâm bizim kuvvetimizdir; bir takım hâinâne tasavvurât ile bu kuvveti ihlâl etmemelidir."*

Tabiî bu fikirler dinlenmemiş; tutulan yolda çekinmeden ilerlenmiş ve bu hususta ise çok yanlış bir yol tâkip edilmiştir. Öyle ki, o devirlerdeki büyük imparatorluklardan İngiltere, Rusya, Avusturya-Macaristan, aynı usûlle bir parlamento kursa, kendi idâm fermanlarını kendi elleriyle hazırlamış olurlardı. Meselâ İngiltere Avam Kamarası Hindistan, Afrika, Avustralya, Kanada vs. mebuslarıyle dolar, İngilizler burada, ancak küçük bir ekalliyet teşkîl ederler; imparatorlukları da bu meclis kararıyle herhalde tasfiye olunurdu. İşte Midhat ile etrafındaki gürûhun yapmak istediği, biraz daha ölçülü hâliyle, ancak bu netîceyi tevlîd edebilirdi. Fakat onların hayalci iddiaları, bunun kaynaştırıcı bir müessese olacağı noktasında toplanıyordu. Tabiî şu görüşleri tatbîkatta, iddia ettikleri netîcenin, ancak aksini doğurdu.

Çerkes Hasan Vak'ası; Sebep ve Netîceleri

Sultan Abdülazîz'in vefâtı, İstanbul'un geniş muhâfazakâr ahâlisi arasında şiddetli bir aksülamel uyandırmış; resmî intihar iddiasına hemen hiç kimse inanmamış; Hâkan-ı Mahlû'un şehîd edildiği umûmî bir kanaat hâlini almıştı. İcrâ edilen saray yağmaları, Sultan-ı Şehîd'in taallukatına ve câriyelerine gösterilen nâhoş muâmeleler, derin bir hiddet uyandırmıştı. Bu hiddet, Fer'iye'den hasta olarak çıkarılan ve üzerindeki şalı bir zâbit tarafından, gâyet edebsizce çekilip alınan, âdeta üryân bırakılan Neş'erek Kadın-Efendi'nin vefâtı ile daha da şiddetlenmişti. Hakarete mâruz bırakılan bu kadınefendinin cenâzesi, çok kesîf bir halk kitlesi tarafından Üsküdar mezarlığına kadar tâkip edilmiş ve Paşalar kliği ile onlara tâbi olanlara karşı, tam bir protesto mâhiyetini almıştı. Halk, kendi telâkkî ve inançlarının mücessem bir timsali olan Sultan Abdülazîz Han'ın uğradığı felâketi aslâ tasvîb etmediğini, işte bu cenâzeye çok kalabalık şekilde iştirak etmekle göstermiş; sessiz, sâkit, fakat azametli bir aksülamel içinde bulunduğunu anlatmıştır. Cevdet "Harem-i hümâyûn hakkında revâ görülen muâmelât-ı hakaretkârânenin" ve şehâdetin "avâm-u havâsa" son derece "tesir ettiğini ve efkâr-ı umûmiyenin def'aten hey'et-i hâzıra aleyhine" döndüğünü yazmıştır.

Bunlarla birlikte hal' erkânı arasında da ihtilâflar belirmiş ve her biri "teferrüd etmek dâiyesine" tutulmuşlardır. Cevdet'e göre Rüşdî Paşa dûr-endîş bir adam olup, ziyâretine gelip gidenlere, hal' vak'asından bahs ile, "bu işlerin mesleğine münâfi olduğu halde hasbe'l-kader içinde bulunduğu"nu söylemiş; "Ammâ Midhat Paşa ise, bu vak'ada işbaşı olduğunu bildirecek" nakillerde bulunmuştu. "Hüseyin Avnî Paşa ise bu meziyeti kimseye vermek istemiyerek, Rüşdî ve Midhat Paşaları dahi aradan çıkarıp, atabek-i saltanat veyâ diktatör olmak sevdâsına" kapılmıştı. "Emr-i hal'de Redif ve Süleyman

Paşalar gibi iş-erleri olan ümerâ-yı askeriye hep kendinin çırakları olup, Kapdan Paşa dahi fi'l-asıl kendisine müntesip ve anın bir gölgesi hükmünde olmağla kuvve-i berriye ve bahriye kendi emri altında bulunduğuna nazaran, her işe kendisini muktedir görür, korkunç ve bedhuy bir şahıs idi."

"Midhat Paşa, şubbân-ı Türk'ten meydanda bulunan eşhâs-ı ma'dûdenin mercii olup, bunların maddeten hükümleri yok ise de, İngiltere sefâreti onu ziyâde tesâhüp ediyordu. Sâir vükelâ sol taraftaki sıfır gibi idi."

Hüseyin Avnî'nin serkeşâne hareketleri, Sultan Azîz'e ve taallukatına karşı girişilen gadirler, halk müfekkiresinde derin bir hiddet ve gayz uyandırmış; merhûmun mensuplarını da tahrîk etmişti. İşte bunlardan biri, Neş'erek Kadın-Efendi'nin küçük birâderi olan ve hal'den evvel Yusuf İzzeddin Efendi'nin yâverliğini yapan Sağ Kolağası Hasan Bey'di. Çerkesler'in Zevş kabîlesi beylerinden Gâzi İsmail Bey'in mahdûmu olan, bu 26 yaşındaki cerî, cesûr ve silâhşör zâbit, milletin arzûsuna tercüman olmaya ve eniştesinin intikamını almaya karar vermişti. Midhat Paşa'nın *Tabsıra*'da yazdığına göre "Hal'den iki hafta mukaddem Hüseyin Paşa, İzzeddin Efendi ile Göksu mesîresinde iken, Hasan müşârünileyhi orada öldürmeğe tasaddî etmiş ise de, arkadaşlarının nasîhat ederek men'etmelerinden dolayı, niyetini icrâ edememişti." Bu rivâyet doğru ise, hal' tasavvurlarının dışarıya sızması sebebiyle düşünülmüş olması, belki de Rüşdî Paşa'nın Yusuf İzzeddin Efendi'ye yaptığı ihbârın netîcesi bulunması mümkündür. Hal'den sonra açıkta kalmış ve Serasker'in emriyle 6'ıncı Ordu'ya tâyin olunmuştur. Hasan Bey gitmeden evvel Serasker'in işini bitirmeyi düşünmüştür.

Hâkan-ı Mahlû'un cenâzesi Sultan Mahmud Türbesi'ne defnedilirken, Serasker ile hal' erkânını hemen orada öldürmek istemiş; fakat "Türbeye ihtirâmen bundan sarf-ı nazar etmiştir." "Efendisinin dûçâr-ı hakaaret olması kendisine pek ziyâde tesir etmiş"; ertesi gün Bağdad ordusuna gitmesi kat'iyyen emrolunduğundan, o gece işi bitirmeğe karar vermiştir. Kalmakta olduğu, halasının kocası, merhûm Kapdan-ı Deryâ Ateş Mehmed Paşa'nın Cibali'deki konağından ayrılmış ve yanında 4 rovelverle bir kanca olduğu halde, güyâ vedâ etmek üzere, Paşalimam'ndaki Serasker yalısına gelmiştir. Buradan vüzerânın, Soğanağa'daki Midhat Paşa konağında toplandığını haber almış ve Sirkeci'ye gelerek, bir sürücü beygiri ile Bâyezîd'e çıkmıştır.

Bu sırada vüzerâ, Memduh Paşa'nın tâbiriyle "Taamdan evvel neş'eler serşâr ve simâlarda âsar-ı ibtisam bedîdar" olduğu halde, Girit ve Karadağ meselelerini görüşmekle meşgûl bulunuyorlardı. Paşalardan bir kısmı yukarıda demlenirken, aşağıda da uşakları "lu'b-i kumar ve istilâ-yı humar-ı bâde ile demgüzâr" olmakta idiler. Yâni bir konak ki, efendileri ve uşakları hemen

baştan başa sarhoştu. İşte Çerkes Hasan Bey, böyle bir konağa girmiş ve ağaların odasına gelerek, biraz oturmuş; Serasker'i sormuştur. "Buradadır." denilince, kendisini Tayyar Paşa'nın gönderdiğini, Serasker'i göreceğini bildirmiştir. Onun ağalarından biri aşağıya gelmekte iken de, yukarıya çıkmıştır. Vükelânın bulunduğu oda kapısını açarak şiddetle içeri girmiş ve "Davranmayınız, davranma Serasker!" demiş ve Paşaların cümlesi ayağa kalkmıştır. Hasan Bey, Serasker gözüne ilişince, batnına iki kurşun sıkmış ve Hüseyin Avnî, elini şiddetle dizine vurarak, can havliyle sofaya kaçıp, yere yıkılmıştır. Mütercim Rüşdî, Kayserili Ahmed, Hâriciye Nâzırı Râşid, Cevdet, Defter-i Hâkanî Nâzırı Yusuf, Mithad, Hasan Rızâ, Şerîf Hüseyin ve Hâlet Paşalarla sadâret müştesarı Saîd Efendi, mektupçu Memduh, âmedci Mahmud Celâleddin Beylerden ibâret olan on üç kişi çil yavrusu gibi kaçacak delik aramış; yalnız Râşid Paşa bayıldığından olduğu yerde kalmıştır. Cevdet "Kendisinin korkusundan can verdiğinin anlaşılmış" olduğunu yazmakta ve herkesin "bir hey'et-i isyaniyenin meclisi basmış olduğundan başka hatırlara bir şey gelmediğini, aşağıda bulunanların da yukarıyı bir kalabalık basmış zannında olduklarını, yalnız Çerkes Hasan olduğunu kimsenin düşünemediğini" kaydetmektedir.

Zâten her şeyden şüphe eden ve korkan hal' erkanı ile Paşaların, işin sarayca yaptırılmış bir hareket olduğunu zannederek, paniğe kapıldıkları anlaşılmaktadır.

Çerkes Hasan Bey, kaçan ve sofaya yığılan Hüseyin Avnî'nin üzerine çökerek, kamasını vücûduna sokup çıkarmağa başlamış; bu esnâda da, yaşlı olmasına rağmen cesur bulunan Kayserili, onun ellerini arkadan tutmağa çabalamıştır. Gâyet çevik bir adam olan Kolağası'nın kaması, Kayserili'nin parmaklarını ve kulağını "pastırma doğrarcasına" kesmiş, bunun üzerine, Kapdan-ı Deryâ hasmını öne iterek savuşmuştur. Hasan Bey Kayserili'nin peşinden koşarken, Râşid Paşa'yı görmüş, bir kurşun sıktıktan sonra gırtlağını da kesmiştir. Böylece dâvet edilmediği meclise gelen ve Cevdet'le cereyandan dolayı yer değiştiren Paşa, eceline koşmuş demektir. Hasan Bey, sonra paşaların kapandığı odanın kapısını zorlamağa başlamış ve bu arada da Rüşdî Paşa'dan Kayserili'yi istemiştir. Tabanca sıkıp kapıyı zorlarken, Midhat Paşa'nın bir uşağı, yatağan bıçağı ile Hasan Bey'in arkasından vurmuş; "fakat melekesi olmadığından gereği gibi kestirememiş" ve bir kurşun ile yere serilmiştir. Aşağıdaki yâverler, ağalar ve çavuşlar 30 kişiyi geçtiği halde, bir şey yapamamışlar ve Hasan Paşa Karakolu ile Serasker Kapısı'ndan asker gelmesini beklemişlerdir. Bunlar gelir gelmez, silâhlarını doğrultup ateşe başlamışlar; şu hareket ise, içerideki paşaları büsbütün korkurtmuştur. Nihâyet bir binbaşı ateşi kestirip, askeri yukarı çıkartmıştır.

Bu arada perdeleri tutuşturup yangın da çıkarmak isteyen Hasan Bey, askerin gelmesi üzerine "Ben askere silâha atmam." demiş ve tabancasını vererek teslîm olmuştur. Merdivenlerden indirilirken, Bahriye Kolağası Şükrü Bey, ağır sözlerle kılıncına davranınca, çizmesi koncuna sakladığı tabancayı çekerek, onu da haklamıştır (16 Hazîran 1876/23 Cumâdalûlâ 1293). Verdiği ifâdede, "Serasker ile Hâriciye Nâzırı ve Ağa'yı urup telef ettiğini, başka adam öldürmediğini" bildirmiştir. Süleymaniye Kışlası'nda sorgusu yapılmış ve burda da "Sultan Abdülazîz Han'ı yeniden cülûs ettirmek tasavvurunda bulunduğunu, vüzerâya bir arada rastlıyamadığından bunu yapamadığını" ifâde etmiştir. Ayrıca "Nefsim için bir iş yapmadım, millet için yaptım ve yapacaktım." yolunda gâyet cesûrâne konuşmuş ve kendisini tedâvî etmeğe gelen doktora "Beni asacaklar veyâ kurşuna dizeceklerdir, artık nâfile yere yaralarıma baktırmak abestir." diyerek, red cevâbı vermiştir.

Midhat Paşa'nın *Tabsıra*'daki itirâfına göre, hakkındaki hüküm, mahkeme yoluyla verilmemiş; "Vükelânın kararıyle selb-ü îdâm olunmuştur." İbnülemîn, Âtıf Bey'den naklen "Gâzînin (Hasan) adâveti taşraya gönderileceğinden olmayıp, hal' maddesinden nâşî Avnî, Midhad, Kayserili ve Redif Paşaların haklarından gelmek olduğu anlaşılmıştır. Lâkin Cenâb-ı Muntakim-i Kahhar'ın irâde-i ezeliyesi, asıl maddetü'l-fesâd olan Avnî'nin âcilen mazhar-ı nekâl olmasına taalluk edip, diğerlerinin de cezâsını vermiştir... Merhûmun nice ihsân-dîdesi var iken aykırıdan böyle bir zât izhâr-ı gayret eylemiştir." demektedir.

Hasan Bey 17 Hazîran Cumartesi günü Bâb-ı Seraskerî'nin Bâyezîd meydanı büyük kapısı yanındaki dut ağacına asılmıştır. Onun vefât ettikten sonra asıldığı hakkında halk arasında deveran eden umûmî bir rivâyet de vardır.

Hal' çetesinin esas elebaşısı olan Hüseyin Avnî'nin bu şekilde katli, Şehîd Hâkan'ın indirilişinden iki ay evvel gördüğü meşhûr rüyâyı aynen doğrulamış ve işin garîbi, kendi arkadaşları dahil, herkesi memnûn etmiştir. Çerkes Hasan Bey, halk müfekkiresinde millî bir kahraman hâline gelmiş ve nâmına şiirler yazılarak kadri yükseltilmiştir. Bursalı Senih Efendi yazdığı bir manzûmede, Hüseyin Avnî'nin öldürülüşünü:

"Halk şerrinden emîn olmaz iken katl olunup;
Zâhir oldu eseri külli muzurün yûktel"

beytiyle anlatmıştır. Başka bir şiirinde de:

"Kat'i kıymışlar idi şâh-ı cihâna o zaman;
İdüp isyan, unudup ni'meti bir kaç havâne."

diyerek, Sultan'ın şehîd edildiğini ifâde etmiş; Avnî'yi "Serasker-i ceyş-i fiten" diye vasıflandırmış ve şu güzel tarihi düşürmüştür:

"Yazdı târihini feyz-i Haseneyn ile Senih;
Hak vire cenneti mîr Hasen'e bâ-hasene."

Eşref Paşa ise Sultan Abdülazîz Mersiyesi'nde, onun için:

"Rabb-i İzzet cennet etsün, kabrini Çerkes Hasen;
Kaamet-i Avnî'ye ol esnâda biçmişdi kefen."

beytini söylemiştir.

Müderrisînden Mehmed Hilmi Efendi:

"Fî'l-hakîka sâdık-ı devlet imiş Çerkes Hasen;
Ol vakitki fi'lini şimdi görür herkes hasen;
Bunda zî-medhal olan kalsun mı yâ sâğ-ü esen;
Var mıdır dünyâda hiç mikraz ile kôlun kesen?"

mısra'larıyla halk duygusuna tercüman olmuştur.

Çerkes Hasan Bey, Avnî'nin korkunç tasavvurları hakkındaki rivâyetler nazara alındığı takdîrde, büyük bir iş yapmış; millete ve devlete karşı işlenmiş ve işlenecek olan hıyânetleri tek başına tecziye etmiş ve durdurmuştur. Onun bu delîrâne hareketinin netîceleri pek büyük olmuş; hal' erkânının arasındaki tesânüdü bozmuş; son derece gayrımemnûn olan muhâfazakâr kitlelerin homurdanışını ziyâdeleştirmiş; mukaddes addolunan bir Osmanoğlu hükümdarına el kaldırmanın, hiç umulmaz bir şekilde cezâlandırılacağını ifhâm etmiş ve kozmopolitler cephesinde panik uyandırmıştır. Cevdet "Hâdisenin îrâs eylediği âsâr-ı dehşetin bir haylî müddet zihinlerde kaldığını" ifâde ederek, bunun nasıl bir ibret-i müessire teşkîl ettiğini şöyle anlatmaktadır:

"Hal' vak'asının icrâsına vâsıta olanlar, mukbil ve parlak görünmekle, bu işte bulunmayanlar sanki heves edilecek bir meziyetten mahrûm kalmış gibi, anların hâline hased etmekte idiler. Halbuki bu misillü vukûâta âlet olanların sonu fenâ almak mücerrebâttan olup, târih mütâlaa edenlerin ma'lûmu idi. Binâenaleyh ashâb-ı basîret, hal' işinde bulunmadıklarına memnûn ve müteşekkir idiler. Ammâ sebükmegâzân-ı zamâne, bu mahrûmiyetten müteessif idiler. Hattâ hal'den bir gün sonra, Hâriciye teşrîfâtçısı Kâmil Bey ile birlikte vapura râkiben

Boğaziçi'nden İstanbul'a inerken, bu vak'aya dâir bahis açıldıkda 'Ah cânım, ucundan kıyısından bizim de bu işde elimiz ve ismimiz yâd olunacak kadar cüz'î medhâlimiz olsaydı.' diyerek, hâricde bulunduğuna teessüf etmiş idi. Çerkes Hasan vak'asından bir gün sonra, yine vapurda Kâmil Bey'e tesâdüf ettiğimde 'Nasıl beyefendi, ucundan kıyısından bir hisse ister misin?' dedim. 'Aman, Allah saklasın, söyleme.' dedi. Sâirlerinin efkârı dahi bu vechile değişiverdi."

İş bununla da kalmamış; hal' erkânının etrafında bir çözülme başlamış; kozmopolitler cephesi, halk efkârının ağır baskısı altında şaşkınlığa uğramışlardır. Mâbeyn Müşiri, Yıldız istinkakmda, Sultan Murad'ın başkâtibi Sâdullah Bey'in şu gizli tâlimâtı verdiğini açıklamıştır:

'İşte Avnî Paşa maktûlen vefât etti. Efkâr-ı umûmiye bütün bütün tahavvülâta başladı. Abdülhamîd Efendi hazretleri de, bir çok mu'teber zevâtı kabul ediyormuş; hattâ mesmu'âtıma göre bizim mahrem tanıdığımız yâdigârlardan, içlerinde adam da bulunuyormuş; ulemâ arasında velî-i ni'metin hastalığını mâni-i hilâfettir deyü güftügû ediliyormuş; bunun için Rüşdî ve Midhat Paşalarla sözleştik, Allah esirgesin böyle bir vukuât olursa cümlemiz mahvoluruz."

Yeni Pâdişah'ın yakınlarının bu kadar çekinmelerine sebep de, muhâfazakâr kitlelerin Sultan Murad'ın hilâfet ve saltanatının câiz olmadığını ileri sürerek, Abdülhamîd Efendi lehinde kesîf bir propagandaya girişmeleri; hattâ işi zorla ve bir cemm-i gafirle (büyük kalabalıklarla) yapmak tasavvurlarının bulunuşudur. Tabiî velîahd efendi böyle bir şey düşünmemiş; işin hukûkî ve kaanûnî yoldan kendisine teveccüh etmesi yolunda siyasî temaslara girişmiş; devletin yeni bir bâdireye düşmesinden şiddetle hazer ettiği için de, hal' erkânına bile gâyet mülâyim davranmıştır. Sultan Murad'ın hastalığının saklanamaz hâle gelişi karşısında, muhâfazakâr kitleler, baskılarını daha da şiddetlendirmişlerdir. Bütün bunların kısa müddet içinde cereyânında, Çerkes Hasan Bey'in delîrâne ve sâdıkane hareketi de müessir olmuş görünmektedir. Onun kabri bilâhare Sultan Hamîd Han zamânında yaptırılmıştır. Edirnekapısı Kabristanı'ndaki mezar taşına şu kitâbe hâkkedilmiştir:

"Ve kefâ billâhi şehîdan Muhammeden Rasûlullah. Meşâhir-i ümerâ ve guzzât-ı Çerâkiseden Diş Burakî-zâde Gâzi İsmail Bey'in mahdûmu olup, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye'de ikmâl-i tahsîl eyleyerek, kolağalık rütbesini ihrâz etmiş iken, genç yaşında velî-i ni'meti uğrunda

fedâ-yı cân eden merhûm ve mağfûrun-leh Çerkes Hasan Bey'in rûhiy-çün Fâtihâ. Sene 1293."

Böylece Genç Osman'ın dilsûz ölümünde, Sultanahmed Meydanı'nda asker kalabalığına giren yiğit sipâhi neferi gibi, Çerkes Hasan da vükelâ toplantısını basmış ve devlete yapılan ihânetin cezâsız kalmıyacağını, tek başına, canını fedâ ederek göstermiştir.

Sırbistan ve Karadağ Harbi; Sebebi ve Netîcesi

Sultan Abdülazîz Han'ın hal'i ve şehâdeti, devletin türlü tehlikeler içinde çalkalandığı bir zamanda cereyân etmiş ve nefsinde en ufak devlet endîşesi duyan bir adamın tevessülden şiddetle hazer edeceği, kerîh bir fiil olmuştu. Sultan Murad, tahta oturduğu zaman, Bulgar isyanının tenkîli devam etmekte, Hersek kıyâmı şiddetini kaybetmekle berâber hâlâ bastırılamamış bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin başına Rusya tarafından bir yeni çorap daha örülmek üzere idi. Petersburg hükûmeti, tâbiimiz bulunan küçük Balkan devletlerini ve Slavlarını Bâbıâli'ye karşı ayaklandırmak husûsunda ciddî bir faaliyet göstermekteydi. Rusya'nın verdiği teminâta güvenen Sırbistan Prensi Milan ile Karadağ Beyi Nikola, hummalı bir hazırlığa girişmişler ve Mayıs sonlarında birbirleriyle tedâfüî ve tecâvüzî bir muâhede akdetmişlerdi. Sırbistan, yaptığı bir dış istikrazla, top ve tüfenk satın almış ve asker mevcûdunu artırmaya başlamış; Karadağ da aynı yolu tutmuştu.

Bunları tâkip eden Bâbıâli, Bulgar isyanının tenkîl edildiği gün, Milan'la Nikola'ya, Sadrâzam adına çektiği bir telgrafla, giriştikleri seferberliğin sebebini sormuş ve onlardan da oyalayıcı bir cevap almıştı (9 Hazîran 1876/16 Cumâdalûlâ 1293). Milan, verdiği cevapta, İstanbul'a bir "memur-ı mahsûs" gönderip, îzâhât vereceğini bildirmiştir. Fakat aradan iki hafta geçer geçmez, memur yerine bir ultimatom göndermiş ve bunda, Bosna-Hersek harekâtından dolayı büyük zararlara uğradığını, başıbozuk kuvvetlerin kendi köylerine tecâvüzlerde bulunduğunu bildirmiş ve Bosna'nın kendi uhdesine tevdî edilmesini talep etmiştir. Karadağ Prensi Nikola da aynı mûcip sebeple Hersek sancağının bir kısmına tâlip olmuştur.

Bunlar İstanbul'ca reddolununca, Sırp Beyi Prens Milan, isyan sebebini bir ilân-nâme ile bildirmiş ve harekâta başlamıştır (2 Temmuz 1876). Buna mukaabil Bâbıâli de Sırbistan üzerine icrâ edeceği askerî hareketin mûcib sebeplerini belirten bir "beyânnâme-i resmî" neşretmiş ve asâkir-i şâhâneye tenkîl emrini vermiştir.

Sırbistan'ın bu tavrı metbû devletine açıkça isyan olmasına ve Bâbıâli, devletler hukuku bakımından, bunu tenkîlde tamâmen serbest bulunmasına rağmen, biraz tereddüt göstermiştir. Bunun da sebebini, meselenin arkasında Rusya'nın bulunduğunu bilmesi ve Paris Muâhedesi'nin bizi dâhilî işlerde bile ecnebî müdâhalesine açık bir saha hâline getiren hükümlerinin tatbîkinden çekinmesi teşkîl etmiştir. Sırblar'ın metbûlarına isyanını, müttefiki olan Karadağ'ınki tâkip etmiştir. Sırp kuvvetlerinin 120 bin piyâde, 30 süvâri bölüğü ve 300 toptan teşekkül ettiği rivâyet edilmiştir. *Üss-i İnkılâb,* Karadağ kuvvetleriyle birlikte, bütün isyancıların 200 bine yakın bulunduğunu kaydetmektedir. Buna mukaabil Osmanlı ordusu, 100 bin kişiden terekküp etmiş; fakat bu mevcûdun istenilen en kısa zamanda, kara ve denizden takviyesi de mümkün bulunmuştur.

Sırp ordusunun mevcûdu, Milan'ın çıkarabileceği âzami kuvvet olarak görülmektedir. İsyancıların ilk ândaki kemiyet üstünlüğüne rağmen, esas talimli askerlerinin miktarı azdır; tüfenkleri eski sistemdir ve topların bir çoğu ağızdan dolmadır. Buna mukaabil Osmanlı ordusu talimli askerden müteşekkildir; ayrıca muâvin olarak son derece cesur ve nişancı Arnavut milisleri ve Çerkes gönüllü süvârileri vardır. Toplar son sistem Krupp ve Gottling mâmûlâtıdır ve Osmanlı erkân-ı harbiyesinin talep ettiği ilâvelerle husûsî sûrette döktürülmüştür. Ordudaki tüfenkler son sistemdir ve serî ateş kaabiliyetini hâizdir. Bu muhârebe, Sultan Azîz'in tensîk ve techîz ettiği askerin, harb gücü hakkında da ilk büyük denemedir.

Milan ve Nikola'nın plânları, Bosna-Hersek'in isyan hâlinde bulunan ahâlisi ile, Osmanlı Rumelisi'ndeki Slavlar arasında, komitalar tarafından hazırlanan büyük bir isyana dayandırılmıştır. *Üss-i İnkılâb*'ın yazdığına göre, isyancılara "Asyâ-yı vustâdaki muzafferiyât ve muvaffakıyâtı ile meşhûr Ceneral Çernayef kumanda etmekte, yüzlerce Moskof zâbitanı ve binlerce Rus gönüllüsü Memleketeyn'den tabur tabur geçip gelmektedir." Bu sebeple "Almanya gazeteleri, bu muhârebe Osmanlı ile Sırb askeri arasında olmayıp, doğrudan doğruya Osmanlı ile Rus beyninde vukua gelmiş bir muhârebe addolunacağı" kanaatindedirler. İsyancılar zaferlerinden emîndir ve "hele Ceneral Çernayef, ol kadar gurur getirmiştir ki, eline aldığı bir sigarayı, muzafferen İstanbul'a girdiği zaman yakacağı iddiası"ndadır. Fakat vukuat ve bizzat kendi ifâdesine göre ecdâdının asîl "hâtıraları", Rusların "Taşkent Fâtihi", Türklerce "Taşkend Kasabı" diye anılan bu meşhûr Ceneral'in iddiasını netîcesiz bırakmıştır.*

* Ceneral Çernayef, bu Sırp isyanındaki muvaffakıyetsizliğine, Osmanlılar'ın Balkanlardaki milletlerde yaşayan son derece müsbet ve derin hâtıralarının sebep olduğunu yazmıştır. Çarına gönderdiği mektupta bunu şöyle dile getirmiştir: "Burada hiç yoktan ordular yapmak

Osmanlı ordusu, yeni serasker tâyin edilen, Serdâr-ı Ekrem Abdülkerîm Nâdir Paşa'nın kumandasındadır. Sırp isyancılarıyle cereyan eden muhârebeler, önceleri, büyük müfreze muhârebeleri şeklinde olmuş ve hepsinde Osmanlı kuvvetleri muzaffer olmuşlardır. Nihâyet Serdâr-ı Ekrem "Peyderpey Niş'e cem' eylediği asâkir-i şâhânenin levâzım-ı seferiye ve harbiyesini ikmâl ile Ahmed Eyüb Paşa kumandasına tevdî eylediği ordu-yı hümâyûnu, hatt-ı imtiyazın medhali addolunan Gıramade üzerine göndermiştir." Bu kuvvet Sırplar'ın yaptığı tahkîmâtı, top ateşiyle tahrîb ederek, âsîleri püskürtmüş ve onları Kınazvaç'a (Knjazevac) kadar kovalamıştır. Burada Süleyman Paşa fırkasıyle birleşmiş ve Kınazvaç üzerine şiddetli bir hücumda bulunmuştur. Hücûma dayanamıyan düşman bozulmuş; şehir kâmilen yanmış ve Osmanlı kuvvetleri, rastladıkları eşkıyâyı tepeliyerek, Moravica suyunu geçip Aleksinac önüne gelmişlerdir. Aynı anda Morava nehrini geçen Ali Sâib Paşa fırkasıyle birleşmişler ve hepsi birlikte Aleksinaç üzerine yürümüşlerdir.

Üss-i İnkılâb "İşbu Aleksinaç kasabası ol kadar cesîm ve metîn istihkâmât ile tahkîm ve tarsîn kılınmış idi ki, Almanya'nın askerî gazeteleri, istihkâmât-ı mezkûreyi, Kırım'da Sivastopol istihkâmlarıyle müsâvî addederlerdi." demektedir. Âli Sâib Paşa fırkası, işte bu istihkâmlar üzerine, 8 Ağustos'ta şiddetli bir taarruz yapmış ve bunlardan bir kısmını ele geçirmiştir. Ertesi gün Sırpların bunu tekrar ele geçirmek maksadıyle yaptıkları çok şiddetli hücûmu def' etmiş ve bu arada Ahmed Eyüb Paşa fırkası da diğer bir istihkâm parçasını zaptetmiştir. Bundan sonra Aleksinac tamâmen muhâsaraya alınmış ve buna devam edildiği esnâda, "cülûs-ı hümâyûn şeref-i vuku' bulmasıyle, istihkâmât-ı mezkûrenin zabt-ı muzafferiyet-i azîmesi, asr-ı celîl-i Abdülhamîd-i Sânî'ye kalmıştır." Sırbistan harekâtında yapılan en büyük muhârebe ve kazanılan en büyük zafer budur.

Bu zaferlerden sonra Prens Milan, telâşa düşmüş ve Avrupa devletlerinden, arabuluculuk talebinde bulunmuştur.

---

mümkün; bu orduları ölüme doğru sürmek mümkün. Ben bu imkânlardan bol bol istifâde ediyorum. Fakat yarattığım orduları sendeleten bir kuvvet var: Türklerin yaşayan hâtıraları. Üç-dört yüzyıl evvel, her milleti ve her kudreti yenen Türkler, şimdi de silinmez hâtıralarıyle, her teşebbüsü sendeletiyorlar. Ölümden korkmayanlar, bu hâtıralardan korkuyorlar. Hemen her yürekte bu korkuyu seziyorum. Demek ki, yalnız Türkleri değil, onların târihini de yenmek lâzım. Bu vaziyette ben Türklerin düzinelerle milleti idâre etmelerindeki sırrı da anlıyorum: Onlar milletleri bir kere yeniyorlar; fakat kazandıkları zaferi ruhlarda ve nesillerde yaşatmayı biliyorlar. Bir değil, bir kaç ihtilâl dahi, Türkün iliklere işleyen gizli hâkimiyetini yıkmağa kâfi gelemiyecek. Türklerde yalnız sonsuz bir cesâret değil, irâdeleri sersemleştiren bir sihirbaz zekâsı da varmış. Zâten yarı Avrupa'yı, asırlarca boyunduruk altına almak, başka türlü mümkün olamazdı."

Diğer taraftan Osmanlı kuvvetleri, hâricî vaziyetin müsâit olmaması sebebiyle, zaferi tam değerlendirememişler, Rusya müdâhalesinden çekindikleri için, Sırbistan'a dâhil olamamışlardır. Esâsen Rusya, bir müddet sonra 48 saat müddetli bir nota vererek, muhâsamatın kesilmesini talep etmiştir.

Sırp muhârebelerindeki Osmanlı muzafferiyetleri, Driault'a göre "Türkler'in kuvve-i askeriyelerinin zan ve tahmîn olunduğundan daha dehşetli olduğunu" göstermiştir. Bununla berâber, Karadağ'a karşı yapılan askerî hareket, "tabîat-ı mevkîiyeden münbais bir çok müşkilât ve suubâta uğramıştır." Müşir Ahmed Muhtar Paşa emrindeki Osmanlı kuvvetleri, bâzı ufak muzafferiyetler kazanmakla berâber; "Bilk nâm mevkide bir kaza-i nâgihânî" ile mağlûbiyete uğramışlardır. Kaçan düşman karşısında gâlib olarak ilerleyen Osmanlı kuvvetleri, külliyetli miktarda yardım alan düşmanın yeni taarruzunda mağlûb olmuştur. Bununla berâber Ahmed Muhtar Paşa, Trebin mevkiinde tutunmuş ve etraftaki kuvvetlerine de yardım etmiştir. Bu Karadağ harekâtını güçleştiren bir mesele de Avusturya'nın Kılık limanını tarafsızlık bahânesiyle kapamasından doğmuş; Muhtar Paşa'ya malzeme ve asker ulaştırılması imkânları zorlaşmıştır. Maamafih *Üss-i İnkılâb*, Slav komitalarının fevkalâde tahrîkini, Rusya'nın alenî yardımlarını ve 200 bin eşkıyânın hücûm eylemesini, dâhildeki siyasî karışıklıkları da nazara alarak, Sırp ve Karadağ muhârebelerinin muvaffakıyetle cereyan etmiş olduğu kanaatini serdetmiştir. Rusya tarafından hazırlanan Sırp ve Karadağ isyanları, bir müddet sonra başlayacak olan büyük Osmanlı-Rus muhârebesinin ön çatışmaları olarak görünmektedir.

Sultan Murad'ın Rahatsızlığının Artması; Hal'i ve Vasıfları

Şu dış ve iç gâileler arasında, Sultan Murad'ın rûhî vaziyeti gittikçe bozulmuş; kader-i ilâhînin garip bir tecellîsiyle, amcasını düşürüp yerine geçmek için Paşalar çetesi ve Jön Türk gürûhunun bakıyesi ile giriştiği faaliyetlerin netîcesini alamamış; yâni tâmü'ş-şuûr olarak saltanata kavuşamamıştı. Bu sebeple kısa süren saltanatında, ancak bir kaç gün kendisine mâlik olabildiği rivâyet edilmiştir. Yeni Pâdişah'ın, cülûs esnâsında cereyân eden hâdiseler ve amcasının elîm vefâtı karşısında, büsbütün "meslûbü'ş-şuûr" olduğu söylenmiştir. Pâdişah, işte şu rûhî ahvâli yüzünden, cuma selâmlıklarına çıkarılamamış; hattâ an'anevî taklîd-i seyf merâsimi bile yapılamamıştır. Tedâvî için pek garip çârelere başvurulmuş; husûsî doktoru Kapolyon, kulak arkası ve şakaklarına, bir rivâyete göre 36, diğer bir kavle nazaran 70, sülük

yapıştırmıştır. Hamamdan sonra yapılan bu garip tedâvî, yeni Pâdişah'ın rûhî vaziyetini bir kat daha bozmuştur.

İşte şu vaziyet karşısında devlet makinesi, aralarında en hırslısı ve korkuncu itlâf edilmiş olan, Rüşdî ve Midhat Paşalar elinde kalmıştır. Cevdet'e göre "Sultan Murad meslûbü'ş-şuûr olmuş; ancak burası mektum tutularak, Rüşdî Paşa ile Sâdullah Bey arasında ma'rûzât, bir sûret-i resmiyede gidip gelmiş; bu cihetle kâffe-i umûr-ı devlet Rüşdî Paşa'nın eline geçmiş; zâhirde sadrâzam olduğu halde, mânen hükümdarlık eder olmuştur."

Pâdişah'ın hastalığı hakkında, Avrupa'dan getirtilen Dr. Pana; Âkif Paşa, Kapolyon, Monceri gibi meslekdaşlarıyle birleşerek, 22 Temmuz'da "cümel-i asabiyenin umûmî sûrette muhtel olmasından muztarip" bulunduğu hakkında bir rapor vermiştir. Bilâhare Âkif Paşa ve Kapolyon tarafından bir rapor daha verilmiş ve bunda, hal' sıralarında "25 gün ve gece ifrat derecede alkol kullandığı, bunun da ziyâde heyecânı mûcib olduğu, cülûs günü icrâ olunan askerî harekâttan korku ve dehşet duyduğu, amcasının ölümünün ise âsabında bir sadme tesiri uyandırdığı, fikrini bir noktaya saplıyarak, hazîn, mütefekkir ve sâkin bir halde kaldığı" bildirilerek, iyileşmesi ihtimâlinin az olduğu dile getirilmiştir. Viyana'dan getirtilen Leidesdorf ise "Sultan'ın kaabil-i tedâvî olduğunu, en aşağı üç ay sabretmek îcâb ettiğini, ancak kendi kliniğinde tedâvî edilirse kolayca iyileşebileceğini" bildirmiştir. Ancak, Hilâfet'i de uhdesinde bulunduran koskoca bir devlet hükümdarının, Viyana'daki bir akliye kliniğinde tedâvîsi imkânsız addedilmiştir. İngiliz sefîri Elliot'un da kanaati "Sultan'ın çok fazla müskirat istimâlinden alkol krizleri geçirdiği ve vücûd bulan siyasî hâdiseler tesiriyle tamâmen meslûbü'ş-şuûr olduğu" noktasında toplanmaktadır.

Ahmed Sâib *Târîh-i Sultan Murâd-ı Hâmis* nâmındaki kitabında, bu esnâda bir Fransız gazetesinde Dr. Kapolyon'a atfedilen bir yazı çıktığını ve bunda "Murâd dâi'l-kedden mütevellid ve bir mevt-i karîbe delâlet eden cinnet ve felc alâimini hâsıl etmiş bir teleyyün-i dimâğîden muzdarip idi." denildiğini yazmaktadır. Mahmud Celâleddin Paşa'nın rivâyetine göre, Sultan Murad bir sabah erkenden Dolmabahçe Sarayı'nın alt katındaki pencere camlarını kırarak bahçeye çıkmış ve kendisini kayık havuzuna atacağı sırada, bendegânı tarafından tutulmuş; zorla içeri alınırken, parmaklıklara yapışmış; ellerine vurularak saraya sokulmak istenmiştir. Bunu penceresinden seyreden velîahd Abdülhamîd Efendi, bu bendegânı şiddetle tekdîr etmiş; bir hükümdara, bâhusus velî-i ni'metlerine bu uygunsuz hareketin yapılamıyacağını bildirmiştir. Başvurulan bütün tedâvîlere rağmen Sultan Murad'ın hastalığı gittikçe ilerlemiş ve halk tarafından da duyulmuştur. Zâten bir kozmopolit grup tarafından vücud verilen Sultan Azîz'in hal'i ve şehâdeti vak'alarından

tam mânâsıyle aleyhe dönen muhâfazakâr efkâr-ı umûmiye, koskoca devletin, bir kaç paşanın elinde kaldığını, Sadrâzam'ın pâdişahsız saltanat sürdüğünü ifâdeye başlamıştır. Muhâfazakâr muhîtlerde ve ulemâ çevrelerinde dedikodular fazlalaşmıştır.

Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâb*'ında "Cuma namâzının edâsı makaam-ı hilâfette bir halîfe bulunmasına ve anın dahi erbâb-ı rüşdden olmasına mütevakkıf idüğünden bahsile, salât-ı cumanın dahi edâsının meşrû bulunmadığı" yollu kîl-ü kaaller ve güftügûlar başladığını yazmaktadır. Ahmed Sâib ise, bu husûsu şöyle ifâde etmektedir:

> *"Husûsan ulemânın ısrar ettiği bir madde varsa, bu da, salât-ı cumanın halîfe tarafından alenen edâsı şart olup, dört yüz seneden beri memâlik-i mahrûsada bu âdetin icrâsında taksîrât görülmediği iddiası idi."*

Ahâli arasındaki bu dedikodular fazlalaşmış; hattâ sokaklara, hilâfette bulunan pâdişahın rahatsızlığından, onun yerine devleti paşaların idâre ettiğinden bahseden yaftalar dahi asılmıştı. Görülüyor ki, geniş ve muhâfazakâr halk kitleleri, koskoca devletin üç tâne hal'ci adam tarafından keyfe-mâ-yeşâ idâresine aslâ râzı olmamışlar; esâsen Sultan Murad'ın, kendi telâkkîlerine yabancı bir grup tarafından ve millî efkâr rağmına tahta oturtulmasını da nefretle karşılamışlardı.

Şu vaziyet karşısında bütün ümitlerini, hakîkî temâyüllerinden haberdar bulundukları velîahd Abdülhamîd Efendi üzerinde toplamışlar; esâsen saltanat sıra ve hakkının da kendisine âit bulunduğunu ifâdeye başlamışlardır. Efkâr-ı umûmiyenin bu kesîf tazyîki karşısında, hal'ci paşalar şaşalamışlardır. Velîahd Abdülhamîd Efendi, çok karışık anlar geçiren devlet bünyesinin derin değişikliklere mâruz kalmasından endîşe etmiş, çok kuvvetli bir politika ve adam bendetme hasletine sâhip olduğunu hemen göstermeğe başlamıştır. Şehzâdeliğinde gâyet mazbut bir hayat süren efendi, hal' erkânına karşı mülâyim bir siyâset tâkibine girişmiştir. Bu hususta hemşiresi sultanın kocası bulunan Mahmud Celâleddin Paşa'yı kullanmış ve herkesi memnûn etmeğe çalışmıştır. Midhat'ın yakın alâkası bulunan Yenikapı Mevlevihânesi şeyhi Osman Efendi vâsıtasıyle, ona nufûz etmiş; Kâğıdhane Kasrı'ndaki ilk mülâkatta, Paşa'yı kendine bağlamıştır. Sadrâzam'a da tesir eden Midhat Paşa, onunla birlikte, Ağustos ortalarında, Velîahd'i, Maslak Kasrı'nda ziyâret etmişlerdir. Kendilerine büyük iltifât gösteren Velîahd "Habeşistan'dan gelen zencîlerle Çerkezistan'dan gelen halayıklar elinde büyümüş bizim gibilerden ne beklenir; siz olmadıkça bu devlet nasıl idâre edilebilir?" yolunda sözler

sarfetmiş; Mütercim'e kendisini iş başından ayırmıyacağını, Midhat'a da usûl-i meşrûtiyete dayanmayan bir hükûmeti kabul etmiyeceğini ihsâs etmiştir.

Paşalar, ellerinde oynatacakları bir hükümdar bulduklarına ve endîşelerinde haksız olduklarına kaani olarak, sevinmişlerdir. Tabiî Velîahd, keskin zekâsıyle, bunları parmağında oynatmıştır. Abdülhamîd Efendi bu mülâkatta, çok kıymetli olan pırlanta kol düğmelerini yâdigâr olarak Midhat Paşa'ya vermiş ve bununla da mâvi boncuk sendedir demiştir.

Bu tatlı mülâkattan sonra, bilhassa Midhat'ın, Velîahd'in saltanatına fazlaca tarafdar olduğundan bahsedilmiştir. Sultan Hamîd bilâhare tutturduğu notlarda, bu mülâkatı şöyle anlatmıştır:

> *"Burada benden şekl-i hükûmetten meşrûtiyeti mi yoksa istibdâdı mı, hangisini tercîh edersin diye sordular. Ben de cevâben, Avusturya İmparatoru Macaristan'a gider Macar şapkası giyer; Avusturya'ya gelir oralı olur. Bir gemi kapdanı, gemiye kumanda ettiği vakit nasıl ki icâb-ı hâle göre âmirlik ederse, ben de kumanda mevkiine gelince, selâmet-i memleketin hangi suret-i idârede olduğuna kanaat gelirse ve hangi idâre hayırlı görünürse, onu ihtiyar ederim, dedim. İlâveten şunu söyleyeyim ki, benim şimdiki kanaatim, şekl-i meşrû olan meşrûtiyettedir. Çünkü istibdâd-ı idârede iyi kötü her şey hükümdara atfedilir. Vükelâ hiç bir mes'ûliyet kabul etmez; bu sizin belki daha iyi işinize gelir, dedim; güldüler."*

Velîahd bununla da kalmamış; Tarabya üstündeki çiftliğinin yanında oturan ahbâblarından, hattâ adamlarından olan Thomson'u, ertesi gün İngiliz sefâretine göndermiştir. Sefîrle samîmî bir mülâkât yapan Thomson, ona, efendisinin İngiliz siyâsetine meyyâl bulunduğunu ifâde etmiştir. Elliot hâtıratında bu konuşmadan Velîahd'in istibdâda tarafdar olduğunu anladığını yazmaktaysa da, bunun sonradan ve siyâset îcâbı hâsıl olmuş bir kanaat olduğu açıktır.

Diğer taraftan Velîahd, dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa vâsıtasıyle, en mühim bir uzuv olan ve Serasker vekîli bulunan Redif Paşa'yı da imâleye muvaffak olmuştur. Hattâ Redif Paşa "Sadrâzam cülûs işini biraz daha te'hir ederse, biz çâresine bakacağız." gibi bir söz dahi sarfetmiştir.

Şu vaziyete göre Velîahd, hemen bütün hal' erkânına emniyet vermiş ve yaptığı siyasî temaslarıyla da cülûsu için zemîni hazırlamıştır. Nihâyet 30 Ağustos'ta Bâbıâli'de bir vükelâ toplantısı yapılmış ve Sadrâzam Rüşdî Paşa "Devlette siyâsî gâileler artıyor; Pâdişahımız hasta düştü, derdimiz artmakta-

dır, mes'ûliyeti kim üzerine alacak, serîr-i saltanata bir sâhibi gelmek farzoldu." yollu bir girişten sonra, sözü Midhat Paşa'ya bırakmıştır. Midhat Paşa, Sultan Murad'ın hastalığını anlatmış; şer'an, zamânen ve maslahaten saltanat tebeddülünün lüzûmunu bildirmiş; düvel-i muazzamanın, Sırbistan ile sulh için tazyîkte bulunduklarını, halbuki hakk-ı sulha yegâne selâhiyetli bulunan Pâdişah'ın meslûbü'ş-şuûr olduğunu anlatmıştır.

Bunun üzerine vükelâ, saltanat değişikliğinin zarûrî olduğunu ifâde etmişler; yalnız Tophâne Müşiri Rızâ Paşa "Efendimiz rahatsız iseler de, inşâallah tashîh-i mizâc buyururlar, böyle sözlerin isnâdı bile câiz olamaz." yollu konuşmaya başlamış; Rüşdî Paşa hiddetlenmiş; Midhat Paşa da "Yok, yok Rızâ Paşa hazretleri, uzun seneler büyük mansıblarda bulunmuşsunuz amma, bugün devletin müşkil hâlini fark ve temyîz edemiyorsunuz." diye sertçe bir karşılık vermiştir. Netîcede ertesi gün, Sultan Murad'ın hal'i ile, Velîahd'in cülûsu kararlaştırılmıştır.

Sadrâzam Rüşdî Paşa, Sultan Hamîd'in eniştesi bulunan Ticâret Nâzırı Mahmud Celâleddin Paşa'ya "Efendi hazretlerini yarın Hırka-i Saâdet dâiresinde bulundurmalarını, bu kararın kendilerine hizmet için değil, hükm-i kaderle ifâkat bulamıyacak derecede hasta bulunan Sultan Murad'a karşı, hakk-ı meşrû-ı verâsetlerinin icrâsı lâzımesinden ibâret bulunduğunun bildirilmesini" söylemiştir. Ertesi perşembe günü, Velîahd Abdülhamîd Efendi hazretleri, Topkapı Saray-ı Hümâyûnuna gelmiş ve "Hırk-ı Şerîf dâire-i celîlesine kapanıp, millet-i muazzama-i İslâmiye ve Osmâniye'nin hüsûl-i selâmet ve istikmâl-i şevket-ü saâdeti emrinde bi'l-hayır buyrulmaları için, rûhâniyet-i celîle-i Cenâb-ı Risâlet-pênâhîden istimdat ile meşgûl" olmuşlardır.

Aynı anda *"Topkapı Saray-ı Hümâyûnu'nun havlusu asâkir-i hümâyûn ve 3-5 bin kadar esdekaa-yı teb'a ve bendegân ile meşhûn olduğu halde, meclis-i umûmîyi akdeyleyecek olan zevât-ı kirâm-ü fihâm, saat 4'ü çeyrek geçerek dâire-i mahsûsada bi'l-içtima, taraf-ı sâmi-i sadâret-penâhîden şöyle bir mekaale îrâd buyrulmuştur: 'Efendilerim! Pâdişahımız Sultan Murad Han efendimiz hazretleri, bir zât-ı melâik-sımât olup, cülûslarında 10-12 gün kadar, idâre-i saltanatta iktidâr gösterdiler. Andan sonra bir illete mübtelâ oldular ki, emr-i tedâvîsinde vüs'-ı beşerin müsâid olduğu çârelere tamâmiyle mürâcaat edildiği halde, ifâkatlarına etibbâ muktedir olamadılar. Kuvve-i müfekkireleri bir zaaf-ı tâmma dûçâr oldu. Bundan böyle dahi ifâkatları me'mûl olmadığına dâir etibbâ rapor verdi. Binâ-yı devletimizin üssü'l-esâsı bulunan şer'-i şerîf-i Muhammedî'nin tâyin eylediği müddet zarfında, ifâkat-*

larına intizar edildiyse de, o müddet dahi mürûr eyledi. İşte hakîkat-i ahvâl şu merkezdedir. İcâb-ı şer'îsi ne ise beyân buyrulsun."

Bundan sonra fetvâ emîni tarafından ibrâz olunan fetvâ kıraat olunmuştur. Bu fetvâ aynen şöyledir:

"İmâmü'l-müslimîn cünûn-ı mutbık ile mecnûn olmağla imâmetten maksûd fevt olsa, uhdesinden akd-i imâmet münhal olur mu? Beyan buyrula.

"El-cevab: Allâhu â'lem, olur.

Ketebehü'l-fakîr, Hasan Hayrullah

ufiye anhü."

İşte bu fetvâ-yı şerîfe mûcibince Sultan Murad'ın "Şer'an ve tab'an taht-ı saltanattan inhila'ları" ilân olunmuş; Sultan Abdülhamîd'e bîat için hazırlıklara başlanmıştır. Fetvâda kullanılan "cünûn-ı mutbık" tâbiri "dâimî cinnet" mânâsına gelmektedir. Cevdet'e göre şer'an "Müehhilin cinneti hâlinde vekâletin, alâ-rivâyetin bir ay ve alâ-rivâyetin bir sene kadar hükmü bâkî olabilir." bulunduğundan, "cinnet-i mutbık" tâbiriyle, bu müddetin tamamlanmasına lüzum olmadığı bildirilmiş demektir. Onun için aynı müellif "hall-u akd ashâbının" reyi ile fiilen ve "şer'an münhali' bulunduğu ilân olundu" demektedir.

Memduh Paşa, Topkapı Sarayı'na Midhat Paşa ile birlikte geldiklerini yazmakta, onun Akağalar İç kapısı üzerine tâlik edilmiş bulunan, dâire şeklindeki selâtîn-i izam hazerâtı isimlerini gösterip, "Son isme bakınız, Abdülhamîd-i Evvel'de kalıyor; ma'bâdi tahrîr kılınmamış; saltanat Abdülhamîd'de hitâm buluyor; bizler de şu ismin sâhibini tebrîke gidiyoruz." dediğini kaydederek, onun pek bedhâhâne emeller peşinde olduğuna zımnen işâret etmektedir.

İşte böylece 93 günlük bir hükümdarlıktan sonra Sultan Murad, hal' edilmiş ve Çırağan Sarayı'na naklolunmuştur. Bir şâir onun serencâmını şu beyitle pek güzel ifâde etmiştir:

"Doksan üçte doksan üç gün pâdişah-ı dehr olup;
Göçdü uzlet-gâhına Sultan Murad-ı nâ-murâd."

Sultan Murad, askerin ve ahâlinin geniş sempatisine mazhar olmuş bulunan, amcasının hükümdarlığına karşı, millî temâyülden çok uzak ve umûmiyetle ecnebîlerle temas eden bir grup tarafından tutulmuş ve maalesef onlarla

teşrîk-i mesâî etmiştir. Hattâ bu grup tarafından Masonluğa sokulmuş; "âfitâb gibi müstakimüs's-siyre olan" ecdâd-ı izâmının yollarından ayrılmıştır. Fakat kader-i ilâhî, İslâm târihinin en büyük hânedanlarından bulunan bir âl-i Osman mensûbunun şu çılgınca hareketini; âdeta aynıyle tecziye etmiş ve hilâfet-i Osmaniye'yi şâibeden kurtarmıştır. Kendisi, yakışıklı, rakîk kalbli, sanatkâr mizâclı, bununla berâber zayıf irâdeli ve kolayca tesir altında kalan bir zât olarak görünmektedir. Bu irâde zaafı şehzâdeliğinde bile görülmekte ve pek fazla içkiye düşkünlüğü olduğu rivâyet edilmektedir. Elliot onu "ürkek ve hoppa bir adam olarak vasıflandırmakta, pek fazla müskirat kullandığını" yazmaktadır. Bu son rahatsızlığı da, şu alkol düşkünlüğünün ve mâruz kaldığı şiddetli heyecanın, ürkek bünyesinde husûle getirdiği bir rûhî çöküntü ile alâkalı görünmektedir. Nitekim onun, bir müddet sonra az çok ifâkat bulduğu ve zamanını besteler yapmakla geçirdiği hakkında kuvvetli rivâyetler vardır.

- Şu vaziyete göre, onun rahatsızlığı ve hal'i de az çok bir esrar perdesine bürünmüş görünmektedir. Yalnız izâh edilebilecek hususlar, kendisinin şiddetli alkol krizleri geçirdiği, çok heyecanlı siyasî hâdiselerin rakîk bünyesini sarstığı, bütün bunların rûhî ahvâlini pek fazla haleldar ettiği, saltanat yükünü taşıyamaz bir hâle getirdiği noktalarında toplanmaktadır. Onun hal'inde, azîm bir ekseriyete ve nufûza mâlik olan muhâfazakâr kitlelerin, kendi mümessileri olarak gördükleri Sultan Abdülazîz'in hal'i ve katli sebebiyle, etrafındaki gruba duydukları büyük nefretin başlıca müessir olduğunu kabul etmek lâzımdır. Onun hürriyete taraftar olduğu hakkındaki kanaat ve rivâyetleri, ancak etrafının telkîniyle uyanmış bir heves olarak mütâlaa etmek mümkündür. Bu hükümdar, hal'inden sonra dahi, dışta, garip ve gayr-i millî bir mücâdeleye girişmiş bulunan Jön Türkler tarafından tutulmuş ve lehinde pek çok neşriyat yapılmıştır. Bunun sebebini de kendisinin masonluğu ile, onu tutan grupların tahttan indirilmiş pâdişahı istedikleri gibi kullanabilme tasavvurları teşkîl etmektedir. Sultan Murad, işte bu sâikle bir iki defa tekrar tahta çıkarılmak istenmişse de muvaffak olunamamıştır. 1904 senesinde vefât eden bu mânen ve maddeten bedbaht hükümdar, vâlidesinin Yenicâmi Türbesi'ndeki kabri yanına defnedilmiştir.

SULTAN EL-GÂZİ ABDÜLHAMÎD HÂN-I SÂNİ

(1876-1909 M./1293-1327 H.)

Sultan Abdülhamîd'in Cülûsu, Şahsiyeti, Vasıfları, Husûsî Hayatı ve Siyâseti Hakkında Muhtelif Görüşler ve Mütâlaalar

Sultan Abdülhamîd, Topkapı Saray-ı Hümâyunu'nda toplanan vükelâ, ulemâ ve ümerâdan müteşekkil Meclis-i Umûmî'nin huzûrunda kıraat olunan fetvâ-yı şerîfe mûcibince, şer'an ve tab'an tahttan indirilmesi ilân olunan birâderinin yerine, "vâris-i meşrû ve tabiî" sıfatıyle câlis-i saltanat oldu (31 Ağustos 1876/11 Şaban 1293 Perşembe). *Hiss-i İnkılâb* müellifi bunun üzerine "taht-ı âlibaht-ı hilâfet ve saltanat, Bâbü's-Saâde önüne çıkarılıp; Hırka-i Saâdet dâire-i celîlesinden arz odasına avdet buyurmuş olan kurretü'l-ayn-ı Osmâniyân ve nûr-ı çeşm-i İslâmiyân Sultan Abdülhamîd Hân efendimiz hazretleri saat beşi çeyrek geçerek (zevâlî 12'de) kemâl-i şevket-ü iclâl ile cülûs buyurdular ve teşrîfât usûliyle Nakîbü'l-Eşrâf hazretleri, resm-i bîatı icrâ ve duâ-yı temâdî-i ömr-ü ikbâl-i şâhâneyi îfâ ile ba'dehû sâir bendegân dahi sırasıyle îfâ-yı resm-i bîata müsâraat gösterdiler." demektedir. Aynı müellif, o sırada Topkapı Sarayı avlusunun "asâkir-i hümâyûn ve üç beş bin kadar dahi esdeka-yı tebea ve bendegân ile meşhûn" olduğunu kaydetmektedir. Cevdet ise "Hal' ü akd ashâbının Bâb-ı Hümâyûn'a da'vetle Kubbealtı'nda

akd olunan meclis-i umûmîde Sultan Murad'ın şer'an münhali' olduğu ilân ve Sultan Abdülhamîd-i Sâni hazretleri bi'l-irs-i ve'l-istihkak taht-ı saltanata iclâs olundu." demektedir.

Osmanlı hükümdarının 34'üncüsü olan yeni Pâdişah, 34 yaşında bulunduğu halde tahta geçmiş ve bu da bir hüsn-i tevâfuk addedilmiştir. Vâlideleri Tîr-i Müjgan Kadın-Efendidir. Âyişe Sultan, ninesi "Tîr-i Müjgân Kadın-Efendi'nin, Çerkeslerin Şapsığ kabîlesine mensub, inceliği, nezâket ve güzelliği ile meşhûr, yeşil elâ gözlü, açık kumral ve gâyet uzun saçlı, beyaz şeffaf tenli, nahîf endâmlı, çok güzel bir kadın olduğu söylenirdi." demektedir. Sultan Hamîd, vâlidesini daha 11 yaşında kaybettiği için, Perestû Kadın-Efendi'nin analığına tevdî edilmiş ve bu hanım, cülûsla "mehd-i ulyâ-yı saltanat", yâni Vâlide Sultan olmuştur. Âyişe Sultan'ın nakline göre, "Sultan Hamîd, tahta çıkışının ertesi günü analığının elini öperek 'Siz annesizliğimi bana bir gün hissettirmediniz; nazarımda öz vâlidemden farkınız yoktur ve mevkiiniz Vâlide Sultan mevkiidir; sarayda da vâlide sultanlığın bütün hak ve selâhiyetlerine sâhip olacaksınız; fakat devlet işlerine müdâhaleye kalkıp, şunun bunun himâyesini üzerinize almaktan, rütbe ve memuriyet heveslilerine delâletten kat'iyen çekinmenizi bilhassa ricâ ederim.' demiş, Perestû Kadın da ölünceye kadar babamın bu arzû ve irâdesine riâyetkâr kalmıştır." Aynı kaynağa göre, Perestû Kadın-Efendi, Abdülmecîd Han'ın halası, Sultan Abdülhamîd-i Evvel'in kızı Esmâ Sultan tarafından alınmış olup, Çerkes Ubuh kabîlesinin asilzâdelerinden birinin kızıdır. Çok zarîf ve nârin, aynı zamanda hareketli olduğu için, Farsça'da "Kırlangıç" mânâsına gelen "Piristu" adı verilmiş; sarayda bâzı kelimeleri değiştirerek söylemek âdet olduğundan "Perestû" diye anılmış; kimseyi zerre kadar inciltmek istemez, işlere karışmaz, hak ve hakkaniyet arar, gâyet dindar ve mu'tekid olduğundan ibâdetle vakit geçirir, iyi ve yüksek ahlâk sâhibi, yoksullara ve muhtaçlara yardımdan zevk alır" muhterem bir kadın olarak tanınmıştır. Sultan Hamîd'in islâmî, dînî ve beşerî duygularındaki yükseklikte, bu muhterem vâlideliğinin de büyük bir hissesi olsa gerektir.

Yeni Sultan, şehzâdeliğinde çok ciddî bir tahsîl görmemişti. Hattâ İbnülemîn'e göre "okuma ve yazmadaki kudreti oldukça azdı." Bununla berâber onun, birâderi Sultan Murad'la birlikte Gerdankıran Ömer Efendi'den Türkçe, Ali Mahvî Efendi'den Farsça, Ferid ve Şerîf Efendilerden Arapça ve sâir ulûm, Gardet'den Fransızca öğrendiği, Osmanlı târihini vak'anüvis Lûtfî Efendi'den tahsîl ettiği, Guatelli ve Lombardi isimli iki İtalyan'dan mûsıkî dersi aldığı muhakkaktır. Ali Emîrî Efendi "Ecdâd-ı mealînijâd-ı izâmları gibi ihyânen inşâd-ı şiire de lûtfen tenezzül buyurduklarını" söyliyerek, hocası Lûtfî Efendi'nin hastalığı sebebiyle yazdığı

"Haber-i inhiraf-ı tab'-ı şerîf;
Oldu gâyet teessüre bâdi;
Hak vire âfiyetle ömr-i dırâz;
Bâ kemâl-i meserret-i şâdi" (2 Muharrem 1296)

kıt'asını misâl göstermektedir. İbnülemîn bu kıt'anın Ali Mahvî Efendi'ye yazılmış olduğunu, esas nüshasının kendisinde bulunduğunu kaydetmekte ve Sultan'ın eseri olduğundan da şüphe beyân etmektedir. Esâsen çok yüksek şiirî ve edebî bir kıymet taşımayan bu kıt'anın Sultan Hamîd'e âit olup olmaması münâkaşası, yapılan aleyhte propagandalar sebebiyle, onun bunu yazacak kudrete sâhip olduğundan bile şüphe edilmesindendir. Kendi yazmadığı bir şeyin altına imzâsını koymağa tenezzül etmeyecek bir yaradılışta olan Sultan'ın, her halde bu kıt'ayı düzebilecek kaabiliyet ve mâlûmâtta olduğunu tasdikte zarûret vardır. Kızı Âyişe Sultan'ın kitabından, Hünkâr'ın Farsça olarak, hareketli ve imzalı bir kıt'asının fotokopisi daha vardır ki, evvelki kıt'anın da kendisine âit olduğunu gösterir bir delîl mâhiyetindedir.

Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa hâtıratında "Abdülhamîd Fransızca'yı iyi anlardı; fakat kendisine mahsûs bir kibr-ü azamet, daha doğrusu târize veyâ tenkîde uğramamak için hiç bir vakit konuşmazdı." demektedir. Resmî kabullerde bir Osmanlı hükümdarının Fransızca konuşmaması gâyet tabiî ve zarûrî bir millî vecîbe olmakla birlikte, Tahsin Paşa onun "Fransızca anladığını, fakat tekellüme alışmadığı için konuşmadığım" yazmaktadır.

Sultan Hamîd'in en basit ve ihtilâf edilmemesi lâzım gelen vasıfları üzerinde dahi, beyazla siyah arasındaki fark misilli büyük kanaat ayrılıklarının bulunması, onun hal' gibi büyük bir belâya giriftar olmasıyle birlikte, 19. Asrın ilk çeyreğinde başlayan ve millî birliği haleldar eden bir seri inkılâp çılgınlıkları sebebiyle idâreciler ve halk, münevverler ve ahâlî arasında vücûda gelmiş büyük îmân ve inanç zıtlığına dayandırılmak lâzımdır. Sultan Hamîd, tıpkı Sultan Azîz gibi, millî kanaat ve inançlara yaslanmadan, değil hamle yapılacağına, devletin mevcûdiyetinin dahi muhâfaza edilemiyeceğine kaani olan bir hükümdardır. Bu sebepledir ki, devletin aslî unsuru olan müslüman tebeanın hükûmetteki rolünü ve hâkimiyetini hiç mesâbesine indiren ve yabancı devletlerin türlü siyasî ve iktisadî faydalar için telkîn ettikleri Tanzîmat oyunlarına ve müdâhalelerine sırt çevirmiş; onları büyük politik zekâsıyle tesirsiz hâle getirmeğe çalışmıştır. Bu sebeple, kendi müslüman ve muhâfazakâr tebeasının tabiî ve sembol lideri hâline gelmiş; hattâ garb devletlerinin müstemleke hâline getirdiği İslâm ülkelerindeki bütün kavimlerin, en büyük siyasî ve dînî şefi ve kurtarıcısı şahsiyeti mevkiine yükselmiştir. 33 sene süren sultanlığı ve hilâfeti zamânında hemen bütün tebeası ve dış müs-

lüman efkâr-ı umûmîyesindeki sevgi o kadar fazla olmuştur ki, ekall-i kalîl bir zâbit ve münevver grupla vukua gelen hal'inden sonra, onun kazandığı bu mânevî nufûz dağıtılmak istenince, aynı derecede büyük yalanlara ve iftiralara başvurulmak zarûreti duyulmuştur. Yerine geçen zihniyetin iktidarda kalabilmek için başvurduğu bu kötüleme kampanyası, Sultan Hamîd'in uyandırdığı sevgi derecesinde büyük olmuş ve aklın alamıyacağı derecede çılgınca iftiralar ve tasavvurlara kadar uzanmıştır. Büyük hükümdarın, kendi içine kapanık, münzevî, son derece zekîce, hattâ çok ince bir dehânın mahsûlü olan siyasî, medenî silâhları ve uzun saltanatı boyunca ektiği tohumlar o kadar müessir olmuştur ki, muhâliflerini derin bir şaşkınlığa uğratmış; çılgınca tasarruf ve iftiralara kadar sürüklemiştir. Onun muhâlifi olan dış ve iç zihniyet, geçici bir muvaffakıyetten sonra çok fecî bir hüsrana uğratmış ve bu hüsran günümüze kadar sürüp gelmiştir. İşte Sultan Hamîd'in bugün dahi serinkanlılıkla muhâkeme edilememesinin, hâlâ çok farklı ve birbirine zıt kanaat ihtilâflarının mevzûu oluşunun sebebi bu olsa gerektir.

Hükümdar'ın hal'inden sonra başlayan devirler o derece dehşetli bir baskı ve tazyike sebep olmuştur ki, kendi yakınları ve nimeti ile beslenmiş olanlar bile aleyhinde bulunmuşlar ve tahtından indirilmiş sultana "Ben kime iyilik ettim ise fenâlık gördüm." dedirtecek kadar ruh sefâleti göstermişlerdir. Dâmâd Şerîf Paşa, İbnülemîn'in naklettiği bir yazısında bunları dile getirerek aynen şöyle demektedir:

> *"Vak'a-i hal'i müteâkip aleyhinde gerek ankasdın, gerek ancehlin vukû bulan bî-asıl isnâdât ile mesâmi-i âlem oldu. Ahd-i saltanatında enderûnda ve bîrûnda bulunan bir çok ricâl, ahvâl-ü vekaayiin ledünniyâtına tamâmiyle vâkıf oldukları halde, içlerinde biri çıkıp da isnâdâtı tekzîbe ve hakaayık-i ahvâli tebyîne ve hukuk-ı niâm-ı sâbıkayı ve vezâif-i hamiyet ve insâniyeti îfâya cür'et gösteremedi. Bilakis, doğrudan doğruya kendisinin ber-keşîde ni'met-dîdesi olan kimselerin 'hâtırat' nâmıyle meydana koydukları eserler, mücerred devr-i cedîdin erbâb-ı nufûz ve ikbâline hoş görünmek için devr-i Hamîdî'yi tenkîd ve tezyîf ve kâffe-i mes'ûliyeti oraya atf ile setr-i seyyiât-ı sâbıka ve hıfz-ı menâfî-i zâtiye arzûsuyla yanmış mugâlatâtdan ibârettir."*

İşin garibi, memleket dâhilinde ihtilâle cür'et etmiş ve bir çok Türk'ün kanına girmiş olan Ermeni komitacılarının isyanını bastırdığı ve devlet bütünlüğünü muhâfaza ettiği için Albert Vandal'ın ortaya attığı "Sultan Rouge" tâbiri, Jön Türklerce tercüme edilip "Kızıl Sultan" diye kullanılmış ve bu maalesef mektep kitaplarına kadar girmiştir. Şu tâbir, Sultan'ı ve rejimi devirmek için Anadolu'yu bölme gâyesindeki Ermeni komitacılarıyle bile

teşrîk-i mesâî etmekten çekinmeyen Jön-Türk gürûhunun idrâk zâfiyetine ve idhal malı fikirlere düşkünlük ve tutkunluğuna da delîl teşkîl etmektedir. Jön-Türk gürûhunun müfekkire zavallılığı ve hıyânete kadar varan basîretsizliği şu tâbirin bolca kullanılışıyla da sâbittir.

Sultan Hamîd aleyhinde, batıda kullanılan bâzı alçakça tâbirler daha vardır. Bir ara İngiliz başvekilliğine bile geçen meşhûr demagog Gladstone "Koca Kaatil", Clemenceau nâmındaki cüce politikacı da "Yıldız Canavarı" unvanlarını bulabilmişlerdir. Beynelmilel siyâsette söz sâhibi olan veyâ olacak olan politikacıların, velev en nefret ettikleri bir kimse olsa bile, büyük bir devletin reîsine bu tarzda hitâb etmeleri, en hafif tâbiriyle, mesleklerindeki cüceliklerini gösterir. Buna mukaabil batıda, Sultan Hamîd'in siyasî zekâsını takdîr edenler de bir haylidir. Lord Beaconsfield (D'israeli)'ye göre "Abdülhamîd ne sefîh, ne müstebid, ne mutaassıp, ne de müfsid bir adam değil, âdil ve memleketini, milletini seven bir hükümdardı." Huntington'a göre "Bosfor'da oturan ihtiyar tilki, dünya çapında bir siyasî" idi. İngiliz sefîri O'Connor'a göre "Avrupa'da sulhu muhâfaza eden adamdı." Lamouche'a göre "Hodbin olmakla berâber zekî, kurnaz ve gâyet çalışkan"dı. John Haslip'e göre "Kendisi aslâ câni ve zâlim değildi; târih bir gün onun, dâima milletinin saâdeti için çalıştığını yazacaktı." Yine bir İngiliz sefîri olan Layard'a göre "Çok sevimli, iyi niyetli, doğru sözlü, nâzik ve insanî duygularla mücehhez, tebeasının hayrı için elinden gelen her şeyi zevkle yapmaya hazır bir kimse olarak görünüyordu." Onun hakkında ancak vefâtından sonra ve yakın zamanlarda oldukça bîtaraf olarak kalem oynatılabildi. Abdurrahman Şeref onun vasıflarını şöyle dile getirmektedir:

> *"Osmanlı pâdişahlarının izdiyâd-ı sinn cihetinden ikincisi ve imtidâd-ı saltanat itibâriyle dördüncüsü olan Abdülhamîd Han-ı Sâni'nin... simâ ve bünyesinde Hânedan-ı Osmânî'ye mahsûs olan alâmât iyice fark ve müşâhede olunur idi. Nitekim Centilo Bellini tarafından tersîm olunan Fâtih'in tasvîrinde Hâkan-ı sâbıkın hutût-ı vechiyesi nümâyândır. Kendisi zekî ve hassas, dakîkaşinas, muâmele-i mûtâdesi nâzik, halâvet-i mahsûsa-i sadâya mâlik, efendilik ve hilâfet ve saltanatın izz-ü vekaarını mâat'takdîr tamâmiyle yerine getirir, bendegânını taltîf ve kendiyle görüşen ecânibi tatlı dili ve câzibe-i nezâketi ile teshîr etmenin yolunu bilir, tehdîdini hakkıyle ikaa kaadir ve lede'l-hâce izhâr-ı şiddet veya teskîn-i hiddete muktedir idi."*

Kızı Âyişe Sultan bu tasvîre şunları eklemektedir: *"Saçı ve sakalı koyu kumraldı; saçları tepeden dökülmüştü; etrafta gür saçları vardı; gözleri tahrirli yeşil ile mâvi arası elâ idi; kuvvetli zekâsını gösteren al-*

nı açık ve yüksekti; dudakları ne kalın ne ince idi; yüzü beyaz ve pembeliğe meyyâldi, vücûdu yüzünden daha beyaz olup, âdeta fildişi gibi idi; sesi tatlı kalın ve gürdü; söz söylerken dinlemek zevki duyulurdu; fikirlerini ve merâmını fevkalâde bir ifâde ve nezâketle anlatmaya muktedirdi; hareketlerinde pâdişahlık vekar ve halâveti görülürdü; dâima sâde giyinir, âlâyişten hoşlanmazdı; griyi çok severdi; günde üç dört defa abdest alır, namazını muntazaman kılardı; seccâdesi Hereke fabrikasında yapılmış bir halı idi, ipekli üzerinde namaz kılmak câiz değildir derdi; bizim çok sâde ve kapalı giyinmemizi isterdi; cicili bicili şeyler giymemizi istemezdi."

Ali Sâid Bey *Saray Hâtıraları* nâmındaki kitabında ahvâl-i husûsiyesi hakkında şu malûmâtı vermektedir:

"Hâkan-ı merhûmun gâyet hayâları gâlib bulunduğundan duşda ve istihmâmda kimseyi nezdine kabul etmeyip, çamaşırını kendi çıkarır, kendi giyer imiş. Şu suretle Sultan Hamîd'in kimse tarafından üryân görülmediği ve hattâ çoraplarını dahi kimse nezdinde çıkarıp giymediğinden, ayaklarının bile görülmemiş olduğu, senelerce husûsî hizmetinde bulunanlardan menkûldür. Sultan sabah namâzını ve Cenâb-ı Hak'dan mu'tâd olan niyâzı edâdan sonra kahvaltı edip ve kahvesini içip, bir gün evvelden mütedâhil ve gece gelmiş müstâcel evrakı kıraat ve tedkîka koyulurdu. Bidâyet-i cülûsda bu gibi meşgâleler ender olurmuş; çünkü o zaman her işe bizzat müdâhale etmezmiş... Avrupa'nın resimli ve resimsiz meşhûr gazeteleri saraya gelirdi. Bunların münderecâtı meyânında hükûmet-i Osmaniyeye taalluk eden veyâhud o zaman cereyan eyleyen vekaayi-i mühimmeye mütedâir mevâd, tercüme edilip takdîm olunurdu. Sultan Hamîd bunların kâffesini dikkatle okur; tâkip edeceği husûsâtı ayırır idi. Ecânibden dahi, her yerde resmî, gayrıresmî ahbâb edinmiş idi; onlar tarafından ihbâr ve ihtar edilmiş husûsâtı daha ehemmiyetle tedkîk eder, îcâbı ne ise tevessül eyler, elbise, silâh, edevât-ı fenniye katalogları getirtir; o kadar meşâgil arasında onlara da bakar; yerli gazeteleri de gözden kaçırmaz; elhâsıl, kudret-i beşerin yetişemiyeceği surette muhtelif meşâgil ile her gün, vakt-i mahsûsunda uğraşmayı mu'tâd edinmişti... Ecânibe ihdâ ettiği ağır kıymetli hediyelerle hatfeler kurtarmış ve netîce, aleyhinde bulunanları ihsân ve atâsıyle celb ve imâle eylemiş idi... Pek çok cerâid-i matbua-i ecnebiyeyi ceyb-i hümâyûnundan tahsîsât-ı mestûre ile elde tutardı... Şehr-i siyâmda Yıldız Sarayı, İslâmiyetin minhac-ı kudsiyesini, şâşaa-i mahsûsasiyle irâe ederdi... Rûz-ı hızırda İstanbul'da hazır bulunan bilcümle efrâd-ı asâkir-i

şâhâneye dahi kuzu dolması ve helvâ tevzî olunurdu ki, masârifi ceyb-i hümâyûndan verilirdi... Yevm-i aşûrâda Yıldız meydanına kazanlar vaz' olunup aşûra tabh ve akşama kadar herkese tevzî olunur, askere de pişirilirdi... Sultan Hamîd, şerîat-ı garrâ-yı Muhammediye'ye gâyet riâyetkâr idi. Beş vakit namazını fevt-i evkat etmeksizin edâ ederdi. Müddet-i saltanatında böbrek hastalığına dûçâr olduğu vakit, yalnız bir cuma nâmazını terke mecbûr kalmıştır. Ramazan aylarında, muhtelü's-sıhha olduğu halde dahi nakz-ı siyâm eylediğini kimse görmemiştir. Zâten tasaddukaatı ve kerem-ü ikrâmı emvâlinin zekâtı idi. 'En-nâs-i alâ dîn-i mülûkuhüm=Nâs mülûkunun dîni üzeredir.' kavli üzere, Yıldız Sarayı'ndaki maiyet-i seniyede bulunanların ekseri edâ-yı salât eder ve aralarında nakz-ı siyâma cür'et eden kimse bulunmazdı... Sultan Hamîd her herekâtını şerîat-ı İslâmiyeye terfîk ile me'lûf bulunduğundan, ihtiyârında tereddüt ettiği husûsâtı sûret-i husûsiyede ilim ve fazlına itikaad ettiği zevâttan istiftâ eder, bir kişiye rabt-ı kalb edemeyip, bir kaç kişiden suâl-i hal ederdi. Fekaheti meşhûr-ı âlem olan Meclis-i Tahkîkat-ı Şer'iye reîsi Oflu Mahmud Efendi hallâl-ı müşkilâtı idi. Her mehâsinin şerîat-i Muhammediye'ye muvâfık olduğunu ve dîn-i İslâmın mehâsinden ibâret olduğunu söylermiş. Her namazda tecdîd-i vudu' mu'tâd-ı hümâyûnları imiş. Müskirattan tab'an müteneffir oldukları gibi, isti'mâl edenleri de pek sevmezlerdi... Askeriyeye milyonlarca mavzer, yüzlerce seri ve mükerrer ateşli topları dahi müşârünileyhin tedârik ettiğini, düşmanları da tasdîka kaail ve takdîre mâildir zannederim. Büdce tevzîn olunamamasından (me'mûrîn ve zâbitâna) umûmen senede 6-7 maaş verilebilir idi. Lâkin zâbitan-ı askeriye tayınlar veya bedelleri muntazaman verilir, asker âileleri kayd-ı zarûretten vâreste yaşarlardı ve hattâ bazılarına fazla gelen tayınâtı sattırırlar, nakde tahvîl ettirirler idi ki, kısmen zâbitânın harclığı me'men idi... Sultan Abdülhamîd Han, ammi Abdülazîz Han gibi arabiyâttan mücâz değil idi... Orta boylu, vücûdunun kısm-ı a'lası kısm-ı esfelinden uzun, sadrı arîz, omuzları kalkık, boynu omuzlara biraz gömülmüş, başı büyücek ve vechiyesi geniş; şakakları ve yanakları az batıkça, enfi hânedana mahsûs şekl -i minkaride, vücûdu şahm-ı zâidden ârî, fakat kavîyü'l-bünye, sadâları kavi ve gür, ifâdâtı münakkah ve sâkinâne idi. Tebessümü kesîr ise de kahkaha *ile güldükleri işidilmemiştir. Kaameti biraz münhani; reftarı, tab'ı gibi pür vekar ve âheste olup, nezâket-i tab'ı ile berâber her hâlinde ve etvârında bir mehâbet nümâyân olur idi... Sultan Hamîd bir vak'anın hudûsuna kadar vehm-ü telâşa düşer de, bir vak'a-i fevkalâde karşısında bulununca aslâ dûçâr-ı fütûr olmazdı."*

Dâmâd Şerîf Paşa'nın Sultan hakkındaki kanaat ve müşâhedeleri de bu hükümlere yakındır:

"Cesûr ve mekin ve vakur idi. Tab'an mütevehhim ve müvesvis olmakla berâber, tehlike karşısında hârikulâde metânet gösterir idi. Vukuundan evvel mehâlikten endîşe eder idi. Rey ve fikri metîn idi. Hârice taalluk eden mesâilde mütâlaatı çok musîb idi. Umûr-ı dâhiliyede ilkaat-ı bedhâhâne ve nifakcûyâne ile zihni teşvîş edilmediği halde, en mâkul tedâbiri derhal bulur idi... Her ne kadar suret-i muntazamada tahsîl görmemiş ise de hârikulâde zekâsı ve sür'at-i intikali olup, hilkaten vehham ve müvesvis idi... Umûr-ı siyasiyede mehâret-i fıtrıyyeye mâlik ve Avrupa devletlerinin münâsebât ve muâmelâtından muntazaman haberdar olarak, aradaki rekaabet ve muhâsededen istifâde çârelerini pek âlâ müdrik bulunduğundan, devletin muâmelât-ı hâriciyesini bizzat tedvîr ile memleket ve millet aleyhine savlet vukuunu men'e çalıştı... İngiltere sefîri O'Connor -ki pâdişah ile arası iyi değildi- Teşrîfât-ı Umûmiye Nâzırı Gâlib Paşa'ya 'Pâdişahın devâm-ı ömrüne duâ etmek, hem millet-i Osmaniye'nin, hem Avrupa milletlerinin uhdesine müterettip bulunduğu, çünki harb-i umûmî vukuuna ancak onun mâni olduğunu' söylediği Gâlib Paşa'dan işidildiği gibi, Balkan Muhârebesi'nden sonra Yunan Kralı I. Georges ile Bulgar Kralı Ferdinand'ın, Sultan Abdülhamîd makaam-ı saltanatta bulunmuş olsa beyinlerinde akd-i ittifak imkânı olmadığını beyân eyledikleri evrak-ı havâdiste görüldü."

Ahmed Refik, onun hakkında siyasî atmosferin zorlaması sebebiyle pek aleyhdar yazılar düzmüş olmasına rağmen, "Abdülhamîd-i Sâni'nin Naaşı Önünde" adlı makaalesinde "Sultan Hamîd, son dakîkalarına kadar, kendini kaybetmemişti; hattâ vasiyet etmişti: Göğsüne ahidnâme duâsı konacak, yüzüne Hırka-i Saâdet destmali ve Kâbe örtüsü örtülecekti... Bu vasiyet harfiyen icrâ edildi." demektedir. Bu, kendisinin, dîn-i İslâm'a ne derece samîmî bir aşkla bağlı olduğuna ve rûhî disiplinine delâlet eder ahvâldendir.

Nedense onun "Vehm-ü vesvesesine" pek takılan İbnülemîn "Vazîfeperverlikte, çalışmakta nâdirü'l-emsâl olduğu müsellemdir." demekte, Memduh Paşa da *Hali'ler ve İclâslar*'ında "İşten üşenmez, didinmekten bıkmaz, istirahat zamanları muayyen, taam, menâm ve hamam evkatı müretteb idi... Sıhhat-i bedeniyesine dâima itinâ ederdi. Vükelâdan birini huzûruna kabûlünde kaaim bulunur, karşısına yakın oturtur; tevâzu' ve iltifat gösterirdi." diye yazmaktadır.

Mâbeyn kâtipliğinde bulunmuş olan Nâmık Kemal-zâde Ali Ekrem "Hârikulâde zekâ-yı fıtrîsi ve dehâ-yı siyâseti ile Avrupa'yı parmağında oynattığını" ifâde etmekte, fakat vehminden dolayı tenkîdde bulunmaktadır.

İngiltere donanma amiralliğinde bulunmuş olan Lord Ficher, *Times*'da neşredilen ve *İkdam*'da nakledilen hâtırâtında "Üç sene süren Akdeniz Filosu amiralliğim esnâsında iki şahsiyete tesâdüf etmiştim: Sultan II. Abdülhamîd ve Papa XIII. Leon... Şahsen II. Abdülhamîd'e karşı derin bir hürmetim vardır. Halbuki bizim sefîrimiz, benim nokta-i nazarıma iştirak etmiyordu. Bu gibi işlerin künhüne vâkıf olanlar, Abdülhamîd'in umûm Avrupa'nın en mâhir ve serîü'l-intikal diplomatlarından olduğuna hükmetmekte gecikmez." demektedir.

İkdâmcı Ahmed Cevdet, Fransız elçisi Bompard'ın hâtıratında "Sultan Abdülhamîd Han, kendisiyle oynanılır bir pâdişah değildir. Zamanında Avrupa'da onun kadar siyâset-i hâriciyeye âşina bir diplomat yoktu... Büyük ferâset sâhibi bir diplomat olduğundan, politika işlerini tehlikeli yerlerden geçmiyerek idâre ederdi." dediğini nakletmektedir.

Mâbeyn kitâbetinde bulunan eski Dâhiliye Nâzırı Ahmed Bey, onun "Kelimenin bütün mânâsıyle afîf olduğunu, halîm, sabûr ve rahîm bulunduğunu, kan dökmekten son derece müctenib, hayat-ı husûsiyesinde numûne-i imtisâl olacak derecede perhizkâr olduğunu" ifâde ederek, şöyle demektedir:

> *"Umûr-ı hâriciyede vükelâsının cümlesine fâik olduğu şüphesizdir... Balkanlar'da muvâzenenin muhâfazası emrindeki mümted faaliyetleri de şâyân-ı zikirdir... Ona hiçbir zaman dost olmayan* Times *gazetesinin baş makalesinde 'Sultan Hamîd, Türkiye'nin başında olsaydı, Harb-i Umûmî'ye mahal kalmazdı.' meâlinde bir intak-ı hakda bulunduğunu İsviçreli bir zâttan işitmiştim... Hal'inden sonraki zâyiâtımızı, o zamanki hükûmetlerin ale't-tevâli zuhûr eden idâresizliklerinden ve cehl-ü gafletlerinden başka esbâba atfetmek mümkin değildir... 1908 inkılâbı, koca bir imparatorluğu on sene içinde ufak bir hükûmet hâline getirdi."*

İbnülemîn "Silâh atmada ve ata binmede pek mâhir olduğunu, '20 adım mesâfeden rovelver kurşunuyla ismini yazdığının' rivâyet edildiğini" ifâde etmektedir.

Ali Cevad Bey *Fezleke*'sinde "Aklen ve cismen kavî ve metîn, sâhib-i kıyâset ve fetânet, bir pâdişah-ı vakur idi." demektedir.

Pâdişah'ın on beş seneden fazla mâbeyn başkitâbetinde bulunmuş olan ve "Kara" nâmıyle mâruf Tahsin Paşa, *Yıldız Hâtıraları* adlı kitâbında, hü-

kümdarın husûsî hayatı ve ahvâl-i şahsiyesi hakkında şu malûmât vermektedir:

"Fevkalâde ve hârikulâde denmeye lâyık bir kuvve-i hâfızası vardı... İsraftan son derece tevakki ederdi... Bidâyet-i saltanatında cülûs masrafı olarak sarfedilen 60 bin lirayı kendi hissesinden vermişti... Husûsî ve âilevî hayatında hiç bir israfı yoktu. Muktesidâne yaşar; her fırsatta iktisat ve intizamın faydalarını söyler, lüzumsuz sarfiyâtın, bilhassa borçlanmanın aleyhinde bulunurdu... Siyasette muvaffak olmak için, tâ sarayın kapısından başlıyarak her tarafta kuvvetli bir istihbarât şebekesi vücûda getirmişti... Sultan'ın vehmi her halde alelâde denecek derecenin pek fevkinde idi... Orta boylu, cevval bakışlı, gür ve kalın sesli idi. Zekâsı şâyân-ı dikkatti. Nazarî malûmâtı noksan idi; hattâ bir hükümdar için pek az denilecek ve muâsır hükümdarlarla mukayese edilemiyecek derecede az okumuştu. Onun bütün kuvvetini, amelî mâlûmâtında, tecrübelerinde, görgülerinde, fâsılasız temaslarından husûle gelen bilgilerinde aramak lâzımdır. Bu itibarla cidden zengin denilecek bir hazîne-i tecrübeye mâlik idi. Görüştüğü kimseler üzerinde nâfiz nazarlarıyle ve uyanık zekâsıyle bir tesir-i mahsûs bıraktığına şüphe yoktu. Sefîrlerin ve ecnebî misâfirlerin bu hususta müteaddit ve riyâsız şehâdetleri olmuştur. Sultan Hamîd vücutça zinde ve çevik idi. Betâatten hiç hoşlanmazdı. Zarâfete meftûn idi. Temiz ve itinâlı giyinmenin hayatta bir intizam ifâde ettiğini söylerdi...

Sıhhatine pek itinâ ettiği için, çalışma saatleri, yemek ve istirahat zamanları son derece muntazam idi. Geceleri erken yatar, sabahları erken kalkar, sabah banyosunu hiç ihmâl etmezdi. Her sabah namâz kılar, duâ okur, hafif ve az yemek yerdi. Pek çok sigara ve kahve içerdi... Her defasında behemahal iki fincan kahve içmeği severdi... Yatak odası, kendine mahsûs dâirenin birinci katında idi... İçeri girilince sol tarafta bir paravana, bunun arkasında da Hünkâr'ın karyolası vardı... (Geceleri) zâbıta romanları ve seyahatnâmeler (okuturdu). Önceleri bu vazîfe Gidiş Müdürü Hakkı Bey, sonra Esvabcıbaşı İsmet Bey ve Mâbeynci Emîn Bey'e verilmişti. Okuyacak zât paravanın arkasına oturur; Hünkâr'ın uykusu gelene kadar roman okur; Hünkâr 'Kâfi.' deyince dışarı çıkar, yatak odasının kapısı içeriden kapanır; odanın dış tarafında ve kapının önünde yapılan yer yataklarında bir harem ağasıyle bir Boynak tüfenkçi veya Söğüt Alayı efradından biri yatarlardı. Sultan Hamîd, müstâcel bir iş zamânında, gecenin her hangi bir vaktinde, kendisinin uyandırılmasına müsâade etmişti... Hünkârı uyandırmak lâzım

gelince, tezkire içeri gönderilecek harem ağasına verilir, o da kapıyı vurarak Abdülhamîd'i uyandırır, kimden geldiğini söyleyerek kâğıdı takdîm eder... Sultan, derhal teblîğ edilecek bir irâdesi olursa, ya nöbetçi mâbeyncilerden birini, yâhut başkâtibi çağırtırdı. Fevkalâde ahvâlde veyâ son derece müstâcel bir iş için, bu suretle, gece yarısı evimden çağrıldığım ekseriyâ vukû bulmuştur. Bu takdîrde başkâtip, yatak odasına girer, paravana kanatlarının ittisal noktasından görünerek konuşurdu. Böyle gecelerde bile Sultan itiyâdını bozmaz, bâzen yarım, hattâ bir, bir buçuk saat o müstâcel iş için irâde teblîğ veyâ cevâba intizar ettikten sonra, tekrar yatar, fakat ertesi sabah yine, vaktinde ve erkenden kalkarak, çalışmaya başlardı. Bu yeknesak hayat, hiç değişmeden, bu suretle devam edip dururdu.

Sultan Hamîd, ehemmiyetli hiç bir hastalık geçirmemişti. Sıhhatine itinâ ettiğinden, bütün ömrü ârızasız geçmişti. Bir aralık böbrek hastalığından muztarip olmuş; bir cuma selâmlığına çıkamamış; bundan sonra yatak odasını değiştirmiş; aynı katta geniş ve havadar bir odaya nakletmiştir... Fransızca anlar, fakat tekellüme alışmadığından konuşmazdı. Sefîrlerle muhâverede, unutulan bir tâbire dikkati celbeder tashîh ettirirdi...

Boş zamanlarında, dâirenin önündeki bahçede bir gezinti yapar; yâhut husûsî marangozhânesine giderek, marangozlukla uğraşırdı. Marangozluğa ve çinî mamûlâta fazla merakı olduğundan, saray dâhilinde bir marangoz, bir de çinî fabrikası vücûda getirmişti... Avrupa hükümdarlarına bu fabrika mâmûlâtından hediyeler gönderirdi...

At ve güvercini çok severdi... Sultan Hamîd'in müdâhale etmediği bir sınıf memûrîn vardı ki, o da hâkimlerdi...

Hünkâr gerek resmî mârûzat ve gerek jurnal ihbârâtı üzerine, dikte suretiyle verdiği irâdelerde, şâyân-ı dikkat bir kudret-i beyân gösterirdi. Ben bunları bir el defterine aynen zapteder ve dâire-i kitâbette kâtip beylerden herhangi birine vererek, müsveddelerini yaptırırdım. Yorgun zamanları hâriç olmak üzere ve bilhassa sabahları, dikte suretiyle yazdırdığı notları, rotüşa hâcet kalmaksızın kâğıda nakletmek kaabil olurdu... Sultan Hamîd, 'Basîret emniyetin babasıdır; evvelâ basîret, sonra emniyet.' derdi. Bundan dolayıdır ki, lâzım gelen tedbîrleri almadan, hiç bir şeye ve hiç bir kimseye emniyet etmezdi... Bir jurnalcıya yalan ihbârâttan dolayı cezâ verecek olursa, istihbârât şebekesinin gevşemesinden korkardı...

Sultan Hamîd, bilhassa iki devletten son derece tehâşî ederdi: Rusya, İngiltere... Siyaset-i hâriciyede, mesleği şu idi: Rusya'yı idâre etmek, İngiltere ile aslâ mesele çıkarmamak, Almanya'ya istinâd etmek, Avusturya'nın gözünün Makedonya'da olduğunu unutmamak, diğer devletlerle mümkün mertebe hoş geçinmek; Balkanlar'ı birbirine karıştırıp, Bulgarlar, Sırplar ve Yunanlılar arasında nifak ve ihtilâf yaratmak. Sultan Hamîd, Ruslar'ın vakit vakit başımıza getirmiş olduğu felâketleri hatırdan çıkarmaz, onun en yakınımızda, gâyet büyük ve korkunç düşman olduğunu sık sık söylerdi. İngiltere'den muâvenet beklenmiyeceği hakkındaki kanaati sarsılmaz bir halde idi... Balkanlar, Sultan Hamîd için dâimî ve esaslı gâilelerden biri idi. Burada statükoya halel gelecek, bilhassa İngiltere işin içine karışacak olursa, bu yangının söndürülmesi müşkil ve hattâ imkânsız olacağı kanaatinde idi... Sultan'ın fikrine göre, İngiltere'nin Balkan işine karışması, dâima Türkiye aleyhine netîcelenirdi... En büyük emeli, devletin borçlarını ödemekti. Bir zamanlar Avrupa devletleri borçlar meselesinden dolayı umûr-ı mâliyeye müdâhaleye kalkışmışlardı. Sultan Hamîd, buna meydan vermemek üzere, Düyûn-ı Umûmîye idâresini teşkîl etmiş idi... Sultan Ha-mîd millî hasîselerimize bağlı idi. Karakeçili aşîret efrâdından ve hepsi güzel levend delikanlılardan mürekkep, 200 kişilik bir maiyet bölüğü teşkîl etmişti. Bu bölüğe fevkalâde teveccüh ve itimâd eder, bunlardan dâima memnûniyet ve sitâyişle bahseder; onlarla görüştüğü zaman 'Öz hemşehrilerim.' diye hitâb ederdi... Kendisine verilen jurnallerin pek çoğunun zarflarını bile açmazdı. İnkılâptan sonra, zarfları açılmamış, yığınlarla jurnal bulunmuştu... Sultan Hamîd'in târihe büyük merakı vardı. Bilhassa Osmanlı târihini müteaddit menbâlardan okumuştu. İcâbında, mâziye âit vukuatı, herkesin mâlûmu olmayan bâzı teferruat ve tafsilâtıyla hikâye ederdi... Kütahya'nın tarihî çinî imâlâtının ihyâsını pek arzu ederdi...

Kıyâfethânenin târihe hizmetlerini takdîr ederdi. Bu maksatla bir askerî kıyâfet müzesi tesisine teşebbüs etmiş ve nihâyet Mahmud Şevket Paşa vâsıtasıyle, 700 tarihinden o güne kadar sunûf-ı askeriye efrâd ve zâbitân ve ümerâ ve erkânının üniforma ve silâhlarını gösterir bir müze tertîbini temin etmişti...

Tabâbete i'tinâ-yı mahsûsu vardı. Doktorluğun ilerlemesine pek ehemmiyet verirdi. [Onun zamanındaki Tıbbiye'nin iki orijinal keşfi vardır.]*.. Ancak doktorların ilâcını kendisi kullanmazdı. Hünkâr arasıra bir rahatsızlık hissederse, eski kocakarı ilâçlarını haremde yaptırarak*

kullanırdı. Dişi ağrıdığı vakit, diş doktorunun ilâcını istimâl etmediği gibi, yabancı bir elin kerpetenle ağzını karıştırmasına da râzı olmazdı... Bir zâta 'Benim ağzıma hiç bir dişçi eli girmemiştir.' dediğini işitmiştim. Bir gün huzûr-ı hümâyûna girdiğimde, henüz çıkarılmamış büyükçe bir diş ile bir kerpeten göstermiş ve 'İşte bu kerpetenle bu dişi kendim çıkardım.' demişti. Doğrusu yapılır şey değildi... Hünkâr muayyen zamanlarda saçını kestirir; fakat sakalına el sürdürmez; kendi sakalını kendi keserdi. Sârî hastalıkların tedâvisi için Avrupa'dan mütehassıslarını getirir ve mebzûl maaşlarla istihdâm ederdi...

Askere iyi yemek verilmesi için sık sık tenbîhatta bulunur; o zaman mer'î olan usûle göre, bütün kışlalarda pişen yemeklerden nümûne olarak birer karavana her gün saraya gönderilir; bunlar dâire-i hümâyûnun kapısı önüne getirilerek yanyana dizilir; Hünkâr vakt-i muayyende çıkarak buraya gelir, doktorlara yemekleri muâyene ettirirdi... Harbiye ve Bahriye mekteplerinde talebeye verilen yemeklerin nümûneleri, her gün, mektep talebesinden iki efendi vâsıtasıyle saraya gönderilir, bunlar da diğerleri gibi dâire-i hümâyûn önüne getirilerek muâyene ettirilir ve bu talebenin beherine her defasında ikişer altın verilirdi...

Sultan, su meselesine çok büyük ehemmiyet verirdi. Halkın susuz kalması yüzünden başgösterecek şikâyetler, onu cidden gocunduran şeylerdendi... Bunun için Kâğıdhâne'den semt-i meçhûle akan suları, buldurdu ve bunları şehre getirtti (Hamîdiye suyu)...

Sultan Hamîd iki şeyden pek korkardı. Bunlardan biri borç, diğeri de unsûr-ı aslîye halel gelmek idi. Onun nazarında unsûr-ı aslî müslüman Türkler idi... Anâsırın dâhilde ve hâriçte gördükleri teshîlât onu çok korkuturdu... Reşid Paşa'nın (Koca) *vâli tâyini için bile, İngiliz sefîrinden istimzâc etmesi hikâye edildiği zaman, Sultan Hamîd, pederi zamânında, bir ecnebî sefîrinin devlet işlerine bu dereceye kadar karıştırılmasının pek aleyhinde olduğunu söylemişti... Bâzı idâreciler için, Avrupa'dan mütehassıs celbine lüzum görüldüğü zaman, bunların mensup bulunduğu devlet sefârethânesiyle alâkalarını kesmelerine ve aynen devletimizin bir memuru vaziyetinde kalmalarına son derece dikkat ederdi...*

Hünkâr esâsen çok çalışkan bir adamdı. Hâdisât ve vekaayi karşısında, tam iş başında ve müteyakkız bulunmak isterdi. Bu itibarla saray bahçesinin bedâyiinden istifâdeye bile vakit bulamazdı. Hattâ müsâit

vakitlerde bile, âdeta menâzır-i tabiiyeye bîgâne yaşardı. Maamâfih inzivâyı ve evham perdesi arkasında saklanmayı o kadar severdi ki, hayatın en zevkli ihtiyaçlarından olan bu tenezzühlerden nefsini mahrûm edişi, onda bir ezâ tevlîd etmezdi. Âdeta böyle şeyler hatırından geçmezdi... Abdülhamîd, İstanbul'daki sefîrlerin hatırlarını hoş etmeğe ve icâbında bunları minnetdar bırakacak cümertlikler göstermeğe itinâ ederdi..."

Bütün bu nakledilenlerden, Sultan'ın, hükümdarlık evsâf ve husûsiyetleri bakımından ne derece yüksek bir şahsiyet olduğu, millî bütünlüğü ve hâlâ üç kıt'a üzerine yayılmış olan vasi' devleti ayakta tutmak için nasıl çırpındığı görülmektedir. Onun en mühim tarafı, bilhassa Tanzîmat'la birlikte düştüğümüz garb vesâyetinden hiç bir şey kazanmadığımızı, aksine taksitle ölüme mahkûm edilmiş olduğumuzu, tıpkı muhterem amcası gibi görmüş olması ve bunun izâlesi için azimle çalışmasıdır. Abdülazîz Han'ın kısa yoldan ve kuvvetli bir ordu ve donanma vücûda getirerek ulaşmak istediği bu hedefe o, son derece çeşitli ve rakiplerini hayretlere düşürecek derecede karışık siyasî metodlarla varmak yolunu tutmuştur. Bu sebeple İstanbul gibi mühim bir mahreçte oturan bir Osmanlı hükümdarı ve İslâm Halîfesi olarak, sâhip bulunduğu kuvvetli kozları beynelmilel siyâset sahnesinde, liderliğini yaptığı milletin ve mânevî tebeasının lehine kullanmaya başlamıştır.

Avrupa devletleri arasındaki menfaat ayrılıklarından ve zaaflardan istifâde etmiş; bunları pek iyi tesbît ettiği ve hedefe dâima dolambaçlı yollardan yürüdüğü için, maksadını gizli tutmayı bilmiştir. Yabancı devletlerin oyuncağı hâline gelmiş bulunan ve onlara yaslanan ricâl ile, gâyet menfaatperest ve batı taklitçisi sözde aydının, devleti ve milleti için ne büyük bir felâket getireceğini, 35 senelik bir tatbikatla ve bilhassa amcasının uğradığı hâile ile görmüş; bu sebeple muhâfazakâr tebeasının riyâsetini deruhte etmiştir.

Tanzîmat, Islahat Fermanları, Kaanûn-ı Esâsî gibi üç beş kişinin vücûda getirdiği ve ecnebî telkînleriyle vukû bulan yazılı metinlerin ilân edilmesiyle her işin halledileceği hayâllerine kapılanlar; yâhut bunlar tatbîk edilirse tamâmiyet-i mülkiye muhâfaza edilir diyen ve himâyecilerimiz olan devletlere mensup diplomatların görüşleri, 93 Harbi'yle çok ciddî bir darbe yemiştir. 500 senelik bir Türk yurdu olan Rumeli, bu harbte âdeta alt üst olmuş; Osmanlı Avrupası'ndaki müslümanlar, göçe başlamışlardı. Kendi devletine mensup üç çetecinin tenkîlini büyük bir zulüm olarak gören Avrupa matbuatı, Rus ve Bulgar kuvvetlerinin, beşeriyet için dâima yüz karası olacak derecede vahşî, kanlı ve korkunç sapıklıklarına âdeta bîgâne kalmıştı. Câmilere

doldurularak yakılan müslüman ahâli, bütün canlıları öldürülen köyler, ırzları pâyimâl edilen kadınlar, karınlarındaki çocuğuyla süngülenen vâlideler, İslâm efkâr-ı umûmiyesini derinden sarsmıştı.

Bütün bu felâketler, halk müfekkiresinde, pek haklı, fakat garip tesirler uyandırmıştı. Tanzîmat'la başlayan devirde, ecnebîlere tanınan gümrük muâfiyetleri sebebiyle, yerli mâmûlât ve sanâyi harâbiyete yüz tutmuş; esnaf ve sanatkâr müzâyakaya düşmüş; memlekette âdeta bet-bereket kalmamıştı. Ahâli bunu "gâvurlaşma"nın bir mücâzâtı olarak görmekte, 93 mağlûbiyetini de dinden çıkmış züppelerce yapılan hal'in ve Kaanûn-ı Esâsî çılgınlıklarının, yine aynı sebebe rabtedilen tabiî bir netîcesi addetmekteydi. Dâima gâyet mukaddes bir nazarla baktıkları hükümdarlarına karşı, asırlardan beri kökleşmiş hürmet ve muhabbet bile sarsılır görünüyordu. E. Driault ahâlideki bu şaşkınlığı ve netîcelerini şu cümlelerle anlatmaktadır:

"Hânedân-ı Al-i Osman'a acaba ne olmuştu? Gazâb-ı İlâhî'ye mi dûçâr olmuşlardı? Mutaassıp müslümanların dediği gibi, ecnebîlerin hâinâne nasîhatlerini dinlemiş olduklarından dolayı cezâya mı çarpılıyorlardı? Hemen herkesçe açıklanan bu itimatsızlığa, şer-i şerîfe tamâmiyle bağlı muhâfazakârlarla, Avrupa tipinde bir meşrûtiyet isteyen Genç-Türkler arasındaki fikir ayrılıkları da ekleniyordu. Bütün İslâm âlemi derin bir heyecan içinde idi. İşte Abdülhamîd o sırada hükûmetinin nufûzunu kurtardı; Avrupa nufûzuna karşı müsâmahakâr davranmamayı kararlaştırdı. Genç-Türkler, o vakit, şikâyet ve tehditlerini Avrupa matbuatıyle neşir ve ilân ettiler. Hâkan, mutaassıp ahâlinin (yâhut yaşlı Türklerin) riyâsetini deruhde eyledi ve bu suretle kaybetmiş olduğu hüküm ve nufûzunu yeniden kazandı ve daha da artırdı. Abdülhamîd'in bu yeni politikası, Avrupa'ca epeyce bir zaman anlaşılamadı. Avrupa, icrâat merkezinin Bâbıâli olmayıp, Yıldız olduğunu pek geç anladı; Pâdişah bir çok zamanlar Avrupa'yı bu hatâsında tutmayı bildi."

Sultan Hamîd, böylece ecdâdının hükümdarı bulunduğu devleti, dünyanın en büyük kudreti hâline getiren millî zihniyetin sembol şahsiyeti ve reîsi hâline geldi. Milleti ve mânevî tebeası, nasıl bir hükümdar istiyorsa öyle oldu. Mânevî tebeasının muhayyelesindeki "Halîfe" idesini, sihirkâr ve esrarlı şahsiyetiyle tamâmen doldurdu. Garb devletlerinin kolonyalist ve emperyalist politikasına, anti-emperyalist ve anti-kolonyalist bir Hilâfet siyâsetiyle karşı çıktı. Abdülhamîd, ekall-i kalîl ve teşkîlâtlı grup ve kliklere değil, geniş halk kitlelerine ve kaahir İslâm cemaatlerine istinâd etti. Bu cemaatlerin an'anevî teşkîlâtlarından istifâde etti ve bunları tek merkeze, Hilâfet makaa-

mına bağlamaya gayret etti. Modern zamanların en büyük silâhlarından biri olan propagandayı, en geniş şekliyle, fakat en masrafsız bir surette, samimiyetle bağlı olduğu mukaddes dâvâsı için kullandı. Onun vücûd verdiği istihbârât ve propaganda teşkîlâtı çok kuvvetli, geniş ve müessir bir şekilde, fakat en masrafsız tarzda çalıştı. İstanbul bütün İslâm dünyasından gelen ulemâ, meşâyih ve tüccarların merkezi oldu. Burdan yayılan fikirler ve alınan emirler, Avrupa'nın iktisadî, siyasî ve askerî baskısı altında bulunan İslâm âleminin her köşesinde nufûz icrâ etmeğe başladı.

Sultan Hamîd, mâlik olduğu kuvvetleri ve bunların zaaflarını çok iyi bilen hesâbî ve ölçülü bir hükümdardı. Siyâset sahnesinde çok medenîce ve dâima kansız çıkışlar yapar ve rakibinin de menfaatine uygun teklîflerde karar kılardı. Milletler ve devletler arasındaki ihtilâflardan, kendi hükûmeti nâmına istifâde eder, rekaabetleri körükleyerek, aleyhindeki kuvvetlerin birleşmesine kat'î surette mâni olmaya çalışırdı. Çok yanlı, anlaşılmaz, ne cihetten hedefe varacağı bilinmez usûller kullanırdı. Bir meselenin muhtelif ihtimâllerini nazara alarak, bu ihtimaller için ayrı tedbîrlere, ayrı yollardan tevessül ederdi. Onun uzun ve kısa vâdeler içinde muhtelif ihtimâllere göre, kendi kendine işleyen, zâtı ve hânedanı olmadan dahi yürüyen tedbîrleri olduğunu söylemek, hayalci bir iddia sayılmamalıdır. Onun hükmettiği topraklar üzerinde bugün hüküm süren siyasî istikrarsızlığa, bir düzineden fazla ufak devletin iftiraklarına ve muhtelif kuvvetler arasındaki el değiştirişlerine, o ülkeler üzerinde yaşayan eski tebeamızın ahvâline ciddî bir nazarla bakıvermek kâfidir. Bu noktadan Abdülhamîd, o derece sihirkâr şahsiyete sâhip bir hükümdardır ki, bugün hâlâ İslâm dünyasının bâzı yerlerinde, hutbe onun nâmına okunmakta, büyüklüğü münâkaşa dahi edilmemekte ve o tip bir lidere hasret çekilmektedir.* Bunun sebebi Hünkâr'ın, yaslanacağı kitleleri ve zümreleri çok iyi bilmiş olması ve İslâm efkâr-ı umûmîyesini, hükümdarlığı ve hilâfeti ile, tamâmen tatmîn etmiş bulunmasıdır. Daha doğru bir tâbirle bu, bütün mümin ve müslümanların kalbinde ve îmânında yer tutan bir birlik

* Onun hakkında İslâm dünyâsında devam eden bu hudutsuz muhabbet ve sevgiyi bizzat işitmişimdir. Pâkistanlı bir dostum olan Şir Ali Han, bana memleketindeki bâzı yerlerde hutbenin hâlâ Abdülhamîd Han nâmına okuduğunu söylediği zaman hayret etmiştim. Kenya'dan gelen Şeyh Ali Senega da kendi memleketinde hutbenin Abdülhamîd Han nâmına okunduğunu söylemişti. Kendisine "Nasıl olur, o öldü." denilince de "Öldüğünü biliyoruz; ne yapalım, Kraliçe Elizabeth nâmına mı okutalım?" cevâbını almış ve pek mütehassis olmuştum. Nijerya'dan, Sudan'ın bâzı yerlerinden gelenlerden işittiğim de bunları te'yîd etmişti. Tanıdığım bir Cezâyirli, Abdülhamîd Han'ın büyüklüğünün İslâm memleketlerinde münâkaşa dahi edilemiyeceğini söylemişti. Bütün bunlar onun, müslüman efkâr-ı umûmiyesini, sâhip olduğu makaam itibariyle mânen ne derece tatmîn ettiğini göstermekte ve büyüklüğüne işâret etmektedir.

ve ittihada istinad ettirmiştir. L. Stutdardt onun, ittihad siyâsetini böyle bir temel üzerine kurduğunu söyleyerek şöyle devam etmektedir:

"Abdülhamîd son devrin en acîb şahsiyetlerinden biridir. Yüksek bir zekâ ile muttasıf bulunmakla berâber, fikrinde âdeta cinnete yakın ve garip dolambaçlar vardı. Harîsâne ve pek büyük plânlar, fikirler besleyerek, bunları karanlık ve iv'icâclı usûllerle mevki-i fiile koymağa çalışmıştı. Bu usûller ekseriyâ kurnaz bir Makyavelizm tarzı tâkip etmekle berâber, bâzan muzhik ve akıl dışı görülürdü... Onun siyâseti, başından beri bir muayyen ittihad-ı İslâm istikaametine dönüktü... Abdülhamîd hâiz olduğu makaam-ı Hilâfeti geniş siyasî maksadlarının istihsâlinde kullanmağa karar vermiş bulunuyordu. Osmanlı Devleti'nin siyasî reîsi olmaktan ziyâde, âlem-i İslâm'ın mânevî reîsi olduğunu ileri sürerek ve buna istinâd ederek, bütün müslümanların fiilî yardımını temine ve bu yardım vâsıtasıyle, Osmanlı Devleti hakkında tecâvüzkâr niyetler beslemesi muhtemel olan Avrupa devletlerini korkutmağa teşebbüs etmişti.

"Abdülhamîd, az müddet içinde gâyet etraflı bir ittihad-ı İslâm propagandası teşkîlâtı vücûda getirdi ki, bu teşkîlâtın icrâatı gizli ve entrikalı idi. İstanbul, Cemâleddîn gibi mutaassıbînin ve garb düşmanlarının kâbesi makaamına kaaim oldu... Buradan husûsî ve gizli memurlar hareket edip, İslâm âleminin en uzak köşelerine, Halîfe-i İslâm'ın ümidli haberlerini ve küffâr tahakkümünden bir gün kurtulacağı müjdesini yetiştirmeğe başladılar. Abdülhamîd'in İslâm birliği propagandası, otuz sene kadar durmadan devam etti. Bu propagandanın ne derece muvaffakıyet vücûda getirmiş olduğunu tahmîn edebilmek mümkün değildir. Bir aralık bu propaganda 1908 Jön Türk ihtilâli yüzünden kesildi; Abdülhamîd terk-i tâc ve taht etmeğe icbâr olundu. Tabiî bu propagandanın netîceleri, Türkiye ile birinci sınıf bir Avrupa hükûmeti arasında çıkacak harbde tecrübeye tâbi tutulmak derecesine getirilmemişti. Maamâfih, Abdülhamîd, İslâm hükümdarlarının kısm-ı âzamına ve İslâm büyüklerine mânevî nufûzunu tanıttırmağa muktedir olduğu gibi, İslâm kavimlerinin de hürmet-i dindârânesini kazanmıştı. Müslümanlar en uzak İslâm memleketlerinden, Halîfe-i şevket-medârlarını görmek üzere İstanbul'a kadar geliyorlar, onu dîn-i Mübîn'in hâdimi ve Osmanlı ülkesini de İslâm'ın sarsılmaz seddi addediyorlardı...

"Abdülhamîd, ittihad-ı İslâm his ve fikrinin bütün İslâm dünyâsında yayılmasına ve kuvvetlenmesine mühim hizmette bulunmuştur. Bu umûmî nokta-i nazardan mümâileyh muvaffak olmuştur ve bu gayretine

makaam-ı Hilâfet'i işgâl etmekte bulunmasından ziyâde garba karşı hissetmekte olduğu korku ve nefret sebep olmuştu. Velhâsıl şu şekilde hükmedebiliriz ki, Abdülhamîd'in ittihad-ı İslâm propagandası İslâm âleminde derin ve dâimî bir tesir bırakmış ve büyük bir ciddiyetle hesaba konmaya liyâkat kazanmıştır."

Bunun I. Cihan Harbi'ndeki tesirlerinin dahi büyük olduğunu söyleyen muharrir; bu siyâset netîcesinde Türkiye'nin parçalanmasına karşı, bütün İslâm dünyasında İngiltere aleyhinde umûmî bir heyecan ve kargaşalar çıktığını söylemekte ve Sir Theodor Morrison'dan şu sözleri nakletmektedir:

"İngiliz efkâr-ı umûmîyesinin Şark'ta ortaya çıkan vak'aların vahâmet derecesini anlayacağı vakit gelmiştir. Türkiye'nin parçalanmasından dolayı İslâm dünyası baştan başa hiddet ateşleri içindedir. Kâbil ve Kaahire gibi çok uzak merkezlerde şiddetli karışıklıkların zuhûru, bu umûmî ve geniş hiddet ve tehevvürün eserleridir. Ben Hind Müslümanları'yle 30 yıl, pek yakından temasta bulundum, binâenaleyh Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına karşı gâyet şiddetli hiddet ve tehevvürden İngiliz efkâr-ı umûmîyesini haberdar etmeyi kendime bir vazîfe addederim. Pek âlâ anlaşılıyor ki, Versay'da toplanan diplomatlar, Türk yurdu hâricinde, Türkler'i seven ve acıyan kimse yoktur zannındadırlar. Bu, felâket doğurucu bir hatâdır. Bu gün İslâmların ne derece müdhiş bir infiâl ile dolu olduklarını anlamak için, Londra'daki müslümanlarla konuşmak bile kâfidir. Bizzat Hindistan'da Peşâver'den tutunuz da Arkut'a kadar bütün İslâm âlemi, Türkiye meselesinden dolayı korkunç bir kazan gibi kaynayıp tütmektedir. 'Zenâne'ler dâhilinde kadınlar bu meseleden dolayı ağlıyorlar. Hayatlarında siyâsî işlere hiç ehemmiyet vermeyen tâcirler, dükkânlarını, yazıhânelerini bırakarak, nümâyişler tertîbine, istidâlar, protestolar tanzîmine koşuyorlar. Hattâ Deobend ve Nidvetü'l-ulemâ gibi, şimdiki dünya hayatından uzaklıkları ve lâkaydlıklarıyle tanınmış mahfiller bile, köşelerinden ve ibâdet yerlerinden, İslâmiyet'in bu sûretle tahrîb ve ifnâsını protesto eylemek üzere, boşanmaktadırlar."

Türkiye'nin parçalanmaması için bütün İslâm dünyasının gösterdiği şu göz yaşartıcı kaynaşma bile, Sultan Hamîd'in müslüman efkâr-ı umûmiyesinde vücûda getirdiği büyük tesirin derinliğini göstermekte, bugünkü mevcûdiyetimizde, yâni Anadolu'nun taksîminin Avrupa'ca ve bilhassa İngiltere'ce yapılamamasında bu siyâsetin müessir olduğuna işâret etmektedir. John Haslip, onun "İttihad-ı İslâm siyâsetinin, gâyet kurnaz ve dâhiyâne çizgiler taşıdığını" yazmakta, 1897 Yunan Harbi'ndeki muzafferiyet sebebiyle

Pâdişah'ın, yalnız Osmanlı ülkesinde değil, bütün İslâm âleminde büyük bir itibâr kazandığını, ordu-yı hümâyûna yardım için Hind Prenslerinin büyük bağışlarda bulunduklarını, "Pasifik ve Hind Okyanusu'ndaki adalara dağılmış müslümanlardan Yıldız'a tebrikler yağdığını" yazmakta ve "Bugüne kadar İngiltere'nin Hindistan İşleri Nezâreti, Halîfe'nin Hind Müslümanları üzerindeki nufûzunu asgariye indirmek çârelerini arıyordu. Fakat ittihad-ı İslâm propagandası meyvalarını vermeğe başlamıştı. Kurban Bayramı'nda at üzerinde Dolmabahçe Sarayı'na gelen Pâdişah'ı alkışlamak üzere, gâyet gösterişli elbiseler giymiş Hind Prensleri de, Arab meşâyihinin yanında yer almışlardı. Britanya sefâretine mensup genç bir sekreter babasına gönderdiği mektupta 'Kurban Bayramı bende büyük bir tesir husûle getirdi. Bu bayram, Pâdişah'ın ne kadar muazzam bir kudrete sâhip olduğunu ve ona bir kötülük yapmaya teşebbüs etmenin ne kadar boş olduğunu ispat etmektedir.' dediğini" kaydetmektedir.

Sultan Hamîd'in ittihad-ı İslâm siyâseti, İngiltere'nin İslâm dünyasındaki emperyalist emellerine ve Türkiye'ye müdâhalesine karşı tahaffuzî bir politika idi. Sultan, defaatle ifâde ettiği gibi, asgarî şart olarak "Üç tarafı denizlerle muhât olan memâlik-ı mahrusanın büyük bahrî kuvvete sâhip devletlerle çatışmaması lâzım geldiği, geniş müslüman tebeaya ve müstemlekelere sâhip olan bir hükûmetin de makaam-ı Hilâfet'le muârazaya girişmemesi îcâb edeceği" haklı görüşüne istinad etmekteydi. Fakat İngiltere üç demagogun peşinde, basîretsiz bir politika tâkip ederek, korkusuzca yolunda yürümüş; Sultan Hamîd'i izâle eder ve birleştirici mânevî makaamı ortadan kaldırırsa, İslâm dünyasına istediği gibi hâkim olacağını zannetmiştir. Bir ara bu zannında muvaffak olur görünmüşse de, bu durum fazla devam etmemiş ve müstemlekelerini, her halde bir daha gelmemek üzere, birbiri peşisıra kaybetmeye başlamıştır. Osmanlı mirâsına ancak 20 sene kadar hâkim olabilmiş ve ahâlinin umûmî nefretini kazanarak çekilmek durumunda kalmıştır.

Bu netîcede, Osmanlı idâresinden çıkan bir kavmin, bilhassa müslüman bir kitlenin, başka bir devlet hâkimiyeti altında yaşamasının güçlüğü yanında, Sultan Hamîd'in işlemekte devam eden siyasî tedbîrlerinin ve kuvvetlendirdiği birlik fikrinin de büyük dahli vardır.

Bu mücâdele halen, çeşitli safhalar ve kuvvet değişiklikleri göstererek devam etmekte ve müslümanlar sâhibini beklemektedir. Yalnız şunu söylemek icâbeder ki, Sultan Hamîd'in kuvvetlendirdiği, muayyen maksatlara tevcîh ettiği, ileriki zamanlara şâmil bu uzun vâdeli politika pek dâhiyâne bir tarzda, bozulma kabul etmez mukaddes prensiplere yaslandığı için, tıpkı hayâlî bir zâtü'l-hareke makinesi gibi, kendi kendine işlemekte, çok ciddî tesirler husûle getirmektedir.

İşte Sultan Hamîd'in en fazla târize uğrayan "vehm-ü vesvesesi" de bu büyük mücâdele ile alâkalıdır ve çok çeşitli vâsıtalara, mâlî kudrete sâhip devletlerin, nereden geleceği belli olmayan tahrikleri sebebiyle zarûrî bir tahaffuz hâlet-i rûhiyesidir. Hünkâr'ın vehm-ü vesvesesinden şikâyet edenler bile, onun çok çeşitli sûikasdlar ve vak'alarla karşılaştığını ve bunda da haksız sayılamıyacağını beyan etmek hakşinaslığını da göstermektedir.

Bâzıları amcası zamanında Akdeniz'in en büyük deniz gücü hâline gelmiş bulunan donanmayı ihmâlinde dahi vehminin tesirini görmekte, kendisini de hal' edeceği endîşesiyle onu Haliç'te çürüttüğünü iddia etmektedirler. Halbuki 19'uncu Asrın üçüncü çeyreği, gittikçe artan bir şekilde gemi tekniğinde çok hızlı inkişafların kaydedildiği ve vurucu kuvvet olarak kudretli bir donanmanın idâresinin pek fazla masraflı hale geldiği bir zamandır. Bunun fiilen tâkibi ve Osmanlı deniz kuvvetinin dünyâda işgâl ettiği ve eriştiği büyük gücün aynen muhâfazası, devletin o günkü iktisadî imkânlarıyle tezat hâline girmiştir. Bu sebeple, çok kısa zamanda demode olan gemilerin yenilenerek, donanmanın kudretini aynen muhâfaza imkânsızlaşmış; 93 felâketinin bindirdiği büyük mâlî yükler ise bunu düşünmeyi bile güçleştirmiştir. Bununla beraber 20'nci Asrın başına kadar, Osmanlı Devleti gemi inşâ tekniğinde ileri memleketlerden biri addedilmiştir.

Bahrî mevzûda Sultan Hamîd'in enteresan husûsiyetlerinden biri de tahte'l-bâhir(=denizaltı)lerin deniz çatışmalarında kazanacağı mevkii kavrıyarak, bunlardan bir tane getirtmiş olmasıdır. Torpille mücehhez bu denizaltı, dünya donanmaları içinde ilk defa Osmanlı bahriyesinde mevki almıştır. Bu sebeple "Donanmayı ihmâl etmiştir, çürütmüştür." gibi iddiaları, kasıtlı değilse, yanlış kabul etmek icâb eder.

Hükümdarın diğer bir husûsiyeti de, kendisinden sonra gelenler içinde yapıcılıkta hiç bir kimsenin kendisini geçemediği bir devlet recülü oluşudur. Mektep, bina, kışla, istasyon, köprü, câmi, fabrika, demiryolu inşaatında vücût verdiği rekor, ondan sonraki hiç bir devlet adamı tarafından kırılamamıştır. Bizzat kîse-i hümâyûnundan (husûsî hazînesinden) yaptırdığı hayrât ise, 1350 gibi, pek azîm bir rakama ulaşmıştır. Bunda 33 sene devlet riyâsetinde kalışının da büyük dahli olmuştur.

Çok karışık bir asrın üçte biri kadar bir zamanında, Tuna boylarından Libya çöllerine ve Yemen hattelerine kadar gâyet geniş sahalarda hükümdarlık eden bu sihirkâr şahsiyet hakkında pek çok şey söylenmiş ve yazılmıştır. Osmanlı mevcûdiyetini muhâfaza için verdiği mücâdelede ve İngiliz emperyalizmi ile, tıpkı bir satranç oyuncusu gibi yaptığı siyasî cidâlde tahtını kaybetmiştir. Londra siyasîlerinin baskılarına kâh Hindistan'da, kâh Mısır'da ve-

ya Afrika ortalarında karşılık vermiş; Almanya dostluğuyla Rusya ve Fransa'nın düşmanlıklarını önlemiş; Avrupa devletleri arasındaki ayrılıklardan istifâde ile, Berlin Muahedesi'nin Türkiye aleyhindeki hükümlerini aslâ tatbîk etmemiş; bu suretle memleketinde 1839'dan beri icrâ edilen yabancı müdâhalesini, fiilen işlemez hâle getirerek, ülke birliğini temin edici tedbîrlere yönelebilmiştir. Verdiği mücâdele pek çetin olmuş; yabancı memleketlerde yuvalanan ve çok çeşitli dış kaynaklardan beslenen aleyhteki Jön-Türk neşriyatının tesiriyle, devlete en fazla bağlı olması lâzım gelen genç zâbitan tarafından, âdeta İngiltere nam ve hesâbına, Makedonya'da vurulmuştur.

Tahsin Paşa'nın yazdığına göre, bu darbede Almanya sefîri Baron Marschall'in bizzat Sultan'a da söylediği şekilde, zâbitânın maaş ve tayınât meselesi, çok ehemmiyetli bir rol oynamıştır. Abdülhamîd bir ecnebî müdâhalesinden ve sefk-i demâdan (=kan dökücülükten) son derece çekindiği için, hâdiselerin akışına tâbi olmayı en eslem çâre addetmiştir. Diğer taraftan halk ve erât nezdinde çok büyük bir sempatiye sâhip olan Sultan, ilk hamlede tahttan indirilememiş; bunun için fevkalâde bir hâdise beklenilmiştir. Nihâyet Sultan, böyle bir vak'a bulunarak hal' edilmiş ve koskoca devlet, çılgın denilebilecek derecede akıl dışı bir Balkan komitesinin bâziçesi hâline gelmiştir. Onun hal'i, Türkiye için pek fecî ve felâketli günlerin başlangıcı olmuş ve Sultan'ın zamanları, hasret çekilen tatlı ve büyük bir hâtıra hâlinde milletimizin hâfızasına intikal etmiştir.

Cülûs Sırasındaki Siyasî Vaziyet; Yeni Sultan'ın Kılıç Alayı ve İlk Günleri

Sultan Hamîd, pek karışık ve ehemmiyetli, hâricî ve dâhilî hâdiseler arasında tahta çıkmış; eski kudretini yitirmiş olmakla birlikte, Asya, Avrupa ve Afrika'da hâlâ geniş arâzîleri elinde bulunduran, büyük bir devletin riyâsetini deruhte etmişti. Amcası Sultan Azîz pek fecî bir vüzerâ komplosu ile hal' ve katl edilmiştir. Yüksek rütbeli zâbitan siyaset batağına girmiş; geniş halk kitleleri ile onlardan müteşekkil erâtın nefretini celbetmişlerdi. Hemen 70 seneden beri görülmeyen ve mâhiyeti bakımından Osmanlı târihinde misli nâ-mesbûk olan darbe, sâdık devlet ricâlinin ümidlerini söndürmüş; efkâr-ı umûmiyede çok ciddî bir şaşkınlık husûle getirmişti. Hal'den sonra icrâ edilen taşkınlıklar, hâdise mürettiplerinin harem-i hümâyûna bile tasallut etmeleri, üç ay içinde iki hal' vak'asının cereyânı ve üç pâdişahın saltanat makaamında görünüşü, devlete sâdık olanların mahzûnluğunu büsbütün artırmıştı. Hal' komitesinin âdeta bütün devlet kudretini ele geçirmesi, Sultan Murad'ın asâbî rahatsızlığından da kuvvet olan komplocuların, saltanat ma-

kaamı hakkında karanlık davranışları, muhâfazakâr grupları ve ricâli harekete geçirmiş; bu sebeple Abdülhamîd Han'ın cülûsu bir rahatlık hâsıl etmişti.

Buna mukaabil dış tehlikeler, memleket ufuklarında kara bulutlar teşkîl etmekteydi. Rusya'nın tahrîkiyle başlayan Sırp ve Karadağ isyanı devam ediyor; Osmanlı kuvvetleri buralarda muhârebe ediyordu. Devletler arası muvâzenenin haleldar oluşundan ve Türkiye'deki dâhilî karışıklıklardan istifâde etmeyi düşünen Rusya, müdâhale hazırlıkları içindeydi. Balkan Slavları içindeki tahrîklerinin netîcesiz kalması, onun, bu milletler nezdindeki prestijini sarstığından, bunun izâlesi çârelerine başvurmağa hazırlanıyordu.

İşte bu karışık vasat içinde tahta çıkan Sultan Hamîd, cülûsundan bir hafta sonra selefinin rahatsızlığı dolayısiyle yerine getirilememiş olan, an'anevî taklîd-i seyf (kılıç kuşanma) merâsiminde bulunmuştur. İç ve dış felâket haberleriyle alt üst olmuş pâyitaht ahâlisi, bu merâsimle yeni ümitlere kapılmışlardır. 7 Eylül 1876/17 Şâban 1293 perşembe günü, İstanbul'da işleyen bütün vapurlar, bahriye istimbotları, sefâret beylik gemileri, çeşitli kayık ve sandallar ile pâyitaht halkı Eyüb'e gitmeğe başlamış; yeni hükümdarın geçeceği yollar, çok kesîf bir kalabalıkla dolmuştu. Vüzerâ, ümerâ ve ulemâ öğle namazından evvel Eyüb iskelesinde toplanmışlar; Pâdişah'ı beklemeye başlamışlardır. Sultan Abdülhamîd-i Sâni Dolmabahçe Sarayı'ndan, 13 çifte köşklü saltanat kayığına râkib olarak, Eyüb'e müteveccihen hareket etmiştir. Karşısına Dâmâd Mahmud Paşa'yı alan Hükümdar, top atışlarıyle teşyî edilmiş ve Kılıç Alayı'nın başladığı böylece ilân edilmiştir.

Pâdişah ve maiyetindeki zevât, âdeta bütün Haliç'i kaplayan, rengîn ve zengin bir manzara teşkîl eden seyir kayıkları ve selâm vaziyetinde duran donanma-yı hümâyûn önünden geçerek Eyüb'e gelmişlerdir. Tamâmen al renkli kadife ile kaplanmış bulunan iskele üzerinde, kılıçlarıyle selâm vaziyetinde duran iki sıra zâbitan mevki almıştı. Biraz ötedeki câmi avlusunda vükelâ, ümerâ ve sâir ricâl, büyük üniformalarını giyinmiş oldukları halde, ihtiram vaziyetinde bekliyorlardı. Pâdişah iskeleye ayak basınca bando marş-ı mahsûsu terennüme başlamış ve ellerinde altın buhurdanlar tutan Teşrîfât Nâzırı ile Eyüp Baş İmamı arkasından câmi-i şerîfe dâhil olmuştur. Öğle namâzını edâdan sonra Zât-ı Şâhâne, Ebâ Eyyûbü'l-Ensârî hazretlerinin türbesine geçerek, Hazret-i Ömer radiyallûhu anh'ın seyf-i mübârekini kuşanmıştır. Bu esnâda 50 kadar kurban kesilmiş ve usûl-i Osmaniyân üzere, avdet-i hümâyûn kara yolu ile vukû bulmuştur.

Edirnekapısı'na yakın Kuyubaşı mevkiinde iki müzeyyen çadır kurul-

muş, mevkeb-i hümâyûn (=pâdişah alayı) başta kadîm libâslar giymiş; ellerinde balta ve kalkan bulunan ve "Peykân" denilen silâhşorlar, onları tâkiben gâyet müzeyyen şekilde eyerlenmiş ve ziynetli haşelerle örtülmüş, nefs-i nefîs-i şâhâneye âit on at ve arkasından resmî üniformalarını giymiş devlet ricâli olduğu halde ilerlemiştir. Alayda sırası ile teşrîfatçılar, miralaylar, ûlâ sınıf-ı sânisine kadar mülkiye rütbelileri, mirlivâlar, haremeyn pâyesi sâhiplerine kadar ulemâ, ûlâ sınıf-ı evveline veyâ Rumeli Beylerbeyliği'ne kadar mülkiye rütbelileri, ferikler, İstanbul pâyesine sâhip ulemâ, rütbe-i bâlâ'ya mâlik lâtîf ve beyaz esvâbıyle Şeyhülislâm, onu tâkiben "Solak" denilen gümüş zırhlı elbiseli silâhşorlarla çevrilmiş Zât-ı Şâhâne kır bir arap atına süvâr olduğu ve müşir üniforması giyinmiş bulunduğu halde ilerlemiştir. Âdeta hukuka riâyetin ve ilâhî emirlere inkıyâdın çok güzel bir sembolü olarak, Şeyhülislâm'ın arkasından giden Pâdişah, her halde üzerine teveccüh eden vazîfenin ağırlığı sebebiyle pek düşünceli görünmüştür.

An'ane mûcibince büyük ceddi Fâtih Sultan Mehmed ile dedesi ve pederinin türbelerini ziyâretten sonra Topkapı'ya giderek, Hırka-i Şerîf dâiresinde duâ ile meşgûl olmuş ve bilâhare Dolmabahçe Sarayı'na dönmüştür.

Merâsimi tâkip eden günlerde İstanbul halkı, yeni Pâdişah'ın pek demokrat hareketlerine şâhid olmuştur. Sultan an'ane mûcibince, devlet müesseselerini birer birer ziyâret etmiştir. 14 Eylül'de Bâb-ı Seraskerî'ye gitmiş; ümerâ ve zâbitânla birlikte yemeğe katılmış ve bir nutuk irâd etmiştir. Serasker vekîli Redîf Paşa, buna ordu nâmına cevap vermiştir. Ertesi akşam, vükelâ ve mâbeyn erkânına Yıldız'da bir ziyâfet vermiş; devletin mâruz bulunduğu tehlikeleri sayarak, ittifak ve birlik tavsiyesinde bulunmuştur. 18 Eylül'de Tersâne'ye giderek, bahriyelilerin hatırını hoş etmiş ve karavanadan tenâvül buyurarak, yine bir nutuk irâd etmiştir. Ramazan'ın 16'sına tesâdüf eden 5 Ekim Perşembe günü Bâb-ı Meşîhat'ı ziyâret etmiş ve ulemâ ile berâber iftâr ederek, iltifatlarda bulunmuştur. 9 Kasım günü Haydarpaşa Hastanesi'ne giderek, Sırp ve Karadağ muhârebelerinde yaralanmış gâzileri birer birer ziyâret edip hatırlarını sormuş ve hepsine atiyeler dağıttırmıştır. Sık sık muhtelif câmilere devamla, Sadrâzam ve diğer vükelâ ile birlikte, halk içinde namaz kılmış; ahalî üzerinde pek tatlı bir intibâ uyandırmıştır.

Saraydaki masrafların mümkün oduğu kadar kısılmasını emretmiş; tab'an me'lûf olduğu iktisadı, daha ilk andan itibâren tatbîke başlamıştır. Devlet meseleleriyle bizzat meşgûl olmağa başlamış; hal' fâcialarına karışan vezîrlere, pek haklı olarak itimâd edememiştir. Pâdişah'm bu hareketi, zâten türlü ihtilâflarla dolu olan vüzerâ kliğinden bâzılarını endîşelendirmiştir. İbnülemîn'in nakline göre, Sadrâzam Rüşdî Paşa, daha ilk anda, yeni Pâdişah tarafından, bir münâsebetle bekletilmesinin iyiye alâmet olmadığını

anlamıştır. O sırada mâbeyn başkâtibi olan, eski sadrâzamlardan Küçük Saîd Paşa'dan yapılan nakle göre "Pâdişah kemâl-i vekar ile aşağıya inmiş; orada bekleyen Sadrâzam'a iltifât etmiş; 'Paşa, kendi kendime tıraş oldum, câmiye gidiyorum, geleyim de görüşelim.' demiş; 'Efendimiz kendi işinizi kendiniz görürsünüz.' cevâbını almış; Sadrâzam'la yalnız kaldıkları zaman da 'Evlâd, hatâ ettik; bu adam garib; Sultan Azîz'in hal'i sırasında ben Hüseyin Avnî Paşa'ya ihtar ettim, iş fenâ olur dedim, dinlemedi; Sultan Murad böyle oldu; bunu iclâsa mecbûr olduk; şimdi kendi kendine iş görmeğe kalkıştı; dün gece Zarîfî'yi çağırtmış; umûr-ı mâliyeye dâir müzâkereye girişmiş; sefîrleri celbediyor söyleşiyor; daha cülûsunun birinci günü böyle; sonra ne olacak, benim aslâ ümidim kalmadı." demiştir.

İşte bu sebeplerle ve aleyhte uyanan havanın netîcesinden çekinen Sadrâzam Rüşdî Paşa alışık olduğu istifâyı tasarlamış ve hastalığını vesîle ederek, kılıç alayına da iştirak etmemiştir. Fakat Pâdişah, çok siyasî ve herkesi mizâcına göre idâre etmeyi bilir bir şahsiyet olduğundan, ayrıca Paşa'nın istifâsı, kendisi için zamansız göründüğünden, onu bu tasavvurundan vazgeçirmiştir. Fakat bâzı tâyinleri re'sen yapan Pâdişah, Sadrâzam'ının tekrar istifâ teşebbüsüyle karşılaşmış; "Hal'lerin içinde bulunup da hizmete devamın iyi bir şey olmadığına kaani" olan Paşa'yı tekrar vazifesinde tutmuştur. Bununla berâber "Eğer Sadrâzam'ın maksadı, bizi işe karıştırmamak ise evrak-ı havâdis mütâlaasiyle imrâr- evkat edelim." târizinde de bulunmuştur. Pâdişah'ın istifâyı kabul etmemesine sebep, Midhat Paşa ile etrafındaki eblehlere karşı onu bir muvâzene unsuru olarak kullanmak isteyişidir. Sultan, istifâ illetiyle mâlûl olan Paşa'yı, lüzumlu olduğu kadar sadârette tutmayı bilmiştir.

Sırbistan ve Karadağ Âsîlerine Karşı Osmanlılarca Kazanılan Muvaffakıyet Üzerine, Harekâtın Durdurulmasını İsteyen Rus Ultimatomu

Geniş çapta Rus tahrîkinin sebep olduğu ve Petersburg hükûmetinin subay, asker, para ve malzemece yapılan büyük yardımlarıyle vücut bulan Sırp ve Karadağ isyanı bekleneni vermemiş; âsî kuvvetler 200 bin gibi çok büyük bir sayıya ulaştıkları halde, ordu-yı hümâyûn karşısında mağlûbiyete uğramışlardır. Aleksinaç muzafferiyeti üzerine, Sırp ve Karadağ hükûmetlerinin tâb-u tâkatı kesilmiş ve bura istihkâmlarının düşürülmesi ve "zabtı muzafferiyet-i azîmesi asr-ı celîl-i Abdülhamîd-i Sâni"de vukû bulmuş ve şu muvaf-

fakıyet, "Pâdişah-ı nevcâhın küşâyiş-i tâli'lerine" hamlolunarak, halkça memnûniyeti mûcib olmuştur.

Sırbistan'ın güneyi ise, hemen tamâmen Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Hattâ Driault'a göre, muzaffer "Osmanlı kumandanları, ilk defa Kaanûnî Sultan Süleyman tarafından fethedilmiş olan Belgrad üzerine yürümek fikir ve tasavvurunda bulunmuşlar ve şüphesiz Bulgarlar gibi Sırpları da te'dîb etmek istemişlerdir." Fakat bu tasavvurların tatbîki, Avrupa'nın siyasî atmosferi bakımından mümkün olamamıştır. Bulgar isyanının, Osmanlı kuvvetlerince haklı şekilde te'dîbi, Rusya'nın gayretiyle, garb milletlerinin cibillî Türk düşmanlığını yeniden depreştirmiş ve aleyhimizde şiddetli bir heyecan uyandırmıştı. İngiltere'de muhâlefetteki liberal temâyüllü Whings'lerin şarlatan lideri Gladstone, gâyet körce bir Türk düşmanlığını âdeta siyâsetinin mihrakı yapmış ve güyâ Bulgarlar'a yapılan zulümleri anlatan bir risâle dahi yazmıştı. Hem bu gibi dâhilî, hem de menfaatten ve muvâzenenin ihlâlinden doğan hâricî sebepler, İngiltere'nin başında bulunan Lord Beaconsfield kabînesini ihtiyatkâr davranmaya itmişti.

Rusya ise, Osmanlılar'a karşı Balkan Slavları isyanı tasavvurunun suya düştüğünü görmüş ve bu kavimler nezdinde, itibârının sarsılmasına bîgâne kalmamayı zarûrî addetmişti. Osmanlı idâresinin; tebeasını isyana sevkedecek kadar kötü olduğunu isbat sadedinde, senelerden beri yaptırdığı kıyâmların ve Avrupa'da Türkler aleyhinde icrâ ettiği propagandanın kendisi için iyi bir vasat temin ettiğine kaani olmuştu. Paris Muâhedesi'ni imzâ eden müttefiklerin, 1870 Harbi'nden sonra müşterek hareket edemiyeceklerini görmüş ve İngiltere'nin yalnız başına bir şey yapamıyacağına da kaani bulunmuştu.

İşte bu sebeplerledir ki, ordu-yı hümâyûnun kazandığı Aleksinaç zaferinin netîcesi alınamamış ve Avrupa efkâr-ı umûmîyesini, kendisi için müsâit gören Rusya, İstanbul'daki sefîri İgnatiev mârifetiyle, 48 saatli bir ultimatomu Bâbıâli'ye vermiştir. Bunda harekâtın hemen durdurulmasını, azamî iki ay süreli kat'î bir mütâreke akdini, aksi halde siyasî münâsebetlerin kesileceğini bildirmiştir (31 Ekim 1876).

Bâbıâli, Rusya'nın tek başına harekâta karar verdiğini gösteren ve binâenaleyh, devletler arası muâhedeler ahkâmına da zıt olan bu ultimatomu kabul zorunda kalmış ve meselenin beynelmilel bir konferansta görüşülmesi hakkındaki İngiliz teşebbüslerine intizar etmiştir. Böylece Bâbıâli, bir taraftan Çar hükûmetinin harbe yol açacak derecedeki sert tavrının zamanla yumuşamasını ve vuzûha kavuşmasını beklemiş; meselenin Avrupa muvâzenesini yakından alâkadar ciheti sebebiyle de beynelmilel siyasî temasların

netîcesine ve inkişâfına kadar sabretmeyi akla ve maslahata muvâfık görmüştür.

Sadrâzam Mütercim Rüşdî Paşa'nın İstifâsı Üzerine Midhat Paşa'nın Sadârete Tâyini; Paşa'nın Hâricî Siyâsette Tuttuğu Garîp ve Tehlikeli Yol

Devletin mâruz kaldığı ve içine düştüğü bu çok karışık dâhilî ve hâricî hâdiseler vasatında, Sadrâzam'ın mâlûl bulunduğu istifâ illeti tekrar depreşmiş ve bu defaki ictinâbı ise Pâdişah tarafından kabul buyrulmuştur (19 Aralık 1876/2 Zilhicce 1293).

İstifânın en mühim sebebi, Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın Sırbistan muhârebelerine yardım maksadıyle gönderdiği iki alay askerin "şedâid-i şitâya" mukavemeti imkânsız bulunduğundan, İstanbul'da bırakılması iş'arının, Sadrâzam'ca kabulü ve Selîmiye Kışlası'na yerleştirilmesidir. Pâdişah, hal' erkânından bulunan Sadrâzama itimad edememiş; bu askeri, amcasının hal'inde kullanılan Şam askerine benzeterek, hemen Tuna'ya gönderilmesini emretmiş; Rüşdî Paşa ise, Hıdiv'e verdiği sözden dönmeyi muvâfık görmiyerek, İstanbul'da bırakmakta ısrar göstermiş; dâima yaptığı gibi hastalık ve yaşlılığını ileri sürerek istifâ etmiştir. İstifâsını bir kaç defa geri aldıran Pâdişah, bu defa ısrar göstermemiş; mühr-i hümâyûn alınarak, hazîne-i hassadan 30 bin kuruş maaş tahsîs olunmuştur.

Bu sırada Kaanûn-ı Esâsî hazırlıkları bitmiş; buna ve Midhat'ın serâzât fikirlerine muhâlif olan Rüşdî Paşa'dan istifâde de Pâdişah'ca mümkün görülmemiştir. Pâdişah istifâ sebeplerini bir müşir mârifetiyle Paşa'dan sordurmuş ve buna âit arîza kendisine takdîm edilmiştir. Rüşdî Paşa bunda "Hal'ler içinde bulunup da devâm-ı hizmetin iyi bir şey olmadığını, Abdülkerîm Paşa'nın askerlikten alınışı ve yerine Redif Paşa'nın tâyininin, reyi ve mâlûmâtı olmaksızın yapıldığını, hattâ kendisine onun vâsıtasıyle hakaaret ettirilmeğe başlandığını, halbuki zât-ı hümâyûnca rızâsı alınmadıkça bir şey icrâ edilmiyeceğinin söylenmiş bulunduğunu, Kaanûn-ı Esâsî kaleme alınırken de suâl etmediklerini, muzır olduğunu bildiğinden, içinde bulunup siper-i la'net olmayı tecvîz etmediğinden çekildiğini; Mısır askeri meselesinden dolayı, hânesinden çıkmaya bile yüzü kalmadığını" beyân etmiştir.

İbnülemîn, Paşa'nın istifâ sebebine dâir, bizzat Sultan Hamîd'in Saîd Paşa'ya teblîğ ettirdiği şifâhî ifâde varakasını neşrettirmiştir. Burada Pâdişah:

"Kemal Bey ve Hayrullah Efendi gibi bâzı kesânın riyâsetlerinde olarak memleketi müdâfaa maksadıyla milis askeri, yâni bir nevi komün tahrîr ve teşkîl ettikleri hengâmda, Hıdiv'in mahdûmu Hasan Paşa'nın taht-ı kumandasında iki alay Mısır askerinin irsâli bir sadâret tezkiresi ile beyân olunmuş; yazılan cevapta, vukuat-ı târihiyeden bahs ile inzibât ve âsayiş noktasından, bu kuvvetin Dersaâdet'te bulunmasının câiz olmıyacağı edille-i sâire ile anlatılmış ve Varna tarîkıyle doğruca muhârebeye sevki irâde-i kat'iye ile bildirilmiş, Rüşdî Paşa bu bâbda fevkalâde bir surette inâd ve ısrar etmiştir."

demekte, böylece "İstanbul'un Türk askerinden tahliyesinin mel'ûnâne bir fesâda mebnî olduğunu îmâ ederek, bunun sonradan, teeyyüd de ettiğini" ifâde etmiştir.

Pâdişah'ın bahsettiği fesad hareketi, Sultan Murad'ın yeniden tahta çıkarılması için yapılan, fakat netîcesiz kalan, çok karışık ve karanlık yönleri bulunan bir darbe teşebbüsüdür. Bu teşebbüs, vukuundan evvel haber alındığından, bâzı tevkifler yapılarak önlenmiş; "Sultan Murad'ın hasta olmadığı ve esas hakkın ona âit bulunduğu" yollu propagandaların önünü almak için de "nâ-murâd" hükümdar bîtaraf bir tabibler hey'etine tekrar muâyene ettirilerek, tedâvisi kaabil bulunmadığı hakkında hazırlanan yeni rapor resmen ilân edilmiştir. Naklettiğimiz beyanından da anlaşıldığı üzere, Sultan Hamîd, bu teşebbüsü, "hal' erkânı"nın, makaam-ı saltanat üzerinde oynamak istedikleri oyunlarla alâkalı görmüş ve meselede onların da parmağı olduğu kanaatine varmıştır. Devlet mevzuunda çok hassas olan ve yaptırdığı tahkîkattan ortaya çıkan kuvvetli delîllere dayanmadan isnadda bulunmaktan tab'an müctenib bulunan Sultan'ın şu kanaati, hal' erkânına duyduğu itimatsızlığın artmasına sebep olmuş ve Sadrâzam'ın durumunu da tâyin etmiştir.

İbnülemîn, Cevdet Paşa'nın takdîm ettiği bir arîzada, istifâsından sonra görüştüğü Rüşdî Paşa'nın "ahvâlin fenâlığından" bahsetmesi üzerine "Buna istifâda ısrarla siz sebep oldunuz." dediğini, eski sadrâzamın ise "Asâkir-i Mısriyye'nin Dersaâdet'te kışlamaları Hıdiv tarafından ihtâr olunmuştu; ben de söz vermiştim; arz ettiğimde müsâade buyurulmadı; böyle büyük bir mahcûbiyet ile makaam-ı sadârette duramıyacağımı anladım." cevâbını verdiğini, bunun üzerine târihçi paşanın, Sultan Azîz'in hal'inde Arab redifleri-nin kullanıldığını hatırlatarak "Hiç Türkçe bilmez Mısır alaylarının Dersaâdet'te kışlatılmasından taraf-ı saltanatın sakınmakta hakkı yok mudur?" suâlini sorduğunu nakletmektedir.

Abdurrahman Şeref ise onun "Tab'an mütereddit ve mütevehhim" olduğunu, Âlî Paşa ile aralarının açılmasından sonra "alafrangalıkla medhûl olan

Tanzîmatçılara karşı sofular partisinin elebaşısı" mevkiine geçtiğini, "Harekât ve sekenâtını dahi ona göre tâyin eylediğini", "meselâ yatsu namazlarına fenerler çeken ve seccâdesini taşıyan tevâbiiyle caddeden geçerek Şehzâde Câmi-i Şerîfine gittiğini", "afif, natûk, behâs-u itirâzı şedîd, Avrupa âlemini yakından bilmez ve umûr-ı hâriciyede at oynatamaz ise de, siyâset-i dâhiliyeye en ufak hurdelerine kadar vâkıf, tecrübe-i medîdesi icraat-ı kat'iye cür'etini şikest, vehm-ü tereddütlerini tezyîd eylemiş olduğunu", bu sebeple "hele sonradan bir iş göremediğini" yazmakta ve "Kaanûn-ı Esâsî'nin ilânı vücûb mertebesine ve Rusya seferi tahakkuk derecesine vardığını görünce, sadâretten istifâ etti." demektedir.

Bütün bu nakillerden anlaşılmaktadır ki, Rüşdî Paşa'nın istifâsına, Mısır askerinin İstanbul'da kışlaması yolundaki ısrarının reddedilmesi hakkında gösterilen itimatsızlık ile birlikte mes'ûliyet korkusu sebep olmuştur. Böylece Mütercim Rüşdî Paşa'nın 7 ay bir hafta sürmüş olan bu dördüncü sadâreti de sona ermiş ve yerine, Cevdet'in tâbiriyle "İngiliz sefâretine pek çatkın" olan "Konstitasyon kaanunu" mürevvici Midhat Paşa tâyin edilmiştir. Sultan Hamîd, İbnülemîn'in neşrettiği muhtıralarında "Devletler tarafından teklîf olunan konferansın bertaraf edilmesi hakkındaki tedbîrleri, Rüşdî Paşa'ya şifâhen ve tahrîren teblîğ ettiğini, kendisinin bunu 'ayn-i isâbet' diyerek musîb görüp, 'Vükelâca düşünelim, îcâbını arzederim.' dediği halde vakit geçirdiğini; konferansın teşekkülünden bir kaç gün evvel Midhat Paşa'nın entrikasıyle berâber, mes'ûliyetten de havf ederek istifâ etmiş olduğunu, taraf-ı şâhâneden böyle bir zamanda işten çekilmek münâsip bulunmadığı söylendiyse de, devlet için ettiği hatalardan ve netîcesinden korkarak istifâda ısrar ettiğini" anlatmakta ve "Çi-fâide ki, büyük inkılâp zamanında İstanbul'da kıymetli adamlar bırakılmayıp, taşraya gönderilmiş bulunması.. bunlar da âlemi her türlü iğfâlât ile nâsa ilkaatte bulunmalarından nâşi hasbe'z-zaman ve bizzarûre Midhat Paşa, sadârete getirilmiştir." demektedir.

Abdülhamîd Han'ın dikte ettirdiği bu muhtırada Rüşdî Paşa'nın dûrendîşliği ve ihtiyatı sebebiyle yeniden sadârete getirilmek istendiği de şu yolda anlatılmaktadır:

> *"Konferans kararının müzâkeresi için Midhat Paşa'nın riyâseti tahtında Bâbıâli'de bir meclis-i umûmî teşekkül edecekti. Eğer konferans kararı kabul edilirse febihâ, olunmaz ise bir muhârebeye devleti sevk ve mecbûr edeceği âşikâr olduğundan, ol vakit Rüşdî Paşa hakkında akıl ve dirâyetine zât-ı hümâyûnca bir emniyet-i tâmme olduğundan ve kendisi de bu husûsu zât-ı şâhâneye arzeylediğinden, meclis-i hâs-ı vükelâya me'mûriyeti için Midhat Paşa'ya teblîğ kılınan irâde-i seniye-*

ye, Rüşdî Paşa'nın Meclis-i Vükelâ'ya dâhil olması münâsib olmıyacağı cihetle, geçinmek için Meclis-i Âyan'a tâyini münâsib olacağı cevâben makaam-ı sadâretten bâ-tezkere arzolunur. Rüşdî Paşa bu muhâberâttan haberdar olduğu cihetle fevkalâde me'yûs ve mahzûn olur. Bu aralık bi'l-cümle vukuat, yâni devletin istikbâlince görülen muhâtarât ve Midhat Paşa ile avanesinin ahvâlinden dolayı hâsıl olan teessür eseriyle.. gâyet rahatsız ve lâkırdı söylemeğe iktidarsız bir halde iken, Rüşdî Paşa, tâ harem-i hümâyûna kadar celb buyrularak 'Paşa hazretleri, sizi buraya celbimin sebebi, konferansın kararı Bâbıâli'de, Meclis-i Umûmiye konulup müzâkere olunacaktır. Bunun bir kaç cihetinin tâdilini Midhat Paşa'ya söyledimse de kabul etmedi. Lâyihanın münderecâtı serâpâ devleti muhârebeye sevk için meydan okuyor. Müttefikimiz devletlerden kimse yoktur. O ise vardır diyerek ısrar ediyor. Safvet Paşa ise, iki câmi arasında kalmış adam gibi, ne yapacağını bilmeyip ağlıyor. Bana gelince ağlayıp, Midhat Paşa'ya gidince ne diyeceğini bilmiyor. Halbuki benim efkârımda Safvet Paşa'dan başka kimseyi görmüyorum. Vükelânın cümlesi Midhat Paşa tarafını tercih ediyor. Devletin muhâtarasını görmüyorlar. İngiltere tarafından muâvenete mazhar olacaklarına dâir teminat aldıkları gibi, sâir devletlerin dahi muâvenette bulunacaklarını kaviyen zan ve tahmîn ediyorlar. Zan ve tahmînime göre bunlar, devletin hezîmetinden beri devletin nân-ü ni'metiyle perverde olmuş ve tecrübeli bir zât olduğunuzu biliyorum... Bu hâle nazaran devletimizin selâmeti ve uğrayacağı muhâtaranın bertaraf edilmesi için sizi makaama getireyim... Meclis-i Umûmî'de devlet için istikbalde vukua gelebilecek vehâmeti.. bi'l-cümle erkân-ı devlete bi'l-etraf bildirin ve benim arzumun dahi bu olduğunu beyân ve tefhîm edin. İşte ben, bu hallerden dolayı teessüf ve teessürümden hasta oldum. Bu husûsu deruhde ve bana vaad eder misiniz?' diyerek suâli üzerine, müşârünileyh, bir çok duâ ve senâları ağlıyarak beyân ve elinden ne gelirse (yapacağını) gözlerinden ırmak gibi yaşlar akarak te'kîd etmesinden hâsıl olan memnûniyet üzerine, kendisi oda kapısına kadar teşyî edilmiş.. ise de, çî-fâide ki, (ondan) mecliste dahi bir fâide görülmedikten başka, âdeta Midhat Paşa'nın fikrine tebaiyetle berâber, diğer fikirde bulunanlar dahi bunu görmesiyle, cümlesi bir fikirde bulunarak, efkâr-ı umûmiye bu yüzden bir kat daha galeyâna gelmeğe sebep oldu. Çok zaman mürûr etmeksizin Rusyalılar Ardahan ve Kars üzerinden hudûdu tecâvüzle muhârebeye bed olunmuştur."

Şu ifâdelerden anlaşılmaktadır ki, Pâdişah, Cevdet'in tâbiriyle "Kaanûn-ı Esâsî ilân olununca, âlemin muvâzenesi değişerek, artık Rusya'nın etvâr-ı

tahakkümkârîsine mahal kalmaz." fikr-i sabâvetânesine kapılmış olan bir kısım ricâle karşı, ihtiyatkâr bir adam olarak gördüğü Rüşdî Paşa'yı tekrar sadârete getirmeyi bile düşünmüş; memleketinde dahi nufûzu olmayan, gâfil yâhut maksatlı İngiliz sefîrinin verdiği vaatlere kanarak, dolu dizgin harb taraftarlığı yapan "Midhat Paşa ve etrafındaki bir gürûh budalayı" hizâya getirebilmek için, ondan vazîfe talep etmiştir. Fakat iyi ve fenâ hiç bir işte cerbeze gösteremiyen, dâima tâbi vaziyetinde kalan Mütercim, kendisinden beklenenin tamâmen aksini yapmıştır. Bunun sebebini, Paşa'nın, galeyana getirilmiş meclisin hâlet-i rûhiyesi tesirinde kaldığına mı bağlamak, yoksa dâima çift karta oynayışına mı rabtetmek mümkündür, bilinmez. Midhat'ın dayandığı iç ve dış güçleri kuvvetli görmüş olması da mümkündür. Pâdişah'ın kendisinden bu vazîfeyi isteyişinin sebebi de, Cevdet'in ifâdesine göre, "Midhat Paşa'nın efkârına mu'teriz" olması ile îzâh edilebilir.

Tersâne Konferansı'nın akdinden ve Kaanûn-ı Esâsî'nin ilânından üç gün önce vukû bulan istifâ, bir bakıma Rusya ile harb taraftarlarının da bir galebesi olarak görülebilir. Midhat Paşa'nın sadâreti ile birlikte, koyu İngiliz taraftarı bir klik de işbaşına gelmiş demektir. Zâten Sultan Azîz'in hal'iyle netîcelenen vüzerâ darbesinde "İngiltere'nin parmağı olduğu kaviyen söylenmiş"ti.

O sırada İngiltere'de, muhâfazakâr, Torry'ler iktidardaydı ve başlarında da Lord Beaconsfield vardı. Midhat Paşa işte bu fırkanın Türkiye'deki en büyük mümessili idi. İngiliz başvekili, Rus hükûmetinin Balkanlar'a hâkim olarak, Boğazlar üzerinde söz sâhibi olmasını ve Akdeniz'e açılmasını kat'î sûrette reddediyor; Petersburg hükûmetinin tecâvüzî emellerine, fiilen müdâhaleye bile taraftar bulunuyordu. Hattâ, Rus ultimatomu üzerine Londra belediye reîsinin muhteşem ziyâfetinde "Harb zuhûr edebilir; dünyada hiç bir millet yoktur ki, bir harbe dayanmağa bu memleket kadar hazır olsun." yollu sert bir nutuk dahi vermişti. Midhat Paşa ile bağlı bulunduğu sefîr, bu gruba ve partiye dayanıyorlardı.

Buna mukabil, liberal temâyüllü Whing'lerin başındaki Gladstone ise mutaassıp bir Türk düşmanı idi ve Ruslar'la anlaşarak, bu barbar Asyalıları Avrupa'dan atmayı en insânî hâl çâresi görecek kadar, İngiliz menfaatlerine zıt bir şaşkın görüşün içindeydi. Disraeli bu şaşkın görüşle gâyet müstehzî bir şekilde alay ederek, "Eğer Gladstone, Parlamento âzasına Greenwich'in tepesine çıkarak, oradan kendilerini koyuverip aşağı yuvarlanmalarını teklîf etmiş olsaydı, bu teklîf, Türkler'in Rumeli'nden ihrâcı teklîfinden daha abes, daha münâsebetsiz olmazdı." demekteydi. Bununla beraber, İngiliz efkâr-ı umûmiyesi, Türkiye hakkındaki bu fikirde müttehid değildi. Muhâlefetteki

partinin kanaati, iktidardakinin icrâatını da gemliyordu. Diğer taraftan Avrupa'daki büyük devletlerden birini veya bir kaçını, arkasına takmadan, İngiltere'nin Rusya'ya mümânaatta bulunmasına imkân yoktu.

Midhat Paşa'nın, bunları düşündüğüne ve iyi değerlendirdiğine âit elde bir delîl yoktur. Buna mukaabil bütün ümidini "Konstitasyon kaanununa" bağladığı ve İngiltere'nin Balkanlar'da büyük bir Slav devletinin kurulmasına müsâade etmiyeceği, dolayısıyle fiilen yardım ve müdâhalede bulunacağı kanaatinde olduğu *Tabsıra-i İbret*'teki ifâdeleriyle de sâbittir. Türkiye'den uzaklaştırıldıktan sonra dahi bu kanaatlerini değiştirmemiş ve Lord Beaconsfield'le görüşmesinde bile bunları ifâde etmiştir. Lord, mâşûkasına yazdığı mektupta "Midhat ile görüştüm, tesis ettiği parlamentosuna topladığı adamların imparatorluğu kurtarabileceğini hiç ummuyor, Türkler'in 1854'dekinden tam iki misli fazla kuvvetle karşı koyacaklarını, daha iyi silâhlanmış olduklarını, nehir üzerinde ince donanmaya mâlik bulunduklarını ve denizlere hâkim olduklarını iddia ediyor." demektedir.

Şu ifâdeler onun "saflığı ve önünü ardını gözetmez cesâreti" kadar, büyük hayalperest tarafına da işâret etmektedir. Paşa'nın bu hayalperestliği, onun Lehistan'da ihtilâl çıkartıp, Ruslar'ı başka bir cebhede meşgûl etmek emellerine düşmesine bile sebep olmuştur. Oğlu Ali Haydar'a göre, uzaklaştırılmasından sonra vukua gelen bu meşgûliyet, kendisinin büyük dahli bulunan muhârebede, memleketi için çalışmasını göstermekte, her halde lehine kaydedilecek en kıymetli husûsu teşkîl etmektedir.

Bununla beraber *Mir'ât-ı Hakîkat* sâhibi, Midhat Paşa'nın "teceddüt-i ikbâlinde, nedîm-i bezm-i hâssı olan Ali Süâvî'yi bir sefîh-i rûzigâr iken müsteşar-ı saltanat menzelesine çıkardığını", o sırada İstanbul'a gelen Johnston nâmında bir mecnûn-ı âkıl-nümâ parlamento âzası ile bâtıl emellere düştüğünü, onun mahremâne olarak meclis-i havass-ı vükelâya dahi dâvet edildiğini, verdiği bir lâyihada, Romanya'nın Avusturya'ya terkedilmesi teklîfini yaptığını, bunun Odyan Efendi vâsıtasıyle Viyana'da İmparator'a iletildiğini, İmparator'un "Şu efkâr-ı acîbeye hande-i istihzâ ile cevap verip, âlem-i siyasîde bir rezâlet ihtiyar olunduğunu" yazmakta ve Lehistan'da isyan çıkarma tasavvuru da şöyle anlatılmaktadır:

> *"Muahharan Johnston bir tedbîr daha arzedip, şöyle ki, Devlet-i Aliyye 40 bin süvârî techîz etsin, Hocabey (=Odessa) üzerinden Lehistan'a doğru göndersin, oraları vîrân ve talan etmeğe başlayınca Rusya Devleti, Devlet-i Aliyye aleyhine sevkedeceği askerin kısm-ı küllîsini içeri çekmeğe mecbûr olur, dedi."*

Bunun Midhat ile sonraki halefi Edhem Paşa tarafından dahi pek münâsip görüldüğünü yazan müellif, "Devlette değil 40 bin süvârîyi, 40 bin hayvanı bulmağa kudret olmadığı bedîhî iken, mevhûmu mevcut hükmünde tutarak haritalar yapılmış ve mahsûs bir komisyon mârifetiyle, müzâkere-i askeriyeye girişilmiş olması, garâib-i umûrdandır." demektedir.

Görülüyor ki, Paşa'nın hayalperestliği ve safderûnluğu, normal haddin bir hayli ilerisindedir ve işin garîbi, bu husûsta da yalnız değildir. Askerî müelliflere göre, ileriki muhârebede şarkta ve garbda kazanılan gâlibiyetlerin netîce vermemesi, mağlûp düşmanın tâkip edilememesinden doğmuş ve bu da süvârinin yok denecek kadar azlığından neş'et etmiştir. Kara ordusunun bu eksiği tamamlanamazken, böyle hayallerle de meşgûl olunmuş ve Midhat Paşa'nın sadâreti, memleket için âdeta başlı başına bir hâile hâlini almıştır. Cevdet, onun "Muhârebe arzusunda bulunduğu gibi, efkâr-ı nâsı da bu yola sevkettiğini, Kaanûn-ı Esâsî sâyesinde kendisini azilden de masûn sandığını" yazmaktadır.

Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki, Midhat Paşa, Reşid Paşa olmaya özenmiş, tıpkı onun Tanzîmat fermânını ilânla yaptığına Kaanûn-ı Esâsî ile ulaşacağını sanmış; böylece Avrupa'da uyandırdığı sempati ile, Rusya'ya karşı bir batı ittifakına vücûd verebileceğine inanmış ve buna istinâden tereddütsüz icraata girişmiş görünmektedir. Onun dünya siyasî vaziyetini hiç değerlendirmediği ve bu husussta meşhûr sefîr Elliot'un ağzına baktığı anlaşılmaktadır. Maalesef Türkiye'yi, târihinin en büyük bâdirelerine sürükleyen zihniyetin ve icraatın en mühim mümessilliğini işte böyle bir şahsiyet yapmıştır.

Tersâne Konferansı

Türkiye, cihan devletleri arasındaki büyük kudretini yitirmeğe başladığı andan itibâren, sâhip olduğu geniş ve zengin arâzîler üzerinde ecnebî ihtiraslarının çarpıştığını görmüş; bu husûsta da çok çeşitli müdâhalelerle karşılaşmıştı. Devletin büyük ve köklü müesseselerinin, akıl almaz bir çılgınlıkla tahrîbi, onu pek büyük dâhilî gâilelere sürüklemiş ve mevcûdiyetini dahi muhâfaza edemiyecek hâle getirmiştir. Pek çocukça bir mânâ taşıyan ilerleme hevesleri ile yapılan tahripler, çok fecî netîceler vermiş ve koskoca Memâlik-i Osmâniye, düvel-i muazzamanın vesâyetine girmiş ve her nevi müdâhalelerine açık bir sâha hâline gelmiştir.

Ecnebî tazyîkıyle yapılan ıslahat ne kadar fazlalaşmışsa, Türkiye o derece dâhilî gâilelere giriftâr olmuş ve kuvvetini de o nisbette yitirmeğe başlamıştı. Bu mücâdele, bilhassa Osmanlı mîrâsına bilfiil konmak ve Akdeniz'e

çıkmak isteyen Rusya ile, geniş Türk toprakları üzerinde ticârî menfaatlerini ve müstemlekelerindeki hâkimiyetini gözeten İngiltere arasında cereyân etmiş; diğer devletler için de, evleviyetle, siyasî muvâzeneden doğan bir emniyet meselesi olarak görülmüştür. İngiltere, arkasına diğer Avrupa devletlerini de takarak, uzun bir zaman Rusya'nın emellerini tahdît etmiş ve bu arada da Türkiye ülkeleri, bir menfaat tarlası hâline düşürülmüştür. Bu sebeple Osmanlı pâyitahtı, Rusya ve İngiltere'nin en fazla siyasî mücâdelede bulundukları bir belde hâline gelmiştir. Biri kara, diğeri deniz devleti olan bu iki büyük imparatorluğun mücâdelesi, geniş çapta Osmanlı toprakları üzerinde cereyan etmiş ve Uzak Şark'a kadar uzanmıştır. İngiltere ticârete ve çok büyük bir deniz kuvvetine istinad ettiği için, iktisadî emniyetini muhâfaza gâyesiyle, ehemmiyetli su geçitlerini ve mahreçleri elinde tutmaya çalışmış; buralarda hâkimiyet kurmuştur. Ticâret sahalarının emniyetini de her türlü müdâhalenin dışında tutmaya gayret etmiştir. Buna mukaabil Rusya, Asya ve Avrupa'da adım adım, büyük arâzîler ve ülkeler yutmakta devam etmiştir. İngiltere, Rusya'nın Hindistan'a doğru ilerleyişini Afganistan'da ve İran'da durdurmuş ve bu büyük müstemlekesi etrafında tampon devletler teşkîl etmiştir. Petersburg hükûmetinin Hive ve Hokand Hanlıklarının geniş topraklarını işgâli üzerine, başvekil Lord Disraeli, Hindistan'daki İngiliz hâkimiyetini gürültülü bir tarzda ilân etmiş; Galler Prensi'ni oraya gönderdiği gibi, Kraliçe'ye büyük bir debdebe ile "Hindistan İmparatoru" unvanını verdirmiştir. Her cihetle Rusya politikasına karşı koymağa temâyül gösteren bu devlet adamı, Çar'ın Türkiye ve Boğazlar üzerindeki târihî ve jeopolitik emellerine karşı, seleflerinin yolunda yürümekte devam etmiştir.

19'uncu Asrın başından beri gelen Osmanlı ricâli, devlet ve milletleri için en hayatî bir tehdit oluşturan Rusya'ya karşı, İngiltere ile sâir Avrupa devletleri ittifakına büyük ehemmiyet atfetmişler ve siyasî muvâzeden istifâde yolunu tutmuşlardır. Prensip itibâriyle çok doğru ve zarûrî olan bu politika, bâzı ricâlce pek nâhoş bir tebaiyete kadar kaydırılmış; dâhildeki icraat bile bu devlet sefîrlerinin teklîfleriyle yapılmağa başlanmıştır. "Islahat" nâmı ile, ecnebî devletlerce teklîf ve Bâbıâli'ce tatbîk edilen bu icraat, koskoca devleti ayakta tutan büyük mânevî ve maddî mesnedleri sarsmış ve Türkiye, ilerleme terâneleri arasında, çözüntüye uğrayan bir diyâr haline gelmiştir. Bu sebeple Osmanlı ricâli siyasî muvâzeneden istifâde ederek, büyük bir toparlanma ve kuvvetlenme hamlesine girişememişler; sâhip oldukları garip zihniyet yüzünden, bunda kaabiliyet de gösterememişlerdir. Bu muvâzeneden istifâde ile devleti, mevcûdiyetini muhâfazaya imkân verecek bir kudrete kavuşturmaya, iktisadî ve siyasî noktadan aleyhte işleyen ecnebî nufûzunu kaldırmağa çalışan Sultan Azîz metodu, Londra tesirinde bulunan

pek âdî bir vüzerâ komplosuna mâruz kalmıştır. 1870'den sonra vukua gelen beynelmilel siyasî değişiklik, Türkiye üzerindeki batı müdâhalesini azaltmış; bu sebeple Sultan Azîz, kendi kuvvetlenmesine imkân verecek, bîtaraf ve millî bir siyaset tâkibine başlamıştır. Türkiye için her cihetten bir kuvvetlenme ve toparlanma devri olarak görünen bu kısa süre, pek fazla devam etmemiş; Rusya ile anlaşma gibi boş bir töhmetle, "İngiltere'nin teşvîkine ve hattâ belki de muâvenetine mazhar olan" vüzerâ kliği, pek kötü netîceler veren bir hal' fâciasını sahneye koymuşlardır. Bu suretle, millî müesseseleri ihyâ ve devleti kuvvetlendirme maksadına mâtuf bu bîtaraflık politikası, fecî bir darbe yemiştir. "Londra politikasına yarayan bu inkılâp", İngiliz ricâlinin adem-i tasvîbi netîcesinde Berlin Memorandumu'nu netîcesiz bırakmış; Osmanlı ülkeleri ve tebeası üzerindeki Rus-İngiliz çekişmesini pek fazla hızlandırmıştır.

Bu sırada Rus subay ve gönüllüleri tarafından desteklenen Sırbistan âsîleri, fecî bir mağlûbiyete uğramışlar ve Bâbıâli, Belgrad hükûmetine sulh şartlarını bildirmiştir. Bütün Avrupa kabîneleri, bunun ağır olduğuna hükmetmişler; Çar ise, panislavist cereyanın yaptığı geniş propaganda yüzünden, muhârebe sath-ı mâiline girmiştir. Avusturya'nın Türkiye lehinde bulunmasından çekinen Alexandre, François Joseph'e Balkan yarımadasını müştereken işgâli teklîf etmiş ve Bosna-Hersek'te gözü olan Viyana hükûmetini, bununla tatmîn edeceğini düşünmüştür. İmparator Joseph, vahîm netîceler verebilecek bu dâvet üzerine gerilemiş; İngiltere hükûmeti ise, pek fazla endîşe duymağa başlamıştır.

İstanbul'da, bu sırada bir saray inkılâbı daha olmuş; Sultan Murad tahttan indirilerek Abdülhamîd Han'ın cülûsu vukua gelmiştir. Bâbıâli ise, Avrupa devletlerine yolladığı bir izahnâmede, istenilen bütün ıslahatı içine alan Kaanûn-ı Esâsî ilân edeceğini bildirmiş; fakat "bu şaka, bütün kabînelerce pek nâhoş görülmüş"tür. Bâbıâli'nin başında bulunan hal' kiliği, devletlerin çok köklü siyasî ve iktisadî menfaat mücâdelesinin, göstermelik ve çerez taleblerini hakîkî arzular gibi görmüş ve bunları içine alan bir kâğıt ilân edilirse işin mayna olacağını zannetmiştir. Halbuki bu ilân, Driault'a göre "Çar'ı üzmüş; kendisi ile istihzâ addetmiş"tir. Kendisi için Avrupa siyasî vasatını da müsâit gören Çar, sefîri vâsıtasıyle, Bâbıâli'ye meşhûr ultimatomunu vermiş ve Osmanlı hudutlarına asker yığmağa başlamıştır.

Bu kat'î ve sert vaziyet, bütün Avrupa'da şiddetli bir heyecan doğurmuş; Disraeli, Gladstone muhâlefetine rağmen, Akdeniz filosunun Çanakkale ağzına gitmesi emrini vermiş ve harbcûyâne bir nutuk irâd etmiştir. "Bir ultimatom lâkırdısı edildi." diye istihfafkâr bir edâ ile söze başlayan Başvekil, "Bunu kabîh gördüğünü, dünyâda İngiltere kadar harbe hazır hiç bir millet

bulunmadığını, bir kere muhârebeye başladı mı, birbiri arkasına iki-üç savaşa girişmekte tereddüt göstermiyeceğini" ifâde etmiştir.

Ertesi günü Çar, buna Moskova asîllerine hitâben yaptığı bir konuşma ile cevap vermiş ve "Rusya'nın Türkiye'den istediği teminâtı, Avrupa yardımıyle elde edemezse, tek başına hareket etmeğe kararlı olduğunu" ilân etmiştir.

Siyasî hava gittikçe sertleşmek istidâdı gösterdiği sırada Çar, yeni bir beyanda daha bulunmuş ve "maksûdunun, hâmisi bulunduğu hıristiyan ahâlinin mukadderâtını ıslahtan ibâret olduğunu, fütûhât ve istilâ fikri taşımadığı gibi, muhârebe arzûsunda da olmadığını" ifâde ederek, İngiltere'yi tatmîn gayretini gütmüştür. Eski beyânından bir kaç gün sonra vukua gelen bu yumuşama, havayı biraz yatıştırmış; İngiltere, meselenin Paris Muâhedesi'ni imzalayan devletlerin mümessillerinden mürekkep bir konferansta görüşülmesi teklîfinde bulunmuştur. Bu teklîf kabul edildiğinden, devletler murahhasları Aralık başından itibâren İstanbul'a gelmeğe başlamışlardır.

İngiliz başvekili, yakın arkadaşlarından Lord Salisbury'yi devletini temsille vâzifelendirmiş ve Berlin'de temaslarda bulunarak, "Şark meselesi"nde müşterek harekette anlaşılmasını istemiştir. Salisbury, Berlin'de Bismarck'la temas etmiş ve ona ıslahat için Bâbıâli'ye zaman verilmesinin lüzumlu olduğunu, bu yapılmadığı takdirde, vuku bulacak zorlamanın tek başına Rusya tarafından değil, bütün Avrupa'ca icrâ edilmesi gerekeceğini söylemiştir. Rusya'nın münferid müdâhalesinin, Avrupa'daki siyasî muvâzeneyi ihlâl edebileceğini, bunun doğuracağı netîcelerin bütün batı devletlerini düşündürmesi lâzım geldiğini de ifâde etmiştir. Lâkin Alman başvekili, Bulgaristan'ın Rusya tarafından işgâlinin kendisine meşrû göründüğünü; II. Alexandre'ın mâkul ve mûtedil davranacağını, onun hırsından korkmanın yersiz olduğunu bildirmiştir.

Bu mülâkattan bir kaç gün sonra İmparator Guillaume, îrâd ettiği umûmî bir nutukta, Almanya'nın şark buhranında garazdan ve ivazdan uzak bir politika tâkip ettiğini, iki komşusu olan Rusya ve Avusturya ile dostluğu devam ettirmek gâyesinden başka bir emel taşımadığını beyân etmiş ve böylece Petersburg'un 1870'deki tarafsızlık cemîlesine, aynı ile mukaabele edeceğini açıklamıştır. Prens Bismarck ise biraz sonra bunu tamamlamış ve kendi nazarında "Şark meselesinin Pomeranyalı bir neferin kemiklerine bile değmiyeceği" lâf-ı meşhûrunu söylemiştir. Almanya'yı yanına çekmek isteyen İngiltere'nin teşebbüsü muvaffak olamamış ve Salisbury, pek endîşeli bir halde, İstanbul'a gelmiştir.

Aynı sırada Almanya Baron Werther'i, Avusturya-Macaristan Kont

Zichy'yi, Fransa Burgonya dükü Chaudordy'yi, İtalya Kont Corti'yi, Rusya da General İgnatiev'i göndermiştir. Böylece Haliç Tersânesi'ndeki Bahriye Nezâreti'nde müzâkerelere başlanmış; önce Türkiye'nin, Konferans'a girip girmiyeceği meselesi münâkaşa edilmiştir. İngiltere müsbet, Rusya menfî görüşü müdâfaa etmiş; bu sebeple ikisi ortası bir karar verilmiştir. Buna göre, "düvel-i muazzama" denilen 6 büyük devlet, Bâbıâli'ye tevdî edilecek program üzerinde anlaşmaya varacak, Osmanlı temsilcileri ise daha sonra, murahhaslarla müzâkereye kabul edilecekti. Bu şekilde hareket edilmiş ve İngiltere ile Rusya arasında, hemen her meselede çıkan zıt fikirler sebebiyle de programın tanzîmi gecikmiştir.

Devletler kendi aralarında yaptıkları bu konuşmalarda, Sırp ve Bulgar-lar'la meskûn vilâyetlerde "ahâlinin hükûmet işlerine daha ziyâde iştirâki, müslümanlarla hıristiyanların mutlak müsâvâtı ile mahallî ve idârî bir muhtariyet" üzerinde durmuşlardır. Engelhardt, "İngiltere'nin idârî muhtariyetten maksadının, bu Osmanlı vilâyetlerini bir prenslik hâline getirmek olmadığını, yalnız Lübnan ve Girit'tekine benzer bir tanzîmat istediğini" yazmaktadır.

Bu suretle cereyan eden müzâkereler netîcesinde, bir vilâyet olarak birleştirilen Bosna-Hersek ile Sofya ve Tırnova merkez olmak üzere iki büyük kısma ayrılan Bulgaristan için nizâmnâmeler tanzîm edilmiştir. Bunlardan Bosna-Hersek için yapılanında, esas idârî ünite olarak nâhiye kabul edilmiş; başına, ahâli tarafından seçilen bir meclisin 4 seneliğine seçtiği bir müdîr konmuş; sancak mutasarrıflarının, tıpkı müdirler gibi halkın mezhebinden olması şart koşulmuş; vilâyetin idâresi himâyeci devletlerin muvâfakatıyle Bâbıâli tarafından, 5 sene için tâyin olunacak bir vâliye verilmişti. Merkezde bir vilâyet umûmî meclisi teşkîl olunmuş; bunun beşte ikisi müslüman, aynı miktar ortodoks ve beşte bir katolikten oluşması kararlaşmıştı. Sulh mahkemelerinin nâhiye reîsleriyle müşâvirlerinden, bidâyet mahkemelerinin vâli tarafından tâyin olunan azledilemez hâkimlerden, istinâf'ın ise "düvel-i zâmine süferâsının inzimâm-ı muvâfakatlarıyle" Bâbıâli tarafından, azli kaabil olmamak üzere teşkîli, jandarmanın, nüfûsa göre cemaatlerden toplanması dikkate alınmıştır. Bulgaristan hakkındaki nizâmnâme projesi de hemen hemen aynı hükümleri ihtivâ etmiş; yalnız vâlinin hıristiyan olacağı bilhassa zikredilmiştir. Bütün bu ıslahatın tatbîkine beynelmilel bir komisyonun nezâret etmesi düşünülmüş ve bir sene müddetle, emrinde 5 bin Belçika askerinin bulunması, teminat olarak görülmüştür.

Tersâne Konferansı, Osmanlı Devleti'ni temsîlen Hâriciye Nâzırı Safvet Paşa ve Berlin sefîri Edhem Paşa'nın iştiraki ile resmen başlamıştır (23 Aralık 1876/6 Zilhicce 1293).

Buna mukaabil Bâbıâli, kat'î cevap verilmesinden çekinmek isteyen umûr-dîde ricâlin rağmına ve sadrâzam olan Midhat Paşa'nın tensîbiyle, tamâmen garip bir yola girmiş ve aynı gün Kaanûn-ı Esâsî'yi ilân etmiştir. Midhat'ın başında bulunduğu klik böylece, bütün Avrupa'ya karşı "Bir kaç vilâyette tatbîki arzû edilen mahallî imtiyazların ne ehemmiyeti var, bütün Osmanlı ülkesi baştanbaşa hürriyete kavuşarak ıslah edilecek." demek istemişlerdir. Driault, alaylı bir lisan kullanarak "Ecnebîler hep ıslahat icrâsını talep ediyorlardı, halbuki Pâdişah en ziyâde hürriyete sâhip bütün Avrupa anayasalarından daha serbest bir Kaanûn-ı Esâsî bahşediyordu; bundan daha iyi bir şey olabilir miydi?" demekte, fakat "Konferansın bu komediye ehemmiyet vermediğini" yazmaktadır. Nitekim Avrupa'daki bîtaraf siyasîlerin kanaatlerinin de bu olduğu nakledilmiş, bunun "bir oyun, bir göz boyacılığı, nâhoş bir şaka" olarak vasıflandırıldığı söylenmiştir. Tersâne Konferansı'nda bulunan ecnebî murahhasları bile "çocuk oyuncağı" tâbirini kullanmışlar ve Osmanlı Devleti'nde parlamenter bir nizâmın kurulduğunu bildiren Kaanûn-ı Esâsî, ilân ediliş tarzı itibariyle de pek gülünç görülmüş ve itimadsızlık vücûda getirmiştir.

Kaanûn-ı Esâsî ilânı, Konferans üzerinde aleyhte olmaktan gayrı bir tesir husûle getirmemiş; memleket dâhilindeki akisleri de Türkiye'nin büyük felâkete doğru dolu dizgin gidişine sebep olmuştur. Midhat Paşa, girdiği yeni rolde ciddî bir devlet adamlığından pek uzak hiffetler göstermiş; icrâsını teşvîk ettiği büyük nümâyişlerde halkı tahrîk edici palavralar savurmağa başlamıştır. Dışta ve içte en büyük adam olarak görünmek sevdâsına kapılan Paşa, dâima akıldan uzak bulunan nümâyişçi kalabalıkların sürüklemesine kapılmış; muttasıf olduğu kibir ve nahvet bir kat daha artmış ve artık pusulayı tamâmen kaybetmiştir. Cevdet onun "muhârebe arzusunda bulunduğunu, efkâr-ı nâsı bu yola sevkettiğini, Kaanûn-ı Esâsî ilân edilince âlemin muvâzenesinin de değişeceğini sandığını, bunun bir hayâl-i şâirâne olduğunu" yazmaktadır. İşte devletlerin teklîfleri, bu hâlet-i rûhiyeye ve düşünceye sâhip bir sadrâzam tarafından reddedilmiştir.

Engelhardt "Bulgaristan ve Bosna-Hersek hakkında, Konferans teklîflerinin, Girit ve Lübnan'da tatbîk edilene benzediğini ve istiklâl fikrinden epeyce uzak olduğunu" yazmakta ve "Osmanlı hükûmeti bunun kısm-ı âzamını, bilhassa sefîrlerin tasvîbi, komisyonun müdâhalesi ile alâkalı olanlarını reddetti; bu meselede gösterdiği inad ve ısrar, ya Avrupa kabîneleri arasındaki zıddiyete hükmetmesine, yahut İngiltere'nin esas kanaatinin başka olduğunu zannettiğine hamlolundu; hattâ mukaavemet için Londra'dan gizli tâlimat ve teminât aldığından bile şüphe edildi." demektedir.

Tersâne Konferansı bir aya yakın sürmüş ve Osmanlı murahhaslarının

Kaanûn-ı Esâsî'ye istinad ederek verdiği red cevapları, ecnebî murahhaslarınca saded hârici görülmüş; Rusya ise zâhiren hakkın kendi tarafında olduğu intibâını uyandırmak için, taleblerini nisbeten hafifletmiştir. Bu davranışı, biraz da Bâbıâli'nin redde ısrarının, Londra'dan teşvîk gördüğü şüphesine kapılmasmdan doğmuştur. Bu sebeple uzun müzâkerelerden sonra cüz'î tâdilâtla ikinci bir program hazırlanmıştır. Buna göre, Karadağ ve Sırbistan için istenilen arâzî tevsîi ileriye bırakılmış; Bosna-Hersek'e vâli tâyininde ancak 5 sene için düvel-i muazzamaya danışılması, Bulgaristan'ın ikiye taksîminden ferâgat edilmesi, jandarmanın münhasıran hıristiyan olmaması, Slavca gibi Türkçe'nin de kullanılması kabul edilmiştir. Konferans, teklîf edilen ıslahatın üç ay içinde yapılmasını, beynelmilel kontrol komisyonunda Türkiye'nin de bir vekil bulundurmasını kararlaştırmış ve bunu 15 Ocak'ta Bâbıâli'ye bildirmiştir.

Birinci Meşrûtiyet'in İlânı; Bunun Sebepleri ve Münâkaşası; Kaanûn-ı Esâsî'nin Millî ve İctimâî Hukuk Telâkkîsine Oturtulamaması; Midhat Paşa'nın Meşrûtî Rejimin Ecnebî Himâyesi Altına Alınması Husûsundaki Garib Gayretleri; Kaanûn-ı Esâsî'nin Aceleye Getirilmesi; Sadrâzamın Akıl Almaz Şekildeki Harb Taraftarlığı

Rusya'ca, Osmanlı Avrupası'nm bâzı bölgelerinde yapılması istenilen ıslahat taleplerini tesbît maksadıyle Paris Muâhedesi hükümlerine istinâden toplanan Tersâne Konferansı'nın, Türkiye'nin de iştirakiyle resmen açıldığı gün, Kaanûn-ı Esâsî de ilân edilmiştir (23 Aralık 1876/6 Zilhicce 1293). Yapılan merâsimde hazır bulunan Abdurrahman Şeref bunu şöyle anlatmaktadır:

"Bâbıâli'nin deniz cihetindeki arsaya, Şûrâ-yı Devlet Dâiresi'nin balkonu önüne bir kürsî konmuş idi; hatt-ı hümâyûn vürûdunu intizâren bir çok halk birikti. Hava yağmurlu idi. Abd-i âciz erken gidenlerden idim ve kürsinin yanında idim. İzdiham dolayısiyle itilip sürülmekten ve şemsiyelerin müsâdemesinden hâzırûn hayli rahatsız oldu. Mâbeyn başkâtibi Saîd Bey hatt-ı hümâyûnu getirdi ve âmedci Mahmud Celâleddin Bey okudu. Müteâkiben Midhat Paşa Cenâb-ı Hakk'a hamd-ü senâ ve zât-ı şâhâneye teşekkür ve hayır duâ etti... Toplar atılarak izhâr-ı şâdî kılındı. (O sırada) Rusya'nın âmâlini teskîn etmek ve harbin

önünü almak için, İngiltere'nin teşebbüsü üzerine düvel-i muazzama murahhaslarından mürekkep İstanbul'da bir konferans akdolunmuştu... İlk yevm-i ictimâda Kaanûn-ı Esâsî'nin ilânıyla top sesleri gümbürdeyince Hâriciye Nâzırı ve Osmanlı murahhası Safvet Paşa 'Efendiler! Bu top sadâları zât-ı hazret-i Pâdişâhî'nin millete îtâ eylediği meşrûtiyetin ilânını ihbâr ediyor. Altıyüz seneden beri devam eden bir usûl-i hükûmet bu anda tebeddül eyliyor ve akvâm-ı Osmâniye'nin saâdet-i hâli için bir devr-i cedîd açılıyor. Fî-mâbâd Şark meselesini kapayacak tabiî ve müessir bir tedbîrdir.' cümlelerini îrâd etmiş idi."

Tabiî bu hareket, çok çeşitli menfaatler güden ecnebî murahhaslar üzerinde hiç bir tesir hâsıl etmemiş, hattâ câlî ve sun'î bir gösteriş addedilmiş; Osmanlı murahhasına da sadede gelmesi bildirilmiştir. Kaanûn-ı Esâsî'yi, devletlerin müşterek teşebbüsünü akamete uğratmak, Rusya'nın taleplerini hiçe indirmek için, sihirkâr bir çâre olarak gören Sadrâzam Midhat Paşa, bunun murahhaslar üzerindeki tesirinin ne olduğunu, Bâbıâli'ye dönen Hâriciye Nâzırı'ndan "Ne dediler, ne dediler?" diye tehâlükle sormuş; "Ne diyecekler? Çocuk oyuncağı dediler." cevâbını almıştır.

Kaanûn-ı Esâsî ilânına dâhilî ve hâricî olarak iki mühim sebep gösterilmekte ve bunun birincisinin dahi ikincisine açıkça bağlı bulunduğu göze çarpmaktadır. Abdurrahman Şeref'e göre, dâhilî sebebin en mühimi, Jön-Türkler'in fikirlerinin propagandasını yapan ve o sırada "Mekteb-i Harbiye nâzırı bulunan, tab'an hırçın ve becerikli, sertliğinden dolayı talebe arasında Sarı Çapar nâmıyle mâruf; kitâbet ve târîh-i umûmî muallimliği ile iştigâl ve tefeyyüz eyliyerek, büyük harb kumandanlığına lâzım olan fünûn, tecrübe ve iktidârı iktisâb edememiş" olan Süleyman Paşa'nın ısrarıdır. Son Osmanlı vak'anüvisinin bu iddiasında bir isâbet yoktur. Çünkü bu paşa, Sultan'a verilen 20 kadar kaanun projesinden birini kaleme almış olmasına rağmen, o sırada İstanbul'da değildir ve hal' komplosunda gösterdiği mahâreti, düşmana karşı da ibrâz edip edemiyeceği husûsunda tecrübe edilmek üzere, Sırbistan cephesine gönderilmiştir. Bu sebeple, Süleyman Paşa'nın, saf bir zanna dayanan arzûsundan başka bir tesir ve nufûzu yoktur. Buna mukaabil, hal' grubuyla, bunlara bağlı bâzı "sâdedilân", başlarında Midhat Paşa bulunduğu halde, Constitution kaanûnunun ilânıyle her şeyin düzeleceğine kaanidirler. Bizzat *Tabsıra-ı İbret* nâmındaki hâtıratında, Paşa'nın ne derece pâyânsız bir safdillikle bunu kabul ettiği, hattâ Avrupa'daki teknik terakkîyi dahi bu kaanunun netîcesi olarak mütâlaa ettiği görülmektedir. Bu pek safça telâkkîlerin, tıpkı Tanzîmat ve Islahat Fermanlarının çıkarılmasında olduğu gibi, Londra ricâlinin telkîn ve ısrar ettiği taleplerin garnitürü rolünü oynadı-

ğı anlaşılmaktadır. Nitekim ilânın pek aleyhinde bulunan ve onu "cism-i devlet için çok muzır" gören Rüşdî Paşa, "Eğer teklîfât-ı hâriciye sırasında böyle bir şey gösterilmek mecbûriyeti olmasaydı, Kaanûn-ı Esâsî'ye muvâfakatimin ihtimâli yoktu." diyerek, bu dış sebebi îzâh etmektedir.

Cevdet ise, Kaanûn-ı Esâsî müzâkerelerinde "Sadrâzam Rüşdî Paşa, Midhat'ın efkârına mu'teriz olduğu halde, İngilizler'in hâtırlarına riâyeten, ona bir şey demeyip dâima bizi ileri sürerdi." diye yazmakta ve Londra siyasîlerinin bu meseledeki tesirlerine ışık tutmaktadır. Abdurrahman Şeref de, Kaanûn-ı Esâsî ilânı ile Meclis-i Meb'ûsân'ın açılmasının "fevâid-i mülkiyeden ziyâde düvel-i mütehabbenin ve husûsiyle İngiltere'nin hoşuna gitmek mülâhazasına mübtenî idüğü de ayrıca şâyân-ı kayd-ü tezkârdır." demektedir. Aynı müellif bunun içte ve dışta uyandırdığı intibâı da şöyle anlatmaktadır:

"Dâhildeki tesiri gençler ve safdillerce hâsıl oldu; ama hâricde ihtiyat ile telâkkî olundu. Gorçakof 'Maymun mukallidliği' tâbir etmişti. İngiliz matbuatı, tatbîkindeki müşkilâta dâir uzun makaalât ve mütâlaat neşrediyorlardı. Aklımız bir karış yukarıda gezen bizler de onları techil eyliyor idik. Bir gün Mekteb-i Sultânî müdîr-i sânîsi mösyö Grane ile görüşüyor idim. Târih muallimliğinden yetişmiş olan bu ihtiyar bana 'Geçirdiğiniz devr-i istihâlede usûl-i cedîdeden tevellüd edecek sarsıntılara memleketinizin hayırlısı ile tahammül edebilmesini temennî ederim. Zirâ bu nevi inkılâblar, me'lûf olmayan milletlerde gayr-ı kaabil-i iktiham ve tezelzülât husûle getirir.' demişti. Ben ise ihtiyar muallimin sözlerine kulak bile asmadım. Çünki Kaanûn-ı Esâsî'nin ilânıyle memleketimiz, târihte okuduğumuz İngiltere gibi oldu zehâb-ı tâmında idim.'

Maâlesef bu "zehâb-ı tam" yâhut itikad-ı bâtıl, memleketimizde günümüze kadar gittikçe şiddetini artırarak devam eden garip, fakat pek faydasız ve tehlikeli bir sârî hastalığın da ilk tezâhürüdür. Nitekim Engelhardt "Bir Kaanun-ı Esâsî yazılıverince bir çok asırlarda vücûda gelebilecek şeylerin hepsi hallolunacak zannolunuyordu." diyerek, bâzı ricâle ârız olan sâdedilliğe işâret etmekte ve Sultan Azîz zamanında neşrolunan yeni bir Jön-Türk beyannâmesinde de Rus taleplerine karşı koymak için, bunun en kuvvetli tedbîr olarak görüldüğünü kaydetmektedir. E. Driault da "Bu buhranlı zamanda müslümanlardan bâzılarının, Avrupa'ya tarziye vermek yollarını araştırdıklarını, bunun için de bir meşrûtiyet rejimi tasavvur olunduğunu" yazmaktadır. Cevdet ise "Midhat Paşa ve tarafgirânı olan bir gürûh budala, Kaanûn-ı Esâsî ilân olunduğu gibi âlemin muvâzenesi değişerek, artık Rusya'nın etvâr-ı tahakkümkârîsine mahal kalmaz zannederlerdi; bu ise bir

hayâl-i şâirâne olup bizim hükûmetimizi hâl-i meşrûtiyete koymamızın Rusya hakkında bir günâ tesiri olmadığı cihetle, Rusyalu tedârikât-ı harbiyesini ikmâle bir mertebe daha ziyâde sa'y etmekte idi." demektedir. Mahmud Celâleddin Paşa da, "Midhat'ın bunun tesis ve ilânını teklîfât-ı hâriciyenin hüsn-i indifâına çâre-i müessir addeylediğini, teklîfâtın reddinde devletler murahhasları ıskat olunur me'mûlünde bulunduğunu" yazmaktadır.

Bütün bunlardan anlaşıldığına göre, Kaanûn-ı Esâsî ilânı, bir kısım ricâlce, hâmilerimiz hâline gelen garb devletlerinin, hıristiyan tebeamız için istediği ve haktan ziyâde bir imtiyaz olarak görülmesi icâp eden taleplerini temin ve garanti etmek maksadıyle ortaya konmuş demektir. Bununla elde edilmek istenen şey de Türkiye'nin Rusya karşısında yalnız bırakılmaması ve siyasî himâyemizin batılı devletlerce teminidir. Bu dış yardım sebebi yanında, Midhat Paşa'nın "atabek-i saltanat" hüviyetine bürünmek istemesi gibi, ihtirastan doğan bâzı şahsî tasavvurlar dahi vardır. Cevdet bu arzuları da "Kaanûn-ı Esâsî sâyesinde Midhat Paşa, kendini azilden masûn sayıp, taraf-ı saltanata karşı pek ağır davranır oldu." cümlesiyle anlatmaktadır.

Görülüyor ki, Midhat, kendisine örnek ittihaz ettiği Tanzîmat mübdîinin rolünü aynen oynamak istemekte, tıpkı onun gibi İngiliz arzularının yegâne tâkipçisi olursa, hem dâhilde, hem de hâriçte muvaffak olabileceğine kaani bulunmaktadır. Kaanûn-ı Esâsî'nin ilânı da hem İngiltere'de, hem de Avrupa efkâr-ı umûmiyesinde iyi bir intibâ uyandırılacağını temin eden Londra siyâsî mahfillerinin telkînleriyle ortaya konmuş görünmekte ve bunun altında da, tabiî ki onların çok çeşitli dış menfaatleri yatmaktadır. Midhat Paşa ve etrafının telkînlere kapılmadaki saflıkları ve şu tedbîrlerinin müessiriyetine îmânları o kadar büyüktür ki, umûrdide ricâlin bütün îkazlarına kulak tıkamışlar ve tuttukları yolda gâyet körce ilerlemişlerdir. İşin garibi, yabancı devletlerin Bulgaristan ve Bosna-Hersek'teki, bölgevî ıslahat teklîflerine, "Bu bir mânâ ifâde etmez, biz bütün memâlik-i Osmâniye'deki hıristiyan tebeaya sizin istediğinizden çok daha fazla hak ve hukuk bahşediyoruz." iddiasıyle karşı çıkılmış ve bu davranış da onlarca hafiflik ve oyun olarak vasıflandırılmıştır.

Tersâne Konferansı, bir taraftan Bulgaristan ve Bosna-Hersek'in istiklâline hazırlık olarak görülmüş, diğer taraftan da devlet hâkimiyetine gölge düşürücü addedilmiştir. Engelhardt bunun eyâletlere istiklâl temin etmek maksadından uzak olduğunu söylemekte, Osmanlı Devleti'nde Lübnan ve Girit gibi benzerleri olduğunu da kaydetmektedir. İsmâil Hâmi ise "Bu adamlar böyle bir nokta-i nazarı ortaya atarken Girit, Sisam ve Lübnan sû-i misâllerinin esâsen ortada mevcut olduğunu her halde hiç düşünmemiş olacaklardır." hükmünü çıkarmaktadır. Midhat Paşa ve taraftarları, ecnebî dev-

letlerin, üzerlerinde ayrı ayrı nufûz kurdukları Osmanlı hıristiyan cemaatlerine daha fazla imtiyaz temini için giriştikleri yarışmada, Bâbıâli'nin yegâne merci ve hakem olarak sâhip olduğu avantajları da görmezlikten gelmişler ve bunların hepsine şâmil olarak, Avrupa'daki emsâllerinden daha serbest bir Kaanûn-ı Esâsi'yi ilân edivermekle, Şark meselesinin halledileceği zehâbına kapılmışlardır. Böylece Avrupa devletlerinin taleplerine tekaddüm etmeyi düşünmüşler; alelacele ve gürültülü bir şekilde Kaanûn-ı Esâsî'yi ilân etmişlerdir. Hâriciye Nâzırı Safvet Paşa'nın Konferans'ta, hıristiyan tebeaya geniş haklar bahşeden bu kaanunun muhtevâsı ve tatbîkinden şüphe edilmemesi hakkında verdiği teminât da pek nazara alınmamıştır. Engelhardt bu hususta "Avrupa bu kaanuna nazar-ı emniyetle bakamadı, daha ihtiyatkârâne, daha mütevâzıâne davranılmış olsaydı, ihtimâl ki, efkâr-ı umûmiyede bu derece şüphe husûle gelmezdi." demektedir. Avrupa devletlerinin bu şüphesi, nufûz kurdukları Osmanlı hıristiyan tebeası üzerindeki müdâhale ve tesirlerini yitirecekleri endîşesinden doğmuş görünmekte, kendileri için tabiî bir menfaat zarûreti olarak mütâlaa edilmesi îcap etmektedir.

En büyük silâhının bir tesir husûle getirmediğini gören Midhat Paşa ise, havalarda uçmaktan vazgeçip kendini toplayacağı yerde, inadında ısrar ederek, çok daha berbad bir teşebbüs için, husûsî kâtibi meşhûr Odyan Efendi'yi, bir "memuriyet-i mahsûsa" ile Londra'ya göndermiştir. Nîk-ü bed'i farketmez, pek zavallı bir Midhat Paşacı olan ve Kaahire'de bir sürü yâvelerle dolu kitaplar neşrederek Jön-Türklük yapan Ahmed Sâib, *Abdülhamîd'in Evâil-i Saltanatı* nâmındaki eserinde bu "memuriyet-i mahsûsa"yı şu şekilde anlatmakta ve "şecaat arzetmekte"dir:

> *"Odyan Efendi, İngiltere Hâriciye Nâzırı Lord Derby ile mülâkata muvaffak olup, Lord cenâblarına bu defa Devlet-i Aliyye idâresine vaz' olunan Kaanûn-ı Esâsî, hıristiyanların âsayiş ve hukuklarını daha ziyâde temin edeceğini ve Devlet-i Aliyye de bu idâre-i meşrûtayı muâhede-i beyne'd-düvel şekline koyabileceğini ve bu hususda hükûmetler tarafından taleb olunacak teminâtın ne şekil ve surette olursa olsun, Bâbıâli rızâ göstereceğini beyân ve binâenaleyh Konferans'ın Rumeli ıslahatı hakkında vereceği karar bîhûde olacağını anlattı. Lord Derby, Odyan Efendi'nin ifâdâtını kemâl-ı dikkatle dinleyip hâlen kat'î bir cevab vermediyse de Kaanûn-ı Esâsî meselesi, Devlet-i Aliyye'ye âid dâhilî bir iş olup, bu hususa Avrupa hükûmetlerinin müdâhale edemiyeceklerini, bir kaç gün sonra Odyan Efendi'ye söyledi."*

Maalesef tatlı su vatanperveri olan bu müellif bozuntusu, Lord'un şu cevâbını "mûcib-i teessüf" görmekte ve Paşasının "Kaanûn-ı Esâsî meselesi-

ni devletler arası bir muahede şekline koymak sûretiyle devamını temin etmeyi istediğini" yazmaktadır. Bu husus, dâhilî rejimin tatbîkatını tamâmen dışarıya bağlamaktır ki, şu takdirde, devlet istiklâlinden bahsedilmesine dahi imkân yoktur. Paşa'nın düpedüz hıyânete kadar uzayan bu safderûnluğu, her türlü hudûdu aşmış ve bu gizli teklîf, İstanbul Konferansı'na bile getirilmiştir. Sir Henry Elliot, hâtırat kılıklı risâlesinde bundan bahsetmekte ve:

> *"Kaanûn-ı Esâsî'nin ilânını, düvel-i ecnebîye tarafından icrâsı talep olunan ıslahatı câmi' olduğu cihetle, Konferans'a resmen teblîğ edilmesini, o vakit Midhat Paşa teklîf etmiş idi... Paşa'nın bu teklîfi kabul olunsa idi; devletler, Kaanûn-ı Esâsî'nin hâvi olduğu şerâitin mu'teber tutulacağına dâir, muâhedenâmeye benzer bir vaad istihsâl ederek, bunun icrâsını taleb etmeğe hak kazanmış olacağından, Abdülhamîd bunu iptal edemez idi. Ne çâre ki, Midhat Paşa'nın teklîfini Konferans kabul etmedi."*

demektedir.

Görülüyor ki, Rumeli'deki iki eyâlet hakkında yapılması istenilen ıslahatı ve buraya tâyin edilecek bâzı idâreciler hakkında sefâretlere danışılmasını, devletin istiklâline aykırı görenler, bundan çok daha kerîh bir tebaiyet şenîasını tasvip ve teklîf etmekten dahi çekinmemişlerdir. Gerçi bunun Türkiye'de, Tanzîmata kadar uzayan bir mâzisi vardı. Devletin en köklü müesseselerinin inkılâp çılgınlıkları ile geniş bir tahrîbe uğraması, Osmanlı ülkesini dâhilî kavgalara pâyân bir memleket hâline getirmiş; hükûmet, basit bir vâlisine karşı, imzaladığı muâhede ile âdeta Petersburg nufûzuna girmiş; bunun Avrupa muvâzenesini haleldar edeceğinden çekinen 5 devlet, Bâbıâli'ye bir nota vermiş; şunun netîcesinde ise Tanzîmat Fermanı neşredilmişti. Bu fermanla Reşîd Paşa, yapılacak nizâmlamaları "düvel-i mütehabbenin şehâdetine", yâni bir nevi kefâletine istinâd ettirmişti. Fakat bu, Türkiye tarafından kabul edilen tek taraflı bir beyandı ve açık yerleri çoktu. Islahat Fermanı ise, Paris Muâhedesi'ne girmiş; o zaman sağ olan Reşîd Paşa, bunun "hukuk-ı akdiye" hâline getirilmesinden dolayı, Âlî Paşa'yı pek fazla tenkîd etmiş; ecnebîlerin müdâhalesine sebep olacağını söylemişti. Bununla berâber bu muâhedede, Türkiye dâhilî işlerine müdâhale edilmemesine dâir, bostan korkuluğu mâhiyetinde bir madde de yer almıştı. Ali Sâib'in ve Elliot'un ifâdelerinden anlaşıldığına göre, devlet için Midhat'ın yapmak istediği şey, bütün bunlardan da fecî bir "adem-i istiklâl" rejimi idi. Bu teklîfin kabûlünü, zâten istediklerini yaptıran ve Bâbıâli üzerinde büyük nufûz sâhibi olan İngiltere, kendisi için pratik ehemmiyette görmemiş, Rusya'ya pek çok müdâ-

hale sebebi hazırladığından korkmuş, belki de dâhilî reaksiyonlardan çekinmiş ve Şark meselesinin pek fazla karışık hâle geleceğinden endîşelenmiştir. Rusya karşısında, İngiliz yardımını temin etmeğe mâtuf olan bu eblehlik örneği Midhat Paşa teklîfi, işte bu sebeplerle kabul edilmemiş görünmektedir.

Lord Salisbury Tersâne Konferansı kararlarının reddedilmemesini, İngiltere'nin fiilen yardımda bulunamıyacağını bizzat Pâdişah'a arzetmiş; ayrıca Midhat'a yazdığı bir mektupta da muhârebe çıkarılmaktan çekinilmesini tavsiye etmiştir. Fakat Kaanûn-ı Esâsî'nin sihirkâr tesirine kaani olan, bu hususta bizzat tahrîk ve teşvîk ettiği nümâyişçi kitleler ve kalabalıkların, lehindeki tezâhürleriyle büsbütün şaşkına dönen Midhat Paşa, memleketi ve kendini mukadder âkıbete doğru sürüklemiştir.

Midhat'ın büyük ümitler bağladığı bu Kaanûn-ı Esâsî, ictimâî ihtiyaç ve zarûretlerden doğmamış; hazırlanışında pek acele edilmiş ve dolayısiyle kifâyetsiz bir vesîka mâhiyetinde görünmüştür. İctimâî hukuk nokta-i nazarından yetersizlik arzetmiş; cemiyetteki adâlet duygusuna ve değişmez hak ölçülerine oturtulamamış; Tanzîmat'tan beri gelen ve pek mübtezel bir taklitçiliğe kadar varan gayrı millî kaanun ve müesseseler çığırının yeni bir nümûnesini teşkîl etmiştir. Osmanlı Devleti, tâ başından beri, hukuka ve adâlete çok büyük ehemmiyet vermiş ve kendisini, dâima hukûkî kaaidelerle bağlı bir varlık olarak görmüştür. Bu noktadan Devlet-i Aliyye, başlangıcından itibâren, bir hukuk devleti olarak görünmüştür. Prof. Seidel'in tâbiriyle "Devletten ayrı, onun üstünde veya yanında bir hukuk yoktur." diyen ve 20'nci Asrın ortalarına kadar Almanya'da mer'î bulunan "Devlet hukuktur." telâkkîsinin aksine, Osmanlı Devleti legitimistleri, tâ başından beri "Devlet hukuka riâyetle mükelleftir." kaaidesini düstûrü'l-amel edinmişlerdir. Osmanlı idârecileri ve devlet adamları "lâyetegayyer" olan, "ezelî ve ebedî" hukuk prensiplerine riâyetle mükellef insanlardır. "Halîfe" unvânını hâiz pâdişahlar da dâhil, bütün idâreciler, kendilerinin üstünde ve kuvvetini ilâhî menşe'de ve îmânda bulan hukuka ve onun kaaidelerine bağlıdırlar. Menşe'de ilâhî olan bu hukuk telâkkîsi, tatbîkatta, zamânın ihtiyaçlarına, ictimâî zarûretlere ve beşerî vâsıtalardaki inkişâfa tamâmen mutâbık, müsâmahakâr bir istikrar gösterir. Hilâfet vazîfesini de uhdesinde bulunduran pâdişahın, yeni hukuk ihdâs etme değil, emirnâme ve fermân mâhiyetinde, kaanun vaz' etme hakkı vardır; fakat bu hak makaam-ı Meşîhat'ın vereceği, ezelî ve ebedî hukuka uygunluk fetvâsıyle mer'iyete girer.

Klâsik Osmanlı devlet telâkkîsinde, ayrı idârî tasarruflar için, ayrı fetvâlar almak lâzımdır. İdârecilerin emirleri ve tasarrufları, her hususta ayrı

ve ilmî kaabiliyetlerine göre rütbelenen, Meşîhat'a bağlı, bir bakıma dokunulmaz bir kast teşkîl eden kadı'lara âittir. Şehirlerdeki beledî hizmetler, bilhassa zarûrî ihtiyaç maddeleri üzerine konan narhlar dahi, kadılar tarafından icrâ edilir. İcrâ-yı kazâ eden kadılar, müftîlerin her mesele için verdikleri hukuka uygunluk vesîkasıyle, yâni fetvâ ile bağlıdırlar. Osmanlı müftîleri ve kadıları, yâni hukukçuları, çok geniş ve âdeta bir "bahr-i bî-pâyân" olan fıkıh müdevvenâtından, karşılarına getirilen her mesele ve dâvânın, adâlete en uygun şekilde hallini araştırırlar ve karara rabtederler. Bu hukukçular, pek mazbut bir rûhî disiplinle yetiştikleri, kendilerinden daha evvel gelmiş; tercîh, temyîz, tahrîc ulemâsı ile büyük müctehidlerin, adâlete en uygun hükümlerin istihrâcını temin eden metodları ve kavilleriyle bağlı oldukları için, icrâ-yı kazâda, ahâlinin hak duygusunu tatmînde çok büyük muvaffakıyet göstermişlerdir.

Pek geniş arâzîleri, iklîmleri, çok çeşitli tebea yığınlarını, pek ayrı kavimleri nefsinde barındırmış olan Osmanlı Devleti, adâlet husûsundaki bu büyük cehd ve gayretinin ve hukuka bağlılığının bir eseri olarak, asırlarca sızıltısız yaşamıştır. "Halîfe" unvânını hâiz pâdişahlar, buna riâyetle mükellef addedilmişler; hangi sebeple olursa olsun, en büyük hukûkî makaamdan alınan bir fetvâ ile tahttan indirilmişler ve çıkarılmışlardır. Demek ki, klâsik Osmanlı devlet nizâmında, devletin ve idârecilerin fevkinde, onların riâyetle mükellef olduğu ve dâima da işleyen, lâyetegayyer bir esas prensipler mecmuası vardır.

İşte bu sebepledir ki, Fransa ve Belçika esas kaanunlarından alınan, Kaanûn-ı Esâsî, Engelhardt'a göre, "İktibaslarla dolu bir kaba taslaktan başka bir şey değildir." Bunu Server Paşa'nın (bir rivâyetle Midhat Paşa'nın) riyâseti altında, Ohannes, Odyan gibi üçü hıristiyan olmak üzere, 16 mülkiye memuru, 10 ulemâ ve 2 ferikten ibâret, husûsî bir encümen hazırlamıştır. Bu komisyon içerisinde Nâmık Kemâl ve Ziyâ gibi hal' vak'asında yararlıklar göstermiş jönler de vardır. Midhat Paşa'nın hal'den evvel Elliot'a verdiği söz üzerine, Kaanun-ı Esâsî'de esas dikkat edilen husûs, Pâdişah'ın hak ve selâhiyetini tahdît ile, tam anâsır müsâvâtı olmuş ve bu iki can alıcı mevzûda devletin hayâtiyeti için çok lüzûmlu olan dikkat de sarfedilmemiştir.

İşin diğer garip bir ciheti de pâdişahın selâhiyetlerini tahdît kasdında bulunan ricâlin, hazırlanan metni yine bu makaamın irâdesiyle mer'î kılmaları ve dolayısiyle Kaanûn-ı Esâsî'yi ilân ve icrâ hakkına sâhibiyetin hükümdarda olduğunu kabul etmeleridir. Bu, kendi zihniyetleriyle tezat teşkîl eden bir davranış olarak görünmektedir.

Diğer taraftan, Kaanûn-ı Esâsî'nin getirdiği bir müessese de Meclis-i Meb'ûsân'dır. Bu, teşrîî selâhiyete sâhip bir organ değildir ve kaanunların hazırlanması yine Şûrâ-yı Devlet tarafından yapılmakta; bilâhare irâde-i pâdişâhî ile mer'iyete girmektedir. Bu sebeple meclisin selâhiyetleri pek fazla değildir. Klâsik Osmanlı telâkkîsinde, yeri geldikçe temâs ettiğim gibi, "meşveret" esâsına dâima riâyet edilmiş; bir nevi kabîne toplantısı sayılabilen, fakat ondan daha geniş bir mâhiyeti hâiz bulunan ve sık sık toplanan Dîvân-ı Hümâyûn, devletin askerî, mâlî, maârif, adliye, idare cihazlarının en yüksek mümessillerini toplamış; kararları merî'ü'l-icrâ olmuştur. Bunu bir devlet meclisi olarak görmek ve muhtelif âmme hizmetlerinde, müesseselerin çok âhenkli çalışmasını temin ettiğini kabul etmek îcap eder.

Bundan ayrı olarak zaman zaman ve fevkalâde kararları îcâp ettiren hususlarda "büyük meşveret dîvânları" ve "meclis-i kebîrler" akdedilmiş; meseleler burada karara bağlanmıştır. Pâdişahlar, ahâlî ve esnaf mümessillerine dahi yer veren böyle büyük meclisleri istedikleri zaman ve bilhassa ehemmiyetli meselelerde toplamışlar; onlarla yaptıkları istişârelere kıymet vermişlerdir.

Pâdişah cülûslarında icrâ edilen bîat merâsimleri ise devlet mümessilleri ve ahâlinin rızâ ve muvâfakatini gösteren çok kadîm dînî ve millî bir an'ane olarak görünmüştür.

Devlet teşkilâtının esas hukuk prensipleri tesbit edilirken, asırlardan beri cârî olan ve tatbîk edilen bu kaideler yeni ihtiyaçlarla te'lîf edilerek, millî bir ana-kaanun hazırlamak yoluna gidilmemiş; sathî bir taklitçiliğe kaçılmıştı. Ana-kaanunun millî hukuk telâkkîsine yaslandırılması için gösterilen gayret pek cüz'î olmuş ve bir kaç maddeye inhisar etmiştir. Kaanun-ı Esâsî'nın hazırlanışında acele edildiğini yabancı müellifler bile söylemişlerdir. Nitekim Driault "Kaanûn-ı Esâsî acaba derin bir çalışmaya dayanan, kendisine büyük ehemmiyet atfedilmeğe değer bir şey mi idi?" suâlini sormakta ve "Buna hayır diye cevap verilebileceğini" söylemektedir. Nitekim vükelâ arasındaki müzâkerelerde de münâkaşalar cereyân etmiş ve Memduh Paşa'nın yazdığına göre "Cevdet Paşa bir kaç kelimeye mu'teriz olunca Midhat Paşa 'Avrupa kaanunlarına senin aklın ermez.' istihfafıyle zebândıraz olmuş; Cevdet Paşa hiddetten ateş kesilerek 'Fazl-ü aklı temyîz edecek mikyâsınız on onbeş Fransızca lugat bilmeye münhasırdır. Bir Fransız kunduracısı, lisanında senden dürüst tekellüme muktedirdir.' demesiyle, meclisi sıklet basmıştır."

Cevdet ise "Kaanûn-ı Esâsî fasıl fasıl yazıldıkça Şûrâ-yı Devlet'le vükelâdan bâzı zevât dahi hazır olduğu halde mevzû-ı bahs edilmekte idi. Bâzı

mevâddında Midhat Paşa ile beynimizde ihtilâf ve mücâdele zuhûra geldi. Ba'dehu meclis-i vükelâda kıraat olunurken yine münâkaşa vukû buldu*. Bundan dolayı aramız açıldı. Maamâfih meclis-i vükelânın ekseriyet-i ârâsıyle lâyihanın bâzı mevâddı tashîh olundu. Sadrâzam Rüşdî Paşa Midhat Paşa'nın efkârına mu'teriz olduğu halde, İngilizler'in hatırlarına riâyeten bir şey demeyip dâima bizi ileri sürerdi. Nihâyet bâzı mevaddın lüzûm-ı tashîhini Rüşdî Paşa'ya ihtar ettim. 'Beis yok, ben onları zât-ı şâhâneye ihtar ile oradan tashîh ettiririm.' dedi. Halbuki.. gücenip istifâ etti... Midhat Paşa sadârete geldiği gibi, Kaanun-ı Esâsî'nin irâdesini tahsîl etti ve bu irâdeyi Şûrâ-yı Devlet'ten kaleme alınmış olan nüsha üzerine almış olduğu cihetle Meclis-i Vükelâda icrâ olunan bâzı tashîhâtı geri bıraktırdı ve hemen Kaanûn-ı Esâsî'yi ilân ettirdi." demektedir.

Burdan anlaşılmaktadır ki, üzerinde tashîhât yapılan ve bir daha tekem-

---

* Cevdet, Midhat ile çekişmesi husûsunda fazla bir şey yazmamakta ve bunun neden dolayı vukû bulduğunu söylememektedir. Midhat ise, oğlu tarafından, ikinci Meşrûtiyetten sonra neşredilen *Tabsıra-i İbret*'inde, bu müzâkere esnâsında "Dâmâd Mahmud Paşa tarafdarlarından olan efkâr-ı fesadcûyânesini meydana koymak için bir zaman taharri etmekte olan Adliye Nâzırı Cevdet Paşa, herkesten evvel meydana atılarak 'Mâdem ki, makaam-ı muallâyı saltanata bir pâdişah-ı âkil cülûs etmiştir; o halde kaanun-ı esâsînin ilânına lüzûm kalmamıştır.' gibi hezeyanlarda bulunmuş"tur, demekte ve "sadâretten hemen istifâya kalktığını" dahi kaydetmektedir. Köklü bir devlet şuûruna sâhip bulunan ve meydanda olan eserlerinden anlaşıldığı üzere, Midhat'tan çok daha ciddî bir kültüre sâhip olan Cevdet'in, meseleyi bu tarzda vaz' ettiğini kabul etmek imkânsızdır. Onun *Mecelle* gibi millî bir hukuk şâheserini meydana koyan cemiyetin reîsi ve başlıca hazırlayıcısı olduğunu söylemek bile, Midhat'ın mânâsız urcûfesini reddetmeyi zarûrî kılar. Muhakkak ki Cevdet, Kaanûn-ı Esâsî'ye muhâlif idi; fakat mâdem ki yazılı bir esas kaaideler mecmuası meydana getirilmek isteniyordu; şu halde, tıpkı *Mecelle*'de yapıldığı gibi hareket edilmeli ve yeni ihtiyaçları da nazara alan, millî bir ana-kaanun vücûda getirilmeliydi. Burda da, cemiyetimize çok yabancı Fransız ve Belçika kaanunları değil, fıkh-ı İslâm'ın ve örf-i Osmanî'nin denenmiş hukuk kaaideleri nazara alınmalıydı. Cevdet'in bütün eserlerinden çıkan fikrî muhassalaya göre, esas kanaatinin bu olduğunu, hilâfeti de uhdesinde bulunduran pâdişahın selâhiyetlerinin azaltılmasına muhâlefet ettiğini, kudretli bir devlet istediğini kat'iyetle söylemek mümkündür. Esâsen Midhat'ın münâkaşadan sonra istifâya kalkması dahi, Cevdet'in öyle basit ve "hezeyân-âlûd" konuşmasından değil, çok iknâ edici ve hukûkî delîllerden hareket ettiğini, bir nevi itirâf olsa gerektir. Nitekim, Ebû'l-ulâ, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* nâmındaki eserinde buna temas etmekte, uzun araştırma ve incelemelerine rağmen, Midhat'ın rivâyetini te'yîd eder bir işârete dahi rastlamadığını söylemekte ve "Bu fıkrayı sahîh olarak kabul etmek bana mülâyim gelmedi." diyerek, "Belki münâkaşa edilen hükümler Pâdişahın selâhiyetini genişletmeye mütedâirdi. Cevdet Paşa'dan ise bu cihet istib'ad olunamaz. İmâmet-i Kübrâ'nın selâhiyeti akaaid kitaplarında çok geniştir; muâsır devirde âdeta Amerika Reîscumhurunun selâhiyetine benzer. Binâenaleyh Kaanun-ı Esâsî'de tesbît edilen selâhiyeti tevsie.. çalışmakla vicdânî vazîfesini yaptığına kaani olacağı derkârdır." mütâlaasını yürütmektedir.

mül ettirilmiş nüsha bile esas alınmamış; kabataslak proje, bir elçabukluğuyla mer'iyete vaz' edilmiştir. Engelhardt "Kaanun-ı Esâsî, haddizâtında hulûs-i niyet ve samimiyetle tatbîk mevkiine konmuş bir kaanun değildi ve olamazdı; çünkü hâkim unsur olan müslümanların rızâsı ve bittabii arzûsu üzerine tesis edilememişti. İhtiyar Türk fırkası ile, bu fırkaya rehberlik vazîfesini îfâ eden ulemâ sınıfı, hükûmet meclislerinde cereyân eden müzâkereler esnâsında, Kaanun-ı Esâsî aleyhinde bulunmuşlar; Jön-Türkler bile milletin kurtuluş vesîkası addettikleri bu kaanunda eski âdet ve an'aneleri terketmemişlerdi." demektedir.

Hâkim müslüman unsurun hemen hemen hepsini teşkîl eden muhâfazakâr zümreler; memnun olmamışlar; fakat siyasî bir mecbûriyet olarak gördüklerinden umûmiyetle bîgâne kalmışlardır. Batıdan gelen Kaanûn-ı Esâsî tâbiri bile bâzılarında nâhoş bir tesir uyandırmış; millî telâkkiyle olan zıddiyeti dahi ifâde edilmiştir. Musul taraflarının meşhûr bir şâiri olan Şeyh Rızâ-i Talekânî, Tanzîmat'tan beri gelen ecnebî kaanunlar meselesini de tenkîd eden bir şiirinde "Kaanûn-ı Esâsî" tâbirini şöyle hicvetmiştir:

"Bîçâre adâlet ki yıkılmışdı binâsı;
Birden içine sıçdı bu Kaanun-ı Esâsî;
Kaanun-ı ilâhî varken, yâni şerîat;
Kaanun hezeyândır, çi siyasî, çi esâsî."

Buna benzer şiirler halkın dilinde dolanır olmuş; fakat tatbîkatı uzun sürmediği için, fiilî bir reaksiyonla karşılaşılmamıştır. Pâdişah alelacele çıkarılmasına lüzum görülen ve 140 madde olan projeyi, itimâd ettiği hukukçuların da mütâlaasını alarak, 119 maddeye indirmiş, lâyihada sık sık kullanılan "idâre-i cedîde", "meşrûtiyet", "ıslahat" gibi kelimeleri fazla bularak kaldırmış; Midhat Paşa'nın hazırladığı hatt-ı hümâyûn müsveddesinden ve "Constituation kaanununun, terakkiyât-ı milelin esbâb-ı aslîyesi" olduğunu ifâde eden tıflâne cümleleri çıkarmış; "başvekil" kelimesini reddederek "sadâret-i uzmâ" tâbirini koymuş; vükelânın tâyinini kendi selâhiyeti cümlesinden addetmiştir. "Başvekil" tâbirinin bile otorite ziyâdeliğine delâlet ettiğine kaani bulunan Paşa, bir rivâyete göre, sonradan sürdürülmesini temin eden, meşhûr 113'üncü maddeyi dahi düşmanlarını tard için kendisi koydurmuş ve buna istinâden de bâzı kimseleri teb'îd ettirmiştir.

İbnülemîn'in tâbiri ile "Pâdişah da aldığı dersi, bilâhare kendisi hakkında kemâl-i mahâretle tatbîk etmiştir."

Kaanûn-ı Esâsî, selâhiyet ve hukuku tahdît edilmek istenen saltanat makaamının irâdesiyle husûl bulmuş ve bu sebeple tıpkı, Tanzîmat ve Islahat

hatt-ı hümâyunları gibi bir "ferman", bir "hat" mâhiyetinde bulunmuştur. Tıpkı o fermanlarda olduğu gibi, sadrâzama hitâb eden "Vezîr-i meâl-i semîrim Midhat Paşa" cümlesiyle başlamış ve Kaanûn-ı Esâsî maddeleri bunun arkasından tâdât edilmiştir. Bu sebeple Avrupa'da aynı adla anılan emsâlleri gibi, ne Müessesân Meclisi'nce hazırlanmış; ne de re'y-i âmme yâni referanduma arzedilmiştir. Bunun için emsallerine göre ancak, ismen bir kaanun-ı esâsî denilebilir. Maamâfih, bunu o sıradaki Alman hukuk doktrininin "Kendi kendini tahdît eden=Autotimitation" nazariyesine bağlamak da mümkündür.

O devirdeki Alman hukuku tarafından doğru olan bu görüş; İslâm hukuku nokta-i nazarından doğru olmadığı gibi, tecvîz dahi edilemez. Makaam-ı Hilâfetin esas hukuk prensipleri vaz' etmesine, daha doğru bir tâbirle yeni hukuk ihdâs etmesine aslâ imkân yoktur. Halîfe ancak şer'î prensiplere riâyet ve şer'î emirleri tatbîkle mükelleftir. Çıkaracağı fermanlar ve yapacağı tasarruflar, şer'î esaslara mutâbık olmak ve bu uygunluğu gösterir fetvâ ile de te'yîd edilmek lâzımdır.

93 Kaanun-ı Esâsî'si 119 maddeden ve 12 fasıldan müteşekkildir. Bu fasıllar, *"Memâlik-i Devlet-i Osmâniye (1-7); Tebea-i Devlet-i Osmâniye'nin hukuk-ı umûmîyesi (8-26); Vükelâ-yı Devlet (27-38); Me'mûrîn (39-41); Meclis-i Umûmî (42-59); Hey'et-i Âyan (60-64); Hey'et-i Meb'ûsân (65-80); Mehâkim (81-91); Dîvân-ı Âlî (92-95); Umûr-ı Mâliye (96-107); Vilâyât (108-112); Mevadd-ı Şetta (113-119)*'dan ibârettir."

1. madde *"Memâlik-i Osmâniyenin yekvücûd olmağla hiç bir zamanda hiç bir sebeple tefrîk kabul etmiyeceğini"*, 2. madde *"Devlet-i Osmâniyenin pâyitahtı İstanbul şehri olduğunu ve bu şehrin bir günâ imtiyaz ve muâfiyeti olmadığını"* ifâde etmektedir. 3. maddede *"Saltanat-ı seniye-i Osmaniye hilâfet-i kübrâ-yı Osmâniyeyi hâiz olarak sülâle-i Âl-i Osman'dan usûl-i kadîmesi vechile ekber evlâda âiddir."*; 4. maddede *"Zât-ı hazret-i pâdişahî hasbe'l-hilâfe dîn-i İslâm'ın hâmisi ve bi'l-cümle tebea-yı Osmaniye'nin hükümdarı ve pâdişahıdır."*; 5. madde *"Zât-ı hazret-i pâdişahînin nefs-i hümâyûnu mukaddes ve gayr-ı mes'ûldür."*, 6. maddede *"Sulâle-i âl-i Osman'ın hukuk-ı hürriyet ve emvâl ve emlâk-i zâtiye ve mâdûmü'l-hayât tahsîsat-ı mâliyeleri, tekâfül-i umûmî tahtındadır."* 7. maddede *"Vükelânın azil ve nasbı ve rütbe ve menâsıb tevcîhi ve nişân itâsı ve eyâlât-ı mümtazenin şerâit-i imtiyâziyelerine tevfikan icrâ-yı tevcîhâtı ve meskûkât darbı ve hutbelerde nâmının zikri ve düvel-i ecnebiye ile muâhedât akdi ve harb ve*

sulh ilânı ve kuvve-i berriye ve bahriyenin kumandası ve harekât-ı askeriye ve ahkâm-ı şer'iye ve kaanuniyenin icrâsı ve devâir-i idârenin muâmelâtına müteallik nizâmnâmelerin tanzîmi ve mücâzât-ı kaanuniyenin tahfîf veya afvı ve meclis-i umûmînin akd-ü tâtili ve lede'l-iktizâ hey'et-i meb'ûsân âzası yeniden intihâb olunmak şartiyle feshi hukuk-ı mukaddese-i pâdişahî cümlesindendir." denmektedir.

Ülke, pâyitaht ve devlet reîsliğinin hak ve selâhiyetleri hakkındaki bu maddeler, hemen hemen millî an'ane ve inançlarımıza uygundur. Pâdişahın selâhiyetleri oldukça geniş tutulmuş ve nefs-i hümâyûn da sembol şahsiyet olması dolayısiyle "mukaddes ve gayr-ı mes'ûl" addedilmiştir.

İkinci fasılda *"Tebea bilâ-tefrik-u cins-u mezheb Osmanlı addedilmiş; müsâvî hukuku hâiz oldukları"* tebârüz ettirilmiştir. 11. maddede *"Devlet-i Osmaniye'nin dîni dîn-i İslâm'dır."* denmiş; *"Bi'l-cümle edyânın serbestî-i icrâsı ve cemaat-i muhtelifeye verilmiş imtiyâzat-ı mezhebiyenin kemâkân cereyânı devletin taht-ı himâyetinde"* olduğu belirtilmiştir. 15. maddede *"Emr-i tedrîsin serbest olduğu"*, 16. maddede *"Milel-i muhtelifenin umûr-ı itikadiyelerine müteallik olan usûl-i ta'limiyeye halel getirilmiyeceği"* bildirilmiş; 18. maddede *"Hıdemât-ı devlette istihdâm edilecek tebeanın devletin lisân-ı resmîsi olan Türkçe'yi bilmeleri şarttır."* hükmü konmuştur. Aynı fasılda *"Kaanunsuz cezâ olmıyacağı, vergilerin kudret nisbetinde alınacağı, istimlâkin ancak peşin tediye ile olacağı, meskenlerin masûn bulunduğu"* hükümleri konmuştur.

Vükelâya âit fasılda *"Mesned-i sadâret ve meşîhat-ı İslâmiyenin taraf-ı pâdişahîden emniyet buyurulan zâtlara ihâle buyrulduğu misillü sâir vükelânın me'muriyetlerinin dahi bâ-irâde-i şâhâne icrâ olunacağı, vükelâ müzâkerâtından muhtac-ı istizân olanların kararlarının irâde-i seniye ile icrâ"* buyrulacağı ifâde edilmiştir.

Buna göre, vükelânın tâyin ve tebdîli, meclisin feshi pâdişahın hukukundan addedilmiştir.

Memurîn hakkındaki fasılda "Hilâf-ı kaanun olan umûrda âmire itaatin mes'uliyetten kurtulmaya medar olamıyacağı" belirtilmiştir. Meclis-i Umûmî hakkındaki fasılda, bunun "Hey'et-i âyan ve meb'ûsân olmak üzere ikiye" taksîm edildiği (42); her sene teşrîn-i sâni ibtidâsında bâ-irâde-i seniye açılıp, mart ibtidâsında bâ-irâde-i seniye kapanacağı (43); hazret-i pâdişahînin devletçe görülecek lüzum üzerine meclis-i umûmîyi vaktinden evvel açabileceği (44); "yevm-i küşâdda hazret-i pâdişâhînin yahut vekâleten sadrâzamın,

sene-i câriye zarfındaki ahvâl-i dâhiliye ve sene-i atiyede ittihazına lüzûm görülecek tedâbir ve teşebbüsâta dâir bir nutk-ı hümâyûn kıraat olunacağı"(45) beyân edilmiştir. Meclis âzasının kaanun teklîf etme selâhiyeti tanınmış; fakat "lâyihaların tanzîmi Şûrâ-yı Devlet'e, mer'iyeti ise irâde-i seniyeye" bağlı kılınmıştır. Hey'et-i âyâna âit fasılda, bunun "Reîs âzasının doğrudan doğruya taraf-ı hazret-i pâdişahîden nasbolunacağı"(60); buraya tâyin olunacak "zevâtın âsar ve ef'âli umûmun vusûk ve itimâdına şâyân ve umûr-ı devlette hıdemât-ı memdûhası mesbuk ve müteârif" olması, "40 yaşından aşağı bulunmaması" şart koşulmuş (61); âyan âzalığının "kayd-ı hayatla" mahdut olduğu (62), zikredilmiştir. Hey'et-i âyânın vazîfesinin "Kendisine hey'et-i meb'ûsândan verilen kavânîn ve mücâzene lâyihalarını tedkîk ve bunlarda umûr-ı dîniye ve zât-ı hazret-i pâdişahînin hukuk-ı seniyesine ve hürriyete ve kaanun-ı esâsî ahkâmına, memleketin tamâmiyet-i mülkiyesine ve emniyet-i dâhiliyesine vs. halel verir bir şey görür ise, mütâlaasının ilâvesiyle ya kat'iyen red yâhut tâdil ve tashîh olunmak üzere hey'et-i meb'ûsâna iâde" edeceği, "kabul ederse makaam-ı sadârete arzedeceği" (64) bildirilmiştir.

Hey'et-i Meb'ûsân hakkındaki fasılda, "50 bin nüfûs zükûra bir meb'ûs tertîb" olunacağı (65); intihabın "rey-i hafî" ile yapılacağı (66); "intihabın 4 senede bir kere icrâ" olunacağı (69); meb'ûsların "intihab eden dairenin vekîli olmayıp, umûm Osmanlılar'ın vekîli hükmünde" bulunduğu (71) ifâde edilmiştir.

Mehâkim faslında "Taraf-ı devletten nasbolunan ve yedlerine berât-ı şerîf verilen hâkimlerin lâyenazil" olduğu (81); "muhâkemelerin alenen cereyân edeceği" (82); "deâvî-i şer'iyenin mehâkim-i şer'iyede, deâvî-i nizâmiyenin mehâkim-i nizâmiyede rü'yet olunacağı" (87); "fevkalâde bir mahkemenin teşkîlinin kat'iyen câiz bulunmadığı" (89); zikredilmiştir.

Kaanûn-ı Esâsî'ye göre meclisler istişârî bir teşekkül mâhiyetindedir.

Bu maddelerden açıkça görülmektedir ki, Kaanûn-ı Esâsî millî menşe'li tam ve orijinal bir hukûkî eser olmaktan ziyâde, Fransa ve Belçika anayasalarından alınmış; her cepheden eksik ve zıtlıklarla dolu bir mâhiyet arzeden, hükümleri arasında juridik bir armoni bulunmayan, Tanzîmat'tan beri gelen batı taklidçiliğinin ve iktibas kaanunlar çığırının yeni bir nümûnesidir. Bununla berâber onu, 20'nci Asrın ilk yarısında maruz kalınan ve hiç bir memlekette vukû bulmamış ve pek mübtezel reception ameliyelerine kıyasla yine de orijinal bir vesîka kabul etmek, hakşinaslık addedilmelidir. Abdurrahman Şeref onun "kuvve-i icrâiye, teşrîiye ve adliyeyi yekdiğerinden tefrîk ve vazîfelerini tâyin eden mûtedil bir meşrûtiyet tesis" ettiğini söylemekte,

"istizâh hakkına sâhip olan meb'ûsânın, adem-i itimâdına mazhar olan vükelâ hakkında istifâdan" bahsetmediğini, bâzı noksanlıklarla mâlül bulunduğunu yazmaktadır.

Kaanûn-ı Esâsî üç maksatla vücûda getirilmiş ve bu gâyeler bizzat mübdîi tarafından, yâni hal' erkânından bulunan Midhat etrafında toplattırılan Jön-Türk gürûhu ile sefîr Elliot arasında konuşulmuştur. Sefîr, yazdığı risâleden anlaşıldığına göre, "Makaam-ı saltanat hakkında ne düşündüklerini" sormuş; Midhat Paşa "Selâhiyetinin tahdîdine tarafdarız." demiş; "Pâdişah ile vükelânın tuttukları mesleğe nezâret edecek bir meclis olmadan, ıslahat nev'inden müessir hiç bir icraat olmıyacağını iyi bildiği için" bunu istemiş; gayr-ı müslim tebea için tam bir müsâvât lüzûmunu bildirmiş ve onu "elinden geldiği kadar tahrîk ve teşvîkten geri durmamıştır." Sultan Azîz'in hal'inden evvel kararlaştırılan bu esasların, Kaanun-ı Esâsî hazırlanışında aslî hareket noktaları ittihaz edildiği görülmektedir. Pâdişahın selâhiyetleri mümkün olduğu kadar tahdît edilmiş; gayr-ı müslim tebeaya, imtiyazları da bâkî kalmak üzere, tam bir müsâvât verilmiş; onların da temsîl edildiği bir meclis teşekkül ettirilmiştir. Bunların, çeşitli kavimlere, mezheblere ve dinlere bağlı koskoca Osmanlı câmiası için ne derece hayâtî mevzûlar olduğu ve devletin bekaası ile ne kadar fütûrsuzca oynandığı açıktır. Nitekim kaanunun hazırlık çalışmalarına katılan Kemal Bey, İbnülemîn'in neşrettiği bir yazısında "Kaanûn-ı Esâsî'den hukuk-ı saltanata âid bendleri kaldırıp da arzettikleri zaman, huzûr-ı hümâyûna en evvel kendisinin bir feryâd-nâme yetiştirdiğini", "Bu hezeyânları kim ihtiyâr ediyor diye sorduğunda, Midhat Paşa dediklerini" söylemektedir.

Yine İbnülemîn onun, Yıldız evrakı arasında gördüğü, Kaanûn-ı Esâsî mukaddimesi hakkındaki mütâlaa-nâmesinde "Mukaddimenin en büyük mahzûrunun, nizâm-ı esâsîyi Bâbıâli tarafından verilme bir şey sûretinde göstermesi olduğunu; halbuki Avrupa mülkün ıslahını sâhibinden beklediği gibi, halkın da pâdişahının ihsânını kendi lisânından duymak istediğini; mukaddimenin yazılışındaki eser-i cehâletin dahi sûret-i mahsûsada şâyân-ı dikkat olduğunu; terakkiyât husûsunda müsâvât-ı kâmilenin, Çıplak Mustafa'nın aklen Saîd Paşa'ya, servetçe Zarifî'ye müsâvî olması demek olacağından, bununla nizâm-ı esâsîyi orta oyunu tekerlemeleri şeklinde göstermenin Avrupa'nın bütün bütün emniyetini zâil edeceğini, muntazam devletlerde vükelânın kâffesinin muhtâc-ı istizân gördükleri şeyleri, reîsü'l-vükelâya değil, pâdişaha arzettiklerini; sadrâzam hakkında arz tâbirini kullanmanın açıktan açığa hukuk-ı şâhâneye taarruz olduğunu, 'Hey'et-i meb'ûsânın, kabul ettiği lâyihaları tasdîk ile reîs-i vükelâya arz eyler.' maddesinin yanlış olduğunu, sadrâzama dünyadan birşey arz olunmadığını, reîs-i vükelânın pâdişah olma-

dığını; hukuk-ı pâdişahîye âit bendler kalktığı takdîrde, usûl-i verâsetin râbıtasından çıkacağını ve Hilâfet-i Kübrâ-yı İslâmiye'nin, Kaanûn-ı Esâsî'den hâriç bir emr-i mevhûm hükmüne gireceği gibi, rütbe ve mansıb tevcîhine vükelânın, eyâlet-i mümtaze tevcihlerine; hıdivin, hutbe ve sikkeye eyâlet-i mümtaze vâli ve prenslerinin; muâhedât akdine, harb ve sulh ilânına meclis-i umûmînin hak kazanmış olacağını; zât-ı hazret-i pâdişahî'de ahkâm-ı şer'iye ve kaanuniyeyi icrâ, mücâzâtı afv ve tâdil için bile bir selâhiyet-i kaanuniye kalmıyacağını ve bu suretle saltanat-ı Osmaniye'nin en büyük bir muhâtara-i inkıraza düşeceğinin meydanda olduğunu" yazmaktadır.

Kaanûn-ı Esâsî'yi hazırlayan "Encümen-i mahsûs"a katılan ve bir Yeni-Osmanlı olan, bununla berâber hânedana ve vatana bağlı bulunan, Fâtih devrine kadar, âdeta Osmanlı *Şehnâme'si* gibi bir târih vücûda getiren Kemal'in şu mütâlaaları çok şâyân-ı dikkattir ve saltanat makaamının selâhiyetlerini tahdît için ne kerîh oyunlara girişildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Halbuki çok şanlı ve köklü bir halk sevgisine istinad eden, mânevî temsîli de hâiz pâdişah nufûzunun hiçe indirilmesi demek, koskoca Osmanlı câmiasını dağıtmaktan, devletin aslî unsuru olan Türk'ün ve müslümanın mevkiini fecî sûrette ihlâlden başka bir şeye hizmet edemezdi. Maalesef 19'uncu Asır'dan itibâren yapılan inkılâplar hep bu maksada mâtuf olmuş ve netîcede koskoca câmia dağılmış; bunun en fecî ve tahammül-güdâz azabını da Türk ve müslümanlar çekmiştir. Kaanûn-ı Esâsî'de Midhat Paşa ile etrafındaki bâzı kişiler, yapmak istediklerine tamâmiyle kavuşamamışlar; pâdişah selâhiyetleri, umûrdide ricâlin sâyesinde, yine genişçe tutulabilmiştir. Tebeanın tam müsâvâtı ve buna istinâden teşkîl edilen meclis; maalesef anâsır mücâdelelerine sahne olmuş ve devletin âkıbetini bile endîşeli kılabilecek bir manzara arzetmiştir. İşte bu sebeple de kısa bir müddet sonra feshi, millî bir zarûret hâline gelmiştir.

Kaanûn-ı Esâsî ile birlikte, gâyet hod-ser, önünü ardını gözetmez, gösterişten ve kendini alkışlatmaktan pek ziyâde hoşlanan Midhat Paşa, her ne sebebe mebnî ise, efkârı tahrîke başlamış ve pâyitaht, o zamana kadar görmediği bir toplantılar meşheri hâline gelmiştir. Rusya'ya karşı duyulan köklü ve millî düşmanlık, alabildiğine tahrîk edilmiş; muhtelif kalabalıklar "Harb isteriz!" diye saraya gönderilmiş; akıl ve basîretten uzak, tahrîk edici gösteriler düzenlenmiştir. Pâdişah üzerinde bir nufûz tesis etmek, iktidar dizginlerini tamâmen ele geçirmek için pek ileri gidilmiş; kitleler alabildiğine kışkırtılmış, kendisine "Müncî-i Millet" dedirtmek gibi hafiflikler yapılmıştır. Önüne geçilemiyecek bir harb tarafdarlığında da ısrar edilmiştir.

Birinci Meşrûtiyet devri de, ikincisi gibi, akıldan uzak, bu mecnûnâne tahriklerle geçmiş; muhârebeye doğru doludizgin gidilmiştir. Abdülhamîd

Han, İbnülemîn'in neşrettiği bir muhtırasında "Bâb-ı fetvâ-penâhîde ve sâir yerlerde bâzı kesânın, bir nevi milis askeri yâni komün tahrîr ettiklerini, tarîk-i ilmîden asâkir-i milliye nâmıyle asker yazdıklarını, Midhat Paşa'nın arkasına üniformasını giyerek patrikhânelere gittiğini, emsâli görülmemiş bir tarzda kendisini 'Zito, Zito' diye alkışlatıp bir takım vaadler ettiğini, gece meşâlelerle bir takım palikaryaları Camlıköşk önüne kadar 'Zito, Zito!' dedirterek gönderdiğini, leblebici ve sâire gibi âdemleri toplatıp saraya göndererek kendisini dâvet ettiklerini; 'Biz muhârebe isteriz, illâ muhârebe olmalıdır, Pâdişahım sen gençsin, korkma, bizim milyona karîb askerimiz vardır, biz gömleğimize varıncaya kadar fedâya hazır ve âmâdeyiz, bilcümle millet senden bunu bekliyor.' diyerek, tehdîdâmiz ve âdâba aykırı şeyler teklîf ettirildiğini" ifâde ederek, bu şuûr hârici tahrikleri anlatmaktadır. "O sırada Anadolu kumandanlığına gönderilen Ahmed Muhtar Paşa'nın, vazîfesine gittiğinde başıbozuk da dahil bütün askerin 30 bin olduğunu bildirdiğini, halbuki ol vakit bir milyona yakın askerimiz var denildiğini, Redif Paşa'nın ise, Şark'ta 300 bin asker olduğunu bildirdiği halde, Şark Ordusu Kumandanı'ndan gelen telgrafın bunların mâruzâtının kâmilen yalan olduğunu ortaya çıkardığını" söylemektedir.

Yine aynı kaynak, Mâbeyn Feriki Sâîd Paşa'nın hâtıratından naklen de, zât-ı şâhânenin, Midhat ve hal' erkânını kasdederek:

"Bu adamlar vatan ve millete hizmet edemez, bunlar hâindirler; zîra ahlâkları îcâbınca teferrüd etmek dâiyesinde olduklarından, hânedan-ı Osmanî'yi kûşe-i nisyâna attırıp, memleketi cumhuriyet hey'etine koymak ve kendileri dahi reîs-i cumhûr olmak efkârındadırlar. Anın için ahâliye sûret-i hakdan görünerek, hükûmetimizin hâl-i meşrûtiyete munkalib olmasını arzû ederler. Lâkin hükûmet-i meşrûtayı ben istedim; anlar bu inkılâbı ancak teferrüd edip de, idâre-i memleketi bütün bütün 600 senelik bir hânedan elinden gasbetmek niyet-i fâsidesiyle işlerler."

dediğini kaydetmektedir.

Sultan Hamîd'in bu tarzda konuşması, uzak bir ihtimal* olarak görülmekle berâber Midhat Paşa'nın devletin büyük bir mâlî müzâyaka içinde olduğu, bu derece hazırlıksız bulunduğu bir zamanda, âdeta körce bir harb tarafdarlığı yapması, kolay îzah edilebilir meselelerden de değildir. Bunu, ya

* Son derece ihtiyatlı, saltanat vekar ve ağırlığına pek riâyetkâr olan Pâdişah'ın bu sözleri, velev en yakını bulunan bir kimseye bile bu tarzda söylemesi uzak bir ihtimaldir. Abdülhamîd

Paşa'nın sonsuz denebilecek gaflet ve belâhatine, yâhut da yukarıda nakledilen hıyânetine dayandırmak lâzımdır.

Paşa ise *Tabsıra*'sında harb tarafdarlığını kat'î olarak reddedememekte, "Altı devlet sefîrlerinin gidişi ve siyasî münâsebetleri kesişi dehşetli bir hâl ise de, İngiltere ve Fransa'nın mukaddemâ Kırım'daki fedâkârlıklarından maksûd-ı mücerred Rusya'nın tecâvüzâtını men' etmek niyetine mebnî olduğu halde, şimdi panislavizm esasından münbais olan efkârın tervîciyle, bir cesîm İslav milletinin meydana gelmesine ve Büyük Balkan'ın Rusya hududu olmasına, hiç bir devletin muvafakat etmiyeceği mâlûmdur." diyerek, "Salisbury'nin İgnatiev'in ağzına baktığı, buna mukaabil Beaconsfield kabînesinin efkârının Devlet-i Aliyye'ye müsâid bulunduğunu ve murahhaslarının tavrından hoşlanmadığını, sefîrlerin avdeti üzerine Avrupa ahâlisinin efkârında dahi tebeddülât zuhûra getirdiğini, Türkler'in dayanıp cevap vermelerinin ve son derece fedâkârlığı göze alıp nâmus ve fazîlet-i milliyelerini muhâfaza etmelerinin İngiltere'de alenen takdîr olunduğunu, Kaanûn-ı Esâsî'nin ilânının da bunu kuvvetlendirdiğini, o sırada istikraz için alelacele Odyan Efendi'yi Londra'ya gönderdiğini, onun da bütün bu mâlûmâtı te'yîd ettiğini" yazmaktadır.

Kendi ifâdelerinden de anlaşılmaktadır ki, Midhat Paşa, Rus tehdîtlerine ve onların muhârebe vaziyeti almalarına karşı, Avrupa'nın Türkiye'yi yalnız bırakmıyacağı gibi bâtıl bir kanaatte ısrar etmiş; İngiltere politikasını hiç anlamadığı gibi, onu değerlendirmekte de pek yanılmıştır. Rusya'nın İngiltere ve diğer devletler için hayatî mâhiyeti hâiz noktalara dokunmamak şartıyle, Türkiye ile harbe girişebileceğini ve buna hazırlandığını hiç düşünmemiş; işin garîbi bu hususta, bağlı bulunduğu sefâret vâsıtasıyle her halde bir oyuna getirilmiştir. Onun bilâhare Paris'te söylediği ve Londra Konferansı mukarrerâtını reddetmiyeceğine dâir beyânını, sadârette bile icrâ edebilece-

---

Han'ın Midhat'ın kıymetine kaani bulunduğu muhakkaktır. Ama o zamanlar bir cumhuriyet çılgınlığını düşünecek ve bunun lüzûmunu ifâde edecek bir ferd kolaylıkla bulunamaz. Paşa'ya yapılan bu isnad da daha sonra çıkmış olsa gerektir. Onun Âl-i Osman'ı düşürerek kendi saltanatını kurmayı dahi düşündüğü iddia edilmiştir. Bu her halde "âl-i Midhat" değil, "âl-i midhet" olurdu ve kendisine isnâd edilen bir illete de uygun düşerdi. Ona "İhtiyat ve teennîye mültefet değil idi, ehemmi mühimme takdîm etmeyi düşünmezdi, nabızgîrlik ve dûrbînlik gibi hassalardan mahrûm idi, Avrupa'yı ve Avrupa nazarında Devlet-i Aliyye'nin vazîyet-i siyasîyesini yakından bilmediği gibi, büyük bir inkılâbın başına geçip de onu ser-menzil-i selâmete götürecek evsâf-ı mümtazeye mâlik değil idi." diye tavsîf ve tenkîd eden Abdurrahman Şeref Efendi "Diktatörlük ve cumhuriyet havadarlığıyle ithâm ve teşhîri, etvâr-ı hod-serânesine yakıştırılmış... bir bühtan olsa gerektir; şâyet hasbe'l-beşeriye, öyle hülyâlar dimâğında esmiş ise, humk ve belâhatine daha güzel bir bürhan olamaz." demektedir. Paşa'nın alkolik, hattâ frengili dahi olduğu rivâyet edilmiş; bu tefevvühâtı da eğer vâki ise, her halde böyle bir hezeyân anında zuhûra gelmiş olmalıdır.

ğini kabul etmek mümkün değildir. Ahâliyi son derece tahrîk edip koyu bir harb tarafdarlığı seylâbına sebep olduktan sonra, bundan dönmek, Midhat için dahi mümkün hallerden değildir.

İşte Kaanûn-ı Esâsî, çok karışık dâhilî ve hâricî hâdiseler arasında, devleti sarsıcı, kitleleri tahrîk edici yeni bir çığır açmış, bâzı safdil kimselerce ilânından umulan büyük ve sihirkâr tesirin tamâmen aksini vücûda getirmiş; hal' fâciasının netîcesi olduğu gibi, sonraki felâketlerin de sebebi rolünü oynamıştır. Son asır târihindeki inkılâp-felâket zinciri, tıpkı sebep-netîce münâsebeti gibi, memleketi yeni bâdirelere doğru sürüp götürmüştür.

Tersâne Konferansı Kararlarının Müzâkeresi İçin Bâbıâli'de Meclîs-i Umûmî Toplanması; Pâdişah'ın Harbden İctinâb İçin Yaptığı Teşebbüsler; Meclis-i Umûmî'nin Kararları Reddi; Ricâlin Harb Tarafdarlığı; Midhat Paşa'nın Azli ve Teb'îdi; Devletlerin Türkiye Hakkındaki Tavırları; Londra Protokolünün Reddi ve Devletin Harb Sath-ı Mâiline Girmesi

Midhat Paşa'nın bir aydan beri devam eden sadâreti, Tersâne Konferansı, Kaanûn-ı Esâsî ilânı, geniş çapta icrâ edilen şemâtet-âver nümâyişler, gazetelerde ve toplantılarda beyan edilen tahrikâmiz harb yaygaraları ile geçerken, "düvel-i sitte" (Altı Devlet) mümessilleri kararlaştırdıkları teklîfleri Bâbıâli'ye bildirmişlerdir (15 Ocak 1877). İlân edilen Kaanûn-ı Esâsî'ye istinâden kurulması öngörülen parlamento henüz toplanmadığı için, meselenin bir "Meclis-i Umûmî"de müzâkeresi kararlaştırılmıştır. Bu maksatla Bâbıâli'de, devlet büyüklerinden ve unsurların mümessillerinden mürekkep 180 müslüman ve 60 gayr-ı müslimden ibâret bir Meclis-i Umûmî toplanmış ve Konferans kararlarını müzâkereye başlamıştır.

Sırbistan ve Karadağ seferlerinden dolayı yorulmuş; fecî bir siyasî darbeye karışmış kumanda kademesine mâlik, kadroları noksan bir ordu; müzâyaka içinde bulunan, iâşe ve mühimmat tedârikinden âciz bir mâliye ile, müttefiksiz harbe doğru yürünmesi, yeni Pâdişah'ı hasta edecek derecede üzmüş ve buna mâni olmağa gayret etmiştir. Midhat'ça, İgnatiev'in tesiri altında kaldığı iddia edilen Salisbury, bir gün evvel kendisiyle bir mülâkât talep etmiş ve bunda "Sen gençsin, konferans kararlarını kabul, sizin için en

hayırlıdır; bâzı cihetinin tâdili kaabildir; daha zaman geçmemiştir; Bâbıâli herhalde itidâli iltizam etmelidir; iş bu dereceye gelmiştir; evvelki gibi, İngilizler ve Fransızlar size bilfiil yardım edemezler; Fransızlar'ın hâli mâlûm, İngilizler size yalnız yardım edemez." beyanında bulunmuştur. Zâten harb tarafdarı olmayan Pâdişah, bunun üzerine Midhat, Safvet, Nâmık, Mahmud, Redif, Saîd Paşaları ve Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'yi mâbeyn-i hümâyûna çağırarak husûsî bir meclis akdetmiş ve burada:

*"Herkes Rusya devletiyle muhârebe için 700 bin asker olduğunu biliyor; akşama sabaha tüfenk patlamak üzeredir ve bilcümle harekâtımız buna mâtuftur; halbuki Muhtar Paşa'dan alınan bir telgrafta 300 bin asker yerine 30 bin bulunduğu tebeyyün ediyor; Lord Salisbury'nin beyânı, sizin gerek bana, gerek gazeteler vâsıtasıyle ahâliye yaptığınız İngiltere'nin fiilî yardımı hakkındaki teminâtınızla tezat teşkîl ediyor; buna göre beni ve ahâliyi aldatıp iğfâl ettiğiniz anlaşılıyor; Avusturya'nın Bosna-Hersek husûsundaki fikirleri mâlûm, Yunan niyetleri ve Karadağ hükûmetine karşı 30-40 bin asker bulundurmak mecbûrî; Bulgaristan'ın ahvâli ise âşikâr; hazîne ve levâzım nâkıs... Şu halde muharebeye girişmenin mes'ûliyeti azîm"*dir diyerek, *"Bu bâbda âcil bir çâre bulmak lâzım olmağla kat'îyü'l-mefâd bir tedbîr düşünülmesini"* istemiştir.

Bunun üzerine Midhat Paşa "İngilizler bize böyle vaad ediyorlar, Salisbury, efendimize yalan söylemiştir; onlar her halde muâvenette bulunacaklardır." demiştir. Bilâhare kendisinin politika memuru olduğunu, Mahmud ve Redif Paşaların 700 bin askere mâlikiz dediklerini, böyle bildiği için, ona göre meslek tâyin edildiğini, kuvvet bulunmaması mes'ûliyetinin müşir paşalara âit olduğunu" bildirmiştir.

Mahmud Paşa, "kendisinin sevkiyâta memur olduğunu, Bâb-ı Seraskerî'ye âit işe karışamıyacağını" söylemiş; Redif Paşa ise "Yalnız başına bütün mes'ûliyeti nasıl üzerine alabileceğini, cümle paşalarla birlikte deruhte edeceğini" ifade etmiştir.

Bunun üzerine Pâdişah "Öyle ise vezîr odasına buyrun, orada arîz ve amîk müzâkere edin, netîceyi bâ-mazbata beyân edin." demiş; Paşalar kendi aralarında konuştuktan sonra, mazbata yapmağa lüzum olmadığını bildirerek "Çok aza, az çoğa bi-iznillah galebe eder." âyetini okuyarak "Başka bir diyecekleri bulunmadığını" arzetmişlerdir. Diğer bir rivâyete göre ise "Böyle teklîflerde harbetmek için askerin miktarına bakılmaz; bunda istitaat aranmaz; biz Anadolu'ya 400 atlı ile geldik, yine 400 kişi kalıncaya kadar harbet-

mek lâzımdır." beyân-ı âmiyânesinde bulunmuşlar ve seleflerin metodlarına da pek câhilce baktıklarını göstermişlerdir.

Paşaların şu garip gayretkeşliği ve bir nevi tehdît dahi taşıyan beyanları, onların karanlık fikirlere sâhip olduklarını göstermiş ve genç Hükümdar'ı ziyâdesiyle üzmüştür. Buna rağmen Sultan "dûr-endîş" bir adam olarak Rüşdî Paşa'yı çağırmış, vaziyeti anlatmış ve sadâret teklîf etmiş; ayrıca da toplanacak Meclis-i Umûmî'de kat'î redde gidilmemesini ricâ etmiştir. Rüşdî Paşa, Pâdişah'a ağlıyarak söz verdiği halde, bunun tamâmen aksini yapmıştır. Sultan'ın sulhü muhâfaza için takındığı tavır, körce bir harbcilik güden Midhat ve avânesi tarafından tesirsiz hâle getirilmek istenmiş; saray önünde muhârebe lehinde nümâyişler yaptırılmış; Dâmâd Mahmud Paşa mârifetiyle Çırağan'a kadın kıyâfetiyle iki kişi sokulup, yakalattırılmış ve Hükümdar'a savaş isteyen halkın Sultan Murad'ı iclâs dâvâsında oldukları bildirilmiştir. Böylece genç Hükümdar "havfa dûçâr" edilmek istenmiş; kendileri aleyhinde teşebbüste bulunmaması için çalışılmıştır.

Mir'ât-ı Hakîkat müellifi, Midhat ve arkadaşlarının fikir ve mesleğini "tehyîc-i uruk-ı nâs"dan ibâret göstermekte ve böylece "efkâr-ı umûmiyeyi kazanıp mevkilerinde sıyt-u şöhret" elde etmeyi arzuladığını yazmaktadır. Bu adamların her halde harb husûsunda gösterdikleri câhilce gayretlerini yalnız mevki ve şöhret hırslarına bağlamak da mümkün görünmemektedir. Midhat, Lord Salisbury'nin kendisine yazdığı "zât-ı fahîmânelerine tereddüp eden mes'ûliyet büyüktür; devletler tarafından yapılan teklîflerin kabûlü ve reddi size tâbidir; vatanınızın mahvı da selâmeti de sizin elinizdedir; Pâdişah'ın fikri üzerinde sâdece siz müessir olabilirsiniz." yollu mektuba da aldırış etmemiş; "enf-i patlıcânî"sinin doğrultusunda hareket etmiştir.

Bâbıâli'de toplanan Meclis-i Umûmî'de de "Devlet-i Aliyye'nin bugün silâh altında bulunan askerinin beş-altı yüz bin raddesinde olduğunu, bir taraftan da silâh altına alınan mustahfızlar ve gönüllülerin haylî yekûn tuttuğunu, donanmanın Karadeniz'e hâkim bulunduğunu, düvel-i muazzama teklîflerinin vesâyet-i ecnebiyeye girmek demek olduğunu, bu iş memleketin bir cihetinde bir defa kabul olundu mu bütün bütün istiklâlin kaybolacağını, bir daha kurtulmak mümkün olamıyacağını, bu derece haksız ve mazarratlı bir teklîfi bilerek kabul etmekten ve dünyaya karşı muhill-i nâmus bir iş ihtiyâr eylemekten ise muhâfaza-i hukuk-ı meşrua için muhârebenin ihtiyârı, devlet ve milletin kadir ve şânına daha muvâfık olacağını" bildirmiş, arkasından da ihtiyat ve teennî ifâde eden bir kaç cümle beyân etmiştir. Buna göre "Aks-i matlûb zuhûr edecek olursa, kabûlünden istinkâf ettiğimiz tekâlif-i muzırradan bir kaç kat zararlı teklîfâta uğramak ve belki maazallâhi teâlâ memleketimizin bir tarafı dahi elimizden çıkmak muhâtarasını şimdiden gö-

ze aldırmak lâzım geldiği" beyân edilmiştir. İşin garibi "tekâlifin kabûlü cihetine meyil akıl ve zihne muvâfık görünür ise de" denerek, reddi cihetinde ısrar edilmesidir.

Midhat'tan sonra "sadr-ı sâbık übbühetlü, devletlü Rüşdî Paşa" söz almış; Pâdişah'a verdiği teminâtın aksine olarak "Hayat ruhla kaaimdir; devletin rûhu istiklâldir; tekâlif-i mezkûre devletimizin rûhunu izâle ederek, bizi ruhsuz bir kalıba döndürür; istiklâli kalmayan bir devlet için bekaa farzolunsa bile nâmussuz yaşamak câiz değildir; bunun reddiyle hıfz-ı hukuk yolunda her türlü fedâkârlığı göze aldırmak, vezâif-i hamiyet ve nâmusdârîden olduğundan, reyimiz kat'iyyen reddi tarafındadır." diyerek, "dûr-endîş"liğiyle bağdaşmayan bir tahrikçilikte bulunmuştur.

Zübdetü'l-Hakaayık'a göre, bundan sonra aynı minval üzere konuşmalar cereyan etmiş; Sadrâzam "Siz ne dersiniz?" diyerek hıristiyan murahhaslara hitâb etmiş; bunlardan Ermeni katolik ruhbanının ileri gelenlerinden Enfiyeciyan Efendi coşkun bir nutuk söylemiş; "Bu tekâlif ıslah değil, ifsâddır; biz bunu hıfz-ı vatan yolunda kanımızla izâle etmeliyiz." gibi cümleler döktürmüştür. Arkadan Rum milleti adına Sava Paşa ve patrikler de aynı şekilde konuşmuşlar; "Konferans'ın hiç bir teklîfinin kabul olunmamasına kat'iyen karar" verilmiş; mevcut âzalardan bir iki zâtın teennî tavsiyesi bile "dudu kuşu gibi tâlimli zevât" tarafından susturulmuştur.

Böylece Konferans teklifleri "tumturaklı, fakat âmiyâne ve hâyîde mütâlaat" ile ve kitle hâlet-i rûhiyesinin tesirinde kalınarak reddedilmiştir (18 Ocak 1877/3 Muharrem 1294),

Daha İstanbul'da bulunan Lord Salisbury ise, hükûmetine gönderdiği aynı günlü yazısında "Midhat Paşa, teklîflerimizi Meclis-i Umûmî'ye o tarzda koydu ki, meclis için onu reddetmekten başka çâre yoktu." tarzında mütâlaa serdetmiştir.

Eski sadrâzamlardan Saîd Paşa ise, bilâhare Midhat'ın bu hareketini yermiş ve hülâsa-i kelâm "Beyne'l-avam kesb-i şöhret etmek fikri, hey'et-i ictimâîyenin menfaat-ı müstakbelesini düşünmek vecîbesine fedâ edilmiştir." kanaatinde bulunmuştur.

Meclis-i Umûmî'nin bu red kararı, Hâriciye Nâzırı Safvet Paşa tarafından 20 Ocak 1877'de ecnebî devletler murahhaslarına tebliğ edilmiş ve hepsi, derhal İstanbul'dan ayrılmışlardır. Dünya politik mahfillerinde, ikinci olarak muhârebenin kat'îleştiği endîşesi belirmiş ve Rusya'nın vereceği vahîm karar beklenmiştir.

Bununla berâber, Avrupa'yı bîtaraf bırakmak isteyen Rusya, bunu temin

edebilmek için siyasî temasları hızlandırmış; bilhassa İngiltere'den çekindiğinden, ondan bir rızâ koparmadan harekete geçmeyi münâsip görmemiştir.

İstanbul'daki harb taraftarı ricâl ise, efkâr-ı âmmeyi tahrikte devam etmişler; kendilerine verildiğini söyledikleri İngiliz sefâretinin teminâtına ve Londra hükûmetinin Türkiye'yi yalnız bırakmıyacağı hakkındaki kanaatlerine pek fazla sarılmışlardır. Cevdet "Rusya seferinin bilâ mûcib-i sahîh meydana çıkarıldığını; Pâdişah gibi, Çar'ın dahi muhârebe kapısını açmak istemediğini" yazmakta ve "Midhat Paşa anı ilân-ı harbe mecbur etti; ahâli-i İslâmiyenin efkârını tehyîc ile cenge hırslandıran odur; sanki tüfengi o doldurdu, Dâmâd Mahmud Paşa üst tetiği çıkardı; Redif Paşa ateş etti. Bu üç kişi devletin başını bu felâkete uğrattı; muâmelât-ı harbiyede dahi büyük kusurlar vukû buldu." demektedir. "Redif ve Mahmud Paşalar gibi nev-heveslerin, asâkir-i redîfe defterlerini yoklayıp '600 bin askerimiz var.' dediklerini, halbuki bunların ekserisinin muallem olmadığını, o kadar askere kumanda edecek zâbitin de bulunmadığını; tâlimli efrâdın tabur tâlimi bilip, büyük fırka manevralarına yabancı olduklarını" söylemekte ve:

> *"Mektepten çıkma haylî zâbitanımız var ise de mücerreb değiller idi ve ekseri bir tarafa intisâb ile yâhut Hüseyin Avnî Paşa'ya ihtisas ile az müddet zarfında yukarı rütbelere çıkıvermiş ve kendini beğenmiş, nev-resîdegân idi; bahriye mektebimiz ise henüz matlub vechile terakkî edememiş idi; Rusya kumandanlarına karşı, büyük ordulara kumanda edecek kumandanlarımız yok gibi idi. Her şeyin mevkufunileyhi para olup, halbuki müzâyaka-i mâli-yemiz pek ziyâde olduğundan lâyenkatı kavâim-i nakdiye kat'ına mecbûr idik. Halbuki öyle kavâim ile hâricden esliha ve mühimmât celbi müşkil idi. Elhâsıl ol vakit muhârebe yoluna gitmek câiz değil idi. Lâkin akdemce Midhat Paşa, efkâr-ı âmmeyi tehyîc ile muhârebe yoluna sevketti; sanki topu o doldurdu, Redif Paşa ile Mahmud dahi ateş ettiler; devleti bir büyük mehlekeye attılar."*

demektedir.

Müellif, Serasker bulunan Redif Paşa'nın Vükelâ Meclisi'nde Rusya ile Tuna'daki huduttan bahseden ve bunun on saat kadar mesâfe olduğunu bildiren bir lâyiha okuduğunu, buna teessüf ederek, beyan buyrulan hududun Kırım muhârebesinden evvelki vaziyeti aksettirdiğini, Pâris Musalehasıyla Rusya'nın Tuna ile alâkası kalmadığını, ifâde ettiğini yazmaktadır. Buna inanmayan Redif Paşa, hududnâme getirilince "pek fenâ bozulmuş"tur. Cevdet "Çünki her devletin hududunu lâyıkiyle bilenler erkân-ı harbiyesidir, bizim erkân-ı harbiyemiz, henüz hudud-ı Devlet-i Aliyye'yi bilmiyorlar; böyle

bir heyet ile Rusya'ya karşı hareketimizin pek muhâtaralı olacağı ashâb-ı basîrete rûnümâ oldu." cümlelerini yazmaktadır.

Mahmud Paşa'nın ise "Rusyalı'nın hazırlığı tamam değildir; hazırlanmak için vakit kazanmak istiyor." mütâlaasında bulunacak kadar basîretsiz hareket ettiğini söylemektedir. Devletin iki hal', iki cülûs geçirdiği, bunun tesirleriyle yaralı bulunduğu; para, asker, mühimmât itibâriyle hazırlıksız olduğu bir zamanda, Midhat'ın başındaki klik, alabildiğine bir körlükle harb tarafdarlığı yapmışlardır. Onların sadâretten azline ve uzaklaştırılmasına rağmen aynı yolda yürünmüştür. Son derece dile gelen ve Cevdet'ce "Kaanûn-ı Esâsî sâyesinde kendisini azilden masûn sanıp taraf-ı saltanata karşı pek ağır davranan" Midhat Paşa, Tersane Konferansı kararının reddinden 18 gün sonra, saraya çağrılmış ve Eğinli Saîd Paşa mârifetiyle mühr-i hümâyûn zaptedilmiş; hazır bulunan "İzzeddin" vapuruna bindirilerek, memâlik-i mahrûsadan uzaklaştırılmış ve arzûsu üzerine Brendizi'ye çıkarılmıştır (5 Şubat 1877/21 Muharrem 1294). Kendisinin hal' ve iclâslar sebebiyle Pâdişah nezdinde zâten pek az olan emniyeti, "hod-ser etvârı"; "taraf-ı saltanata karşı ağır davranışları ve tahakkümkâr tavırları", işi tehdît ve korkutma vâdilerine dökmekten bile çekinmeyişi, sadarete geçtiği ay içinde devlet sırlarını etrafına toplanan ayak takımına fâş edişi; Makaam-ı Saltanat ve Hilâfet hakkında pek "bedhâhâne elfâz kullandığı rivâyet"leri; kendisine tâbi "millet askeri nâmıy-le bir milis teşkîline yeltenmesi" gibi sebeplerle büsbütün zâyi' olmuş ve uzaklaştırılması bir millî zarûret hâline gelmiştir.

Kaanûn-ı Esâsî'nin 113'üncü maddesine istinâden Memâlik-i Mahrusa-i Şâhâne'den teb'îd edilmiştir. Kendisine bu kararı teblîğ eden Saîd Paşa'yla "Eğer beni buradan tard-u teb'îd ederseniz, alimallah memleket mahv olur." demiş; işi yine tehdît vâdilerine saptırarak "Beşike'deki donanma unutulmasın." lâfını söylemiş, "Halk gelip beni evimden alarak sadârete is'âd eder; sonra iş müşkilâta düşer." sayıklamasında bulunmuştur. Onun Kal'a-i Sultâniye(=Çanakkale)'den geçerken "İstanbul'da ihtilâl çıkıp çıkmadığını sorduğundan dahi bahsedilmiştir."

Onun memleketten çıkarılışı üzerine aleyhine bâzı şiirler yazılmış; millî an'anelere bağlı şâir Kâzım Paşa da

"Midhat'ı tard'etti mülkinden emîrü'l-mü'minîn;
Nitekim İblîs'i Cennet'ten Cenâb-ı Kirdigâr;
Eyledi o, âdemi iğfâle bezl-i makderet;
Eyledi bu, âlemi idlâle sa'y-i bî-şümâr."

mısralarını söylemiştir.

Midhat Paşa yukarıki bahislerde de tekrarladığımız "ahvâl-i nâbecâsı ve etvâr-ı hod-feşânesi" sebebiyle bir buçuk ay süren bu sadâretinden de azledilmiş ve yerine Koca Hüsrev Paşa'nın kölelerinden olan, Şûrâ-yı Devlet reîsi Edhem Paşa tâyin edilmiştir.

Bu sırada Rusya, Avrupa devletlerini bîtaraf bıraktırmak için yaptığı siyasî teşebbüsleri hızlandırmıştı. Nitekim Fransa hükûmeti, 1870'den beri Şark işlerine gösterdiği alâkasızlığı devam ettirmekte, Almanya'ya karşı Rusya'yı elde edebilmek için, onun mahdut olduğunu temin ettiği emellerine muhâlefete bir sebep görmemekteydi. 1870'de Rusya'nın bîtaraflığından faydalanmış olan Bismarck, bunun devleti için fazla bir mânâ ifâde etmediğine kaani olmakta, Avusturya ve Fransa sebebiyle, mesele çıkarmamayı zarûrî görmekte, belki de kendi dışında bir ihtilâf vücûda getirebilmek için Osmanlı mirâsından pay bile çıkarabileceğini söyliyerek İtalya'yı yanına çekmekteydi. Hattâ aynı adam, kendi karanlık siyâsetinin haylî zamandan beri Çar'ı sürüklediği muhârebeyi kaçınılmaz hâle getirmek için, Avusturya ile Rusya arasında gizli bir anlaşma yapılmasını temin etmekteydi. Muhârebeden ancak on sene sonra Peşte meclisinde yapılan bir münâkaşa, anlaşmayı ortaya çıkarmıştı. Buna göre François Joseph, bîtaraflığı taahhüt etmekte, fakat bâzı ihtimaller ortaya çıkarsa Balkan yarımadasının garb vilâyetlerini işgal hakkına sâhip olmaktaydı. Varılan anlaşmaya göre, Osmanlı hıristiyan tebeası üzerinde hiç bir devlet tek başına himâye kuramıyacak, Paris Muâhedesi'ne iştirak eden bütün devletler harbin netîceleri hakkında söz sâhibi olacaklar; Rusya Romanya'nın mülkî tamâmiyetine riâyet ettiği gibi, İstanbul'a da dokunamıyacak; eğer Rusya bir Slav prensliği teşkîl ederse, bunun üzerinde hak iddia etmiyecek ve harbi Sırbistan tarafına geçirmiyecekti. Rusya bunlara riâyet edeceğini bildirerek, Avusturya'nın bîtaraflığını temin etmişti. Buna riâyet edip etmiyeceğini ise, harbin tâlii ile ortaya çıkacak yeni siyasî vaziyet gösterecekti.

Şu duruma göre, Rusya için, İngiltere'den gayrı çekinilecek hiç bir ciddî muhâlefet kalmamıştı. İngiliz hükûmeti ise, Rusya'nın harekâtına kat'î sûrette mâni olabilecek vaziyette değildi ve bâzı gâilelerle birlikte, Türk düşmanı muhâlefetle de başı dertteydi. Yalnız Londra zimâmdarları, Sırbistan ile Osmanlı hükûmeti arasındaki sulhün bir an evvel akdinde tavassutta bulundular ve geçmiş durumu, yâni statüko'yu muhâfaza eden ve âsîler hakkında umûmî af ilân eden bir fermanla bunu temin ettirdiler. Buna mukaabil Karadağ'la arazî meselesi yüzünden bir netîceye varılamadı ve bu küçük prenslik silâh elde bekledi.

Harbçi fikirleriyle tanınmış olan İgnatiev, talep ettiği cevapları alamayan Çar'ın emriyle, düvel-i muazzama nezdinde müzâkereler icrâsı için gön-

derildi. İgnatiev, Avrupa'nın îfâsına meyil ve istek göstermediği Konferans kararlarının tek başına Rusya tarafından icrâsını temin için, birbirini müteâkip Berlin, Viyana, Paris, Roma ve Londra'ya uğradı. Her tarafta tasvib gördüğü halde, İngiltere pâyitahtında güçlüklerle karşılaştı. Ona göre, Paris Muâhedesi mer'î ise, hıristiyanlara taalluk eden ıslahatın tatbîki için Rusya'nın Türkiye'yi tazyîkini fenâ nazarla görmemek, değil ise Avrupa'nın Bâbıâli'ye sâhip çıkmasına hiç bir hukûkî sebep kalmadığını bilmek îcâb ederdi. İngiliz hükûmeti muâhede ahkâmına göre, Rusya'nın tek başına müdâhale hakkı bulunmadığını ifâde ederek, Londra'da meselenin yeniden müzâkeresini istedi.

Nihâyet 31 Mart 1877/16 Rebîülevvel 1294'te toplanan konferansta, programın son defa icrâsı Türkiye'ye teblîğ edildi. "Londra Protokolü" nâmıyle anılan bu vesîkaya göre, Karadağ'a bir miktar arâzî verilerek, acele sulh akdi yapılması, ıslahata hakîkî surette başlanılması, ordusunu hazardaki nisbetine irca' etmesi, devletlerin İstanbul'daki sefîrleri ve mahallindeki memurları vâsıtasıyle ıslahatın ne suretle icrâ edileceğine büyük bir dikkat ve itinâ ile nezâret etmek niyetinde bulundukları ihbâr edilmekteydi. Nihâyet, hatada ısrar edilecek olursa, "bu hâlin kendi menfaatlerine olduğu kadar, bütün Avrupa'nın menfaatlerine de aykırı olacağı, bu takdirde hıristiyan ahâlinin selâmeti için en elverişli addettikleri vâsıtalara müştereken tevessül hakkını mahfuz tuttuklarını" ilân etmişlerdir.

İngiltere Hâriciye Nâzırı Lord Derby ise aynı gün neşrettiği husûsî bir beyannâmede, protokolün hükümlerini âdeta ıskat edercesine, Türkiye ile Rusya arasında harb hazırlığı durdurulmadığı ve silâhlar terk edilmediği takdîrde, İngiltere hükûmetinin protokolü keenlemyekûn addedeceğini bildirmişti.

Diğer taraftan Londra Konferansı'nda Rusya'yı temsîl etmiş bulunan Kont Şovolof aynı târihte Bâbıâli'ye teblîğ edilen ultimatomu beyân ederek "Eğer Karadağ ile sulh akdedilir, ıslahat kabul olunur ve Bâbıâli terk-i silâh meselesini müzâkere için Petersburg'a husûsî bir memur gönderirse, mesele hallolur; aksi halde durdurulan tahşîdâta yeniden başlanır." demekteydi. Rusya bu hususu, İstanbul sefîri Nelidof mârifetiyle Bâbıâli'ye teblîğ etmiş; Karadağ'dan gelen murahhaslar da arâzî taleplerini Nikşik kazâsına inhisar ettirmişlerdir. Cevdet "Rusya İmparatoru'nun muhârebe istemediğini, ancak pek ileri atılmış bulunduğundan eli boş olarak işin içinden çıkmasının kendisince muhill-i nâmus olduğuna mebnî, son bir tedbîr olmak üzere, vükelâsının müdâhalesi olmaksızın, Londra'daki elçisine, mahremâne ve min gayr-ı resmin verdiği emir üzerine, Londra sefîri Müsurus Paşa'dan 'Derhal Petersburg'a gitmek üzere fevkalâde bir elçi tâyin olunsun.' yollu haber geldiğini,

bunun meclis-i vükelâda konuşulduğunu, hemen Hâriciye Nâzırı Safvet Paşa'nın yahut diğer münâsip bir zâtın memuriyetine dâir mazbata yapılıp mühürlendiğini, fakat Serasker Redif Paşa ile Tophane Müşiri Dâmâd Mahmud Paşa'nın 'Rusya'nın hazırlığı tamam değildir, hazırlanmak için vakit kazanmak istiyor, ne olacaksa hemen olsun.' dediklerini, Rusyalı'nın bizim için her gün müheyyâ olduğunu anlatmak kaabil olmadığını, Sadrâzam'ın evvelâ kendileri ile müttefik görünür iken, onun dahi tereddütte kaldığını, ekseriyet-i ârâ ile temhîr olunan mazbata takdîm edildi ise de hall-ü akd-i umûr anların elinde olduğundan, anların re'y-i sakîlleri üzerine gidildiğini, işte en sonra kaçırdığımız fırsatın bu olduğunu, ona da Redif ve Mahmud Paşaların sebep olduğunu" yazmaktadır.

Buradan anlaşılmaktadır ki, Midhat'ın uyandırdığı ve pek heyecâna verdiği efkâr-ı umûmiyeyi yatıştırmak mümkün olamamamış; aynı coşkunluğa kapılmış olan ve Sultan Azîz'in hal'ine karışan, bu sebeple suçluluk psikolojisi tesirinde de bulunan bir kaç ricâl yüzünden memleket pek fecî bir tehlikeye doğru sürüklenmiştir.

Çar'ın harb istemediği hakkında Cevdet'in naklettiği rivâyetin, hâdiselerin gidişâtı nazarı alındığında doğru görülmesi mümkündür. Çünkü muhârebenin ne getireceği bilinmediği gibi, Rusya'nın bundan büyük bir kazanç temin etmesi de mümkün görünmemektedir. Yaptığı anlaşmalara göre elde edeceği fazla bir şey yoktur ve bir çok askerini, parasını ve silâhını hemen hemen boşuna sarfetmiş olacak, en büyük arzusu olan İstanbul üzerinde de bir şey temin edemiyecektir. Belki kazandığı zafer dâhildeki prestijini biraz artıracak, belki de tehlikeli bir vaziyete düşebilecektir. İşte bu mülâhazalarla ihtiyatlı davranan Çar'ın, elçi gönderme teklîfi, bundan evvel pâdişah tarafından meclis-i vükelâya gönderilen ve Mâbeyn başkâtibi Saîd Paşa'ca kaleme alınan bir lâyiha ileri sürülerek reddedilmiştir. *Mir'ât-ı Hakîkat* müellifi, "Efkâr-ı harbiyeyi tervîc eden bu lâyihanın, lisan-ı pâdişahîden ortaya konması sebebini muahharan Saîd Paşa'dan sorduğunu, onun da 'Sultan Murad tarafdârânının tahdîş-i nâsa dâir neşriyâtı, Pâdişah'ın huzûr ve âsayişini ihlâl edip, ol esnâda sadârete gelen Edhem Paşa ise, Pâdişah'ı hoşnûd etmekle imtidâd-ı me'mûriyet hevesine ve Redif ve Dâmâd Mahmud Paşalar dahi efkâr-ı umûmiyeyi kazanıp, mevkilerinde kesb-i sıyt ve şöhret dâiyesine düşmüş idiler; bundan "Nâsın ittifâkı Rusya ile harb eylemek maddesi üzerinedir; herkes mal ve can fedâsına hazırdır; bunun önüne durulmaz ve âmâl-i umûmiyeyi tervîc etmedikçe halkın ezhânından Sultan Murad tarafdârlığı çıkmaz.' deyü Pâdişah'ı kandırdılar... Lâyihayı hemen yazdırıp mevki-i müzâkereye vaz'ettiler." dediğini kaydetmektedir. Aynı müellif, "Hâriciye Nâzırı Safvet Paşa'nın elçi izâmına muhâlefet edilmemesini ihtar edince, Re-

dif ve Mahmud Paşaların, Sadrâzam ile birleşerek 'Hâriciye Nâzırı'nın sözlerini kabul etmeyiz.' diye bağrıştıklarını", hattâ Edhem Paşa'nın sefîr gönderilmesi teklîfinden evvel yazılan pâdişah tezkiresini gösterip onları tervîc ettiğini, halbuki işin azim ehemmiyeti sebebiyle, huzûr-ı hümâyunda büyük bir meclisin akdi lâzım geldiğini, bunun memlekete getireceği hasar ve mazarratın ortaya konması gerektiğini; yapamadığı takdîrde işten çekilmesi icâp ettiğini, bu vazîfelerin hiç birini nazar-ı im'âna almayıp, protokolü reddettirdiğini, böylece muhârebe mes'ûliyetinin büyük kısmını üzerine ve dökülen kanların günah ve vebâlini boynuna aldığını söylemektedir.

Safvet Paşa ise irâde-i seniye üzerine yazdığı 13 Rebîülâhir 1297 târihli lâyihasında:

> *"Pâdişah'ın.. sulh-ü müsâlemetin hıfz-u bekaası hakkında pek çok sarf-ı mesâî ve himmet buyurduğunu, (fakat) efkâr-ı umûmiye ziyâdesiyle tehyîc edilmiş ve muhârebe herçe bâdâbâd.. göze kestirilmiş olduğundan, bu hâl biraz daha mümted olursa askerin dağılması muhtemel.. ve sonra celb ve cem'i müşkil olacağı lâkırdıları dahi tefevvüh olunduğundan, bi'z-zarûre meclise verilen kararın kabûlü ile îcâb-ı hâlin icrâsına irâde-i seniye müteallik buyrulmuştur... Muhârebenin netîcesi, mukaddimâtı gibi çıkmamasıyle, hükm-i takdîr yerini bulmuş ve Devlet-i Aliyye ve millet-i Osmaniye, bidâyet-i teşekkülünden beri görmemiş olduğu envâ-ı zarar ve hasara giriftâr olmuştur."*

demektedir.

Görülüyor ki, Midhat'ın yerine geçen, Sakızlı ve Rum asıllı olup Hüsrev Paşa kölelerinden bulunan Edhem Paşa da harb taraftarıdır. Cevdet onun "tehevvür-i nâ-be-mahal bâzı ahlâk ve etvârından" bahsetmekte, İbnülemîn "hadîdü'l-mizâc" olduğundan, "her şeye hiddetlendiğinden, hiddetlenince de her şeyi söylediğinden, lâkin başkasının hal-ü kaaline ehemmiyet vermediğinden" söz etmektedir. Kemal "Cevdet Paşa'nın rivâyetine göre dânesi 50'şer kuruşa satılmış olan Sakız kölelerinden" bulunduğunu, Abdurrahman Şeref ise "Avrupa'da tahsîl görmüş mütefennin bir zât ise de, hiddet-i mizâc" ile mâlûl olduğunu kaydetmektedir. Mahmud Celâleddin Paşa "Meb'ûsânın hilâfgîri olmağla, mesâil-i âdiyede bile meclisin arzettiği ihtârâta hiddet ve şiddet ile cevap verdiğini" yazmaktadır. Onun ulûm-ı tabiiyeye meraklı, hattâ bu hususta âlim, Rasadhâne, Matbaa-i Âmire, Dârüşşafaka'nın tesisinde hizmeti geçenlerden, nâmuslu, dindar, fazîletli bulunduğu, târihe meraklı olup, *Endülüs Târihi*'nın ilk cildini tercüme ettiği, bilâhare şâir Ziyâ Bey'e verip ikmâl ve neşrettirildiği de rivâyet edilmektedir.

İbnülemîn, bir zamanlar Ahmed Vefîk Paşa'nın kâtib-i husûsîsi olan esbâk Paris sefîri Münir Paşa'dan naklen "Bâzan Vefîk Paşa'nın müstâ'cel meseleler için kendisini Edhem Paşa'ya gönderirken 'Git o deliye şöyle söyle.' dediğini, berikine gidince de 'Git o deliye böyle söyle.' diye iâde kılındığını" söylemektedir. Yine aynı müellif, *Hizânetü'l-Eyyâm fî-Terâcümi'l-İzâm*'da, ondan "Rusya'nın hasm-ı şedîdi idi; hattâ sadârete irtikasından evvel, Rusya'ya yardım etmek isterse, bütün Avrupa ile muhârebenin vücûbundan ale'l-ekser bahsederdi." dediğini yazmaktadır.

Bu izâhattan anlaşıldığına göre, Midhat'ın mevkiini, aynı tipte olmamakla berâber, yeni bir harb tarafdarı almış ve Sultan da geniş çapta bu seylâba uymağa mecbûr kalmış; belki biraz da İngiltere yardımını me'mûl görmüştür. İşte Londra Protokolü bu kanaatte bulunan Sadrâzam ve nufûzlu vükelâ mârifetiyle reddedilmiş ve bunu müş'ir mazbata on gündür toplantı hâlinde bulunan Meclis-i Meb'ûsân'a teblîğ edilmiş ve müzâkeresine başlanmıştır.

Meclis-i Meb'ûsân'ın Açılışı; Red Kararını Onun da Tasdîk Edişi; Türkiye'nin O Günkü Vaziyeti Karşısında Harbe Girmesinin Büyük Muhâtaraları

Daha evvel yürürlüğe konulan Kaanûn-ı Esâsî ahkâmıyle bir Meclis-i Meb'ûsân ve Âyân'ın teşekkülü takarrür etmiş; çıkarılan bir "Ta'limât-ı Muvakkat"e istinâden intihâb edilen meb'ûslar da İstanbul'da toplanmıştı. İşte bu sebeple 69 müslim, 46 gayr-ı müslim meb'ûstan mürekkep 115 kişilik Meclis-i Meb'ûsân ve Pâdişah tarafından nasbedilen 26 âzâdan müteşekkil Meclis-i Âyân, müştereken, Dolmabahçe Sarayı'nın Dîvân-ı Hümâyûn mahallinde ictîma etmiştir. Yapılan merâsimde Âyân ve Meb'ûsân'dan başka, vükelâ, vüzerâ, sudûr-ı ulemâ, Şûrâ-yı Devlet ve Mehâkim-i Adliye rüesâ ve âzası, mülkî ve askerî ricâl, Rum, Ermeni, Katolik patrikleri, Bulgar eksarhı, Protestan vekili, Hahambaşı ve kaymakamı ile gayr-ı resmî olarak da sefîrler, maslahatgüzârlar, yerli ve yabancı gazeteciler hazır bulunmuşlardır (19 Mart 1877/4 Rebîülevvel 1294).

Pâdişah, birâderlerinden velîahd Mehmed Reşâd ve Şehzâde Kemâleddin Efendilerle berâber gelmiş; nutk-ı hümâyûnu Sadrâzam'a vermiş; o da okuması için Mâbeyn başkâtibi Küçük Saîd Bey'e îtâ etmiş ve onun mârifetiyle okunmuştur. Sultan bu açış nutkunda:

"Meclis-i Umûmî'yi açmaktan mütevellid memnûniyetini bildirmiş;

devlet ve milletlerin terakkî-i şevket ve meknetinin ancak adâletle vukuâ geldiğini, Devlet-i Aliyye'nin kudret ve kuvvetinin âleme münteşir olmasının adâlete ve hakka riâyetle meydana geldiğini, ecdâd-ı izâmları Fâtih Sultan Mehmed Han merhûmun te'mîn-i hürriyet ve serbestî-i dîn ve mezheb hakkında gösterdiği müsâadenin cümlenin mâlûmu olduğunu" ifâde etmiştir.

Gülhane Hattı'nda geçen bâzı cümleleri zikrederek bunları zımnen tasvîb ettiğini göstermiş; pederi zamanındaki teşebbüsleri anlatarak, pek buhranlı bir devirde saltanat makaamına geldiğini tebârüz ettirmiş; "kavânîn-i memleketin ârâ-yı umûmîyeye istinâdını elzem gördüğünden, Kaanûn-ı Esâsî'yi bizzat ilân" eylediğini ifâde etmiştir. Bu suretle Kaanûn-ı Esâsî'nin ilânı ve Meclis-i Meb'ûsân'ın açılışının yalnız kendi eseri olduğunu beyâna bilhassa dikkat etmiştir. Bilâhare "İttihaz ettiği tarîkte hareket etmeye kaviyyen azmettiğini" ifâde ederek "Kaanûn-ı Esâsî'nin âsâr-ı meşruasından istifâde için sizin muâvenet-i fiiliye ve akliyenizi beklerim... Şimdi, sizlere elzem olan, uhde-i hamiyetinize muhavvel vezâif-i kaanûniyeyi hiç kimseden çekinmiyerek ve devlet ve memleketimizin saâdet ve selâmetinden başka bir şey düşünmiyerek, sâdıkaane ve müstakimâne îfâ eylemektir... Hak Teâlâ hazretleri cümlemizin mesâîsini mazhar-ı tevfîk buyursun." demiştir.

Buradan anlaşılmaktadır ki, Pâdişah, bilhassa iki husus üzerinde ehemmiyetle durmuştur. Bunlardan biri meşrûtî rejimin kendi eseri bulunduğunu, diğeri de bütün anâsırın Osmanlılık etrafında ittihad ve tesânüdle hareket etmesidir. Maalesef bu mecliste şu ittihad ve tesânüd havası vücûda gelememiş; daha ilk celselerden itibâren kavmî ve dînî ayrılıklar kendisini göstermiştir.

Üss-i İnkılâb müverrihine göre Girit, Sisam gibi eyâlet-i mümtazeden meb'ûs dâvet edilmiş; bunlar ayrı statüye sâhip olduklarını beyân ederek, ictinâbda ısrar etmişlerdir. Demek ki, İkinci Meşrûtiyet devresinde, yeniden ve daha derin bir gafletle tekrarlanacak olan hata, 93 Meclisi'nin teşekkülünde de icrâ edilmiş; bunun sebebini de Kaanûn-ı Esâsî ve parlamentonun her müşkili halleden bir dâvâ-yı kül olduğu gibi garip bir zihniyet teşkîl etmiştir. Meclis-i Meb'ûsân reîsliğine "ahvâl-i garîbesi ve tuhaflıkları ile meşhûr olan" Ahmed Vefîk Paşa getirilmiştir. Eserleri bir çok "sakatâtla malûl bulunan" Ahmed Sâib "Vefîk Paşa'nın, meb'ûslara mektep çocuklarına edilen muâmeleyi etmek, mümkin ise de hiç bir şey söyletmemek, hattâ bâzı defa terbiyeden hâriç davranmak" gibi garipliklerde bulunduğunu yazmaktadır.

Gâyet buhranlı iç ve dış gâileler arasında toplanan ve bâzı "sâdedilân" tarafından, ecnebî taleplerinin reddi için bir tahlisiye simidi addedilen Mec-

lis-i Meb'ûsân, kendisine teblîğ edilen, reddi müş'ir vükelâ ve âyan mazbatası ile sâir evrakı tedkîk etmiş ve hazırlanan bir tasvîbnâme ile bunu kabul etmiştir. *Zübdetü'l-Hakayık*'da da mevcut tasvibnâmede "Bâbıâli'den kaleme alınan mezkûr reddiyede münderic ifâdât ve mülâhazât doğrusu saltanat-ı seniye ve umûm millet-i Osmaniyenin her ân ve zaman ez-her cihet muhâfaza ve vikaayesi matlûb ve mültezem olan hukuk-ı mukaddesesiyle, istiklâl ve tamâmiyet-i mülkiyesine şâyân olan bir surette idüğü anlaşıldı; binâenaleyh Bâbıâli'ce mezkûr mazbatanın reddi hakkında müttehaz olan meslek-i muhik ile azm-i kavî, hey'et-i meb'ûsânın pek aşuru takdîr ve memnûniyetini mûcib ve fevkalgâye şükrâniyet-i azîmesini müstevcib olduğu" bildirilmiş, Protokol bu suretle reddedilmiştir (26 Rebîülevvel 1294/8 Nisan 1877).

Bundan iki gün sonra da red kararı devletlere bildirilmiştir. Hâriciye Nâzırı Safvet Paşa tarafından bildirilen bu red kararında "Hiç bir mütâlaa bizi vazîfemizden inhiraf ettiremez; vaad olunan ıslahatı icrâ edeceğiz ve bu bâbda vilâyet, mezheb, sınıf farklarını aslâ nazar-ı dikkate almıyacağız; eğer Rusya terk-i teslîhat ederse, biz de askerimizi dağıtırız; fakat Avrupa'nın Paris Muâhedenâmesi ve hukuk-ı düvel hilâfına olarak, bize kabul ettirmek istediği vesâyet-i muhakkirâneye şiddetle itiraz ederiz." ifâdeleri kullanılmıştır.

Aslında Osmanlı dâhilî işlerine bu tarzda müdâhale bostan korkuluğu tarzında kalmış ve tatbîk edilmemiş bir maddeye göre, Paris Muâhedesine mugâyirdi; diğer maddelere göre ise memlekette vücûd verilecek ıslahata "hukuk-ı akdiye" makaamında olarak anlaşmaya girmişti ve altı devlet zaman zaman iç işlerimize karışmıştı. Nezâret ve vâli tâyininde sefâretlere danışılması meselesi ise pek yeni bir şey değildi. Siyâseti hâlâ bâzı kimselerce göklere çıkarılan Âlî Paşa'nın bütün muvaffakıyeti ise, bu müdâhaleyi kabul edip, kendi eliyle uygulamaktan başka bir şey değildi. Bu sebeple Bâbıâli'nin, ancak kuvvetlendikten ve hâricî siyâsette istinadgâhlar kurduktan sonra kendisini bağlayan ve devletin haysiyetiyle te'lîf kabul etmez bulunan hükümleri redde gitmesi muvâfık olurdu. Bu hususlar maalesef nazara alınmamış; ve bu ihtiyatsızlıkta da hal'lere vücût vermiş olan reaksiyon hâlet-i rûhiyesinin tesiri büyük olmuştur. Çünkü siyasî ihtilâl ve inkılâplara karışmış ricâlden mâkuliyet ve basîret beklemek abesle iştigâldir ve aksi nâdiren mümkün olabilmiştir. Ahmed Midhat'ın tâbiriyle bu red kararı, artık "mesâilin kalem ile değil, kılınç ile hallolunmasına kadar meydan açmış ve Bâbıâli dahi ettiği red ile işin bu derecesine kadar mukaavemeti göze aldırdığını göstermiş ve bu hal de Rusya'yı ilân-ı harbe kadar sevkeylemiştir."

Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki, Bâbıâli'ye ve meclislere harb tarafdarlığı hâkim olmuş ve tahrik edilmiş efkâr-ı umûmiye de bunda müessir bir

rol oynamıştır. Basîretli hareket edilmesi hakkında ciddî bir sadâ çıkmamış; asgarî seviyeye inen taleplerin tatbîkatında da çıkarılacak politik güçlüklerle işin tavsaması cihetine gidilmemiştir. Bu kararda hemen bütün devlet müesseseleri ve ricâl medhaldar görünmüş; Meclis-i Meb'ûsân bile vükelânın red kararını, "Pek aşırı takdîr ve memnûniyeti mûcib ve fevkalgâye şükrâniyet-i azîme" kelimelerini kullanarak tasvîb etmiştir. Halbuki devletin askerî hazırlıkları ve mâli kudreti, Rusya ile tek başına muhârebe edecek vaziyette olmadığından, mukadder bir harbi mümkün olduğu kadar geciktirmek, hazırlıkları tamamladıktan ve müttefik de bulduktan sonra böyle bir harb tarafdarlığını düşünmek icâb ederdi. Bunu temin etmeden harbe girişmek, açıkça bir mâcera idi ve millî noktadan, hıyânete kadar varacak bir töhmeti ve vebâli yüklenmekti.

Tamâmiyet-i mülkiyemizi isteyen İngiltere'deki Muhâfazakâr hükûmet, Gladstone fırkasının aleyhimizdeki propagandasıyle dâhilen bağlı idi. Fransa 1870'ten beri umûmî siyâsette müessir bir rolden kaçınmakta; Almanya sebebiyle Rusya'ya düşmanlık göstermemekteydi. Berlin, Alman-Fransız harbindeki bîtaraflığı sebebiyle Rusya'ya cemîle göstermek istiyor; onun şarkta biraz yıpranmasını kendisi için de faydalı sayıyor; çıkacak Balkan mîrâsından Avusturya ile çekişmeye girebileceğini hesaplıyordu. Avusturya ise, Sırbistan ve Bosna-Hersek üzerinde emeller duymadıkça ve Balkanlar üzerinde nufûz kurmadıkça, Rus harekâtına mâni olmayacaktı. İtalya ise, bir şey yapamazdı. Şu vaziyet karşısında İngiltere münferiden ve fiilen Osmanlılar'a yardım edemiyecekti. İhtimal ki, harbin aleyhimize cereyânı karşısında Rusya'yı istilâcı bir harb yapmaktan ferâgate çalışacaktı. Belki de Rusya'nın Hindistan taraflarından el çekip, Türkler mârifetiyle biraz yıpranmasını istiyor; büyük bir donanma ve kara ordusu kurmak yoluna girmiş olan Türkiye'nin kendisine daha muhtaç hâle gelmesini de arzû ediyordu.

Bütün bu siyasî sebepler dolayısiyle, Osmanlı hükûmetinin bir tesviye şekli bulup, her halde harbden kaçınması lâzımdı.*

* Nitekim *Başımıza Gelenler* müellifi Mehmed Ârif Bey'in yazdığı ve *Mir'ât-ı Hakîkat* sâhibi Mahmud Celâleddin Paşa'nın te'yîd ettiğine göre, o sırada Karadağ cephesinde bulunan Ahmed Muhtar Paşa, makaam-ı Seraskerî'ye yazdığı bir telgrafla harbden çekinilmesini bildirmişti. Kendi tâbiriyle "O sırada Serasker olan Redif Paşa'ya herçe-bâd-abâdı göze aldırarak devletin politikasına müdâhale vazifemin hâricinde iken, mücerred bendegân ve hayırhâhân-ı devletten olduğum haysiyetiyle, gâyet mühim bir telgraf yazmış, devleti Rusya muhârebesine duhûlden tahzîr eylemiştim. Bu telgraf meclis-i mahsûsda okunduğunda Muhtar Paşa'ya seferberlikten fütûr ve melâl gelmiş diyerek beni Girid vâliliğine, Süleyman Paşa'yı da müşîriyetle benim yerime Karadağ Kumandanlığına tâyin eylediler; arası 20 gün geçmeden de Anadolu harb ordusu kumandanlığına gönderildim." diyen Paşa, şu mütâlaaları ileri sürmektedir: "Gâlib olduğumuz halde haksızlıkla musalehâ-yı mağlûbeye yatmak

Buna mukaabil, Petersburg için de mesele çok kazançlı görünmüyor; netîceden büyük istifâdeler beklemeyi ummuyordu. Bu sebeple talepler asgarî hadde inmiş; Çar, harb için haddinden fazla ileri atılması yüzünden prestijini temin edecek bir tâvize kadar râzı olmuştu. Bu noktalar, hal' hâdiselerine karışmış; pek garîp hâlet-i rûhiye içinde bulunan Osmanlı ricâli tarafından, maalesef değerlendirilememiş; târihinin hiç bir devrinde görülmeyen bir tarzda basîretsiz davranılmıştır.

Askerî noktadan ise Türkiye, şark ve garbdaki harb cephelerinden ayrı

---

ileride daha ziyâde hasara uğrayarak, mağlûben musâlehâ-yı mağlûbeye düşmekten evlâdır. Zîra biz Rusya'yı üçüncü derecede, yâni en hafif derecede incidebilecek olan Tiflis veyâ Kırım'ı veyâ Beserabya'yı taarruzla zaptedemeyiz. Çünkü esbâbı onda dokuz mefkuddur. Şâyet hududlarımızı tamâmiyle muhâfaza edebilir isek bahtiyarlıktır. Fakat bu da gâlibâne musâlehâ akdine medâr olmaz. Maamafîh Bosna'yı ve bi'l-münâsebe Hersek'i mutlaka zâyi' ederiz. İngilizler bizimle hudûda kadar gitmezler; yalnız Boğazlar'ın ve etrafının mahdut bir sûretle muhâfazasını deruhde edeceklerdir. İşte hâlât-ı ma'rûze, mağlûben musâlehâ-ı mağlûbeyi müntecdir. Ama her halde bunun sonu batmak değil mi, varsın bir saat evvel ne olacaksa olsun. Hayır; velev ümîd altında olsun, elbette yaşamak batmakdan evlâdır. Şimdi Konferans bizi söze karıştırmıyor ise de, yine bir suretle bekaamıza çalışıyor; o vakit bekaamıza çalışacak bir hey'et bulunabileceğinden şübhem vardır. Şâyed bekaa mukadder ise şimdi kabul olunamaz dediğimiz tekâlifi, ol vakit ziyâdesiyle yüklenip bir de tazmînât-ı harbiye belâsına dûçâr olacağız. (Bunların) ziyâdece mütâlaa buyurulmasını temennî ederim efendim."

Ahmed Muhtar Paşa'nın siyasî ve askerî noktadan pek isâbetli görünen mütâlaaları da dinlenmemiş demektir. Paşa'nın bu şifreli telgrafından anlaşılan teessüfe şâyân bir husus da, o günkü ricâl arasında "devletin batacağı" inancının maalesef pek yaygın oluşudur. 40 seneden beri hemen bütün ekâbirde, devletin istikbâli hakkındaki bu inançsızlık açıkça nazara çarpmaktadır. Maalesef Tanzîmat'ın mülkî, askerî ve siyasî ricâli bu inançsızlıkla mâlûldür. Bu inanç yokluğunun bir gâlibiyet temin etmesi ise eşyânın tabiatına aykırıdır. Ricâldeki bu inanç yokluğu, milletteki îmân selâbeti ile tezat hâlindedir. Halbuki bize üstün oluşuna rağmen Rus kuvvetleri de bir çok zaaflara mâlikti. *Kaçırılan Fırsatlar* nâmındaki eserinde İzzet Fuad Paşa "Bütün mâduniyetimize rağmen gâlib gelmemize ramak kalmıştı." demekte ve bunu kuvvet ve vasıtalarımızın iyi kullanılmamasına bağlamaktadır. Eğer bunlar "hüsn-i isti'mâl edilse dünyanın en güzel ordularına mâlik olacağımızı" söyliyen müellif, harbin seyrini de "Her yerde şecaat ve besâlet; her tarafta beceriksizlik ve adem-i vukuf." cümlesiyle ifâde etmektedir. Tabiî şecâat ve besâlet, imânını dipdiri muhâfaza eden millette; beceriksizlik ve adem-i vukuf da inancını yitirmiş bulunan mülkî, siyasî ve bilhassa askerî ricâldedir. Nitekim Driault "Osmanlı askerine iyi kumanda edilmiş olsaydı, kim bilir tâli-i harb ne suretle tecellî ederdi." demekte, *Mir'ât-ı Hakîkat*'ta Plevne önündeki Rus mağlûbiyetleri üzerine, İngiliz Hâriciye Nâzırı Lord Derby'nin, Londra sefîrimiz Müsurus Paşa'ya "Devlet-i Aliyye, dünyâda birinci devlet-i askeriye olduğunu isbat eyledi." sözlerini sarfettiğini kaydetmektedir. Bu Plevne zaferleri ise askerle kumandanın aynı inançta olmasından doğmuş; ordu kumandanları arasındaki çekememezlik ve irtibatsızlık, insan ve malzeme unsurunu yerinde kullanamamazlık, gâlibiyetlere bile inanmamazlık yüzünden, fecî bir mağlûbiyete kadar uzamıştır.

olarak Karadağ'da, Yunan hududunda, bâzı Slav çetelerinin faaliyette bulunduğu Balkan şehirlerinde kuvvet bulundurmağa mecburdu. Yapacağı müdâfaa harbinde dahi, bütün kuvvetlerini cephelere sevkedebilmek imkânından mahrumdu. Ayrıca, Osmanlı Devleti nüfûsunun müslüman, bilhassa aslî unsuru olan Türkler'den istifâde edecekti. Bu sebeple geniş ve vâsi toprakları üzerindeki nüfûsunun bir kısımdan faydalanabilecek demekti. Diğer taraftan devlet büyük bir mâlî müzâyaka içindeydi. Binâenaleyh askerî ve mâlî vaziyet dahi Osmanlı hükûmeti için harb lehinde değildi. Bütün bunların ne Midhat ve halefi, ne meclisler, ne vükelâ tarafından tam değerlendirildiği söylenemez. Kabartılan efkâr-ı umûmiye karşısında harbe muhâlif ricâlin, teennî ile hareket edilmesi mevzûundaki zayıf sadâları dinlenilmemiş ve tutulan yolda yürünmüştür. Nitekim *Mir'ât-ı Hakîkat* müellifi de aynı noktalara işâret ederek "Şu hareket Petersburg'a bir elçi göndermekle kaabil-i tâmir iken, buna dâir Rusya tarafından gösterilen arzûya bin türlü yanlış mânâ verilmekle berâber, Londra Protokolü'nü kat'iyen reddederek, 6 büyük devletin karar-ı ârâsına karşı, hodserâne cevap îtâ etmek dahi Rusya devletinin, Avrupa nesâyihini yürütmek için meydana çıkıp da, Devlet-i Aliyye'yi merâmına râm eylemesi gibi bir netîceye mukaddime hazırlamıştır." demekte, Rusya'nın İngiltere'ye menfaatlerini ihlâl etmiyeceği hakkında teminât üstüne teminât verdiğini, Sırp, Karadağ, Bulgar meseleleri henüz yatışmamışken, "Bu kadar mehâzır ve mazarrat-ı azîmeye karşı acaba ne ümîde rabt-ı kulûb edilerek harbe girildi diye suâl edecek istikbaldeki nesillere doğru bir cevap bırakmaya ne kalemimizde iktidar, ne fikrimizde bir karar bulabildik" hükmünü vermektedir. Aynı müellif ricâlin tuttuğu yolu "Avrupa ittihad-ı ârâsını hiçe saymak pehlivanlığı" tâbiriyle anlatmakta ve "Devletin bu kadar dâhilî ihtilâllerle uğraştıktan sonra Rusya gibi bir devlet-i kavîye ile bilâ muîn muhârebeye tutuşmağa adem-i iktidarı vâreste-i berâhin ve delâil iken, harbin zuhûrunu tâ'cilden başka tedbîr ittihaz olunamadı ve mecâlis ve mehâfilde 6-7 yüz bin silâh-endâz askerimiz hazırdır, mevkiimizi harbden gayrı bir hal tashîh etmez gibi sözlerden diller ve zihinler kurtarılamadı." demektedir. İşte bu telâkkîlerle harbe doğru hızla yürünmüştür.

Rusya'nın Askerî Mülâhazaları ve Siyasî Temasları; Romanya ile Anlaşması; İngiltere'ye Verdiği Teminât ve Bâzı Mâniaları Ortadan Kaldırıp Ölçülü Bir Harbin Vasatını Hazırlayışı

Rusya bir taraftan askerî yığınağa ve harekât hazırlığına hızla devam ederken diğer taraftan da İngiltere'yi bîtaraflığa râzı edebilmeğe çalışmıştır.

Bu arada da Romanya emâreti ile bir ittifak yapmaya gayret göstermiş ve buna büyük ehemmiyet vermiştir. Çünkü Rusya, Karadeniz'deki Türk donanmasının üstünlüğü karşısında, Anadolu sâhillerine bir ihraç yapamıyacağı gibi, İstanbul'u denizden de tehdit edemezdi. Anadolu'ya taarruz için Kafkaslar'dan ordu sevketmeye mecburdu. Buraya büyük orduların sevki, iâşe ve coğrafî ârıza güçlükleri sebebiyle mümkün değildi ve o cepheden kat'î netîcenin kısa müddet içinde alınması ise imkânsızdı. Kars ve Erzurum müstahkem mevkileri karşısında ciddî bir mukaavemetle karşılaşacağı muhakkaktı ve hareket sâhası, kendi ülkelerinin derinine kadar, İstanbul'daki Halîfe'ye ve Türk Sultanı'na sempati duyan müslüman bir nüfûsla doluydu. Bu sebeplerle Anadolu dârü'l-harekâtı, kat'î netîcenin alınması için müsâit değildi ve ancak ikinci derecede, ehemmiyeti hâiz bir cephe idi. Buna mukaabil Rumeli dârü'l-harekâtı, Rusya için kat'î netîcenin kısa zamanda alınabileceği bir saha hâlindeydi. Bir asırdan beri kışkırttığı Slav ve Ortodoks Osmanlı tebeasından yardım göreceği muhakkaktı. Yollar ve iâşe imkânları daha müsâit olduğu gibi İstanbul'u kısa zamanda tehdit edebilme ve kat'î netîceye ulaşma, ancak Rumeli taraflarında mümkündü. Bu sebeple Rumeli dârü'l-harekâtı Rusya için birinci derecede ehemmiyetliydi.

Buna bir mâni varsa, o da lâfzen Türkiye'ye bağlı Romanya emâreti idi. Bu emâret, ordularını geçirmeğe müsâade etmezse, bir çırpıda işgâle ve çiğneyip yürümeğe mecburdu. Romanya o sırada, Türkiye'nin sıkışık durumundan istifâde ederek istiklâl talebinde bulunuyordu. Rusya bu talebi garanti edeceğini bildirerek, Romanya ile bir anlaşma yaptı. Her-çe-bâd-âbâd iki büyük devlet arasında ezileceklerini gören Romenler, buna mutâvaat mecburiyetinde kaldılar. Böylece Rusya, 16 Nisan'da, istiklâli taahhüt ederek, ordularını Romanya'dan geçirme ve demiryollarından istifâde imkânına kavuştu.

Bâzı müverrihler Romanya'nın istiklâl talebinin Bâbıâli'ce kabul edilmemesini ve ittifak yapılmamasını büyük bir hata ve kaçırılmış bir fırsat olarak telâkkî etmektedirler. Bu görüşe hak vermenin imkânı yoktur. Çünkü istiklâli kabul edildiği takdirde, Rusya kuvvetlerini geçirmesi, devletler hukuku bakımından meşrû hâle girecek; müdâfaa harbine hazırlanmış Osmanlı Devleti'nden topraklarının korunmasında hiç bir istifâdesi olmayacaktı. Kuru bir istiklâl îtâsıyle Romanya'nın Osmanlı safına çekilmesine ve kendisini Rusya'ya ezdirmesine imkân yoktu. Zâten Rusya'nın Avusturya ile yaptığı gizli anlaşmada da tamâmiyet-i mülkiyesine riâyet edeceği kararlaşmıştı. Bu sebeple yavan bir istiklâl vaadiyle, Romenler'in Osmanlı safına çekilmeleri mümkün değildi ve Bâbıâli'nin bu noktada hata ettiğini söylemek yanlıştır. Rusya'nın Romanya ile yaptığı anlaşma ile, en ehemmiyetli harb cephesinde büyük bir mânia daha kalkmıştır.

İngiltere'nin bîtaraflılığını temin için de İstanbul'u zaptetmek niyetinde olmadığını, Süveyş Kanalı ve sâir hususlarda istenilen garantiyi verebileceğini bildirmiştir. İngiliz Hâriciye Nâzırı Lord Derby bu taleplere verdiği cevapta "Maslahat yalnız Osmanlılar'ın menfaatine taalluk ettikçe bîtarafâne davranılacağını; Süveyş Kanalı'na yâhut müştemilâtına müdâhale eylemeğe kalkışılacak olursa, buna Hindistan'ı tehdit ve dünyâ ticâretini külliyen zarara sokucu bir hareket nazarıyle bakacaklarını, İstanbul'un dünyâca askerî, ticarî ve siyasî ehemmiyetine binâen, kuvvetli ve müstesnâ bir mevkii hâiz olduğundan, şimdiki sâhibinden başkasının eline geçmesine lâkayd kalmıyacaklarını, kezâlik Boğazlar ve Basra Körfezi'ni halelden masûn addettiklerini, Çar'ın daha evvel nâmusları üzerine yemîn ederek bildirdiği arâzi istirdâdı niyetinde olmadığı hakkındaki teminâtına, harbi genişletmemek hakkındaki hudutlara riâyet edileceği ümîdinde bulunduklarını" bildirmiştir. Bu suretle İngiltere, şartlı bîtaraflık güdeceğini ifâde etmişti ki, bu, Rusya için yeni ve büyük bir mânianın daha ortadan kalkışı demekti.

Böylece Petersburg, mahdut ve ölçülü bir muhârebe için, Avrupa devletlerinin bîtaraflığını temin etmiş; Romanya ile fiilen anlaşmış; Karadağ'ı tarafına çekebilmişti ki, Osmanlı Devleti'ni, o zamana kadarki târihinin en büyük muhâtaralarından biriyle karşı karşıya bırakmıştı.

Harbin Başlangıcında Tarafların Askerî Kuvvetleri, Zaafları ve Fâikiyetleri; Harekât Cebhesi Hakkında Mütâlaalar ve Hazırlıklar

Tarafların muhtelif cephelere yığdığı kuvvetler harbin başlangıcından itibâren artmış ve fazlalaşmıştır. Osmanlı asker kaynaklarına nazaran, Rusyanınki, kıyas kabul etmez bir fâikiyet göstermiştir. Harbin netîcesini tâyinde de en büyük rolü bu oynamıştır.

Muhârebenin başlangıcındaki kuvvet miktarlarına göre Rusya fâiktir. Bu sebeple Osmanlı erkân-ı harbiyesi, bir müdâfaa harbi yapmak mecbûriyetinde bulunmuştur. Tarafların kuvvetleri hakkındaki rakamlar çok değişik ve ihtilâflıdır. Muâsır ve itimâd edilebilir bir kaynak olan *Mir'ât-ı Hakîkat*'a göre, Ruslar'ın Tuna cephesinde 151 tabur piyâde, 204 alay süvâri ve 96 batarya sahra topu olmak üzere mecmû kuvveti 250 bin raddesindedir. Romanya askeri ise 2 kolorduya ayrılmış 4 fırkadan mürekkeptir. Topçu ve süvârileri ile 80-100 bin kişilik bir kuvvet hâlindedir. Bu orduların başkumandanlığına Grandük Nicola tâyin edilmiştir. Asya cihetinde bulunan kuv-

vet ise 160 bine yakındır ve 236 sahra topu ile techîz edilmiştir. Şu vaziyete göre harbin ilânında Rus ordusunun miktarı yarım milyona yaklaşmaktadır.

Buna mukaabil, aynı müellife göre, "Pâdişah'ın suâli üzerine Serasker Redif Paşa'nın Osmanlı kuvvetlerini mübeyyin cedveli ise şöyledir: Dobruca, Silistire, Ruscuk, Vidin, Şumnu, Tırnova, Gabrova, Varna, Edirne, Niş ve Sofya taraflarında 186.500; Bosna-Hersek ve İşkodra havâlisinde 107.500; Yanya, Yenişehir cânibinde 15.800; Girid adasında 10.300; Kars, Ardahan, Bâyezid ve Erzurum mevkilerinde 70.900; Batum'da 20.800; İstanbul'da 20.500; Trablusgarb, İzmir, Hicaz havâlisi ile 3'üncü, 5'inci, 6'ncı ve 7'nci ordu merkezleri ile Tersâne'de 58.000; yâni cem'an 490.300 kişidir ki, cephelerdeki Rus kuvvetine karşı ancak 278 binden ibârettir. Bunun ancak 150 bininin mükemmel sıfatına sâhip olduğu söylenmiştir. Bu kuvvet nezdinde 138 batarya seyyar top vardır. 334 bin adet Henri Martiny, 325 bin Schneider, 39 bin Winchester tüfengi ile 21 bin rovelver bulunmaktadır. Bunların kısm-ı âzamı askere tevzî edilmiş; birazı da debboylara konmuştur. Bunlar o devrin en modern silâhlarıdır. Bilhassa Winchester'ler çok serî ateş yapan, bir dolduruşta yedi mermi endaht eden, o devirde Avrupa ordularında, ikmâl güçlükleri sebebiyle kullanılmayan tesirli silâhlardır. Bunların ikmâli ordulara büyük yük tahmîl ettiğinden, nakliye işi mecbûrî mükellefiyet olarak yerli ahâliye bindirilmiş; bu sebeple câsusluk imkânları da kolaylaştırılmıştır.

Buna mukaabil, Osmanlı Karadeniz donanması Ruslarınkine kıyas kabul etmiyecek derecede fâiktir. 25'i zırhlı olmak üzere 100'ü mütecâviz harb gemisi ciddî bir ateş üstünlüğüne sâhiptir. Ruslar ancak, Sivastopol ve Nicolayev limanlarında müdâfaa ile iktifâ edebilecek vaziyettedirler. Buna rağmen zâbit kifâyetsizliği, iyi kullanılamamak sebepleriyle bu donanmadan istifâde edilememiştir. Ruslar bilhassa bu donanma sebebiyle, kendilerini netîceye daha kısa yoldan götürecek olan Dobruca yolunu, hücûm tarîkı olarak seçememişlerdir. Tuna'daki Osmanlı ince donanması da, Rus taarruzu için en büyük mânia olan bu nehre hâkim bulunmakta ve geçişi büsbütün suûbetli kılmaktadır. Buna karşı Ruslar, İngiltere'den, yeni icâd edilmiş bulunan ve büyük zırhlılara bile muvaffakıyetle kullanılan, torpil istimbotları getirtmişler; bunları parçalar hâlinde Baltık'tan trenlere yükleyip, Nicolayev tezgâhlarında monte etmişlerdir. Bunlar Tuna'daki Osmanlı ince donanmasını, gafletinden istifâde ederek, hareketsiz hâle getirmiştir. *Mir'ât-ı Hakîkat*, "Bu istimbotların vaziyeti evvelce her taraftan iş'âr edilmiş olduğu halde bunlardan getirtilmediğini", "çok kuvvetli olan donanmanın torpil korkusuyla hareketten sâkıt kaldığını, âdeta hiç kuvve-i bahriye yok imiş gibi zaman geçirildiğini, hattâ herzegûyânın, bahriye zâbitlerine tesâdüf ettikçe 'Bey efendi torpil var, kaldırıma yavaş bas.' diye hande-i istihzâ ile tahkîr ettikle-

rini" yazmaktadır. İşte bu çok kuvvetli olan ve iyi kullanıldığı takdîrde, bütün noksanlarına rağmen, pek mühim iş görecek olan donanmadan da istifâde edilememiştir.

Birinci ferîk Zeki Paşa'nın mütâlaalarına göre, "Rusya'nın Tuna'yı geçmesi için üç yol mevcuttur. Bunlardan hedefi olan İstanbul'a ulaştıracak en kısa yol, Dobruca tarîkidir. Tuna'nın mansabıyle Kalas'tan yapılacak geçiş, Osmanlı donanması tarafından men' olunabilir. Silistire'den mürûr ise kıla-i erbaa dâhilindeki Osmanlı seyyar ordusunun tehdîdine ve ikmâl yolunun deniz ve kara cihetinden kat'edilmesi ihtimâline açıktır. Silistire-Ruscuk arasından geçerse, her iki mevki-i müstahkemi muhâsaradan başka, ileri hareketinde de Şumnu mevkiine tesâdüf eyler; hem kıla-i erbaa ile muhârebeye, hem de bunlara istinâd eden bir müdâfaa seyyar ordusu karşısında müşkilâta düçâr olur. Kıla-i erbaanın tesirinden uzak bulunmak üzere Ziştov-Niğbolu'dan geçerek taarruz ederse, Tuna vilâyetinin ortasından cenûba yönelerek Balkanlar'ı aşmak, müdâfaa kuvvetleriyle meydan muhârebesi vererek, onları bertaraf ettikten sonra kısa bir yoldan Osmanlı pâyitahtına ulaşmak ve Bükreş'ten geçen şimendiferlerle, hatt-ı muvâsalasını temin ve her türlü levâzımını seri bir surette celbeylemek fâidesine mâlik olur. Daha ziyâde garbdan Tuna'yı geçmek vârid değildir... Asıl sahne-i harbi orta Bulgaristan teşkîl etmektedir ki, ahâlî-i mahalliyesinin % 60'ı Rus muhibbi Bulgarlar'dan, % 40'ı ise ekserisi Türk olan İslâmlar'dan ibârettir... Buranın yolları az, yağmurlu havalarda hemen kâmilen yoldan bir eser kalmayacak derecede fenâdır. Binâenaleyh araba harekâtı behemahal büyük müşkilâta mâruz kalacaktır.

Balkan'ın cenûbu ise, pek zengindir ve mebzûl iâşe kaynaklarına sâhiptir. Burada ilerleyen bir ordu, geriden sevkiyâta hâcet kalmaksızın beslenebilir. Şu sebeple Türkiye, düşmanı Balkan cenûbuna indirmemelidir. Geri irtibatlarının en mühim uzvu şimendiferdir. Maamâfîh Rusya'dan Tuna'ya yalnız bir tek şimendifer irtibâtı mevcuttur. Bu da Odesa'dan hareketle Bender, İbrail, Bükreş, Yerköyü üzerinden giden hattır. Romen raylarıyle Rus tren hattı genişliklerinde fark vardır ve bu, bütün nakliyâtın aktarma edilmesini îcâp ettirmektedir. Bundan dolayı, hattın nakil kaabiliyeti, mühim derecede azdır. Bükreş'ten Karayevo tarîkiyle, harb cebhesine bol miktarda peksimet nakledilmiştir. Romen demiryolları tek raylıdır ve hemen kâmilen kusurlu yapılmışlardır. Yağmur yüzünden tesviye-i turukiyeleri oynamaktadır. Şimendifer malzemesi azdır ve istasyonlar küçüktür; tahmil rampaları fenâdır. Bu sebeple Tuna'ya günde ancak 4-7 asker treni naklolunabilir. Bütün bunlardan Rusya'nın geri irtibatlarımn iş görme kaabiliyetlerinin az olduğu görülmektedir. Buna mukaabil Osmanlı ordusu, kuvvetçe düşmandan zayıftır

ve bütün Rumeli dârü'l-harekâtı üzerinde dağınıktır. Tuna'yı geçmek için vesâiti noksan ve hareket kaabiliyeti azdır. Binâenaleyh Rumeli ve Anadolu'da müdâfaa vaziyeti almak zarûrîdir. Rumeli cephesi, Osmanlı kuvvetleri için de birinci derecede ehemmiyetlidir ve ordu kısm-ı küllîsi buradadır. Rumeli'de bulunacak seyyar ordu, Tuna nehriyle Balkanlar'ı en mühim mânialar olarak kullanacak ve kıla-i erbaadan da istifâde edecektir. Tuna nehri boydan boya müdâfaa olunamaz ise de, düşman nehri geçmeğe başladığı zamanda, onu büyük kuvvetlerinden istifâdeye mahal bırakmadan mağlûb etmeğe çalışmalıdır.

"Karadeniz donanması, Kalas'a kadar geliş gidişe müsâit olan Tuna kısmını tarassud ve müdâfaa etmelidir. Donanma tarafından bir müfreze ile Siret'in Tuna'ya döküldüğü yerdeki Barbüç demiryolu köprüsü behemahal tahrîb olunmalıdır..."

Mir'ât-ı Hakîkat müellifine göre, "Barbüç köprüsü, Abdi Paşa tarafından, Romanya'ya ilân-ı harb mânâsı verilmemek için yıktırılmamış ve izhâr-ı hamakat edilmiştir." Aynı müellif, Osmanlı hükûmetince harb husûsunda yapılan bâzı teşebbüsleri de kaydetmektedir. Buna göre Hilâfet makaamına bağlı olan Dağıstan kabîleleri arasında dahi isyan çıkarılarak, Rusya'nın o taraftan da meşgûl edilmesine uğraşılmış; fakat bundan ciddî bir netîce sağlanamamıştır.

O sırada İngilizler'e karşı tahrîklerde bulunan Afgan Emîri'ne bir nasîhatçı yollanması sefîr Layard tarafından istenilmiş; Şirvânî Ahmed Hulûsî Efendi nâmında, ulemâdan bir zât gönderilmiştir. Bu zâtın Bombay'a varışı üzerine "Ehl-İ İslâm cânibinden gösterilen âsâr-ı neşât ve tekrîmât" İngilizler'i pek ziyâde telâşa düşürmüş; hemen ihtilâttan men'ine kadar giderek, münâsip bir tarzda Peşâver'e aşırılmıştır. Aynı esnâda, "İngiltere politikasını, Devlet-i Aliyye'ye muâvenet-i fiilîye vâdisinde görmeyen Hind ahâlî-i müslimesi bayağı umûmen İngiltere'ye karşı harekât-ı dilgirânede bulunmuşlar ve Devlet-i Aliyye'ye nakdî yardım gibi hamiyetler ibrâz etmişler, vükelâsının sû-i mesleklerinden bahs ile Hindistan İmparatoriçesi olan İngiltere Kraliçesi'ne mahzarlar göndererek, açıktan açığa Devlet-i Aliyye hakkında bi-hasbe'd-diyâne temâyül göstermişlerdir."

Şurdan anlaşılmaktadır ki, geniş müslüman kitleleri de, diyâneten bağlı bulundukları Hilâfet makaamı ve İslâm liderliği sebebiyle, mânen Türkiye tarafını tutmuşlar ve bu hususta ellerinden geleni yapmağa gayret etmişlerdir. İşte bu minvâl üzere, hudutlarda muhârebe başlamıştır.

Anadolu Cebhesindeki Askerî Harekât; Rus İleri Hareketi, Ardahan ve Bâyezid'in Düşmesi, Zivin Muzafferiyeti; Gedikler ve Yahniler Muhârebeleri; Şark Ordusunun Mağlûbiyeti ve Erzurum'a Ric'ati; Deveboynu Önünde Müdâfaa ve Rus Taarruzunun Durdurulması; Kars'ın İki Muhâsarası ve Fecî Sukuutu

Muhakkak ikinci derecede ehemmiyetli olan Anadolu dârü'l-harekâtında Osmanlı hazırlığı, Ruslarınkiyle kıyas kabul etmiyecek derece geridir. Harbe tekaddüm eden günlerde mevcut asker miktarı 30 bin raddelerindedir. Asâkir-i muâvinenin iâşe ve ibâtesi kış sebebiyle güçlük arzettiği ve harbin vukuu da kat'î addedilmediği için, toplanmada ağır davranılmıştır. 4. Ordu müşîri Semih Paşa'nın müsâadesiyle Rusya erzak müteahhitlerinin Kars ve kazâlarından topladığı ve hudut köylerinde depo ettikleri zahire, ilân-ı harbden bir gün evvel yapılan bir baskınla, Ruslar'ın eline geçmiştir. Böylece düşman ordusunun iâşe imkânı genişlemiştir. Anadolu Ordu-yı Hümâyûn Kumandanı Ahmed Muhtar Paşa, emrindeki kuvvet miktarının en geniş bir tahminle 50-60 bin arasında olduğunu söylemek mümkündür. Harb ilânından 16 gün evvel Erzurum'a gelen Paşa elde mevcut 69 tabur nizâmiye ve redif askerinin 40'ı ile bizzat Kars kalesine gitmiş; 10'unu Ardahan istihkâmlarına sevketmiş; Van fırkasına 6 tabur terketmiş; kalanını da Erzurum'da bırakmıştır. Buna mukaabil Ruslar'ın aynı cephede 125 bin kişilik bir kuvvetleri vardır. Top mevcudu da 189'a 97 olarak, Osmanlılar aleyhinedir. Bundan ayrı olarak Batum'un muhâfazası için yerli Lazlardan müteşekkil 10 bin kişilik bir muâvin fırka vardır.

Rus kuvvetleri şarkta en mühim hedef olan Kars ve Erzurum olmak üzere Ardahan ve Bâyezid noktalarını sıkıştırmak için vaziyet almışlardır. Bu sebeple Rus askeri dört kola taksîm edilmiştir: 30 bin neferden mürekkep asıl kuvvetler general Loris-Melikof kumandasında merkez kolunu teşkîl etmiş ve Gümrü'den Kars üzerine yürümüştür. Sol cenahı teşkîl eden 20 binlik kolordu general Tergokasof emrinde Bâyezid'e teveccüh etmiştir. Sağ cenahta bulunan Ahalçık kolordusu, general Divel kumandasında Ahılkelek'ten Ardahan üzerine yönelmiştir. 20 bin kişilik bir kolordu da general Oklobco emrinde Batum'a hareket etmiştir. Bundan maada 4 bin küsuru piyâde ve 16 bini süvâri olmak üzere Kurkan ve Terek Kazakları yardımcı asker olarak düşmanla birliktiler.

Osmanlı ordusunda ise süvâri yok denecek kadar azdır; Çerkes ve Dağıstanlı süvâriler çok cesur ve muhârib iseler de, nizamsız bulunmaktaydılar.

Ardahan'ın Düşmesi

Ruslar evvel-be-evvel Ardahan istihkâmları üzerine yüklenmişlerdir. Bu istihkâmlar, 10 kıt'a tabyadan ibârettir ve muhâfazası için, ihtiyatla birlikte 25 bin nefere muhtaçtır. Buraya konulan 10 tabur askerin ancak iki takımı nizâmî, 8'i de acemi rediflerden müteşekkildir. Bundan başka o taraftaki ahâlinin de iştirâkiyle bu kuvvet 15 bini bulmuştur.

Ardahan istihkâmları, *Mir'ât-ı Hakîkat* müellifine göre, cesîm ve kavî bir mâniadır. *Başımıza Gelenler* muharririne göre ise, müdâfaası güçtür ve beyhude yere yapılmıştır. Aynı müellife göre buranın kumandanı olan Kasab Hüseyin Paşa, Serasker Hüseyin Avnî'nin bacanağıdır. Kumandanlığa kat'iyen ehil olmadığı gibi, Karadağ muhârebelerinde Ahmed Muhtar Paşa'nın emrinde bulunmuş ve "cebânetiyle iştihar" etmiştir. Ardahan liva kumandanı Hasan Paşa ise, "ömründe askerlik etmemiş, kumanda nasıl edilir bilmez bir nâzenîn"dir. Diğer kumandan Ali Paşa "köşe bucakta ilişip kalmış; meclis âzalığında ve idâre işlerinde zaman geçirmiş; âciz; fakîr bir ihtiyar"dır. İşte böyle bir kumanda heyeti ile muhârebeye başlanmıştır.

General Divel buranın cebren alınmasının güçlüğünü Melikof'a bildirerek, yardım istemiştir. Melikof, yakalanan bir Osmanlı zâbitinin üstündeki evraktan istihkâmın zayıf yerlerini öğrenmiş ve müdâfaanın muhtelif unsurlar ile yapıldığını, bu sebeple şehirde telâş olduğunu anlamıştır. Muhâsara kuvvetlerine yardım göndererek, cebren alınması emri vermiştir. Bunun üzerine Emiroğlu tabyası karşısında şiddetli bir top ateşine başlanılmış ve arkadan hücûma geçilmiştir. "Tabya kumandanı miralay Kaptan Mehmed Bey uhdesine düşen vazîfeyi yapmış ve düşmanı püskürtmüştür." Fakat diğer bir Rus hücûm kolu, tabyanın güneyindeki siperlerden içeri atlamaya muvaffak olmuş; bu arada da askere "ürküntü" gelmiş olduğundan, garip bir panik başlamıştır. Bu sebeple Sünger ve Kayabaşı istihkâmlarındaki asker "zor ve hücûm görmedikleri halde terk-i mevki etmişlerdir." Bozgun hâlet-i rûhiyesine giren ahâli ve asker Kura Köprüsü üzerindeki 300 metrelik ahşap köprüde fecî bir izdihâma sebep olmuşlar, düşman mermisiyle yıkılan köprü ise yüzlerce insanın ölümüne sebebiyet vermiştir. Bu kaçak asker yollarda "kadınlara varıncaya kadar ahâlinin hakaretâmîz ve ağır sözleriyle" ta'yîb edilmişlerdir. Böylece "Ardahan 92 pare top ve bir çok mühimmât ile Rus askerinin yed-i istilâsına girmiştir." (17 Mayıs 1877/4 Cumâdelûlâ 1294).

"Aylarca hasr-u tazyîk ile zabt ve istilâsı uğruna binlerce asker fedâ etmeğe mecbur olacağı istihkâmât-ı cesîmeyi, böyle üç-dört gün içinde kolaylıkla ele geçiren" düşman ordusu, yolları üzerindeki müslüman köy ve kasabaları yağmalamışlar; sâkinlerini katliâm eylemişler; ahâliyi dîn değiştirmeye zorlamışlar; câmiler ve medreselere envâ-ı hakaarette bulunmuşlar; İslâm kadınlarının "ırz ve nâmuslarını muhil nice ef'âl-i şenîa icrâ eylemişler"dir.

Bu haberler İstanbul'a aksedince, o sırada toplantı hâlinde bulunan Meclis-i Meb'ûsân'da kîl-ü kaale sebep olmuş; Serasker Redif Paşa ve vükelâ suçlanmıştır. Ancak "Redif ve Mahmud Paşaların can başlarına sıçrayıp, Meclis'i, Pâdişah hazretlerine dârü'l-mefâsid diye tanıtmışlar"; fevkalâde tedbîrler alınmamasına lüzum göstermişlerdir. Bu sebeple bâzı kimseler İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır.

Bâyezid'in Düşmesi ve Rus İleri Harekâtı

Diğer taraftan general Tergokasof emrindeki cenup kolu 12 tabur piyâde, 4 alay süvâri ve 32 kıt'a toptan ibâret olarak Bâyezid'e doğru ilerlemiş; buradaki iki tabur Osmanlı kuvveti, bir rivâyete göre "aldıkları emir mûcibince", diğer bir rivâyete göre "mukaavemetten âciz kalarak" muhârebe etmeksizin çekilmişler ve Bargiri mıntıkasında toplanan Ferik Fâik Paşa emrindeki askere iltihak etmişlerdir. Böylece Bâyezid "bilâ muhârebe Rusyalılarca zabt ve istilâ edilmiştir." (30 Nisan 1877/16 Rebîülevvel 1294).

Burada bir tabur piyâde ve az miktarda süvâri bırakan düşman, Cilli gediğini tâkiben "bir sür'at-i fevkalâdede Diyadin ve Karakilisa'ya doğru mağruren" yürümeğe başlamıştır. Düşmanın ihtiyatsızca sürdürdüğü bu ileri hareketinin durdurulabilmesi, ric'at hattının kesilmesine ve dolayısıyle pek cüz'î bir kuvvetle muhâfaza edilen Bâyezîd'in geri alınmasına bağlı iken, "Fâik Paşa eser-i tehâvün ve cebânet" göstererek, 40 günden ziyâde ayak sürümüş; nihâyet üç saat mesâfedeki Teperiz mevkiine gelebilmiştir. Buradan gönderilen bir kuvvet, kışlada müdâfaa vaziyetine giren düşmana bir şey yapamamış; yardıma gönderilen bir Rus müfrezesi iki bölük Osmanlı nizâmiye askerini esîr ve 3 kıt'a dağ topunu ganîmet olarak almışlar; "Devlet-i Aliyye'nin nâmus-ı askerîsini ihlâl eylemişlerdir."

Şu vaziyete göre general Tergokasof fırkası, tabiî mânilerden başka bir mukaavemete mâruz kalmadıkları halde, Bâyezid-Karakilisa arasını, ancak kırk günde alabilmişlerdir. Ahmed Muhtar Paşa, düşmanın Delibaba mevkiinde bulunan Osmanlı sol cenâhını çevirme maksadında olduğunu görmüş ve buradaki kumandan Mehmed Paşa'ya, Seydigân tepelerinde tahkîmâtta bu-

lunması emrini vermiştir. Rus kuvvetleri, mevki itibâriyle gayr-ı müsâid bulundukları halde, Osmanlı sol cenâhına taarruz etmişler ve bir hayli mukaavemet görmelerine rağmen muhârebeyi kazanmışlardır. Bunun sebebini, Osmanlı piyâdesinin, mevkilerini değiştiren topçuları tarafından himâye edilememesi ile, kumandan Mehmed Paşa'nın şehâdeti teşkîl etmiştir. Osmanlı sol cenahı Delibaba geçidinin doğusunu tahliye etmiş; Ruslar ise tâkipte bulunamamışlardır. Ahmed Muhtar Paşa bunun bir nümâyiş hareketinden ibâret olduğunu, esas maksadın merkezdeki Osmanlı kuvâ-yı külliyesini güneye sevk ile Kars-Erzurum arasında kat'î bir muhârebe olduğunu anlamış; Rus ric'at hattının ise Van kolu tarafından tehdit edilmesi sebebiyle, ileri harekete girişemiyeceğini görmüştür. *Mir'ât-ı Hakîkat* sâhibi, buradaki muvaffakiyetsizlikleri "ümerâmızın ihânet derecesindeki betâet ve cebânetlerine ve adem-i intizâma" rabtetmekte, Eleşgird kumandanı İsmail Paşa'nın muâvenette bulunmamasını ve ric'at eden düşmanın götürdüğü toplarımızın iki bölük kuvvetle zabtı mümkün iken, bunu yapmayışını "ile'l-ebed unutulmıyacak bir seyyiat" olarak vasılandırmaktadır.

Ruslar'ın Kars'a Tasallutları ve Şehrin İlk Muhâsarası

Rus merkez kolordusu, Kars önünde göründüğü zaman, Ahmed Muhtar Paşa şehirdedir. Kars çoluğu ve çocuğu ile Moskof hücûmlarına karşı müdâfaaya hazırlanmıştır. Ahmed Muhtar Paşa'nın kitâbetinde bulunan Hacı M. Ârif Bey, bizzat gördüğü bu manzarayı şöyle anlatmaktadır:

> *"Ruslar'ın Kars önünde göründükleri ve yoklama hücûmu yaptıkları zaman istihkâmın hâricine çıktım. Bir de ne göreyim! Kars ahâlisinin genci ihtiyarı, orta hallisi, kimisinin elinde tüfenk, kiminde bir tek tabanca, kiminde balta, kiminde sopa, şehrin ve istihkâmın hâricine uğramışlar; akın akın askerin ve Kumandan Paşa'nın olduğu cihete, Allah Allah zikriyle ve sâir tekbîr ve tehlîllerin envâıyle koşuşup gidiyorlar. Bu hâlin verdiği dehşeti benim gibi bir âcizin kalemi tasvîr edemez; zira bütün kalblerin diyânete müteallik en nâzik ve mühim hissiyâtının kabarmış olması sebebiyle zâhir olan bahâdırâne bir gayreti, gazanferâne bir savleti tasvîr ile değil ama, tasavvur ile bir dereceye kadar anlayabilir. Bakın gayrete ki, bu cemaatin içinde, ellerinde ekmek sepetleri, su destileri olduğu halde, câbecâ kadınlara dahi tesâdüf olunuyordu .. Serhaddeki memleketlerin kadınlarında başka bir hâl var. Bunlardan bâzılarının hâline bakanlar, mutlaka o vücûdun şeci' ve hamiyetli bir erkek rûhuna makar olduğuna hükmederler."*

Başkumandan bulunan Ahmed Muhtar Paşa ise, bu Rus hareketi üzerine Kars'ta kalmayı câiz görmiyerek, yanına aldığı 9 taburla, şehri gece yarısı terketmiş ve burayı "evvel Allah'a, sonra kumandan Hüseyin Hâmi Paşa'ya havâle" etmiştir. Yolda bir Rus süvâri fırkasının tâkibine uğramış; bunların tasallutuna mâni olabilmek için, emrindeki kuvveti kale nizâmına sokarak, Halyaz yahut Perîşan boğazını tutmağa gayret etmiştir. İki düşman kuvvet arasında bu boğazı tutmak için şiddetli bir yarışma başlamış ve netîcede Ahmed Muhtar Paşa bizzat, yanında mevcut pek az süvâri ve bir kaç top ile geçidi tutmuştur. Bunun üzerine düşman süvâri kuvveti tâkipten vazgeçmiş ve geri dönmüştür; Ahmed Muhtar Paşa da Erzurum-Kars arasındaki hâkim mevkide bulunan Zivin köyünü karargâh ittihaz etmiş ve kuvvet cem'ine başlamıştır.

General Melikof ise Ahmed Muhtar Paşa'nın hareket hedefleri üzerinde mevki tutmasından endîşelenerek, 17 bin asker ve 8 batarya top ile Zivin cihetine doğru ilerlemiş ve bu sebeple de Kars muhâsarası hafiflemiştir. Zivin'de mevki tutmuş Osmanlı hatlarına yapılan düşman taarruzu, askerimizin şiddetli top ve tüfenk ateşiyle karşılanmış ve püskürtülmüştür. Bu defa general Melikof, iki hücûm kolu tertib ederek, yeniden taarruzda bulunmuş; akşama kadar devam eden kanlı çarpışmalar netîcesinde bu düşman taarruzu da püskürtülmüştür. Ruslar binlerce telefât vererek çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Düşmanın bu hareketi, Tâhirköy tepelerinde mevki tutan general Tergokasof'un yardım talebi üzerine icrâ edilmişti. Ahmed Muhtar Paşa, düşman yardım kuvveti gelmeden Veli Baba geçitlerini tekrar zabtetmeğe ve Rus cenup koluna bir darbe indirmeğe karar vermiştir. Bu sebeple 12 bin kişilik bir kuvveti üç koldan taarruza sevketmiş, gâyet dik bir tepe olan Top dağına 3 sahra topu çıkarmış; avcıları da Tâhirköy'e doğru ilerletmiştir. Yedi saat devam eden şiddetli bir muhârebe, Osmanlılar'ın hâkim mevkileri tutmasıyle netîcelenmiş; Ruslar ise, gece karanlığından istifâde ederek, "kemâl-i perîşânî ile" kaçmışlardır. General Tergokasof'un kaçışı, Melikof kuvvetlerinin mağlûbiyeti sebebiyle, tabiî bir zarûret hâlini almıştır.

Mir'ât-ı Hakîkat müellifi "Ahmed Muhtar Paşa'dan bizzat mesmûum olmuştur ki, Rusya askeri bu muhârebede fevkalâde mağlûb olmuş; fakat orduda süvârî bulunmadığından tâkiplerine imkân görülememiş; düşman hatt-ı ric'atinde bulunan Eleşgird fırkası kumandanı İsmâil Paşa'nın tesâmüh ve adem-i muhâlâtı sebebiyle esâretten kurtularak, ric'ate yol bulmuşlardır." demektedir.

Halyaz ve Zivin muhârebelerinden sonra Ruslar ric'ate başlamışlar; Ahmed Muhtar Paşa da emrindeki kuvvetleri 29,5 tabura çıkararak tâkibe de-

vam etmiştir. Ruslar Kars muhâsarasını da çözerek, Osmanlı topraklarını terketmişlerdir. Başkumandan ise Kars doğusundaki Alacadağ'da tahkîmât yapıp yerleşmiştir.

Bu esnâda Rusyalılar Ardahan'dan dahi kuvvet celbederek, Gedikler mıntıkasında tahşîdâta başlamışlar ve buraya 48 tabur piyâde, 10 alay süvâri ve 14 batarya top yığmışlardır. Ruslar'ın Kars yakınlarındaki bu tahşîdâtı, şehri tehdit etmekte bulunmuş ve düşmanın bir "tenkîl-i şedîd ile def'i" başkumandanca zarûrî görülmüştür. Bu sebeple toplanan bir askerî mecliste, düşmana baskın tarzında hücûma karar verilmiş ve gizlice icrâsına geçilmiştir. 24/25 Ağustos gecesi sabaha karşı, miralay Kaptan Mehmed Bey gönüllü olarak, kuvvetleriyle düşman istinadgâhı bulunan Kızıltepe'ye taarruza geçmiştir. Düşmanın hiç beklemediği bu Türk taarruzu, süvâri feriki Ali Paşa ile Kars'ın kahraman müdâfîlerinden Hâşim Paşa livâsının yardımıyle netîce vermiş ve tepe zaptedilmiştir. Bu tepenin zirvesine önce Şemâyilzâde Ferik Gâzi Mehmed Paşa'nın Dağıstan süvârileriyle, Kars'ın Kürd âşiretlerinden Cemadanlu, Zeylanlu, Kıskanlu aşîretleri çıkmışlardır. Ruslar tepeyi geri almak için mukaabil taarruza geçmişler; bu hareketleri ise, sâbık Kars müdâfiî Hüseyin Hâmi Paşa'nın fırkası tarafından durdurulmuştur. Cereyan eden muhârebede, bu fırka cepheden ve soldan sıkıştırıldığı esnâda, Ahmed Fâzıl Paşa kumandasındaki yedi tabur piyâde imdâda yetişmiş; böylece muhârebe hattı Kars ovasının bir başından diğer başına kadar 15 kilometrelik bir arâziyi kaplamıştır. Rusyalılar'ın Kızıltepe'yi almak için yaptıkları üç hücûm muvaffakıyetsizlikle netîcelenmiş; muhârebe sâhasına hâkim olan mevkiler, tamâmiyle Osmanlı kuvvetlerinde kalmış ve "düşman kollarının her biri bir tarafa gitmiştir." Ruslar bir kaç generalle birlikte 6 bin zâyiat vermişlerdir.

Ahmed Muhtar Paşa makaam-ı Seraskerî'ye çektiği telgrafta bu harbi "Gedikler" adıyle isimlendirdiği gibi, "Bu meydan muhârebesinin şanlı ve kanlı muzafferiyât-ı uzmâdan ma'dûd olduğunu tebşîr" etmiştir. *Mir'ât-ı Hakîkat* müellifine göre, "Gedikler muhârebesi, Devlet-i Aliyye'nin hudûd-ı şarkiyedeki nâmus-ı askerîsini i'lâ eylemiş olmasından" dolayı, Ahmed Muhtar Paşa, vükelânın arzı üzerine, taraf-ı Hilâfet-penâhî'den "Gâzî" unvânı, bir seyf, bir murassa nişân-ı Mecîdî, iki donanmış at ile taltîf edilmiştir. Pâdişah, gönderdiği telgrafnâme-i hümâyûnda "Âdil-i Mutlakın inâyeti ve Resûl-i Ekrem efendimizin imdâd-ı ruhâniyeti ile yeni muvaffakıyetler duâsında bulunmuş" ve "Silâh arkadaşlarınıza ferden ferdâ selâm ederim; Hak Teâlâ nusret-i balîga-yı semedânîyesini üzerinizden eksik etmesin." demiştir.

Bu muhârebede mağlûb düşmanın tâkibi, vesâit imkânsızlığı, ihtiyat kuvvetlerinin ve süvârinin yokluğu sebebiyle yapılamamış; esâsen daha büyük ve muntazam çekilen bir kuvvete karşı, bu mümkün görünmemiştir.

Ruslar epeyce bir takviye aldıktan ve hazırlandıktan sonra, 2 Ekim/24 Ramazan salı günü, Grandük Mişel'in başkumandanlığında, yeniden harekete geçmişlerdir. Bu harekâtta, 74 bin düşmana karşı, 34 bin Osmanlı harbetmiştir. Harb umûmiyetle Yahniler denilen tepeler civarında geçtiğinden, bu namla anılmıştır. Düşman hareketinin gâyesi, bu tepeyi ele geçirerek, Osmanlı ordusunun Kars ile muvâsalasına mâni olmak ve onu kat'î bir bozguna uğratmaktır. Ordu sol cenâhında bulunan bir tepe, Kaptan Mehmed Paşa tarafından müdâfaa edilmiş ve düşman maksadını gizlemek için, sağ cenâha bir nümâyiş taarruzunda bulunmuştur. Kaptan Mehmed Paşa kuvvetleri Küçük Yahni'de üstün düşman kuvvetleri tarafından sıkıştırıldığı esnâda, Kars kumandanı Ahmed Fâzıl Paşa, buraya müteveccihen hareket etmiş; ihtiyatta bulunan Hüseyin Hâmi Paşa da, aynı mahalle doğru ilerlemiştir. Bu kuvvetlerden birincisi tepeyi kuşatan düşmanın arkasından, ikincisi de güney tarafından, yâni Küçük Yahni'nin önünde taarruza başlamışlardır. Bu hareket Yahni'deki askerimizin yükünü hafifletmiş ve taarruz eden düşman kuvvetini parçalamıştır. Düşmanla boğaz boğaza bir çatışmaya giren Ahmed Fâzıl Paşa kuvveti, epeyce hırpalanmış ve kendisi de bacağına isâbet eden bir gülle ile yaralanmış ve bir müddet sonra da şehâdet şerbetini nuş etmiştir. Aynı anda Erzurum'dan Kars'a gelen 2 tabur piyâde ve 2 batarya toptan mürekkep miralay Hakkı Bey fırkası, yol yorgunluğuna bakmıyarak muhârebe sahnesine ilerlemiş ve düşman süvârisiyle kapışmıştır. Hiç ümid edilmedik bir anda ulaşan bu yardım, Fâzıl Paşa kuvvetinin arkasını çevirmiş olan Rus gerilerini tehdit etmiş; bu sebeple de düşman Küçük Yahni tepesinin arkasını boşaltarak ric'ate başlamıştır. Hakkı Bey, Ahmed Fâzıl ve Hüseyin Hâmi Paşalar idaresindeki kuvvetler de, çekilen düşmanı bir müddet tâkip etmişlerdir. Yahni'ye cephede hücûm eden düşman da ric'ate mecbur olmuştur. Hacı Ârif Bey "Yahni'yi müdâfaa eden taburların çok şiddetli düşman hücûmlarına mukaavemetteki gayretleri aklın mâverâsında kalır." demekte ve o gün tepedeki zâbitanın büyük kısmının şehîd olduğunu yazmaktadır.

Hacı Râşid ve Hasan Kâzım Paşalar, saflarımız içine girmiş düşmanı tard ile meşgûl bulunurken, Evliya Tepesi de bir kaç taburluk bir Rus kuvveti tarafından işgâl edilmek istenmiş; muhârebeyi idâre eden başkumandan Muhtar Paşa, binbaşı Manastırlı İbrahim Bey'i göndererek, orayı daha evvel tutturmuştur.

Böylece sağ ve sol cenahlarda açılan gedikler kapatıldığı esnâda, ordunun müstenid bulunduğu Alacadağ'ın bir düşman müfrezesi tarafından işgâl ve oradaki süvârinin gafleti sebebiyle esîr edildiği anlaşılmıştır. Bu tehlikeli vaziyet karşısında Ahmed Muhtar Paşa, bereket versin o sırada elinde mevcut bulunan 6 tabur ihtiyatın bir miktarını buraya sevketmiştir. Piyâde yürü-

yüşüyle ancak 2 saatte çıkılabilen ve "düşmanca elde tutulduğu takdîrde, ordu gerisini tam tehdit eden" Alacadağ zirvesi, dört saatte askerimiz tarafından geri alınmış; buradaki Rus kuvveti de aşağı dökülmüştür. Fakat cüz'î bir hareketle Kızılkule'de bulunan Ali Şefik Bey ve ihtiyata gelen Hakkı Bey kuvvetlerince esîr edilebilecek olan bu Rus birliği, elden kaçırılmıştır. Alacadağ'ın Osmanlı kuvvetlerince yeniden tutulması üzerine, zâten akşam olmuş ve iki muhâcim kuvvet muhârebe meydanında sabahlamıştır.

Ertesi gün süvari mirlivâsı Çerkes Mûsâ Paşa, düşmanın Yahniler'e tecâvüz eden kuvvetinin ric'at hattı üzerine sevkolunmuş ve geceye kadar muhârebe edilmiştir. Cephenin her tarafında top muhârebesi cereyân etmiş; iki taraf da geceyi harb meydanında geçirmiştir. Üçüncü gün sabahleyin, düşmanın Yahni Tepesi önündeki fırkası, Kabak Tepe'yi işgal kasdıyle hareket etmiş; Kars muvâsalasını kesmek için yapılan bu hücûmu, Hâcı Râşid ve Hasan Kâzım Paşalar emrindeki fırka karşılamış; bunu arkadan desteklemek için de Kaptan Mehmed Paşa livâsı memur edilmiştir. Alevlenen muhârebe netîcesinde düşman, Karabal cihetine çekilmiş; artık çok yorgun olan Osmanlı askerinin de olduğu yerde durması icâb etmiş ve ordu, yine muhârebe meydanında gecelemiştir. *Mir'ât-ı Hakîkat* müellifi, bu muhârebeyi "melhame-i kübrâ" olarak vasıflandırmakta, Yahni Tepesi'ndeki küçük birliğin, kendinden 6,5 misli bir kuvvete karşı koymasını takdîre şâyân görmekte, Türk kaybının yaralı ve şehid olarak 2500'e vardığını, düşman zâyiatının ise 10 bine ulaştığını kaydetmektedir. Muhârebede bizzat bulunmuş olan Hacı Ârif Bey, kaybımızın 3500, düşmanınkinin ise 5-6 bin derecesinde olduğunu söylemektedir. Aynı müellif "Bu muhârebe pek şanlıdır; hakîkaten nâmus-ı Osmânîyi i'lâ edecek sûrette şeciâne vukû bulmuştur; hem istihkâm, hem meydan muhârebesidir; hem hücûm ettik, hem hücûm olunduk." demektedir.

Bu harbden sonra Ruslar, kuvvetlerini yeniden fazlalaştırmışlar; buna mukaabil ordu-yı hümâyûnun gücü ân-be-ân zaafa düşmüştür. Bu vaziyeti gören Ahmed Muhtar Paşa, Kızıltepe'yi elde tuttukça cephenin çok genişlediğini, buranın eldeki kuvvetlerle tutulamıyacağını görerek, orduyu toplu bulundurmak mecburiyetinde kalmış ve Alacadağ eteklerine çekmiştir. Ordunun bu ileri hareketi ve hudutta tutulmasının en büyük sebebi, sulhün akdedilebileceği ihtimâlini düşünerek, düşman elinde arâzî bırakmamak mülâhazasıdır.

Şu vukuattan anlaşılmaktadır ki, Osmanlı harb kaynakları ve imkânı mahduttur ve zâyiat, yerine konamamaktadır. Harbin netîcesini de, bu kaynak darlığı tâyin etmiş; Engelhardt'ın tâbiriyle "Zâyiâtını ve noksanlarını hemen ikmâl edebilen taraf kazanmıştır."

Şark cephesindeki Osmanlı üstünlük devri, bu Yahniler muhârebesiyle kapanmıştır.

Diğer taraftan Revan taraflarına tecâvüz eden İsmâil Paşa fırkası müdâfaa vaziyetinde kalmış; Batum cihetindeki kuvvetlerimiz de düşmanın ilerleyişine mâni olmaktan başka bir harekete yol bulamamışlardır. Öte yandan "Irak ve Kürdistan taraflarından sevkolunan asâkir-i muâvine mutîâne ve cansipârâne harbetmez bir alay eclâf ve erâzilden" ibâret bulunmuş; bunlar hudut dâhilindeki reâyâya tasalluta yeltenerek, "devleti gâile içinde gâileye düşürmüş"tür. Ahmed Muhtar Paşa bunlara güvenilemiyeceğini bildirerek, ısrarla yardım taleplerinde bulunmuş, fakat maalesef netîce alınamamıştır.

Yine, erzak ve mühimmat naklinde büyük betâetler gösterilmiş; işin kış mevsimine tesâdüfü ise ayrı müşkilâta sebep olmuştur. İstanbul'dan Trabzon'a gönderilen mühimmât, buraya yığılmış; Erzurum'a nakledilememiş; vâli olan zât, bunları yollıyacağı yerde, "Koyacak yerimiz yok, bir Rus gemisi gelirse şehir harâb olur." diyerek, merkezden zırhlı istemiştir. Şu vaziyet üzerine, bizzat Pâdişah'ın emr-i kat'îyesiyle, sevk memurları gönderilmiş ve mühimmât güçlükle Erzurum'a nakledilebilmiştir. Hattâ Yahniler muhârebesindeki askerimiz, şiddetli kavgalarla geçen günü bile, aç olarak geçirmişlerdir. İnsan tâkatının üzerinde olan meşakkatlere bu derece tahammül, asırların verdiği an'ane ve i'tikaad-ı İslâmîye sebebiyle mümkün olabilmiş; bununla beraber, gâyet tabiî olarak, askerin ümîdine de halel gelmiştir.

Ordu-yı hümâyûnun Alacadağ'a doğru yer değiştirdiğini anlayan düşman, 7 fırka piyâde, 18 alay süvâri ve 100'den ziyâde top ile, Evliya Tepesi'ni zorlamış; buradaki 4 tabur askerimiz ise, 4 saat mukaavemetten sonra mevkilerini terk ile perîşan olmuşlardır (15 Ekim/27 Şevval). Muhârebede bizzat bulunan Hacı Ârif Bey "Neden oldu, nasıl oldu bilemem; o sırada bizim avcılar birdenbire geriye kaçtılar; ric'at değil, âdeta kaçtılar; her ne kadar önlerine zâbitler kondu ise de ircâa muvaffak olamadılar. İşte o avcıların o muhârebeden yüzlerini geri çevirmiş olmaları, umûm Anadolu harb ordusunun fâtiha-i izmihlâli oldu." demekte ve askerdeki ürküntünün pek sârî olduğunu, buna çok dikkat edilmesi lâzım geldiğini söylemektedir.

Ahmed Muhtar Paşa tepenin düşman eline geçtiğini görünce, Hacı Râşid Paşa'ya toplar hâriç bütün ağırlıklarını bırakarak hemen ric'at eylemesini emretmiş; Hasan Kâzım Paşa'ya da bu hareketin emniyetle icrâsı vazîfesini vermiştir. Lâkin Kars ile Alacadağ arasına düşman girmiş; Hacı Râşid Paşa askeri ve topları, ferik Ömer Paşa'nın bulunduğu Çifteler eteğine yığmış; Hasan Kâzım Paşa da kendiliğinden mevkiini terk ile aynı yere gelmiştir. Kendi kendine toplanan gayr-ı muntazam vaziyete gelen bu Osmanlı kuvvetinin etrafı, düşman tarafından çevrilmiş; Ömer Paşa bunu görünce "Artık iş bitti, teslîm olmaktan başka çâre kalmadı, bâri bâri devlete bir kaç bin çiftçi kazandıralım." diye teslîmi teklîf etmiş; bu da diğer kumandanlar tarafından

kabul edildiğinden, beyaz bayrak çekilerek arz-ı teslîmiyet olunmuştur. Fakat Çerkes Musa Paşa tekmîl süvâriyle ric'ate imkân görerek, muhâsaradan kurtulup Kars'a çekilmiş ve bu arada 3 bine yakın adam da esâretten kaçabilmiştir. *Mir'ât-ı Hakîkat* bunları zikrederek "Düşmanın müteaddit noktalardaki fırkalarından birinin üzerine, mecmû kuvvetle şiddetli bir hücûmla tahlîs imkânı bulunmak lâzım gelir iken, kumandanların adem-i ehliyet ve cebânetleri ve belki de ihânetleri zül-i esâretin ihtiyârını intâc etmiştir." demektedir. İşte böylece 2 ferik, 5 liva ve 250 zâbit ile 7 bin neferden mürekkep 26 tabur asker esîr olmuş; bütün silâh ve mühimmât düşmana geçmiştir. Bunlardan birkaç bini, süvâri mirlivâsı Mûsa Paşa bile birlikte kaçabilmiştir. Şu kitlevî teslîm, Anadolu harb ordumuz için yüz karası addedilecek bir cebanet olarak görülmüş ve esas mes'ûliyet de tabiatiyle kumanda kademesinde bulunmuştur.

İşte bu dehşetli hâl üzerine Gâzi Ahmed Muhtar Paşa, Kars'ta kapanıp kalmayı münâsip görmiyerek, Soğanlı Boğazı'na gelmiş; vukuatı İstanbul'a bildirerek, Revan hududunda mevki tutmuş olan Kurd İsmail Paşa kuvvetinin kendisiyle birleşmek üzere celbedilmesini ve acele olarak 15 bin nefer imdad gönderilmesini bildirmiştir. "Şu vaziyet Pâdişah hazretlerine aşırı derecede tesir etmiş", taleplerin sür'atle îfâsını emretmiştir.

Ahmed Muhtar Paşa Meyilli düzünde bir düşman süvâri fırkasıyle 5-6 saat muhârebe ederek gâlip gelmiş; Köprü köyünde Kurd İsmail Paşa fırkasıyle birleşmiş; Erzurum'un düşman tehdîdinden kurtarılabilmesi için, Deveboynu geçidini tutmuştur. Ruslar'ın maksadı Erzurum'u düşürmek olduğu için ilerlemişler ve Deveboynu istihkâmları önünde toplanmağa başlamışlardır. Nihayet merkezde nümâyiş hareketinde bulunarak, sağ ve sol cenahlardan hücûma geçmişlerdir. Ahmed Muhtar Paşa, yardıma ihtiyaç gösteren sağ cenâha imdat sevketmiş; düşman gerilemiş; fakat kuvvetlerini artırarak yeniden saldırmıştır. Erzurum'dan bir kaç tabur yardım kuvveti daha aynı yere gönderilmiş ve düşmanın ric'ati sağlanmıştır. Ordunun sol cenâhına taarruz eden Rus askeri ise, istikaamet değiştirerek, merkeze hücûm eylemişler; buradaki askerimiz ise sebat edemiyerek yüz döndürmüştür. Cenahtaki ürküntü, bütün askere sirâyet etmiş; Gâzî Paşa'nın firârîlerin önünü kesmesi dahi bir netîce vermemiştir. Bu sebeple Erzurum istihkâmlarına çekilmek zarûrî olmuştur. O gün bozguna uğramış bulunan askerin miktarı 16 bini bulmuş; bunlar Erzurum'un han köşelerinde, sokak aralarında, şurada burada gizlenmişlerdir. Bu hal, müdâfaanın istikbâlini de çok tehlikeli bir safhaya sokmuştur.

Deveboynu bozgunu "Pâdişah hazretlerini be-gâyet elemnâk etmiş; kuv-

ve-i imdâdiye sevkiyâtının tesrîini fermân buyurdukları gibi", cebhe kumandanına da bir telgrafla vesâyâda bulunmuşlardır. Bunda "Bugünkü gün bulunduğunuz mevki ki, Asya'nın en mühim noktası ve düşman-ı bedkâmın matmah-ı nazarıdır; işte bu mevki, azîm bir muhâtarada bulunuyor; maazallah bir vakitten beri ordumuzda görülen teşettüt ve inhizamlar bu def'a dahi vâki ve Erzurum'a âdâ pây-endâz-ı zarar ve istilâ olur ise, böyle bir vak'a-yı müellimenin maddî ve mânevî beden-i devlete açacağı rahneler size muhtâc-ı târif değildir. Binâenaleyh.. millet-i İslâmiyenin sizden beklediği eser-i hamiyeti isbat edecek gün bu gündür; bulunduğunuz hâl ve mevki ki, bunun adem-i muhâfazası, cümlemize kıyâmete kadar, târihlerimizden çıkmıyacak ve nâmus-ı askerîmize şîn verecek bir yâd-ı hazîn olacaktır." diyerek, kendisine geniş selâhiyet verildiğini, "ahâliyle birlikte kanlarının son damlasına kadar sa'y-ü ikdâm etmelerini, hepsini Hakk'ın hıfz-u nusretine tevdî ettiğini, bütün halka vatanın muhâfazasında dînen ve hamiyeten mükellef bulunduklarının teblîğ edilmesini" bildirmiştir.

Bu hatt-ı hümâyûnun okunması ahâlideki mukaavemeti kamçılamıştır.

Ahmed Muhtar Paşa, içinde bulunduğu büyük müşkilâtla uğraşmış, bozgun askeri toplamış; Erzurum Mevki Kumandanı Müşir Hasan Tahsin kumandasında Topdağı istihkâmlarına 19, oradan İstanbul kapısına kadar olan sahaya Kurd İsmail Paşa emrinde 11 tabur koymuş; kendisi de 8 taburla merkezde yer almıştır. Şahsına yazılan hatt-ı hümâyûnu ahâliye tefhîm etmiş ve onlardan aldığı ahd-ü peymânı atabe-i saltanata bildirmiş; bunun üzerine taraf-ı Hilâfet-penâhî'den Erzurum ahâlisini teşcî eden bir telgraf daha tastîr buyrulmuştur.

Düşman ise, Ekim'in 28'inci günü, Erzurum üzerine iki hücûm kolu tertîp etmiş ve birini İsmail Paşa muhâfazasında bulunan Abdurrahmangazi nâm mahalle, diğerini de Hasan Tahsin Paşa kumandasında bulunan Topdağı istihkâmının Aziziye tabyalarına sevketmiştir. Düşman geceden ilerleyerek, Aziziye tabyasının sol cenahındaki istihkâmın içine ansızın girmiş; buradaki mustahfız taburunu tamâmen şehîd etmiştir. Sağ cenahtaki tabyalarda bulunan Osmanlı askerinin de her tarafını sarmış, fakat burada büyük bir mukaavemetle karşılaşmıştır. Ahmed Muhtar Paşa sol cenahtaki Aziziye tabyasının düşman işgâli altında olduğunu anlayınca, buraya Kapdan Mehmed Paşa emriyle iki tabur sevketmiştir. Hacı Ârif Bey "Mehmed Paşa'nın arkasından daha başka taburlar gönderildiği gibi, silâhını alıp Topdağı'na doğru akın akın gelmekte olan Erzurum efrad-ı ahâlîsi dahi, bizim askerin arkasından o cihete saldırdı; cümlesi hücûmla kışlaya yanaştılar ve dökülene bakmıyarak istihkâmın içine girdiler; artık iki asker birbirine karışmış olduğundan, orada

nasıl kıyâmetler kopmakta olduğunu, onların bizzat içinde olanlar bilebilir." demekte, kadın ve çocukların askere ekmek ve su taşıdıklarını yazmaktadır. Artık diğer taraflarda bulunan düşman da ric'ate yüz tutmuş; Hasan Tahsin Paşa ile süvâri mirlivâsı Mûsa Paşa kuvvetleri, düşmanı kurşunlıyarak Deveboynu mevkiine kadar tâkip etmişlerdir.

Abdurrahmangazi tarafından saldıran düşman da, Gümüşlü Künbed istihkâmlarındaki büyük topların ateşi altında çekilip gitmiştir. Hacı Ârif Bey bu muhârebede düşman zâyiatının 2500'ü geçtiğini, bizim şehîdlerimizin 1300 nefere vardığını, bunda ahâlî şühedâsının dâhil olmadığını söylemektedir.

Bu harekâtta, başta ulemâ ve eşraf olarak, Erzurum ahâlisinin salâbet-i millîye ve dînîyelerinin rolü büyük olmuştur.

Şu muhârebeden sonra Rusyalılar, Deveboynu etrafına muvakkat istihkâmlar inşâsıyle meşgûl olmuşlar ve artık Kars kalesini düşürmek için tazyîkte bulunmuşlardır. Rus kumandanı Melikof, Kars müdâfîi Hüseyin Hâmi Paşa'ya, askerin her türlü silâhıyle çekilip gitmesi ve istenileni götürmesi şartıyle, 24 saat mehilli bir teslîm teklîfinde bulunmuş; bu ise ümerâ ve zâbitanla istişâre edildikten sonra kat'iyyen reddedilmiştir. Fakat bir müddet sonra büyük bir Osmanlı kuvveti tarafından müdâfaa edilen bu muhkem kalenin, bir gece baskınıyle düşman eline geçtiği haberi şâyi olmuştur (18 Kasım/2 Zilka'de).

Ahmed Muhtar Paşa 2 Teşrîn-i Sâni 1293 Rûmî târihli, makaam-ı Serâskerî'ye çektiği bir telgrafında "Karsın bu defaki kuşatılmasının evvelkinden daha şiddetli olmadığını, istihkâmâtın lehü'l-hamd düşmanın gözünü doldurmuş ve hücûmla alınamıyacağına hükmettirmiş bulunduğunu, bu sebeple uzaktan topa tutulmaktan başka tasalluttan mahfuz olacağı itikadında bulunduğunu" bildirmiş; müdâfî Hâmi Paşa'nın ise "vehmi gâlib ve evham tarafından vukûbulan ihtârâta uysal olduğunu, Kars'tan çıkarken yanında başka kimse bulunmadığından ve ordaki erkân ve ümerânın da onunla hemhâl olmasından dolayı kumandanlığına mecbûr kalındığını" ifâde etmiştir. Hacı Ârif Bey, Kars'ın bir gece baskınıyle gittiğini yazarak "Vâkıa gece hareketlerini fenn-i harbler reddeder ve fâidesi olduğu kadar mazarratı da görüleceğini beyân eyler imiş; lâkin nisvân ve sıbyânın mahsûr kaldığı bir memlekette ahlâkı bozulmuş bir askere karşı ittihaz olunan gece hareketi tedbîrinin mûcib-i muvaffakıyet-i tâmme olacağını Kars'ın vukuâtı isbat etti." demektedir. Aynı müellif, Hâfız Paşa ve Kanlı tabyaların bu gece baskınıyla düştüğünü, askerin âdeta bir mukaavemet göstermediğini, yalnız Cim Tabya kumandanı kaymakam Kürd Yusuf Bey'in "gâyet sebât ve metânet

ibrâz ettiğini"; halkın ise topçu miralayı Sirozlu Hüseyin Bey'i hıyânetle ithâm ettiğini, "Kars'ın düşüşünün cism-i devlete azîm rahneler açtığını" söylemektedir. *Mir'ât-ı Hakîkat* sâhibi ise "Reddolunan teklîf-i teslîmiyetin tamâ' ve irtikâb belâsıyle kumandan nezdinde karîn-i tecvîz olması Kars'ın elden gitmesine sebep olmuş; Hüseyin Hâmi Paşa da Kars'tan firar ettim diyerek gelmiş; mesele umûm ahâlinin lisân-ı ta'n ve ta'rîzine düşüp 'Kars kalesini Moskofa satmışlar.' gibi sözler ayyuka çıkmış; aynı esnâda Kars mutasarrıfı Şerif Paşa'nın sanduklarla altuna mâlik olarak geldiği havâdisi dahi mesâmi-i avâmı doldurmuş" olduğunu yazmakta ve düşmanın sahradaki tabyaları ele geçirmiş ise de onları koruyan iç kalede sebât için asker, cephâne ve zahirece hiç bir mâni yok iken, "Hüseyin Hâmi Paşa'nın teslîmiyet bayrağını çektiği ve mahaza muhâsaranın ekser yeri kaabil-i ric'at olduğundan buradan avdete fürceyâb oldukları anlaşıldı." demektedir. Aynı müellif, Ruslar'ın 500 zâyiatına karşı bizim 2500 şehîd verdiğimizi, 5 paşa ve 800 zâbitle birlikte 17 bin neferin esîr edildiğini; 303 top ile büyük miktarda mühimmâtın ve 6 aylık yiyeceğin düşmana terkolunduğunu esefle kaydetmektedir.

Bu kitlevî esâret, Osmanlı şark ordusunun yeni bir yüz karasını teşkîl etmiş ve bittabi kumandanların idâre ve hamiyyet noksanlıklarının netîcesi olmuştur. Müdâfaada kusur ve suçları bulunanlar, bilâhare muhâkeme edilerek cezâlandırılmışlardır. Fakat bu cezâlar gideni geri getirememiş; Kars ve mülhâkatı 1921 senesine kadar Rus istilâsında kalmıştır.

Bundan sonra Ruslar, biraz da kışın şiddetlenmesi karşısında şarkta geniş bir harekâta girişmemişler; karakol kavgalarıyle vakit geçirilmeğe başlanmıştır. Bu sebeple de Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'nın şarktaki memuriyetine devamda ehemmiyet görülmemiştir. Paşa, Rumeli'de İstanbul kapılarına kadar uzanan Rus tasallutu yüzünden pâyitahtın muhâfazası maksadıyle merkeze getirtilmiştir. Anadolu harb ordusu kumandanlığı ise Erzurum vâliliği de uhdesine havâle edilen Kurd İsmail Paşa'ya tevcîh edilmiştir. Doğu Anadolu elîm bir şekilde Rus istilâsına düşerken, düşman önünden kaçan sivil ahâli de pek büyük bir azap ve ıztırap çekmiş; ayrıca tifüs gibi sâri hastalıklar da tahrîbâttan hâli kalmamıştır. Böylece Anadolu dârü'l-harekâtında önceleri görülen kısmî Türk zaferlerini, birbiri arkasında gelen mağlûbiyetler tâkip etmiş; bununla berâber düşmanın Erzurum'u almasına mâni olunabilmiştir. Esâsen Ruslar; ikmâl güçlükleri ve kat'î netîcenin alınabilmesi açısından ikinci derecede ehemmiyetli olan bu cephede yeni ve büyük bir harekete de girişememişlerdir. Düşmanın aradığı kat'î netîce, Rumeli dârü'l-harekâtında alınabilmiştir.

Rumeli Cephesindeki Askerî Harekât; Rus Kuvvetlerinin İlk Yoklamaları ve Ziştovi'den Tuna'yı Geçerek İlerlemeleri; Niğbolu'nun Düşüşü ve Şıpka'nın Gurko Tarafından Ele Geçirilişi; Vidin Kumandanı Osman Paşa'nın Hızlı Bir Hareketle Plevne'ye Yetişmesi; Birinci, İkinci ve Üçüncü Plevne Gâlibiyetleri; Süleyman Paşa'nın Şıpka'yı Zorlayışı; Osmanlı Ordularının Hareketsizliği; Ruslar'ın Plevne Önünde Takılıp Kalmaları; Osman Paşa Ordusunun Hurûc Hareketinde Muvaffak Olamayıp Esârete Düşmesi ve Türk Kuvvetlerinin Çözülüşü; Edirne'nin Sukuutu; Rus İlerlemesi Üzerine Garb Pâyitahtlarındaki Endîşe ve Askerî Harekâtın Durması

Kuvvet kifâyetsizliği sebebiyle, Rumeli dârü'l-harekâtında da ilk anda bir müdafaa harbi yapmak mecbûriyetinde bulunan Osmanlı kuvvetlerinin maksadını kolaylaştıran iki tabiî ve coğrafî yardımcı vardır. Bunlardan biri Avrupa'nın en büyük ve geniş nehirlerden biri olan Tuna, diğeri de Balkan Dağları silsilesidir. Düşman ordusunun ilerleyişini aksatacak ilk ve en büyük mânia Tuna nehridir ve bunun Türkiye'ye âit sâhilleri oldukça yüksek ve müdâfaa kaabiliyeti fazladır. Osmanlı kumandanlığı, Tuna'da kuvvetli bir ince donanma bulundurmasına rağmen, Siret mansabındaki Barkaş köprüsünü attıramamış ve Ruslar'ın Romen demiryollarından istifâde imkânını güçleştirememiştir. Düşman, kullandığı torpil istimbotları, dubalar üzerine kurduğu bataryalarla Tuna donanmasını hareketsiz hâle sokmuş ve "Lutf-ı Celîl" ve "Seyf-i Celîl" nâmındaki gemilerimizi de batırmıştır. Yalnız bir küçük zırhlımız, Rusçuk önünde 2 Rus monitorunu sulara gömüp, sâhili döverek Niğbolu'ya dönmüştür. Tuna donanmasının gördüğü kayda şâyân, fakat bir maksada dayanmayan tek iş budur. Nehir donanması düşmanın torpil istimbotları yüzünden hareketten sâkıt kalmış ve bir kaç kısma ayrılarak iş göremez hâle gelmiştir.

Tuna cenûbundaki Osmanlı kuvvetleri ilk anda Rusçuk'da 22 bin, Niğbolu'da 10 bin, Biyala'da 4 bin, Tırnova'da 4 bin, Şumnu'da 30 bin, Dobruca'da 8 bin, Hacıoğlupazarı'nda 5 bin ki, cem'an 83 bin; Tutrakan, Varna, Silistire, Vidin ve Lum-Palanka'da 30 bin, Sofya'da 14 bin, Şarkî Balkan geçit-

lerinin muhâfazası için 10 bin kişi olarak üslenmişlerdir. Bu yaklaşık 150 bin kişiden ayrı olarak, Sırbistan, Bosna-Hersek ve Yunanistan'a karşı da 70-80 bin kişi bırakılmıştır. Buradan da anlaşıldığı üzere, Rumeli'deki Osmanlı ordularının büyük kısmı "Kılâ-i Erbaa" denilen Rusçuk, Silistire, Şumnu ve Varna arasında mevzîlenmiştir. Demek ki, ordunun en külliyetli kısmı, zâten mükemmel istihkâmlara mâlik olan Rumeli şarkındaki kalelerde toplanmıştır.

Düşman ise şu vaziyetten istifâde etmiş; demiryolu üzerinde bulunan Romen merkezi Bükreş'i hareket üssü ittihaz ederek, Kılâ-ı Erbaa batısında Zımniçe'de gizlice yığınak yapmaya ve Ziştov'dan Tuna'yı geçmeğe hazırlanmıştır. Bu esas emelini örtmek için de bâzı nümâyiş hareketlerinde bulunmaya başlamıştır. 21/22 Hazîran gecesi general Zimmermann idâresinde 40 bin kişilik bir kolordu ile Maçin'den Tuna'yı geçiş hareketine girişmiş; Tulca ve Hırsova kalelerini de alarak, kısa müddette Dobruca kıt'asını ele geçirmiştir. Dobruca'daki kuvvetlerini artıran düşman, burada büyük bir harekâta girişmemiş; esas Osmanlı kuvvetini hareketsiz tutmak maksadını tâkip etmiştir. Dobruca'daki bütün müslüman ahâli yerlerini terkederek, perîşan halde gerilere kaçmağa başlamıştır. Düşmanın asıl kuvvetleri ise 26/27 Hazîran gecesi, Zımniçe'den Ziştov'a geçmeğe başlamış ve pek fazla telefât vermeden bir köşebaşı tutup, çıkarmayı sür'atlendirmiştir.

Ziştov'da bulunan Osmanlı kuvveti, Ahmed Hamdi Paşa kumandasındaki 6 İzmit redif taburundan ibârettir ve Değirmendere nâm mahalde bulunmaktadır. Ziştov'a çıkan düşman devamlı takviye alarak, bu taburlarla müsâdemeye başlamıştır. Esâsen ilk anda düşman kuvveti köşebaşı tutmadan taarruz etmesi icâbeden bu kuvvet, gittikçe ziyâdeleşen düşmana karşı müdâfaa harbine girişmiş ve tabiî ki mağlûb olmuştur. Dört gün içinde geçişi tamamlayan ve Tuna üzerinde köprü kurarak geri irtibâtını da emniyete alan Ruslar, vakit geçirmeden ileri ve yan hareketlere girişmişlerdir.

Hemen bütün müverrihler, Ruslar'ın Tuna'yı bu derece kolaylıkla geçmelerini, irtikâb edilmiş çok büyük bir askerî hatâ olarak görmekte müttefiktirler ve bunu da Serdar'la kumanda heyetine yüklemektedirler. E. Driault "Ruslar'ın Tuna'yı geçişlerine mâni olmamaları Türkler'in birinci ve en büyük hatâları olmuştur." demekte, Ahmed Sâib ve birinci ferik Zeki Paşa, parça parça geçen düşman kuvvetlerinin üzerine taarruz edilmemesini ve bu hususta ağır davranılmasını tenkîd etmektedirler. *Mir'ât-ı Hakîkat* müellifi "Ruslar'ın Ziştov'dan Tuna'yı geçecekleri, Viyana'dan ve sâir yerlerden Bâbıâli'ye mahremâne bildirildiği ve Serdar'a iletildiği halde, Abdülkerim Paşa'nın şu habere itimâd etmeyip vukuunu da fenn-i harbe aykırı gördüğünü, burayı 'kordon askeri' dediği 20-30 müsellâh adam ile az bir kuvvetten ibâret

bulunan Ahmed Paşa livâsına havâle ettiğini, içerilere yâni Balkan'a varıncaya kadar Tırnova ve Lofça gibi başlıca mühim mevkileri bile bayağı askerden hâlî denilecek derecede eshâb-ı müdâfaadan muarrâ bıraktığını" söylemektedir. Genç bir zâbit olarak bi'l-fiil muhârebede bulunan Keçeci-zâde İzzet Fuad Paşa ise Serdar'ın "Ruslar'ın meşhûr Kılâ-i Erbaa'ya gelip bize hücûm edeceklerine muntazır olmak gibi tıflâne" bir fikre kapıldığını; "düşmanın tuzağa düşmiyeceğinin emr-i âşikâr olduğunu, tertîbâtında manevra fikrinin bulunmadığını" söylemekte ve "Daha tuhafı şu ki, hasmına dahi manevra fikrini vermek istememekte bulunmuş idi; düşmanı kendi düşündüğünden başka türlü düşünmeye gayr-ı muktedir addediyordu." demektedir. "Kuvvetlerimiz arasında irtibat bulunmadığını, bu teşettütün muhârebe nihâyetine kadar böyle devam ettiğini, bunun için kısım kısım, cüzü' cüzü' mağlûb edildiğimizi, şu harbde de her vakit olduğu gibi bir müfreze hevesine düştüğümüzü, hattâ Plevne'nin bile bir müfrezeden başka bir şey olmadığını" yazmaktadır. Aynı müellif Serdar-ı Ekrem'i "Pek ziyâde müsin olduğu gibi, eâzıma mahsûs hastalığa, yâni mesâne illetine mübtelâdır; fevkalâde şecî' bir zâttır; fakat Sırbistan'daki muvaffakıyetleri bile su götürür; Tuna cephesindeki teşettüt-i kuvvânın sebebi de budur; sukûtîdir ki, bu vüs'at-i efkâra mâlikiyetini zannettirmiştir." cümleleriyle tavsîf etmekte, "Sırp cephesindeyken bir bayram günü zâbitanla birlikte tebrîke gittiklerini, üç saat tek kelime konuşulmadan oturduklarını, sonra müsâade isteyip kalktıklarında 'A be evlâdlar, nereye gidiyorsunuz, tatlı tatlı konuşuyorduk.' cevâbını aldıklarını, her halde Paşa'nın bu kadar müşkil vazîfeyi deruhde edecek bir zât bulunmadığını" ifâde etmektedir.

Çırpanlı Abdülkerim Paşa bilâhare ihmâli görülerek azledilmiş ve muhâkemeye dahi verilmiştir. Ali Nizâmî Paşa'nın ithâmnâmesine karşı kendisini müdâfaa için bir lâyiha yazmış; bunda da hemen aynı kanaati ileri sürmüştür. *Tezâkir*'de ve *Mir'ât-ı Hakîkat*'te dercedilmiş olan bu lâyihada "Ruslar'ın er geç bir nokta-i mürûr bulup Tuna'yı her mâniye rağmen geçeceklerini, bu sebeple mürûrlarına mümânâat etmeyip, kendilerini Kıla'-i Erbaa'da kısım kısım mağlûb etmenin evlâ olduğunu" ileri sürmüştür. İzzet Fuad Paşa "Ziştov'dan mürûru kaaide-i fenn-i harbe mutâbık görmediğini iddia ile düşmanın fevkalâde fedâkârlık ettiğini öne sürmesinin mâkul olmadığını, askerî kuvvetini kıtaât-i zaîfe-i müteaddideye taksîm etmesinin ise tâmir kabul etmiyecek hatîat ve seyyiatten" bulunduğunu kaydetmektedir.

Görülüyor ki, Serdar-ı Ekrem, düşman kuvvetinin en büyük tabiî mânialardan biri olan Tuna nehrini geçişinde gâyet âtıl davranmış; zarûrî olarak parça parça geçen bu kuvvetlere karşı, müteferrik birliklerini toplıyarak harekâta girişememiş ve hemen hiç bir şey yapamamıştır.

Ziştov'da kuvâ-yı külliyesini toplayan Rus başkumandanı Grandük Nicolas, ileriye, sağa ve sola kuvvetli öncüler çıkarmıştır. Bizim şark ordumuza, yâni Rusçuk'a karşı General Arnoldi'yi, Niğbolu üzerine General Krodner'i, Balkan geçitlerine doğru da Kadetki'yi sevketmiştir. Bu cenup kolunun öncü kumandanı harbin meşhûr generali Gurko'dur. Bu kol, 7 Temmuz'da Tırnova'ya ulaşmış ve buradaki 4 Osmanlı taburu ric'at etmiştir. Aynı anda Rus cenahı Jantra nehri üzerindeki büyük bir köprüye sâhip Biyala kasabasını işgâl etmiştir. Tırnova'yı alan Gurko, Şıpka geçidinin bir kaç top ve 5 tabur Şam redifi tarafından muhâfaza edildiğini, diğer boğazlarda hemen hemen ciddî bir kuvvet bulunmadığını anlıyarak, burayı arkadan çevirme hareketine girişmiştir. Bu sebeple Hâin Boğazı'na gelmiş; buraya Anadolu'dan gelen 100 mustahfız askerinin gafletinden istifâde ederek, sürüp çıkarmış ve Gül Deresi nâmındaki meşhûr ovaya çıkmıştır. Balkanlar'ı bu suretle geçiş Ruslar'a 1 ölü ve 4 yaralıya mal olmuş ve böylece bedâvadan ikinci mâniayı da atlar görünmüşlerdir.

General Gurko, güneyden ve kuzeyden Şıpka boğazını ele geçirmeye gayret etmiştir. Kuzeyden yapılan tek taraflı ilk hücûm, Osmanlı taburları tarafından püskürtülmüştür. General Mirsky tarafından kuzeyden, Gurko tarafından güneyden tazyîk edilen Şıpka, bura muhâfızı "Mehmed Hulûsî Paşa nâmında bir herif" tarafından beyaz bayrak çekilmesi ve gece karanlığından istifâde edilerek kaçılması sebebiyle, Ruslar'ın eline geçmiştir. Böylece bütün Balkanlar'ın kilidi addedilen bu boğaz da, 19 Temmuz'da düşman eline düşmüştür.

Gurko bir kaç süvâri müfrezesini Yenizağra ve Kızanlık'a kadar göndermiş ve Şıpka'nın emniyetini sağlamaya çalışmıştır. O sırada Müşir Raûf Paşa ve Mirliva Selim Paşa kumandasındaki 16 taburluk bir Osmanlı kuvveti hareketsiz kalmış ve kendisinden daha az olan düşmana karşı bir şey yapamamıştır.

Öte tarafdan yanlarını emniyete almayı tabiî gören başkumandan Nicolas, general Krodner ve Schuldner'i Niğbolu'yu düşürmeye göndermiştir. Buradaki Kel Hasan Paşa isimli Osmanlı kumandanı, düşmanın şiddetli hücûmlarına mukaavemet gösteremeyip teslîm olmuştur. 16 Temmuz'da vukua gelen bu teslîmle Ruslar 5500 nefer, 113 top, külliyetli tüfenk ve levâzım ele geçirmişlerdir. Bu Niğbolu muhârebesine iştirak etmiş bir Rus zâbiti, Ali Fuad Bey'in eserinde zikrettiğine göre, yaralı Türk askerlerinin bile tüyler ürpertici tevekkülüne hayran kalmıştır. Esîrlere resm-i geçit yaptırırken, bir Türk neferini sessiz ve sâkit, gözlerini ufuklara dikmiş olarak, bir merkebin sırtında görmüş; indirilmesini emretmiştir. İndirmişler; zavallı bir cism-i câmid (donmuş bir cisim) gibi yere düşmüş; kendisine neferin yaralı

olduğu; iki bacağının kırık bulunduğu söylenmiş; bunun için yeniden bindirilmesini emretmiştir. Rus zâbiti "Emrimi yerine getirdiler ve o bedbaht adam, üserâ seli ile sürüklenerek yoluna devam etti. Bu esnâda ne bir ses, ne bir enîn izhâr etmedi; yalnız ufkun meçhûl bir noktasına dalgın dalgın bakmakta devam etti. Bu neferin hârikulâde azîm, metânet ve tevekkülü beni büyük bir hayrete garketti. İyi zâbitlerin kumandasında olsa, böyle neferlerle kâinâta karşı bile hârikalar ibrâz edilebilir." demektedir.

Görülüyor ki, bir düşman zâbiti bile, mukaddes ve cefâkâr Osmanlı askerinin azim ve metânetine hayran kalmış; bu kahraman askerlerden müteşekkil ordunun kumanda kademesinin kifâyetsiz olduğunu ifâde etmiştir. Buradan da anlaşılmaktadır ki, Kırım harbinde olduğu gibi, Osmanlı ordusunun kumanda kademesi kifâyetsizdir; modern ordunun zâbitleri, askerlerinin hâlet-i rûhiyesinde ve inancında değildirler. Bu harbde vukû bulan kitle hâlindeki esâret fâcialarına ve son nefere kadar mukaavemet gösterilmemesi şeklindeki gayretsizliklere de zâbit kifâyetsizliği sebep olmuştur. Maalesef bu vaziyet, bir inkılâp ve değişiklik hastalığı ve beliyesi olarak sürüp gitmiştir.

Niğbolu'nun düşmesiyle düşman, kendisini batıdan tehdit edebilecek bir müstahkem mevzîden de kurtulmuştur. Rus kuvâ-yı küllîyesi, şarka karşı da emniyetli bir mevki tutabilmek için, Jantra boyunu ele geçirmeye gayret etmiş; o sırada bizim erkân-ı harbiye de Ahmed Eyüp Paşa kumandasında olarak, Rusçuk'taki Eşref Paşa ile garba doğru bir harekette bulunmuştur. İki kuvvet Gülçeşme mevkiinde ufak bir müsâdemede bulunmuşlar ve ertesi günü Osmanlı kuvveti, her ne sebepten dolayı ise, ric'at hareketine girişmiş ve Ahmed Eyüp Paşa kumandasındaki Şumnu ordusu, Şumnu'ya ve Eşref Paşa emrindeki Rusçuk kuvveti de Rusçuk'a çekilmiştir. İzzet Fuad Paşa bunun sebebini bilâhare Ahmed Eyüp Paşa'dan sorduğunu, onun da, bu hareketin Viyana askerî mahfillerince gâyet tehlikeli görülüp Bâbıâli'ye bildirildiğini, oradan alınan emir üzerine dönüldüğü cevâbını verdiğini yazmakta, bunu şiddetle tenkîd ederek, ikmâlini ve hazırlıklarını tamamlamamış düşmana hücûm edilmesi lâzım geldiğini, Ruslar'ın günlerce bu tehlike ile titrediklerini, bizim ise ellerimizi kavuşturarak oturduğumuzu, sonra ise işin geçtiğini, hayfederek nakletmektedir.

Aynı müellif, Ahmed Eyüp Paşa'nın askerî kaabiliyetlerini medhetmekte ve onu "Vechi tamâmiyle bir kaplan çehresine müşâbih idi, en muhâtaralı mıntıkalarda, nefsi tehlikeye mâruz bulunduğu zamanlardan başka hiç bir vakit güldüğünü görmedi idik; maahaza asla haşîn bir adam değildir; bilâkis mütebahhir, halîm ve pek nâzik ve gâyet terakkîperver bir zât olup, kendini yegâne meşgûl eden şey harb idi ve hakîkaten harb için yaradılmıştı; Sırblı-

lar üzerindeki şanlı zaferin başlıca müsebbibi idi; haftada ancak üç kere lâkırdı söylerdi, o da her hafta değil; yaradılışta yalnız iken mahsûl verir bir hâlet-i rûhiyede idi; Mehmed Ali Paşa'nın vürûdu üzerine tamâmiyle bir tarafa çekildi." cümleleriyle anlatmaktadır.

Eşref Paşa ise, aynı müellife göre, "şuâradan bir paşa"dır; *Mir'ât-ı Hakîkat* muharririne göre ise "Âlemin bildiği bir zevzek"tir.

Serdar-ı Ekrem, şu muvaffakıyetsizlik üzerine İstanbul'a celbedilmiş ve yerine Redif Paşa nâmındaki eski serasker tâyin edilmiştir. *Mir'ât-ı Hakîkat* bu zâtı "Redif Paşa zâten menfûr-ı ahâlî bir şahs-ı kallâş ve hal'-i Abdülazîz Hanî mes'elesinde zî-medhal bir evbaş" tâbiriyle vasıflandırmakta, "Kable'l-muhârebe istitâat-ı askeriye hakkındaki ekavil-i günâgûnun kizb ve butlanının meydana çıktığını" yazmaktadır. Redif Paşa, İstanbul'dan uzaklaştırılmak için başkumandan tâyin edilmiş ve bir kaç gün sonra da azledilerek, yerine muhtedî Mehmed Ali Paşa getirilmiştir. Kendi maiyetinde çalışan ve onun tarafından himâye edilen İzzet Fuad Paşa, Mehmed Ali Paşa'yı "Şahsen pek şecî, değerli bir zât idiyse de, her rastgelene keşf-i zamîr etmek, kendisine arzolunan birbirine mütehâlif âranın hep birden icrâsını arzû etmek gibi bir i'tiyâd-ı sakîmi var idi; maiyeti 24 saat içerisinde kendisine üç defa plân değiştirmeğe muvaffak oluyordu, bu sebeple İstanbul'un hakkındaki itimâdını yitirdi, sâhib-i azm değildir." diye târif etmekte, Plevne muzafferiyetini bildirir telgrafa aslâ inanamadığını kendisine mahremâne ifâde ettiğini bildirmektedir. Görülüyor ki, bu muhtedî zât, ordumuzun kazandığı bir zafere bile inanmamakta, dolayısiyle maiyetine ve emrindeki kuvvetine itimatsızlık göstermekte; rûhen ve mânen zafer ümîdinden çok uzak bir bitiklik içinde bulunmaktadır. Bu hâlet-i rûhiyede olan bir müşir de tabiî ki, hiç bir şey yapamamış ve müteferrik kuvvetler üzerinde bir kumanda birliği kuramamıştır.

Keçecizâde, kumanda kademesinde Rus ileri harekâtından doğan ümitsizliği "Gurko'nun akını büyük bir yeis ve fütûra bâis olmuş idi; daha o vakitten Ruslar'ı Edirne'de görüyorduk; bütün yürekler pürhûn idi; hep fenâ havâdislere muntazır idik; ümîdimiz ancak Allah'ta idi." diye anlatmakta ve birden Plevne'den Osman Paşa'nın birinci zafer haberinin geldiğini, başkumandanın kendisi "Bir kelimesine bile inanmıyorum." dediğini yazarak "Halbuki inanmalı ve bir dakîka fevt etmeden yürümeli idik; bu derece müsâid bir vakitte hasma hücûm etmek de emr-i sehil idi; biz ise bu bâbda hiç bir şey yapmadık." demektedir. Bu haber, yeni serdarın kuvvetlerini Hezergrad'da tahşîd ettiği anda gelmiş; yâni Osmanlı kuvâ-yı külliyesinin harbe hazır bulunduğu zamana rastlamıştır. Eğer vakit geçirilmeden düşmana hücûm edilmiş olsa idi; Ruslar'ın teker teker Tuna'ya dökülmeleri askerî mü-

verrihlerce kat'î olarak ileri sürülmekte ve büyük bir fırsatın kaçırıldığı ifâde edilmektedir.

Serdar, İkinci Plevne zaferinden sonra da aynı hatâyı işlemiştir.

Diğer taraftan Ruslar'ın âdeta hiçbir mâni ile karşılaşmadan ilerleyişleri, zât-ı şâhâneyi dilhûn etmiş; Vidin'deki garb ordusu kumandanı Osman Paşa'yı bizzat makine başına dâvet edip, muhâbere etmiştir. Askerî vaziyeti izâh eden Pâdişah, memâlik-i mahrûsanın büyük tehlikelere dûçâr olmak üzere bulunduğunu, Cenâb-ı Hakk'ın imdâd-ı Rabbânîsinden sonra, kendisiyle, Karadağ'daki Süleyman Paşa kuvvetine güvendiğini, en kısa zamanda Plevne'nin tutulmasını ve Rus taarruzunun durdurulmasını bildirmiştir. Paşa "gerek kendisi, gerek ordusunun bu devlet-i ebed-müddet için fedâ-yı cân edeceklerini, kemâl-ı ubûdiyetle arzetmiştir."

Mir'ât-ı Hakîkat müellifi, Osman Paşa'nın daha önce, "Her taraftan hareket-i müttehide icrâsıyle düşmanı Tuna'nın karşı yakasına ircâın farziyetini" Serdara bildirdiğini, buna bir cevap alamadığını, bilâhare zât-ı şâhânenin bizzat telgrafla suâl-i mütâlaat ve ma'lûmât ettirdiğini, "her mes'ûliyet mâbeyn-i hümâyûna âid olmak üzere, Vidin kumandanının Plevne'ye hareket ettirildiğini" yazmakta ve "Eğer Osman Paşa hareket için Serdardan istediği mezûniyeti vakit ve zamâniyle almış olup da, Niğbolu kalesini tahliyeye zaman bulsaydı; Vidin'den çıkardığı asker, 40 taburdan ziyâdeye bâliğ olur ve Niğbolu kalesinin dest-i â'daya giriftar olan top ve mühimmâtından dahi istifâde olunur idi ve ol halde Tuna şark ordusundan da hareket-i taarruzîye icrâsıyle düşmanın hezîmet-i külliyeye uğraması kaviyyen me'mûl idi; zirâ Rusyalılar Ziştovi'ye geçtikten sonra Balkan'dan ileriye kadar fırkalar sevkiyle kuvvetlerini dağıtmak gibi gâyet tehlikeli bir harekete girişmelerinden dolayı, üssü'l-harekâtlarında taarruzât-ı şedîdeyi müdâfaa edecek askere mâlik değiller idi." kanaatini ileri sürmektedir.

Telgrafhâneden gözleri yaşlı çıkan Paşa, maiyetindeki kumandanlara vaziyeti bildirmiş; lüzumlu yerlere bir miktar asker bırakarak, 11 bin nefer, 9 sahra bataryası ve 5 süvâri bölüğüyle, şarka kaymağa başlamıştır. Yolda Niğbolu'nun düşman eline düştüğü haberini almış ve çok üzülmüştür. O sırada Plevne'de mirlivâ Âtıf Paşa kumandasında 3 piyâde taburu ile 9 adet top bulunmaktadır. Vidin'deki Osman Paşa kuvvetlerinin oradan ayrıldığı düşman tarafından istihbâr edilmiş; fakat maksadı bilinememiştir. Bunu sağ cenah kumandanı general Krodner'e bildiren Grandük, Osmanlı kuvvetinin oralarda toplanmasına fırsat vermemesini bildirmiştir. Krodner ise bu emri, öncü kumandanı general Schuldner'e iletmiştir. Rus öncü kumandanı bu sebeple, Niğbolu'nun 44 km. güneyinde bulunan Plevne mevkiini tutmaya gay-

ret etmiştir. Bu yüzden 19 Temmuz'da, Osmanlı ve Ruslar arasında çarhalaşma başlamıştır. Aynı sırada Osman Paşa şehre ancak 30 saat önce gelmiş ve kuvvetlerinin bir kısmı da hâlâ vâsıl olamamış bulunmaktadır. Paşa hemen lüzumlu tedbîrleri almış ve düşman taarruzunu karşılamaya hazırlanmıştır.

Ali Fuad Bey, bir Rus askerî muharririnden naklen, bu Plevne yürüyüşünün, Osmanlı ordusunun seyyar bir surette hareket icrâsına kaabiliyetsiz olduğu hakkındaki görüşü iflâs ettirdiğini yazmakta ve düşmanın şu sözlerini kaydetmektedir:

> "*İşte Osmanlı askerinin emsalsiz ve nazîrsiz olan kanaati ve fedâkârlığa karşı aşk-u muhabbeti ve yürüyüşteki hârikulâde meziyeti, meşakkat ve ıztırablara tahammüldeki metânet ve şiddeti sâyesindedir ki, 6 günlük bir Plevne yürüşünü yalnız zengin bir cephâne techizâtı ile yapabilmek için, bir Osman Paşa'nın, kuvvetli azim ve arzusu kâfi gelebildi. İşte bu hakîkattir ki, binlerce kahraman askerin, diğer noktalardan Ziştovi'ye gelebilmek için böyle bir kumandanın azim ve meramının kâfi olacağını gösterdi.*" Bunları nakledilen Ali Fuad Bey, şark ordusu ümerâsının şu azmi göstermediklerini ifâde ederek "*Kumandanlarımız bunu bilerek, dünyadan ahrete hacil ve mahcûb olsunlar; hiç olmazsa kabahati askere ve teşkîlatın fenâlığına atfetmiyecek kadar sâhib-i nâmus bulunsunlar.*" demektedir.

İşte, cebrî yürüyüşle Plevne'ye vâsıl olunduğunun ertesi günü, yâni 19 Temmuz 1877/8 Recep 1294 târihinde düşman üç koldan Osmanlı kuvvetlerine hücûm etmiştir. Rus sağ cenahı fütûrsuzca ilerlemiş; Osmanlı sol kanadı ise düşmanın tamâmen ateş menzili içerisine girmesini beklemiş; bilâhare dehşetli bir ateşe girişmiştir. Kısa müddet içinde bini mütecâviz telefât veren düşman sağ kanadı, kitle hâlinde kaçmış ve durdurulmaları da mümkün olmamıştır. Sağ cenâhımız ilk anda gerilemiş, bizzat kumandanın teşvîkiyle yeniden gayrete gelerek, düşmanı tardetmiş ve Ruslar'a pek fazla telefât verdirmiştir. Rus telefâtının bir general, 76 zâbit ve 2750 neferden ibâret olduğu söylenmiştir. İzzet Fuad "Vidin'den Plevne üzerine hareketin pek güzel düşünülmüş bir tedbîr olduğunu, zâten işbu seferin yegâne hareket-i sevkü'l-ceyşîyesinin bu olduğunu" ifâde etmekte ve Ruslar'ın "bizi tahayyül ettikleri derecenin o kadar fevkinde idik ki, iyi kumanda edilmiş olsa idik, hasmımızı mağlûb etmekliğimiz pek muhtemel idi." demektedir.

İşte bu Birinci Plevne zaferi, Ruslar'ın batı cephesinde uğradığı ilk ciddî mağlûbiyettir ve Osmanlı nâmus-ı askerîsini kurtarmış görünmektedir.

O sırada Karadağ'daki Süleyman Paşa ordusu, Bar limanından gemilere

bindirilerek, Dedeağaç iskelesine çıkarılmış ve trenlerle general Gurko kuvvetleri karşısında mevzi almıştır. Osmanlı donanmasının gördüğü en büyük işlerden biri olduğu gibi, 25 bine varan şu büyük ve tâze kuvvetin düşman karşısında 15 gün gibi kısa bir zamanda mevki alışı da, o günün büyük muvaffakıyetlerinden addedilmiştir. Şu askerî vaziyete göre, Osmanlılar dış hatlar ve Ruslar iç hatlar üzerinde bulunmaktadırlar. Maalesef kumanda birliği ve müşterek hareket edememe sebepleriyle şu güzel vaziyetten istifâde edilememiştir. Üç grup ordu, âdeta müdâfaadan başka hiçbir stratejik harekete girişmemiş ve hareketsizliğe mahkûm edilmiştir. Dış hatlar üzerinde bulunan bu orduların müdâfaaya mahkûm edilmesi pek fecî olmuş ve iç hatlar üzerinde bulunan Ruslar'ın bunları ayrı ayrı, istedikleri nisbette kuvvetle mağlub etmeleri tabiî bulunmuştur.

Plevne'de birinci defa mağlûb olan Ruslar, 10 gün sonra hazırlıklarını tamamlıyarak, yeniden hücûma geçmişlerdir (30 Temmuz 1877/18 Recep 1294). Düşmanın 50 bin askeri ve 184 topuna karşı, Osmanlı kuvveti 23 bin nefer ve 58 toptan ibârettir. Çok sisli bir günün sabahında başlayan muhârebe, akşama kadar devam etmiş ve gâyet mahâretli yapılmış bulunan toprak tabyalara icrâ edilen şiddetli Rus hücûmları kat'î şekilde kırılmış ve def'edilmiştir. Rus taarruzlarının sıklet merkezini, Plevne'nin anahtarı addedilen Graviçe tabyası teşkîl etmiş ve burada pek şiddetli muhârebeler vukua gelmiştir. Rus telefâtı pek ziyâde bulunmuş; 170 zâbit ile 8 bine yakın asker kaybetmişlerdir. Buna mukaabil Osmanlı zâyiâtı 100 küsur şehîd ile 500'e yakın yaralıdan ibârettir.

Bu mağlûbiyet dolayısiyle ric'at eden düşman fecî bir paniğe kapılmış ve azim bir korku ile Ziştov'a giden yoldan kaçışmağa başlamıştır. Bu panik, geride bulunan nakliye arabaları muhâfızlarına dahi sirâyet etmiş, Plevne önündeki bütün Rus ordusuna yayılmış; "Türkler geliyor!" haberi kısa müddette Ziştov'a ulaşmış; Bükreş'te bile korkulu anlar yaşanmıştır. Bir İngiliz askerî muhâbiri olan Forbes'a göre "Türkler kazandıkları bu zaferden faydalanamamışlar ve Ruslar'ı çok kötü duruma düşürebilecekleri, Tuna'nın kuzeyine atabilecekleri halde hareketsiz kalmışlardır."

İzzet Fuad Paşa da "Bu ikinci Plevne muhârebesi pek hunrîzâne idi; muzafferiyetimiz her türlü medih ve sitâyişin fevkinde olup, kahraman askerimizin kahramanlıkta kendilerinden dûn olmayan düşman askerine gösterdiği mukaavemet hakîkaten hayret-fermâ-yı ukûl idi." demekte, bozulmuş ve "havf-u hırâsa girifdar" olmuş düşmanı tâkip etmemeyi tenkîd etmektedir. Bunu Plevne Kahramanı'na bilâhare bir kaç defa sorduğunu ve her defasında ileri sürdüğü sebebin de "süvârinin fıkdanı (= bulunmayışı)" olduğunu yaz-

makta, halbûki tâkibin atlar tarafından değil, insanlar tarafından yapıldığını, bunu icrâ etmemenin kaçırılan büyük bir fırsat olduğunu söylemektedir.

Mir'ât-ı Hakîkat müellifi de Paşa'ya aynı suâli sorduğunu, aynı cevâbı aldığını, ayrıca da askerin bîtab ve yorgunluğu, düşman kuvvetinden az oluşu, düşmana ârız olan paniği keşfedememeleri sebebleriyle tâkibe girişilemediği mütâlaasında bulunduğunu nakletmektedir.

Plevne'nin bir "tâbiyetü'l-ceyş hârikası" olduğu ileri sürülmüştür. Toprak tabyalar çok mahâretle inşâ edilmiş ve kullanılmış; bunlardan azamî istifâde edilmiştir. *Mir'ât-ı Hakîkat* "Buradaki istihkâmâtın gâyet mâhirâne yapılmış olduğunu Ruslar'ın bile bilâhare itirâf ettiklerini" yazmaktadır. Buradaki ay tabyaları yabancı askerî müşâhitler "Türkler'in Plevne'de icrâ ettikleri tâbiye tatbîkat ve tertîbât-ı hârikulâdesi gibi bir hârika ve fenn-i tâbiyetü'l-ceyş'in yüksek bir derece-i icraatı bu âna kadar görülmemiştir." diye vasıflandırmışlardır. Nitekim erkân-ı harb binbaşısı Ali Fuad *Osmanlı-Rus Seferi* nâmındaki üç ciltlik eserinde, Plevne tahkîmâtının husûsiyetlerine işâret etmiştir. Buna göre "Müdâfaa mevziinin uzunluğu 36 km ve derinliği 5 km'dir ve arâzi ârızalarından son derece istifâde edilmiştir. Bu sebeple ihtiyatlar Rus topçu ateşinin menzili hâricinde tutulmuştur. İlerdeki tabyalar gerideki merkezî tabyaların ateş desteğinde tertîb edilmiş ve taarruz eden düşman bir ateş makasına alınarak durdurulabilmiştir. Tabyalar düşmana bir kaç kat ateş icrâ edecek şekilde yapılmış; bu sebeple Rus ihtiyatlarına bile zâyiat verdirilmiştir. Tabyalar ile avcı siperleri gizli yollarla birbirine bağlanmış; kapalı tabyalar içinde hem müdâfîlerin, hem de ihtiyatların düşman ateşinden emîn ve mahfûz mevkîlerde bulunması ve ihtiyaç ânında hemen kullanılabilmeleri imkân dâhiline sokulmuştur. Böylece bütün garnizon, mahfûz mahallerden mürekkep ve uzaktan görünmeyen bir kale hâline getirilmiştir. Az olan toplar, her husus için seyyar bir şekilde kullanılabilecek surette yerleştirilmiştir. Kapalı tabyalar telgraf ile birbirlerine ve karargâh-ı umûmîye bağlanmışlardır. Hulâsa kazma, kürek ve tüfenk gâyet mâhirâne bir şekilde mezc ve tertîb edilmiştir."

Buna mukaabil Ruslar, Todleben gelinceye kadar açıktan hücûm etmişler, 400'den fazla topları bulunmasına rağmen, bunların avcı siperlerine karşı tesiri hiç mesâbesinde kalmış; tabyalara karşı ise ehemmiyetsiz hasarlar doğurmuştu. Ruslar'ın 8.7'lik topları uzaktan tahrîbe muktedir olamamış; ağır çaplılarının mermileri ekseriyâ iştiâl etmemiş; yüksek kavis endaht edecek ateşli silâhlara da mâlik olmamışlardır. Bu sebeple Rus topçusu müessir olamamıştır. Buna mukaabil Türkler külliyetli miktarda mermi ve cephâne sarfetmiş, pek yeni ateşli silâhlar kullanmışlardır. Bu cümleden olarak Osmanlı ordusunca seri ateşli Winchester tipi tüfenkler kullanılmış; menzilleri düş-

manınkine fâik, fakat kalibresi hafif toplar istimâl edilmiştir. Bu sebeple Plevne ordusunun, süvâri eksikliğine rağmen panik hâlindeki düşmanı tâkip etmeyişinin tenkîd edilmesi, doğru ve tabiî görülmelidir.

Keçecizâde, şu gâlibiyetten sonra garb ordumuz ve askerimiz için düşman ordusunda "envâ-ı menkıbelerin devârân ettiğini, Plevne müdâfîlerinin en benâm Avrupalı zâbitler tarafından kumanda edilen yamyamlardan, divlerden, şeytanlardan mürekkep olup olmadığının" kendisinden sorulduğunu yazmaktadır. Bu, Rus ordusundaki dehşeti göstermektedir. Nitekim Çar bile, Romen Kralı'na "İmdâdımıza gel... Türkler bizi mahvediyorlar; hıristiyanlık dâvâsı kaybedilmiştir." gibi bir telgraf çekmiştir ki, düşmanın en yüksek ümerâsına dahi ârız olan asabiyeti dile getirmektedir. Ruslar, nâgihânî olarak karşılarına çıkan Plevne mâniası sebebiyle duralamışlar ve birinci defaki hatalarını, ikinci defa yine irtikâb ederek, Osman Paşa'nın muvâsalasını kesmeden, cepheden hücûma geçmişlerdir. Aynı anda Osman Paşa dışındaki iki Osmanlı ordusu, Ruslar'ın Plevne'ye yüklenmesi üzerine hasımlarına saldırmaları icap ederken, bunu yapmamışlardır.

Şu İkinci Plevne zaferi dünya siyasî mahfillerinde de derin akisler uyandırmış, İngiliz Hâriciye Nâzırı Lord Derby, Londra sefîrimiz Müsürüs Paşa'ya "Devlet-i Aliyye dünyada birinci devlet-i askeriye olduğunu isbat eyledi." sözlerini söylemiştir. İşte bu sebeplerle Driault "Bu vak'a Osmanlılar'm askerî şevketlerini ve Osman Paşa'nın dehâsını gösterdi." demektedir.

Bu esnâda, yâni İkinci Plevne muhârebesinin hemen akabinde, Süleyman Paşa kuvvetleri, müşir Raûf Paşa emrinde, Yenizağra'daki birliklerle Gurko emrindeki Rus öncülerine hücûm etmişlerdir (31 Temmuz). Süleyman Paşa kuvvetleri, Eskizağra'yı düşmandan tahlîs edip Yenizağra'ya doğru ilerlemiş; şu vaziyet karşısında Gurko, ric'ate başlamıştır. Cenup ordusu burada üç gün geçirmiş ve 14 Ağustos'ta Hâin Boğazı'na gelmiş; burada batıya dönerek Şıpka'ya hareket etmiştir. Süleyman Paşa Şıpka'ya hiç alınmıyacak yerden ve çok fazla tahkîm edilmiş Stoni Nicolas tepelerinden, yâni cepheden hücûma kalkmış ve en babayiğit askerini burada harcamak gibi fâhiş hâtalarda bulunmuştur. 20-26 Ağustos arasında yedi gün devam eden bu kanlı hamle, hiç bir netîce vermemiştir. Süleyman Paşa'nın bu Şıpka taarruzundaki yanlış hareketi, bütün askerî muharrirler tarafından tenkîde uğramıştır. Ali Fuad Bey, bir Alman erkân-ı harb binbaşısının şu sözlerini nakletmektedir:

"Süleyman Paşa'nın nasıl olup da bâzı yerleri amûdî, diğer noktaları da hemen 45 derece meylinde bir yokuş olan Nicolas Dağı'na cephe hücûmu icrâ eylediğine akıl ermediği gibi, yapılan delîrâne hücûmları,

Rus mevziinin tâ yanıbaşına kadar ileri sürüyebilmesine, hattâ bâzı ileri istihkâmların bile işgâl edilmiş olmasına hiç akıl ermemektedir: Türk kuşatma birliklerinin birbiriyle müşterek hareket edememeleri, bilhassa Süleyman Paşa'nın hodbinliği ve dâima tekerrür eden cephe hücûmlarında bütün kolordusunu sarfeylemesi Ruslara muvaffakıyet kazandırmıştır. Şıpka'da muzafferiyetin sırrı cepheden işgâl ve yandan ihâta ve taarruz iken, Süleyman Paşa bunu keşf ve tatbîk edememiştir."

Şıpka hücûmunda bulunan ecnebî muharrirler, bunun hârikulâde dehşeti karşısında hayran kalmışlar; "Osmanlı askerinin meziyet-i cengâverânesini hâl-i kisvâya çıkaran sâik-i hakîkînin dîn olduğunu" ifâde etmişlerdir. Ali Fuad Bey bu husûsu te'yiden, burada hazır bulunan bir ecnebî muharririn şu ifâdelerini nakletmektedir:

"Bu müdhiş gece hücûmuna iştirak eden Osmanlı müdâfîlerinin icrâ ettikleri savletin, hiç bir memleket târihinde misli görülmemiştir. Zirâ bu fedâîlerin gâye-i emeli şehîd olmak, şehâdet ile mânevî rütbelerin en büyüğüne sâhip olmaktı. Bu fedâîlerden biri yaralandı mı, kendisini vuran tüfengi yakalıyor; ona tutunarak, hasmı olan düşman neferinin yanına kadar çıkıyor; bu suretle Rus istihkâmlarının içine girerek, fedâkârâne galeyânı ile oraya dehşet saçıyordu. Bâzan da fedâîler, bu yalçın kayalıklara tırmanırken, elleri bir kaç yerinden yaralandıktan ve vücutları parça parça olduktan sonra, Rus neferlerinin üzerine atılıp, sıkı sıkı sarılıyorlar ve onları kendileri ile berâber dağın sarp yamaçları boyunca ölüm girdâbına sürüklüyorlardı. Balkanın her uçurumunda birbirine sarılmış; korkunç yaralarını yırtıcı kuşlara teslîm etmiş yüzlerce Türk ve Rus cesetleri görülüyordu."

Bu dehşetâmiz cedelleşme, Türk askerinin gösterdiği hudutsuz fedâkârlığa rağmen, kumanda kifâyetsizliğimiz sebebiyle maalesef bir netîceye ulaşamamıştır.

Görülüyor ki, Paşa'ya hâlen verilmekte olan "Şıpka Kahramanı" ünvânı, fuzûlî olarak verilmiş ve menşeini siyâsî telkînlerin teşkîl ettiği komik bir tâbirdir. Şıpka'daki bütün kahramanlık, dîn ü devlet için dâima fedâ-yı cân edegelmiş olan mukaddes Osmanlı askerine âittir. Süleyman Paşa'nın asıl ünvânı ise "Şıpka Cellâdı" olmak gerektir. Nitekim İzzet Fuad Paşa, *Kaçırılan Fırsatlar* nâmındaki eserinde onu "Şıpka'nın tek kâtib ve şâir cellâdı" olarak isimlendirmekle ve "fenn-i harbe mürâcaatle belki bir damla kan dökülmeksizin istihsâl edeceği bir maksat uğrunda, Stoni Nicolas kayalarına tırmanarak çıkmış; binlerce kahramanlardan mürekkep insan salkımlarının

mahv-u itlâfını uzaktan dürbünle temâşâ etmiş" olduğunu söyleyerek tenkîd etmektedir. Aynı müellif, Paşa'yı:

> *"Kitâbette mahâret-i mahsûsası vardır; kendisinin şekil ve kıyâfeti pek miskinâne idi; şarlatan, avukat, dessas, usûl-i harbin câhili, vazîfesini icrâdan âciz, askerlik ve fen nokta-i nazarından dimâğında hiç bir fikir, düşünülerek, muhâkeme edilerek temerküz eylememiştir; Süleyman asker değil; iyi bir kâtiptir; askerin âsab-ı kudretini tahrik ve tahzîz edemezdi; askere Kur'ân'dan, Halife'den bahsetmeyi öğrenmemişti; hiç bir kıyâfet-i mahsûsaya, şanlı bir şekl-i askeriye mâlik değildi; esvâbıyle bir âsar-ı atîka tüccârına benzerdi, kendi askerinden Rus askerinden kaçtığı gibi kaçardı; siyah, simsiyah bir korku, dâima gözleri önünde dehşet-resandı; miskinlerin ve korkakların rehber-i firârı idi; Ege Denizi'ne firar edenlerin birincisidir."*

diye vasıflandırmaktadır.

Ne kadar tarafgirâne olursa olsun bu satırlarda büyük bir hakîkat payı vardır. Çünkü İkinci Plevne muhârebesinde düşman, Osman Paşa kuvvetlerine yüklenmişken, ne Serdar yerinden kımıldamış; ne de cenup ordusu kumandanı Süleyman Paşa bir şey yapabilmiştir.

Dış hatlar üzerinde bulunmanın en büyük faydalarından biri olan beslenme ve levâzım kaynaklarındaki kolaylıktan da istifâde edilememiştir. Bunun en büyük sebebi de müteferrik ordular arasında bir kumanda birliğinin asla kurulamamasıdır. Aynı sebepledir ki, dâhilî hatlar üzerinde bulunan düşman, hasmının müteferrik ve müdâfaaya çekilerek, hareketten sâkıt kalmış kuvvetlerinin her birini, üstün ordularla istediği gibi zorlıyarak, parça parça mağlûb etmesini bilmiştir. Sultan Hamid'in hal'inden sonra, bu muhârebeye dâir neşredilen kitaplarda, ordular arasındaki kumanda birliğinin olmayışına bile sarayın müdâhalesi sebep gösterilmiştir. Bunu doğru kabul etmek mümkün değildir ve işi kat'î surette başkumandan olanların aczine bağlamak lâzımdır. Nitekim *Mir'ât-ı Hakîkat:*

> *"Başkumandan Mehmed Ali Paşa'ya ve Balkan ordusu kumandanı Süleyman Paşa'ya müebbedü'l-mazmun evâmir irsâl kılındığı halde, iki tarafdan dahi, mahayyelât ve melhûzât-ı durâdur ile bast-ı meâzir olunarak beyhûde günler ve belki aylar geçirilmiş ve bu meslek ise düşmana tamâmen nâfi ve müsâid olup, teksîr-i kuvvete yol bulmuş idi."*

demektedir.

İşte bu te'kîd ve sıkıştırmalar üzerinedir ki, Başkumandan Mehmed Ali

Paşa, pek geç olarak, Ruslar'ı vurmaya karar vermiş ve Rusçuk'tan Osman-pazarı'na kadar gâyet geniş bir hat üzerinde Lom nehrinin batısındaki Çare-viç kuvvetlerine karşı bir taarruza girişmiştir. Razgrad'da Aziz Paşa'nın "şecâat-i mecnûnânesi" ve şehâdetiyle bir kısmî bozukluk görülmüşse de tâmir edilmiş; Sarınasuhlar, Karahasanlar, Katselve muhârebelerinde düş-manla cenkleşilmiş ve muvaffakıyet kazanılmıştır. İzzet Fuad Paşa "Bizim-kilerin gâyet vâsi bir hat üzerinde şiddetle hücûm ve taarruza geçtiklerini, Rus ümerâsının önce tekmil Osmanlı ordusu ittihad etmiş de ciddî ve muvâfık-ı kaaide bir hücûm icrâ ediliyor zehâbına kapıldıklarını, müteâkiben şimâlden cenûba bu kadar geniş bir sahada yayılmamızdan müsterîh oldukla-rını, maahaza Katselve ve Karahasanlar'da ciddî surette muhâsamata ibtidâr olunduğunu" yazmakta ve "Tâbiyetü'l-ceyş nokta-i nazarından Moskoflar tekmil hak üzerinde mağlûb oldular denilebilir; fakat öyle bir mağlûbiyet ki, topu topu ancak beş on adım ric'atlerini mûcib oldu. Halbuki Osmanpaza-rı'ndan Tırnova'ya doğru kuvvetli bir hücûm icrâ olunsaydı, Süleyman Paşa ile birleşmek husûsu temin olunduğu gibi, Radetzki'nin 20 binlik askeri de vahim bir vaziyete ilka olunurdu." kanaatini serdetmektedir.

Bundan sonra Serdar Çayırköy'e (=Çerkovina'ya) istinâd etmiş Rus sağ cenâhını çevirme hareketine girişmiş; buna Mısır fırkası ile Ali Rıza Paşa livâsı memur edilmiş, bunlar kendilerinden daha kalabalık düşmana karşı, in-ce ve seyrek hatlar ile yürümüşler, yoluyla keşifler yapılmadığı gibi, lüzumlu mevkilere toplar da sevkedilememiş; Mısırlılar ric'at etmiş; Osmanlı kuvveti ise gâyet tehlikeli bir ateşle karşılaşmasına rağmen sebat etmiş ve fazla telefât vermiş; netîcede de mağlûbiyete uğramıştır (12 Eylül). Serdar, ku-mandanlardan müteşekkil bir mecliste ric'at kararını almakta güçlük çekme-miş; "tasavvuru nâ-kaabil bir intizamsızlık içinde, şiddetli yağmur altında ve çamur içinde ric'at edilmiş; bâzı taburlar düşman zannıyle birbirlerine ateş bile etmiştir. Bu vak'alar Çayırköy muhârebesinin akşamı değil, ondan iki gün sonra cereyan etmiş ve Lom nehrinin arkasına ric'at edilmiştir."

İzzet Fuad Paşa çekilme hareketini tenkîd etmekte, "Ruslar'ın Plevne se-bebiyle şark ordumuza karşı münhasıran tedâfüî bir vaziyette bulunmalarının zarûrî olduğunu, şu sebeple ric'atten Moskoflar'ın çok memnûn olduklarını, kendi elimizle Plevne kahramanlarını ezip bitirmek için düşmana fırsat ver-diğimizi" ifâde etmektedir.

Maalesef, ortada ciddî bir mağlûbiyet bile olmadan yapılan Çayırköy ric'ati, Rumeli ordumuz için tam ve fecî bir dönüm noktası olmuş ve bizi mağlûbiyete doğru sevketmiştir. Müteâkiben şark ordumuzda en küçük bir hâdise bile olmadan altı hafta geçmiş ve düşmana kuvvetlerimizi kısım kısım mağlûb etmesi için geniş bir zaman bırakılmıştır. İşte Mehmed Ali Paşa'nın

serdarlıktan alınıp yerine Süleyman Paşa'nın tâyini bu sebeple vukû bulmuştur.

Bu sırada düşman Plevne mâniasını ortadan kaldırabilmek için ciddî hazırlıklara girişmiş; buraya 100 bini mütecâviz asker ve 432 top getirmiştir. Plevne'deki Osman Paşa emrinde ise 30 bin Osmanlı askeri ve 70 top mevcuttur. Plevne'nin geri emniyeti için lüzumlu bulunan Lofça kasabası ve istihkâmları, Ruslarca düşürülmek istenmiş ve 25 bin kişilik bir kuvvetle sıkıştırılmıştır. Buradaki Osmanlı kuvveti, Rif'at Paşa emrindeki 8 kıt'a top ve 3500 neferden ibârettir. Ruslar, 14 saat mütemâdiyen hücûm etmişler ve istihkâmlardaki Osmanlı askeri de, kendinden yedi misli fazla olan düşmana delîrâne dayanmışlardır. Düşmana 8 bine yakın telefât verdiren Türk kuvvetleri 1500 mevcuda düşmüşler ve hasımlarına top bırakmıyarak geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Osman Paşa bizzat 20 tabur piyâde ile yardıma çıkmışsa da, Lofça'nın düştüğünü haber almış; buranın zaptının büyük fedâkârlıklara sebep olacağı ve Plevne'nin müdâfaasını zayıflatacağı mülâhazasıyle geri dönmüştür.

Lofça'yı işgâl eden Ruslar, *Mir'ât-ı Hakîkat*'e göre "İnsâniyetin kabul edemiyeceği bir hareket-i vahşiyâne icrâ ederek, Osmanlı mecrûhlarını, süngülemişler" ve şehîdlerin cesedlerini de parçalamışlardır (3 Eylül).

Lofça'nın düşüşüyle Osman Paşa ordusunun geri irtibatlarının emniyeti haleldar olmuş; Sofya yolu bile tehlikeye girmiştir. Ruslar bir kaç gün sonra, Plevne istihkâmlarını beş gün geceli gündüzlü devam eden şiddetli bir topçu ateşine mâruz bırakmışlar ve Ramazan'ın 3'üne rastlayan 11 Eylül günü de, sabahtan akşama kadar devam eden, umûmî bir hücûma girişmişlerdir. Üç koldan icrâ edilen bu hücûm kuvvetinin en mühimine şahsî cesâretiyle şöhret kazanan general Skobelef tâyin edilmiştir. Plevne'nin etrafı dâiren medâr (=çepeçevre) tabyalarla çevrilmişti. Şehrin güneydoğusunda Âtıf Paşa, Arab, Ömerbey, İbrahimbey ve Çorum tabyaları bulunmaktaydı. Bu beş tabya, Âtıf Paşa kumandasındaydı. Doğuda mirliva Rifat Paşa kumandasında İhtiyat tabyası bulunuyordu. Güneydeki ise İsa Baba ve Kovanlık tabyaları, Tâhir Paşa emrindeydi. Güney doğuda, İkinci Plevne'deki Graviçe tabyasının kahraman kumandanı Emin Paşa emrinde olarak Yunus Bey, Tal'at Bey, Milâs, Bağlarbaşı tabyaları bulunuyordu. Bu defa Kanlı Tabya ve Baş Tabya'dan müteşekkil Graviçe tabyaları Hâfız Abdülezel Bey kumandasında idi. Şu kere düşmanın güneyden taarruz edeceği anlaşılmaktaydı. Ne gariptir ki, bu defa da düşmanın hücûmuna, eski Graviçe kumandanı Emin Paşa mâruz kalacak görünmekteydi. Bu tabyalar hemen umûmiyetle kumandanlarının isimlerini taşımaktaydı.

Düşman hücûmu yine kesîf bir sis altında başlamış ve general Skobelef kolu, verdiği külliyetli telefâta bakmıyarak ve devamlı takviye alarak, Kovanlık ve İsa Baba tabyalarını ele geçirmiştir. Osman Paşa erkân-ı harb miralayı Tevfîk Bey'i bunların geri alınması için göndermiş; Tevfik Bey kuvvetini iki kola tefrîk ederek, biriyle nümâyiş hareketi icrâ ettirmiş, diğeriyle de netîceyi alarak tabyaları kurtarmıştır. Düşman hemen bütün cephede muvaffakıyetsizliğe uğramış ve pek fecî bir telefât vermiştir. Buna mukaabil Osmanlı ümerâsından da Ferik Sabrî, Mirliva Emin ve Rifat Paşalar, Miralay İbrahim, erkân-ı harb kaymakamı Rıza ile tabur kumandanlarından Memduh, Ârif, Hurşid, Reşid, Gâlib beğlerle İbrahim Ağa mecrûh ve şehîd olmuşlardır. Ayrıca cefâkâr ve dîn-ü devlet için fedâ-yı can eden asâkir-i İslâmiye'den 3 bin er şehîd ve mecrûh olmuş ve ilâhî rahmete kavuşmuşlardır.

O günün gecesi Plevne tabyalarının etrafı dehşet-engîz bir hâl almış; 20 bini mütecâviz Rus ölü ve yaralısı muhârebe meydanında kalmıştır. Bir çok Rus zâbiti alay ve fırkalarının âdeta yok olduğunu görerek ağlamışlar; muhârebeyi seyir için gelmiş olan İmparator dahi üzüntüsünden kimseyle konuşmamıştır. Rus zâyiatının 400'e yakını zâbittir. Bu mağlûbiyet bütün Rusya memleketlerine sirâyet etmiş ve Nihilistler'in İmparatoru öldüreceği dahi şâyi olmuştur.

Osman Paşa'nın ise "sıyt-ü şöhreti dâsitân-ı elsine-i cihâniyân olup, her tarafdan ve bâhusus Osmanlı gayretkeşi olan Macarlılar cânibinden tebrikler" gelmiş ve an'ane üzere Pâdişah tarafından "Gâzilik" unvânı, bir murassa nişân-ı Osmanî, bir seyf, iki donanmış at ile taltîf edilmiştir.

Bundan sonra Ruslar, Plevne'yi cepheden hücûmla işgâl etmekten vazgeçmişler; müdâfîleri açlığa ve cephanesizliğe mahkûm ederek teslîme zorlamak için, şehri muhâsara etmişler ve muvâsalasını kesmişlerdir. Bu sebeple Plevne ordusu tam bir kafese girmiş; artık ya cephânesi ve yiyeceği bitinceye kadar dayanmak veyâ bir yarma ile kapandan kurtulmak şıklarından birini seçmek mecbûriyetinde kalmıştır. Paşa, mümkün olduğu kadar Plevne'de dayanmak için emir aldığı ve bu vaziyet, akdi beklenen sulh için zarûrî addedildiğinden, sonuna kadar müdâfaa yolunu seçmiştir. Sofya yolu general Gurko tarafından kesilmiş; bunun açılması için az kuvvetle yapılan teşebbüsler muvaffak olamamıştır.

Diğer taraftan ise Plevne tahkîmâtı, meşhûr istihkâm generali Todleben'in inşâ ettirdiği mevzilerden, her gün top ateşine tutulmuştur. Plevne'ye gelen en son yardım bile, hem Osman Paşa'ca, hem de Orhaniye'den gönderilen kuvvetlerle ve düşman müfrezeleriyle döğüşerek mümkün olabilmiş; bilâhare bu da kesilmiştir. Osman Paşa yol kapanmadan Orhaniye'ye çekil-

mek için mezûniyet istemişse de, siyasî mülâhazalarla bu dahi verilmemiştir. Öte yandan "Şark ve Balkan Orduları kumandanları bulunan Süleyman ve Mehmed Ali Paşalara evâmir-i ekyide gönderilmiş iken, ikisi dahi te'vilât ve taallülât-ı gûnâgûn ile günler geçirmiş"lerdir. Plevne için Orhaniye'de bir imdad ordusu hazırlanmış; Mehmed Ali Paşa Lofça'ya, Süleyman Paşa Elena'ya, Müşir Rauf Paşa Balkan şimâline geçerek Tırnova'ya hareketleri kararlaşmış ve icrâsına geçilmiştir. Mehmed Ali Paşa emrinde bulunan mustahfız asker, daha ilk hamlede Gurko kuvvetleri tarafından püskürtülmüş; Raûf Paşa hiç bir harekette bulunmamıştır. Şark ordusunda ise 24 tabur piyâde, 13 bölük süvâri, 5 batarya top ile hareket eden "Deli" nâmıyle mâruf Fuad Paşa, büyük bir şecâat ve gayretle Elena'da mevki almış düşmana saldırmış; kısmî, fakat parlak bir muvaffakıyet kazanmış (4 Aralık), Süleyman Paşa ise bundan istifâde edememiştir. Esâsen Mehmed Ali Paşa'nın muvaffakıyetsizliği ve Raûf Paşa'nın hareketsizliği sebebiyle, bir netîce temin etmek de güç bulunmuştur.

Ruslar bu sırada Rumeli'deki kuvvetlerini gittikçe fazlalaştırmışlar ve Plevne'yi tazyikte devam etmişlerdir. İşte bu yardımsızlık sebebiyle hiç bir yiyeceği kalmıyan ve cephânesi azalan Osman Paşa, 10 Aralık'ta, düşman çemberini yarıp, Sofya'ya çekilmek için bir huruç hareketinde bulunmuştur. Plevne'de 200 hâneyi bulan müslüman ahâliyi de Rus ve Bulgar vahşetine bırakmıyan Paşa, ordusunu Vid suyundan geçirerek, avcı hattını takviye etmiş ve düşmanın birinci kat metrisleri bir hamlede işgâl edilmiştir. Bunun bin hatve ilerisindeki ikinci kat metrisler, topların arkada bulunması sebebiyle alınamamış; pek fazla telefât verilmiş; Ruslar ise Romenler'le müttehiden taraf taraf Osmanlı birliklerini çevirmişlerdir. Bu arada Gâzi Paşa bacağından yaralanmış ve askerin sebâtına halel gelmiştir. Zâbitlerin üçte ikisiyle birlikte 2500 askerimiz rütbe-i şehâdeti ihrâz etmiş ve 3500 kadar yaralı verilmiştir. Ne ileriye gitmenin, ne de geriye dönmenin imkânı kalmamış; ümerânın ittifakıyle teslimiyete karar verilip, beyaz bayraklar çekilmiştir.

Böylece 30 bine yakın asker ve külliyetli malzeme düşman eline geçmiştir. İşte Plevne zaferleri bu kitlevî teslîm fâciasıyle kapanmıştır. Yaralı olan Paşa, bir koltuğunda sertabîb, diğerinde hizmetkârı olduğu halde, Plevne'ye gelmiş bulunan İmparator'un huzûruna çıkarılmış; Çar ve bâzı generaller kendisini ayakta karşılamışlardır. Çar "Nereye gidiyordunuz? Yüzelli bin Rus askeriyle muhâsara edildiğinizi bilmiyor muydunuz?" diye sormuş; "Evet biliyordum; fakat maksadım hatt-ı harbînizi yarıp çıkmaktı; vâkıa bizim kuvvetimiz size nisbetle az idi; ancak bundan evvel gâlib geldiğimiz muhârebelerde dahi kuvvetimiz o nisbette idi; galebe aza çoğa bakmaz." cevâbını vermiştir. İmparator "Niçin terk-i silâh etmediniz?" diye bir suâl da-

ha sormuş; "Devletim bana düşmanı çok görünce terk-i silâh et demedi; gavgâ için gönderdi." karşılığını almıştır. Bunun üzerine Çar "Senin gibi bir kumandanın kılıncı alınmaz; burada ve Rusya'da kılıncını taşımaya me'zûnsun, Rusya'da bir Rus müşiri gibi kabul olunacaksınız." iltifâtında bulunmuştur.

Çar II. Alexandre'ın şu hareketi, ordusunun Bulgarlar'la birlikte işlediği hacîl ve âdî vahşetlerle tam bir tezat teşkîl edecek derecede asîlce görünmektedir. Osman Paşa bilâhare Harkov'a götürülmüş ve burada kendisine bir ikaametgâh tahsîs edilmiştir.

Böylece Plevne müdâfîi beş aya yakın bir müddet, düşmana karşı cüz'î bir kuvvetle sabûrâne dayanmış; bu geniş zaman içerisinde ise Rumeli dârü'l-harekâtındaki Osmanlı ordu grupları, müşterek ve ciddî bir harekette bulunmamışlar ve çıkan fırsatlardan istifâde edememişlerdir. Rus ordusunu iki defa görmüş olan İzzet Fuad Paşa, müşâhedelerine dayanarak, "Bu sırada İslimiye-Tırnova havâlisinin işgâl edilmesi lâzım geldiğini, eldeki kuvvetlerle Plevne'nin bir aynının, hattâ daha âhenînin vücûda getirilebilecek olduğunu, soğuktan donmuş, ihtiyatlardan mahrûm olan Rus ordusunun tecâvüz yolunun kapatılarak kendisine pek pahalı bir ders verilebileceğini" yazmaktadır. Elimizde bulunan 130 tabur ve 120 topun küçümsenecek bir kuvvet olmadığını, bunun Plevne müdâfîlerinin dört mislini teşkîl ettiğini, fakat bu büyük kuvvetin yalnız bir muharrikinin noksan olduğunu, yâni bir kumandanın bulunmadığını söyleyerek, Süleyman Paşa'yı şiddetle tenkîd etmektedir. Süleyman Paşa'nın, Rus istilâ ordusunu Bulgaristan harekât sahasında durdurmak istediğini, bu sebeple Tatarpazarcığı'na geldiğini; Kamarlı'dan dönen Şâkir ve Receb Paşalar, Taşkesen'den gelen İngiliz Becker Paşa, Elena'da muzaffer olan Fuad Paşa fırkaları ile Sırbistan taraflarında toplanan kıt'aların, İstanbul'dan ve Edirne'den çıkan diğer kolların, emirsiz ve maksatsız Filibe-Tatarpazarcığı arasında toplandıklarını, tâbiye usûlüne uygun bir müdâfaa vaziyeti bile alınmadığını yazmaktadır. "Süleyman'ın hâlinden nefret değil, vehm-ü haşyet getirmiş fırka kumandanlarının, kendisine müştereken bir elçi gönderdiklerini, Başkumandan'ın bunu hıçkırıklarla, ağlayarak ve feryâd ederek kabul ettiğini, herkesin kendisini mahva çalıştığını söylediğini, fenn-i harbin câhili bulunduğundan da hiç bir kaabil-i istifâde yolu bulunmayan Rodop dağlarının keçi yollarında firarı kurduğunu, ipliklerini kendisinin dokuduğu tuzağa düşerek, Ege Denizi'ne doğru âr-ı hezîmetle firar ettiğini" kaydetmektedir. Ruslar'ın taarruz hareketini "ileriye doğru firar" diye tavsîf eden ve bizzat gören İzzet Fuad Paşa, onların Edirne'de bir Türk mukaavemetiyle karşılaşmak için acele ettiklerini söylemektedir.

Süleyman Paşa, bilâhare Edirne'de toplanıp düşmanı karşılamak fikrinde olduğu, fakat bunun İstanbul'a kabul ettirilemediği iddiasında bulunmuştur. İzzet Fuad bu rivâyetin kabûlünün iki sebepten dolayı müşkil olduğunu, bir defa Süleyman'ın o ana kadar icrâ ettiği harekâtta strateji usûlüne uygun bir tek şey bile yapmadığını, ikinci olarak da Mahmud ve Saîd'in onun her arzûsunu Pâdişah katında icrâ ettirdiklerini söylemekte, "Böyle bir zamanda mı şu arzûsunu kabul ettirmekten, vazîfesini icrâdan âcizdi?" suâlini sorarak, "Asla!" diye cevap vermektedir. "Süleyman'ın Stanimaka mağlûbiyet-i leîmânesi ile zâyiatımızın çok arttığını, Edirne'ye ric'ati ve hattâ mağlûbiyeti bile değil, firârı düşündüğünü; güzelim Edirne istihkâmlarının muhâfızdan ârî bırakıldığını, bu sebeple düşmanın elini kolunu sallıyarak bu ikinci Osmanlı pâyitahtını işgâl ettiğini" esefle kaydetmektedir.

Nitekim Ruslar, 9 Ocak 1878'de Şıpka geçidini aşıp Veysel Paşa kuvvetlerini teslîm almışlar, böylece 12 bin asker, 280 zâbit, 4 miralay ve bir de paşa âr-ı esâreti irtikâb etmişlerdir. 3 Ocak'ta Sofya da Ruslar'ın eline geçmiş; general Radetzki ve Gurko, Süleyman'ı Gümülcine'ye doğru kovalamış; 8 Ocak'ta Kızanlık ve İhtiman, ertesi gün Samakov, 14 Ocak'ta Yenizağra, Çırpan ve Tatarpazarcığı, 16 Ocak'ta Tırnova, ertesi günü Filibe, 19 Ocak'ta Cisr-i Mustafa Paşa ve bir gün sonra da Edirne sukuut etmiştir. Edirne'de bulunan 8 binlik Ahmed Eyüp Paşa fırkası, Mehmed Ali Paşa kuvvetlerinin Kırkkilise üzerinden İstanbul'a çekilmesi üzerine, şehri tahliye etmiş ve Skobelef ordusunun öncü kumandanı general Strukof, küçük bir süvâri kuvvetiyle Edirne'yi zaptedivermiştir. Bundan bir hafta sonra başkumandan Grandük Nicolas Edirne'ye gelmiş; aynı gün Dimetoka ve Uzunköprü, 29 Ocak'ta Çorlu düşman eline geçmiş ve Ruslar Ayastefanos'a kadar ilerlemişlerdir.

Bu elîm vaziyet karşısında bir taraftan İstanbul'un müdâfaası için hazırlıklar yapılmış; diğer taraftan da sulh için teşebbüslere girişilmiştir. İzzet Fuad Paşa'ya göre "Tâ muhârebenin bidâyetinde Süleyman Paşa'nın Filibe önündeki hezîmetine, hattâ Goltz Paşa'nın fikrince İstanbul önünde bile, Plevne'nin sukuutuna rağmen ümîd-i gâlibiyet bir çok defalar yüzde doksan dokuz nisbetinde bizden tarafa idi." kanaatini ileri sürmektedir. O sırada Gâzi Ahmed Muhtar Paşa İstanbul'a gelmiş ve pâyitahtın muhâfazası için hazırlıklara girişmiştir. Fakat Edirne'nin müdâfaa edilmeyişi ve Çatalca taraflarında kat'î bir hat tutulmayışı, Ruslar'ın âdeta kollarını sallayarak Yeşilköy önüne kadar gelmesine sebep olmuş ve devleti, târihinin en ağır vartalarından birine sürüklemiştir.

Plevne'nin sukuutundan sonra Rusya'ya, Karadağ ve Romanya'dan sonra, Sırbistan da iltihak etmiş; Yunanistan bile Türkiye mirâsından istifâde için hazırlıklara girişmiş; Tesalya'ya 12 bin asker sevketmiştir. Şu vaziyete

göre Türkiye, Rusya ile etrafındaki Romen, Sırp, Karadağ beyliklerinden müteşekkil kısmî bir haçlı ittifakıyle karşılaşmış demektir. Fakat bunlar arasındaki menfaat ihtilâfları pek derindir ve mesele sanıldığından da karışık hâle girmek üzere bulunmuştur.

Diğer taraftan bu Rus ileri hareketi, bütün Avrupa'da derin bir tesir hâsıl etmiştir. Batılı siyasî mahfiller Ruslar'ın Edirne'de durmayacağını, İstanbul'u alıp almayacaklarını münâkaşa etmekte ve tedirgin olmaktadır. Rus erkân-ı harbiyesinin "Sulhü İstanbul'da imzalamak plânları" bilinmektedir. Başkumandan Grandük Nicolas'ın "İstanbul üzerine yürümek için emir aldım ve yürüyeceğim.", "Eğer Hıristos isterse Rusya armasını Çarigrad'ın surlarına asacağım." dediği rivâyet olunmakta, bizzat Çar'ın ise yakınlarına "Eğer mukadder ise Grandük salîb'i Ayasofya üzerine dikecektir." dediği şâyi olmaktadır.

Şu vaziyet karşısında İngiltere, Akdeniz donanmasını Beşike'ye göndermiştir; Kal'a-ı Sultaniye (=Çanakkale) ile İstanbul'un emniyeti hakkındaki taahhütlerin icrâsını beklemektedir. Avusturya ve Almanya'ya karşı aynı vaadlerde bulunmuş olan Rusya, ileri hareket yüzünden ciddî bir Avrupa münâzaasından endîşelenmektedir. İşte bu sebeple Çar, Gelibolu'yu işgâl etmek istiyen Grandük'e bu mezûniyeti vermemiş ve o da kendiliğinden icrâya cesâret edememiştir. İngilizler Beşike'yi geçerek Adalar önüne gelmişler ve İstanbul önüne demirlemişlerdir. Romanya muhârebeden yorulmuştur ve gayr-ı memnûnluk beyân etmektedir. Sırp ve Bulgarlar'la daha şimdiden münâzaaya girişmiştir. Avusturya tehdîdâmiz bir vaziyet almıştır. Almanya muvâzenenin bozulmasından endîşelenmektedir. Bizzat Rus ordusu dahi bitiktir ve çok fazla yorulmuştur. Türkler dört kol hâlinde bulunan ordularına hâkim bulunmaktadır. Pâyitahtlarını çok ciddî şekilde müdâfaa edecek olan Türkler'in elinden buranın zorla alınması, coğrafî durumu itibariyle mümkün görünmemektedir.

İşte bu sebeplerden Rus ricâli, İstanbul'u tazyîki düşünememişler ve mütârekeyi imzâlayarak azamî faydayı elde etmeyi evlâ görmüşlerdir. İşte Türkiye hal', inkılâp, Kaanûn-ı Esâsî çılgınlıkları ile târihinin en elîm vartalarından birine daha düşmüştür.

93 Muhârebesi Hakkında Bâzı Mütâlaalar

Bu Osmanlı-Rus muhârebesinin ortaya koyduğu ve üzerinde dikkatle durulması îcap eden bâzı gerçekler vardır. Milletler ve devletlerin târihinde muhârebeler kadar, derin değişiklikler husûle getiren hâdiseler pek nâdirdir.

Âdeta muhârebeler, milletlerin ve devletlerin inançlarının, sistemlerinin, kudretlerinin, menfaatlerinin, hattâ hayâtiyetlerinin münâkaşa edildiği, netîceye rabtedildiği imtihan sahneleridir. Bu zâviyeden 93 Muhârebesi, fecî mağlûbiyetimize rağmen, devlet ve milletimizin büyük bir hayâtiyete sâhip olduğunu; işgâl ettiği geniş topraklar üzerinde bedâva oturmadığını açıkça ortaya koymuştur.

Rus efkâr-ı umûmiyesi, Osmanlı ülkesindeki Ortodokslar'ın, bilhassa Bulgarlar'ın, Türk zulmü altında inledikleri, bir parya hayâtı yaşadıkları propagandalarıyle tahrîk edilmişti. Bütün dünya matbuâtında, menşeini haçlı hâlet-i rûhiyesinden alan Türk düşmanlığı sebebiyle, zavallı Bulgarlar'ın, barbarların vahşetinden kurtarılması tabiî görülmüştü. Halbuki "Türk taassubu altındaki zavallı hıristiyanlar" tâbirinin gerçekle alâkası olmadığı, ancak papaz telkînlerinin tesirinde kalan zihinlerde mevcut bulunduğu anlaşılmıştı. Bir İngiliz gazetecisi olan Forbes:

> *"Hakîkatin sanılandan tamâmen başka olduğunu, Bulgarlar'ın büyük bir bolluk ve refah içinde yaşadıklarını, bu bakımdan Rus köylüsü ile asla kıyaslanamıyacaklarını, hattâ İngiliz köylüsüne nazaran bile iyi olduklarını, tarlalar dolusu ekinleri, besili davarları bulunduğunu, evlerinin, mujiğin kulübesi yanında saray addedileceğini, tam bir dîn ve vicdan serbestîsine mâlik olduklarını, her câminin yanında bir kaç kilise yükseldiğini"* yazmıştı.

Çar'ın askerleri olan Rus köylüsü, Bulgar çiftçisinin kendilerinden daha müreffeh olduğunu görmüş; onlara karşı gizli bir kıskançlık duymaya başlamıştı. Nitekim Ahmed Sâib, *Son Osmanlı-Rus Muhârebesi* nâmındaki eserinde, bir Rus generalinin hâtıralarından naklen, Moskof ordusundaki neferlerin Slav komitacılarının telkînlerine kanarak, Bulgarlar'ı çok fakîr, zulüm ve işkence altında bir kavim olarak tasavvur ettiklerini yazmakta ve:

> *"Vaktâ ki Tuna'nın beri tarafına geçtiler; Bulgarlar'ın ahvâli ve maîşetlerini gördüler, meşhûdâtları âdeta Ruslar'ı şaşırttı. Bulgar köylerinde o kadar zenginlik, köy ahâlisinin refah ve saâdetini mûcib olacak ziraatin bolluğu, hayvânâtın kesreti var idi ki, bu saâdeti Rus köylü ahâlisi rüyâlarında bile görmemiş oldukları meydana çıktı. Bir derecede ki, Rus köylüsünün en mütemevvili, Bulgar köylüsünün en fakîrine dahi kıyâs olunamıyordu. Bu hâl Rus köylülerinden müteşekkil bulunan ordu neferâtının hasedlerini mûcib oldu."*

demektedir.

Aynı yazar "Böyle hâin millete istiklâl kazandırmak câiz değildir." kanaatinin Rus ümerâsından neferine kadar yaygın hâle geldiğini; kendilerinden kuvvet alan Bulgarlar'ın, sivil müslüman ahâliye revâ gördükleri korkunç zulüm ve vahşetin ise bunu nefrete kadar götürdüğünü kaydetmektedir. Bunun bâzı İngiliz gazetelerinde takbîh edilmesi, Rus kumanda kademesinde de yerilmesine sebep olmuştu. Nitekim bir askerî mesele için, genç bir yüzbaşı olarak Grandük'ün huzûruna çıkan İzzet Fuad Paşa, icrâ edilen vahşetlerden şikâyet etmiş; "Onları biz değil Bulgarlar, Bulgarlar (yapıyorlar)." cevabını almıştır.

Muhârebeye dâir yazılmış bütün yerli kaynaklar, Ruslar'ın Bulgarlar'dan geri kalmadıklarını, yer yer pek berbad bir mezâlim icrâ ettiklerini vak'alar zikrederek göstermektedirler. Eskizağra Müftüsü Hüseyin Râci Efendi *Târihçe-i Vak'a-yı Zağra* isimli eserinde:

"Azîz-i kavm idik â'da zelîl kıldı bizi;
Esîr-i bend-i belâ vü sefîl kıldı bizi."

diye inliyerek, Rus ve Bulgarlar'ın işledikleri korkunç ve vahşî cinâyetleri saymakta, "Vâkıa barbarlık zamanında bile hiç bir devlet-i zâlimenin icrâ etmediği gaddarlıklar rivâyet olunduğu için inanmamakta mâzur idik; ne kadar gâfil imişiz... Halbuki Rusya'nın bu defaki muhârebesi kavâid-i harb hâricinde ve âdeta haydut ve eşkıyâ sıfatında bir harb idi." kanaatini serdetmektedir. Cana, mala, ırza, mübârek mescidlere havsalanın alamıyacağı taarruz ve tecâvüzleri anlatmakta, Türkler'den yardım görmüş en iyi Bulgarlar'ın bile hıyânetlerini zikretmekte, lânetler etmekte, general Skobelef ve Gurko'nun da bunları âdeta tervîc ettiklerini, koyu bir müslüman düşmanı olduklarını yazmaktadır. Bu Bulgar vahşîlerinin panislavist telkînlerle, Rusya tarafından tahrîk edilen istiklâl hülyâları 1909'da gerçekleşmiş ve 30 sene süren mâceralı serbestlik, Alman ve Rus işgâlleriyle netîcelenmiştir. Bulgar ahâlisi, Türk idâresindeki rahat, huzûr ve bereketi de bir daha görmemişler; o devirlerin bolluk ve refahını tatlı bir hâtıra olarak hâlâ saklamakta bulunmuşlardır. Böylece kader, kendilerini asırlarca huzûr ve adâlet içinde yaşatmış bir millete karşı gösterilen küfrân-ı nimeti, pek fecî bir şekilde cezalandırmış demektir. Esâsen bu harbde icrâ edilen Bulgar vahşetinde dahi Rus dahli açıktır.

Bu hâdiseler, bir zâviyeden de düşman ordusunun disiplin yoksunluğunun tabiî bir tezâhürü olarak görülmelidir. İki taraftaki yardımcı askerlerin icrâ ettikleri, başıbozukluktan doğan yağmacılık ve düşmanlıklar ise ayrı bir

konudur ve bu hususta hasmımızın bizi fersah fersah geçtiği ise su götürmez bir gerçektir.

Bu muhârebelerde Türk askerinin kıymet-i harbîyesi hakkında yabancıların müşâhede ve mütâlaaları ise çok enteresandır. Rupert Furneaux "Düşmandaki imkân ve rahatlık kendisinde olmamasına rağmen, Türk askeri, Rus askerinden daha üstün bir muhâribdir." demekte ve Mehmedcik'in dîn için harbettiğini söylemektedir. Yabancı müşâhidlerin umûmî kanaati "Türk askerinin müdâfaa harbinde emsâlsiz olduğu", taarruzda aynı kaabiliyeti gösteremediği merkezinde toplanmaktadır. Bilâhare Harb-i Umûmî'de Kûtü'l-Ammâre'de bize esîr düşen meşhûr İngiliz generali Towsend'in de kanaati aynıdır. "Geçen asırdan beri, belki daha evvel Türk târihi tedkîk edilirse görülür ki, Osmanlılar dâima müdâfaa-ı mutlakayı tatbîk etmişlerdir." diyen General, buna Akkâ, Plevne ve Gelibolu gibi misâller vermektedir. Türk askerini "siperler arkasında bulunduğu zaman, Avrupa ve Asya'daki muhâriblerin en muannidi" diye vasıflandırmakta, "Avrupa'da hiç bir asker yoktur ki, müdâfaada Türkler'le mukaayese edilebilsin ve onların kâbına ulaşabilsin." demektedir. Aynı zât "Türk askeri dînî telkinât olmadan kat'iyen muhârebe yapmaz ve vatanperverlikten bir şey anlamaz." kanaatini ileri sürerek, Jön-Türk partisinin dinî esasları sersemcesine hafife aldığını, Balkan mağlûbiyetinin bu sebeple husûle geldiğini ifâde etmektedir.

Muhârebenin safhalarından olan müdâfaa ve taarruzun birinde kaabiliyetli, diğerinde kaabiliyetsiz bir millet ve asker tipinin mevcut olduğunu düşünmek tamâmen abes bir telâkkîdir. Türk askerinin taarruzda, müdâfaadaki gibi bir kaabiliyet gösteremediği iddiası ise, bizzat târihî realitelerle tezat hâlindedir ve mâzideki harblerimiz karşısında tamâmen yanlıştır. Bir milletin harb tâbiyesini, sâhip olduğu imkânlar, kaynaklar, maddî kudreti, gerçekleştirmek istediği gâye ve hasmının kuvveti tâyin eder. Osmanlı Devleti çok çeşitli ve büyük hasımlarına karşı, 18. Asrın başından itibâren, dünyanın en büyük devleti olmasına rağmen, mevcûdiyetini muhâfaza zarûretinde bulunmuştur. Asırlarca da, bir devletler ve milletler grubuna karşı, bunu temin edebilmiştir. Bu sebeple, iki asırdan beri müdâfaa harbi yapması, bir târihî kader icâbı bulunmuştur. Bu müdâfaa muhârebelerinde ric'at olmuş; bozguna uğranılmış; memleket kaybedilmiş; fakat taarruz da olmuş; bırakılan yerler yeniden istirdat da edilmiştir. Şu 93 Harbi'nde bile zaman zaman taarruz icrâ edilmiş ve bunda kat'î netîceye ulaşılmamakla berâber, kısmî zaferler de kazanılmıştır.

Türk askerinin taarruz esnâsında, müdâfaadaki mahâreti gösterememesi ve orduların âdeta müdâfaa-i mutlaka hâlinde kalması ise ayrı bir bahistir ve bu kumanda kademesinin kifâyetiyle alâkalı bir meseledir. Muhârebelere iş-

tirak etmiş olan Hacı Ârif Bey, müdâfaa harbinin en babayiğit askerleri bile hazan yaprağı gibi titrettiğini, tavşan kadar ürkek yaptığını yazmakta, İzzet Fuad Paşa ise müdâfaanın hareketsizlik olmadığını söyliyerek, kumandanlardan şikâyet etmektedir. Bu hususta bütün yerli ve yabancı müşâhitler ve askerî müellifler "Dünyanın en kahraman ve cefâkâr askeri olan ve muhârip milletlerin en ön safında mevki alan Osmanlı askerine iyi kumanda edilmediği" kanaatinde ittifak hâlindedirler. Meselâ Şıpka, yine yabancı müşâhitlere göre, "Osmanlı askerinin akıllara durgunluk veren taarruz kaabiliyetini, fakat kumanda za'fiyetini göstermiştir." R. Furneaux "Türkler bu harbde müdâfaada olduğu kadar, taarruzda da büyük cesâret sâhibi olduklarını isbat etmişlerdir." demekte; İngiliz gazetecisi Forbes da "Türk askeri her bakımdan Ruslar'dan daha üstün... Görmüş olduğum bunca savaştan sonra bu fikir bende iyice yerleşti." kanaatini belirtmektedir. Bu kahraman askerin, mevcut maddî yoksulluklarına rağmen iyi sevk edilemediği, yüksek kumanda kademesinin kifâyetsiz olduğu, muhtelif ordu gruplarının müşterek hareket edemediği, maalesef acı bir gerçektir. Bunda yüksek kademenin hal' hâdiselerine karışarak siyâset batağına dalan bâzı paşalardan teşekkül etmesinin dahli olduğu gibi, yeni askerî teşkîlâtın, millî ve ictimâî bünyeye dayandırılamamasının da rolü büyüktür. Bu hususta Abdülazîz devrinde gösterilen gayretler de tam bir netîce vermemiş ve bu hükümdar, en fazla kıymet verdiği bu askerî müesseselerin başındakiler tarafından kompolya uğramıştır.

Türk askerinin dîn için harbettiği hakkındaki müşâhede ise, bir nakîse değil, onun en üstün tarafıdır. Bütün milletler inançları ve millî telâkkîleriyle harbederler ve buna istinâd ederek savaşırlar. Rusya vatan için mi harbediyordu, yoksa dîn için mi? Bulgaristan ne zaman Rus vatanı olmuştu? İstanbul hakkındaki iddialar, oranın vatanları oluşundan mı neş'et ediyordu, yoksa Ortodokslukla tamâmen karışmış millî telâkkîlerden mi doğuyordu? Asırlardan beri Avrupa, Osmanlılar'la vatan için mi harbetmişti? O hâlde Alman şövalyelerinin Rodos'larda, Belgrad'larda, İngiliz Lordlarının Patras'larda, Fransız düklerinin Kudüs'lerde ne işleri vardı? Gâyet tabiî ki Türkler de, kendilerinin iliklerine kadar işlemiş; mukaddes millî hedefleri hâline gelmiş; hukûkî, ictimâî, siyasî, hattâ maddî emelleri ve menfaatlerinin mürevvici olmuş bulunan kudsî îmânları için harbedeceklerdi.

Târih şâhiddir ki, ecdâdımız, bu mukaddes gâyesi için yaptığı harblerde mağlûblarına karşı dâima âdil davranmış; gayr-ı müslim sivil halka karşı hiç bir fiilî taaddîde bulunmamıştır. Meselâ şu harbde Ruslar'la birleşen Bulgar çetelerinin müslüman halka ettikleri pek fecî zulümlere karşı; Plevne içindeki veyâ sâir Türk ordusu elindeki yerlerde bulunan Bulgar ahâliye tecâvüzde bulunulmamıştır. Bu sebeple Türk askerinin "dîn için harbetmesi", tamâmen

millî ve meşrû ideali için savaşması demektir. Asırlarca fî-sebîlillâh gazâ etmiş; devletini, ictimâî hayâtını, bütün hukûkî ve örfî müesseselerini millî ideal hâline getirdiği mukaddes îmânına rabtetmiş bir milletin, muhârebeyi de ona istinâd ederek yapması kadar tabiî bir şey yoktur. İşte müdâfaa yâhut taarruzda Osmanlı askerinin gösterdiği akıllara hayret veren kahramanlık da, bu iliklerine kadar işlemiş îmândan kaynaklanmıştır.

Nitekim Plevne'de tabîb olarak bulunan Ryan, neferlerimizin bu husûsiyetlerine işâret etmekte, "Türk askeri kadar acıya dayanıklı, en ümitsiz hâllerde bile metânetini kaybetmiyen insanlara kolayca rastlanamıyacağını, erlerin gâyet sağlam ve mükemmel bir vücut yapısına sâhip olduklarını, bu askerde menhiyâta rastlamadığını, kendilerine ilâç için bile içki veremediğini, yaralıların dînî kaaideleri ihlâldense ölümü tercîh ettiklerini" yazmaktadır. Bu, Osmanlı askerinin ruh yüceliğine ve mânevî disiplinine işâret etmektedir.

Bu muhârebede Ruslar'ın, bilhassa Plevne'deki taktikleri, sâhip oldukları geniş insan kaynakları sebebiyle kitleler hâlinde ve zâyiata bakmadan hücûm olmuş ve bu sebeple pek fazla telefât vermişlerdir. Daha sonraki harblerinde de bu Rus taktiği değişmemiş görünmektedir.

Yabancı müşâhitler "Toprak tabyaların yeni kullanılan bir usûl olduğunu, bunun Amerikan dâhilî harbinde ortaya çıktığını; seri ateş eden tüfenklerle korunan bu istihkâmların büyük faydasından ve güçlülüğünden Rus erkân-ı harbiyesinin en ufak mâlûmâtı bile bulunmadığını" yazmakta ve "Plevne tabyalarının askerî yapı hârikası" olduğunu kaydetmektedirler. Şu vaziyete göre tâbiye taktikleri ve modern silâhlar bakımından Osmanlı ordusu, alışılmış usûllerin ötesine geçmiş ve Avrupa'da ilk defa, Amerikan dâhilî harbinde kullanılan usûlleri denemiştir. Toprak tabyalar, bir dolduruşta 7 atış yapabilen Winchester tipi tüfenkler ile Martin'ler; hassâsiyeti fazla, menzili uzun ve tesiri çok Krupp topları, Türkler tarafından kullanılmış ve düşmana azamî telefât verdirilmiştir. Bunlar Abdülazîz Han'ın askerî nufûz-ı nazarıyle Osmanlı ordusuna getirilmiş silâh ve yeniliklerdir. İzzet Fuad Paşa bu sebeple "Cennet-mekân Sultan Abdülazîz Han hazretlerinin devirlerindeki ihzârât sâyesinde Plevne ve Zivin gibi âlemin hayretini mûcib olan muzafferiyât-ı azime vücûda gelebilmiştir." demektedir. Harb muhâbiri Forbes "Sevkülceyş bakımından her iki tarafın da aynı derecede zayıf olduğunu, tâbiyetü'l-ceyş zâviyesinden ise Türkler'in Ruslar'dan kıyas kabul etmiyecek derecede ileride olduğunu, silâhlar yönünden de farkın aynı şekilde bulunduğunu" söylemektedir.

Bu haklı mütâlaa, bütün devlet müesseselerini ve bilhassa orduyu millî

mihraka oturtmak isteyen Abdülazîz Han'ın, silâh ve harb tekniği bakımından muvaffak olduğunu, fakat büyük kumandan ve zâbit yetiştirilmesi işinin akşadığını göstermektedir. Anadolu ve Rumeli cephelerinde zaman zaman vücut bulan kitlevî esâret fâciaları da, kumandan ve zâbitlerin idâre ettikleri askerin millî hasletleri ve îmânı ile mutâbık olmayan bir hâlet-i rûhiyede bulunmalarından kaynaklanmıştır. Eski Osmanlı ordularında görülmeyen kitlevî esâret fâciaları, işte bu sebeple vukua gelmiştir. Bu harbde bilhassa serhad halkının gösterdiği göz yaşartıcı mukaavemetler de, Osmanlı asırlarında tekevvün etmiş ve tamâmen millî bir hâl almış olan İslâmî inanç ve telâkkiyle alâkalıdır. İşte bu sebeplerdendir ki, harbden kaçan, ric'at eden asker ve kumandanlar halktan envâi hakaaret görmüşler ve dâima ayıplanmışlardır. Hattâ Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'ya bile Erzurum ric'ati sebebiyle Trabzon'da aleyhte tezâhürâta teşebbüs edilmek istendiğini, Hacı Ârif Bey yazmaktadır.

Şu muhârebelerin, "gâzî"likle taltîf edilmiş iki muvaffak kumandanı görünmektedir. Bunlar Gâzi Osman Paşa ile Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'dır. İkisinin de kumandanlık vasıfları ile askerî kaabiliyetleri ve malûmâtları iyidir. Osman Paşa'nın, bilhassa İkinci Plevne gâlibiyetinden sonra düşmanı tâkip etmemesinin bir hatâ olduğu ifâde edilmiştir. Üçüncü Plevne gâlibiyetinden sonra yerini terketmemesi, Plevne'de çakılıp kalması ise, yine askerî noktadan hatâlı addedilmiştir. Paşa, askerî noktadan, Plevne'de daha fazla kalınamıyacağını İstanbul'a arzetmiş ve güneye çekilmek için mezûniyet istemiştir. Fakat siyasî mülâhazalarla kendisine bu müsâade verilmemiş; Plevne'ye yardım işi de gerçekleştirilememiş; bu sebeple ordusuyla birlikte esîr düşme belâsına giriftar olmuştur. Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'nın ileri hareketi ve Alacadağ'da saf tutması da siyasî mülâhazalarla alâkalıdır. Paşa, burdan ric'at hareketinde tam muvaffak olamamış; kendisi kurtulmuşsa da bir iki fırkasının esîr olması belâsına uğramıştır. Askerî müellifler bu iki gâzî kumandanın dahi harb tekniği nokta-i nazarından hatâlar yaptıklarını ifâde etmişlerdir.

Diğer taraftan Osmanlı ordularında mevziî gâlibiyetlere rağmen, kumanda birliği görülememiş; bu hususta tam bir dağınıklık hüküm sürmüştür. Bu sebeple mevcut insan ve malzeme unsuru dahi yerinde kullanılamamıştır. Orduların levâzım işleri ise hiç bir zaman normal işlememiştir. Bir tarafta malzeme ve yiyecek yığılmış; bunlar lüzumlu yerlere gönderilememiştir. İdârî ve askerî cihazlar da müşterek çalışamamıştır. Gâyet kuvvetli ve üstün bulunan Osmanlı donanması ise, Sohum'a asker çıkarmak ve Süleyman Paşa ordusunu Karadağ'dan Dedeağaç'a taşımak gibi nakliye işlerinde kaabiliyet

göstermiş; yine kumandan ve zâbitlerin kifâyetsizliği sebebiyle hareketten sâkıt kalmıştır.

Siyasî değişiklikler, inkılâplar, Kaanûn-ı Esâsî ve ilerilik çılgınlıkları halk ile idâreci sınıfın arasını açmış ve millî noktadan pek fenâ tesirler husûle getirmiştir. Osmanlı mukaavemetini ve harb gücünü zayıflatan unsurların en belli başlısını bu teşkîl etmiştir. Büyük mevcutlu Osmanlı fırkalarının bâzan ciddî bir mukaavemet göstermeden, teslîm utancını irtikâb edişleri, yeni ordunun harb gücü hakkında müsbet bir kanaat ileri sürülmesini imkânsız kılmakta ve müessese olarak onun kıymet-i harbiyesini ihlâl edici bir husus olarak görünmektedir. Bunun da sebebini, Türkiye'nin 19. Asrın başından itibaren bir siyasî inkılâplar memleketi hâline gelişinde ve kurulan müesseselerin millî ve ictimâî bünyeye oturtulamamalarında aramak lâzımdır. Ordu da dâhil, yeni kurulan müesseseler, ictimâî ve millî bünyenin bir meyvası ve netîcesi olarak ortaya çıkmamış; ya hâricî tazyiklere karşı şaşkınlıktan doğan bir tasarruf yâhut da dış taleplere karşı bir tâviz mâhiyetinde bulunmuştur. Bu tasarruflar ve tâvizler, Selçuklu ve Osmanlı asırlarında gittikçe tekâmül ederek gelişmiş olan millî telâkkiye ve ona bağlı müesseseler âhengine tahripkâr darbeler indirmiştir. Bu sebeple yeni müesseselerle idâreci ve münevver sınıf, tıpkı ordu kuvâ-yı külliyesiyle irtibâtını kaybetmiş bir öncü kuvvetinin şaşkınlığına giriftar olmuş; halk da öncüsünden mahrum büyük bir kitle olarak kalmıştır.

Bu harbde millî temâyülleri dâima derin bir inanç ve şuurla müdâfaa eden ulemâ sınıfı, Osmanlı harb gücünü kuvvetlendirici ve tahrîk edici bir rol oynamış; Rumeli'de icrâ edilen Rus ve Bulgar zulmünden kaçan muhâcirlerin fecî nakilleri ise mukaavemeti bir kat daha artırmıştır. Rumeli'deki Türk âileleri, bu harb sebebiyle yerinden oynamış ve çok kalabalık muhâceret dalgaları hâlinde İstanbul'a doğru kaçmışlardır. Bunların vücut verdiği acı manzara, millî fikri kuvvetlendirici bir rol oynamıştır. Kumandanların harekete geçmekten bile çekinen hâlet-i rûhiyeleri ve perîşanlıkları ise, Tanzîmat, Kaanûn-ı Esâsî gibi siyasî inkılâpları, halka kat'iyyen lüzumsuz göstermiş ve Türkiye'nin kendisinden başka hiç bir şeye güvenmemesi icâp ettiğini; millî telâkkîlere sarılmanın hayâtî ehemmiyetini yeniden ortaya koymuştur. Şu sebepledir ki, Sultan Abdülhamîd, muhârebeden hemen sonra bu yolu tutmuştur.

Bununla berâber, milletin genç ve okuyan nesline ârız olan bu inkılâp illeti, sosyal ârâzını göstermiş ve bunun netîceleri devlet ve millet için pek elîm meyvalar vermiştir.

Sadrâzam Edhem Paşa'nın Azli ile Ahmed Hamdi Paşa'nın Sadârete Getirilmesi; Onun da Mevki'de Bırakılmayıp Yerini "Başvekil" Unvânıyle Ahmed Vefik Paşa'ya Terketmesi

Rus ileri hareketinin hızla devam ettiği sıralarda Meclis-i Meb'ûsân'da münâkaşalar cereyan etmiş; meb'ûslar Hey'et-i Vükelâ'ya ve Sadrâzam'a itimadsızlık göstermişler; hattâ bu husûsu Pâdişah'a bile şikâyet etmişlerdir. İşte bu sebeple Sadrâzam İbrâhim Edhem Paşa azledilmiştir (11 Ocak 1878/7 Muharrem 1295).

Mir'ât-ı Hakîkat:

"Meb'ûsân'ın çoğu (harbin arzettiği) muhâtarât-ı istikbâliye mülâhazalarıyle zebândırâz-ı ta'n-ü mezemmet olmağa başladılar; nutk-ı pâdişâhîye cevâben yazdıkları mazbatada ise devletin tedâbir-i siyasîye ve askeriyesince vesâit-i icrâiyenin kifâyetsizliğini beyân ile hey'et-i vükelâdan emniyetsizlik gösterdiler. Sadrâzam Edhem Paşa, zâten meb'ûsânın hilâfgîri olmağla, mesâlih-i âdiyede bile Meb'ûsân Meclisi'nin arzettiği ihtârâta hiddet ve şiddet ile cevap vererek muâmele-i dilfiribâneden istinkâf ve istikbâr etmekte iken vukua gelen böyle bir şikâyetten zâtınca münfail olduğu gibi, Hey'et-i Vükelâ'yı dahi iğdâbe çalışıp, nutk-ı hümâyûn beyânnâmesine, vükelâdan adem-i emniyeti mutazammın fıkra dercinin usûlen nâ-kemâl olduğu dâiyesini dermeyân eyledi." demekte, bunun üzerine akdedilen gizli celsede *"meb'ûsların şedîdü'l-meâl nutuklar îrâd ettiklerini, hükûmetin îcâbı mertebede cevap verdiğini, bahs ve münâzaraya kaadir olan takımın bununla yetinmeyip müzâkereye devam etmek istedikleri halde, meclise son verildiğini, meb'ûsların mâcerayı huzûr-ı pâdişahîye arza müsâraat ettiklerini"* yazmaktadır.

Aynı müellif "Hey'et-i Vükelâ ile Hey'et-i Meb'ûsân beyninde hâsıl olan şu ihtilâf, Pâdişah'ın nazar-ı dikkatini câlip olduğu sırada ahvâl-i harbiye ve siyasiyenin ehemmiyeti Edhem Paşa'nın mesned-i sadârette bekaasına mâni olup azledildi." demektedir.

Onbir aylık bir memuriyetten sonra azledilen Edhem Paşa'nın yerine, Dâhiliye Nezâreti'nde bulunan Ahmed Hamdî Paşa tâyin olunmuştur. *Mir'ât-ı Hakîkat*'a göre, sadârete getirilişine sebep; Yıldız'da toplanan Hey'et-i Vükelâ müzâkerelerinde "izhâr eylediği selâbet ve metânetin Pâdişah'ın takdîrini mûcib" olmasıdır. Fakat Ahmed Hamdî Paşa'nın sadâreti

pek kısa sürmüş; bâzı paşaların azli hakkında ısrar göstermiş; bunlar da onun aleyhinde propagandaya başlamışlar; nihâyet Paşa "Yıldız Sarayı'nda tahaffuz-ı ikaamet buyrulmanın zamânı değildir; düşman pâyitahtınıza kadar geldi; devletiniz tehlike-i azime uğradı, böyle teharrüz ve teterrüs hâlinden çıkıp Beşiktaş Sarayı'na naklederek, tebea-yı sâdıkanızın muhabbetiyle tahaffuza meyl-i efkâr buyurmalısınız ve tahsîsattan akçe terkiyle idâre-i mâliyece tasarruf-ı hakîkî icrâsına yol açmalısınız." meâlinde sözler söyleyerek, bunun Pâdişah'a arzını istemiştir.

İbnülemîn'e göre Pâdişah "Beşiktaş Sarayı'na nakil teklifine, hal' için hazırlanmış iğfâl mukaddimesi mânâsı vermiş; Meb'ûsân'ın devâm-ı ictimâının bir mefsedete sebep olacağı zannı da kuvvetlenmiş; Meclis'in tâtîli gibi tehlikeli bir işi ancak Ahmed Vefik Paşa'nın yapabileceğine kaani olup, Ahmed Hamdî Paşa'nın 24 günlük sadâretine hitam vermiştir." (4 Şubat 1878/1 Safer 1295).

Ahmed Hamdî Paşa'nın o karışık anlarda, yapılacak başka bir iş yokmuş gibi, hüsnüniyetle, fakat zâid ve yersiz addedilmesi icap eden tavsiyelerde bulunması, işin üstesinden gelemiyeceğini de göstermiştir. İşte bu sebeple İbnülemîn onun hakkında "Mâliye işlerinde kullanılmadığı halde iki defa Mâliye Nezâreti'ne nasbedildi; bir nâhiye müdirliğinde bile bulunmamış iken mevkian ve idâreten en mühim vilâyetlerden olan Aydın'a üç ve Suriye gibi ehemmiyet-i siyasiyesi malûm olan bir vilâyete iki defa vâli tâyin kılındı." demekte, "İktidarıyle meşhûr ricâlden olmamasına rağmen, liyâkatsizliğine delâlet edecek işlerde de bulunmadığını, mütedeyyin, müstakim, metin, doğru sözlü bir merd-i gayyûr" olduğunu ifâde etmektedir. Kendisinden boşalan sadâret mevkiine, Ahmed Vefik Paşa "Başvekil" unvânıyle tâyin edilmiştir. Bu husûsta yazılan hatt-ı hümâyûnda "Başvekilliğ(in), Dâhiliye Nezâreti inzimâmıyle uhdesine havâle kılındığı" bildirilmiştir.

Mir'ât-ı Hakîkat'ten anlaşıldığına göre, Paşa, "Başvekillik" unvânını bizzat istemiş ve bunun kendisini daha fazla selâhiyetli kılacağına inanmıştır. Yine aynı esere göre, daha Meclis reisliğindeyken, "Meb'ûsân'ın taht-ı inzibâta idhâli ile bâzı mevadda matlub vechile kullanılmaları nezd-i pâdişahîde mültezem bulunduğundan rütbe-i vezâret tevcîhiyle taltîf buyrularak, maksûd-ı mezkûr üzerine sarayla muhâbere-i husûsiye dâiresine alınmış" idi ki, "Vükelâ ile meb'ûsân beyninde keşâkeşler zuhûrunun esbâb-ı mâneviyesinden biri de bu" olmuştur. Bu karışık ve müphem cümlelerden anlaşılan şey, Meclis Reisi Vefik Efendi'nin, Pâdişah'ca taltîfen elde edildiği, onun da bu iltifatın hudûdunu kaçırdığıdır. Abdurrahman Şeref'e göre, başvekâlete getirilişinin sebebi de sızıltısızca "Meclisin kapatılmasını temin"den ibârettir.

Edirne Mütârekesinin ve Ayastefanos Mukaddimât-ı Sulhiyesinin İmzâsı

Bâbıâli, Veysel Paşa emrindeki Şıpka ordusunun düşmana teslîm oluşu karşısında, mukaavemet imkânlarının yitirildiğine kaani bulunarak, Rus başkumandanı Grandük Nicolas'ya telgrafla başvurmuş ve Moskof karargâhının bulunduğu Kızanlık'a da Hâriciye Nâzırı Server Paşa emrinde bir heyet gönderip mütâreke istemiştir. Bu heyette ikinci murahhas olarak Hazîne-i Hassa nâzırı müşir Nâmık Paşa, askerî müşâvir olarak da Ferik Necib ve Mirliva Osman Paşalarla kaymakam Âgâh Bey de bulunmuştur.

Grandük, hem gâlibiyetin verdiği gurûr, hem de Osmanlı mukaavemetinin arzedeceği vaziyet sebebiyle, Edirne'nin düşmesine kadar bu heyetle müzâkerelere girişmemiş; dış vaziyeti de kollıyarak vakit kazanmak istemiştir.

Bu arada Sultan Abdülhamîd, devletin silâh kuvvetine istinâd imkânı kalmadığını, bunun memleketi daha fazla harâb edeceğini görerek, Rusya'nın genişlemesinden endîşe eden Avrupa hükûmetlerinin Petersburg'a siyasî baskı yapmasını temin etmek istemiş; bu sebeple mütâreke talebinin kabûlü için bizzat Rus İmparatoru'na, buna aracılık etmesi husûsunda da İngiltere Kraliçesi Victoria'ya telgrafla başvurmuştur. İngiltere, Almanya'nın tensîbiyle, muzaffer olan Rusya'ya, siyâseten cepheden çarpmayı münâsip görmemiş; gâlibe dilediği şartlarla bir mütâreke yapma zevkini bırakmayı daha münâsip addetmiştir. Bununla berâber, Birleşik Krallık, donanmasını Çanakkale'ye göndermiş; Başvekil Beconsfield, 1856 Paris ve 1871 Londra Muâhedelerine dayanarak, sulh esaslarının, ancak bunları imzalayan devletlerce görüşülebileceğini ileri sürmeye başlamıştır. Ruslar müzâkereleri en basit sebeplerle uzatmışlar; Türk mukaavemetine imkân bırakmamak, istedikleri şartların kabûlünü temin edebilmek için askerlerini İstanbul kapılarına kadar sevketmek fırsatını bulmuşlardır.

Nihâyet, işi daha fazla geciktirmenin vücut vereceği ihtilâflardan da çekinilerek, ikinci Osmanlı pâyitahtı olan Edirne'de hem mütâreke, hem de pek müphem ve gâyet ağır maddeleri muhtevî bir "Esâsât-ı Sulhiye" mukaavelesi teklîf edilmiş ve Türk murahhasları tarafından da imzâlanmıştır (31 Ocak 1878/27 Muharrem 1295).

Buna göre, Sırbistan ve Romanya topraklarının genişletilmesi ve istiklâli tanınacak; Karadağ'a arâzi verilecek; Bulgaristan muhtar bir emâret hâline gelecek; Bosna-Hersek ve sâir hıristiyan vilâyetlerine idârî muhtariyet tanınacak; Rusya'ya harb tazminâtı ödenecekti.

Bu derece müphem ve ağır teklifler, Çar'ın zaferden neler çıkarmak niyetinde olduğunu göstermiş; Viyana ve Londra'da duyulur duyulmaz da fevkalâde hiddet ve heyecânı mûcib olmuştur. Askerî kuvvetle netîce alamıyacak olan Sultan Hamîd'in arzûsu da, bu siyasî vasatın temini olmuş; artık mesele devletler arası ihtilâflardan azamî derecede istifâde edip, politika yoluyla mağlûbiyeti izâleye çalışmaktan ibâret bulunmuştur.

Politik vaziyet hızla inkişâf etmeye başlamış; Rusya'nın durdurulması arzuları izhar edilmiş; Avusturya-Macaristan Petersburg'un kendisiyle akdettiği gizli muâhedeye riâyet etmediğini görmüş; bütün Balkan yarımadasının Rus nüfûzuna terkini ifâde eden maddelerden ise dehşet duymuştur. İşte bu sebeple Avusturya hükûmeti, muhârib taraflar arasında kararlaştırılacak anlaşmaların, mevcut muâhedelerin değiştirilmesini öngören ve Avusturya'nın menfaatini ihlâl eden hükümlerini keenlemyekûn addedeceğini ilân etmiş; nizâ'lı meselelerin Viyana'da toplanacak bir konferansta müzâkeresi teklifinde bulunmuş ve Tuna cihetlerinde askerî yığınağa başlamıştır.

İngiltere ise daha ileri gitmiş; îcâbında karaya asker ihrâcını temin maksadıyle, külliyetli miktarda asker yüklü bir donanmayı, Çanakkale'den geçirerek, Adalar önünde demirlemiştir. İngiltere'nin bu kat'î vaziyet alışı, Avrupa'da uyanan müsâit havadan doğmuş ve Ruslar, İstanbul'a girmek niyetinde bulunmadıklarını tekrar, te'yid ve taahhüt etmişlerdir. Petersburg hükûmeti bir taraftan bu taahhütte bulunmuş; diğer taraftan meselenin müzâkeresi için bir konferans toplanması teklîfini kabul etmiş ve bunun Berlin'de in'ikadını istemiştir. Bu suretle de vakit kazanarak, Bâbıâli'yle Ayastefanos'ta (Yeşilköy) devam ettirdiği sulh müzâkerelerini netîcelendirmek gâyesini gütmüştür.

Petersburg hükûmetinin Almanya'nın dostâne arabuluculuğuna mürâcaat ile Kongre'nin Berlin'de toplanmasını istemesi, Gorçakof'un Bismarck'ın hulûs gösterilerine kanması gibi görünmüştür. Alman başvekili, siyasî konuşmalarında, dâima Rusya'ya tâvizkâr konuşmuş, taraflar arasında nâmuslu bir simsar gibi meyânecilik yapacağını ifâde etmiş ve Kongre'ye dâvet teşebbüsünde bulunmuştur.

Fakat bu sırada Rusya, İgnatiev'in kalemiyle hazırlanan gâyet ağır bir sulh anlaşmasını, Bâbıâli'ye kabul ettirmekte isticâl göstermiştir.

Meclis-i Meb'ûsân'ın Tâtîli ve Sebepleri

Muhârebe büyük bir fâcia ile netîcelenmişti. Rumeli'deki müslüman nüfûs, Rus ve Bulgar zulmü sebebiyle yerlerinden oynamışlar; ecdâd yurtla-

rını, evlerini barklarını terkederek, geniş muhâcir kitleleri hâlinde yollara dökülmüşler; Osmanlı pâyitahtında sefîl kalabalıklar teşkîl etmişlerdi. Bunların bir kısmı, Bulgar çetelerinin tecâvüzleri ve yol meşakkatleri sebebiyle terk-i hayât etmişti. İstanbul 200 bine yakın muhâcirle dolmuş; bir çok câmiler, medreseler ve binâlar, baba ocaklarını terkeden bu insanlara tahsîs edilmişti. Bu husûs, pâyitahttaki siyasî havayı ağırlaştırıcı bir tesir icrâ etmiş; her kafadan bir ses çıkmaya başlamıştı.

Bütün ekalliyetlerin temsîl edildiği bir meşher olan Meclis-i Meb'ûsân, şiddetli münâkaşalara ve iftiraklara sahne olmaktaydı. Maalesef Midhat'ın başında bulunduğu harb tarafdarı vükelâ hizbinin en büyük destekçisi olan bu meclis, şimdi de mağlûbiyete mes'ûller aramağa başlamıştı. Bâzı meb'ûslar hükûmeti şiddetli tenkîd ettikleri gibi, millî ve kudsî bir sembol olan makaam-ı saltanata dahi târizlerde bulunmaya kalkışmışlardı. Bir astâne kethüdâsı, huzûr-ı pâdişahîde yapılan toplantıda "Siz bizim fikrimizi pek geç soruyorsunuz." diye târizde bulunacak kadar densizliklere girişmiş; mağlûbiyetten dolayı Meclis-i Meb'ûsân'ın mes'ûliyet kabul etmiyeceğini ifâde etmişti. Bu sözler, harbe hiç tarafdar olmayan ve mağlûbiyette de dahli bulunmayan Sultan'ın ağırına gitmiş; lüzumlu îzâhata bile kanmıyan meb'ûsun "bîedebâne hareketlerine teessüflerini" bildirerek, toplantıdan çıkmıştı.

Görülüyor ki, Ruslar İstanbul kapılarında bulunurken, meb'ûslar, mes'ûliyet münâkaşası ile vakit geçirmekte ve kîl-ü kaal ile evkatgüzâr olmakta idiler. Yalnız bu vak'a dahi, Türkiye'nin muhtâc olduğu huzûr ve hâricî siyâsette başvurulması îcap eden manevralar bakımından, Meclis'ten bir destek beklemenin imkânsız olduğunu göstermekteydi.

Diğer taraftan bu meclis, Osmanlı tebeasını teşkîl eden çeşitli kavimlerin; dîn, mezhep ve cemaat ihtiraslarının da bir cevelângâhı hâline girmiş; harbin mağlûbiyetle netîcelenmesi ise, bunları son derece artırmıştı. Bilhassa Ermeni, Rum vs. ekalliyet meb'ûsları, cemaatleri için, muhtâriyete, hattâ istiklâle kadar gidecek garip bir hürriyet telâkkisinin içine düşmüşlerdi. Daha meclisin 8. celsesinde İstanbul meb'ûsu Vasilaki Efendi, nutk-ı hümâyûna verilecek cevâbın müzâkeresi esnâsında, bir münâsebet getirerek, Osmanlı târihinde mezheblerle cemaatlerin değil, anâsır dillerinin de muhâfaza edildiğinin belirtilmesini istemiş; Reîs Ahmed Vefik Paşa'nın dürüşt (=kaba, sert) bir mukaabelesine uğramıştı. Müteâkip celselerde Erzurum Ermeni meb'ûsu Hamazasp Efendi ise "Kaanûn-ı Esâsî'den maksûd her kavmin hukukunu muhâfazadır." tarzında konuşmuş; böylece 40 seneden beri hâmîlerimiz hâline gelen düvel-i mütehabbenin zâhirî arzûsuna tercüman olmuş; dolayısiyle onların vezîrler arasındaki destekçilerinin ne kadar yanlış hareket ettiklerini de göstermişti. Aynı Ermeni meb'ûsu, ekalliyet dillerinin de resmen

kullanılmasını talep etmişti. *Ermeni Komitalarının Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi* nâmındaki kitapta:

"Kaanûn-ı Esâsî'nin ilk defa ilânı münâsebetiyle icrâ edilen merâsim meyânında Ermeniler'in vaziyeti daha unutulmamıştır; mekteplerde terennüm ettikleri manzûmeler, millî ihtilâl ve isyân-ı istiklâl manzûmeleri, Gedikpaşa'daki tiyatroda vaz'-ı sahne olunan piyesler de, istiklâl ve muhtâriyet fikirleri ihtivâ eden, halkı tehyîc eyleyen piyeslerdi."

denmekteydi.

Yine aynı kaynağa göre, 1874'te Patrik olan Nerses, Ayastefanos'a gelen Grandük Nicolas'yı bir Ermeni heyetiyle ziyâret etmiş; Osmanlı Devleti'nden şikâyette bulunarak, kendi cemaatiyle meskûn şark vilâyetlerinde "Ermenistan" nâmıyle istiklâl ilânına müsâade olunmasını ve bunun Rus kontroluna alınmasını bir muhtıra ile talep etmişti.

Bütün bunlar, hâmilerimiz hâline gelen düvel-i mütehabbenin bize kabul ettirdikleri ve bir kurtuluş reçetesi olarak gösterdikleri Islahat, Tanzîmat ve Meşrûtiyet ameliyelerinin, üzerlerinde siyasî nüfûz kurdukları Osmanlı hıristiyan tebeasını ne derece muzır emellere giriftar ettiğini; âdeta devletin devâmını bile tehlikeye soktuğunu açıkça ortaya koymuştu. Osmanlı ordularının harb cephelerinde fecî şekilde mağlûb oluşu ise, hıristiyan ekalliyetlerin ihtiraslarını ve şımarıklıklarını artırmış; bunların da temsîl edildiği meclisi, millî ve mezhebî ihtirasların at oynattığı garip bir mücâdele sahnesi hâline getirmişti. Şu vaziyet, devletlerine çok kudsî bir nazarla bakan, an'anelerine ve millî telâkkîlerine bağlı münevverler arasında derin üzüntüler tevlîd etmiş; garb hükûmetlerinin telkînlerine istinâden yapılan nizamlamaların mevcûdiyeti muhâfazayı bile imkânsız kılacağı hakkındaki tezlerini kuvvetlendirmiştir.

Öte yandan Osmanlı Devleti'nin aslî unsuru olan; ve son muhârebede en büyük fedâkârlığa katlanan Türk ve müslüman tebeanın ileri gelenleri, Meşrutiyet'in de Tanzîmat ve Islahat gibi, ancak hıristiyan ekalliyetlere yarayan bir metâ' olduğunu görmüşlerdi. Bu sebepledir ki, Engelhardt "Kaanûn-ı Esâsî"nin geniş kitleyi teşkîl eden "müslümanların rızâsı ve bi't-tabî arzûsuna istinâd etmediğini, İhtiyar Türk fırkası ile buna rehberlik eden ulemâ sınıfının buna aleyhdar bulunduğunu" yazmıştı. Geniş kitlelerin bu telâkkîsinin doğruluğunu, son hâdiseler ve harb, bir kere daha te'yîd etmişti. Son harb, Mısır meselesinin halli için başlayan düvel-i mütehabbe himâyesinin, Türkiye için hiç bir kazanç temin etmediğini göstermiş; millî fikir ve temâyüllere yaslanmadan ayakta kalınamıyacağını isbatlamıştı.

İşte bu sebeplerledir ki Sultan Hamîd, Avrupa'ya karşı tâvizkâr davranmanın faydası olmadığına, hânedanının ve devletin istikbâlinin hükümdarlarını kudsiyete yakın bir muhabbetle seven müslüman tebeasına yaslanmakla temin edileceğine kanaat getirmişti. Bundan dolayıdır ki, vakit geçirmeden amcasının ve eski ecdâdının an'anevî yoluna girmiştir. İlk iş olarak, gâyet garip bir mücâdele sahnesi hâline gelen ve başlı başına ayrı bir dert teşkîl eden Meclis'in muvakkaten tâdili yoluna gitmiş ve bunu bizzat Başvekil yaptığı, Meclis Reîsi Ahmed Vefik Paşa vâsıtasıyle icrâ ettirmiştir. Paşa'nın kendi arzusuyla istediği "başvekillik" ünvânı bile, bu münâkaşacû Meclis'in meb'ûsları arasında, Kaanûn-ı Esâsî'ye mugâyirdir diye kuvvetli bir muhâlefete mâruz kalmıştır. Aslında doğru olan bu iddia üzerine "Ahmed Vefik Paşa bizzat şûbeleri dolaşarak îzâhat vermiş; nizâ'-ı lafzîden ibâret olan bir meseleyi dağdağalandırmamalarını tavsiye" etmiştir. Abdurrahman Şeref'e göre "Israr ederlerse, müşterek bir felâket hazırlıyacaklarını ve kuyularını kendi elleriyle kazacaklarını ifâde ve ifhâm eylemiş; fakat meb'ûsânın bir çoğunu isgâ ettirememiştir." Nihâyet "ahvâl-i fevkalâde sebebiyle" meclisin muvakkaten tâtîline lüzum görülmüş ve bu hususta Meclis-i Vükelâ'ca bir mazbata hazırlanmıştır. Bu mazbata makaam-ı saltanatca irâdeye raptedildiğinden, Meclis kapanmıştır (13 Şubat 1878/10 Safer 1295).

Bu muvakkat tâtîl çok uzun sürmüş ve devamlı bir hâl almıştır. Tâtîl kararında "Devlet-i Aliyye'nin uğradığı politika buhranının her türlü hâl ve hareketi, fevkalâde bir şekle koyduğu; vükelâ kararlarını meb'ûsân ve âyâna teblîğ eylemek lâzımesine vakit ve maslahatın müsâid olmadığı, esâsen devletlerle devam eden muhâberâtın vakitsiz olarak Meclis'e arzının hiç bir yerde câiz addedilmediği, Kaanûn-ı Esâsî hükmünce imtidad müddetinin tenkîs veyâ temdîdinin hukuk-ı şâhâneden bulunduğu" ifâde edilmiştir.

Muvakkat tâtîl kararınının dâimî hâle gelmesinin sebeplerini ise bizzat Sultan Hamîd, Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın sadâreti zamânında 8 Cumâdelâhire 1305 târihli gâyet mufassal ve mühim bir muhtıra ile Hey'et-i Vükelâ'ya teblîğ ettirmiştir.

> *"Akdolunan istikrazların dehşetli buhrân-ı mâlî tevlîd ettiği, tevsi-i me'zûniyet ve otonomi usûllerinin mahzûrat ve muhâtarâtı, ecnebîlerin en âdî vak'aları vesîle ittihaz ederek umûr-ı dâhiliyeye müdâhaleleri, maârifin tamîmi için bunca mebâliğ sarfolunduğu hâlde mektep programlarının talebenin ezhânına dîn, vatan ve pâdişah muhabbetini ilkaaya sâlih olmadığı"*

gibi ehemmiyetli meselelere temâs ettiği bildirilen bu gizli muhtıranın Mec-

lis ve İdâre-i Meşrûta hakkındaki faslı, İbnülemîn tarafından neşredilmiştir. Sultan Abdülhamîd'in dikkate şâyân kanaatleri, burada aynen şöyle dile getirilmektedir:

"Hükûmet-i seniye, sâye-i adâlet-vâye-i hazret-i pâdişâhîde bir hükûmet-i meşrûta olduğu hâlde Meclis-i Meb'ûsân muattal bulunuyor. Küşâdiyle berâber iki defa teşekkül etmiş bulunan işbu Meclis, saltanat ve devlet ve menâfi-i memleket aleyhinde ittihaz etmiş olduğu meslek-i nâ-hemvâr ile yâr-ü ağyârın sermâye-i hânde-i istihzâsı olmak derekesine gelmiş ve millet vekilleri ve menâfi-i memleketin hâdimleri olmak lâzım gelen meb'ûslar, akça tamâiyle bir takım müteneffizînin dalkavukları olmak reddelerine vâsıl olmuşlardır. Hıristiyan meb'ûslar ise, her birisi mensup olduğu milletin âmâl ve makaasıdını tervîce bezl-i mesâî ederek Ermenîler, Ermenistan hakkında nutuklar îrâdına ve Rumlar Tırhala ve sâire hakkında tervîc-i merâma tasaddî ile dâhil-i Meclis'te ve vükelâ üzerine âdeta icrâ-yı hüküm ve nufûz eylemeğe cür'et etmiş idiler. Bunların işbu tahakkümlerine Meclis'in idâmesiyle imkân verilmiş ola idi, hırs ve emelleri az zaman içinde devletin en âlî makaamâtını işgâl raddesine vâsıl olur idi. Meclis-i Meb'ûsân, devlet ve memleket için zâmin-i terakkî olacak yerde az zaman içinde mazarrat-ı adîde tevlidine sebep olarak, nihâyet memleketin kuvâ-yı maddiye ve mâneviyesini felc eden muhârebe-i âhireyi intâc eylemiştir. Bir müddet daha devam etmiş olsa idi mazarrat-ı melhûzesi, daha ziyâde kesb-i cesâmet ve vahâmet ederek, Hüdâ nekerde (=Allah göstermesin) *dâhil-i memlekette tohm-ı nifâk ve tesvîlâtı ol raddeye îsâl eder idi ki, her tarafda ihtilâller ve karışıklıklar zuhûruna sebep olur ve şimdiye kadar çokdan beri Ermeniler ve Ermeniler'in muînleri tarafından te'sîs ve istihsâline çalışılan ve fikr-i ittihâdın maksadlarının tâmimi zımmında neşrettikleri kitâblarda Konya havâlisine kadar tevsian harîtası yapılan Ermenistan Prensliği fikir ve tasavvuru hayyiz-i fiil ve husûle gelerek, Girit cezîresi, memâlik-i mahrûsadan ayrılmış bulunur; velhâsıl el-iyazen-billah memleket parça parça taksîm olunarak şân-ü şevket ve nufûz-u iktidârı derece-i âlû'l-âle vâsıl olan Devlet-i Osmanî'ye, bugün başka devletlerin nufûz ve tahakkümü altında küçük bir alandan ibâret olur idi. İşle henüz tecrübe görmemiş ve asıl menâfi-i hakîkî-i memleket neden ibâret olduğuna kesb-i vukuf-ı tâm etmemiş olan ve bir taraftan dahi bir çok ashâb-ı ağraz ve mefsedetin hiyel ve desâyisine kapılarak devlet ve memleket için esbâb-ı mühlikeden bulunan bir takım mevâdı yâ âmden veyâhud cehlen esâs-ı saâdet ve terakkî zanneden kimseler yedinde Kaanûn-ı Esâsî kazâlı ve tehlikeli bir silâh olduğu nümâyân ol-*

muş olmağla, bilâ-müddetin tâtîline maslahaten ve saltanat ve devletin hayat ve rahatı nâmına olarak lüzûm-ı mübrem mes'etmiştir.

Cidden devlet ve memleketin muhibb-i sâdıkı olanlar için aksâ-yı emel olmak üzere iki hakîkat, yâni iki maksad-ı âlî ve vazîfe vardır ki, bunların birisi dâima devletin tamâmî-i mülkîsini pîş-i nazar-ı ehemmiyetde tutarak buna muhâlif olacak her türlü harekât ve teşebbüsât-ı muzırraya karşı durmak, ikincisi de memleketin her cihetçe hâiz olduğu esbâb-ı terakkî ve ümrân ve refâh-u saâdetten bihakkın istifâde ederek, bu suretle devletin bekaa ve kesb-i kuvvet ve servet eylemesini ve ahâlinin saâdet-i hâlini ve emniyet ve âsayiş üzere yaşamalarını te'mîn eylemektir. Meclis-i Meb'ûsân bu iki kaziye-i âlîyeyi mütekeffil olmalıdır. Mütekeffil ise açılıp meb'ûsân cem' edilir. Değilse hayâtı devlet için mühlik ve menâfi-i memleket için muzır olduğundan, bu hakaayık bitamâmiha itirâf ve tasdîk edilmelidir."

Pâdişah'ın bu gizli muhtırada ortaya koyduğu fikir ve mülâhazalar son derece şâyân-ı dikkat hususları ihtivâ etmekte, onun siyasî nufûz-ı nazarına işâret etmektedir. Pâdişah "Meclis'in devlet ve memleket menfaatleri aleyhinde olarak, dost ve düşmanları bile güldüren münâsebetsiz bir yol tuttuğunu, milletin vekilleri ve memleketin koruyucuları olması lâzım gelen meb'ûsların paraya düşkünlük göstererek bir takım nufûzluların dalkavukları hâline düştüklerini; hıristiyan meb'ûsların ise kavmiyet ve istiklâl sevdâsına kapıldıklarını, vekiller üzerinde bile hüküm ve nufûz kurmaya başladıklarını, Meclis'in devletin yükselmesini temin edeceği yerde, çok çeşitli mazarratlar doğurduğunu söylemektedir. Bu çeşit bir meclisin devamı hâlinde nifak tohumlarının memleketin her tarafına yayılıp, ihtilâllere sebep olacağını, Ermenistan tasavvurlarının husûle geleceğini, Girit adasının gideceğini, Osmanlı arâzisinin parça parça edilip, devletin yabancı hükûmetlerin hükmü altında küçük bir idâreden ibâret kalacağını kat'î olarak öne sürmektedir.

Çok uzak görüşlü bir siyasî olan Pâdişah'ın şu kanaati, maalesef aynen husûle gelmiş ve koskoca devlet, düşüncesi kıt, aşağılık bir ekibin elinde, küçücük bir Balkan hükûmeti menzelesine düşmüştür.

Pâdişah, Kaanûn-ı Esâsî'nin, bir takım kimselerce kasden veya câhilcesine ilerlemenin ve saâdetin esâsı addedilmesini de tenkîd etmekte ve bunu tehlikeli bir silâh olarak vasıflandırmaktadır. Hakîkî vatanperverler için iki büyük gâye olduğunu söyleyen Pâdişah, bunlardan birinin 'Devletin mülkî tamâmiyetinin en başta nazarda tutulması ve buna aykırı her teşebbüsün önlenmesi', diğerinin 'Devletin kuvvetlenmesi ve milletin refahının artırılması' bulunduğunu söylemektedir. Meclis-i Meb'ûsân'ın toplanmasını da bu müessesenin şu iki yüksek prensibe riâyetine bağlamaktadır.

Tıpkı ecdâdı gibi, her şeyden evvel devletin ve milletin selâmetini düşünen Pâdişah'ın şu fikirlerine hak vermemenin imkânı yoktur ve Meclis'in kapanmasını, onun istibdât hırsıyle îzâhın hiç bir ciddî tarafı da bulunmamaktadır. Sultan Hamîd de, daha evvelki cedd-i izâmı gibi, milletinin arzularına riâyet etmeyi en büyük vecîbe addeden bir zihniyete sâhiptir. Meşrûtî idâreye tarafdar olduğunu defalarca ve dâima tekrarlamıştır. Onun hassasiyeti, yukarıda tekrarladığı iki noktada toplanmıştır: Devletin bekaa ve kuvvetlenmesi ile milletin refahı. Bunları temin etmek Meclis-i Meb'ûsân'la ve Kaanûn-ı Esâsî ile mi olur? O halde, evet. Kaanûn-ı Esâsî ve Meclis, bu iki büyük gâye ile zıt mıdır? O halde, hayır. Meclisin bir seneye yakın ictimâ'ı, bu iki büyük ve tabiî gâye ile tezat teşkîl ettiğinden, muvakkaten kapatılması cihetine gidilmiş ve bu, çok uzun bir müddet devam etmiştir.

Hukûkî noktadan, uzun süre devam eden bu kapatma kararının Kaanûn-ı Esâsî ahkâmına zıt olduğu ileri sürülmüştür. Bu, esas kaanunun metni bakımından doğrudur. Fakat "ferman" tarzında bulunan bir "Kaanûn-ı Esâsî" ilânını Pâdişah'ın iradesiyle mümkün gören bir zihniyetin, Meclis-i Meb'ûsân'ın tâtîlini de onun selâhiyet ve hukuku cümlesinden addetmeleri icâb eder. Esâsen ferman tarzında çıkarılmış olan Kaanûn-ı Esâsî de ilgâ edilmemiş; ancak bâzı maddeleri bu tâtîl sebebiyle çalışamaz hâle girmiştir. Bununla berâber Sultan Hamîd, burada sayılan selâhiyetlerinin dışına çıkmamaya çalışmış; âyân âzalığına, yer boşaldıkça tâyinler yapmış; devlet sâlnâmelerinin başına Kaanûn-ı Esâsî'yi dâima dercettirmiştir. Hey'et-i Vekile tâyin ve azillerinde, sadrâzam nasblarında, burada mevcut maddeleri tatbîk etmiştir. Esâsen teşrîî selâhiyeti bulunmayan, yalnız büdçe tedkîk ve tasdîkine memur bir müşâvere uzvu mâhiyetinde olan bu meclisin yerini, nasbedilmiş âzalardan mürekkep âyân almış görünmektedir. Yâni hükûmetin meşrûtî şekline zâhiren ve devletin bekaa ve selâmeti elverdiği nisbette riâyet gösterilmiştir. Dış ve iç sebepler dolayısiyle daha ileri gidilmemiş ve esâsen bu, her türlü sertlikten tab'an nefret eden, pek zekî ve ruhnüvâz bir siyasî ve idâreci olan Hâkan'ın rakîk usûllerine muvâfık bulunmamıştır.

Meclis'in kapatılmasının Alman Başvekili Bismârck tarafından da isâbetli görüldüğü; İmparator'a imtiyaz nişânı götüren Müşir Ali Nizâmî Paşa'ya ifâde edilmiştir. İbnülemîn, Paşa'nın Sultan'a takdîm ettiği arîzada "Prens Bismarck parlamentodan gördüğü ezâ ve cefâdan şikâyetle 'Siz iyi ettiniz, parlamentoyu bertaraf eylediniz, çünki bir devlet, millet-i vâhideden mürekkep olmadıkça onun parlamentosunun fâidesinden ziyâde mazarratı olur.' dediğini" nakletmekte, Pâdişah'ın mülâhazalarıyle Alman Şansölyesi'nin fikrî temâyülünün aynı olduğunu söylemektedir.

**Bir İngiliz Filosunun İstanbul Önüne Gelişi;
Ayastefanos Sulh Şartlarının
Osmanlı Murahhasları Tarafından
Ağlanarak İmzâlanışı ve Bunun Fecî Hükümleri;
Bundan Endîşelenen Avrupa'nın
İngiltere Arkasından Siyasî Müdâhaleye Karar Vermesi;
Bütün Avrupa'yı Karşısında Gören Çar'ın
İngiltere ile Ta'dîl Husûsunda Gizli Müzâkeresi;
Yine Gizli Vuku Bulan
ve Londra Hükûmetinin Menfaatçiliğine Dayanan
İngiltere-Osmanlı İttifakı**

Harbden gâlip çıkan Ruslar, Avrupa müdâhalesine fırsat vermeden, mağlûblarıyla kozlarını paylaşmak istiyorlar ve bu hususta acele ediyorlardı. Bir İngiliz filosunun Adalar önüne gelişi üzerine, tehditlerini artırıyorlar; İstanbul'a bir fırka asker sevkine mecbur olacaklarını ihbâr ediyorlardı.

İbnülemîn'in neşrettiği ve Sultan Hamîd'e âit olan bir muhtırada "Bu donanmanın, kendi emri olmadan vükelâ mârifetiyle icrâ edildiği, bilâhare emri kimin verdiğini sorması üzerine her birinin, diğerinin üzerine atarak mes'ûliyetten kurtulmak yoluna gittikleri" beyân edilmekte ve "Şu hâl, o vakitki vükelânın İngilizler'e ne derece meclûb idüğünü gösterir." demektedir.

Ruslar'ın İstanbul'a asker sokma talepleri Pâdişah tarafından reddedilmekte ve *Mir'at-ı Hakîkat* müellifi ile Başvekil'e şu haber gönderilmekteydi:

> *"Rusya askerinin İstanbul'a duhûlüne cevaz gösteremem; ümerâ-yı askeriyemiz izhâr-ı cebânet ediyorlar; ben nefsime her fedâkârlıktan çekinmem; Sancağ-ı şerîfi çıkarıp Rus ordusu üzerine gitmeğe hazırım."*

Bu güzel sözler Başvekil'e söylendiği zaman eşhâs-ı garîbeden "dürüst ve dürüşt", fakat "ferman dinlemez" ve serâzât bir zât olan Paşa "Biz işimize bakalım, o sözler cilvedir, merâm bizi tecribedir." demiş ve mâamafih "Bunu huzzâra bildirmiştir."

Ruslar'la Ayastefanos'ta yapılan sulh müzâkerelerinde, donanma-yı hümâyûndan 6 geminin kendilerine teslîmini istemişler; Pâdişah ise Başvekil'e yazdığı bir husûsî hatta, bunu kat'iyetle reddedeceğini bildirmişti. İbnülemîn'in neşrettiği bu hatta;

"Başvekil Paşaya ve Safvet Paşa'ya ve sâir vükelâya kasemle beyân ederim ki, donanma-yı hümâyûnumun elden çıkarılmasına kat'i-yen re'yim ve rızâm yoktur. Her türlü fedâkârlığı eder, fakat donanma maddesini esâsen reddederim ve esbâb-ı mûcibesini dahi beyâna muktedirim. İcâb-ı hâlinde donanmayı gaybetmemek için canımı fedâya hazırım. (15 Şubat 1293)"

denmektedir.

Yine aynı kaynağa göre bu hat, bizzat Vefik Paşa tarafından Ayastefanos'a gidilerek Grandük'e gösterilmiş ve teslîmden ferâgat kabul edilerek, hat bir hâtıra olarak alıkonulmuştur. Sultan bu hareketi doğru bulmamış; tamâmen şahsî ve husûsî olan hattın geri alınmasını istemiş; bunun üzerine Vefik Paşa Grandük'e gitmiş ve bir "letâifü'l-hiyel i'mâl" edip hattı almıştır.

Yine İbnülemîn tarafından neşredilen ve Pâdişah'ın Lebîb Efendi'ye zaptettirdiği bir yazıda "Ruslar'ın Karadeniz istihkâmlarının askerlerince işgâlini, İngiliz donanmasının Akdeniz'e iâdesini, İstanbul'u muhâfaza için yaptırılmakta bulunan istihkâmların durdurulmasını istedikleri, aksi halde mütârekeyi keen-lemyekûn addedeceklerini bildirdikleri" nakledilmekte, bu taleplerin de "kat'iyyen reddedildiği" ifâde edilmektedir.

Şuradan anlaşılmaktadır ki, gâlip olan Ruslar "Veyl mağlûblara!" düstûruyla hareket etmişlerdir. Nitekim Engelhardt, "Ayastefanos müzâkerelerinin ancak on gün sürdüğü, Rus programının, en ufak teferruatına kadar çok önce hazırlanmış olduğundan, Osmanlı heyetine, uzun uzadıya tedkîk müsaadesi bile verilmediğini, İgnatiev'in Çar'ın doğum gününden sonra geçecek her gün tazmînata 50 bin altın zammedeceğini" bildirdiğini yazmaktadır. Aynı müellif "İgnatiev'in mahâreti olan bu anlaşma ile Gorçakof'un 'Ya otonomi, ya anatomi' düstûrunun tatbîk edildiğini, Rusya'nın serbest kalmış bir teşrîhçi gibi, korkusundan titreyen Türkiye'yi kesip biçtiğini, sağlam kalan âzâsını bile serbestçe kullanamaz hâle getirdiğini; Osmanlı Avrupasının birbirinden ayrı üç parçaya ayrıldığını, Rumeli'de 195 bin, Anadolu'da 35 bin kilometrekare arâzi kaybettiğini, Rusya'nın silâhsız kalmış düşmanını büsbütün öldürmek için îdam hükmünden farksız bulunduğunu" kaydetmektedir.

Gerçekten de sâir Avrupa devletleri tarafından kabul edilmediği için bilâhare "Mukaddimât-ı Sulhiye" denilen Ayastefanos Anlaşması çok ağır hükümleri muhtevî bulunmuş ve Osmanlı murahhasları tarafından ağlanarak imzâlanmıştır (3 Mart 1878/28 Safer 1295). Osmanlı murahhasları Hâriciye Nâzırı Safvet Paşa ile Berlin sefîr-i kebîri Sâdullah Bey (paşa); Rus murahhasları da İgnatiev ile Nelidof'tur. 29 madde ile bir de fıkradan ibâret olan Ayastefanos Muâhedesi, Karadağ'ın istiklâlini ilân ediyor; bu memleketi dört

misli büyüttüğü gibi, Adriyatik'te iki limana da sâhip kılınıyordu. Sırbistan ve Romanya'nın bundan böyle istiklâlleri tasrîh ediliyor ve hudutları genişletiliyordu. En vahîm taraf Bulgaristan'ın muhtar bir emâret hâline sokulmasıydı. Bu emâretin şarkta Karadeniz, cenupta Adalar Denizi ve garbda Drina nehrine kadar 163 bin kilometrekare genişliğinde olması kabul olunuyordu. Böylece Türkiye'ye kalan 168 bin kilometrekarelik arâzî üç ayrı parçaya ayrılıyor, bunlar arasında kara irtibâtı kalkıyor, ancak deniz bağlantısı mümkün olabiliyordu. Diğer taraftan Bosna-Hersek ile Arnavutluk ve Tesalya, Sırbistan ve Karadağ arasındaki pek dar bir koridor ile birbirine bağlanıyordu. 4 milyon nüfûsu bulan Bulgaristan'ın, halk tarafından seçilen, fakat devletlerce kabul edilen, Bâbıâli'ye bağlı bir prens tarafından idâresi şart kılınıyordu. Yalnız bu emâretin, iki sene müddetle, bir Rus komiseri tarafından idâresi ve 50 bin Rus askerinin işgâlinde kalması kabul olunuyordu. Tuna'da seyr-i sefâîn serbest olmakla berâber; bütün Tuna istihkâmlarının yıkılması kararlaştırılıyordu. Bosna-Hersek'teki ıslahatın Rusya ve Avusturya'nın kontrolü ile icrâsı bildiriliyordu. Girit'te eskiden olduğu gibi, 1868 Nizâmnâme-i Esâsîsinin tatbîki derpiş ediliyor; diğer Rum vilâyetlerinde yapılacak ıslahatın buna benzer şekilde ve Rusya ile müşâvere edilerek düzenlenmesi karara bağlanıyordu. Ermeniler'le meskûn vilâyetlerde Çar'ın himâyesi altında idârî nizâmlar yapılması kabul olunuyordu. Pâdişah'ın bir umûmî af ilân etmesi ve Katar arâzîsinin İran'a terki hakkında Çar tarafından izhâr edilen arzuyu nazara alacağı öngörülüyordu. Pâdişah Çar'a 1.400.000.000 ruble ve zarara uğrayan Rus tebeasına 10 milyon ruble tazminat vermeyi kabul ediyor; bundan 1,1 milyarı Kars ve mülhakatı ile Dobruca'nın bir kısmı ve Tolçi sancağı karşılığı lütfen tenzîl ediliyordu. Türkiye'deki Rus tebeasının menfaatleri ve Aynaroz keşişlerinin hukuku, Çar tarafından teminat altına alınıyordu. Boğazlar'ın ticârî serbestîsi tanınıyordu. Bundan sonra işgâl edilen arâzînin tahliyesi, esîrlerin iâdesi, tasdîknâmelerin değiştirilmesine dâir maddeler geliyordu.

Buradan da anlaşıldığı üzere, Türkiye tamâmen Rusya'nın avucuna giriyor; Balkanlar âdeta tamâmen bir Rus nüfûz bölgesi hâline geliyordu. Romanya, Rusya ile müşterek olmanın ilk acısını çekiyor; Besarabya'yı ve Tuna mansabını Rusya'ya terkediyor; buna mukaabil, kendisine fakir bir arâzi olan ve Tatarlar'la meskûn bulunan Dobruca veriliyordu. Romenler böylece, Ruslar'a yardım etmiş olmalarına rağmen, istiklâl sevdâsının ilk ceremesini çekiyorlar ve zararlı çıkıyorlardı.

Avrupa ise hiç bir şey kazanmıyor; Rusya'nın gittikçe büyüyerek, kendisini dahi tehdit yoluna girdiğini görüyor; muvâzenenin ihlâlinden dolayı bilâhare duyacağı, bugünkü berbad netîcenin ilk ciddî ve acı adımıyla karşılaşıyordu. Türkiye'nin îdam fermanı addedilecek kadar fecî hükümleri hâiz

olan bu muâhede, Avrupa'da heyecanla karşılanıyor; İngiltere sert bir vaziyet alıyor ve Berlin'de toplanacak kongreye ancak Ayastefanos Muâhedesi hükümlerinin serbestçe konuşulması hâlinde katılabileceğini bildiriyor; Çar ise, Avusturya'ya tâvizler vererek onu susturacağına inanıp, bu teklîfi reddediyordu. Bu devletle yapılan müzâkereler Rusya'yı ürkütüyordu. İngiltere, Fransa'da kendi siyâsetine taraftar bir kabînenin işbaşına geçmesi ve Viyana'daki havanın da buna muvâfık olması üzerine, sert hareketten çekinmiyordu. Malta'daki donanmayı, Marmara'da bulunan filoyu takviyeye gönderiyor; Hindistan'daki askerin Türkiye'ye nakli için emirler çıkarıyordu. 1 Nisan 1878'de, Hâriciye Nâzırı Lord Salisbury vâsıtasıyle, Rusya'ya pek sert bir nota veriyor ve Ayastefanos Muâhedesi'nin Karadeniz'i ve Boğazlar'ı mutlak bir Rus nufûzu altına soktuğunu, Türkiye'ye ehemmiyetsiz ve çürük bir istiklâl bıraktığını, bunun Birleşik Krallığın meşrû menfaatlerini ihlâl ettiğini bildiriyordu.

Rusya ise, gâlib gelmesine rağmen, mâlî müzâyakaya düşmüş bulunuyor; harbden pek fazla sarsılmış olarak çıktığından, iki büyük devlete karşı bir şey yapamıyacağını anlıyordu. Rus Başvekili Almanya'ya başvuruyor ve müzâheret talep ediyordu. Bismarck, Nisan başlarında verdiği cevapta, Rus siyâsetine müzâheret etmeğe devletinin niyeti bulunmadığını ifhâm ediyor; böylece çok ileri atılmış olan Çar'ı hayâl kırıklığına uğratıyor ve politik prestijini sarsıyordu.

Rusya bu vaziyet karşısında siyâseten geriliyor ve 7 Nisan'da Gorçakof'un verdiği mukabil nota ile, ne gibi tâdilât istendiğini soruyordu. Nihâyet Rusya'nın Londra sefîri Schuwabov, Salisbury ile müzâkerelere girişip, gizli bir memorandum imzalıyordu. Buna göre İngiltere Kongre'ye katılmaya râzı oluyor; fakat Bulgaristan'ın üçte bire indirilmesi ve Balkan'ın kuzeyine inhisar ettirilmesini, Adalar Denizi'nden uzaklaştırılmasını, bunun güneyinde 5 sene için hıristiyan bir vâlinin idâresinde ayrı bir vilâyet teşekkülünü, tazmînatın arâzi ilhakına sayılmasını, İngiliz alacaklarına halel verilmemesini, Bâyezid ve Eleşgirt'ten vazgeçilmesini Rusya'ya kabul ettiriyor; Besarabya'nın Çar'a terkini bir harb sebebi saymıyacağını beyân ediyordu.

Biraz sonra Salisbury ayrı bir nota ile taleplerini biraz daha artırıyordu. Böylece Ayastefanos Muâhedesi'nin hükümleri pek ziyâde kırpılıyor; Rusya buna katlanmak mecburiyetinde kalıyor ve teferruatın görüşülmesi ise Berlin'de toplanacak Kongre'ye bırakılıyordu. İngiltere'nin Batum, Kars ve mülhakatı ile Besarabya ve Tuna mansabının Rusya'ya terkinde tâvizkâr ve çok uyuşkan bir yol tutmasının sebepleri daha sonraları anlaşılacaktı. Cevdet'in tâbiriyle "Dîni imânı para ve menfaat olan İngiltere", Türkiye terekesinden iyi bir hisse koparmak istiyor; tıpkı Rusya ile yaptığı gibi, Bâbıâli'yle de giz-

li pazarlıklara girişiyordu. Esas hedefi Mısır olan İngiltere, buraya oturmasına, bilhassa Fransa tarafından müsâade edilmiyeceğini biliyor, bunun dünya siyâsetinde yeni karışıklıklar doğuracağına kaani bulunuyor, şu sebeple Anadolu'nun korunmasına karşılık, sızıltısızca ve Osmanlı hükûmetinin rızâsıyle Kıbrıs'a konmak istiyordu. Sultan Abdülhamîd bu teklîfin mânâsızlığını görüyor; İngiltere'nin menfaatleri sebebiyle Türkiye'ye müzâhir olabileceği nisbette iş yapabileceğini, ayrıca tâviz vermenin açgözlülüğünü tatmînden başka işe yaramayacağını biliyor; onu işe fazla karıştırmanın muhâtaralarını derk ediyordu. Fakat bunu acz içinde kıvranan vüzerâsına anlatamıyodu.

Mısır ve Suriye'de gözü olan Fransa ise bunların toplanacak kongrede bahis mevzuu edilmemelerini şart koşuyor; yalnız son harbin doğurduğu problemlerin konuşulmasını istiyordu.

Bu karışık ve ihtilâflı hâricî vasattan, Bâbıâli'nin istifâdesi mümkün iken, dâhilî gâileler sebebiyle bundan da istifâde edilemiyordu. İşte böylece, Türkiye'nin âtîsini tâyin edecek Berlin Kongresi'ne doğru hızla gidiliyordu.

Başvekil Ahmed Vefik Paşa'nın Azli ve Şahsiyeti

"Başvekillik" unvânıyle, 2,5 aydır sadârette bulunan Ahmed Vefik Paşa, çok karışık bir içtimâî ve siyasî vasat içinde iş görmeğe çalışmış; kaba hareketleri ile çok kimseleri kırmıştır. Araları pek de iyi olmayan Cevdet, onun "Tahammül gelmez etvâr ve mişvarından" bahsetmekte, Abdurrahman Şeref "İstikaamet-i haşebiyesiyle mâruf dürüst ve dürüşt, tab'an müstebid, ferman dinlemezlik tavrından tamâmen vazgeçmez bir zât" olduğundan söz etmektedir. Aynı müellife göre "Re's-i kâra getirilmesinden maksad galeyâna gelen efkâr-ı umûmiyeyi okşamak, söylenmeğe başlayan meb'ûsânın ağzına bir parmak bal çalmak, takarrüb eden musâlehada düvel-i mütehabbeye hoş görünmek ve Meclis-i Meb'ûsân'ın kapanmasını temin etmektir."

Ahmed Vefik Paşa ise bir kısım vüzerâ ile de takışmış ve onların da düşmanlığını celbetmiştir. Bu sebeple aleyhinde dedikodu fazlalaşmış; Pâdişah'a Rumeli muhâcirlerini kullanarak hal' dâvâsında bulunacağı hakkında jurnaller verilmiş; esâsen tavırları da başlıbaşına bir kîl-ü kaal mevzuu olmuş; bu sebeplerle azledilmiştir (18 Nisan 1878/15 Rebîülâhir 1295). Abdurrahman Şeref "Pâdişah iyi bir tarîk buldu; Meclis-i Meb'ûsân'ı Ahmed Vefik Paşa'ya dağıttırdı ve müteâkiben de onu azletti." demekte ve onun ayrılışmı, başvekilliğinden beklenen gâyenin elde edilmiş olmasına bağlamaktadır.

İbnülemîn onun "Rûmiyü'l-asıl Bulgar-zâde, mühtedî Yahyâ Nâci Efendi'nin torunu ve Paris maslahatgüzârı Ruhiddîn Efendi'nin oğlu olduğunu, *Şânîzâde Târihi*'nde de böyle kayıtlı bulunduğunu, kızının kızı Fahrünnisâ

Hanım'la Ahmed Refik'in aksi mütâlaada bulunmalarının haksızlığını, Paşa'nın dahi 'Bize Bulgar-zâde derler' yolundaki sözlerini ehibbâsından dinlediğini" yazmakta ve "Rûmiyü'l-asıl olan bu zât Türkiyü'l-asıldan ziyâde Türklük gayretini gütmüş ve Türklüğe hizmet etmiştir." demektedir.

Paşa, sadâretten ayrılışından sonra, tebdîlihava maksadıyle Bursa'ya gönderilmiş; bilâhare de vâli tâyin edilmiştir. Gâyet nekre ve müstehzî bir tabîata sâhip bulunduğundan, acâib icraata girişmiş; bunlardan şikâyet edenlere de "Ayastefanos Muâhedesi'yle Bursa da bizim hissemize düştü, istediğimi yaparım." diye, kendine göre esbâb-ı mûcibe düzmeğe başlamıştır. Bilâhare sadrâzam olan Saîd Paşa'nın gönderdiği bir teblîğe karşı; dâhiliye nezâretine "Saîd imzâlı bir telgrafnâme aldım; bu adam kimdir?" diye istihkaarî bir suâl sormuş; Mâliye Nezâreti'nden para talebine de "Para denen bok, bu vilâyette yok." diye muhtasar, fakat ağreb-i garâibden bir cevap vermiştir. Bu pek garip icraatları devam etmiş; nihâyet Meclis-i Vükelâ'ca bir mazbata tanzîm edilmiş ve bunda "Merkezden tâyin edilen memurları kabul etmediği gibi, zâbıta mârifetiyle iâde eylediği, kaymakamları doğrudan doğruya azlettiği, tesis ettiği tiyatro biletlerini, memurlara ve ahâliye zorla sattığı, Vilâyet Adliye Müfettişini alenen tahkîr ettiği" gibi pek acâib tasarrufları dile getirilerek, azli ile hakkında tahkîkat açılması istenmiştir.

Nitekim Cevdet, daha evvel de buraya müfettiş olarak gönderilen Vefik Efendi'nin "Hükm-i karakuşî ile vâki olan icrâat-ı hodserânesinden dolayı halkın şikâyetinin ayyûka çıktığı"nı yazmaktadır. Bu defaki vâliliğinde de bu böyle olmuş; garip icrâatı sebebiyle azledilmiş ve hakkında tahkîkat açılmıştır.

İbnülemîn'in naklettiği "münâfi-i kaanun ef'al", "Hiç bir hukûkî sebep yokken bâzı adamların hapsi yâhud tahliyesi, kendisine hürmet etmedi diye bir kısım zavallıların tevkîfi, köylülerin 10 ayı öldürmeye mecbur tutulması, bir arabacıya ısmarladığı arabanın değerinin ancak dörtte birini vermesi, kontratolara yapıştırılan pulları kendisi bastırarak sûiistimâle sebep olması, tesis ettiği tiyatronun biletlerini zecren dağıttırıp para toplaması, sıfatına yakışmıyacak şekilde piyes provalarında bizzat bulunması, yol açmak bahânesiyle bir çok fukarânın evlerini yıktırması, 19 piyesini Bursa matbaasında bastırıp, borcunu vermemesi" gibi, acâib halleridir. Paşa bilâhare sadârete tâyin edilmişse de, bu ancak 48 saat sürmüş ve azledilmiştir. Bunun da sebebini cuma selâmlığında Pâdişah'ın arabasında bulunan Nâmık Paşa'nın suâl-i şâhâne üzerine verdiği "Vefik Paşa gibi mahdûdü'l-akıl bir adamı o makaama getirerek âlemin başına musallat etmenin âkıbetini vahîm gördüğünü" söylemesi teşkîl etmiştir.

Bütün bunlara rağmen Paşa, âlim ve bilgili bir zâttır. *Fezleke-i Târîh-i Osmanî, Evşâl-i Şecere-i Türkî, Hikmet-i Târih, Lehce-i Osmanî* gibi eserle-

ri vardır. Ayrıca Moliére'in eserlerini Türkçe'ye tercüme etmiş; piyeslerdeki adamları tamâmen Türkleştirmiştir. Bu husus, Paşa'nın mizahtaki pek üstün kaabiliyetini göstermiştir. Bu sebeplerledir ki, İbnülemîn, Paşa'yı şu cümlelerle tasvîr etmektedir:

"Sûreti ve siyreti hakîkaten kimseye benzemezdi. Şahsı, şekli, kıyâfeti, libası, fesi, püskülü, takyesi, ayakkabısı, gözlüğü, hâli, kaali, tavrı, meşrebi, mesleki, garabeti, elhâsıl hey'et-i umûmiyesi itibâriyle benzeri olmayan bir âdemdi. Şedîdü'ş-şehîme, hadîdü'l-mizâc, müteazzım, önünü ardını düşünmezdi.. Âli Paşa'yı öteden beri sevmediğinden, 'Âlî Paşa hınzırı' diye, aleyhinde söylemediği söz kalmazdı... Kimseyi beğenmez, herkesle istihzâ eder, üstünde bir kimse bulunduğunu istemez, bulunanları çekemezdi. İcraatı müstebidâne ve hodserâne idi. Bu halleri sebebiyle mâlûmâ-tından devamlı istifade kaabil olmadı. Zira fıtratı, ale'd-devâm müfîd olmaya mustaîd değil idi."

Memduh Paşa *Esvât-ı Sudûr*'unda "Ulûm ve fünûn-ı garbiyeden kemâliyle behremend olmak sebebiyle ekseri ecânib kendisini perestiş edercesine hürmette bulunurlardı." demekte, Abdurrahman Şeref de "Pek çok kitap gözden geçirmiş ve okuduğu şeyler hâfızasından silinmemiş idi, fakat mahfûzâtı dimağında istif olamıyarak naklederken birbirine karıştırırdı." kanaatini serdetmektedir. Kemal ise Paşa'yı pek ziyâde tenkîd etmekte, "Bu allâme-i zamanın kâfi olan kıymetten bile dûn olduğunu, hayâlinin kuvvetli değil, galeyân hâlinde bulunduğunu, yokdan âlim icâdına kalkıştığını, bu adamcağızın Fuad Paşa'nın dediği gibi 'Evrak-ı perîşândan ibâret bir sandık.' olduğunu" söylemektedir. İbnülemîn, Vefik Paşa Bursa Vâlisi iken, açıkta kalan bir nâhiye müdürünün, onun huzûruna çıkıp şifâhî bir istid'a okuduğunu, Vâli'nin bunu dikkatle dinleyip tebeşir getirttiğini, "Arkanı çevir." diyerek, "Suâl olunmak üzere taraf-ı defterdârîye." diye yazıp defterdarlığa havâle ettiğini, Defterdar'ın bunu kemâl-i hayretle okuyup Ahmet Vefik Paşa'ya geldiğini, "Seyyar bir havâlenizi aldım; ne ferman buyrulur?" diye sorduğunu, onun da "Herif pul parasını bile tedârikten âciz kaldığını, anlatmak için bana şifâhen arzuhal verdi, ben de sana havâle ettim, açık bir yer bul, tâyin et." dediğini nakletmektedir.

İşte bu gibi sebeplerle Paşa'nın adı "deli"ye çıkmış, hattâ "Ben kendime deli dedirinceye kadar neler çektim." dediği dahi rivâyet olunmuştur. Torunu Fahrünnisâ Hanım, *Osmanlı Târih ve Müverrihleri*'nde kütüphânesinin 15 bin cild olduğunu yazmakta, *Musavver Dâiretü'l-Maârif* ise 3-4 bin cildi hâvi bulunduğunu kaydetmektedir. İbnülemîn, bir meraklının kendisinden bir gece sonra iâde edilmek üzere kitap istediğini, "Ben bu kütüphâneyi bir

gece için şundan bundan aldığım kitaplarla vücûda getirdim." deyip, talebini reddettiğini, âriyeten alınan kitapların iâde edilmediğini zarîfâne şekilde dile getirdiğini yazmaktadır.

Ahmed Vefik Paşa'dan boşalan sadâret mevkiine, Bayındır ulemâsından Abdullah Efendi'nin oğlu bulunan rüsûmat emîni Mehmed Sâdık Paşa tâyin edilmiştir.

"Çırağan Vak'ası" ve Ali Süâvî

Rus öncü kuvvetlerinin İstanbul yakınlarında bulunduğu, İngiliz donanmasının Marmara'da demir attığı, Türkiye meselesinin bir Avrupa problemi hâline gelip, türlü menfaatlere mevzû teşkîl ettiği, pâyitahttaki siyasî havanın pek karışık bir hâl aldığı zamanda "Çırağan Vak'ası" denilen bir hal' teşebbüsü vukû bulmuştur.

Vak'anın müteşebbisi olarak, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne mensup olan ve Avrupa'da *Muhbir* isimli gazeteyi çıkaran Ali Süâvî görünmüştür. *Mir'ât-ı Hakîkat*'a göre "Midhat Paşa, teceddüd-i ikbâlinde, nedîm-i bezm-i hâsı olan Ali Süâvî'yi, bir sefîh-i rûzigâr iken müsteşar-ı saltanat menzilesine çıkarmıştır... İngiltere'de tezevvüc eylediği bir zen-i şâhid-bazârın sermâye-i hüsnü bahâsıyle mâbeyn ricâlinden bâzı beylerin ve o tarîk ile mâbeyn müşiri İngiliz Saîd Paşa'nın teveccühât-ı hevâperestânelerini isticlâb etmiş ve ağreb-i garâib olarak mesâil-i muazzama-yı siyasiyede sarayca mürâcaat olunmak derecesinde mevki tutmuş"tur. "Lâkin herifin dimâğı dâima fesatta ve beyne'n-nâs taayyün murâdında olmağla meselâ Ramazan-ı şerîfte Ayasofya ve Bâyezîd câmilerinde kürsîye çıkıp sûret-i hakdan nice mukaddimât-ı ebleh-firîbâne serdiyle efkâr-ı avâmı uyandıracak sözler îrâd eder ve evrâk-ı havâdise 'el-Ma'rûz.' diyerek maksadına muvâfık makaaleler derceyler idi. Çünkü bu adam, vaktiyle her renge boyanmış, yâni kâh medresede talebe silkine, kâh mektep muallimliğine dâhil olup, bir zaman umûr-ı mülkiye hıdemât-ı tahrîriyesine dahi sokulmuş iken, her birinde müstehak-ı cezâ bir fiil ve amele ictirâ etmekle medhûl ve matrud olmuş ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti süfehâsına girip, bir aralık onların eşiddâsı Avrupa'ya firar ettiklerinde arkalarına düşmekle, Paris ve Londra'da devlet aleyhinde gazeteler çıkarmak gibi mefâside müdâvemet ve nihâyet İstanbul'a avdet edip merâm-ı aslîsi def'aten evc-i âlâ-yı merâtibe irtikaa ile zimâm-ı hall-ü akd-i devleti derdest olduğundan, İstanbul'un karışıklığından istifâde ile bir arbede çıkarmak için yol aramağa başlamış"tır.

Midhat'ın uzaklaştırılması üzerine bir ara, onun aleyhinde bulunmuş;

Mekteb-i Sultanî müdîriyetine bile getirilmiştir. Abdurrahman Şeref onu "Gâyetle çulpaz bir adam idi, kapamacılardan aldığı hazır bir kostüm ile zibidi kıyâfeti, bilenlerin gözü önündedir; mektebin idâre ve tedrîsâtını hercümerc etti... Hem güftârı, hem etvârı perîşân idi... Güyâ muallime sıfatıyle Avrupa'dan peşine taktığı bir güzel kadın ile mektepte beytûtet etmek saygısızlığında bulunduğundan lisâna gelmiş idi... Müdîrlikte bekaası min külli'l-vücûh câiz olmadığından azlolundu ve sürünmeğe başladı." diye anlatmaktadır.

İşte bu adam, rivâyetlere göre, İstanbul'u dolduran ve Rus orduları önünde, yerlerini yurtlarını bırakıp pâyitahtta sefîl kalabalıklar teşkîl eden muhâcirler arasında propaganda ve telkînlere başlamıştır. Nişli Sâlih ve Çerkez Nazi ismiyle, harbde bozgunculuk etmiş ve bu sebeple Edirne hapishanesine atılmış; fakat buranın işgâli sırasındaki karışıklıktan istifâde ile firar edip İstanbul'a gelmiş iki adamla teşrîk-i mesâî ederek, güyâ Rus ordularına mukaavemet için bir gizli cemiyet toplamağa başlamıştır. Nihâyet kandırdığı muhâcirlerle faaliyete geçmiş; Sultan Murad'ın etrafıyle muhâbereye girişmiş; oldukça geniş bir şebeke kurmuş ve taraftar toplamış. Hattâ o sırada yıkılan Çırağan Sarayı karşısındaki bahçe duvarının tâmiri işinde çalışanların arasına adamlarını yerleştirmiştir.

Geniş olduğu ve bâzı hükûmet ricâlince de desteklendiği muhakkak olan bu teşebbüsün ilk hamlesine girişmiş; Şemsipaşa'daki evinden çıkarak Kuzguncuk'a gelmiş; burada bir mavnaya doldurduğu adamlarla Çırağan Sarayı'na çıkmış; birkaç yüz kişiyi de Mecidiye Câmii önlerinde toplatmıştır, Saray bahçesine girenler, mevcut muhâfızları tesirsiz hâle getirmişler; "Pâdişahım çok yaşa." diye bağırarak, tezâhürâtta bulunmuşlardır. Bu arada Ali Süâvî, haremden çıkan Sultan Murad'ın koluna girmiş; güyâ "Aman pâdişahım gel bizi Moskof'tan halâs et." diyerek, merdivenlerden indirmeğe başlamıştır.

Bu esnâda bir karışıklık haberini alan, Beşiktaş Muhâfızı Yedi-sekiz Hasan Paşa, zaptiye neferleriyle koşup gelmiş; onları aşağıda emniyet tertîbi için bırakıp, hiç bir şey yapmadan merdiven kenarına sokulmuş; fesad-başının, Sultan Murad'ın yanındaki adam olduğunu hissederek, kapıcıların birinin elinden aldığı büyük kızılcık sopasını âniden başına indirmiştir. Bu sopa Ali Süâvî'nin işini bitirmiş; Sultan Marad bir odada muhâfaza altına alınmış; mukaavemette bulunan bir kısım muhâcir, yetişen asker tarafından bertaraf edilmiş; bâzısı kaçmış; buna muktedir olamayanlar ise yakalanmıştır.

Sultan Hamîd hâdiseyi haber alınca telâşa düşmüş; askerî üniformasını giyerek Yıldız ve etrafında tertîbât aldırmıştır. İşin bitirildiği haberi üzerine hemen tahkîkata girişilmesini emretmiş; bu maksat için bir istintak komisyo-

nu kurulmuş ve ifâdeler alınmaya başlamıştır (20 Mayıs 1878/18 Cumâdelûlâ 1295).

Yapılan tahkîkata rağmen, vak'anın hakîkî veçhesi ve mâhiyeti gizli kalmakta devam etmiştir. Vak'ada öldüğü rivâyet edilen 23 kişinin de hüviyetleri tesbit edilememiş; bir kısmının muhâcir kıyâfetine giren kimseler olduğu anlaşılmıştır. Bir nakle göre, Süâvî yere düştüğü zaman, cebinden bir cüzdan fırlamış; Hasan Paşa bunu almış; okuma bilmediği için çıkan sarı evraktan bir şey anlamamış; bir kaç gün sonra bunu Mahmud Paşa'ya vermiş; kâğıdı görünce rengi atan ve "Bu çok mühim şey, iyi ki bana verdin." diyen Paşa'da, bu vesîkalar kaybolmuştur. Süâvî'nin güzelliğiyle mâruf madamı yâhut metresi ise, evde mevcut evrakı imhâ etmiş; Sultan Murad'ın mensuplarından Nuri Bey'in yapılan istintakında işin oldukça geniş bulunduğu da anlaşılmıştır. İbnülemîn'in neşrettiği Kıbrıs meselesine dâir ve Sultan Hamîd'e âit bir muhtırada, "O günkü vükelânın İngilizler'e son derece meclûb olduğu" ifâde edilerek "Süâvî vak'asını tertîb edenler Sâdık Paşa, dâmâd Mahmud Paşa ve esâmîsinin söylenmesi münâsip olmayan sâir kesândan ibâret idi. İşbu vak'a günü, kalabalık derûnunda Sandison dahi görünmüştür. Johnston'un dahi zî-medhâl olduğu anlaşılmıştır." denilmektedir. Buradaki Sandison, İngiliz sefâret tercümanıdır; yukarıda bahsedilen Johnston ise Midhat'la teşrîk-i mesâî etmiş, pek saçma projeler ileri sürmekle meşhûr karanlık bir kimsedir ve her halde ajandır.

Şu ifâdelerden de anlaşılmaktadır ki, Sultan Hamîd'in kanaati, vak'ada İngiliz dahli bulunduğu merkezinde toplanmaktadır. Bunun da sâiki Disraeli'nin tâbiriyle "Ortadoğu'nun kilidi olan" Kıbrıs'ı kolayca ele geçirmek, hattâ bir pundunu bularak Mısır'a konmaktır ki, bunu Bâbıâli'den sızıltısızca elde etmek istemektedir. Diğer taraftan John Haslip "Mülteci kıyâfetine giren Rus ajanlarının yurtlarından kaçmış ve câmi odalarına sığınmış göçmenler arasında Sultan Hamîd aleyhinde tahrîkât yaptıklarını, onları rejim değişikliği için kışkırttıklarını" yazmakta, dolayısiyle vak'ada Moskof dahli bulunduğunu, ifâde etmektedir. Ruslar'ın İstanbul'da karışıklık husûle getirip, şehri ele geçirmek istemeleri de mümkündür.

Bir İngiliz tarafından öne sürülen bu mütâlaa doğru olsa bile, Sultan Hamîd'in yaptırdığı tahkîkattan doğan kanaatini sarsabilecek evsafta değildir ve bu propagandalarla tahrik edilen muhâcirlerin, başlarına geçirilen adam vâsıtasıyle İngiliz emellerine hizmet edebilecekleri de muhakkaktır.

Vak'anın mâhiyeti hakkındaki bu zıt görüşler, Ali Süâvî'nin şahsiyeti mevzûunda daha da zıt bir hâl almaktadır. Aleyhinde bulunanlara göre "sefîh-i rûzigâr", "şarlatan", "mecnûn-ı melâmet-zede", "öteden beri şer ve mef-

sedetle me'lûf, nice habâset ve ihâneti halkça dahi meşhûd", "câhil ve mağrur", "çulpa ve zıbidi" bir "Süâvî-i pür-mesâvî"dir. Arkadaşı olan ve araları açık bulunan Nâmık Kemal onu şöyle anlatmaktadır:

"Her kim ne derse desin, iki sene arkadaşlık ettim. Süâvî dünyada misli görülmedik bir şarlatan idi. Ben kolaylıkla bir şeye aldanmam. Öyle iken bana kendini, doğru olarak Arapça'dan başka bir lisanla bir sahife okuyamaz iken, yedi sekiz lisan bilir suretinde gösterdi. O kadar câhil, cehâletiyle berâber o kadar mağrur idi ki, Türkçe üç satır bir şey yazsa maskara-i âlem olurdu."

Kemal-zâde Ali Ekrem ise *Sahâif-i Hâtırât*'ında "Bugün Libre Penseur, yarın mütedeyyin, şimdi edîb, şimdi âlim, şu dakîkada siyasî, biraz sonra mütefennin geçinen ve kendi kadar garip ve acîb bir isim taşıyan ve her mânâsıyle serseri ünvânına masadak-ı asdak bir acube-i hilkat" olarak tavsîf etmektedir.

Mir'ât-ı Hakîkat sâhibi, onun teşebbüsteki maksadını "İclâsa muktedir olamazsa (Sultan Murad'ı) İngiliz gemilerine ilticâ ettirip, Londra'ya götürmek ve bir oyuncak hükmünde kullanıp, o yolda müstefid olmak" fikr-i mecnûnânesine raptetmektedir.

Onun bir gün evvel *Basîret* gazetesinde "Müşkilât-ı hâzıranın, kolay çâresini yarın kısaca şerh ve îzâh edeceğim." meâlinde bir varaka neşrederek, teşebbüsünü ilân bile ettiği ifâde edilmiştir.

Şahsiyeti aleyhindeki bu görüşlere mukaabil, bir ihtilâller ve inkılâplar ülkesi hâline gelen memleketimizde Süâvî, tutulan bir adam olmuş ve işte bu sebeple bir destan kahramanı olarak yüceltilmeğe bile başlanmıştır. Menşeini gâyet marîz ve malûl bir siyasî ve fikrî zihniyette bulan bu davranış, pek ileri gitmiş ve Süâvî hakkında bir hayli kitap neşredilmiştir. Bunlara göre "İslâmcılık, batıcılık ve Türkçülüğün birbirini tamamlayan üç görüş olduğunu ilk defa Süâvî ortaya atmış; medrese skolastiğine karşı laikliği savunmuş; Osmanlıcılığa karşı Türkçülüğü tutmuş; ibâdetin Türkçeleştirilmesini istemiş; açıkça cumhûriyeti tercîh etmiş; Lâtin harflerinin hiç bir sakıncası olmadığını söylemiş, Hilâfet'in dînî bir esası olmadığını iddia etmiş; tekkeciliğin, dervişliğin aleyhine yürümüş; anavatana çekilme savunmasında bulunmuştur." Güyâ Süâvî'yi yüceltmek için ortaya atılan, aslında onun pek şarlatan, oynak, ıttıratsız fikirlerine, daha doğrusu fikirsizliğine istinad eden bu görüşleri o gün için tasvîb etmek ve tatbîkini istemek, koskoca devletin intihar etmesini, Türk'ün mahvolmasını arzulamak demektir. Maalesef Türkiye şu Süâvî hakkındaki medihlerden de anlaşılacağı üzere, kökünden kopmuş

olduğundan desteklenen şaşkın ve şarlatan bir münevver klik yüzünden, bir oto-destruction yoluna, yâni kendi kendini imhâ vâdilerine sürüklenmiştir. Süâvî bu yolda kendinden evvel gelenlerin bir devâmı olduğu gibi, sonradan onu tâkip edenler, hattâ geçenler bile görülmüş ve koskoca devlet âdî bir Balkan hükûmeti derekesine düşürülmüştür. Bir devlet için intiharın ve ölümün bir kurtuluş olarak gösterilmesi ve tutulması da ancak bizde vâki olmuş hârikalardandı. Rus ordularının İstanbul önlerinde bulunduğu, memleketin târihinde misli görülmedik bir fâciayla karşılaştığı anda, yapılacak darbe teşebbüsünün, vicdanlarında en küçük vatan ve millet endîşesi taşıyanlarca dahi tasvip edilmesi imkân hârici iken, Süâvî'nin "devrimci" nâmıyle adlanan bir grup tarafından bu derece yüceltilmesi çok şâyân-ı dikkattir. Şu hudutsuz ve şaşkın medihler "devrimci" denilen zihniyetin, devletin ve milletin bekaasıyle tezat hâlinde bulunduğunu göstermektedir. Maalesef bu tezat ileriki senelerde şiddetini daha da arttırarak devam edip gidecektir.

İşte "anadan doğma ihtilâlci, sarıklı ihtilâlci, büyük devrimci" taltîfleriyle nâmı yüceltilen, hangi telde oynadığı belli olmayan mâcerâcının âkıbeti de bu olmuş; ümmî, fakat millî hasletlerine bağlı bir Beşiktaş muhâfızı tarafından cezâ-yı sezâsını bulmuştur.

Süâvî vak'ası, Sultan Azîz'in pek kolayca ve basit bir komplo ile tahttan indirilmesi sû-i misâlinden cesâret alınarak yapılmış bir baskın teşebbüsü olarak görünmekte, muhakkak ki, bâzı ricâlin desteğini de hâiz bulunmaktadır. Çünkü vak'a müteşebbisi ne kadar ayarsız ve mâceracı olursa olsun, geniş kısmı esas maksattan habersiz bir kaç yüz muhâcirle bir hal'i tahakkuk ettirmenin imkânsız olacağını, askerî birlikleri hareketsiz ve tasvibkâr kılmadan muvaffakıyete erişilemiyeceğini idrâk edebilecek derecede akıllı ve her halde çıldırmamış bir adamdır. Pâdişah'ın yaptırdığı derin tahkîkat, Londra menşe'li komplonun mâhiyetini ortaya koymuş; fakat o günün büyük karışıklığı ve siyasî havası sebebiyle îzâhından ictinâb edilmiştir.

Şu vaziyete göre, Süâvî'yi, bir maşa olarak görmek ve vatanperver addetmemek lâzımdır. Hakîkatte ve millî noktadan tamâmen doğru olan bu fikir, daha evvelki ve daha sonraki sû-i misâller sebebiyle, maalesef tatbîkatta geçer akçe olmaktan çıkmıştır. Cevdet'in tâbiriyle "Her biri bir sefârete dayanmış vezîrler" büyük adam sayılırken ve yükselmenin yolu kuvvetli devletlerin elçiliklerinden geçerken, Süâvî'nin mesâvîsini pek büyütmemek lâzımdır. Fakat onun vatanperver, kahraman, örnek bir şahsiyet olarak gösterilmesini ise, devlet ve milletin devamı ve bekaası için pek tehlikeli bir davranış olarak vasıflandırmak îcap etmektedir. Maalesef 19. milâdî asırdan beri milletimize rehber olarak takdîm edilenler, büyütülenler ve yüceltilenler, hemen hemen "Süâvî-i pür-mesâvî" gibi adamlardır. Türkiye fenâ rehberlerin

tasallutu altına girmiş bir memleket hâlindedir. Rehberleri fenâ olan bir milletin âkıbeti ise dâima pek karanlık olmuştur. "Kılavuzu karga olan"ın istikbâlinin ne olacağını bir Türk darb-ı meseli açıkça göstermektedir. Târihimiz, her biri insanlığa şeref verecek derecede yüksek, nisyâna bürünmüş kavimleri bile diriltebilecek kadar yüce ve sihirkâr şahsiyetlerle doludur. Onlara ve onların maddî ve mânevî, her sahadaki ulvî vecdlerine dönmek, millî rehberler olarak onları tanımak lâzımdır; yoksa Süâvî gibilerini değil!

Mehmed Sâdık ve Mütercim Rüşdî Paşalar'ın Sadâretleri

Çırağan Vak'ası'ndan bir hafta sonra, henüz 40 günden beri sadrâzam olan Mehmed Sâdık Paşa azledilmiştir (28 Mayıs 1878/26 Cumâdelûlâ 1295). Bayındır ulemâsından müftî Abdullah Efendi'nin oğlu olan Sâdık Paşa, dînî ilimleri pederinden tahsîl etmiştir. Şirvânî-zâde tarafından himâye edilmiş; bu sebeple çabuk yükselmiş ve Mâliye Nezâreti'ne getirilmiştir. Bu suretle hal' kliğiyle de ahbablığı ilerleten ve onların hizbine dâhil olan Paşa, akdettiği istikrazlar yüzünden, sûiistimal töhmetlerine mâruz kalmıştır. "Umûr-ı mâliyede mütehassıs addedilen" Paşa'nın, finans ilmindeki mahâreti Kemalpaşa-zâde Saîd Bey tarafından "Frenk bankalarından bir takım mâlî tâbirât öğrenip, finansiyer geçinmekten" ibâret olarak görülmüştür. Akdettiği istikrazlardan ise küllî komisyon aldığı, muhtelif rivâyetlerle tevâtür derecesine varmıştır. Ali Fuad Bey *13'üncü Asırda Osmanlı Ricâli* nâmındaki makaalelerinde "Mâliye Nâzırı iken Forrino isminde Rusyalı bir banker ile akd-i şirket edip, hazîneyi bir kaç yüz bin lira mutazzarrır ettiğini, fakat kendisinin temevvül eylediğini" yazmıştır. İstikraz sebebiyle bir kaç kere Paris'e gitmiş ve bu arada Rotschild ve Baron Hirsch'le müzâkerelere girişmiş; bir banka teşkîli için de görüşmeler yapmıştır. Yapılan istikrazlarda fâizlerin yüksek olduğu ve irtikâbda bulunduğu hakkında şikâyetler vukû bulmuştur.

İbnülemîn, Yıldız Evrakı arasında bulduğu "Rüşdî Paşa'nın ilânâtı" unvanlı, târihsiz ve imzâsız bir varakayı neşretmiştir. Bunda Sâdık Paşa "Sirkat ve hıyâneti nazar-ı umûmîde sâbit olan", "mason ve mürtekib herif" olarak tavsif edilmekte ve "infisâlinin cümlenin bâis-i kemâl-i şükrâniyetini mûcib" olduğu belirtilmektedir. *Mir'ât-ı Hakîkat* sâhibi onun "Başvekâlete geldikte Yunanlılar'ın tevsî-i mülk garazıyle hudûd-ı Osmanıye'ye tasallutlarını bir sûret-i muslihânede def'etmek zehâbına mebnî İngiltere elçisine tavassut yolunda vaadler ettiğini, o esnâda Bulgarlar'ı himâye eden Ruslar'a karşı İngilizler'in Rumları sahâbetle bir rekaabet-i siyâsiye eseri göstermeye mütemâyil bulunduklarını, Bâbıâli'nin mevâidiyle Yunanlılar'ı iskat ve irzâ

ettiklerini" söylemekte ve "Sâdık Paşa'nın başvekâlette yaptığı muzır işlerden biri, belki birincisi bu madde olduğu hâlde kendisi 'Yunanlılar'ı harekât-ı tecâvüzkârâneden men'e muvaffak oldum.' deyü tafra-furuş-ı azamet olup, fakat bunun müncer olacağı netîceyi -ki, Yunanlılar'ın bi-gayr-ı hakkın hudûd-ı Osmaniye'den tevsî-i memâlik etmeleri maddesidir- onun vukuu muhakkak olmasından hiç müteessir olmamış idi." demektedir. Sâdık Paşa'nın İngiliz telkîniyle bol keseden yaptığı bu vaad, bilâhare netîce vermiştir. Ayrıca İbnülemîn bu mevzûa dâir, Sultan Hamîd'in, târihini bizzat yazdığı bir muhtırayı neşretmiştir. Pâdişah burada "Sâdık Paşa'nın başvekâleti zamanında, Mösyö Zarîfî'nin huzûra çıktığı, Yunan devleti ve Rusya aleyhinde akd-i ittifak için bir mu'teber adamın geldiği haberini verdiği, zât-ı şâhânenin sıfat ve hâli meçhûl biriyle politika üzerinde konuşmasının muvâfık-ı maslahat bulunmadığını söylediği, Yunan devleti gibi küçük bir hükûmetle ittifakın faydasızlığını bildirdiği, bunu sadrâzama da ifâde ettiği" anlatılmakta, "Âhiren Safvet Paşa, sadârette bulunduğu esnâda Kıbrıs cezîresi ve Avusturya meselesi ile sâir mevadd-ı politikıyyeye dâir taraf-ı pâdişahîden bâzı bahisler îrad ile ahvâl-i hâzıra üzerine ibraz-ı teessüf buyrulduğu sırada.. mukaddemce Yunanistan'a âit bâzı mevâidi hâvi Sâdık Paşa tarafından bir pusula verilip, bunun Sandison'un yedinde mahfûz olduğunu Safvet Paşa ifâde eylemesi üzerine, böyle vaadi mutazammın bir pusula verilmiş olduğuna ma'lûmât-ı mülûkâneleri şâmil olmadığı beyân-ı âlîsiyle.. mev'ûd olan şeyin künh-ü hakîkatine kesb-i ıttılâ için arz ve ibrâzı irâde ve te'kîd buyrulduğu halde, işbu pusula arz ve ibraz olunamayıp taallülât ile vakit geçirilmiş"tir, denmektedir.

Buradan anlaşıldığına göre, Sâdık Paşa başvekilliğinde, Yunanistan'a arâzî verileceğine dâir bir pusulayı, Pâdişah'ın haber ve malûmâtı olmadan, İngiliz sefâretine vermiş; buna bilâhare muttali olan hükümdarın taleplerine de oyalayıcı ve vakit geçirici cevaplar bulmuştur.

Sâdık Paşa'nın 40 gün gibi kısa müddet içinde icrâ ettiği seyyiât bundan da ibâret değildir. Kıbrıs adasının, bir takım şartlarla İngiltere hükûmetine intikaline de âlet olmuştur. Arkadaşları arasında "Kara" nâmıyla mâruf olan Sâdık Paşa'nın azline muhtelif sebepler gösterilmektedir. *Mir'ât-ı Hakîkat*'e göre, Çırağan Vak'ası'ndan sonra, Pâdişah'ı temin maksadıyle "Artık Sultan Murad'ın çâresine bakmalıdır." diye bir söz sarfetmiş; bu pek tabiî olarak aksi tesiri mûcip olmuştur. *Esvât-ı Sudûr* müellifi Memduh Paşa'ya göre, Çırağan Vak'asını müteâkip "Saraya celb ile 'Zuhûra gelen fesâdı, zât-ı şâhâne, vükelâ yaptırmıştır buyuruyorlar.' denildikte, kendisi tebrie-i zimmet kaydına düşerek 'Vükelâ yapmış olsa, böyle mi olurdu?' sözünü dilinden kaçırmış ve şu ifâdeye göre vükelâ, daha tertipli ihtilâl meydana getirir mânâsı

istihrâc kılınmış olmağla azledilmiştir." Sâir kaynakların mütâlaaları da Memduh Paşa'nın kavillerine mutâbıktır. İbnülemîn ayrıca "Pâdişah'ın, İstanbul meb'ûsu olan Sâdık Paşa'nın, dâmâd Mahmud ve Mâliye Nâzırı Yusuf Paşalar'la, meclis âzâsını tahrik ettiklerine kat'iyen kaani bulunduğunu" anlatarak, "Az müddette üçünü de pâyitahttan çıkardı." demektedir. Yine aynı müellif, Pâdişah'ın Sâdık ve Mahmud Paşaları Çırağan Vak'ası tertipçisi olarak gördüğünü ifâde eden bir muhtırasını da neşretmiştir.

Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki, Pâdişah'ın Sâdık Paşa'yı azli, pek fazla îzâm edilen "vehm-i hümâyûn" mahsûlü değildir. Esâsen mevsûf bulunduğu, ef'ali sebebiyle sadârete bile getirilmesi doğru olmayan Paşa'nın bu makaama tâyini, İngiliz siyâsetine hoş görünmek, dâhildeki hal'e bulaşmış olan ricâli ürkütmemek, onları birer birer deneyerek, boşluklarını meydana çıkarmak ve politikada harcamak maksatlarını tâkip etmiş görünmektedir. Dâhilî ve hâricî politikada çok ince hesapları olan Pâdişah'ın, sadârette yaptığı değişiklikleri bile buna bağlamak, hattâ "vehm-i hümâyûnunun" dahi bir siyâset olduğunu nazardan uzak tutmamak lâzımdır.

Sâdık Paşa, sadâretten azlinden sonra Hâriciye Nâzırlığı'na getirilmiştir. İbnülemîn'in neşrettiği, Mâbeyn Başkitâbeti'nden Sadâret'e yazılan bir tezkireden anlaşıldığına göre, Berlin Kongresi'nde murahhas tâyin ettirilmesini İngiliz sefîri Layard mârifetiyle Pâdişah'a dahi teklîf ettirmiş; bu ise "sadâkat ve ubûdiyetinin derece-i matlûbede bulunmadığını" göstermiş; bu sebeple gönderilmesinden vazgeçilmiştir. Aynı müellifin nakline göre, bundan dolayı Sâdık Paşa "Pek bî-edebâne ve mefsedetkârâne lisan kullanmıştır." Bu sebeplerden dolayı bilâhare Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vâliliği ile Rodos'a gönderilmiş; burada mülkî idârenin tanzîmi için Başkitâbet'e yazdığı bir lâyihayı bir İngiliz gazetesinde neşrettirmiş; bilâhare vilâyet merkezi Sakız'a nakledilmiş; buranın serbest liman hâline getirilmesi gibi pek yersiz teklîflerde bulunmuş; bu sebeple azlolunarak nezâret altına alınması ve adadan dışarı çıkmaması emredilmiştir.

Sâdık Paşa 1319/1901 senesi başlarında vefât etmiştir.

Ali Fuad Bey, makaalelerinde, "Paşa'nın uğradığı mesâibin Mâliye Nezâretinde bulunduğu esnâda yetîmlerin parasına tecâvüz etmesinin cezâsı addedildiğini" yazmıştır.

Sâdık Paşa'nın azlinden sonra sadârete Mütercim Rüşdî Paşa getirilmiştir. Pâdişah'ın hâl' erkânını harcama siyâsetinin bir netîcesi gibi görünen bu tâyin de pek kısa sürmüş ve yedinci gün azledilmiştir. Paşa'nın beşinci sadâretinden azli, Sultan Hamîd'in muhtırasında "Efendimiz aleyhinde çalıştığının anlaşılması" sebebine raptedilmekte, "Bir haftalık sadâretinde Kıbrıs

mukaavelenâmesinin de arza gönderildiği" zikredilmektedir. İbnülemîn, serkarîn Hamdî Paşa tarafından sâbık şeyhülislâm Ahmed Muhtar Molla Bey'e yazılan 27 Nisan 1297 târihli bir tezkireyi nakletmekte, "Rüşdî Paşa'nın bir haftalık sadâreti ve dâmâd Mahmud Paşa'nın bir kaç günlük seraskerliği esnâsında, mâbeynde zât-ı hümâyûna karşı 'Sizin herşeyiniz bizim yedimizdedir; şimdi murad etsek halledebiliriz ve an-karîb edeceğiz.' mânâsını îmâ edercesine bir lisan kullanmalarıyle teekküd eden bâzı hâlât-ı fâside ve leime üzerine azledildikleri" zikredilmektedir.

Pek çok siyasî günahları olmakla berâber, eski ricâlden olan Rüşdî Paşa'nın bu sözleri Pâdişah'a söylemesine imkân yoktur, esâsen nâkil tarafından da uzak görüldüğü için "imâen" tâbiri kullanılmıştır. İbnülemîn "Rüşdî Paşa'nın ilânâtı" unvânıyle Yıldız Evrakı arasında görüp neşrettiği varakada, onun "Sâdık Paşa'nın Dâhilîye Nezâreti"ne tâyinini, (Kayserili) Ahmed Paşa'nın Dersaâdet'e avdetini, Süâvî takımının affını ifâde ettiğim için azlolundum." dediğini nakletmekte, "Bu hallerin, makaam-ı sadâretten, hattâ pâyitahttan ayrılmasını intâc ettiğini" yazmaktadır. Rüşdî Paşa bu son sadâreti için "Gayri efendim, bizim bu defaki sadâretimiz, sadâret olmadı; rezâlet oldu." cümlelerini sarfetmiştir.

Mütercim'den boşalan sadârete Hâriciye Nâzırı Mehmed Es'ad Safvet Paşa getirilmiştir (4 Hazîran 1878/3 Cumâdelûlâ 1295).

Osmanlı-İngiliz İttifakı ve Kıbrıs Adası'nın Hukuk-ı Şâhâne Mahfuz Kalmak Üzere Muvakkaten İngiltere İdâresine Girmesi

Mehmed Sâdık Pâşa ve Mütercim Rüşdî Paşa'nın sadâretleri zamânında vuku bulan ehemmiyetli hâdiselerden biri de İngiltere'nin Anadolu vilâyetlerini Ruslar'a karşı güyâ himâye maksadıyle Kıbrıs adasına sessizce konması olmuştur. İngiltere hükûmetinin başında bulunan Disraeli "Doğunun anahtarı olarak Kıbrıs"a ehemmiyet vermiş, daha gençliğinde yazdığı bir romanda Birleşik Krallığın buraya istikbalde sâhip olacağını telmîh etmiştir.

Hakîkaten de Kıbrıs, Süveyş'in, dolayısiyle Hind yolunun emniyeti bakımından son derece mühimdi ve o sırada dünyanın en kudretli devleti görünen İngiltere'yi besleyen deniz ticâret yollarının ve pazarlarının üzerinde mevki alıyordu. İngiltere bunu temin için önce Osmanlı Devleti'nin Rumeli kısmını Avusturya'ya, Anadolu cihetini de kendi himâyesine alma teklîfini yapmış; Viyana hükûmeti Rusya ile gizli müzâkerelere girişmiş ve Berlin

Kongresi'nde yapılacak tâdilât kararlaştırılmıştır. İngiltere'nin Kars ve mülhakatı ile Batum'un, ayrıca Besarabya ile Tuna ağızlarının Rusya'ya terkine rızâ göstermesi de Kıbrıs yoluyla Mısır'da ve Ortadoğu'da koparmayı tasavvur ettiği menfaatlerle alâkalı görünmüştür.

Diğer taraftan Bismarck, İngiltere'nin Rusya ile yeni ihtilâflara doğru gitmesini hoş karşılamış; Viyana hükûmetinin Bosna-Hersek'te, yâni şarkta meşgûl olmasını istemiştir. Bütün bunlar Bâbıâli'nin haberi olmadan esrârengiz bir şekilde kararlaştırılmış; yalnız İngiltere, Türkiye ile Anadolu'nun korunması maksadıyle, Kıbrıs'a karşılık bir ittifak muâhedesi akdetmiştir.

Şuradan anlaşılmaktadır ki, büyük devletler, türlü siyasî dalaverelerle Türkiye mirâsından birer pay koparmağa başlamışlardır. *Mir'ât-ı Hakîkat* müellifi muâhedenin nasıl bir elçabukluğuna getirildiğini şöyle anlatmaktadır:

"Mâbeyn müşiri Saîd Paşa, İngiliz terbiyesiyle perveriş bulmuş bir adam olmağla İngiltere'nin teklîfini, Devlet-i Aliyye'ce hasbe'z-zaman bir ni'met-i gayr-i müterakkibe gibi telâkkî ederek ve elçiyi önüne katarak, envâ-ı kelimât-ı bî-müje ile pâdişaha kabul ettirdi ve Başvekil Sâdık Paşa dahi şu merâm-ı fâside âlet oldu. İngiliz elçisi bu meselenin teraşşuhundan gâyet muhteriz olup, mükâleme mazbatasının hemen sarayda tanzîm ve imzâ edilmesini istiyor idi. Bu sebeple karar-ı maslahat, ibtidâ zât-ı pâdişahî ve İngiliz elçisi ile Başvekil Sâdık Paşa ve Mâbeyn müşiri Saîd Paşa ve anın hem-râzı olan Maârif Nâzırı Safvet Paşa'ya bile keşf-i râzdan ihtiraz olundu ve Sâdık Paşa ise böyle ağır bir mes'ûliyeti üzerine almaktan kaçınmadı."

Pâdişah meseleyi husûsî bir istişâreden geçirmek istemiş, Sâdık Paşa mârifetiyle Rüşdî ve Nâmık Paşa'nın reyini sormuş, ikisi de itirâz edince Bayındırlı "İş bitmiştir, devletin hâlen menfaati bunda ve irâde-i seniye dahi o merkezdedir." diye kestirip atmıştır. Safvet Paşa, İngiliz sefîrine itirâza yeltenmiş, ondan "Eğer Devlet-i Aliyye şu karara itiraz eyler ise Kongre'de mukarrerât-ı sulhiyeyi tâdile İngiliz murahhaslarının çalışmıyacakları şöyle dursun, İngiltere devleti donanması kuvvetiyle cebren Kıbrıs'ı istilâ edeceği dahi bilinmelidir." cevabını almıştır.

Sultan Hamîd'in bizzat dikte ettirdiği ve İbnülemîn'in neşrettiği bir muhtırada, vüzerânın İngiliz meclûbu olduğu, Ali Süâvî vak'asının üçüncü günü, sefîr Layard'ın tercüman Sandison vâsıtasıyle, Ayastefanos'u hükümsüz bırakacak bir teklîfte bulunmak için huzûr-ı şâhâneye çıkmak istediği, mükâlemede yalnız mâbeyn müşiri Saîd Paşa'nın hazır bulunmasını arzuladığı ifâde olunarak, şöyle denmektedir.

"Layard, İngiltere'nin, Devlet-i Aliyye'ye muâvenet arzusunda ise de Malta'dan veyâ Londra'dan donanma ve mühimmât göndererek Rusya'nın tecâvüzüne karşı yardım mümkin olamıyacağından, kendilerince yakın bir mahalde adaya lüzum olduğu cihetle, Kıbrıs cezîresinin mühimmat ve donanmaya bir depo olmak ve cezîrenin sâir türlü idâresine halel gelmemek ve cezîrenin vâridâtıyle bir istikraz akdettirilerek, anınla düyûn-ı umûmîyeyi tediyeye ve yine o vâridatla bir suret yapılarak Rusya tazminât-ı harbiyesini dahi tesviyeye muvaffak olmak ve Devlet-i Aliyye'nin Rumeli'de Balkanlar'a kadar hudûdu addolunmak ve cezîrede bulunduracakları kuvvetle Rusya tarafından memâlik-i şâhâneye bir tecâvüz vukuunda der-âkab yetişip bunu müdâfaa etmek üzere cezîrenin muvakkaten, yâni Batum'u Rusya iâde eyledikte cezîreyi teslîm eylemek üzere, İngiltere'ye terkine dâir tedâfüî ve tecâvüzî bir muâhede akdolunması esâsını kabul buyurdukları halde, işin teferruatını Sâdık Paşa ile müzâkere etmesinin ferman buyrulmasını arzeylemesi üzerine, şevket-meâb efendimiz, bunca menâfii ve muhassenâtı olan bir şeye mukaabil Kıbrıs cezîresinin böyle muvakkaten İngiltere'ye terki, işin müjdesi hükmünde bile olmıyacağını mütâlaa buyurarak, zâten o aralık mâbeyn-i hümâyûna gelmiş olan Sâdık Paşa ile bu bâbda müzâkere etmesi Layard'a beyân ve Sâdık Paşa'ya da ol vechile emr-ü fermân buyurmuşlardır. Layard ile Sâdık Paşa, saat 11,5'ta mâbeynde bir odaya kapanarak tâ gecenin nısfına kadar konuşmuşlar, sonra Sâdık Paşa elinde bir kâğıd olduğu halde hâk-i pây-i şâhâneye Layard tarafından arz olunan mevad hakkında sefîrle müzâkere ettiklerini ve bunun fevâid ve muhassenâtını bi'l-beyân Anadolu'ca ıslahat icrâsı ve sâire gibi zâten devletçe her zaman arzu olunan husûsât-ı nâfiadan da bahsolunduğunu arz ve ba'dehu işin Meclis-i Vükelâ'ca da müzâkeresi lüzûmunu dermeyân eylemiştir. Ertesi gün Meclis-i Vükelâ'da müzâkere olunmuş ve bunda Gâzi Ahmed Muhtar Paşa ve gâliba Osman Paşa da bulunmuştur. Bu sırada Süâvî vak'asının mürettibi Sâdık Paşa olduğu tahakkuk etmesiyle, azlolunarak yerine tâyin olunan ve anın da şevket-meâb efendimiz aleyhinde çalıştığı anlaşılması üzerine azledilen Rüşdî Paşa'nın da bir haftadan ibâret olan zaman-ı sadâretinde Bâbıâli'den Kıbrıs Mukaavelenâmesi arza gönderilmiştir. Şevket-meâb efendimiz, bu mukaavelenâmenin gerek Layard'ın, gerek Sâdık Paşa'nın beyân ettikleri nâfi esaslara müstenid olmayıp âdeta Devlet-i Aliyye'nin mahvını intâc eder yolda olduğunu görmeleri üzerine red buyurmuşlardır. Bunun üzerine Bâbıâli cânibinden bir çok tazyikatta bulunulmuştur. O sırada Rüşdî Paşa da tebdîl olunarak yerine Safvet Paşa tâyin buyrulmuş olduğundan, onlar tarafından da bu mukaavele tasdîk buyurulmadığı

halde İngiltere devletinin kat'-ı muhâberât edeceğinden bahsile icrâ-yı tehdîdât edilmek istenilmiştir. Bunun üzerine şevket-meâb efendimiz, mukaaveleyi hukuk-ı hükümdârî-i hümâyûnlarına halel gelmemek şartıyle tasdik buyuracaklarını beyan eylemişler ve bu bâbda evvelce İngiltere devleti nâmına Layard'dan bir kıt'a sened istemişlerdir. Ol vakit Hariciye Müsteşarı bulunan Sava Paşa ma'rifetiyle elçiden lâzım gelen te'minatı havi senet alınmağla, onun üzerine Kıbrıs Muâhedenâme-i ma'lûmu hukuk-ı hükümdârî-i hümâyûnlarına halel gelmemek şartiyle deyü tasdîk buyrulmuş ve bu veçhile işbu mukaavelenâme ile Devlet-i Aliyye'ye îkaa edilmek istenilen mazarratın önü alınmıştır. Layard, hâk-i pây-i şâhâneye ilk evvel arz-ı tekâlif etmezden evvel vükelânın efkârını istimzâc ve anları kendine celbetmiş olduğu anlaşılmıştır... Mâbeyn müşiri Saîd Paşa'nın (ise) bu mukaavele Devlet-i Aliyye için mebde-i saâdet ve târih olacağını ötede beride alenen söylemiş olması mesmû'-ı şâhâne buyrulmuştur."

Pâdişah'ın dikte ettirdiği bu muhtarıdan anlaşıldığına göre, o günkü vükelâ İngiliz meclûbudurlar, Ali Süâvî vak'asında dahi bâzısının dahli vardır ve bu vak'a Türkiye terekesinden daha fazla pay almak için ihdâs edilmiştir; Sâdık Paşa'nın Pâdişah'a arzı ile muâhedenin esâsı arasında büyük fark vardır ve bu fark devletin aleyhindedir; Sultan muâhedeyi reddetmiş; bunun üzerine Londra'nın şiddetli tehditleriyle karşılaşmıştır. Devletin içinde bulunduğu çok tehlikeli siyasî vasatta, ancak "hükümdarlık hukukuna halel gelmemek üzere" muâhedeyi tasdîk mecburiyeti duyulmuştur.

Böylece inhitat devremizdeki inkılâp-felâket, felâket-inkılâp zincirlemesi yeni bir meyva daha vermiş, asırlardan beri bir Türk yurdu olan Kıbrıs, "hâkimiyet hakkına halel gelmemek üzere ve muvakkaten" gibi şartlarla da olsa, İngiltere idâresine geçmiştir.

Türkiye nâmına Hâriciye Nâzırı Safvet Paşa ile İngiltere elçisi Layard arasında imzalanan muâhede, iki maddeden ibârettir. Birinci maddesinde Rusya Batum, Kars ve mülhakatını iâde etmediği ve Anadolu'nun diğer yerlerine de tecâvüz ettiği takdirde İngiltere Türkiye'ye silâhlı kuvvetle yardım edecek, buna mukaabil Türkiye Şarkî Anadolu'da ıslahat yapacaktır. Ada vâridâtının masraflardan fazla olan kısmı Türkiye'ye âit olacak, Rusya Kars'ı ve sâireyi iâde ettiği takdîrde Kıbrıs da boşaltılacaktır.

Bilâhare Türkiye, Kars ve mülhakatını Rusya'dan aldığı halde, İngiltere Kıbrıs'ı boşaltıp iâde etmemiş; Lozan'da ise Ankara hükûmeti, eski topraklarımız üzerindeki haklarımızdan tamâmen vazgeçmiştir. Hâlâ devam eden Kıbrıs meselesinin ortaya çıkışı ise bir târih mirâsı olarak adada kalmış Türk cemaatinin mevcûdiyetinden doğmuştur. Kıbrıslı Türkler, adanın Yunanis-

tan'a terkine itirâz etmişler, bu itirazlar ehemmiyetli bir üssü kaybetmek istemiyen İngiltere tarafından nazara alınmış; millî telâkkiye mütemâyil bir hükûmet tarafından mesele üzerinde durulmuş; bu suretle üçlü bir anlaşmaya gidilmiştir. Adayı bırakmak istemiyen İngiltere, her yerde yaptığı gibi, zıt cemaat ve gruplardan istifâde ile bir nevi hakem pozuna girmiş; netîcede ada üç devlet tarafından garanti edilen müstakil bir devlet hâline inkılâp etmiştir.

Kıbrıs, Türkiye için çok ehemmiyetli olduğu gibi; Ortadoğu için de mühimdir ve askerî noktadan Doğu Akdeniz'in en mühim adasıdır. Türk hükûmetlerinin, bu adanın başka bir devlet eline geçmemesi husûsunda hayâtî bir hassâsiyet göstermeleri îcap etmektedir. Yunanlılar'ın adada hiç bir târihî hakları yoktur. Biz adayı Yunanlılar'dan değil Venedik'ten almışızdır. Kıbrıs'taki Rum ekseriyeti ise 60 seneden beri gelen Türk hükûmetlerinin siyasî noktadan pek kısa görüşlü hareket edişlerinden doğmuştur. Kıbrıs meselesi hâlâ kanayan bir yara olarak devam etmektedir.

Berlin Konferansı'ndaki Müzâkereler ve Varılan Kararlar; Berlin Muâhedesi'nin Türkiye ve Avrupa Nokta-i Nazarından Ehemmiyeti ve Netîceleri

İngiltere ile yapılan bu gizli ittifak muâhedesinin hemen akabinde, toplanması kararlaştırılan Kongre'ye iştirak edecek olan alâkalı devletlerin murahhasları Berlin'e hareket etmişlerdir. Kongre 13 Hazîran 1878/12 Cumâdelâhire 1295 perşembe günü toplanmış ve daha evvel kararlaştırıldığı üzere, Alman Başvekili Prens Bismarck, reîsliğe seçilmiştir. Bu kongrede Almanya'yı Bismarck, von Bülow, Prens Hohenlohe; İngiltere'yi Lord Beaconsfield, Lord Salisbury; Avusturya'yı Kont Andraschi, Kont Karoly; Fransa'yı Waddington, Kont de Saint-Vallier; Rusya'yı Prens Gorçakof; Kont Schwalov; Türkiye'yi Aleksander Kara Todori, Mehmed Ali Paşalar ile Sâdullah Bey; İtalya'yı Kont Corti vs. gibi diplomatlar temsîl etmişlerdir.

Bunların pek çoğu, başvekil ve hâriciye nâzırı seviyesinde, şöhret yapmış ve memleketlerinde liyâkatlarıyle tanınmış kimselerdir. Yalnız Türk murahhasları, memuriyetleri ve vazîfeleri itibâriyle, aynı derecede şöhrete sâhip bulunmamışlardır. Bu sebeple *Mir'ât-ı Hakîkat* sâhibi "Devlet-i Aliyye'ce hayat ve memât meselesi hükmünde olan karar için, toplantıya Safvet Paşa'nın tâyini icap ederken, bir hıristiyanın birinci murahhas olarak gönderilmesinin Kongre'ce umulanın aksine, mazhar-ı hüsn-i kabul olmadığını, aslen Prusyalı olan Mehmed Ali Paşa'nın ise, mebâdi-i ahvâl-i malûmesi ve bâhusus mühtedî bulunmasının Almanya'nın nezdinde itibârdan sukuutuna illet

olduğunu" yazmaktadır. Sâdullah Bey ise "Kara Todori Paşa'nın siyasî iktidar ve ehliyeti vardı; Kongre'de okuduğu muhtıralar takdîrâta mazhar olurdu." demektedir.

Esas meselelerde daha evvel ve dışarıda pazarlığını yapmış; âdeta uğraşacak fazla bir şeyi kalmamış olan Kongre, yine de harâretli müzâkerelere sahne olmuştur. Bismarck, Osmanlı murahhaslarıyle ilk mülâkatında "Kongre'nin Devlet-i Aliyye için ictimâ ettiği zannında bulunarak kendinizi aldatmayınız. Ayastefanos Muâhedesi, Avrupa devletlerinin menâfiine dokunur bâzı mevaddı hâvi olmasa, hâliyle bırakılır idi. Bunun şiddetini tâdil ve tehvîn etmek mümkin ve belki tabiîdir. Bu tâdilâttan müstefid olursunuz; lâkin ileriye gitmek isterseniz, bir şeye muvaffak olamazsınız." demiştir.

31 gün süren ve 20 celse akdeden Kongre'nin neşredilen zabıtnâmelerinde, Osmanlı murahhaslarına karşı takındığı kaba tavırlar arasında bunu sık sık tekrarlamış; "Toplantının Türkiye'nin istediği yerleri ibka için değil, Avrupa sulhünün muhâfazası için teşekkül ettiğini" söylemiştir. Bu sebeple Osmanlı murahhaslarının şu veya bu kimselerden teşekkül etmesinin, netîceyi pek değiştirmiyeceğini kabul etmek lâzımdır.

Kongre müzâkerelerinde İngiltere, etrafına topladığı ve bâzı menfaatlerle anlaştığı devletlerle Rusya'yı siyasî bir kıskaca almış ve üzerinde müessir olmağa başlamıştır. Beaconsfield önce, Rus askerinin, mütâreke ile tâyin edilmiş hudutları geçtiğini, bunun İstanbul'un zabtını intâc edebileceğini ve Avrupa menfaatlerinin ihlâl edilebileceğini ifâde ederek, murahhasların dikkatini çekmiştir. Rus başvekili Gorçakof, bunun Dersaâdet'teki hıristiyan ahâlinin emniyeti için olduğunu, şehrin işgâli niyetinde bulunmadıklarını temin etmiştir. Bundan sonra İngiltere murahhası Salisbury, müzâkerelere iştirak etmek istiyen Yunan murahhaslarının, Kongre'ye kabul edilmelerini istemiştir. Bu küçük hükûmet de Türkiye terekesinden pay koparmak arzusunda bulunmuş; yalnız Epir ve Tesalya'yı değil, Makedonya'yı bile elde etmek niyetinde bulunmuştur. İngiltere bunu Rusya'nın Balkan Slavlarına sâhip çıkması karşısında bir siyasî taktik olarak yapmıştır. Rusya, Osmanlı Devleti'ndeki bütün hıristiyanların hukukunun muhâfazası için muhârebe ettiğini söylemiş; İngiltere 'Rumlar hıristiyan değil mi?' diye sormuş; onların da talepleri bulunduğunu beyân etmiştir. Rusya, bu teklifi reddi siyâseten doğru görmemiş; İtalya kabulü istememiş; nihâyet Fransa, Yunanlılar'ın Kongre'ce dinlenilmelerini ileri sürmüş ve bu görüş kabul edilmiştir. Bunun muhtevâsının bütün Rum vilâyetlerine âit olması teklifi reddedilerek, Yunanistan'a mücâvir vilâyetlere, yâni Epir ve Tesalya'ya münhasır bulunması uygun görülmüştür.

Bilâhare Bulgaristan meselesi dört uzun celsede görüşülmüş; Büyük Bulgaristan pek ziyâde küçültülmüş; üçte bire indirilmiş ve parçalanmıştır. İki sene sürecek Rus işgâli fazla görülmüş, tam bir pazarlığa tutuşulmuş ve nihâyet kademeli bir tahliye ile Doğu Rumeli'den 6, Bulgarya'dan 9, Romanya'dan 12 ay içerisinde çekilmesi kararlaştırılmıştır. Bulgaristan'da yeni kurulan teşkîlâtın bir Rus komiserinin nezâretiyle değil, Avrupa komisyonu ile icrâsı kabul edilmiştir. Rusya murahhası, bîtaraf davrandıklarını ifâde için Osmanlı kaanunlarının memleketin şartlarına uygun ve mükemmel görüldüğü için tatbîk edildiğini, müslümanlara geniş hukuk tanıdıklarını dahi söylemiştir.

Balkan cenûbunda Rumeli-i Şarkî diye bir eyâlet teşkîl edilmiş; buna Cenub Bulgaristan ismi verilmesi reddedilmiştir. Osmanlı askerinin eyâleti müdâfaaya hakları tanınmış; fakat dâhilde ikaamet edemiyecekleri husûsu kabul edilmiştir.

Bosna-Hersek meselesinin münâkaşası sırasında Andraschi (Andraşi) uzun bir lâyiha okumuş; bu eyâlet ahâlisinin müslüman, ortodoks ve katoliklerden mürekkep ve yekdiğerine pek zıt olduğunu, ayrı ayrı yerlerde değil, şehir ve kasabalarda karışık olarak oturduklarını, Türkiye'nin bu işin uhdesinden gelemiyeceğini, bunun Bâbıâli'ye kabahat bulmak ve iyi niyetlerinden şüphe etmek demek olmadığını, emlâk sâhiplerinin kâmilen müslüman olduklarını, köylülerin ise hıristiyan bulunduklarını söylemiş; buradaki kargaşanın kendi devletini alâkadar ettiği cihetle, yapılacak ıslahatın hükûmetince yürütülmesi lüzûmunu belirtmiştir. İngiltere murahhası Lord Salisbury, derhal ve memnûniyetle Balkan yarımadasında sulhü tesis için, yakın ve kuvvetli bir devlete ihtiyaç olduğunu, eyâletin ne servet ve ne kuvvetçe Bâbıâli'ye hiç bir fâidesi bulunmadığını, masraflarının vâridâtından fazla olduğunu, fenn-i harbçe de değeri bulunmadığını, şu sebeplerle Bosna-Hersek'in Avusturya askeri tarafından işgâl edilmesinin âkilâne bir hareket olacağını îzâh etmiştir.

Böyle bir teklif vukuunu melhûz addeden Gorçakof, somurtmakla berâber kabul ettiğini söylemiştir. Fakat, daha evvel yapılmış olan pazarlıklardan habersiz bulunan Osmanlı murahhasları, şaşkınlığa düşmüşler ve itirazlara başlamışlardır. Kara Todori Paşa, hükûmetinin kendisine âit olan bir vazîfenin îtâsını başka bir devlete bırakmak istemiyeceğini, eyâlette çıkan karışıklıkların bir büyük hükûmet tarafından teşvîk edilen, iki Balkan emâretince tahrîk edildiğini, çok karışık dâhilî ve hâricî hâdiseler ve harbler sebebiyle uzadığını, buna rağmen eyâlette İstanbul'dan ayrılma temâyülünün bulunmadığını, bu durumun devletin oradaki büyük nufûzuna delîl teşkîl ettiğini, hiç bir devletin bir vilâyetini, vâridat vermiyor diye terkedemiyeceği-

ni, arâzi ıslahı meselesi, hemen bütün büyük devletlerde hâliyle dururken Bosna için ileri sürülen teklifin hatıra bile gelmediğini, Kongre'nin böyle bir davranışla, önünü almak istediği fenâlıklardan çok daha büyüklerine sebep olabileceğini söylemiştir.

Bismarck, Kongre maksadının Türkiye'nin husûsî menfaatleri değil, Avrupa'nın sulh ve sükûnu olduğunu, Makedonya ve Rumeli kendisine iâde edildiği için, Pâdişah'ın şikâyete hakkı olmadığını, sert bir tavırla ihtar etmiştir. Türk murahhasları, bu bâbda selâhiyettar olmadıklarını beyan etmişlerdir. Fakat bu muhâlefetlere ehemmiyet verilmeyip; diğer maddelerin müzâkeresine geçileceği anlatılmış ve Bosna-Hersek bağırta bağırta Türkiye'den koparılmıştır. Bir kaç gün sonra Türk murahhasları boş yere münâkaşadan vazgeçmişler ve böylece Avusturya'nın, memâlik-i Osmaniye'den sayılmasına rağmen Bosna-Hersek'i gayr-i muayyen bir müddet için işgâl ve idâre edeceği kararlaşmıştır. Ayrıca Yenipazar sancağına dahi Viyana hükûmetinin asker koyma selâhiyeti tanınmıştır.

Kongre'nin bundan sonraki celseleri, Sırbistan ve Karadağ'ın alacağı yeni şeklin müzâkeresine tahsîs ve bu devletlerin istiklâli tasdîk edilmiştir. Yalnız Karadağ'a vaad edilen ve Avusturya'yı endîşeye düşüren arâzi, üçte iki nisbetinde azaltılmış; bu hükûmet Doyanu'dan uzaklaştırılmış; İspiça Avusturya'ya verilmiş; liman olarak yalnız Antivuri bırakılmıştır. Sırbistan ise Bosna-Hersek'in zararına değil; Bulgaristan aleyhine genişletilmiştir.

Kongre, Yunan hükûmetinin temennîlerini bildirmek üzere Rum murahhaslarını kabul etmiş; böylece Deliyani, Rangobe ismindeki adamlar dinlenmişlerdir. Bunlar Arnavutluk, Epir, Tesalya ve Girid'i istemişler; daha azına râzı olamıyacaklarını söylemişlerdir. Şu müfrit talepler, garip bir Yunan sempatisi hastalığına kapılmış kongre âzalarını dahi soğutmuş; istediklerini elde etmiş bulunan İngiltere ise, onlara artık bir ihtiyacı bulunmadığı için, yan çizmeğe başlamıştır. Yalnız Fransa garip bir davranışla bu talepleri tutmuştur. Kongre, Yunanlılar'a bir şey vermemiş, fakat hudut tashîhi için Kalamas ve Salamirya nehirleri arasındaki hat husûsunda, Bâbıâli ile doğrudan doğruya müzâkereye girişmeleri, eğer anlaşamazlarsa düvel-i muazzamanın arabulucu olabileceklerini kabul etmiştir. Girit husûsunda ise 1868 nizâmnâmesinin tatbîk edileceği kararlaştırılmıştır.

Romen işleri ise, oldukça harâretli müzâkerelere sebebiyet vermiş; bu emâret önce, tıpkı Sırbistan ve Karadağ gibi müstakil addedilmiştir. Romanya ve diğer iki devlet, Fransız talebi üzerine, cins ve mezhep tefriki yapmaksızın, bütün tebaalarını tam bir hukûkî müsâvattan istifâde ettirmeğe mecbur edilmişlerdir. Aynı esas, Bulgaristan ile Osmanlı vilâyetlerinde dahi tasdîk

edilmiştir. Rus başvekili Prens Gorçakof, bu maddenin en ziyâde Mûsevîlere yarayacağından korktuğunu, eğer mevzûubahis olan serbestî-i mezheb ise buna bir şey demediğini, fakat iş medenî ve siyasî haklara taalluk ederse, bunun kabul edilemiyeceğini, Londra, Berlin, Paris ve Viyana'daki Yahudiler'le Sırbistan, Romanya ve Rusya'nın bâzı mahallerinde oturan ve yerli ahâli için büyük bir belâ olan Mûsevîler'in yekdiğerinden ayrılmasını istemiştir. Bilâhare, Romen murahhaslarının Kongre'ce dinlenilmesi münâkaşa edilmiş; Rusya bu hususa muhâlefet etmiştir. Gorçakof, Romanya'nın tâbi bir devlet statüsünde olduğunu, Rusya'nın, verdiği arâziden başka bir şey talep etmediğini, bu emâretin elde ettiği hak ve imtiyazların Ruslar'ın kanı bahasına temin edildiğini, bu iyiliğe karşı şimdi de küfrân-ı ni'metle karşılaştıklarını söylemiştir. Romanya murahhasları, Rusya'nın muhâlefetine rağmen Kongre'ce dinlenmiştir. Bunlar, Besarabya'nın Rusya'ya ilhakının Paris Muâhedesi'ne aykırı olduğunu, harbin bidâyetinde Petersburg hükûmetiyle yapılan anlaşmada tamâmiyet-i mülkiyenin esas tutulduğunu, toprak talebinin bu teminâtı da ihlâl ettiğini bildirmişlerdir. Ayrıca bunlar, istiklâllerinin tasdîkini, Rus askerlerinin topraklarından yeniden geçirilmemesini, Tuna mansabı ile Yılan adasının kendilerine iâdesini, Rusya tarafından harb tazmînâtı verilmesini talep etmişlerdir. Kongre, bu ricâların kabûlünün mümkün olmadığını ifâde ederek, Besarabya'nın Rusya'ya iâdesi kararını ibka etmiştir. Fakat Waddington'un talebi üzerine, Romenler'in Dobruca'dan iki bin kilometrekare arâziyi alması kararlaştırılmış; Rusya bundan bile hoşnud olmamış; bu toprak tezyîdinin Bulgaristan zararına vuku bulduğunu ifâde etmiştir.

Bundan sonra, Tuna meselesi ile Türkiye'nin ödeyeceği harb tazmînâtı üzerinde durmuştur. Tuna işinde, Avusturya'ya bahşolunan bâzı faydalar hâriç, eski statükonun muhâfaza edilmesi kararlaştırılmıştır. Tazminat meselesinin arâziye tahvîl edilemiyeceğini, Çar'ın ancak Bâbıâli'nin alacaklılarından sonra mevki alacağı kabul edilmiştir. Bu karar, tazminâtın hiç tediye olunmıyacağı gibi bir mânâ taşımıştır.

Bir kaç defa Türkiye'de hıristiyanlığın hâmisi hakkına sâhip olduğunu tasdik ettirmiş bulunan Rusya, bu inhisardan da vazgeçmeğe mecbur kalmıştır. Osmanlı murahhasları, kendi memleketlerinde mezhep hürriyetine en ziyâde genişlik vererek idâme etmek arzûsunu bizzat beyan etmiş; Kongre bu beyânâtı kayıt ile senet hüviyetinde kabul etmiştir.

Bundan sonra Kongre, Türkiye'deki muhtelif mezhep sâliklerinin kayıtsız şartsız, siyasî ve hukukî müsâvattan istifâde edeceklerini, rahip ve keşişler ile rûhânî müesseselerin büyük devletler himâyesi altında bulunduğunu, Avrupa nâmına ilân etmiştir. Zâten Kongre, Osmanlı ülkesindeki hıristiyan-

ların hallerinin daha ziyâde iyileşmesine uğraşmış; bu husus üzerinde hassâsiyetle durmuştur. Her mevzuda İngiltere ile olan gizli anlaşmaya riâyetkâr davranan Rusya, Katar sancağının İran'a terki şartıyle, Eleşgirt ve Bâyezid'in Türkiye'ye iâdesini kabul etmiştir. Hattâ İngiltere'yi daha ziyâde hoşnud etmek için, Batum'u tahkîm etmiyeceğini ve serbest liman (Port franc) hâline koyacağını beyân emiştir.

Bundan sonra Boğazlar hakkında 1856 ve 1871 Muâhedelerindeki serbestî husûsu, Kongre'ce sâdece te'kîd olunmuştur.

Bilâhare İngiltere, Türkiye ile olan gizli ittifakını beyan için her hangi bir mahzûr kalmadığına kaani olarak, Kıbrıs'ın işgâl ve idâresini derhal icrâ edeceğini açıklamıştır. Bu ilân, bir kısım devletlerce ve bilhassa Rusya'ca hiç beklenmiyen bir hâdise olmuş; Beaconsfield'in, Bismarck ve Andrassy sâyesinde, oyununu pek mükemmel oynadığını ortaya koymuştur.

Kazandığı sulhün, tahayyül ettiğine hiç benzemediğini gören Gorçakof, duyduğu ümitsiz iğbirar sebebiyle Kongre'den, kararlaşmış olan hususların nasıl teminat altına alınacağını sormuştur. Bunun üzerine harâretli bir münâkaşa açılmış, üç gün süren müzâkereler bir hiçle netîcelenmiştir. Böylece Rus başvekili bir kere daha aldatıldığını ve siyaset sahnesinde mağlûb edildiğini açıkça anlamıştır.

Bundan sonra Kongre Tahrir Komisyonu'nun tanzîm ettiği 64 maddelik muâhede murahhaslarca imzalanmış; ve Kongre de dağılmıştur (13 Temmuz 1878/13 Recep 1295).

Muâhedeye göre, Ayastefanos'takine göre üçte bire indirilen Bulgaristan'ın, Osmanlı hükümdarlarına vergi verir, dâhilî işlerinde serbest, prenslikle idâre edilir bir hıristiyan emâreti olduğu kabul edilmiştir.

Bulgaristan'ın güneyinde "Rumeli-i Şarkî" nâmıyle bir eyâlet kurulmuş, idâresi beş sene için Bâbıâli'ce tâyin edilecek bir vâliye tevdî edilmiştir. Bu vâliye, dâhilî ve hâricî emniyet mülâhazasıyle Osmanlı askerini dâvet selâhiyeti tanınmıştır.

Makedonya'da ıslahat yapılması derpiş edilmiştir.

Girit adasının 1868 tarihli nizamnâmesinde tâdilât yapılarak, yeniden Osmanlı hükûmetinde bırakılması kararlaşmış; Yunanlılarca istenilen hudut tashîhinin, Bâbıâli ile müzâkere edilmesi, ihtilâf hâlinde düvel-i muazzamanın tavassut etme hakkı tasdîk edilmiştir.

Bosna-Hersek'in Osmanlı yüksek hâkimiyeti bâkî kalmak üzere, gayr-ı muayyen bir zaman için ve asker ikaamesi sûretiyle, Avusturya'ca idâresi kararlaşmıştır.

Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın istiklâlleri tanınmış, Sırbistan'a Niş kasabası, Karadağ'a da Bar limanı verilmiştir. Romanya'nın Besarabya'yı Rusya'ya vermesi, buna mukaabil Dobruca'yı alması kararlaşmıştır.

Bütün bu devletlerin, Osmanlı borçlarına, tesbit edilen bir hisse ile iştiraki temin edilmiştir.

Ahâlisi Ermeniler'le meskûn şark vilâyetlerinde "ihtiyâcat-ı mahalliyenin icap ettiği ıslahatı bilâ-te'hir icrâ" etmesi Bâbıâli'ye yüklenmiş, alınacak tedbirlerin devletlere bildirilmesi ve onların da ıslahata nezâret hakkı kabul edilmiştir.

Vâkıa Berlin Muâhedesi, Ayastefanos'a göre Osmanlı Devleti lehinedir ve bilhassa, birbiriyle kara irtibatı bulunmayan ve üç parçaya ayrılmış olan Rumeli toprakları, bâzı kayıt ve şartlarla da olsa birleştirilmiştir. Böylece Ayastefanos'a göre terkedilen 102.938 km^2. arâzi yeniden Osmanlı ülkesine geçmiş ve Rumeli'nin müdâfaası oldukça imkân dâhiline girmiştir. Ayastefanos'taki 163.965 km^2'lik Büyük Bulgaristan, 64.390 km^2'ye indirilmiştir. Bununla berâber Türkiye, lafzen de olsa kendisine bağlı emâretlerle birlikte 287.510 km^2'lik arâzi kaybetmiştir. Karadağ, Romanya ve Sırbistan arâzisi sayılmasa bile yine kayıp, 118.677 km^2'yi bulmuştur.

Hemen tamâmen müslüman halkla meskûn Kars, Ardahan, Artvin ve Batum ise Rusya'ya geçmiştir. Bu arada Kıbrıs gibi ehemmiyetli bir ada İngiltere'ye gitmiş; Bosna-Hersek gibi bir ülke Avusturya-Macaristan'ın tasarrufuna geçmiş; küçük Yunanistan bile Epir ve Tesalya taraflarından arâzi almaya muvaffak olmuştur.

Böylece Avrupa'nın Osmanlı tamâmiyet-i mülkiyesi hakkındaki vaadlerinin tamâmen yalandan ibâret bulunduğu; onun teklif ettiği ıslahatın memleketi taksîme hazırlamaktan başka bir şey hâsıl etmiyeceği ortaya çıkmıştır.

Türkiye idâre ve siyâset nokta-i nazarından da büyük fedâkârlıklara mecbur edilmiştir. Bir devlet için hâkimiyet ḥakkının en esaslı ve mümeyyiz vasfı olan, idâre ve kaanun tanzîm etme hakkı dahi, âdeta Bâbıâli'den alınmış; yahut türlü kayıt ve şartlarla pek ziyâde tahdit edilmiştir. Tanzîmat'tan itibâren bâzı anlaşmalarda umûmî olarak ve dolayısiyle zikredilen bu şartlar, şu muâhedede de husûsî hükümlere raptedilmiştir. Bu nokta üzerinde bilhassa duran Engelhardt "Bundan sonra Türkiye'nin müstakil devletler arasında işgâl edeceği mevki pek müphem, pek zayıf kalacaktı." hükmünü vermektedir. Aynı müellif "Berlin Muâhedesi, Ayastefanos'un bir çok noktalarını değiştirdi; Osmanlı Devleti, bir hükûmet olmak sıfatıyle bâzı teminât elde etmekle berâber, kendisini muhâfaza etmesi lâzım gelen düvel-i muazzama yüzünden mutazarrır oldu; bunlar Rusya'yı, kazançlarının bir kısmını terke

mecbur ettiler; lâkin pâdişahın hükümranlık haklarını tahdit meselesinde, yeni kayıtlar ilâvesi suretiyle daha da ileriye vardılar." diyerek "Bu netîcelerin Tanzîmat'ın hâtimesi gibi olduğu" kanaatini serdetmektedir.

Hakîkaten Türkiye Bulgaristan için bu hakkından vazgeçmişti; Şarkî Rumeli'nin esas nizâmnâmesi beynelmilel bir komisyon mârifetiyle yapılacaktı; Kıbrıs'ta, Bosna-Hersek'te, Girit'te böyle bir hakkı yok gibiydi; Makedonya'da ıslahatı kabul etmişti; Doğu Anadolu'da icrâya koyacağı tedbîrleri düvel-i muazzamaya bildirmeye, hattâ onların nezâretini tasvîb mecbûriyetinde kalmıştı. Ruhbân ve hıristiyan müesseseleri hakkındaki sefâret ve konsolosluklarıın himâye hakkı ise, asırlardan beri ve en kuvvetli olduğu zamanda dahi dîn serbestîsine hürmet etmiş bir hükûmet için, pek ağır kaçmış ve müslüman ruhunu rencîde etmişti.

Lord Beaconsfield'in İngiliz parlamentosunda söylediği, Kongre'nin, Türkiye'nin siyasî mevkiini kuvvetlendirdiği iddiası, İstanbul'da pek acı bir istihzâ addedilmiştir. 1795'e kadar süren Lehistan taksimlerinde ve 1855 Viyana Kongresi'nden beri hiç bir devlet, bu kadar kayıtsızca dolandırılmamış; bu derece fütursuzca soyulmamıştır. Türkiye'nin dostu ve düşmanı, aynı hırsla ve açgözlülükle, "hasta adam" hâline getirdikleri devletin başına üşüşmüşler; aralarındaki menfaat zıtlıklarının elverdiği derecede bir pervâsızlıkla yağmacılığa girişmişlerdir. İşte bu sebepledir ki, Berlin Kongresi kararları mutantan bir şekilde ilân edildiği zaman, İstanbul'daki İngiliz sefiri Layard'ı kabul eden Sultan Abdülhamîd, ona şu çok şâyân-ı dikkat mütâlaayı söylemiştir:

> *"Bir gün gelecek ki, Avrupa, Berlin'de verilen kararlardan dolayı pişman olacaktır. Şöhretli devlet adamları, halkının husûsiyetlerini bilmeden, Balkan yarımadasını parçalamak kararını vermişlerdir. Halbuki, Yunanlılar Bulgarlaşmayı, Arnavutlar Karadağ ile bir arada yaşamayı aslâ kabul etmezler. Daha şimdiden Bosna'daki Avusturya işgâl ordusu halk tarafından taş yağmuruna tutulmakta ve hakaarete mâruz kalmaktadır. Halbuki bu ordu onları kurtarmağa gelmişti."*

Âdeta bir kehânet gibi görünen şu mütâlaa, ne gariptir ki, aynen gerçekleşmiş; belki Sultan'ın tahmîn ettiğinden de öteye varmıştır.

Avrupa devletlerinin Şark meselesindeki pek aç gözlü menfaatçiliği gittikçe şiddetlenmiş; devletler arasına Berlin Kongresi'nin ektiği ihtiras tohumları ve ayrılıklar hızlı bir silâhlanmayı doğurmuş; Balkan milletleri arasındaki ayrılıklar bu adla anılan muhârebeye sebep olmuştur. Bunun netîcesi Birinci Harb-i Umûmî olmuştur. Burada Avusturya-Macaristan Viyana'dan

ibâret kalmış; Türkiye küçücük bir devlet hâline inkılâp etmiş; Rusya Polonya'dan ve Baltık memleketlerinden çekilmiş; Almanya Silezya'yı ve Alsas-Loren'i terketmiş; Avrupa haritası milliyetler mozayiğine dönmüştür. Bunun izâlesi için vücûda gelen ikinci Harb-i Umûmî ise Rusya'yı Estonya, Letonya, Litvanya, Polonya, Prusya, Çekya, Slovakya, Romanya, Bulgarya, Macarya'yı da yutan bir dev hâline getirmiş; İngiltere'yi kendi kendine bitirtmiş; Avrupa'yı kuvvetten düşmüş bir hâle dönüştürmüştür. İşte bugünkü netîcenin tohumları Berlin Kongresi'nde ekilmiştir. Abdülhamîd Han'ın, tabiî bütün bunları değilse bile, Kongre kararlarının Avrupa'yı pişman edecek derecede zararlı netîceler doğuracağını, daha o sırada mâlik olduğu siyasî nufûz-ı nazarıyle tahmîn edebildiği anlaşılmaktadır.

Berlin Kongresi Sultan için ve Türkiye bakımından da bir dönüm noktası olmuş; garb telkînleriyle vücut verilen ıslahat tedbîrleriyle devletin devâmına imkân kalmadığı, hükûmetin kendini tutan esas tebaasına yaslanması icâp ettiği, pek açık olarak ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Sultan Abdülhamîd, bütün parçalanmalara rağmen, hâlâ Avusturya, Fransa ve Almanya'nın işgâl ettiği topraklardan daha geniş bir arâziye yayılan memâlikini kuvvetlendirmeğe çalışmış; hiç bir devletin memnun kalmadığı Berlin kararlarının vücut verdiği ayrılıkları, siyâset sahnesinde ustaca kullanmaya başlamış; muhâhedenin hükûmeti için zararlı olan hükümlerini hiç tatbîk etmemeğe gayret etmiştir. Onun bundan sonraki saltanatı, Avrupa hükûmetlerinin gözlerini diktiği Osmanlı topraklarını, her türlü siyasî tedbîrle ve kendisini bulunduğu makaam ve mensup olduğu hânedan sebebiyle mukaddes bir varlık olarak gören tebeasına yaslanarak müdâfaaya azimli, metîn bir irâdeye sâhip, bu maksat için her türlü nefsî fedâkârlığı yapan bir adamın serencâmı olarak devam etmiştir. Esâsen bu siyâset, devletlerin Kongre'den sonra takındıkları siyasî tavır bakımından da bir zarûret olmuş ve Türkiye için tutulması elzem bir yol olarak görünmüştür.

Berlin Muâhedesi Üzerinde Muhtelif Mütâlaalar

Berlin Muâhedesi Avrupa sulhünü ve sükûnunu temin etmek maksadıyle akdedilmş ise de, böyle bir netîceyi doğurmaktan yoksun olduğu, daha ilk anda görülmüştür. Muâhedenin hangi menfaate ve gâyeye hizmet ettiğinin belli olmadığı, hiç bir siyasî hırsa set çekmediği, her meseleye temâs edip, hiç birini halletmediği, adâlete lâkayd, şeref ve nâmusa karşı hissiz kaldığı, sâlim bir mantığa aykırı olduğu, Türkiye'ye karşı hayırhâhâne bir muhabbet gösterisi altında, onun mahvını daha az tehlikeli, parçalanışını daha kolay kılacak tedbirleri gizleyen bir riyâ mecmuası olduğu yolunda tenkidler yapıl-

mıştır. Berlin kararlarının, Slav genişlemesi karşısında telâşa düşen Avrupa'nın haşyetinden kuvvet alan İngiltere'nin, birbirine hasım rekabetlere tatbîk ettiği bir idâre-i maslahat âleti olduğu söylenmiştir. Kongre'nin kavimlerin alınıp satıldığı bir bezirgânlar çarşısı hâline getirildiği de ifâde edilmiştir. Bütün bu tenkîdlerde bir hakîkat payı vardır.

Nitekim muâhede, küçük ve büyük, hiç bir alâkalı devleti memnûn etmemiştir. Türkiye tam bir üçkâğıtçılıkla ve siyasî uzak görüşten mahrum bir bezirgânlıkla dolandırılmıştır. Onun şimâl hükûmetine karşı, bütünlüğünü ve kuvvetini muhâfazaya siyâseten ve menfaat icâbı mecbur bulunan Avusturya ve İngiltere pek basit bir aç gözlülükle hareket etmişler; arâzi kapmağa çalışmışlardır. Birisi Kıbrıs'ı almış; gözünü Mısır'a dikmiştir. Diğeri Bosna-Hersek'e konmuş; yüzünü Selânik'e çevirmiştir. Bu âdî hırs, iki imparatorluk için de, çok sonra olmakla berâber, berbad netîceler vermiştir. Onların saplandığı basit aç gözlülük, hemen bütün devletlere sirâyet etmiş; âdeta Osmanlı zararına zenginleşmeyi düşünmeyen hiç bir hükûmet kalmamıştır. Fransa ve İtalya dahi şu yağmadan istifâdeye kalkışmış; biri Tunus'a, diğeri Trablusgarb'a gözünü dikmiştir. Kendisinin "nâmuslu bezirgân" olduğunu söyleyen Almanya bile, arâzi talep etmiyerek, yegâne dost olduğunu gösterip, geniş Türk toprakları üzerinde siyasî ve iktisadî nufûz teminine hazırlanmıştır.

Diğer taraftan Romenler, pek çirkin bir soyguna uğradıklarına kaani olmuşlar; Rusya ile müştereken, Osmanlı ordularıyla muhârebe etmelerine rağmen, Besarabya'yı kaybetmekle mükâfatlandırılmışlardır (!). Bosna-Hersek'in kendileri arasında taksîmini ümid eden Sırbistan ve Karadağ da aldanmışlardır. Yunanlılar güzel sözlerle kandırıldıklarına kaani olmuşlardır. Büyük bir hayâl peşinde koşan Bulgaristan, bunun söndüğünü görmüş; ümid ettiği Dobruca Romanya'ya, Niş Sırbistan'a peşkeş çekilmiş; güneyi ise ayrı ve garip bir vilâyet olmuştur. Makedonya ise bütün Balkan devletçiklerinin bir mücâdele sahnesi hâline getirilmişti. Türkiye burada ıslahata memur edilmiş; milliyet ve mezhep esâsını nazara alması istenmiş; bu ise Karadağ, Bulgar, Sırp, Yunan devletçiklerinin hırslarını artırmağa yaramıştır.

Şu vaziyetten Yıldız'daki Siyasî, alabildiğine istifâdeye yeltenmiş; muhtelif devletler ve kavimler arasındaki münâzaayı, kendisine zarar gelmiyecek derecede bir şiddetle körüklemiştir. Öyle ki, bugün dahi, Rusya istilâsında olsun olmasın, bütün Balkan ülkelerinde bu karşılıklı münâferet ve cidâl, hükmünü icrâ etmiş ve karşılıklı taleplerin kökü de buraya kadar uzanmıştır.

Diğer taraftan, muhârebede büyük fedâkârlıklara katlanan Rusya, hiç bir fayda elde edemediğine kaani olmuş; İngiltere, Avusturya ve Almanya'ya karşı acı bir düşmanlık beslemeye başlamıştır. Birincisini şarkta vurmak için

ordularını hazırlayarak Orta Asya'daki gizli hareketine başlamış; diğerlerine karşı ise Çekler, Slovaklar, Hırvatlar gibi Slav kavimleri arasında panislavist fikirlerin neşrine gayret etmiştir. Böylece Avrupa'daki iki Cermen devleti arasında, bilhassa Avusturya'da tam bir parçalanma temini yoluna girmiştir. Avusturya'nın şarka doğru genişlemesi, onun kuvvetini dağıtmış; kendisine acı bir son hazırlamıştır. Avusturya kuvvetlerinin Bosna'ya girmeleri kolay olmamış; aslen Slav olmalarına rağmen, pek koyu bir müslüman olan ve asırlarca Osmanlı ordusuna asker veren kahraman Boşnaklar, hemen tamâmen kıyâm etmişlerdir. Serhad an'aneleriyle beslenmiş olan bu şecî' adamlar, yediden yetmişe silâhlarını kapıp, ulemâdan Hacı Sâlih Efendi'nin emri altında dilsûz bir mukaavemete girişmişlerdir. 90 bin Bosnalı'nın, iki aydan ziyâde sürdürdüğü bu şiddetli ve kanlı mukaavemet üzerine, Avusturya 165 bin kişilik bir ordu sevketmeğe mecbûr kalmıştır. Aynı anda, Karadağ'a ve Sırbistan'a arâzi vermek istemiyen Arnavutluk kâmilen silâhlanmış ve mukaavemete hazırlanmıştır. Bütün bunlar Avusturya'nın dâhilî problemlerini artırmış, devlette Slav unsurunun fazlalaşmasını istemiyen Macarlar da memnûniyetsizliklerini izhâr etmişlerdir.

Öte yandan Avusturya, garbdan İtalya tarafından da tehdîde uğradığını görmüştür. Almanya, Fransa intikamından dâimâ bir korku duymuş; dâhilde sosyalizm ve klerikalizm cereyanları ile iz'âc edilmiş; şark eyâletlerinde Slavcılık'la başı ağrımıştır.

Kongre'den en fazla kârla çıkan ve bunları âdeta kolunu kaldırmadan, Türkiye'nin yıprattığı, zayıflattığı Rusya'yı bir kaç devletle siyâseten tazyîk ederek elde eden İngiltere, şark meselelerine haddinden fazla karışmış; açgözlülüğün verdiği kısa görüşlülükle Osmanlılar'ın itimâdını tamâmen kaybetmiştir. Şarktaki canbazlıkları, emniyet telkîn etmeyen politika dalavereleri, doymak bilmez açgözlülüğü, maddî gücüne olan güveni, onu kuvvet ve iktidarının bile üzerinde olan bir takım teşebbüslere itmiştir. Bir müddet sonra Gladstone nâmında mecnûn bir Türk düşmanı iktidara geçmiş; şarktaki İngiliz politikası değişmiş; menfaatine çok düşkün bu tüccar devletin zarar edeceği açıkça görülmüştür. Müstemlekesi olan bütün müslüman ülkelerinde, İngiltere'ye karşı gittikçe gelişen bir nefret başlamış; buna karşı Londra'nın kuvvet gösterileri, kavmiyet duygularını körükleyerek ve bir takım kiralık adamlar bularak Osmanlı güney eyâletleri üzerine oturması bile bunu söndürememiş; her şeyi birden ve ceste ceste kaybetmiştir.

Berlin Kongresi'nin kararları, onunla alâkalı olan büyük ve küçük hiç bir devleti memnûn etmediği ve pek az sağlam olduğu halde, umûmî sulh bozulmamıştır. Muâhedenin ekseri hükümleri ihlâl edilmiş, yâhut hiç tatbîk edilmemiş; buna mukaabil sulh 30 seneden fazla devam edebilmiştir. Bunun

muhtelif sebepleri vardır. Nizâ'ın mevzûlarından biri ve en mühimi olan Osmanlı Devleti'nin başındaki siyasînin, birbirine zıt kuvvetleri karşılıklı ve hareketsiz tutabilmekteki politik mahâreti ve Almanya'nın son derece tekâmül eden sınaî ve askerî kudreti bunlardan başlıcalarıdır. Sultan Hamîd, Almanya'nın büyük kudretinden siyâset sahnesinde istifâde etmiş; müstemleke yağmacılığından pay alamamış olan bu devletin, ülkesi dâhilinde sınaî ve ticârî teşebbüslere girişmesini temin edecek tâvizler vermiş; bir taraftan da memleketini iktisâden kalkındırmaya gayret etmiştir. Berlin Muâhedesi'nin hiç bir devleti tatmîn etmemesinden dolayı artan silâhlanma ve münâferetten, istifâde eylemeyi düşünmüştür. Gittikçe şiddetlenen, âdeta tepeden tırnağa silâhlanan ve her an birbirine çarpmağa hazırlanan bu kuvvetleri, pek karışık siyasî desîselerle, bâzan pek basit, bazan pek derin görünen tedbîrlerle tutabilmeyi başarmıştır. Sultan'm bu medîd gayreti, içinde bulunduğu maddî kuvvet zaafına karşı mânevî nufûz ve siyasî mahâretle çevrilmiş; şahsiyetli, fakat pek zor olan bir politika didinmesidir. Bu sebepledir ki, kendisini pek de sevmiyen İngiliz sefîri O'Connor onu "Avrupa'da sulhü muhâfaza eden adam" olarak vasıflandırmıştır.

Türkiye'de dış tahrîklerle vücut bulan inkılâp, onunla birlikte Avrupa sulhünü de berâberinde sürüklemiş gibi görünmektedir. Hulâsa olarak, Berlin'de verilen kararlar, yalnız Türkiye'nin değil, Avrupa'nın bile bugününü hazırlamış, mühim siyasî dönüm noktalarından biri olmuş; bizimle berâber çok devlet de çok şey kaybetmiştir.

Sultan Murad'ı Yeniden Tahta Geçirmek İçin Vukû Bulan Netîcesiz Bir Teşebbüs

Safvet Paşa'nın sadâreti esnâsında vukua gelen hâdiselerden biri de bir takım şahıslar tarafından Sultan Murad'ın tahta geçirilmesi için yapılan yeni bir teşebbüstür. Gizli Farmason cemiyeti üstadlarından olan Kleanti İskalyeri nâmındaki eclâftan birinin riyâsetinde kurulan bu gizli komiteye, Evkaf Senedât Odası muhâsebecisi Azîz Bey, evvelce saraydan çıkarılan Nakşibend Kalfa, hekim Âgâh Efendi, Ali Şefkatî Bey gibi bâzı kimseler dâhil olmuştur. Bunlardan İskalyeri ve Ali Şefkatî güyâ su yolu tarîkiyle saraya girmişler ve Sultan Murad'la görüşmüşler; rivâyete göre, oldukça geniş bir şebeke kurabilmişlerdir. Fakat bu komite azâları, bir rivâyete göre Sultan Murad'ın ikinci kâtibi Hacı Hüsnü Bey'in yaptığı ihbâr netîcesi, Cerrahpaşa'da Azîz Bey'in hânesinde toplantı hâlinde iken, zâbıta mârifetiyle yakalanmışlardır. Kleanti ile Nakşibend Kalfa ve daha bir kaçı, evvelce kaçtıkları için ele geçirilememiş; yakalananlar, Çırağan Vak'ası maznûnlarıyle birlikte

muhâkeme edilmişler. En şerîrlerine verilen idâm cezâsı, Sultan Hamîd'in kan dökmekten ve cana kıymaktan şiddetle nefret etmesi sebebiyle, 15 sene kalebendliğe tahvîl edilmiştir.

Kaçanlardan Kleanti ile Nakşibend Atina'da yerleşmişler; Ali Şefkatî ise Napoli'ye giderek *İstikbâl* gazetesini neşretmeğe başlamıştır. Ali Şefkatî, yazılarında *Koçi Bey Lâyihası*'na benzer tipte bir ıslahat istemeğe başlamış; Mizancı Murad'a göre Ahmed Rızâ'nın bilâhare meşhûr olan lâyihalarının esasını da işte bu yazılar teşkil etmiştir. Midhat Cemal'in *Nâmık Kemal* nâmındaki kitabında yazdığına göre, en şiddetli muhâliflerine bile mürüvvetkâr davranan Sultan Hamîd, Ali Şefkatî'ye de Mısır Hıdiv'i İsmail Paşa vâsıtasıyle para göndertmiştir. Bilâhare vefâtında da (1896); Paris Sefâreti'nden elçilik imamı riyâsetinde bir heyet gönderilmiş ve dînî vazîfeyi îfâ etmiştir. Şu vaziyet, Sultan'ın düşmanlarına dahi bezletmekten çekinmediği rahm ve şefkatini göstermiş; bu halleri ise, ona karşı muhâlefeti maalesef fazlalaştırmıştır.

Ali Süavî vak'asından sonra ortaya çıkan şu komite faaliyeti de, dış kaynaklardan destek alan bir mâcera olarak görünmüş; Sultan Hamîd'e karşı icrâ edilen şiddetli mücâdelenin ne ilk, ne de son tertîbi olmuştur.

Sadrâzam Safvet Paşa'nın Azli

Safvet Paşa'nın pek karışık dâhilî ve hâricî hâdiseler arasında geçen sadâreti pek fazla devam etmemiş, memuriyetinin altıncı ayında azledilmiştir (4 Aralık 1878/9 Zilhicce 1295).

İbnülemîn'in yazdığına göre azline sebep, o sırada Varna'da bulunan Kayserili Ahmed Paşa'mn, Dersaâdet'e avdetine müsâade istemesidir. Pâdişah bu husûsa dâir sadâretten mâbeyn başkitâbetine yazılan tezkerenin yukarısına, bizzat kendi kalemiyle şu satırları yazmıştır.

> *"Mâhud Kayserili Ahmed Paşa câhil, garazkâr ve mürtekib bir zât bulunduğundan, vaktiyle Bahriye Nezâreti'nde iken maiyetinde bulunan bâzı zâbitân ve neferâtı hud'a ile iğfâl ederek amucamın sarayını bahren abluka edüp hal'ine sebep olmuştur. Târife ne hâcet, cümlenin ma'lûmudur, onun için bu adama asla emniyetim yoktur; İstanbul'da bulunmasını kat'iyen kabul edemem. 22 Ramazan 1295"*

Pâdişah'ın bu husûsî yazısı, münâsip bir lisanla sadârete bildirilmiş ve Safvet Paşa'nın ricâsı reddedilmiştir.

İbnülemîn ayrıca, yerine geçen Tunuslu Hayreddin Paşa'nın da Müter-

cim Rüşdî Paşa'ya aynı tarzda sahâbeti üzerine, Pâdişah'ın "Ben Safvet Paşa'yı bundan dolayı azlettiğim halde, siz de onun gibi Rüşdî Paşa'yı himâye ediyorsunuz." dediğini nakletmekte, "azle bâis olan mühim sebebin sarâhaten" şu ricâ olduğunu ifâde etmektedir.

Abdurrahman Şeref ise "Safvet Paşa'nın ihtiyatkârlığı, gavâil-i dâhiliyenin izdiham ve dehşetiyle başa çıkmaktan uzak idi; ordunun muntazaman terhîsi, Rus askerinin Rumeli'den azimeti, üserâ-yı Osmâniye'nin Rusya'dan ve Romanya'dan avdeti, kıymeti tenezzülde devam eden kavâim-i nakdiyenin bir çâresine bakılarak zâten müşevveş olan umûr-ı mâliyenin tanzîmi, idâre-i cedîdenin Berlin ahkâmına tatbîki, keşmekeşte kalan Meclis-i Meb'ûsân'ın ictimâı misüllü mevâd ve mesâil-i mühimme, re's-i kârda daha dinç ve faal bir zâtın vücûdunu îcâp eyliyordu." diyerek, kendisine Hayreddin Paşa'yı tavsiye ettiklerini, bu sebeple mühr-i sadâreti ona verdiğini yazmaktadır. Aynı müellif Saîd Paşa'dan işittiği bir rivâyeti de hâşiye olarak ve mümkin görmeyerek kaydetmektedir. Buna göre azil, Pâdişah'a takdîm edilen ve hal' edileceğini bildiren bir jurnal üzerine olmuş ve Paşa, yeni açılan Romanya Sefâreti münâsebetiyle verilen suvare'den getirtilerek, mühr-i sadâret alınmıştır. Pâdişah'ın tahttan indirilişinden sonra işitilen bu rivâyet, o günlerin garip havâsını aksettirmekte, "vehm-i hümâyûn"dan bin kat daha fazla evhamla meşbû bir zattan yapılmaktadır. Bu sebeple hakîkate yakın olması pek uzak bir ihtimaldir.

Safvet Paşa Sürmene eşrafından Mehmed Hulûsî Ağa'nın oğlu olup Fâtih'te doğmuş, genç yaşında dîvân-ı hümâyûn kalemine girip tekâmül etmiş; Âli ve Fuad Paşalar tarafından himâye görmüştür. Tevfik Paşa'dan naklen yazılan bir rivâyete göre, Sultan Hamîd onun hakkında şöyle dermiş; "Doğru adamdı; fakat Âli Paşa'ya dalkavukluk ederdi. Hattâ kürkü tersine giyip huzûrunda.. taklîdi yapardı; bu türlü münâsebetsiz haller, o zaman memurların her şeyi Bâbıâli'den beklemelerinin seyyiesidir. Bizim vükelâmız, haysiyetlerini muhâfaza eder zâtlar oldukları için öyle şeyler yapmazlar ve yapmağa da ihtiyaçları yoktur."

Mir'ât-ı Hakîkat onun, İngiliz-Osmanlı ittifakını sefîrle birlikte imzâ ettiğini ifâde ederek, "İngiltere'yi hoşnûd edip de onun nufûz-ı medârıyle merkez-i istikbâlde istihkâm bulmak gibi bâzı menfaat-i zâtiye dahi şevk-engîz-i imzâ-yı mukaavele olmakda idi." demektedir.

Bütün Tanzîmat ricâli için bir dış devlete, bilhassa İngiltere'ye dayanarak nufûz sâhibi olmak, pek çabuk netîce veren müessir bir yoldur. Safvet Paşa da aynı ekolden olduğu için, şu davranışı, ihtimalden uzak görülemez. Bununla berâber, Safvet Paşa'nın bu hususta diğerlerinden daha titiz olduğu,

hakkında yazılanlardan anlaşılmaktadır. Cevdet ondan Ermeni Patriki mâhut Nerses'in Berlin'e gitmek için müsâade istediğini yazmakta ve "Safvet Paşa dahi encâm-bîn olmayıp, âdeta yevmiyecilerden bulunduğu için ruhsat verdi." demektedir.

İbnülemîn onun "Devlet-i Aliyye'nin devam ve bekaası, Rumeli kıt'asının, zîr-i idâresinde bulunduğu müddete münhasırdır." sözünün çok dikkate lâyık ve mühim olduğunu söylemekte, devletin geleceğinden de ümitvâr bulunmadığını ifâde etmektedir. Maalesef Tanzîmat ricâlinin hemen ekserisi aynı ümitsizlikle doludur. İbnülemîn onun Sâdullah Paşa'ya gönderdiği bir mektubunda "Devlet-i Aliyye.. Avrupa'nın Civilisation'unu tamâmiyle kabul etmez, kendisini civilisé devlet addettirmez ise, Avrupa'nın nufûz ve vesâyet ve müdâhalesinden kurtulamıyarak gün-be-gün nufûz ve hukuk ve istiklâlini gaybedeceği müstağnî-i kayd-u îzâhtır." dediğini nakletmektedir. Paşa'nın medeniyet dediği, teknik, sınaî ve ilmî inkişafsa, telâkkîsini doğru görmek icap eder. Fakat kasdettiği mânâ maalesef bu değildir ve demek istediği şey, tam bir maymunluğa yol açan, çok köklü bir ma'dûniyet hissi doğurmuş ve bizi bir arpa boyu ilerletmeyen, gittikçe kuvvetsizleştiren Tanzîmat civilisationculuğudur. Sanki Avrupa hükûmetleri Türkiye'yi civilisé devlet addederlerse dokunmıyacaklarmış gibi, pek sâdedilâne bir kanaate sâhip olan Paşa, garb hükûmetleri arasındaki kanlı harbleri ve mücâdeleleri dahi görmezlikten gelmektedir. Halbuki Türkiye'nin elindeki geniş ve zengin toprakları muhâfaza etmesi için iktisâden güçlenmesi, ağır sanâyiini kurması, ordu ve donanmasının techizâtını yerli kaynaklardan temin etmesi icâp etmektedir. Bunun için de millî ve hamleci telâkkimize dönmemiz gerekmektedir. Paşa'nın ve onun mensup olduğu Tanzîmat ekolünün ise bu taraklarda bezi yoktur. Türkiye'nin ecnebî vesâyetinden kurtulmasının en müessir yolu olan Sultan Azîz metodunu dahi idrâk etmiş görünmemektedir. Bununla berâber, Paşa, ihtiyatlı bir adamdır. Rus muhârebesini istememiştir. Fakat Midhat'ın tesirinde kalacak kadar da tâbi bir şahsiyettir. İbnülemîn onu "müstakim, âkil, hamiyetli, halîm, hukukperver, mizâha mâil, şuh-meşrep, latîfekâr, meclis-âra" bir zât olarak vasıflandırmaktadır.

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Sadâreti ve Azli

Safvet Paşa yerine sadârete getirilen ve "Tunuslu" lâkabıyla anılan Hayreddin Paşa, bir rivâyete göre Çerkes, dâmâdından nakledilen bir kavle göre de Abaza asıllıdır. Tunus vâlisi Ahmed Paşa tarafından bir köle olarak satın alınmış; istidâdlı görüldüğünden husûsî surette yetiştirilmiştir. Bir taraftan dînî ilimler ve fıkıh tahsîl etmiş; Tunus'a gelen Fransız zâbitlerinden de

fünûn-ı harbiye okumuştur. Bilâhare Avrupa'ya gönderilerek riyâziye, tabiiye ilimleriyle hukuk ve târih tahsîl etmiştir. Kısa müddet içinde yükselmiş; Abdülazîz Han'ın cülûsu esnâsında Tunus vâli vekilliğinde bulunmuştur. Bir kaç sene sonra fevkalâde bir memuriyetle İstanbul'a gelmiş; bilâhare tekrar Tunus'a dönmüştür. Daha sonra ise vâliyle arasında çıkan bir ihtilâf sebebiyle istifâ etmiştir. Sultan Hamîd'in cülûsunu, henüz ortada hiç bir sebep ve emmâre yokken keşif yoluyla beyân eden Şazalî meşâyihinden Trablusgarblı Mehmed Zâfir Efendi'ye yazdığı bir mektupla, istifâ sebebini dile getirmiş ve "Tunus hükûmetinin Devlet-i Aliyye ile olan bağlarına halel verecek olur ise mahv ve münkarız olacağını" ifâde etmiş, bütün gayretinin bu irtibatın tahkîm ve takviyesi olduğunu söylemiştir. İşte bu sebeple "siyâset-ü kiyâset ve fazl-ı ma'rifet" erbâbından bulunduğu Şeyh Efendi tarafından Sultan'a bildirilmiş ve onun vâsıtasıyle İstanbul'a getirtilmiştir. "Muâmelât-ı câriyeye vukufu için" kısa bir müddet Mâliye Komisyonu riyâsetine tâyin edilmiş; bilâhare sadârete nasbedilmiştir (4 Aralık 1878/9 Zilhicce 1295).

Muhârebenin ortaya çıkardığı güçlüklerle karşılaşmış ve bunların halli ile uğraşmıştır. Kaabiliyeti sâyesinde kölelikten devletin en yüksek makaamına kadar yükselen bu zât hakkında bâzı ifsâdlarda bulunulmuş; bunun üzerine "Cenâb-ı Hilâfet-penâhî"ye "bir abd-i sadakat müstedim" olduğunu "kemâl-i ihlâs ve ubûdiyetle" dile getiren bir arîza takdîm etmiştir. Bunda İngiltere sefîrinin "Girit'i Fransa'ya mı terkeceksiniz?" yollu suâline "Beyân-ı teessüfle berâber, memâlik-i Devlet-i Aliyye'nin eczâ-yı mütemmimesinden olan cezîreleri Avrupa devletlerine vermek için (sadârete) gelmemiş olduğumu dermeyân eyledim." demiş ve sadâkatini anlatmıştır. Bilâhare her hususta devlet işlerinin tanzîmi için pek uzun ve teferruatlı bir kaç lâyiha takdîm etmiştir. Bunlarda, tatbîki pek çok masrafı îcap ettirecek ve elle tutulur pek fazla bir fayda da temin etmiyecek olan tekliflerde bulunmuş; devletin emniyetini ihlâl eden bir husus olarak "asâkir-i bahriye ve berriyenin tenzîl ve taklîlini" dahi istemiştir. Ayrıca "Mes'ûliyet-i Vükelâ Kaanunu Lâyihası" diye bir şey yaparak takdîm etmiş; ma'rûzâtı yerine getirilmediği için Bâbıâli'ye gitmemiş ve bunu "Memûriyet-i âcizânemde medâr-ı muvaffakıyet olabilmek üzere istirham eylediğim bâzı müsâadât-ı seniye erzân buyrulmaz ise istifâya mecbûriyetini atabe-i ulyâ-yı hazret-i şâhâneye arz" eylemiştir. Bu müddet içinde Cevdet Paşa vekâleten sadâret umûruna bakmıştır.

Tezâkir'de "Hayreddin Paşa makaam-ı sadârette istiklâl isteyip, taraf-ı şâhâneden buna muvafakat olunmadığı cihetle istifâ ettikte sadâret-i uzmâ vekâleti uhde-i fakîre ihâle buyruldu." cümlesiyle bu memuriyetini anlatmıştır.

Pâdişah, verilen lâyihayı ilmî bir encümene havâle ettirmiş; lüzumlu tâdilâtı yaptırmış; Hayreddin Paşa ile vükelâyı Yıldız'a dâvet ederek "Devletin ve milletin saâdetinden başka bir emeli bulunmadığını, vakit ve hâlin de daha ziyâde tevsîi mümkün kılmadığını" başkâtip vâsıtasıyle bildirmiş ve tâdil edilmiş lâyihayı kabul edip etmemekte muhtar olduklarını teblîğ etmiştir. Vükelâ ile müzâkere esnâsında, Şeyhülislâm Üryânî-zâde Es'ad Efendi ile Hayreddin Paşa arasında münâkaşa çıkmış ve Sadrâzam ayrılıp yalısına gitmiştir.

İbnülemîn "Mes'ûliyet-i Vükelâ Kaanunu maddesinden başka, diğer maddelerin de sadâretten tebâüde veyâ teb'îde bâdi olduğunu gösteren" bir vesîka daha neşretmiştir. Buna göre Paşa "Efendisi aleyhine birâderleriyle müttefik olmakla, Pâdişah'ın hilâfete lâzım olan evsâf-ı matlûbeyi câmi olmadığını Başkâtib'e beyân, zât-ı mülûkâne ile vâki mülâkatı işâa" gibi töhmetlerle ithâm edilmiş ve bunların birer iftirâdan ibâret bulunduğunu ifâde etmiştir.

Hayreddin Paşa'nın 7,5 ay kadar süren sadâretinde karşılaştığı hâdiselerden en mühimi, 17 seneden beri Mısır Hidivliği'nde bulunan İsmail Paşa'nın azli olmuştur. Gâyet müsrif bir adam olarak tanınan Hidiv, ecnebî devletlerden pek fazla borç almış, netîcede alacaklı hükûmetler haklarını korumak maksadıyle müdâhaleye kalkışmışlar; bu sebeple Bâbıâli'ce azline müsâraat olunmuştur. Hayreddin Paşa, yazdığı bir arîzada bu meseleyi şöyle anlatmıştır:

> *"Fransa ve İngiltere hükûmetleri Hidiv'i cebren istifâ ettirip, Mısır'ı Avrupa'nın emri altına almak ve halkını devlet-i metbûasından ayırmak istedikleri bir zamanda, azli, Mısır halkı hakkında icrâ-yı adâlet ve Avrupa'nın metâlibine bihakkın muvâfakat, bâhusus 1873 Fermanı'nın istirdâdıyle saltanat-ı seniyenin kudret ve kuvvetini gösterir bir hareket olmuştur."*

Paşa bu çâreyi kendisinin ileri sürdüğünü ifâde etmiş ve sadâkatine delîl göstermiştir.

Sultan Abdülhamîd, sadâretten ayrılışından sonra dahi kendisine iltifât etmiş; devlet işlerine âit mütâlaalarını sormuş, Paşa da mufassal lâyihalar takdîm etmiştir. İbnülemîn "Pâdişah'ın, Paşa'yı istifâya mecbûr etmiş olduğu halde yakasını bırakmayıp, yine ıslahata dâir lâyihalar talep etmesi zâhiren garâibden addolunabilir; fakat hakîkatta onu istediği yola koyduktan sonra tekrar sadârete getirmek niyetinde bulunduğu anlaşılıyor." demekte ve bunlardan misâller vermektedir. Pâdişah, Paşa'nın bir lâyihasında bahsettiği fi-

kirlere daha ziyâde açıklık vermek üzere, onun Liberalizm yahut Conservation mesleklerinden bahisle:

"Serbestî ve hürriyetle dîn-i mübîn-i İslâm'ın irâe ve beyân eylediği sûrette ve konservasyon usûlünde dahi kezâlik şer'-i şerîfin evâmir-i celîlesine tebaiyetten tedâbir-i sâibe ve müfîde ittihazı murad olunarak, yoksa idârât-ı ecnebiyeye terfîk-i hareketle usûl ve kavâid-i ecnebiyeyi bilâ teemmül kabul ve icrâ ile mülk ve saltanatı mahva ilkaa etmek hiç bir ferd-i âkile sezâ görülemiyeceğinden, zât-ı sâmi'lerinin mezkûr iki meslekten hangisine mensup olduklarının beyân-u iş'ârı"

suâl edilmektedir.

Paşa, verdiği cevapta "Devlet-i Aliyye memurlarının bu iki kısımdan birisini ihtiyâr ile ittihaz-ı meslek etmesinin mümkün olamıyacağını, Avrupa'da câri olan kavâid-i siyâsiyenin harfiyen memâlik-i şâhânede icrâsının da muvâfık-ı maslahat olamıyacağını, umûr-ı şer'iye ve siyâsiyece sâhib-i vukuf memurlardan kurulu bir meclisle ıslahatın düşünülmesini, hâl-i hâzırın ahsenini muhâfaza ma'nâsını mutazammın olan konservasyon mesleğinin ihtiyâr olunmak lâzım geleceğini" ifâde etmiştir.

Buradan anlaşılmaktadır ki, Pâdişah şer'î mevzûat konusunda hassastır; millî telâkkîlere tam mânâsıyle bağlıdır; Hayreddin Paşa da meslek sâhibi bir zâttır; efendisinin hassâsiyetini pek doğru görmektedir. Yâni, Tunuslu Paşa, bu hususta Tanzîmatçı ricâlin bir kısmından çok daha Pâdişah'a yakındır. Memduh Paşa "Bir aralık kendisine tekrar sadâret teklîf edildiğini; onun 'Hizmet-i pâdişahî bâis-i mefharettir.' dediğini, fakat Sultan'ın arzusu ile mesleğinde yakınlık olmamasından çekindiğini" yazmaktadır. Sultan, onun lâyihalarını ulemânın fakîhlerinden adlî ve idârî umûrda vukuf sâhibi bir zât olan Seyfüddin Efendi'ye okutmuş ve mütâlaalarını almıştır. Zaptolunan bu mütâlaada:

"Lâyihadan anlaşıldığına göre Hayreddin Paşa'nın bizim memâlikimizin ahvâline, ahâlimizin hâl ve mizaçlarına ve âdâtımıza kat'a vukuf ve ıttılâı olmadığı görülüyor; güyâ Devlet-i Osmâniye daha beş sene evvel yeniden teessüs etmiş, hiç bir nizâm ve kaanunu yok imiş gibi. Şimdi kendisi bu usûl ve kaanunları vaz'etmek istiyor; vâkıa bu adam sadârette bulunmuş ise de zâten gözü kapalı gelip, açılmaksızın infisâli vukû bulmuş; yalnız nazariyatla vakit geçirmiş; hizmet-i devlette bulunmamış; efkârını, yalnız mütâlaa ettiği Fransızca müellefâta hasr ve binâ edip gidiyor, bunların memâlikimize elvermiyeceğini ve yaramıya-

cağını derkedemiyor; işte bu kitaplarda şöyle yazıyor ya, onları tatbîk etmek olur gider zu'munda bulunuyor; bu haller vukûfsuzluk eseri değil midir?"

denmektedir.

Bu şifâhî ifâdeler çok haklı noktalara temâs etmekte ve Paşa'nın, Devlet-i Aliyye sadâreti gibi bir mevki için çok zayıf olan tarafını göstermektedir. Nitekim Paşa, doğru dürüst Türkçe dahi bilmemekte, Saîd Paşa'nın ifâdesiyle, "Devletin kaanun düsturu var." gibi cümleler kullanmaktadır.

Abdurrahman Şeref'e göre, Paşa "iyi tahsîl görmüş ve Avrupa ahvâl-i medeniyesine kemâliyle vukuf peydâ eylemiş; azminde sâbit bir zât"tır. Kendisinin *Akvemü'l-Mesâlik fî Ma'rifet-i Ahvâli'l-Memâlik* nâmında bir eseri dahi vardır ki, Mîr Devhizâde Abdurrahman Süreyyâ Efendi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Paşa 1890 senesinde nikris illetinden muztariben vefât etmiş; Eyüp'te Bostan İskelesi'nde defnedilmiştir. Paşa'nın oğullarından biri olan Mehmed Sâlih Paşa, Münire Sultan'la evlenerek dâmâd-ı hazret-i şehriyârî olmuş; Mahmud Şevket Paşa'nın katli hâdisesinde medhaldar görülerek, Bâyezid Meydanı'nda asılmış ve İttihatçı gadrine uğramıştır.

Ahmed Ârifî Paşa'nın "Başvekil" Ünvanıyle Sadâreti

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın yerine sadârete getirilen Ahmed Ârifî Paşa, eski Hâriciye Nâzırlarından Mehmed Şekib Paşa'nın oğludur. Küçük yaşından itibaren iyi bir tahsîl görmüş; şark ve garb lisanlarını öğrenmiş; târih, coğrafya, ekonomi politik, devletler hukuku gibi ilimleri tahsîl etmiştir. Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'nde yükselmiş; beğlikçilik ve tercümanlık gibi vazîfelerde bulunmuştur. Sultan Abdülazîz tarafından edeb ve terbiyesi takdîr edildiği için "Edeb-i mücessemsiniz Ârif Bey" iltifâtına lâyık görülmüş; Adliye ve Maarif nâzırlıklarında bulunmuştur. Bu pâdişahın hal'i esnâsında Viyana sefîri bulunan Ahmed Ârifî Paşa, gazetelere verdiği beyânatta "Vekil, müvekkilini azledemez, binâenaleyh hareket gayr-ı hukûkîdir." diyerek, vüzerâ komplosuna karşı cephe almış; şu medenî cesâreti hal' erkânı tarafından pek fenâ karşılanmış ve azledilmiştir.

Rivâyetlere göre, bilâhare İstanbul'a gelen Paşa'ya Tunuslu Hayreddin Paşa'nın "Mes'ûliyet-i Vükelâ Lâyihası" hakkında mütâlaası sorulmuştur. Paşa, bunu da tasvîb etmediğini beyân etmiştir. Şu beyânları, ciddî bir devlet şuûruna sâhip vezîr arayan Pâdişah'ın nazar-ı dikkatini celbetmiş ve sadârete getirilmesi uygun görülmüştür. İbnülemîn'in, oğlundan naklen rivâyet ettiğine göre, Mahmud Nedîm Paşa'nın Dâhiliye Nâzırı olarak kabîneye girmesini

müsâid karşılamamıştır. Diğer taraftan Pâdişah da dâhilî ve hâricî gâileler içinde bulunan devletin işlerinin, bütün sadâkatine rağmen, Ahmed Ârifî Paşa vâsıtasıyle tedvîrini mümkün görmemiş ve harhalde Mahmud Nedîm Paşa maddesini sebep addederek münâsip bir tarzda mühr-i hümâyûnu almıştır.

Paşa'nın sadâreti iki buçuk aydan biraz fazla sürmüş, bu kısa müddet içinde büyük bir hizmeti de görülmemiştir. Paşa azlinden sonra kâh ma'zûl kalmış, kâh Şûrâ-yı Devlet Riyâseti, Meclis-i Hass-ı Vükelâ âzalığı gibi memuriyetlerde istihdam edilmiştir. Memdûh Paşa'nın *Esvât-ı Sudûr*'una göre 1895/1312 senesinde "Saraya dâvetle tekrar sadâret teklîf olunmuş; lâkin vücudca zâif ve bî-tâkat olduğu görülmüş; i'tizârı kabul buyrularak taltîf edilmiştir." Paşa, bu hastalığından kurtulamıyarak vefât etmiş; techîz ve tekfîn masrafları ceyb-i hümâyûndan verilerek Eyüb'e defnedilmiştir (5 Aralık 1895/18 Cumâdelâhire 1313).

İbnülemîn onun "tab'an batî ve cismen zaif ve nahîf olduğunu, rik'a yazısının dilnişîn bulunduğunu, bir çocuğun meşk yazması gibi kemâl-i i'tinâ ile yazıp, imzâsını resim yapar gibi dikkatle koyduğunu, kelimeleri taktî eder gibi pek ağır söyleyip, ağır yazdığını" ifâde etmekte ve "Cerbezesi yoktu; bir meseleyi uzun uzadıya ve talâkatla tasvîr ve takrîr edemezdi." demektedir.

Paşa gençliğinde Âli Paşa'nın tavsiyesi üzerine Michaud'un ehl-i salîp târihini *Emrü'l-Acîb fî Târîh-i Ehl-i Salîb* nâmıyle, Ali Fuad ve Edhem Beylerle birlikte tercüme etmiştir. Maalesef kitabın "İslâm dîni hakkındaki teşnîatı" mütercimler tarafından tam ayıklanamamış ve bunlara lâzım gelen cevaplar da verilememiştir.

Küçük Saîd Paşa'nın İlk Sadâreti ve İcraatı

Ahmed Ârifî Paşa'nın azli üzerine başvekilliğe Adliye Nâzırı bulunan "Küçük" ve "Şopur Çelebi" nâmlarıyle mâruf Mehmed Saîd Paşa getirilmiştir. Saîd Paşa, Seb'a-zâde adıyla tanınan Engürülü bir ulemâ âilesine mensup olup, 1838/1254'te Erzurum'da doğmuştur. Pederi, Tahran maslahatgüzarlığı yapmış Ali Nâmık Efendi'dir. Muhtelif vilâyet ve nezâret mektupçuluklarında bulunan Saîd Bey, *Mir'ât-ı Hakîkat*'a göre Dâmâd Mehmed ve Eğinli Saîd Paşalara "nisbet-i mahsûsası" sebebiyle "Mâbeyn başkitâbetine" alınmış ve onlarla birlikte "hey'et-i müşâvire sıfatını ihrâz etmişler"dir. İbnülemîn, aynı kitâbın Yıldız Evrakı arasındaki neşredilmiyen kısmında, Saîd Paşa'dan şu suretle bahsedildiğini yazmaktadır:

"Dâmâd Mahmud Paşa'nın tavsiyesiyle şehzâdeliklerinde Abdülhamîd Han hazretlerinin dâiresine fırsat-yâb-ı intisâb olup, bâzı umûr-ı tahrîriyede dahi bulunmağa başlamış idi. İşte bu sebeplere

binâen Mahmud Paşa, hîn-i cülûsda kendisini mâbeyn kitâbeti gibi bir mevki-i nâzike getirmiş ise de umûm nezdinde gâyet denâat ve sû-i sîret ile müştehir ve hattâ 'Şopur Çelebi' lakabıyle tezyîf edilir iken hidmet-i kitâbet-i pâdişâhiye alınışı, hakîkaten beyne'l-ukalâ teessüf ve telehhüfü mûcib oldu."

Memduh Paşa da *Esvât-ı Sudûr*'unda "Saîd Paşa'ya mirkat-i terakkiyât ithaf eden"in Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa olduğunu ifâde etmektedir. Kendisi ise *Saîd Paşa'nın Hâtıratı* nâmıyle yazdığı kitabının mukaddimesinde, bir çok kimselerce ileri sürülen ve umûmî bir mâhiyet alan bu iddiayı reddetmekte, "Hiç bir tarafa mensûbiyeti bulunmadığını, hattâ selefi Sâdullah Paşa'dan memuriyeti devralırken 'Zât-ı şâhâneye mensûbiyetiniz ne zamandandır?' demesiyle 'Bu gündendir.' cevâbını verdiğini, Pâdişah tarafından da defaatle 'Vâki olan tahkîkata mebni tercîh ve intihâbınız karîhamdan vukû bulmuştur.' dendiğini," yazmaktadır.

Paşa, sekiz aya yakın devam eden bu birinci sadâretinden, hâricî ve dâhilî vaziyeti "96 senesi hem gavâil-i azime-i hâriciyeye, hem de emsâli nâmeşhûd bir buhrân-ı mâliye mütesâdif idi. Berlin Muâhedenâmesi'nin devlete tahmîl eylediği vezâiften olmak üzere ortada iki büyük iş vardı ki, Rusya devletiyle Asya'da ve Balkan hükûmetleriyle Rumeli'de tahdîd ve tahtît-i hudûd mesâilidir. Rusya bunların sür'atle îfâsı talebinde musır idi. Te'hirini Bulgaristan ve Şarkî Rumeli'den kat'-ı alâka-i işgâl ve nufûzu için zeria-i mânia addediyordu." cümleleriyle ifâde ederek, yaptığı işleri anlatmaktadır.

Bu îzahata göre:

"Bulgaristan emâretinin muharrerâtını zât-ı şâhâneye göndermesi gibi, tâbiiyetin genişletilmesi maksadına mâtuf bir muâmelenin önüne geçilmiş; bunun devletin hakk-ı metbûiyetine münâfi olduğu ileri sürülerek düvel-i muazzama süferâsının inzimâm-ı ârâsıyle Bâbıâli ile mükâtebesi kararlaştırılmıştır. Devletin mâlî itibârı kuvvetlendirilmiş; harb borçları sebebiyle bankalara ve sarraflara verilen vilâyetler gelirleri hazîneye döndürülmüştür. Memleketlerine gidemiyen bir kaç yüz bin asker yerlerine gönderilmiş; yersiz ve yurtsuz kalan yüzbinlerce muhâcir iskân ve iâşe kılınmıştır. Kıymetini kaybetmiş olan kavâim-i nakdiyenin tedâvülü men' olunmuş; mağşûş sikkeler kaldırılmış; bu suretle ticârette emniyet sağlanmıştır. Büdçede masraflar kısılmış; bâzı maaşlar ve ezcümle sadâret aylığı üçte bir'den aşağı indirilmiş ve bunların muntazam te'diyesi temin edilmiştir. Mülkiye memurlarına mahsûs bir tekaüd sandığı kurulmuş; devlet alacakları kuvve-i zâbıta elin-

den alınarak, teşkîl olunan tahsildarlar sınıfına havâle edilmiştir. Tanzîmat'tan beri arzûlanan iltizam madde-i muzırrası ilgâ ve vâridât-ı uşriye memâlik-i Osmaniye'de emâneten idâre olunmuş ve gelir artırılmıştır. Mülkî ıslahat sür'atlendirilmiş; jandarma tensikatı ve polis teşkilatı yapılmıştır. Sefîr, konsolos ve şehbenderlerin nezdinde bulundukları hükûmetlerin siyasî ve iktisadî ahvâllerini rapor hâlinde bildirmeleri kaaide ittihaz olunmuş; mülkî, adlî, ticârî her dâirede istatistik yapılması ve bunların merkezde kurulan kalemlerde toplanması kararlaştırılmıştır. Her tarafta belediyelerin teşkîline gidilmiş; muhtariyet-i idâre efkârına mâni olmak için Asya-i Osmânî'deki geniş vilâyetlerin hudutları küçültülmüştür. Avrupa-i Osmânî'deki vilâyetlerin idârî ıslahatında Girit nizâmâtının esas alınması Berlin Muâhedesi muktezâsından olduğundan, bu yolda uğraşılmıştır. Ermeni katolikleri, Hasonist ve anti-Hasonist nâmiyle ve Hason'un patrikliğine taraftar ve aleyhtar gruplara ayrıldıklarından, tereddüt izâle edilmiş ve Hason Efendi'nin patrikliği tasdîk edilmiştir."

Paşa bu maddeleri hâtıratında sahifelerle anlatmakta, netîcede de "Elhâsıl yedi ay zarfında îfâ olunan hizmetler şunlar ve âtîde zikrolunacak maddelerdir." diyerek, bu kadar az zaman içinde, pek fazla iş gördüğünü söylemektedir. Zımnen bu işlerin hiç kimse tarafından yapılamıyacağını telmîh ederek, "Erbâb-ı ağrazın, kendisi gibi hâlisâne ve vatanperverâne niyetli kimseleri pâdişah katında kötülediklerini, bundan dolayı, zât-ı şâhânenin teveccühüne mazhar olamadığını, hattâ sadâretinin yirminci günü ıslahat-ı külliye icrâsı için meclis-i vükelâca tasdîk edilmiş mazbatayı takdîm ettiğinin ferdâsında saraydan çağrıldığını, münderecâtı sebebiyle îtab-ı azimle muâteb ve bir muâmele-i şedîde ile muâkeb olduğunu, bunun büyüğünün Sultan'ın belinde olan küçük hançeri sel ile üzerine hücûm etmesi bulunduğunu, istifâ ettiyse de adem-i kabûlünde ısrar buyrulduğunu, bilâhare Bâbıâli'ye gidilmeyip, tevakkuf olunması emredildiğini" yazmaktadır. Bundan sonra Pâdişah'ın bir hatt-ı hümâyûn gönderdiğini söylemekte ve "Vesikalar" kısmında, bunun fotokopisini neşretmektedir. Pâdişah bu hattında "Sizi bugün pek me'yûs ve mükedder gördüm; bu hâliniz bana pek ziyâde tesir edip, mûcib-i esefim oldu. Cenâb-ı Hakka kasem ederim ki, size muhabbetim vardır ve severim." demektedir.

Çok nâzik ve ruhnüvâz olan Sultan'ın, Paşa'ya hançer çekip üzerine yürümesi pek uzak bir ihtimâldir ve imkânsızdır. Yalnız onu korkuttuğu anlaşılmaktadır. Bir evham âbidesi olan Paşa'nın işi büyüttüğü, 1910'da neşredilen hâtıratına bunu yazmaktan maksadının da İttihatçılar'a hoş görünmek ol-

duğu muhakkaktır. Diğer taraftan Paşa'da bir sadâret hırsı ve bundan uzaklaşma vehmi de vardır. Nitekim yazısına devam eden Paşa "Mütercim Rüşdî Paşa ma'zûl ise de hayâtta idi; Midhat Paşa Suriye, Hamdi Paşa Aydın, Sâdık Paşa Cezâir-i Bahr-i Sefîd, Ahmed Vefik Paşa Hudâvendigâr vâliliklerinde, Edhem Paşa Viyâna sefâretinde, Mahmud Nedîm Paşa Dâhiliye Nezâreti'nde, Ârifî Paşa Şûrâ-yı Devlet Riyâseti'nde, Safvet Paşa devâir müfettişliğinde bulunuyorlardı; Hayreddin Paşa ma'zûl ise de mütevâliyen huzûr-ı hümâyûna lâyihalar takdîm ediyordu." diyerek bütün bu eski sadrâzamların, saray dâhil ve hâricindeki bâzı zevâtın, hattâ Fransız, İngiliz, Alman sefîrlerinin de aleyhinde olduklarını, halbuki kendisinin bir hırsı bulunmadığını yazmaktadır.

Şu ifâdeler, onun hem pek büyük olan vehmini, hem de aynı derecede azim olan sadâret deliliğini açıkça dile getirmektedir. Sultan'ın sadârete bir daha getirmesine imkân olmadığı Rüşdî, Midhat ve Sâdık Paşaları bile bir rakîp olarak görmesi, garkolunduğu evhâm dünyasının büyüklüğünü göstermektedir. Paşa'ya göre, kendisine herkes muhâliftir; Pâdişah'ın bile "teveccüh-i hakîkîsi" yoktur. Şu halde onu sadârette tutan nedir? Hangi kuvvettir? Hâtıratta buna zâhiren bir cevap bulmak mümkün değildir. Fakat zımnen verilen cevap, kaabiliyet-i zâtiyesidir. Hattâ kendini temize çıkarmak için yapılan ve hepsi de basılamayan bu üç ciltlik kalın eserinin yazılış sebebi bile budur. Nitekim Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi, İbnülemîn'in nakline göre "Saîd Paşa'nın Hâtıratı, târihî romanlara benzer; şahıs o, târih o, yalnız mâhiyet-i vukuat başka." diyerek, bu noktaya işâret edermiş.

Kâmil Paşa, Saîd Paşa'ya verdiği cevaplarda, "Saîd Paşa hazretleri(nin) envâ-i ilm-i bedi'-ü beyân ile tezyîn ettikleri hâtırât-ı aliyyelerinde umûr-ı idâre-i devletin kâffe-i muhassenâtını kendi nefsine hasr ve seyyiatını birer suretle ahlâf-u eslâfa atf ve tahmil" ettiklerini, "ihtiyâr ettikleri külfetin temeddühten ibâret" bulunduğunu, eserin "bir sânia-i bedi'a olduğunu", muharririn de "bir dânişmend-i hünerver" addedileceğini söylemektedir.

Tahsin Paşa ise *Yıldız Hâtıraları*'nda:

> *"Saîd Paşa'da garip bir haslet vardı; dâima halden müştekî görünür ve bir an evvel sadâreti bırakmak ister, fakat ne zaman işbaşından uzaklaştırılsa, tekrar yakınlaşmak esbâbını arardı. 'Teveccühü kaybetmemek; işte Saîd Paşa'nın ef'al ve harekâtında en büyük âmil bu idi; bir aralık İngiltere sefâretine ilticâ etmesi, teveccüh-i hümâyûnu kaybetmiş olmaktan mütevellid bir korku netîcesi idi... Saîd Paşa'nın, Sultan Abdülhamîd'e yaradılış itibâriyle pek benzeyen ciheti vehhâmlığı idi. Ancak itirâf etmek lâzımdır ki, Saîd Paşa bu hususta hünkârı, fer-*

sah'fersah geçmiştir. Vehhâmlığı o mertebede idi ki, onu yakından tanımıyanlar, vehmine âit menkıbeleri mübâlağalı addetmekte tereddüt etmezler. Halbuki az çok tanıyanlar, onun emsâline nâdir tesâdüf olunur derecede vehmine mağlûb bir zât olduğunu bilirler... Vehim, Saîd Paşa'nın yalnız söylediklerinde, yazdıklarında değil, hattâ dâvâsında, düşünüş tarzında, sükûtunda, bir işi dinlerken takındığı tavırda, hülâsa müsbet ve menfî bütün harekât ve sekenâtında kendini apâşikâr gösterirdi... Geç vakit evime giderken Saîd Paşa'nın konağının önünden geçerdim. Ekseriya bir mum aydınlığının odaları dolaştığını görürdüm. Her gece bu sûretle odaları kim dolaşırdı? Bir gün Saîd Paşa'ya teblîğ edilmek üzere bir irâde-i seniye tebellüğ ettim, ertesi sabah irâdenin gidip gitmediğini soran zât-ı şâhâneye, bir münâsebetle müşâhedemi arzettim. Sultan gülümsiyerek 'Paşa'nın âdetidir; geç vakte kadar elinde bir mumla odaları dolaşır; hattâ bâzı gece karyolanın altında yatar.' dedi."

cümleleriyle, onun hem vehmine, hem de bundan neş'et eden makaam hırsını işâret etmektedir.

Bu vehim, maalesef Sultan için ve hattâ devlet hakkında bile pek zararlı olmuş; Seb'a-zâde'yi, efendisi aleyhine zebandırazlığa kadar itmiştir. Paşa'nın, Sultan'ı hançer çekmeğe kadar sevkettiğini söylediği Meclis-i Vükelâ mazbatası da pek garip maddeleri ihtivâ etmektedir. Bunda "Gayrı müslimlerin askerî mekteplere kabûlü, her yerde müslim ve gayrı müslim tebeanın muhteliten iskânı, bilcümle evkafın mülke tahvîli, jandarmanın idâre-i merkeziyesinde ecnebîlerin istihdâmı, taşralarda bile ecânibden muallim kullanılması, Rumeli'deki vilâyetlere ecnebî adliye müfettişleri gönderilmesi" istenilmektedir. Bu taleplerin, devletin menfaatlerine tamâmen zıt olduğu ve hiç bir faydası bulunmadığı gibi, derin bir halk muhâlefetine de sebep olacağı tabiîdir. Şu sebeple Sultan tarafından reddi ile, Başvekil'in azarlanması pek isâbetlidir.

Paşa, bundan sonra *Hâtırat*'ında, ilk sadâretinde uğraşılan siyasî meseleleri anlatmakta; Berlin Muâhedesi'nin ortaya çıkardığı Yunan hududu, Karadağ'la ihtilâfı, Rumeli ve Şarkî Anadolu'da yapılması kararlaştırılan ıslahat meselelerinden bahsetmektedir. İngiliz sefîri Layard'ın Cebel-i Lübnan mutasarrıfı Rüstem Paşa'yı Erzurum Vâliliği'ne tâyin ettirmek istediğini, bunun yanlış bir arzu olduğunu, Ermenîler'i idarî muhtâriyete sevkedebileceğini, Ermenistan'ın bir kısmına sâhip bulunan Rusya'nın, çıkabilecek karışıklıktan istifâde ile zabta kalkışmak ihtimâli olduğunu kendisine söylediğini, fakat dinletemediğini yazmaktadır. O sırada İngiltere Hâriciye Nezâreti'ne gelen

Lord Salisbury'ye mahremâne bir yazı göndererek sefîrden şikâyet ettiğini, bir kaç gün sonra Layard'ın me'zûnen Londra'ya celbedildiğini, bunun üzerine zât-ı şâhâneye işi bildirdiğini anlatmaktadır. Sultan, zâten Layard'ın, 1879 sonbaharında Şâm Vâlisi bulunan Midhat Paşa ile buluşmasını hoş karşılamamış; Paşa'nın bir kısım adamlara tiyatroda tezâhürat yaptırması hafifliğine ise üzülmüştür. Salisbury hâriciyesinin, Anadolu'da ıslahatı, bir askerî müşâhit vâsıtasıyle kontrola kalkmasını da hakaaret olarak telâkkî etmiş ve İngiltere'nin, Anadolu'da bir himâye rejimi kurmasından endîşelenen diğer devletlerin rekaabetini tahrîke karar vermiştir.

Bir İngiliz muharririnin tâbiriyle "Salisbury zâten hoşa gitmeyen siyasî davranışları ile sâdece Pâdişah'ı İngiltere'ye karşı gelmeye zorlamakla kalmamış; Avrupa devletler âhengini dahi bozmaya çalışmıştır." 1880 Nisanında ise Muhâfazakâr Parti iktidardan düşmüş ve "Türkler Avrupa'yı tamâmen terketmeden şark meselesi halledilemez." gibi mecnûnâne bir iddiada bulunan W. E. Gladstone, İngiltere başvekili olmuştur. Bu kabîne Layard'ı geri çekmiş ve George Goschen nâmında anûd, siyasî nezâketten mahrûm, kendi devletinin menfaatlerini dahi idrakten âciz, parti mücâdelelerinden gelmiş garip bir adamı, İstanbul sefâretine göndermiştir. Mısır'da oynadığı roller sebebiyle Sultan tarafından hoş karşılanmıyan, hatab (=odun) cinsinden bir acîb âdem olan sefîr, Osmanlı idâresi hakkında umûma karşı yaptığı konuşmalarda bile tenkîdlerde bulunmuştur. Sultan, münâsip bir nota ile, bu hareketini red ile kendisini îkaz etmiştir. Bilâhare sefîr, mensup bulunduğu Gladstone hükûmeti nâmına Bâbıâli'ye bir nota vermiş; bizzat Saîd Paşa ile görüşerek ıslahatın tâcil edilmesini, Yunan hududu meselesinin hallini, Karadağ ve Arnavutluk işinin tesviyesini istemiştir. Daha evvel de İngiltere sefîri, İtalya ve Avusturya elçileriyle ayrı, fakat aynı meâlde bir nota tevdî etmiştir. Vükelâ meclisinde mesele müzâkere edilmiş ve talep veçhile hareket edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu husus, bir mazbata ile zât-ı şâhâneye bildirilmiştir.

İngiltere'in teşvik ve tahrîkiyle, İtalya ve Avusturya harb gemilerinin de iştirakiyle, Adriyatik Denizi'nde, Türkiye'ye baskı yapmak için müşterek bir donanma nümâyişi icrâ edilmiştir. Pâdişah bunlara aldırmamış ve Arnavutluk'ta Cemiyet-i İttihadiye nâmıyle vücûda gelen halk hareketini, Kürdistan'da Şeyh Ubeydullah'ın kıyâmını, Avrupa'nın teklîflerine karşı tabiî bir reaksiyon olarak mütâlaa etmelerini beklemiştir. Fakat siyasî incelik ve dûrbînlikten tamâmen mahrum olan İngiliz sefîri ve hükûmeti, Bâbıâli'ye 24 saatlik bir ultimatom vererek Ölgün limanının Karadağ'a tevdîini, aksi takdirde İngiliz donanmasının adı şimdilik açıklanmıyacak bir büyük limanı işgâl edeceğini bildirmişlerdir. Pâdişah bunu yine reddetmiş; Adriyatik'te amiral Seymour idâresindeki donanma harekete başlamış, nihâyet Karadağ'a is-

tenilen tâviz verilmiştir. J. Haslip "Goschen vazîfesinde muvaffak olmuştu; fakat seleflerinin Bâbıâli ile İngiltere arasında kurdukları iyi münâsebetleri bir kaç saat içinde yok etmişti; bugünden sonra sefîrin Pâdişah ile arasındaki bütün münâsebetler kesilmiş ve artık kat'iyyen huzûra kabul edilmemişti." demekte, Layard'ın, Pâdişah ve Osmanlı idâresi hakkında tenkîdleri hâvi gizli raporlarının parlamento huzûrunda açıklanmasının, Sultan'ı ve Türk halkını pek fazla kızdırdığını, sâbık sefîri ise mahvettiğini yazmaktadır. Aynı yazarca bu raporlarda "Midhat Paşa Türkiye'yi kurtaracak yegâne adam" olarak vasıflandırılmaktadır. Kendi ifâdesine göre Saîd Paşa'nın azli, Goschen'in beyânatını mufassalan ve yazılı olarak zât-ı şâhâneye arzının ertesi günü vukû bulmuş ve şu hâricî hâdiselerle alâkalı görülmüştür (9 Hazîran 1880/Recep 1297).

Saîd Paşa kabînesinde Adliye Nâzırı olan Cevdet Paşa, onun adlî sahada yaptığı icraatı tenkîd etmekte ve şöyle demektedir:

"Mecelle cemiyetinde bir kıt'a Usûl-i Muhâkeme-i Hukûkiye kaanunnâmesi lâyihası kaleme alınıp, Şûrâ-yı Devlet'te dahi tasdîk olunduktan sonra Meclis-i Meb'ûsân'a verilmiş idi. Fakat muhârebe sebebiyle tasdîkine vakit müsâit olmadı ve hayli seneler evvel Fransa'nın Usûl-i Muhâkeme-i Cezâiyesi tercüme olunarak, Şûrâ-yı Devlet'te kerrât ile müzâkereye konulmuş ise de Fransa usûlünün bizim hâlimize tevfîki müşkil olduğu ve ale'l-husûs, Fransa'da bu usûlün esâsı menzilesinde bulunan müdde-i umûmîler sınıfı henüz bizde îcad olunmamış bulunduğu cihetle tâdilât-ı külliyeye mevkuf olduğuna mebnî iş sürüncemede kalmış idi. Saîd Paşa kemâl-i sür'at ve isti'câl ile müdde-i umûmî sınıfını açıp ve her vilâyete adliye müfettişleri tâyin ettirilip, mezkûr kaanunnâmeler ile berâber, bir kıt'a Teşkilât-ı Adliye ve İcra kaanunnâmelerini Fransızca'dan tercüme ettirip ve Fransa'da mer'iyü'l-icrâ olan harc târifesine tevfikan bir de târife kaleme aldırıp, cümlesini def'aten mevki-i icrâya vaz' edivermiş idi. Halbuki bu kaanunların memleketimize tevfîki için arîz-ü amîk mütâlaa ile tâdili lâzım gelirdi. Mâahaza bunlar aceleten tercüme ettirilmiş olduğundan bâzı mahallerinde tercüme yanlışlıkları dahi var idi ve bir de hiç bir vakitte umûr-ı adliyede istihdam olunmamış ve o yolda ma'lûmât kazanmamış olan binlerce âdemler def'aten me'mûrîn-i adliye silkine idhal olunmuş ve ekseri ehliyet ve kaabiliyetten mahrum bulunmuş idi. Binâenaleyh her taraftan mülkiye memurları tarafından şikâyet olunmağa başladı. Sefâretler ise bu kaanunları tanımayıp, ale'l-husus Usûl-i Muhâkeme-i

Cezâiye'yi kat'iyyen reddeylediler. İşte bu kere Adliye Nâzırlığı'na geldiğimde böyle azim bir kargaşa içine düştüm."

Görülüyor ki, Saîd Paşa'nın alelacele yaptığı ve "ıslahat" nâmını verdiği icraat içinde, memleket bünyesine hiç uymayan ve ileride pek berbad netîceler verecek olan, iktibas kaanunlar belâsı dahi vardır. Yabancı devletlere hoş görünmek ve onların ıslahat taleplerinin gerçekleştirildiğini göstermek için yapılmış olsa bile, şu pek yanlış bir tasarruf olmuş ve Sultan'ın umûmî siyâset ve temâyülüyle de tezat arzetmiştir. Merkezî idâreyi kuvvetlendirmek arzusunda bulunan Sultan'a, müdde-i umûmîlerin Fransa'da bunu temin etmiş olduğu söylenmiş; mahzurları bulunmadığı anlatılmış; yeni usûl kaanunlarının cezâ ve hukuk dâvâlarında bir nevi ahdî hak hâline gelen kapitülasyonların zararlarını izâle edeceği, sefârethânelerin işe karışmasını önleyeceği de bildirilmiş ve şu sebeplerle rızâsı alınmış olması ihtimal dâhilindedir. Nitekim Saîd Paşa hâtıratında maksadının "Kuvve-i adliyeyi idâreden ayırarak, müdâhalât ve imtiyazât-ı ecânibi ale'l-husûs umûr-ı adliyede men' etmek" olduğunu anlatmaktadır. Fakat ecnebî devletlerin itirazları sebebiyle bu yapılamamış; ahdî hukuk yine bâkî kalmış; şu işten de Paşa'nın umduğu netîce tam hâsıl olmamıştır.

Her şeyi kılı kırk yararcasına düşünen, yabancı kaanunlara tab'an ve fikren aleyhdar bulunan hükümdarın, bunları hiç mülâhaza etmeden tasdîk ettiği de söylenemez. Fakat, Türkiye'de adlî ve idârî ıslahat için baskı yapan, hatta fiilî ve askerî bir nümâyişe bile kalkışan Avrupa düvel-i muazzamasının siyasî tazyikinin bu usûl kaanunlarının mer'iyete konuşunda en büyük sebebi teşkîl ettiğini, onlara reform yapıldığını göstermek bâbında çıkarıldığını da kabul etmek lâzımdır. Bu sebeple Sultàn Abdülhamîd'in saltanatının bu ilk devrindeki taknîn faaliyetini de, ictimaî ve hukûkî ihtiyaçlardan doğmuş; millî hukuk telâkkisine istinâden icrâ edilmiş bir tedvin gayreti olarak görmek imkânsızdır. Aksine millî telâkkilerden uzak, içtimâî hukuka, cemiyetimizde yaşayan hak ve adâlet telâkkîlerine aykırı, pek âdî cinsten bir kaanun iktibâsı addetmek zarûreti vardır. Maalesef, Türkiye bu çeşit tercüme kaanunların kabûlüyle, yamalı bohçaya benzeyen mevzuâta sâhip, hak tevziinde, kendi cemiyeti içinde yaşayan hukuk telâkkîsinden ayrılmış; ucûbe bir adliye mekanizmasına mâlik bir ülke hâline gelmiştir.

Nitekim Abdurrahman Şeref, ahalî arasında müdde-i umûmîliğin yadırgandığını söylemekte ve "Bunlar neci idi? Mahkemede vaziyetleri ne olacak idi? İşte halkça buraları birdenbire anlaşılamadı. Müddeî ve müdde-i aleyh dururken, bir şahs-ı sâlisin dâvâya müdâhale etmesine mânâ verilemedi." demektedir. Aynı müellif ahkâm-ı şer'iyede bunun bulunmadığını, bu sebeple

aleyhinde konuşulduğunu, hattâ kendisi hukuk talebesi olarak bir arkadaşı ile mahkemeye gittiklerini, dinledikleri bir dâvâda hâkimin ne döven, ne dövülen hazır bulunmadığı halde, sırf iki şâhitle dâribin gıyâben mahkûmiyetine karar verdiğini, dâvâcının da meseleyle alâkasız üçüncü bir şahıs, yâni müdde-i umûmî olduğunu, buna şaştıklarını yazmaktadır.

İşte Paşa'nın *Hâtırat*'ında büyük bir iş ve hizmet olarak tavsif ettiği, kısa müddet içinde husûle getirmekle övündüğü icraat arasında bu tercüme kaanunların vaz'ı gibi faidesiz, hattâ millî noktadan mühlik çabalar dahi vardır.

Mehmed Kadrî Paşa'nın Sadâreti

Saîd Paşa'nın azli ile boşalan sadâret mevkiine, "Başvekil" unvanıyle Mehmed Kadrî Paşa tâyin buyrulmuştur (9 Hazîran 1880/1 Recep 1297). Paşa 1832/1248'de Ayıntab'da doğmuştur. Kıbrıs mutasarrıfı İshak Hakkı Paşa'nın oğludur. Ayıntab'da Şeyh Osman-ı Semerkandî evlâdından ve Cenânîzâdeler denmekle mâruf ve sâdât'tan addedilen köklü bir âiledendir. Vak'anüvis Âsım Efendi ile de uzaktan akrabâ bulunmaktadır. Muhtelif devlet memuriyetlerinde çalıştıktan sonra, 1868'de Şûrâ-yı Devlet âzalığına getirilmiştir. 1869'da İran Devleti'yle münâzaalı bâzı meselelerin tahkîki için Bağdad'a gönderilmiştir. Bilâhare Nâfia Müsteşarlığı'nda, Sivas ve Bağdad vâliliklerinde, Dâhiliye ve Ticâret, Ziraat, Orman ve Meâdin nezâretlerinde bulunmuştur. Bu son vazîfesinde iken sadârete nasbedilmiştir.

Çok karışık bir anda sadâret mevkiine getirilen bu zât, mevkiinde fazla kalamamış; İbnülemîn'in nakline göre "Karadağ'a arâzî terki meselesinden dolayı istifâ ve üç gün Kanlıca'daki yalısında inzivâ etmiş"; memur-ı mahsûsla mühr-i hümâyûn aldırılmıştır. Paşa, diğer bir rivâyete göre, azledilmiş; kendi ifâdesine göre de "infisâl" etmiştir. Sultan Hamîd'in istifâları hiç hoş karşılamadığı mâlûm bir keyfiyettir. Buna rağmen Paşa, birinci rütbe Osmanî nişânı ile taltif ve Edirne vâliliğine tâyin buyurulmuştur. Paşa bu memuriyette bulunurken âniden vefât etmiş ve Şeyh Sezâî Dergâhı hazîresine defnedilmiştir (1884/1301). Üzerine Pâdişah'ca bir türbe yaptırılması düşünülmüş; bu husûsta sadâret makaamına bir tezkire dahi yazılmış; bilâhare bundan vazgeçilerek parmaklık içinde bir mermer sanduka ve kitâbe sütûnu diktirilmiştir. İbnülemîn "İstanbul'da ve vilâyetlerdeki emsâl-i kesîresi gibi" çılgın bir târih ve millî kültür düşmanlığı sebebiyle "nasılsa, mezar taşının kırılıp sokak kaldırımı yapılmamış" olduğuna taaccüp etmektedir. Aynı müellif Paşa'nın "İlm-ü ma'rifete muhib, terakkîperver, münevver, liyâkatli, nâzik, fakat ağır tabîatlı, israftan hoşlanmaz, hukuka riâyetkâr" bir

zât olduğunu, Tunuslu Hayreddin Paşa'nın bu devlette gördüğü dört liyâkatli ricâlden biri bulunduğunu, *Mecmua-i Fünûn*'da muhtelif makaaleler neşrettiğini yazmaktadır.

Paşa'nın sadâreti üç ay üç gün gibi pek kısa bir zaman devam etmiş; bu sebeple "liyâkati nisbetinde devlete hizmet edememiştir." Onun kısa süren sadâretinin başlarında inşâsı bitmiş olan Hukuk Mektebi'nin açılış merâsimi yapılmıştır. Kadrî Paşa kabînesinde Adliye Nâzırı olan Cevdet Paşa *Tezâkir*'inde bu merâsimi şöyle anlatmaktadır:

"Recebin 18'inci günü Başvekil Kadrî Paşa ve taraf-ı şâhâneden irsâl buyrulmuş olan mâbeyn-i hümâyûn ikinci kâtibi Süreyyâ Bey ve Maârif-i Umûmiye Nâzırı Münif Paşa ve Nâfia Nâzırı Hasan Fehmi Efendi ve Adliye Müsteşarı Vahan Efendi ve mektep müdir ve hocaları ve talebesi hazır olduğu halde Hukuk Mektebi küşâd olundu. Şöyle ki huzzâr saf-beste-i kıyâm oldukları hâlde taraf-ı âcizîden şifâhen bir hitâb irâd olundu. Müteâkiben Süreyyâ Bey tarafından dahi bazı irâdât ve taltîfât-ı seniye teblîğ-ü beyân kılındı."

Cevdet hitâbesinde "Efendiler, tahsîl edeceğiniz ilmin kadri pek büyüktür; bilirsiniz ki, hesap, hendese ve kimyâ gibi ulûm-ı akliyeyi ta'lîm için bir peygamber gelmedi; ammâ kavânîn-i şer'iyyeyi telkîn-ü teblîğ için ulü'l-azm peygamberler geldi. Bu bâbda başka delîl îrâdına hâcet görmem... Pâdişahımız, erîka-pirây-ı Hilâfet Sultan Abdülhamîd Hân-ı Sânî efendimiz hazretleri dahi mektebinizi zîr-i himâye-i hümâyûnlarına aldılar. Mektebinize azim şeref-ü i'tibâr verdiler... İnşaallahu Teâlâ ikmâl-i tahsîl ile Devlet-i Aliyye'ye güzel hıdmetler edersiniz." demiş ve "Ol gün *Mecelle*'nin birinci maddesini tedrîs" etmiştir. Demek ki, hukuka pek riâyetkâr olduğu söylenen, köklü bir ulemâ ve sâdât âilesine mensup olan Kadrî Paşa'yı, kader, böyle bir hizmete takdîr kılmıştır. Kadrî Paşa'nın sadâretten ayrılması üzerine, selefi Saîd Paşa yeniden sadârete getirilmiştir.

Berlin Muâhedesi'nin Akabinde Devletçe Uğraşılan Ehemmiyetli Meselelerden Bâzıları

Sık sık tekerrür eden bu sadâret değişiklikleri esnâsında, harbin ve onun netîcesi olarak imzalanan Berlin Muâhedesi'nin ortaya çıkardığı pek âcil meselelerle uğraşılıyordu. Türkiye, harb netîcesinde emsâli görülmemiş derecede haricî gâilelerle, dâhilî kargaşalarla, mâlî buhranla karşılaşmıştı. Devlet-

ten Berlin Muâhedesi'nde öngürülen ıslahatın icrâsını, Doğu Rumeli'de ve Makedonya'da yeni statünün tatbîkini, küçük Balkan devletleri lehine kararlaştırılan hudut tashîhinin gerçekleştirilmesini istiyorlardı.

Mağlûbiyet ve muâhede ile Osmanlı hıristiyan tebeası lehine kararlaştırılan hükümler, Türkiye'nin sâhip bulunduğu geniş topraklardaki bütün ahâli arasında pek çeşitli tesirler yapmakta ve tebeayı çok derin bir kargaşa içerisine atmaktaydı. Osmanlı Avrupası ve Asyası, bu karışıklıklara sahne olmuş bulunmaktaydı. Osmanlı Rumelisi'nin direği yâhut "Devlet-i Osmâniye'nin belkemiği" denilen Arnavutluk, âdeta Ayastefanos'u red için ayağa kalkmış; Avrupa'nın vereceği kararı tasvîb etmiyeceğini ifâde ederek bir İttihad Cemiyeti te'sîs etmiş ve "Paşa" ünvanını kazanan bir reîsin emrinde; herhangi hıristiyan hükûmetin tabiiyetine girmeyi reddederek silâhlanmıştı.

Arnavutlar'ın aldığı ve İstanbul'ca da desteklenen vaziyet devam etmekteydi. Bütün Balkan şehirlerinde çok gergin bir hava esmekte; müslüman, hıristiyan, çeşitli kavim ve mezheb mensupları endîşe içinde bulunmaktaydılar. Suriye'de Dürzî-Mârûnî çatışması yeniden başlamıştı. Bir isyan menbâı olan Zeytun'da bir Ermeni kıyâmı başgöstermişti. Irak'ta Müntefik'ler ve Sadunî'lerin harekâtı görülüyordu. Kürdistan'da Şeyh Ubeydullah nâmında bir zât, başına topladığı 40 bin kadar kişi ile İran devletine karşı cephe alıyordu.

Arnavutluk ile Kürdistan'daki hareketlerin merkezdeki ricâl tarafından pek aleyhdar görülmediği; devletin devam ve bekaası, hattâ ıslâhat nâmı ile icrâsı istenen yeni imtiyaz taleplerine karşı halkın tabiî bir muhâlefeti olarak gösterildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Cevdet "Van ve Hakkârî tarafında merci-i Ekrâd olan Halidî meşâyihinden meşhûr Ubeydullah Efendi bir hayli Ekrâd ile İran hududunu geçip, memâlik-i İran'a küllî îrâs-ı hasar etmiş ve İran Devleti'ni ürkütmüş (idi.)" diyerek, doğudaki hareketin mâhiyetini anlatmakta ve tekerrür etmemesi için Şâh'm şikâyette bulunduğunu, buna karşı, Pâdişah'ın bir nâme göndererek İslâmî kaaidelere istinâden teminât verdiğini, İran memurlarının Kürtler hakkında gayr-ı mülâyim muâmele etmemesi ricâsında bulunduğunu yazmaktadır.

Bütün bu kargaşanın ve meselelerin halli için uzun bir mesâî sarfolunmuştur. Berlin Muâhedesi'nin 18'inci maddesiyle Rumeli-i Şarkî Eyâleti'nin nizamnâmesini hazırlamaya memur olan Bâbıâli ile Avrupa komisyonu, Filibe'de çalışmış; Rusya tarafından ortaya çıkarılan engellere rağmen, bir nizâmnâme-i esâsî hazırlamıştır. Bu nizamnâme tatbîke geçilmiştir. Aynı komisyonun Avrupalı âzaları Makedonya'da tatbîk edilmesi kararlaştırılan ıslahat husûsunun icrâsını istemişlerdir. Osmanlı hey'et-i murahhasa reîsi Berlin

Muâhedesi'nin 33'üncü maddesinde bahsolunan nizâmât-ı esâsî için bir müddet beyân edilmemiş olduğunu, zâten her vilâyetteki mahallî ahâlinin reyi alınması icap ettiğini, bunun da zamana mütevakkıf bulunduğunu söylemiştir. Böylece gâyet muzır netîceler doğuracağı muhakkak olan Makedonya işi geçiştirilmiştir.

Bundan sonra Bâbıâli, Girit'teki Rum ahâli arasında başlayan kaynaşmayı genişletmemek için bâzı tâvizler vermeyi münâsip görmüştür. Bütün idârî ve adlî muâmelelerin Rumca ve Türkçe cereyân edebileceği, jandarma teşkîlâtına yerli Rumlar'ın da alınacağı, bunların miralaylığa kadar terfî edebileceği, Girit'in ordu masrafına iştirak etmiyeceği gibi maddeleri içine alıyordu. Böylece Girit, muhtariyete doğru bir adım daha atmış demektir.

Diğer taraftan Berlin Muâhedesi'nin 61'inci maddesi, Ermeniler'in bulunduğu vilâyetlerde ıslahat yapılacağını ve bu bâbda alınacak tedbîrlerin devletlere teblîğ edileceğini ve onların da buna nezâret hakkı olduğunu ifâde etmişti. İşte diplomasi âlemine Ermeni problemi böyle çıkmıştır. Rusya, Osmanlı Devleti'ne karşı Ermeniler'i tahrîk etmek; Balkanlar'da yaptığını Şark'ta Ermenîler vâsıtasıyle icrâ etmek istemiştir. Fakat Ermenistan'ın müstakil bir devlet hâline gelmesini de hiç arzulamamıştır. Çünkü bu, kendi tebeası olan Ermenîler'de de aynı arzuyu uyandırabilecek ve ülkesi dâhilinde karışıklıklara sebep olabilecektir. Şu sebeple bu meselede ihtiyatlı hareket etmiştir.

İngiltere ise, Muhâfazakâr hükûmetin düşüşüne kadar, Ermenîler'le meskûn Osmanlı eyâletlerine muhtariyet verilmesinin, buradaki müslümanların büyük muhâlefetiyle karşılaşacağını, tatbîkatta önüne geçilemiyecek müşkiller çıkacağının şüphesiz bulunduğunu, bu sebeple her şeyden evvel emniyet ve adâlet meselesinin halledilmesi icap ettiğini ifâde etmiştir.

Böylece mesele birkaç sene uyumuş; ıslahat yapılıyordu, yapılacaktı, mahallinde tedkîk ediliyordu, şu teklîf isâbetli, bu isâbetsizdi gibi yazışmalarla vakit geçirilmiştir. Bâbıâli devlet için pek fenâ netîceler doğuracağı muhakkak olan ıslahat meselesini geçiştirmeğe gayret etmiştir. Fakat Gladstone iktidar mevkiine gelince, Berlin Muâhedesi hükümlerinin kat'î surette tatbîkini Bâbıâli'den istemiş ve alâkalı devletlere de, bu hususu temin için müşterek ve cebrî bir teşebbüste bulunmayı teklif etmiştir. Bu teklîf, İngiltere ve Rusya'nın anlaşmalarından korkan Viyana'yı ürkütmüş; diğer hükûmetler de Avrupa kıt'asındaki müslümanlara düşmanlığını bile gizlemiyen bir herifin tasavvurlarına yardımdan çekinmişlerdir. Bu adam, Kıbrıs adasının işgâli aleyhinde bulunduğu halde, buradaki İngiliz askerini geri çekmemiş ve samimiyetsizliğini de göstermiştir. Bu Gladstone teklîfi, kat'î surette

reddedilmemiş; fakat her devlet sefîri Bâbıâli'ye 12 Hazîran 1880'de ayrı ayrı birer nota vermişler ve ıslahat icrâsını istemişlerdir.

Aynı sırada İngiltere hükûmeti sâbık sefîr Layard'ın gönderdiği raporu neşretmiştir. Engelhardt'ın aldığı bu raporda:

"Bu büyük hükûmet ihtimal ki, hiç bir zaman bu derece karışıklığa düçâr olmamış; bugünkü vahîm halde bulunmamıştır; buradaki fakr ve sefâlet, adâletsizlik başka bir memlekette olsa ahâlinin isyânına sebep olurdu. Şimdiye kadar böyle bir isyânın vukua gelmemesi, müslümanların fevkalâde sabır ve tahammüllerine, Halîfe hakkındaki derin hürmetlerine ve ahâliyi hükûmet aleyhine sevkeylemekteki müşkilâta atfolunabilir... Devlet-i Osmâniye'nin mâruz bulunduğu tehlikeyi Pâdişah'a ve vükelâsına anlatmak için her vâsıtaya mürâcaat ettim. Muhârebenin bitişinden sonra ehemmiyet kazanan mutaassıp fırkanın Pâdişah'a hulûl ederek Avrupa kaanun ve nizâmlarının Türkiye'de tatbîki için selefleri tarafından yapılan tecrübelerden bir fâide hâsıl olmadığını, bundan sonra ecnebîleri işe karıştırmadan hükûmeti idâre etmek, Türklere ve müslümanlara mahsus usûl ve kaanunlar dâiresinde memleketi ıslah etmek lâzım geldiğini beyân ettiğine kaani oldum..." denmiş ve *"İlerici zümreye istinâd ederek, Avrupa nezâreti altında ıslahat yapılması lâzım geldiği"* ileri sürülmüştür.

Gladstone Kamara'da bir konuşma daha yapmış ve "Devletler vaktiyle Türkiye'ye, tamâmiyet-i mülkîyesini ihlâl etmeden ıslahat yapılmasını tavsiye edeceğiz dediler; bundan ne netîce hâsıl oldu? Şu: Osmanlı Devleti 20 sene sulh ve âsâyiş içinde yaşadı, devletlerin arzû ettikleri terakkiyâtın hiçbirini husûle getiremedi... Türkiye'nin tebeasına karşı îfâsına mecbûr olduğu vazîfelerin icrâsı hiç bir zaman ikinci derecede bir mesele değildir; belki asıl mesele budur, bütün gayretimiz bu noktaya mâtuftur. Türkiye eğer vazîfesini îfâ etmezse, devlet bütünlüğünü ve istiklâlini yalnız kendi vâsıtalarıyle müdâfaaya mecbûr olacaktır." gibi cümleler döktürmüştür. Devletler hukuku prensipleriyle bağdaşmıyan, sanki tamâmiyet-i mülkiyemizi hudutlarımızda İngiliz askerleri koruyormuş gibi saçma bir takım mânâlar taşıyan bu konuşma, Engelhardt tarafından bile "târihî vâkıalara muvâfık olmamakla" vasıflandırılmıştır.

Aslında hiç bir garb devleti ve siyasîsi, bizi yaşatmak, kuvvetlendirmek gibi bir gâye taşımamışlar; kendi menfaatlerine uygun düşecek bir ıslahat istemişler; Osmanlı ülkeleri ve tebeası üzerinde nufûz sâhibi olmayı, rakiplerini atlatmayı arzulamışlardır. Bu husus devletler için tabiî olduğu gibi, Türkiye için de çeşitli rekaabetlerden siyâseten istifâde etmek, devletler arası

ihtilâflardan faydalanmak başvurulması lüzumlu bir politika olmuştur. Bu yalnız Türkiye için değil, bugünkü bütün devletlerce dahi zarûrî bir metod olarak tatbîk edilmektedir. Her devlet bütün dünyaya meydan okuyabilecek kadar kuvvetli olmadığı veya olamıyacağı için, siyasî rekaabetlerden istifâdeye çalışması, menfaatine en uygun ittifakı yapması tabiî görülmelidir. Bu noktaya kimse birşey diyemez ise de, Tanzîmat ricâlinin devleti kuvvetlendirmek, millî bünyeyi sağlamlaştırmak için dâhilen bir başarı gösteremedikleri de açıktır. İşte bu sebepledir ki, devlet, Avrupa'daki her kabadayı hükûmetin oyuncağı hâline gelmiş; herkes Türkiye'den bir takım isteklerde bulunmuş ve menfaat koparmaya gayret etmiştir.

Bâbıâli'nin ıslahat diye ortaya koyduğu bir husus da, usûl-i muhâkeme kaanunlarının mer'iyete sokulması olmuştur. Bâbıâli, bunda ecnebî tebeaya ve sefâretlere verilen hukûkî imtiyazları sessiz sedâsız kaldırmak gibi bir maksat da gütmüştür. *Saîd Paşa Hâtıratı*'nda "Bittabî her devlet tarafından itiraz ve taarruzlar vukua geldiğini" beyan etmektedir. Engelhardt "Akdî hukuka dokunulmıyacağı teminâtının verildiğini", hattâ Saîd Paşa'nın örnek olarak Sırbistan, Romanya, Sisam gibi hükûmetleri misâl gösterdiğini söyliyerek "Bunlarla mukaayese ne dereceye kadar doğru olursa olsun, vükelâ-yı Osmâniye'den birinin, İstanbul'a tâbi hatta kendi kendini idâreye muktedir addedilmeyen kavimlerin Osmanlı idâresinden çıkmasını haklı göstermesi şâyân-ı hayretti." diyerek, Rusya'nın bile şu ikrardan daha parlak delîl gösteremiyeceğini yazmaktadır.

Şu sözleri, Saîd Paşa'yı târih huzûrunda pek hacîl bir mevkie düşürmektedir. Paşa ise *Hâtıratı*'nda adliye ile idâreyi birbirinden ayırdığını, uzun müzâkereler netîcesinde sefâret müdâhalelerini bertaraf ettiğini yazmaktadır ki, vukuata tamâmiyle muvâfık değildir.

Diğer taraftan Bâbıâli'ce uğraşılan meselelerden biri olan Makedonya ıslahatı da, çok çeşitli ayrılıklar doğurmuştur. Rumlar, Bulgarlar'ın buradaki iddialarına şiddetle itiraz etmişler; İskender dolayısiyle "Yunan ırk ve medeniyetinin esasını kuran bir memlekette Bulgarlar'ın hakkı olamıyacağını, onların 30 sene evveline kadar Rum beylerinin hizmetinde çalışan âdî amelelerden ibâret bulunduklarını" ifâde etmişlerdi. Böylece Balkanlarda Rum ve Slav zıddiyeti alevlenmiştir. Makedonya işinde, Slavlar arasına da zıddiyet girmiş; Sırplar ve Bulgarlar dahi birbirine düşmüşlerdir. Mahallî ahâli olan Makedonlar ise Osmanlı idâresini ister görünmüşlerdir. Bütün bu küçük Balkan kavimlerini, aradaki şu derin zıddiyetler sebebiyle ancak Türk idâresinin huzûr içinde yaşatabileceği ortaya hemen çıkmıştır. Fakat devletler, aralarındaki münâferetler ve açgözlülükler yüzünden, yeni tahrîklere başlamışlardır.

Kezâ, çeşitli kabîleler hâlinde yaşayan ve millî âdetlerine bağlı olan, Kega ve Toska diye başlıca iki gruba ayrılan, şecî' Arnavut kavmi de, eski tarz bir idâre istediklerini ifâde etmişlerdir. Burada kurulan ve 1879'dan beri, 100 bin kişilik bir kuvvet ile hukukunu muhâfazaya gayret eden, bu hususta İstanbul'ca da desteklenen Arnavut İttihad Cemiyeti'nin maksadı, Engelhardt tarafından "Bosna'nın İslâm beyleri gibi, müslüman Arnavutlar'ın dinî, siyasî ve ictimaî fâikiyetlerini temin etmek ve bir hıristiyan hükûmetin tâbiiyetine girmemekti." diye izâh edilmekte ve bunun "Kelimenin tam mânâsıyle millî (yânî ırkî) bir hareket olmadığı" tebârüz ettirilmektedir. Aynı müellif "Devletlerin Arnavutluk hakkında Bâbıâli'ye bir proje takdîm ettiklerini, burada zâhiren karışık maddelerle, Türk hukuk-ı hükümrânîsinin yine de muhâfaza edilmiş bulunduğunu, fakat İstanbul'un memleketi küçük parçalara ayırarak merkeziyet usûlünü tatbîk gâyesini güttüğünü, bununla Arnavutlar'ın asırlardan beri alıştıkları muâfiyetlere hürmet ile tutulabilecekleri hakîkatini görmezden geldiğini" yazmakta ve 1882 senesine kadar bu projenin tasdîk edilmediğini söylemektedir. Tanzîmat tatbîkatı için doğru olan bu tenkîd, Sultan Hamîd icraatı bakımından yanlıştır. Pâdişah, Arnavutlar'ın an'aneleri, mahallî kanaatleri, kabîle husûsiyetlerine göre idâresine pek dikkat etmiş; bu müslüman ve şecî' kavmi onların tabiatlarına uygun usûllerle idâre etmesini bilmiştir. Zâten Pâdişah, tebeası olan müslüman kavimlerin ve vilâyetlerin hepsini, eskiden beri alışageldikleri tarzda ve onların istedikleri şekilde idâreyi gâye edinmiş; Avrupa'nın husûsî maksatlarla revaç verdiği ve tatbîkinde ısrar gösterdiği esasları, mümkün olduğu kadar nazara almamıştır.

Kitabında Tanzîmatçıların merkeziyet usûlünü tatbîklerini çıkmaz bir dâvâ olarak vasıflandıran ve Osmanlı câmiası için zararlı olduğunu söyleyen Engelhardt, tebeasını onların ictimaî ve mânevî telâkkîlerine uygun idâre etmeğe girişen Sultan Abdülhamîd'i de "Mahmud-ı Sânî'den beri yapılanları bir kenara bırakarak" "idâre-i müstebideyi ihyâ" eylemekle itham etmekte ve kendi kanaatiyle de tezada düşmektedir. İdâre eylediği milletlerin temâyüllerine ehemmiyet veren, onların husûsiyetlerini, arzularını, inanışlarını nazara alan bir idâreciyi müstebid olarak vasıflandırmanın imkânı yoktur. Kaldı ki, Sultan Hamîd, yapılanları kaldırmak, kıyâfeti değiştirmek, kaanunları ilgâ etmek gibi cezrî, mânâsız, faydasız işlere de girişmemiştir. Yaptığı şey, devleti ayakta tutan varlığın, yâni milletinin ve müslüman tebeasının birliğini takviye etmek, müşterek inancını kuvvetlendirmek, böylece devletin gücünü ve nüfûzunu artırmak; esas unsuru, maddeten ve mânen terfîhe çalışmak olmuştur. Onun şu gâyesini ve çalışmasını takdîr etmiyecek bir insaf sâhibi de gösterilemez.

İşte Berlin Muâhedesi'nin akabinde uğraşılan en ehemmiyetli meseleler-

den bâzılarını bunlar teşkîl etmiştir. Devletin mâlî bakımdan mâruz kaldığı problem ise, daha ileride anlatılacaktır.

Tunus Beyliği'nin Fransa Himâyesine Girmesi

Berlin Kongresi'nde kodaman Avrupa devletlerinin hepsi birer pay almışlardı. Avusturya Bosna-Hersek'e konmuş; Rusya Besarabya'yı midesine indirmiş ve Orta Asya'daki genişleme politikasına devam etmeğe başlamıştı. İngiltere Kıbrıs'a oturmuş; mâlî murakabe diye Mısır üzerindeki nufûzunu artırma yoluna girmişti. Şu vaziyet karşısında Fransa boş duramazdı. O da, Osmanlı mülkünün yağmasından hisse almağa, fırsattan istifâde etmeğe, çöreklendiği Cezâyir'in doğusundaki Tunus'u ele geçirmeğe karar vermişti. İtalya kabînesi "Kartaca" hakkındaki iddiaları ortaya atmağa hazırlanırken, ondan daha evvel davranmayı uygun görmüştü. Ne zamandan beri Tunus'a gözünü diken Fransa, hazırlıklara da girişmiş; İngiltere'nin muhâlefet etmeyeceğini anlamış; Viyana ve Berlin'in meşgûliyetlerini değerlendirmişti. Mısır'a konmak isteyen İngiltere, Fransa'nın Tunus'u almasına ses çıkarmamayı tabiî görmüştü. İşte bu sebeple, her zaman vukua gelen kabîle münâzaatını sebep ittihaz etmiştir. Hattâ rivâyete göre, Tunuslu bir kabîle ile Cezâyirli diğer bir kabîle arasında bir kavga çıkarmıştır. Sonra kavgacıları yatıştırmak için, Cezâyir'den bir müfreze asker göndermiştir. Tunuslu Kommirli kabîlesinden bir adam, Cezâyir'den gelen Fransız askerlerinden birinin başına "Zırvata" denilen, ucu topuzlu sopasiyle vurmuş ve ölümüne sebep olmuştur. Fransa bunu büyütmüş; Tunus'a 23 bin kişilik bir kuvvet sevkettiği gibi; harb ve nakliye gemileriyle Bizerte'ye asker çıkarmağa başlamıştır. Sadrâzam Saîd Paşa'nın bu meseleye dâir zât-ı şâhâneye arzettiği muhtırada da "Fransızlar bâdî-i emirde hudud üzerine asker sevketmelerini aşâirin te'dibiyle iâde-i emniyete binâ ederek maksatlarını setretmek istemişler"dir denmekte, "asker çıkarılmasına hükûmet-i mahalliyenin muvâfakatini teklîf ettiklerinden" bahsedilmektedir.

Diğer taraftan Fransızlar, Hikmet Nâci'nin *Kuzey Afrika* nâmındaki kitabında mevcut ve halk arasında deveran eden rivâyete göre, Tunus Bey'i Sâdık Paşa'nın, Pâdişah tarafından azledildiği yalan haberini yaymışlar; buna kanan bey, Paris'ce peylenmiş vezîri Mustafa bin İsmâil'in iğfâline kapılmış ve mukaavemete kalkışmamıştır. Yine aynı kaynağa göre, Belediye reîsi Mehmed Zerrük Paşa, noter Mehmed bin Ahmed, Tunus şeyhülislâmı Ahmed bin Hoca ve İmam Sâlih gibi hamiyetli zevât, müstevlîye karşı konulmasını istemişler; fakat başvezîr ve adamlarının Fransızlar'a ispiyonculuk edişi sebebiyle, buna muvaffak olamamışlardır. Driault'a göre, yalnız mem-

leketin güney taraflarında mukaavemetle karşılaşılmıştır. Saîd Paşa ise Tunus beyi Sâdık Paşa'nın "Fransa harekâtı hasebiyle hâsıl olan heyecan ve ıztırabı teskîn için saltanat-ı seniyenin Tunus'a eser-i muâvenet göstermesi"ni istediğini yazmaktadır. Bu sebeple Tunus Beyi'nin bir ihânetinden bahsetmek mümkün değildir. O sırada sadrâzam bulunan Saîd Paşa, Pâdişah'a takdîm ettiği muhtırada, hukukan devletlerin müzâharetine mürâcaat, Fransa herekâtının netîcesine intizar ve onunla müzâkere gibi üç yol göstermekte ve bunu temin için, üç Osmanlı zırhlısının Tunus limanına gönderilmesine müsâade edilmesini istemektedir. Muhtırada "Fransa'nın hareketi hârisâne ve cesûrâne ise de, bunu daha ileri götürerek Almanya'ya karşı hazm ve ihtiyata mecbur olduğu bir zamanda başka bir devletle muhârebeyi ihtiyar edebileceği zannolunmaz." mütâlaası yer almaktadır. Saîd Paşa, "Vakit geçtikten sonra Hüseyin Paşa kumandasında Girit'te bulunan üç zırhlının Tunus'a hareket ettirildiğini, fakat Sâdık Paşa ile malûm muâhedenin imzalandığını, bu sebeple gemilerin Suda limanına avdet ettiklerini" yazmaktadır. Zırhlılar daha evvel gönderilmiş olsa da bir netîce alınmıyacağı muhakkak iken, Paşa'nın vâki ihtimallerle mes'ûliyeti üzerinden atmağa çalışması pek garip bir zavallılıktır. Zâten yazdığı muhtırada da aynı muhterizâne ihtimâller ve tedbîrler ileri sürmekte, hiç bir şey üzerinde karar verilememekte, üç gemi gönderilirse şöyle olur, böyle olur, belki devletlerin siyasî müdâhalesi temin edilebilir denmektedir. Halbuki yapılacak iş, Fransa'nın böyle niyeti olduğunu daha evvelden ihtimal dâhilinde görüp, halkı teşkîlâtlandırmak, mukaavemeti desteklemek, yâni Arnavutluk'ta yapılanı Tunus'ta yapmaktı. Türkiye'nin içinde bulunduğu dâhilî ve hâricî şartlar bunun tatbîkini bile engelliyordu. Devletlerin, bilhassa İngiltere'nin, Gladstone kabinesi başta iken ve o günkü politik vasat içinde, siyasî müzâheretini temin etmek ise mümkün değildi.

Tunus Beyi Sâdık Paşa, herhangi bir yardım ihtimâli olmadığını da görerek, Fransız teklîfini kabul etmiş ve Bardo yahut Kasr-ı Saîd'de Cambon ile, memleketi Fransa himâyesine sokan bir muâhedeyi imzalamıştır (12 Mayıs 1881/12 Cumâdelâhire 1298). Böylece Fransa da Osmanlı mülkünün yağmasından hissesini almıştır.

Tunus'un âsâyişi temin edilinceye kadar işgâlde kalacağı hakkındaki söze de riâyet edilmemiş; bâzı bahâneler ihdâs edilerek işgâl alabildiğine uzatılmış; memlekete Fransız muhâcirleri yerleştirilmiş; bütün ticâret, sanâyi ve büyük topraklar bunların eline geçmiştir.

Bâbıâli Berlin ve Paris Muâhedeleri'ne göre, Tunus'un Osmanlı vilâyeti olduğunun tasdîk edildiğini, daha evvel yapılmış olan bütün anlaşmalarda da bunun zikredilmiş bulunduğunu, metbûiyet alâmetlerinden olarak hutbe ve sikkenin pâdişah nâmına kıraat ve darb olunduğunu, bütün târihî ve siyasî

delîlleriyle anlatan bir îzahnâmeyi Paris, Londra, Viyana, Berlin, Petersburg ve Roma hükûmetlerine göndermiş; bir vâlinin anlaşma imzâlamaya selâhiyetli bulunmadığını, bir devletin toprağının buna istinâden işgâl edilemiyeceğini bildirmiştir. Hukukan son derece haklı olan bu taleplere hiç bir yerden alâka gösterilmemiştir.

Şu hâdise, Tanzîmat'ın hâricî politikasının ve buna dayanan dâhilî icraatın da tam iflâsını göstermiş; kendi kuvvetine ve esas tebeasının birliği temin eden telâkkîsine yaslanmayan zihniyetin memleketi felâketlere sürüklemekten başka bir netîce doğuramıyacağını yeniden ortaya koymuştur. Bâbıâli, Fransız işgâlini temin eden muâhedeyi tanımamış; bu sebeple Tunus'un bir Osmanlı vilâyeti olduğunu iddiada ısrar etmiş; resmî Salnâmelerde bu husus dâima zikredilmiştir. Fakat daha ileriye gidilmemiş; yalnız üç Mağrib ocağından elde kalan Trablusgarb'ın bir emrivâkiye uğramaması için bâzı tedbîrler alınmıştır.

Böylece 306 sene Türk idâresinde kalmış olan Tunus da elimizden fiilen çıkmıştır.

Tesalya ve Narda Kazâsının Yunanistan'a Terki

Berlin Kongresi'nde küçük Yunanistan'a verilmesi kararlaştırılan, fakat Bâbıâli ile yapılacak müzâkerenin netîcesine bırakılan arâzî meselesi de yeni bir gâile ortaya çıkarmıştır. Yunanistan Epir ve Tesalya'nın tamâmen kendisine verildiğini ileri sürerek talepte bulunmuş; Bâbıâli ise, bundan maksadın ancak hudut tashîhi olduğunu iddia etmiştir. Bu sebeple müzâkereler kesilmiştir. Muâhedeye göre, taraflar arasında anlaşma olmadığı takdîrde, Avrupa devletlerinin işe karışması kabul edilmiş olduğundan, Bâbıâli, meselede ölçülü hareket etmiştir.

Berlin'de geçen ve sâir devlet mümessillerinin de katıldıkları konferans, Kongre kararını te'yîd etmiştir. Bâbıâli "Bu kararın kat'iyü'l-icrâ bir mâhiyeti olmadığını, yalnız tarafların müzâkeresini kolaylaştırmak için bir tavsiye-i düvelîden ibâret bulunduğuna kaani olarak" müzâkereye hazır olduğunu bildirmiştir. Fransa işin hakeme havâlesi teklîfinde bulunmuş; Bâbıâli bunun "Netîcesi meçhûl bir karara râzı olmak ve işi tâli'e bırakmak demek olduğunu" söyleyerek reddetmiştir. Ayrıca, Yunanlılar'ın huduttaki tecâvüzlerine karşı, asker seferber hâle sokulmuş; 6 fırkalık bir kuvvet gönderilmiştir. Böylece Yunanlılar'a, taleplerini artırdıkları takdîrde harbe gidileceği anlatılarak aza râzı olmaları sağlanmak istenmiştir.

Bunun üzerin "Düvel-i muazzamanın" İstanbul'daki sefîrlerinin katılmasıyle bir anlaşmaya varılmış; bu esas dâhilinde de Yunanistan'la bir muâhede imzalanmıştır. Buna göre Tesalya ile Epir'in Narda kazâsı Yunanistan'a terkedilmiştir (2 Temmuz 1881/4 Şâban 1298). Saîd Paşa *Hâtıratı*'nda "Epir kıt'asının bize bırakılması ve Yunanlılar'a kalan Narda körfezinin de silâhtan tecrîdine, Atina hükûmetinin ahden mecbur edilmesi husûsundaki hıdemât-ı hakîrânem nazar-ı dikkatten dûr tutulmaz." demekte; Yunanistan'ın tebeamız arasında tahrîklerde bulunduğunu, buna karşı çıkılınca da Yunan hükûmetini tesis eden Londra Muâhedesi'ni imzalayan devletlerin araya girdiklerini, işte bu vesîle ile ecnebî murahhaslardan "tevsi-i mülk teşebbüsünde bulundukları takdîrde harekette serbest olacağımızı müş'ir bir sened-i hafî de aldığını" yazmaktadır. Paşa, askerlerin hazırlıklarını gördüklerini, kendisinin hem harb, hem sulh şıklarını tercîhte vekilleri serbest bıraktığını, kendinin dâhil olmadığı bir husûsî encümende işin sulhen bitirilmesine karar verildiğini söyleyerek, öyle bir lisan kullanmaktadır ki, sanki ona bırakılsa bir karış yer vermiyecektir ve bunda muvaffak olacaktır; fakat vükelâ bunu göze alamamışlardır. Saîd Paşa'nın bu çeşit mütâlaalar, müdâfaalar, nefsî medihlerle dolu olan hâtıraları, şu sebeple, kıymet verilemez bir "tomar-ı sahâif hâline" gelmiştir.

Türkiye şu muâhede ile 12 bin kilometre kare yer ve 300 bin tebea kaybetmiş ve Yunanistan da hiçbir gayret sarfetmeden arâziye konmuş ve Berlin yağmasından hissesini almıştır. Fakat şımarık Yunanlılar bundan bile memnûn olmamışlar; kendi hükûmetleri aleyhinde muhâlefete başlamışlar; iş şematet-âver bir mâhiyet almıştır. Diğer taraftan Arnavutlar da memnûniyetsizliklerini göstermişlerdir. Yanya'nın verilmemesinde ve Osmanlı Devleti'nde kalışında biraz da bu Arnavut itirazları rol oynamış görünmektedir.

Sultan Azîz'in Şehâdetini Tedkîke Me'mur Yıldız Mahkemesi Kararları ve Mahkûmların Âkıbeti Hakkında Mütâlaalar

Bu sıralarda cereyan eden mühim hâdiselerden biri de Sultan Abdülazîz Han'ın katli ile ithâm edilenlerin muhâkemesi olmuştur. Muhâkeme, Nâfia Nâzırı bulunan Mahmud Celâleddin Paşa'nın verdiği bir istidânın mevki-i muâmeleye konması ile başlamıştır. Paşa'nın istidâsı, Sultan Azîz vak'asından sonra saraydan çıkıp, bilâhare Paris sefîri olacak olan oğlu Münir Bey (Paşa) ile ahd-i izdivac eden saraylı Pervin Felek Hanım'ın mahlû' pâdişahın katli hakkındaki şehâdet ve ifşâatını dile getirmiştir. Zaten vâlidesi ile vârisleri ve saraylılar, mahlû' pâdişahın katledildiğini iddia edegelmişlerdir.

Pertevniyâl Vâlide Sultan ile torunları da aynı iddiada bulunmuşlar ve katil suçuna iştirak edenlerden dâvâcı olmuşlardır. Nitekim, annesi Müşfika Kadın Efendi'den naklen Ayşe Sultan, Pertevniyal Vâlide Sultan'ın "akşamla yatsı arası secdeye kapanıp ağladığını ve 'Her şeyi afvederim, oğlumun kanını helâl etmem.' dediğini, bunun için Cenâb-ı Hakk'a duâ ettiğini" yazmaktadır.

Diğer taraftan hal'e iştirak edenlerin cezâlandırılması, devletin devam ve bekaası için zarûrî addedilmiştir. Bu bir "kaanun-ı Osmanî" olduğu gibi, her hükûmet için de icrâsı lâzım bir keyfiyet bulunmuştur. Efkâr-ı umûmîyede de, bir pâdişahı hal' ve katledenlerin cezâsız bırakılması pek fenâ karşılanmış; bunların erbâb-ı cür'ete ibret-i müessire teşkîl edecek şekilde tecziye edilmemeleri, hikmet-i hükûmete münâfi addedilmiştir. Ayrıca hal' hâdisesini tertîp edenlerin vücut verdiği karışıklıklar ve devleti pek fecî felâketlerle netîcelenen bir harbe sürüklemeleri, bunların cezâsız bırakılmalarının siyâseten uygun görülmemesi, böyle bir muhakemeyi âdeta zarûrî kılmıştır.

İşte bu gibi hukûkî ve siyasî sebeplerle Yıldız'da Adliye ve Dâhiliye Nâzırlarının da iştirakiyle istintaka girişilmiştir. O sırada Adliye Nâzırı olan Cevdet Paşa, bu hususta şu malûmâtı vermektedir:

> *"Bu esnâda cennet-mekân Sultan Abdülazîz Han hazretlerinin keyfiyet-i idâmı meselesi ortaya çıktı ve işbu 98 Cumâdelûlâsında zât-ı şâhâne anınla pek ziyâde meşgûl oldu. Katl-ü idâmına mübâşeret eden üç bekçi makûlesi eşhâs ile kurenâdan Fahri Bey ve bu işde bulunan Binbaşı Necib ve Nâmıkpaşa-zâde Ali Bey ile bu emri veren dâmâd-ı şehriyârî Fethipaşa-zâde Mahmud Paşa ile berâber ol vakit mâbeyn-i hümâyûn müşiri bulunan Dâmâd Nuri Paşa, Yıldız saray-ı hümâyûnunda bi't-tevkîf istintak altına alındılar. İzmir Vâlisi Midhat Paşa ile Manisa'da ikaamet üzere bulunan sadr-ı esbâk büyük Rüşdî Paşa dahi maznûnun aleyh olmağla anların istintakını icrâ için bir hey'et-i istintakiyye ile İzmir'e gitmek üzere me'mûr (oldum): Midhat Paşa, keyfiyeti daha evvelce tahkîk-ü istihbâr eylemiş olduğundan, taht-ı tevkîfe alınacağı gece, askerin hükûmet konağını abluka etmek üzere hareketinden yarım saat evvel İzmir'deki Fransız konsoloshânesine firar etmiştir. Mâbeyn-i hümâyûnda iken İzmir müdde-i umûmîsine Midhat Paşa'nın teslîm olunmasını talep eylemesi için telgraf yazdım. Midhat Paşa ise İtalyan konsolosuna 'Ben İstanbul'a giderim ammâ ecnebî bayrağı altında giderim.' yollu sözler söylemiş olduğuna dâir, vâli vekili Hilmi Paşa'dan telgraf geldi..."*

Cevdet, bunun üzerine Midhat Paşa'ya teblîğ olunmak maksadıyle İzmir vâli vekilliğine bir telgraf çekmiş ve bunda:

"İzmir'de Fransa devleti konsoloshânesine firar eyledikleri hakkında iş'âr-ı resmî vukû bulmamış olsa idi kat'iyyen itimâd olunmaz idi; husûsiyle 'İstanbul'a gitmekten çekinmem, lâkin bir ecnebî sancağı altında olarak giderim.' yollu ifâde-i devletleri mevsukan istihbâr edilmeseydi inanılmaz idi." diyerek *"Mahkemelerin yâr ve ağyâr nazarında emniyet-bahş olduklarını, kavânîn-i adliyeye tevfîkan alenî muhakeme icrâsının tabiî bulunduğunu, merhamet-i seniye icâbı istintak için bizzat İzmir'e azimet üzere iken hâl-ü şân-ı sâmilerine ve inkıyâda mecbûr olduğumuz kaanun-ı adâlete mugâyir hareket-i devletlerini işittiğini, binâenaleyh teslîm olmasını ihtar"* etmiştir.

Buna cevâben Midhat'tan: "Kable'l-hüküm hayatı te'mîn olunur ise teslîm olacağı" şartını hâvi bir telgraf almış; buna karşılık verilirken; sefâretin maznûnu verdiği haberi gelmiştir. Cevdet "Midhat Paşa'nın teslîmi için taraf-ı pâdişahîden bir sûret-i mahsûsada Fransız elçisine teblîgat-ı müessire icrâ olunduğunu, onun dahi Pâris ile bâ-telgraf muhâbere ettikten sonra Paşa'nın himâye olunmaması için İzmir konsolosuna emr-i kat'î verdiğini, bu sebeple Paşa'nın çâresiz kumandana teslîm olduğunu" yazmaktadır. Yâni Midhat Paşa kendi ihtiyâriyle teslîm olmamış; Fransa tarafından himâye edilmiyerek teslîm edilmiştir. Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Bey, hâtıratında, pederinin tevkîfinden 20 gün kadar evvel bahçe duvarının bir köşesinden arka sokağa ufak bir kapı açtırdığını, o gün bir mûsevî tüccar vâsıtasıyle tevkîf olunacağı haberini alarak, Fransız konsoloshânesine gittiğini, konsolos Pellissier'ye "Düvel-i muazzama himâyesine sığındığını" söylediğini yazmaktadır.

Şu ifâdeler Midhat Paşa'nın nasıl bir suçluluk psikolojisi içinde bulunduğunu ve konsoloshâneye sığınmasını bile âdeta bir beynelmilel hâdise olarak görüp göstermek arzusunda bulunduğunu, devletin başına yeni bir gâile çıkarmaya teşne olduğunu anlatmaktadır. Yabancılara sığınışı, bunu büyük bir hâdise hâline getirmek isteyişi; "Ben İstanbul'a giderim amma, ecnebî bayrağı altında giderim." gibi pek sefîlce sözler sarfedişi, Osmanlı târihinde misli görülmemiş bir alçaklık olarak görünmektedir. Eski devirlerin devleti dünyada en mukaddes varlık bilen, her ne sebeple olursa olsun pâdişah tarafından bir bostancı ile gönderilen idam fermanlarını öpüp başına koyan ve kıbleye dönüp re's-i mübâreklerini cellâda teslîm eden şahsiyet ve inkıyâd âbidesi sadrâzamların yerine, bu ucûbe ve soytarı adamlar geçmiş demektir. Kökünden ve mânevî değerlerinden uzaklaşan, bunu büyüklük addeden zih-

niyetin netîcesini de maalesef şu sefîl manzara teşkîl etmiştir. Midhat bile nasılsa bunun denâatini anlamış ve mahkeme esnasında, konsoloshâneye gitmesinin "târih-i ömrünün bir lekesi olduğunu, evlâd-u a'kabına dahi kalacak bir şîn-ü âr bulunduğunu" itiraf edebilmiştir. Ali Haydar ise pederinin teslîmini "Tunus'un büsbütün Fransızlara terkedileceği" şeklinde yapılan bir vaade bağlamakta, böylece tıpkı babası gibi havalarda uçtuğunu ifâde etmiş olmaktadır. Halbuki Fransa iâdeyi, Tunus meselesi ve sâir sebeplerle düşman ettiği Türkiye'ye cemile göstermek için yapmış görünmektedir. Zâten aksi bir iddiada bulunmak için de Midhat'ın Tunus'tan da kıymetli bulunduğunu, Fransa'nın bu tatlı parçayı derkedemeyip, kaçırdığını sanmak lâzımdır ki, ancak ferzendlik sâikasıyle mâzur görülebilir.

Midhat'ın ele geçirilmesi üzerine, "İstanbul" vapuruyla İzmir'e giden Adliye Nâzırı Cevdet Paşa ve istintak heyeti sorguya başlamıştır. Hasta olduğu bildirilen Rüşdî Paşa'nın da İzmir'e gelebileceği tabîb mârifetiyle anlaşılmıştır. Dersaâdet'ten alınan emir üzerine Rüşdî Paşa beklenilmeden Midhat Paşa'yı alarak dönmeleri istenmiş ve istintak heyeti pâyitahta hareket etmiştir. Rüşdî Paşa'nın İzmir'de yapılan istintakı ise pek garip geçmiştir. Rivâyete göre "Mustantikler tarafından îrad olunan suâllere mütegaffilâne bir tavır ile 'O cânım pâdişaha kıymışlar mı, vah vah.' tarzında câlî teessürlerde bulunmuş; hastalığının ne kadar şiddetli olduğunu anlatmak için de ara sıra vâveylâ etmiştir." Tabibler her defa sızılarını dindirmeğe çalışmışlar ve cevapları da bir ertesi güne bırakılarak uzayıp gitmiştir. İşte bu sebeple Paşa'nın boş cevaplarla vakit geçirdiği; istintakının da hiç bir netîce vermiyeceği anlaşıldığından, Manisa'ya iâdesi emri verilmiştir.

İstanbul'a getirilen Midhat Paşa ise, Yıldız kasr-ı hümâyûnu bahçesindeki köşkte hapsedilmiş ve kendisine, hazırlanan ithâmnâme verilmiştir. Mahkeme Ortaköy cihetindeki Malta karakolhânesi yakınına kurulan büyük bir çadırda yapılmıştır. Mahkemedeki reîslikleri, İstinâf Mahkemesi reîs-i evveli Sürûrî ve reîs-i sânîsi Hristoforidi efendiler, müdde-i umûmîliği Lâtif Bey, azalıkları da Emîn, Tevfîk ve Hüseyin Beylerle Takavur Efendi deruhte etmişlerdir. Mahkeme 27 Hazîran 1881/29 Mayıs 1298 pazartesi günü başlamış ve ikinci gün sabahtan akşama kadar devam etmiştir.

Bu muhâkemenin gördüğü dâvâ hakkında Abdülazîz Han'ın şehâdeti bahsinde etraflı izahat verildiğinden, burada yeniden neler söylendiğine girişmekten sarf-ı nazar edilmiştir. Yalnız hükmün mündericâtını ifâde ile iktifâ edilecektir. Cevdet bu hususta şunları yazmaktadır:

"Nihâyet merkum iki Mustafa ve Mehmed ve Fahri'nin kaatil-i müteammid ve Necîb ve Ali Beyler ve Nuri ve Mahmud ve Midhat Paşala-

rın katilde müşârik ve İzzet ve Seyid Beylerin muîn-i kaatil olarak mücrim olduklarına karar verildi. Ferdâsı saat üçte yine mahkeme küşâd olundu. İzzet ve Seyid Beylerin onar sene müddetle küreğe konulmalarına ve diğerlerinin idamlarına hükmolunarak hüküm alenen kendilerine beyân kılındı. Ba'dehû Mahkeme-i Temyîz hey'eti dahi Yıldız kasr-ı hümâyûnuna celb ile bahçedeki çadırda akdolundu. Mahkeme-i İstinâf-ı Cezâ'nın ilâmı ve evrak-ı müteferriası ve Midhat Paşa tarafından verilen itirâz lâyihası mütâlaa olunarak Mahkeme-i İstinâf-ı Cezâ'nın ilâmı tasdîk edildi."

Muhâkemenin husûsî bir sûrette icrâsının kîl-ü kaali mûcib olduğunu söyleyen Cevdet "İngilizler'se Midhat Paşa'yı tesâhüp edegeldiklerinden bu halâtı serrişte ederek söylenmeğe başladılar; İngiliz elçisi dahi min-gayr-i resmin Midhat Paşa'nın affını zât-ı şâhâneye tavsiye etti; bunun üzerine zât-ı şâhâne mütereddit kaldı." demektedir. Abdurrahman Şeref de "Muhâkemenin usûl-i dâiresinde cereyan ettiğini" yazmaktadır. Hey'et-i Vükelâ'da yapılan müzâkerede de, her vekil teker teker "Hükmün mehâkim-i muntazamadan çıktığı" husûsunda ittifak etmişlerdir. Yıldız Mahkemesi âzâları bu işe bakmakla vazîfeli hâkimlerden teşekkül etmiş ve temyîz husûsu dahi selâhiyetli Mahkeme-i Temyîz tarafından rü'yet edilmiştir. Bu sebeple, meseleye bakan mahkemeleri fevkalâde bir mahkeme yâhut husûsî bir komisyon olarak görmek mümkün değildir. Ne var ki, bu cinâyet istinaf mahkemesinin dâvâya baktığı, temyiz heyetinin toplandıkları, maznunların taht-ı tevkîfe alındıkları mahal, saray-ı hümâyûn bahçesi yani, husûsî bir yer olmuştur.. Muhâkeme alenî olarak cereyân etmiş ise de, bu da husûsî bir aleniyet olmuştur. Fakat bir devletin kaderinde şu veya bu tarzda siyasî rol oynamış şahsiyetlerin ve siyâsete taalluk eden dâvâların âdi mahkemelerin bulunduğu binâlarda yapılmamasını fazla îzâm etmemek lâzımdır. Bu husus günümüzde bile dünyada tam bir yaygınlık kazanmamıştır. Hele Türkiye'de Sultan Hamîd sonrası devirlerde pek kanlı bir idâm makinası, hattâ adâlet katliâmcılığı şeklinde tezâhür eden fevkalâde mahkemeler kepâzeliği karşısında, Yıldız Mahkemesi'ni çok âdil bir heyet olarak kabul etmek zarûrîdir.

Yıldız Mahkemesi'ni teşkîl eden esas mûcip sebep, hükûmet devirmeğe teşebbüs etmiş olanların, buna özenecek cür'et sâhiplerine ibret teşkîl edecek derecede cezâlandırılmaları, bunun devletin bekaası ve istikbâli için lüzumlu bir tedbîr olduğu merkezinde toplanmıştır. Sultan Hamîd, işi yalnız nizâmî mahkemede bırakmamış; Bâb-ı Fetvâ'ca da dâvâya bakılmasını istemiş; oradan da tasdîk almıştır. Ayrıca hükmü Hey'et-i Vükelâ'ya havâle etmiş; tedkîk ederek, itirazları, mülâhazaları varsa, ayrı ayrı yazmalarını istemiştir. Mec-

lis-i Vükelâ'da tesir altında kalınmaması için, en küçük âzadan başlanarak mütâlaa beyân edilmiştir. Bütün vekiller hal' vak'ası tertipçilerinin cezâlandırılmasını doğru görmüşler; hükmün icrâsının irâde-i seniyeye taallûkunu bildirmişlerdir. Evkaf Nâzırı Subhi Paşa "Bu işe cür'et edenlerin memleketin bâis-i felâketi olduklarını, bilâ-sebep bir pâdişahı hal' ile malını yağma ettiklerini" söylemiş; Şûrâ-yı Devlet reîsi Server Paşa "Yalnız hal' meselesinden dolayı bu adamların katli îcap eder." demiştir. Şeyhülislâm Üryanî-zâde Ahmed Es'ad Efendi "Esas meselenin hal'e cür'et olduğunu" söyleyerek, "Bununla millet-i İslâmiye ve Devlet-i Osmaniye'ye büyük ihânet ettiler, şu hareket millet-i İslâmiye'nin mahvına bir teşebbüstür, buna dünya ve ahret şehâdet derim." demiştir. Ticâret Nâzırı Râif Efendi "Buna diyecek bir şey yoktur; zirâ usûlen mehâkimden geçmiş ve bidâyeten ve istinâfen ve temyîzen tedkîk ve rü'yet olunarak kaanunen hükmedilmiş ve itiraz edenlerin ifâdâtı dahi yine kaanunen red olunmuş olduğundan, hükm-i ilâmın icrâsı irâde-i seniyeye menûttur." mütâlaasını serdetmiştir. Harbiye Nâzırı Gâzi Osman Paşa "Kaanûnun tamâmi-i icrâsı lâzım geleceğini" beyân ile "İstikbâlin te'mini dahi buna menûttur." demiştir.

Sultan bununla da iktifâ etmemiş; sadrâzam mâzullerinden, hey'et-i vükelâ, müşîrler ve feriklerden mürekkep 25 kişilik fevkalâde bir meclis daha toplamış; hükmün icrâsı mevzûunda serbestçe reylerini ve mütâlaalarını bildirmelerini ve yazdıklarını da imzâlamalarını istemiştir. Müşir Edhem Paşa "Hükm-i ilâmın tamâmi-i icrâsı tarafındayım; maamâfih her ne suretle ferman buyrulursa isâbet ondadır."; Gâzi Ahmed Muhtar Paşa "İş mehâkim-i resmiyeden geçmiş olduğundan bu bâbda bir diyeceğim olmayıp, vicdân-ı şâhânenin vereceği hüküm musîbdir."; Kâmil Paşa "Hükm-i kaanûnun icrâsı reyindeyim; fakat bunun tamâmi-i icrâsı veyâ tahfîfi hakkında ilhâm-ı Rabbânî kalb-i şâhâneye her ne vechile vârid olursa isâbet andadır."; Cevdet Paşa "Adliye Nezâreti'nde bulunduğum cihetle ilâmın icrâsı reyinde bulunurum; şununla berâber hükm-i ilâmın icrâsı emr-i tabiîdir. Tahfîf ve tebdîli dahi bir sebebe müstenid olmak lâzım gelir. Öyle bir sebep görmüyorum; görsem arzederim. Lâkin başka taraftan dahi mecliste bir sebep dermeyan olunmadı. Yalnız efendimizce bir sebep var ise, icrâsı hükm-i emr-ü fermân-ı hümâyûnlarına menûttur." Gâzi Osman Paşa "Hükm-i kaanunun icrâsı hukuk-ı mukaddesedendir. Binâenaleyh şehîd-i merhûm bir pâdişah olup, her halde ibret-i müessir icrâsı lâzım geldiğinden, hükm-i kaanunun icrâsını efendimizden istirham ederim, ilâmâtta bir kusur ve hatâ var ise adliye memurlarına âittir."; Tunuslu Hayreddîn Paşa, mâlum ve müsellem olan adâlet ve merhamet-i hümâyûnu ifâdeden sonra, "Arz ve tafsîlden müstağnî olduğu üzere bu mesele bir politika rengini alarak esâs-ı icraat saray-ı hümâyûnda

teşekkül eden komisyonun rey ve ittifakına binâ edilmiş olduğu halde cinâyet-i şahsiyeye müşâreket gibi hükmedilmiş olduğundan, hükm-i ilâmın icrâsını hasbe's-sadaka muvâfık-ı hükm-i zaman göremediğimden afv ve tahfîfi, merhamet-i seniye-i cenâb-ı pâdişahîye menûttur."; sadr-ı esbak Mahmud Nedîm Paşa "Hükm-i kaanûnun tamâmi-i icrâsını rey ederim."; Şeyhülislâm Ahmed Es'ad Efendi "Müftî olduğum mülâbesesiyle lisân-ı şer'den söylenecek sözü, rüfekâm ile arzettim. Bu iş pek mühim olduğundan ve tahkîkat ve istintakat usûlen cereyân edip hükm-i ilâm icrâ olunmazsa bilâhare fesâdâtın önü alınmak kaabil olamıyacağından lisan-ı şer'den mazbata-i mütekaddimede de arz edildiği vechile hükm-i ilâmın icrâsı reyindeyim."; Sadrâzam Saîd Paşa "Mahkeme-i Temyîz'den tasdîk edilmiş hüküm mutâdır. Bununla berâber cezâ-i mahkûmun icrâsmda ve tâdilinde hukuk-ı seniye derkârdır." mütâlaalarında bulunmuşlardır.

Saîd Paşa *Hâtıratı*'nda "Bu reyler imzâlanırken, Pâdişah'ın şeyhülislâm ve sadrâzam mazûllerini huzûra dâvet ettiğini, hânedan âzalarının suikasdına tasaddî edilen Nusretiye (Nisbetiye olacak) kasrı dâvetini îzâh ettiklerini, kararın ertesi güne tâlik edildiğini, burada ise medîd müzâkereler netîcesinde reylerin ikiye inkisam eylediğini, 15 âzanın icrâ-yı mücâzât, 10 kişinin ise tahfîfi iltizam ettiklerini yazmaktadır.

Fevkalâde meclis mazbatasında, "Mahmud ve Nuri Paşaların Murad Efendi'yi âmir ve vâlidesini de onunla berâber gösterdiklerini, efendinin cünûn-ı mutbık olması hasebiyle isticvab ve muhâkemesinin câiz olamaması ve vâlidesinin de ana tâbi bulunması cihetleri nazara alınarak, reye mürâcaat edildiği" ifâde edilmektedir.

İşte bu sebeple aslında ve açıkça bir müstenkif ve bir tahfif ile 22 müsbetten ibâret olan rey, 15 kişinin tasvîb ve 10 âzanın da tahfîf talebinde bulunmaları şeklinde tecellî etmiştir. Bunun üzerine, kan dökmekten tab'an son derece müctenib bulunan Pâdişah, ekalliyetin reyini tercih etmiş ve cezâların hafifletilmesi cihetine giderek, idamları müebbed hapse tahvîl etmiştir.

Bundan 15 gün sonra Londra sefîri Müsürüs Paşa'dan bir telgraf gelmiş, İngiliz Avam Kamarası'nda meb'ûs M'Coan'nın hükûmetten Midhat Paşa lehine Dersaâdet'te icrâ-yı ihtârâtta bulunmasını istediği, mahkeme âzalarının "haysiyet-i zâtiyelerine taarruz eylediği", Gladstone'ın böyle bir işe İngiliz hükûmetinin asla hakkı olmadığını, ancak İstanbul sefîrine Paşa'nın lehine ricâda bulunması için tâlimat verdiğini bildirerek "Her halde zât-ı hazret-i pâdişâhînin merhamet ve mürüvvet buyuracaklarından şüphe yoktur." dediği nakledilmiştir.

Nitekim o sırada İngiliz gazeteleri Midhat Paşa'nın lehinde ve mahkeme

aleyhinde neşriyatta bulunmuşlardır. Yabancı devletlerin İstanbul elçileri İran sefârethânesinde bir toplantı yaparak, "şeyhü'l-süferâ" addedilen Acem sefîri Muhsin Han vâsıtasıyle Pâdişah'a müştereken bir mektup yazmışlar, "Zât-ı şâhânenin merhamet-i kalbiyelerini bildikleri için afv" talebinde bulunmuşlardır.

İşte bu gibi hâricî sebepler de cezâların hafifletilmesinde rol oynamış görünmektedir. Maamâfih Sultan Abdülhamîd'in 33 senelik saltanatında, ancak bir kaç idam cezâsı tasdîk ettiği, diğerlerini hep müebbed hapse tahvîl eylediği mâlûmdur. Saîd Paşa *Hâtıratı*'nda "Midhat Paşa'nın mahkûmiyetinden sonra her sınıf halk tarafından tehniyet ve meserretler gösterildiğini, şüyûh-ı vüzerâ ve üdebânın mersiyeler tertîb eylediğini" yazmaktadır. Nitekim vak'anüvis Lûtfî Efendi:"

"Koymadı Sultan Azîz'in kanını yerde o şâh;
Bak tecellî-i Azîzi zü-intikam oldu pedîd...
Seyfini arşa asup mahv eyledi cânîleri;
Hakkını Sultan Azîz'in aldı Han Abdülhamîd."

gibi mısrâlar ihtivâ eden bir manzûme yazmış; Senîh Efendi ise:

"Aldın elhak hûn-ı ammi ekrem-i zîşânını;
Arşa as şimden gerü tîğ-i fürûğ efşânını."

beytini içine alan bir şiir kaleme almıştır.

Bilâhare mahkûmların cezâlarını Tâif'te çekmeleri tensib olunmuş ve İzzeddin vapuruyla da oraya sevkedilmişlerdir (28 Temmuz 1881/1 Ramazan 1298). Midhat ve Dâmâd Mahmud Paşalar burada üç seneye yakın mevkuf kalmışlar ve müddetin hitâmında ayrı ayrı vefat ettikleri resmen açıklanmıştır (1884 Mayıs/1301 Receb başları).

Bu vefâtın fevkalâde ve tabiî bir ölümle vukû bulduğu hakkında iki iddia vardır ve mesele çok karışık bir mâhiyet arzetmektedir. Öldürüldükleri hakkındaki iddia, Avrupa'daki Jön-Türk gazeteleriyle, oğlu Ali Haydar tarafından 1908 Meşrutiyetini müteâkip neşredilen ve güyâ Sultan Hamîd'in sakladığı hâtıralarının arkasına ilâve edilen zeyillerde ileri sürülmüştür. Buna göre "7 Mayıs 1884/12 Recep 1301 çarşamba gecesi, evvelce hazırlanan bir yüzbaşı, bir mülâzim-i sânî, bir çavuş ile beş neferden mürekkep kaatiller, odanın kapısını kırarak içeri girmişler, Edirneli Berber İsmail nâmındaki er elleriyle Midhat Paşa'yı boğmuştur. Paşa'nın bir mukaavemet göstermediği söylenmiştir. Mahmud Paşa'nın odasına ise, iki mülâzim-i evvel, bir çavuş,

bir onbaşı ve altı nefer girmiş ve mukaavemete rağmen iple boğmuşlardır. Cenâzeleri, imâmın imtinâı üzerine, gasledilmeden ve kefenlenmeden kale duvarları hâricindeki metruk kabristana defnedilmiş; sonra belediye idâresince kabri yaptırılıp, baş uçlarına birer taş diktirilmiştir. Bilâhare vâli olan Ahmed Râtıp Paşa'nın emriyle, bunlar da kaldırılarak, mezarlar belirsiz hale getirilmiştir."

Ali Haydar, *Tabsıra-i İbret*'te neşrettiği, sâbık şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin mektubunun fotokopisini de *Hâtıralarım* adlı kitâbına koymuştur. Hayrullah Efendi de Tâif mahkûmlarındandır ve Paşa'nın yukarısındaki katta ve oldukça uzak bir hücrede kalmaktadır. Bu mektupta, Paşa'nın "vâkıa şîr-i pençe çıkarmış ise de hıyarcık çıkarmadığı, Mahmud Paşa ile ikisi bir gecede mahsûsan ve mahnûkan şehîd olundukları" yazılmaktadır. Aynı kitapta, babası ile İngiliz başkonsolosunun madamı Denis vâsıtasıyle mektuplaştıkları nakledilmekte, ölümün tâcili için, Midhat'ın dostu olan Şeyh İbnü'r-Reşîd bin Suûd'un Tâif kalesine hücûm etmek istemesi, İngiliz nufûzu altında bulunan Şerîf Abdulmuttalib'in pederi ile muhâbere ettiği zannı, Paşa'nın nufûzlu İngiliz arkadaşlarının kurtarma teşebbüsüne girişmeleri, sebep olarak gösterilmektedir. Şuradan anlaşılmaktadır ki, Midhat, gâyet uzak bir yer olan Tâif'teki menfâ ve mahbesinde dahi rahat durmamaktadır.

İbnülemîn, Cidde vâlisi Hacı İzzet Paşa'ya "Cinâyet-i azîme-i ma'lûme ile mahkûm bulunan eşhâs-ı leîmenin kaçırılmamaları esbâbını şedîden istikmâl" yolunda Mâbeyn'den telgraf çekildiğini yazmaktadır. Aynı müellif, ölümlerinden bir sene iki ay evvel Hicaz Vâlisi Osman Paşa'ya yazılan, fakat gönderildiğinden şüphe duyduğu bir telgrafnâme müsveddesini Yıldız evrakı arasında görüp, neşretmiştir. Bunda da "Şişko Mahmud ve Midhat kaatillerine, İngilizler'in fikrine göre, bir müşevvik peydâ olur da onlar dahi kemâl-i cesâretle firara cür'et ederler ve o sırada da benim nâmuslu ve hânedân-ı Osmâniye sâdıkı olan askerlerim görerek... kaanûn mûcibince tüfenklerinde bulunan kurşunlarıyla kitfeynleri orta yerini nişan alarak şu sûretle dahi hânedan-ı Osmâniye'ye bir büyük hizmette bulunmuş olurlar ve bu yüzden bütün esdaka memnûn ve hâinleri dahi havf ve dehşete düşürürler. Cenâb-ı Hak'dan dâima böylece temenni buyrulup ara sıra dahi zihni işgâl eden ve ileride bir fesâda sebep olması ihtimâli bulunan şu mel'ûnların bu vechile kürre-i arzdan vücudları kalkarak, familyalarının dahi istirahatini mûcib olmuş olacağı böylece ma'lûmumuz olur (25 Şubat 1299)." denilmektedir.

İbnülemîn, bunun gönderildiğini te'mîn edememektedir. Pâdişah'ın ağzından yazılan ve Sultan'ın nezâketiyle kaabil-i te'lif olmayan bir takım alışılmışın dışında lâfızları ihtivâ eden bu müsveddenin aynen gönderilmesine

imkân yoktur. Fakat hükümdarın mahkûmlara duyduğu gazabı göstermektedir. Bu telgraf gönderilmiş olsa bile, ifâde ettiği mânâ, mahkûmların kaçmaya ve kaçırılmaya teşebbüs edildiği takdîrde, vurulmalarını âmirdir.

Bu katil iddialarına mukaabil, Hicaz Vilâyeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen ve gazetelerde neşredilen telgrafnâmede "Cenâb-ı Hak ömr-i pâdişahîyi firâvan buyursun, mevkuflardan Midhat Paşa'nın şîr-i pençeyi müteâkip çıkarmış olduğu hıyarcıktan dünkü gün vefât eylediği etibbâ tarafından raport ve muhâfaza memurundan jurnal ile bildirilmiştir; fermân, 26 Nisan 1300." denilmektedir. Bundan sonra tabîb Nâşid Efendi tarafından verilen raporda Midhat Paşa'nın "Şîr-i pençenin vücûduna bahşettiği zaaf-ı azimden ve hıyarcığa müşâbih çıbandan Nisan'ın 25'inci çarşamba günü saat 12'de"; Mahmud Paşa'nın ise "Midesindeki fesâdın nezle-i mideye tahavvül ve ba'dehu humma-yı tifoidî zuhûr etmesinden müteessiren 1300 Mayısının birinci günü saat 8'de" vefat ettikleri bildirilmiştir. *Tabsıra-i İbret*'te, mahkûmların "Vefâtlarına güyâ inanılmayıp 'Bunlar kaçmıştır, eğer vefât etmişler ise ne suretle hasta olmuşlardır ve hastalıkları ne ise memurlar, hekimler ve ağaları tarafından bir mazbata tanzîm olunarak mühürlensin ve mâbeyne gönderilsin." diye emir verildiği yazılmaktadır. Saîd Paşa ise *Hâtırat*'ında "301 senesi Receb'inin 14'üncü günü Mâbeyn Başkitâbeti'nden bir tezkire-i husûsiye alındı, meâlinde Midhat Paşa'nın irtihali şuyû olduğundan tahkîkat icrâsı lüzumu beyân olunuyordu. Müşârünileyhin 25 Nisan sene 300 târihinde vefât ettiğine dâir Hicaz Vilâyeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gelen telgraf, nezâret-i müşârünileyhadan bâ-tezkire gönderilmeğle arzolundu." demektedir.

Bunlardan anlaşılmaktadır ki, Paşalar'ın vefatları Yıldız'ca haber alınınca, Sultan Hamîd kaçırıldıkları zehâbına kapılmış ve tahkîkat istemiştir. Şu yazılar, Paşalar'ın ölümlerinden Sultan'ın bir haberi bulunmadığını göstermektedir. Nitekim İsmail Hâmi bunları zikrederek "O zaman gizli tutulmuş bu resmî vesîkaların müstakbel müellifleri iğfâl etmek üzere uydurulmuş olmak ihtimâli de akla sığacak şeylerden değildir." demektedir. Aynı müellif Ali Haydar Midhat'ın Abdülhak Hâmid Bey'e "Pederinin felâketinde Sultan Hamîd'in hiç bir dahli olmadığına kaani olduğunu" söylediğini nakletmekte, *Hâtırat*'ındaki ifâdelerle şu şifâhî beyânının tezat teşkîl ettiğini yazmaktadır. Nitekim Ali Haydar Midhat, Meşrutiyet'ten sonra iki defa Sultan Hamîd'in huzûruna kabul edildiğini, birincisinde türlü iltifâtlarla "Allah düşmanların gözünü kör etsin... Babanın felâketine sebep olanlar onlardır." dediğini, ikinci mülâkatında âyan âzalığını ve Madrit sefîrliğini reddettiğini ifâde ile Londra elçiliği teklîf ettiğini, kendisinin bir taraftan Sadrâzam Paşa ile diğer cihetten de Ahmed Rızâ Bey ile anlaşamıyacağını söylediğini, hükümdarın

"Sadrâzam benim emrime tâbidir; Ahmed Rızâ Bey ise mahdûd fikirli bir adamdır, kendisine fazla ehemmiyet vermemek lâzımdır." diyerek, İngiltere yakınlaşması için ısrar ettiğini, nihâyet "Babanıza karşı takdîrlerimi tekrar ederim; şurasını unutmayınız ki, felâketine sebep olan ben değilim, düşmanlarıdır..." dediğini yazmaktadır. Aynı adam, memleketten kaçtıktan sonra, zaman zaman mâbeyndeki başkitâbetin imzâsıyle telgraflar aldığını, bunlarda "Siz gençsiniz, uygunsuz takımından olan, zât-ı hazret-i pâdişahîye ve Devlet-i Aliyyelerine hâin bulunanlarla bir adım atmayıp, zâdegânlığınızı muhâfaza ediniz; saâdet-i ebediye ve terakkî-i dâime pâdişaha sadâkat ve itaattedir." diye îkaz edildiğini yazmaktadır. Şu ifâdeler Sultan'ın hem ulüvv-i cenâbını ve mürüvvetini dile getirmekte, hem de dolayısiyle pederinin felâketine kendisinin sebep olmadığını ifâde etmektedir. Bu "felâket"in öldürülüş mü, yoksa vefat mı olduğu belli olmadığı gibi, düşmanlardan murad da hâricî midir, yoksa dâhilî rakîbleri midir, yine meçhûl kalmaktadır. Sultan'ın ruhnüvazlığına, nezâketine, adam teshîrindeki emsalsiz kaabiliyetine diyecek yok ise de, her halde bir aktörden fazla rol yapması da imkân dâhilinde görülmemektedir.

Diğer taraftan İbnülemîn, mahpusların ahvâline dâir vâli Osman Paşa'nın ölümden daha evvel verdiği malûmâtta, Midhat Paşa'nın "zaafının tezâyüd etmekte bulunduğunu, iğreti dişlerinden muztarip olduğunun" bildirildiğini, şîr-i pençe ameliyatına vücûdunun tahammül edemiyeceğinin tabîb tarafından beyân edildiğini yazmaktadır.

Yine *Tabsıra-i İbret* zeylinde, Paşalar'ın hastalık geçirdikleri, zehirlenme korkusuna kapılarak verilenleri dahi yemedikleri, tabîblerin devâlarını kabul etmedikleri, bu sebeple vücutça zayıf düştükleri, hatta Midhat Paşa'nın ölümü tefekkür ettiği, bir emr-i Hak vukuunda 40 altınını techiz ve tekfîn için Hayrullah Efendi'ye vasiyet ettiği kaydedilmektedir.

Ayşe Sultan hâtıratında, Midhat Paşa'nın ölümünün târihin karanlık kalmış noktalarından biri olduğunu söyliyerek, "Pederim bu meseleden bahsolunduğu zaman 'Tâlihsizliklerimden biri de budur, Allah kahretsin; düşmanlarım bana leke sürmek için bir tertîb yaptılar.' derdi." demektedir. Bahsedilen tertîp, her halde "Bu hususta düzülen teferruatlı yalan ve iftiralar"dan ibâret olacaktır.

İsmail Hâmi ile ona tâbi bir kısım muharrirler; Paşalar'ın öldürüldüğünü, fakat bu emrin Sultan tarafından verilmediğini ve onun haberi olmadığını ileri sürmüşlerdir. Bunun da kabul edilmesine imkân yoktur. O devirde emrin dışında bir harekete tevessül edilmesine imkân olmadığı gibi, bu işe

tasaddî edenlerin cezâsız bırakılmaları da imkânsızdır. Öte yandan, iki kişinin sessizce ve gizlice ortadan kaldırılması için çok çeşitli vâsıtalar, hattâ zehirleme usûlleri varken, işin velveli bir tarzda ölüm takımları teşkîl edilerek, askerlere ve zâbitlere yaptırılması, ağzına kadar dolu bir hapishane içerisinde âdeta alenen icrâya girişilmesi aklın alacağı işlerden değildir. Bu gibi siyasî katillerin çok gizli olması, birden fazla kişiyle dahi icrâ edilmemesi usûlden iken, ciddî bir târih kültürüne ve mes'ûliyetine sâhip, son derece basîretli, ihtiyatlı, zekî ve kurnaz bir hükümdarın, bütün düşmanlığına rağmen, böyle bir ifnâ yolu seçmesine imkân ve ihtimal yoktur. Buna mukaabil, katil rivâyetinin çok ustalıkla tertîp edilmiş bir yalan ve iftira olması, aynı sebeplerle büyük bir ihtimal dâhilindedir. Midhat Paşa'yı 9, Mahmud Paşa'yı 11 zâbit, çavuş ve neferin öldürdüğü ileri sürülerek, bunların isim ve cisimleri, pek teferruatlı olarak sayılmıştır. Hareketleri saat ve dakîkaya varıncaya kadar, doğru zannedilir prensibiyle davranıldığı, uydurma tekniğine göre tasarlandığı anlaşılmaktadır... Katil rivâyetinin en kuvvetli delillerinden biri olan Hayrullah Efendi'nin mektubu bile, bir şehâdet mâhiyeti taşımamaktadır. Kaldı ki, Efendi taraf teşkîl ettiği için, şahâdeti de makbûl ve mesmû addedilemez. Katil iddiası, Abdülhamîd'in amansız siyasî muhâlifleri tarafından öne sürüldüğü için, gâyet tarafgirânedir, maksatlıdır ve bîtaraf adamlarca pek muallel görülmelidir. İddianın muallelliyetini gösteren bir delîl de, Sultan'ın tahttan indirildikten sonra, bu hususta resmî bir tahkîkatın yapılmamış olmasıdır. Güyâ bunun Hânedan'ın prestijini sarsacağı düşüncesiyle icrâ ettirilmemiş olduğu söylenmiştir. Sultan'a en olmadık hakaaret ve iftiraları düzerken böyle bir düşünceden de habersiz olduklarını ortaya koyan adamlardan bunu beklemek pek abes görülmelidir. Şifâhî rivâyetlerde ise, hâdisede medhaldar olduğu iddia edilen zâbitlerin, şu sebeple maaşlarının kesilmesine ve tardına gidilmek istendiği, onların itiraz ve müdâfaaları karşısında, husûsî surette tahkîkat yaptırıldığı, netîcede işin bir bühtandan ibâret görüldüğü ve bunun deşilmesinin kendilerini sarsacağı ihtimali yüzünden örtbas edildiği nakledilmiştir. Görülüyor ki, İttihatçılar'ın bu meseledeki imsakları da, öyle mukaddes hislere bağlılıklarından kaynaklanmış görünmemektedir.

İşte bütün bu sebeplerle, o günkü resmî beyânların doğruluğunu kabul etmek ve zâten bâzı marazlarla mâlûl olan Paşalar'ın geçirdikleri rahatsızlıklar, düçâr oldukları muâmeleden duydukları teessür, zehirlenme korkusuyla yemekten kesilip bünyece pek zayıf düşmeleri, asla alışmadıkları çok müşkil bir hapis hayâtına tahammül edememeleri gibi sebeplerle vefat ettiklerini söylemek, her halde hakîkate en yakın mütâlaa olsa gerektir. "Ol kadardır bu hikâyet; bâkîsi durûğ-i bî-nihâyet."

"Muharrem Kararnâmesi"nin İlânı ve Düyûn-ı Umûmiye'nin Teşekkülü

Osmanlı Devleti'nin mâlî meseleleri de o sırada çok ehemmiyetli bir hal almıştı. Son muhârebe, devletin mâlî imkânlarını alabildiğine zorlamış; harb masraflarını karşılamak üzere "kavâim-i nakdiye" ihrâcından başka çâre görülememiş; bunların ise değeri üçte bir derecesine inmişti.

Diğer taraftan Berlin Kongresi'nin 11. ve 18. celselerinde, Rusya'ya verilecek harb tazminâtı ile Osmanlı hazînesinden alacaklı bulunanların meseleleri müzâkere edilmiş; Türkiye'nin mâlî vaziyeti hakkında şu tavsiyede bulunulmuştu:

> *"Berlin Kongresi'nde murahhasları bulunan devletler, bağlı bulundukları hükûmetleri tarafından tâyin olunan mütehassıslardan mürekkep bir mâliye encümeninin İstanbul'da toplanmasını ve Osmanlı tahvîlleri hâmillerinin alacaklarının tedkîkiyle, bunun teminat altına alınması husûsundaki en müessir tedbîrlerin bu komisyona havâlesini Bâbıâli'ye tavsiye ederler."*

Bundan anlaşıldığına göre, yabancı devletler, Türkiye mâliyesinin beynelmilel bir meclisin kontrolüne tâbi kılınmasını istemişlerdir. Engelhardt "Kongre müzâkerelerinde hâkimiyet hakkı pek ziyâde yaralanan Osmanlı Devleti'nin, mâlî işlerinin beynelmilel bir komisyonun kontrolüne terkedilmesinden ibâret olan tavsiyeyi kabul etmek istemediğini, doğrudan doğruya alacaklılara mürâcaat etmeyi ve bunlarla müzâkereye oturup bir hâl çâresi bulmayı daha muvâfık ve ihtiyatlı bir tedbîr gördüğünü" yazmaktadır.

Bu dâvet üzerine Avrupa'nın başlıca mâlî merkezlerinden Osmanlı tahvîlleri hâmillerinden ve vekillerinden mürekkep bir komite teşkîl edilmiş ve bu komitenin müşterek kararı netîcesinde, Türk hükûmetiyle müzâkereye biri Fransız, diğeri İngiliz olmak üzere iki murahhas tâyin olunmuştur. Saîd Paşa *Hâtıratı*'nda "Berlin Kongresi'nin esasını tehyie eylediği vesâyet-i mâliyeye mâni olmak üzere düyûn-ı umûmiye mukaavelesi yapıldı ve 191 milyon lira derecesinde olan deyn-i hâricî 95 milyona tenzîl olundu." demektedir. Engelhardt, "Teminât-ı husûsiyeyi hâiz olan istikrazlar hâriç kalmak üzere, akdolunan mukaavelenâme mûcibince düyûn-ı umûmiye-i Osmaniye takrîben nısfına tenzîl edildi ve bunlara karşılık olmak üzere bâzı rüsûm, tahvilât-ı Osmaniye hâmillerine tahsîs olundu." demektedir. Aynı müellif, itibârî değeri yüksek olan bu paradan ancak yarısının Osmanlı hazînesine

girmiş olduğunu ifâde etmekte, alacaklıların bir şey kaybetmediklerini söylemektedir. Alacaklılara tahsîs olunan ve "Rüsûm-ı sitte" denilen resimler, "Duhan, tuz, müskirat, damga, sayd-ı mâhî ve harîr" rüsûmudur.

Neşredildiği aya izâfeten "Muharrem Kararnâmesi" de denen taahhütnâmeye göre, o târihe kadar birikmiş hâricî borçlar ve ödenmemiş fâizlerden mütevellid olan ve 252.801.885 Osmanlı lirasını bulan umûmî borç yekûnu, 146.364.651 liraya indirilmiş; her sene 1.350.000 lira tediyesi temin edilmiş; devletin bir kısım vâridâtının kontrolü Düyûn-ı Umûmiye İdâresi'ne tevdî edilmekle beraber, mâlî vesâyetten kurtulunmuştur. Düyûn-ı Umûmiye Meclis-i İdâresi 7 mümessilden mürekkep olup, reîslik, en fazla alacaklı olan İngiliz ve Fransız mümessilleri tarafından münâvebe ile idâre edilmiş; Türkiye'yi temsîlen bir komiserin bulunması da derpiş edilmiştir (20 Aralık 1881/28 Muharrem 1299).

Bu idâre, devletin mâlî istiklâline aykırı ise de, Berlin Kongresi'nce tavsiye edilen vesâyet rejiminden çok daha ehven görülmüş; hükûmetin ekonomik itibârını temin edici bir tedbîr addedilmiştir. Tahsin Paşa *Yıldız Hâtıraları*'nda "Tab'an muktesid olan Sultan Hamîd'in hâricî istikrazların aleyhinde olduğunu, borç ödeme itiyâdı tesiriyle umûmî düyûnun dörtte üçünü ödemeye muvaffak olduğunu, bu yüzden memur ve asker maaşlarının büyük bir kısmının tedâhülde kaldığını, şunun ise tahttan indirilmesine vesîle veren hâdiselerin vasatını hazırladığını" yazmaktadır.

Türkler hakkında pek menfî kanaatlerle dolu olan Engelhardt, Düyûn-ı Umûmiye İdâresi'nin çok faydalı olduğunun kısa zamanda anlaşıldığını söyleyerek, "Türkiye'de muvaffakıyet verici bir şeyin ecnebî yardımıyle vücûda geldiği hakîkatı, bu son tecrübe ile bir kere daha teeyyüd etti." demektedir. Aynı müellif "Türkiye için Tanzîmat, bir kazâzedenin fırtınada hayâtını kurtaran bir tahta parçası mesâbesinde idi ve hadd-i zâtında birbirinden farklı olmayan şu iki esâsa istinad ediyordu: Müslüman topluluğunun tedrîcen hıristiyan cemiyetine benzemesi ve Osmanlı hıristiyan tebeasının haklarının istirdadı." demekte, "Sultan Hamîd'in bu programı reddettiğini ve mâziye avdet ile eski idâreyi ihyâ etmek istediğini" yazmakta ve Tanzîmat'ın mâhiyetini de dile getirmektedir. Mânevî ve millî şuûra sâhip hiç bir Türk'ün tasvib etmesine imkân olmayan böyle bir Tanzîmat telâkkisini, Sultan Hamîd'in reddetmesi kadar tabiî ve takdîre şâyân bir davranış olamaz. İşte şu Düyûn-ı Umûmiye İdâresi'nin teşekkülü de, devletin 6 kalemden ibâret olan bâzı mâlî gelirlerinin kontrolünü böyle bir idâreye tevdî edip, geniş bir vesâyetten kurtulmak gibi bir gâye ile kabul edilmiş demektir.

Bu sırada karara raptedilen diğer bir mesele de, Rusya'ya îtâ edilmesi gereken harb tazmînatı husûsu olmuştur. Bunun üçte ikisi indirilmiş; tediye işi fâiz verilmemek üzere taksîde bağlanmıştır.

Saîd Paşa'nın Azli, Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Kısa Sadâreti ve Yerini Tekrar Selefine Terketmesi

Ruslar'la harb tazmînatı meselesi karara bağlandığı esnâda Saîd Paşa sadâretten azledilmiş ve yerine vüzerâdan Abdurrahman Nûreddin Paşa "başvekil" ünvanıyle tâyin edilmiştir (2 Mayıs 1882/13 Cumâdelûlâ 1299). Saîd Paşa *Hâtıratı*'ında "O sırada zuhûr eden Mısır meselesi sebebiyle buraya donanma irsâlinin istendiğini, bunu bâzı devletlerin itiraz ve müdâhalelerini celbeder mülâhazasıyle kabul edemediğini, Almanya müzâhir olabilir zannı ile Berlin sefâretinden mahremâne istifsâr edildiğini, gelen telgrafın kanaatini te'yîd ettiğini" yazmakta ve "Telgraf geldiğinin akşamı kurenâdan Remzî Bey, hâneme gelip mühr-i hümâyûnu istedi." demektedir.

Bu ifâdelerden Paşa'nın azlinin, Mısır'a donanma irsâlini muvâfık görmemesinden neş'et ettiği anlaşılmaktadır. Bu azlin, Paşa'nın dediği gibi bir ihtilâftan değil, Mısır ahâlisinde görülen ve Bâbıali'nin politikasını tenkîd eden efkârı tatmîn etmek için başvurulmuş siyasî bir taktik olduğunu kabul, daha doğru görülmektedir.

"Başvekil" ünvanıyle sadârete gelen Abdurrahman Nureddin Paşa, vâlilerden Kütahyalı Hacı Ali Paşa'nın oğludur ve 1836/1251 târihinde orada doğmuştur. Husûsî muallimlerden Arapça, Farsça, ulûm-ı dîniye, riyâziye ve fenn-i askerî tahsîl eylemiş; muhtelif yerlerde kaymakamlık ve mutasarrıflıklarda bulunmuştur. Bilâhare Tuna, Ankara, Bağdad ve Diyârbekir vâliliklerinde memuriyet yapmış; Umûr-ı Nâfia Komisyonu âzalığında istihdam edilmiştir. Sadârete tâyini işte bu memuriyette bulunurken vukû bulmuştur. Sadâret teklîfi üzerine Pâdişah'a takdîm ettiği arîzada "Bâbıâli'de hizmetlerde bulunamıyarak me'mûrîn-i ecnebiye ve sâir frenklerle, bâzı bendegân gibi ihtilât ve muârefeye meyletmediği için noksanî-i vukûf-ı ma'lûmâtından nâşî bu me'mûriyet-i mühimmeye lâyık" olmadığını da ifâde etmiştir. Nitekim Paşa, kendisinin de itiraf ettiği üzere "Mesâil-i politikiyyedeki mümâresesizliği ve sadâret işleriyle ülfetsizliği" sebebiyle 70 gün sonra bu makaamdan ayrılmıştır.

İbnülemîn onun "Mısır meselesinden dolayı oraya asker sevki husûsun-

da Pâdişah'la aralarında ihtilâf zuhûr etmesi üzerine başvekâletten istifâ ettiğini" yazmaktadır. Cevdet Paşa ise *Tezâkir*'de "Lâkin Abdurrahman Paşa, mutasarrıflık ve vâlilik memuriyetlerinde bulunup, İstanbul'ca bir işde kullanılmamış olduğu cihetle, başvekâlete âit olan mesâlih-i cesîmenin tesviyesinden âciz kaldı. Bu esnâda ise Mısır meselesi pek ziyâde nezâket ve ehemmiyet kesbeylemiş olduğundan Abdurrahman Paşa hemân azl ile yine Saîd Paşa başvekil olmuştur." demektedir.

Abdurrahman Paşa istifâ etmiş olmasına rağmen Saîd Paşa üçüncü defa olarak sadârete tâyin edilirken, yazılan hatt-ı hümâyûnda "hasbe'l-icâb azl" edildiği ifâde buyrulmuştur (12 Temmuz 1882/25 Şâban 1299). Bunun sebebi, Paşa'nın "aczini ve mühim işlerdeki kifâyetsizliğini" dile getirerek âher bir ehl-ü erbâbına ihâle buyrulmasını" isteyişi olsa gerektir. Nitekim istifâdan hiç hoşlanmıyan ve böylelerini kat'iyyen İstanbul'da tutmayan Pâdişah, onu bir müddet Kastamonu, Diyarbekir, Aydın ve Edirne vâliliklerinde dolaştırdıktan sonra, 1895/1313'te Adliye Nezâreti'ne tâyin etmiştir. Paşa, "Diyânet, metânet, nezâket ve istikamette mâruf olması" sebebiyle Pâdişah'ça takdîr edilmiş; 13 seneye yakın bu makaamda tutulmuştur. İbnülemîn onun "şerefini az çok sarsan hallerden birinin Üsküdar Tramvay ve Elektrik imtiyâzını talep etmesi olduğunu" yazmakta, maamâfih bunun "bâzı âsar-ı hayriye te'sîs etmek" gibi bir maksada matûf olduğunu nakletmektedir.

Paşa, 1912/1330 senesinde vefât ederek Fâtih Türbesi havlusuna defnedilmiştir.

Mısır Meselesi, Sebepleri, Safahatı ve Netîcesi

Hilâfet'in Osmanlı pâdişahları uhdesine geçişinden beri, Devlet-i Aliyye Mısır'a tahtın en kıymetli varlığı olarak bakagelmişti. Mısır'ın İslâm târihinde ve kültüründe dâima mûtenâ bir yeri olmuştu. Burayı elinde bulunduran hükûmetlerin de İslâm câmiasındaki nufûz ve tesirleri her zaman hatırı sayılır bir dereceye ulaşmıştı. Mısır'ı ise, dâima dışarıdan gelen bir avuç insan idâre etmiş ve orada tam bir hâkimiyet kurabilmişti.

Mısır'da kurulan en büyük devletlerden biri olan Memlûklar, bu kıt'aya Kafkasya ve Kıpçak'tan gelmiş; Türk ve Çerkes kölelerinden ibâretti. Mısır'ın yerli ahâlisi ise çok bîçâre bir topluluk hâlindeydi. 1885 senelerinde orada bulunan Hacı Ârif Bey, bu ahâli hakkındaki müşâhedelerini şöyle anlatmaktadır:

"Mısır'ı ve Mısırlılar'ı görenler ve bîçâre miskin fellâhların hâlini ve tarz-ı tabîatlarını anlayanlar, Mısırlılar'ın Hindliler'den ziyâde zaaf-ı kalbe mâlik, cebîn, vazı', velhâsıl a'cez-i halkullah olmak üzere halkolunduklarını derhâl itiraf ederler... Burası bedâhaten sâbittir ki, değil arslan yürekli bir Türk'ün, köy kenarlarında meyhanecilik eden âciz bir Rum'un nümâyişkârâne bir tafrasına mukaabil bin Mısır fellâhı birden serfürû-perde-i teslîm ve inkıyâddır. Nerede kaldı ki, bir Türk'ün fiilen bir hücûm göstermesi, yalnız tehevvüre delâlet eder âdî ve kabaca bir sesiyle bir sürü fellâhın birden sinirleri çözülerek yerlere döküldükleri hâlen ve fiilen müsbittir."

Aynı müellif, Hidiv İsmail Paşa'nın ise "fâsidü'l-ahlâk ve hilekâr bir adam olduğunu, hırs ve tamâı ile Mısır'ı bitirdiğini, memlekette yaptığı sûiistimâllerde İstanbul'un rızâsı var zannı ile ahâlinin de merkez-i Hilâfete olan teveccühüne halel getirdiğini, müstakil olmak arzusuyla Mısır'ı ecnebîlerin menfaatine tahsîs ettiğini, ahâlinin Türkler'le temâsını önlediğini, hattâ düşmanlık aşıladığını, halkı idâre-i Osmaniye'den soğutmak için bin türlü hile kullandığını, başında kavak yelleri estiğini" söyleyerek, "Hülâsa şurası mâlumdur ki, hangi memleket-i İslâmiye'de ki istiklâl havaları esti; nihâyet o vilâyet bahr-i izmihlâlin ka'r-ı nâyâbına kadar sokuldu gitti; Kırım ne oldu, Cezâir ne hâle geldi, Tunus şimdi nasıl ellerde bulunuyor? Elbette İsmail Paşa da Mısır'ı bu hâlde görmesinden dolayı ettiklerine nâdim olsa gerektir. Ne fâide ki, bir akçe etmeyen son nedâmet!" demektedir.

Yine aynı zât, Meclis-i Nezzâr Reîsi Nobar Paşa'ya "Hidivlerin hangisi iyidir?" diye sorulduğunda "Bu adamların yedisine de hizmet ettim; hir birinin hâl ve şânını iyi bilirim; en büyüğü deli öldü, diğerleri deli doğdu." cevâbını verdiğini kaydetmektedir.

İşte bu İsmail Paşa; yaptığı israflar netîcesinde Mısır hazînesini bitirmiş; alacaklı olan İngiltere ve Fransa'nın tazyîki vukû bulmuş, bunun sonucunda da Mısır mâliyesi, bu iki devletin kontrolüne girmiştir. Biri Fransız ve diğeri İngiliz olan ve murâkıb sıfatıyle Mâliye ve Nâfia Nâzırlıklarına getirilen iki kontrolör; masraftan tasarruf niyetiyle ordu mevcûdunu üçte bire indirme gibi bir tedbîre başvurmuşlardır. Bunun netîcesi olarak, bir çok asker ve 2500 kadar zâbit açığa çıkartılmış ve âdeta karışıklık ihdâsı istenilmiştir. O sırada İngiltere, sızıltısızca Hind yolu üzerindeki Süveyş Kanalı'nın kontrolünü ele geçirmek ve zengin Mısır hattesine çöreklenmek istemektedir. Kendisine rakîb olan Fransa'nın Tunus'a konmasını ve orada uğraşmasını, işte bu sebeple müsâid karşılamış; Kıbrıs'ta üslenmeyi de aynı maksatla düşünmüştür. Almanya, Fransız ve İngiliz rekaabetinin ziyâdeleşmesini arzulamış; onların

Mısır'da uğraşmalarından memnûniyet duymuştur. Rusya ise bu aç gözlülüğün kendisinin diğer arzularına imkân hazırlıyacağı gibi bir zanna kapılmış ve şarktaki sessiz hareketine devam etmiştir.

İşte büyük devletlerin telâkkîleri bu iken, şu tasfiye hâdisesi, Mısır'da bir reaksiyon doğurmuş ve işsiz güçsüz kalacaklarını gören zâbitanla asker; Avrupalılar'ın müdâhalesine karşı cephe almışlardır. Önce Hidiv tarafından da desteklenen bu hareket netîcesinde kabîne düşmüş ve ecnebî murakıplara da yol verilmiştir.

Bunun üzerine İngiltere ve Fransa İskenderiye'ye birer zırhlı göndererek, Hidiv'in istifâ etmesini teklîf etmişler; bunun kabul edilmemesi üzerine, Bâbıâli'ye başvurmuşlardır. Hidiv'in hâl ve efkârından hoşlanmamakla berâber, böyle bir müdâhaleyi de hoş görmeyen İstanbul, işi geçiştirmek istemişse de, bilfiil müdâhale edileceği tehdidiyle karşılaşmıştır. Aynı zamanda Mısır'daki hareket de Studdardt'a göre "Hidiv İsmail'in yalancı ve tûfeyli Avrupalılaşma cereyânına ve icrâatına aleyhdâr bir mâhiyete bürünmüş"; millî ve dînî hislerle karışık bir kıyâm manzarası almıştır. İşte bu vaziyet karşısında Sultan Hamîd, vükelânın da tensîbiyle, Hidiv İsmail Paşa'yı azl ile oğlu Tevfîk Paşa'yı vâliliğe tâyin etmiştir. Bu tâyin, İstanbul'un nufûzunu temin eder gibi görünmüşse de, kontrol komisyonu ve ecnebî nufûzu yeniden kurulmuş olduğundan, millî bir mâhiyet alan kıyâm daha da alevlenmiştir. Hacı Ârif Bey "İsmâil Paşa'nın azlolunmasıyle kesâfet-i şahsiyesi Mısır'dan bertaraf edilmiş ise de âsâr-ı seyyiesi kıyâmete kadar Mısır'da ve sudûr-ı ehl-i İslâm'da kalacaktır." demekte; "Hidivlerin istibdâdını kaldırmak emelinde bulunan Reîs-i Nezzâr Riyâz Paşa'nın Fransız ve İngiliz konsolosları nufûzuna dayanarak Hidiv Mehmed Tevfîk Paşa'yı yelken altına almak istediğini ve onun da tâife-i askeriyeyi ve ale'l-husûs askerler arasında pek dişli bulunan miralay Ahmed Arabî'yi Riyaz Paşa'nın istibdadı aleyhine kışkırttığını, İstanbul'da bu hâlden istifâde etmek isteyenlerin hatasının da buna munzam olarak, işi mühlik bir dereceye getirdiğini, sonraları 'el-Mısr li'l-Mısriyyîn = Mısır, Mısırlılarındır.' havasiyle Arabî'nin Hidiv'e karşı dahi alıp yürüyen bir isyan hareketine giriştiğini" yazmaktadır.

Bu sebeple "Hizbü'l-Vatanî" denilen bir grup doğmuş ve bunların ayarladıkları kimseler Nâzırlar Hey'eti'ne dâhil olmuşlardır. Bu arada Ahmed Bey de Cihâdiye Nâzırı olmuş; Pâdişah tarafından mirlivâlığa terfî ettirilerek "Paşa" ünvânını almıştır. Yabancılara karşı dînî ve millî bir aksülamel olduğu için Pâdişah'ca desteklenen bu hareket, başındakilerin ölçüsüzlüğü sebebiyle pek garip tarzda gelişmiş; Mısır idâresindeki bütün ecnebî memurlara yol verilmiş; askerî tedbîrlere girişilmiştir.

Bu sırada Fransa'da kabîne düşmüş, yeni heyet Orta Şark'ta bir mâceraya atılmayı münâsip görmemiştir. İskenderiye'ye donanma göndermeyi parlamentonun tasvibinden geçiremediği bahânesiyle, kuvvetini geri çekmiştir. Bu suretle İngiltere donanması yalnız kalmış ve bu da Londra'ca münâsip karşılanmıştır. Arabî Paşa kliği ise askerî hazırlıklara girişmişler, istihkâmlar inşâsına başlamışlardır. İstanbul'daki İngiliz sefîri bu düşmanca hazırlıkların önlenmesini Bâbıâli'den talep etmiş; yabancılar aleyhine vukua gelen bir kıyâma karşı müdâhale etmenin makaam-ı Hilâfet'in nufûzunu sarsacağı sebebiyle, iş geçiştirilmek istenmiştir. Bunun üzerine sefîr "İskenderiye önündeki amiralin hükûmet-i mahalliyenin bu tedârikât-ı hasmânesini kendisine zararı dokunmıyacak bir hâle getirmeye mecbûr olacağını" söylemiştir. Bundan sonra Hey'et-i Vükelâ reîsi Saîd Paşa, sefîrden meselenin mütâlaası için biraz daha mühlet istemiş; fakat İngiliz elçisinin te'hîr hakkındaki telgrafı Amiral'e yetişememiş ve İskenderiye bombalanmıştır.

Bu tecâvüz, zâten kıyâm hâlinde bulunan Mısır ahâlisi üzerinde pek fenâ tesir etmiş; Kaahire ve İskenderiye'deki Avrupalılar'a tecâvüzde bulunulmuş; bunlar sokak ortasında öldürülmeye başlanmış; evleri yağma ve tahrîb edilmiştir. Aynı sırada, İngilizler'in serbest bırakılmamasını isteyen Fransız sefîrinin araya girmesiyle, İstanbul'da bir konferans toplanmış ve İngiltere'den gayrı devletlerin elçileri "Devlet-i Aliyye tarafından Mısır'a asker sevkine ve bunun masrafının hazîne-i Mısriyye'den tesviye kılınmasına dâir müttehidü'l-meâl birer tahrîr teblîğ etmiş"lerdir. Saîd Paşa hâtıratında "Murahhaslarımız konferansta sevk-i askere muvâfakatimizi tahrîren bildirdiler." demekte, Rusya'nın da aynı talepte bulunduğunu, fakat bilâhare Petersburg sefîri Şâkir Paşa'dan gelen telgrafta Rus Hâriciye Nâzırı'nın "asker sevkinden muvakkaten imtinâ ettiklerini, İngiliz askerî hareketinin netîcesini beklemek niyetinde olduklarını, zira muhâsamata başlanmış olduğundan, Bâbıâli'nin Mısır'a ne hükümdar-ı memleket sıfatıyle, ne de Avrupa'nın vekîli sıfatıyle gidemiyeceğinin" ifâde edildiğini yazmaktadır.

Diğer taraftan, İngiltere'nin askerî hareketimizi tahdît etmek, nefer miktarını 2-3 bin seviyesinde tutmak gibi bir taktiğe giriştiğini de söylemektedir. İngiltere ile askerî mukaavele yapıldığını, bunda müştereken asker gönderilmesine karar verildiğini, hattâ Osmanlı askerinin Mısır'ı daha sonra tahliyesinin dahi kabul ettirildiğini, evvelemirde murahhaslarca parafe edilen anlaşmanın imzâ ve teâtîsinin geciktiğini, bunun üzerine İngiliz sefîrinden müzâkereye hitâm vermeye mezun olduğu ibâresiyle bir şifâhî teblîğ varakası geldiğini yazmaktadır. Saîd Paşa'nın hep kendisini temize çıkarma reyinin çok isâbetli olduğunu gösterme maksadıyle kaleme alınan *Hâtıra*'daki ifâdelerinden "Eğer benim dediklerim yapılmış olsaydı Mısır kaybolmazdı." gibi

bir mânâ çıkmakta, bu da vukuatla tezat teşkîl eden bir hüküm olmaktadır. Halbuki Bâbıâli eylül ortalarına kadar uzayan bu kîl-ü kaal ile uğraşırken İngiliz hareketi gelişmiş; Amiral Seymour, fazla mukaavemet edemiyen İskenderiye'yi, karaya asker çıkararak işgâl etmiştir (12 Temmuz 1882/25 Şâbân 1299).

Arabî Paşa, kuvvetlerini Mısır'ın içerlerine doğru çekmiş ve hazırlıklara girişmiştir. Hacı Ârif Bey "Arabî takımının, Frenklerle berâber Hidiv familyasının ve Mısır'daki umûm paşaların ve yine Mısır'da sâkin bilumum Türkler'in ve Çerkeslerin ırkını kesmek istediklerini" yazmaktadır. Bu husus, Arabî hareketini yalnızlığa ve muvaffakıyetsizliğe mahkûm etmiş görünmektedir. Asırlarca Mısır'ın kaderinde rol oynamış olan ve memleketin iş yapabilecek, kaymak tabakasını teşkîl eden zümrelere karşı böyle bir düşmanlık içinde bulunmak, kıyâmı tamâmen ölüme mahkûm etmek demekti. İşte bu sebepledir ki, Arabî takımı, ne Sultan tarafından, ne de ona tâbi Mısırlı Çerkes ve Türk zümreleri tarafından tutulmamıştır. Nihâyet Sir Garnet Wolseley emrindeki İngiliz kuvvetleri ile Arabî Paşa'nın 20 bin kişilik ordusu, Tellü'l-Kebîr'de karşılaşmış ve yarım saat bile sürmeyen harb, İngilizler'in kat'î zaferiyle netîcelenmiştir (12 Eylül 1882/28 Şevval 1299). Kaçan Arabî Paşa, Kaahire'de yakalanmış ve Seylân adasına nefyedilmiştir.

Böylece İngilizler Mısır'a yerleşmişler ve Süveyş Kanalı gibi bir geçidin kontrolünü tamâmen ele almışlardır. İngiltere, bunun asâyişi iâde maksadıyle icrâ edilen muvakkat bir işgâl olduğunu beyân ve Pâdişah'ın hükümranlık hukukunun mahfûz bulunduğunu ilân etmiştir. Devletler arasında mesele çıkarmamak maksadına mâtuf olan bu beyanlara rağmen, Mısır'a fiilen tasarruf etmeğe girişmiştir. Saîd Paşa *Hâtıratı*'nda:

> *"İngiltere işgâl-i askerîsinin müddetini tahdîd için tam üç sene meşgûl olunduğunu, vukû bulan teşebbüsât ve kabinetolarla cereyan eden muhâberâtın belki bin sahifelik bir kitap teşkîl edebileceğini, netîcede Londra hâriciyesinin devletlere bir nota vererek, 1888 evâhirinde Mısır'ın tahliye edileceğini, ancak devletlerin bir müddet daha temdîdi hakkında karar verirlerse buna göre davranacağını"* bildirdiğini yazmaktadır.

İngilizler bu müddete de riâyet etmemişler; Sudan taraflarındaki Mütemehdi (Mehdî) hareketiyle Mısır âsayişinin tehdîd edildiği gibi sebepler ileri sürerek, bu zengin kıt'aya tasarruf etmekte devam etmişlerdir. Hacı Ârif Bey "Mısırlılar'ın ahlâk-ı seyyie sebebiyle İngilizlere tâbi olduklarını, Hidiv de dâhil bütün Mısır küberâsının İngiliz konsoloslarının iltifâtına nâil olmak

için âdeta birbiriyle yarıştıklarını, 9 milyonluk koskoca bir memlekette 2-3 bin İngiliz'in bîpervâ hâkim olduğunu ve o azîm kalabalığın şu küçük gruba hiçbir şey yapamadığını" hayıflanarak yazmaktadır.

İbnülemîn, şu Mısır meselesi sebebiyle Sultan Hamîd'e âit muhtıranın bâzı parçalarını neşretmiştir. Bunda "Tevfîk Paşa'nın, hidivliğe gelmek isteyen Halîm Paşa'nın teşebbüslerini ilerletmek istemesi karşısında İngiliz nufûzuna girdiği, Arabî harekâtında Halîm Paşa'nın da tesiri olduğu, İngilizler'in böyle bir hâdise ikaıyle Mısır'a girmek arzûsunda oldukları, buna imkân vermemek için bir heyeti Arabî'ye gönderip nasîhat ettirmiş ise de kârgîr olmadığı, ahbâr-ı mevsûkaya nazaran devletçe Mısır'a asker sevki hâlinde Arabî avânesi tarafından ellerinde Mushaf-ı Şerîf ile karşı gelinecek olduğu, bunda da İngilizler'in teşvîki bulunduğunu, gönderilecek asker 4 binle tahdît edildiği için mütemâdiyen ve ceste ceste sevki icâp edip kırdırılmak istendiği; bundaki maksud-ı aslînin bahrî ve berrî kuvveti oraya akıtarak merkezi zaîf düşürüp büyük bir inkılâb-ı siyâsiye kapı açmak olduğu" ifâde edilmiştir.

Pâdişah'ın bu izâhatını ve ihtiyatını, bilhassa gönderilecek askerin 4 binle tahdit edilmesi karşısında, çok muhâl görmek, İngiltere'nin Mısır'a konmak maksadıyle İstanbul'da büyük bir siyasî inkılâp tasavvurunu dahi mümkün addetmek lâzımdır. Mahdut bir Osmanlı müdâhalesinin şu vaziyette kat'î bir netîce doğurmıyacağı, Mısır'ı yeniden merkeze raptedemiyeceği gibi, İslâm âlemi nezdinde Hilâfet makaamına duyulan derin sempatiyi de sarsabileceği muhakkak görülmüş; bu sebeple tehlikeli bir oyuna girilmek istenmemiştir.

İngilizler'in, şu berbad canbazlıklarla Mısır'a konmaları, Pâdişah'ı pek fazla tedirgin etmeğe başlamış ve buna karşı Arap yarımadasında ve Basra körfezindeki askerî garnizonlar takviye edilmiş; Hindistan'da, Mısır'da, Sudan'da, Afrika'da kesîf bir hilâfet propagandasına başlanmış; garb devletlerinin işgâli ve istismarı altında bulunan bütün müslüman ülkelerde nihaî kurtuluş için, İstanbul'daki "Emîrü'l-Mü'minîn"in etrafında bir birlik husûle getirilmeye çalışılmıştır. Böylece ecnebî devletlerin İslâm dünyasının hod-behod istismârına ve Türkiye'ye tasallutlarına mâni olunmak istenmiş; dâhildeki esas tebeanın da maddî ve mânevî bir hamle hâlet-i rûhiyesine sevki arzulanmıştır.

Buna karşı İngilizler, Mısır'da, kendilerine zararı dokunmıyacak bir arabcılık uyanmasına müsâmahâkâr davranmışlar; bunun Osmanlı eyâletlerindeki Arap gençleri arasında da gelişmesini arzulamışlar; böylece İslâm câmiasının millî vahdetini bölmek, Hilâfet makaamının nufûzunu sars-

mak gâyesi gütmüşlerdir. Bu çalışmalar, kendilerinden yemlenen ekall-i kalîl (=azdan da az) bir grup üzerinde müessir olmuş; fakat geniş mânâda da geri teperek, koyu bir garb aleyhtarlığı şekline bürünmüştür. Buna mukaabil, İngiliz müstemlekesi hâline gelen bütün müslüman ülkelerin, geniş halk toplulukları arasında, "uhuvvet-i islâmiye"(=İslâm kardeşliği)'ye istinad eden Hilâfet propagandası, son derece müessir olmuş; İstanbul'da oraları ziyârete giden herhangi bir kimseye bile dâima coşkun bir hüsnü kabul gösterilmiştir. Afrika ortalarından Orta Asya steplerine, Çin, Hind ve Cava'ya kadar âdeta kendi kendine yürüyen, tüccarlar, seyyahlar, dervişler vâsıtasıyle icrâ edilen bu propaganda, bütün müslümanlar arasında İstanbul'daki birleştirici makaama müteveccih mânevî bağları, daha da güçlendirmiş; Türkiye'ye karşı girişilecek her nevi batı müdâhalesinin çok geniş ve köklü bir mânia ile karşılaşmasına sebep olmuş; buna teşebbüs edecek cür'etkârları, derin derin düşündürecek derecede tesir icrâ etmiştir. İngiltere'nin Hilâfet'i kaldırmak, Osmanlı Hânedanı'nı târihten silmek gibi bir yola girişi de, işte bu sebepten kaynaklanmıştır.

Saîd Paşa'nın Azli ile Tekrar Sadârete Getirilişi

İngiltere'nin pek garip siyasî oyunlar, bundan neş'et eden karışıklıklar ve askerî bir müdâhale ile Mısır'ı işgâl etmesi, Sultan Abdülhamîd'i çok endîşelendirmiştir. Tanzîmat'tan beri İstanbul'daki bâzı paşalar üzerinde çok derin bir nufûz kurmuş olan bu oyuncu devletin, pâyitahtta bile yeni komplolara girişeceğinden çekinmiştir. Bu husûsu iş'ar eden bâzı jurnaller almış ve hemen tahkîkat yapılmasını emretmiştir.

O sırada Başvekil Saîd Paşa, Sultan'a istifâsını müş'ir bir arîza takdîm etmiş; bunda Meclis-i Meb'ûsân'ın açılmasını istemiştir. Bu hususta vükelâ arasında yapılan müzâkerede ise, bu görüş, ekalliyette kalmıştır. Bilâhare Hünkâr'dan merkezî hükûmetin nufûzunu takviye için Dâhiliye Nâzırı Mahmud Nedîm Paşa ile müzâkere edilmesi emrini almış; arada görüş ayrılığı bulunduğunu ileri sürerek, tekrar istifâya kalkmıştır. Bu davranışları ve hal' teşebbüsü hakkında o sırada ortaya çıkan bâzı isnâdlar Sultan'ı şüpheye sevketmiş; ve bir gece âniden saraya çağrılmıştır. Paşa hâtıralarında "Huzûr-ı pâdişahîye girdiğinde hilâf-ı mutâd bir hal ile kuuduna bile fırsat verilmeden bir çeyrek kadar i'tâbda bulunulduğunu, sonra müşir Fuad Paşa'ya isnâd edilen ve Dağıstanlılar'dan müteşekkil bir hal' cemiyetinin Mahmud Nedîm ve Cevdet Paşalarca icrâ edilen istintaknâmesinin kendisine uzatıldığını, bunu okurken, Hünkâr'ın, serî adımlarla kendisine yaklaştığını, cevâbı tâcil etmesini irâde ettiğini, yazıyı tamâmen okuyamadan kâğıdı hiddetle elinden aldı-

ğını, 'Buna ne diyeceksin?' diye bir kaç defa sorduğunu, 'Aslı olmayan şeye ne cevap verebilirim?' deyince de sayhâ ve muâtebelerin bir kat teşeddüd ettiğini ve mühr-i hümâyûnun istenildiğini, mühür üzerinde bulunmadığı için pek müşkil bir mevkide kaldığını, hükümdarın da ziyâde mütehevvir olarak yan ceplerinde taşıdıkları küçük bir rovelveri çıkarıp başında tutuklarını, 'İrâde buyurun, çantayı getirsinler, emânet-i hümâyûnunuzu veririm; bende olan emânetullahı da andan sonra alırsınız.' dediğini, 'Mühürüm çantandan çıkmaz ise buradan ölün çıkar.' diye takrîata mübâşeret buyurduklarını, biraz sonra gelen çanta açılıp mühr-i âlînin sâhibine verildiğini, bilâhare yandaki bir odaya bizzat Sultan tarafından hapsedildiğini, 18 saat kadar mevkuf bulunduğunu" yazmaktadır.

Hâtıralardaki bu ifâdeler ne dereceye kadar doğrudur bilinemez. Pâdişah'ın Saîd Paşa'yı bir azledişinde hançer çekmesi, diğerinde rovelver çekmesi pek kabul edilebilir şeyler değildir. Başka sadrâzamların azlinde aslâ böyle gariplikler yapmayan Sultan'ın Saîd Paşa'yı işten çekerken acâib vaziyetler takınması, kendi tâbiriyle ona olan "meyl-i mahsûs"undan mı doğmaktadır; yoksa evhâm-ı mücessem olan zât'ı ihâfe için bir cilve midir, bilinmez. Her gece konağının bütün odalarını ışıkla dolaşıp, bâzan da karyolasının altında yatacak kadar vehimler içinde bulunan Saîd Paşa'nın gördüğü rüyâyı yazdığı da söylemez. Pey vehhâm bir şahsiyet olan Paşa'nın, herhalde korkutulduğu, fakat vâkıanın bu derece garip tarzda geçmediği söylenebilir. Yâhut Paşa'nın meşrûtiyetin ilânından sonra meydana gelen siyasî vasatta İttihatçı erkâna hoş görünmek için bunları uydurmuş bulunduğu da iddia edilebilir. Nitekim Ali Saîd Bey *Saray Hâtıraları*'nda "Sultan Hamîd'in rovelver taşıdığını, fakat bunu dâima hazır ve çevik bulunmak maksadıyla gılâf içinde muhâfaza etmediğini" yazmakta, Paşa'nın yazdıklarında bunun aksinin nakledildiğini kaydederek, "Binâenaleyh böyle bir tecâvüzün vukua gelmediği açıktır." demektedir. Aynı muharrir Paşa'nın, Sultan'a hançer ve rovelver keşîde ettirmesinin "alâkadârân-ı meşrûtiyete hoş görünmek fikriyle" kaydedildiğini söylemektedir. Ayastefanos toplantısındaki hal' teklîfini de, yine bu Küçük Saîd Paşa'nın yaptığına işâret eden Ali Saîd Bey, *"Âhır nefeste püf dedi îmân çerağına"* mısraiyle hatm-i kelâm etmektedir.

Paşa *Hâtırat*'ında "Şayet bir gün mâbeynde tevkîf ve tazyîk olunacak olursam İngiltere sefîri Lord Dufferin'e ma'lûmât-ı serîa verilmesini haremime tavsiye ederdim. Bu ihtimâlin tahakkuku haber alınması üzerine hükm-i vasiyet icrâ olunmuş ve nâmı ve meâsir-i insâniyeti mâdumü'l-hayât hâtıra-i ihtirâmımda câygîr olan Lord Dufferin dahi nezd-i saltanatta teşebbüsât ve ihtarât-ı lâzımeyi bâligân mâ-belâğ icrâ eylemiş olmasıyle, müdâhale-i vâkıa-i muhıkka meded-res olmuştur." demektedir. Bir Osmanlı sadrâzamının,

kendi devletinden henüz bir ülke koparmış, düşman bir hükûmetin sefîrinden, sanki oranın tebeası ve adamı imiş gibi yardım dilemesi çok haysiyet kırıcı bir hâdisedir. Maalesef Tanzîmat'tan itibâren başlıyan devrin kalbur üstü vüzerâsı hep bu tip adamlardan müteşekkildir. Bunlarda devlete ve hükümdara sadâkat, vatana ve millete bağlılık pek nâkıstır. Garip bir memuriyet anlayışı içindedirler. Âdeta yabancı devletlerle, kendi hükümdarları arasında bir aracı gibidirler ve mevkilerini iki tarafın rızâsının tahakkukunda görmektedirler. Saîd Paşa'nın, kendi devletine ve hükümdarına karşı, bir yabancı sefîrin "ihtarât-ı lâzımeyi bâliğan mâ-belâğ" yaptığını söylemesi ne efcâ bir haysiyetsizliktir! Bundan dolayı sefîre duyduğunu söylediği kölece ihtiram ifâdesi, ne denî bir mânâ taşımaktadır! Saîd Paşa aynı ihtirâmı, ona kîse-i hümâyûndan pek çok ihsânlarda bulunan efendisine ve hükümdârına aslâ göstermemiştir. İşin garibi bunu hâtıratında alenen yazan Paşa, kendisini târih ve millet huzûrunda pek hacîl mevkie düşürecek olan ifâdeleri açıkça bildirmiş; İngilizlerce kendisine sâhip çıkılmasını öğünülecek bir iş olarak mütâlaa etmiştir.

Şuradan anlaşılmaktadır ki, eski târihimizde aslâ rastlanmıyan, en denî hamiyetsizlikler, en berbad hayâsızlıklar, hattâ dîn-ü devlete ihânet sayılan hareketler de öğünülecek davranışlar olarak görülmeğe başlanmış demektir. Böyle kerîh hâdiselerin, övünç addedilmesi de her halde Tanzîmat'ın bir hediyesidir ve yukarı tabakalardaki ahlâk ve kıymet hükümlerinin sarsılışıyla alâkalı görülmektedir. Eski devirlerin devlete taabbüd edercesine bağlı paşalarının yerine bu zavallı ve şahsiyetsiz tipler geçmiş demektir.

Böyle fevkalâde bir tarzda azledilen Saîd Paşa'dan sonra mühr-i hümâyûn Ahmed Vefîk Paşa'ya verilmiş; Cevdet'in tâbiriyle "tahammül gelmez etvâr-ü misvârına mebnî 48 saat sonra azledilmiştir." Bu tahammülsüz hallerin, Şeyhülislâm Ahmed Es'ad Efendi'yi Meclis-i Vükelâ'ya gelmekten men' etmeye kalkması ve kendi başına bâzı tebeddüllere girişmesi olduğu rivâyet edilmiştir.

Bu azilden sonra yine Saîd Paşa "Başvekâlet memuriyetine âid vezâifin, 'sadâret' unvânıyle uhdesine ihâle kılındığını" ifâde eden bir hatt-ı hümâyûnla ve dördüncü defa olarak sadrâzam nasbedilmiştir (2 Aralık 1882/21 Muharrem 1300). Saîd Paşa "Hâneme avdete me'zûn olduğum günün gecesi yine mâbeyne celbolundum; fakat bu defa hıdmet-i sadâretle mükellef oldum. Saraya vâsıl olduğum zamandan bed' ile ertesi vakt-i asra kadar Şeyhülislâm Üryânizâde Es'ad Efendi ve Mahmud Nedîm Paşa hazır oldukları halde ettiğim itizâr ve niyâzlar müessir olmadığından gâile-i sadâreti tahammül ile Bâb-ı Âli'ye getirildim." demektedir. Ali Fuad Bey'in makaalâtında Mahmud Nedîm Paşa'nın sadârete getirilmek dahi istendiği, fa-

kat sonra vazgeçildiği rivâyet edilmektedir. İbnülemîn, Saîd Paşa'dan naklen, Mahmud Nedîm Paşa'nın bir gün Pâdişah'ın ayaklarına kapanarak "Kendisi gibi bir abd-i sâdıkı dururken bunun gibi hâinlere emniyet ve tevdî-i maslahat buyuruyorsunuz." dediğini ve eliyle de Saîd Paşa'yı gösterdiğini rivâyet etmektedir.

Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki, Pâdişah birbirine muhâlif olan paşaları aynı kabînede bulundurmakta, hem dâhilî hem hâricî sebeplerle bunu zarûrî addetmektedir. Saîd Paşa'nın vehmi ve şahsiyeti sebebiyle tehlikeli olamıyacağını hesaplamakta, dışarıya mûnis görüneceğini düşünmekte, fakat hiç bir zaman da serbest bırakmamakta, dâima kontrol etmektedir. Şu husus, Paşaların temâyül ve ahlâkları bakımından da zarûrî bir tedbîr olarak görünmekte, yalnız vehm-i hümâyûna dayandırılması isâbetli addedilmemektedir.

Rumeli-i Şarkî Meselesinin Zuhûru, Sebepleri; Vücûda Getirdiği Buhran ve Vilâyetin Bulgaristan'a Bağlanması

Ayastefanos mukaddime-i sulhiyesinde, kendilerine bahşedilmiş Büyük Bulgaristan'ın Berlin Muâhedesi'yle mahvedildiğine kaani olan müfrit Bulgar milliyetçileri, ne zamandan beri Rumeli-i Şarkî eyâletinin de Bulgarya'ya ilhâkı tasavvurlarına kapılmışlardı. Başta Rusya olmak üzere, bir çok yabancı ellerin karıştığı Bulgar Emâreti'nin teşekkülünde, aynı kaynaklarca tahrîk edilen komitacılık geniş bir rol oynamıştı. Hukukan Osmanlı yüksek hâkimiyetinde bulunan Bulgarya Emâreti, âdeta Balkan komitacılığının bütün husûsiyetlerini nefsinde taşıyan bir devletçik hüviyetindeydi. Bulgar Prensliği'ndeki idâre, memleketi işgâl etmiş bulunan Ruslar tarafından teşkîl edilmişti. Çar ordusu, Bulgaristan'ı tahliye ettikten sonra bile, bir çok Rus zâbiti burada bırakılmış; Rus vâlisi 1879'da Kaanûn-ı Esâsî'yi "Sobrania" nâmı verilen millî meclise tasdîk ettirmişti. Bu meclis, Çar'ın akrabasından bulunan Alexandre de Batenberg'i prens intihâb etmişti. Bulgar milis askeri, yâni ordusu, Rus zâbitleri tarafından teşkîl edilmiş; Ruslar'ın her türlü memuriyetlere girebilmesi imkânı tanınmıştı. Yâni Bulgarya, görünüşte ve hukukan Türkiye'ye tâbi bir devlet olmakla berâber; fiilen Rus nufûzu altında bulunmaktaydı.

Fakat Avusturya başta olmak üzere diğer devletler, Rus nufûzunun Bulgaristan'da takarrür etmesine aslâ taraftar değillerdi. Rus zâbitleri ve memurlarının Bulgaristan'da bu derece hâkimiyet kurmaları ve icraatta vücut ver-

dikleri şiddet hareketleri, Bulgarlar arasında büyük bir gayr-ı memnunluk uyandırmıştı. Bu sebeple Sobrania'da bir takım fırkalar teşekkül etmişti. Grekof'un reîsliğindeki Muhâfazakârlar, mevcut statükonun devamına, Avrupa ile ihtilâf çıkarılmamasına, dolayısiyle beynelmilel bir statüye sâhip olan Şarkî Rumeli ile birleşmenin şimdilik münâsip olmadığına kaani idiler. Muhârebeye sebep olsa bile, ilhak taraftarı olan fırkalar ise, Zankof idâresindeki Hürriyetperverler ile Karavelof idâresindeki Radikallerden ibâretti. Bulgar meclisi türlü yabancı tahriklerin at oynattığı bir mücâdele sahnesi hâline gelmişti. Prens, Avusturya'ya dayanarak, Muhâfazakârlar'dan müteşekkil bir kabîne kurmak yoluna gitmişti. Buna mukaabil ilhak taraftarı olan Radikaller ve Hürriyetperverler, Rusya tarafından desteklenmiş ve kışkırtılmıştı. Bunlar, yapılan seçimlerde ekseriyeti elde etmişlerdi.

Bunun üzerine Çar II. Alexandre tarafından desteklenmeyen Prens, ilhak taraftarı olan fırkalarla muvâzaaya girişmişti. Bununla berâber Rus nufûzunu istemiyenlerin miktarı da gittikçe fazlalaşmıştı. Rus Çarı'nın anarşistler tarafından sûikasde mâruz kalarak öldürülmesi üzerine, yerine geçen II. Alexandre hür fikirlerin büyük bir tehlike teşkîl ettiğine inanmıştı.

Diğer taraftan büyük bir Slav tebeaya sâhip olan Avusturya da Bulgaristan'daki hür ve milliyetçi fikirlerin kendisi için pek çok zararlar doğuracağına kaani bulunmuştu. Bunlardan kuvvet alan Battenberg bir darbe yapmış, hükûmeti azl ile Kaanûn-ı Esâsî'yi fesh etmiş ve ayrıca baskı ile teşkîl edilen mecliste, kendisine geniş selâhiyetler verdirmişti. İki Rus generalinin idâresinde olarak Muhâfazakârlar'dan bir kabîne kurmuştu. Seignobos, bu Rus generallerinden Sobolew'in rivâyetine nazaran "Battenberg'in Ruslar'ı halkın gözünden düşürmek için darbeyi onlara isnad ettiğini, hakîkatte bunu Avusturya'nın teşvîkiyle ve 200 kişiyi geçmeyen, aynı zamanda Rusya düşmanı olan bir fırka-i şahsiye ile vücûda getirdiğini" yazmaktadır.

Bulgar fırkalarının hemen hepsi, Rus nufûzundan kurtulmak için evvelâ kendi aralarında anlaşmışlar; bilâhare Prens'le ittifak etmişlerdi. Bundan sonra Sobrania meclisi, Battenberg'e resmen talepte bulunmuş; Kaanûn-ı Esâsî'nin değiştirilerek yeniden tatbîka konulmasını, Ruslar'ın azlini istemiştir. Böyle ânî bir talepten hiddetlenen Rus generalleri, meclise karşı "Alçaklar, yalancılar!" diye bağırmış ve onlarca da "Hurrana!" nidâlarıyla uğurlanmışlardı. Bu vak'a Rusya ile münâsebetlerin kesilmesinde ilk adım olmuştu.

İşte Bulgaristan bu dâhilî kargaşa içerisinde iken, Rumeli-i Şarkî eyâletinde de bir takım Bulgar çeteleri, faaliyetlerini artırmışlar ve ilhak hazırlıklarına başlamışlardı. Fakat husûsî bir nizâmnâme ile idâre edilen bu

eyâletin statüsü, geniş çapta halkın idâreye iştiraklerini temin eder mâhiyetteydi. Bu sebeple eyâlet ahâlisi, hallerinden memnundu ve bunun devâmını arzu etmekteydi. Ne var ki, teşkîlâtlı bir takım komiteler ve fırkalar, bu umûmî temâyüle nazar etmeden, bir ilhak oldu bittisi husûsunda kararlıydılar. Nizâmnâmeye göre, 5 sene için tâyin edilen Aleko Paşa'nın müddeti bitmiş ve yerine Gavril (Gabriel Krestoviç), Paşa ünvaniyle tâyin edilmişti. İşte bu Gavril Paşa'nın memuriyetinin ilk senesinde, eyâlet merkezi olan Filibe'de müfritlerden mürekkep bir kaç tahrikçinin vücut verdiği bir hareket vukû bulmuş ve köylerden getirilen bir kaç yüz Bulgar, hükûmet konağını işgâl ile vâliyi hapsetmişlerdir. Bu isyan komitesinin başında Stranks reîsliğinde bir kaç binbaşı bulunuyordu. Vilâyeti ele geçiren isyancılar, Şarkî Rumeli'nin Bulgaristan Emâreti'ne katıldığını ilân etmişlerdir (18 Eylül 1885/8 Zilhicce 1302).

Battenberg bu emrivâkiyi kabul etmiş ve Filibe'ye giderek "İki Bulgaristan Prensi" ünvanını almıştır.

Bu isyan İstanbul'da haber alınınca, emr-i pâdişahî ile Meclis-i Vükelâ toplanmış ve meseleyi müzâkere etmiştir. Saîd Paşa'nın *Hâtıratı*'na göre toplantıda "İlhakın Berlin Muâhedesi'nin hükümlerine aykırı bulunduğu, bir eyâlet-i mümtaze şeklinde doğrudan doğruya hükûmet-i seniyenin idâre-i askeriyesi altında bulunan Şarkî Rumeli'deki isyanı, hükûmetin te'dîbe selâhiyetli olduğu" mütâlaa edilmiştir. "Meseleyi düvel-i âkidenin vesâtetine arzetmenin, ahitle tanınmış isyanı tenkîl hakkından ferâgati mûcib olacağı, askerî tedbîre mürâcaat edilmezse de vak'anın sû'-i misâl teşkil edeceği" düşünülmüş; "böyle bir dâhilî isyanın bastırılması icap ettiği" üzerinde durulmuştur. Bundan sonra Rusya elçisinin mütâlaası alınmıştır. Sefîr, "Ayastefanos'u yapanların, Şark işlerini Berlin Muâhedesi'ni imzâ edenlerden daha iyi anladıklarını, meselenin olmuş bitmiş addedilmesi icap ettiğini, silâhla müdâhale edilirse yalnız Rusya değil, ismini söylemek istemediği bâzı devletlerin dahi karşı çıkacağını" bildirmiştir. Avusturya sefîri aynı şekilde bir kanaat izhar etmiş, Almanya elçisi izhar-ı taaccübde bulunmuş; İngiltere sefîri ise "Bulgaristan'daki Rus zâbitlerinin ne yapacağının suâl edilmesi, münâsip olur." demiştir.

Saîd Paşa'nın verdiği şu malûmâta göre, sefîrlerin hiç biri, ilk anda, Osmanlı müdahalesini tasvîb etmemişler demektir. Bu arada meselenin askerî ciheti müzâkere edilmiştir. Saîd Paşa'ya göre, o esnâda Devlet-i Aliyye'nin 200 bin raddesinde askeri vardır ve bunun büyük kısmı 2'nci ve 3'üncü Ordular emrinde olup, Rumelidedir. Edirne Kolordusunda 35 bin asker mevcuttur ve Harbiye Nâzırı'na göre bu miktar, bir hafta içinde aynı sayıda ihtiyatla ar-

tırılabilir vaziyettedir. Yine bir hafta içinde, Arnavutluk'taki 40 bin kişilik kuvvet de Dedeağaç'a getirilebilir.

Kâmil Paşa ise hâtıratında, Serasker Osman Paşa'nın ifâdesine göre, Edirne'de 7 bin nefer bulunduğunu, vilâyetlerden kuvvet celbinin ise zamana bağlı olduğunu yazmaktadır. Saîd Paşa'nın yazdıklarıyle Kâmil Paşa'nın beyanları tam bir tezat hâlindedir. Saîd Paşa'nın vükelânın ittifakıyle alındığını söylediği askerî müdâhaleyi mutazammın kararın, ekseriyetle alındığı muhakkaktır. Kâmil Paşa "Vak'adan tab'an müteessir olan rüfekanın asker sevki re'yinde olduklarını, kendisinin ise, Rusya'nın Bulgarlar'a yardımı melhûz bulunduğu cihetle; 7 bin askerle netîcesi meçhûl bir muhârebeye girmeyi muvâfık-ı hikmet görmediğini" yazmaktadır. Kâmil Paşa, Saîd Paşa'nın da aynı kanaate iştirak ettiğini, fakat "Muâtebe-i padişâhîden medhûş olduğu için ekseriyete iltihaka mecbûr kaldığını, yalnız Mâliye Nâzırı Zihni Paşa'nın kendi re'yine katıldığını" söylemektedir. Saîd Paşa ise hâtıratında, askerî müdâhale lehinde bulunduğunu, bunun doğru yol olduğunu, Rumeli Cemâat-i İslâmiyesi nâzırı Cemal Efendi'nin daha sonra yazdığı takrîrin de bunu te'yîd ettiğini ifâde etmektedir.

Bu takrire göre "Vak'anın ilk haftasında eyâlette Bulgar askeri yoktur ve yerli Bulgar ahâli ise vergilerin ağırlığından, idârecilerin zulümlerinden şikâyet edip, Devlet-i Aliyye'ye karşı muhârebe niyetinde de değillerdir." Paşa işte bu sebeple "Bir kaç tabur Osmanlı askerinin dahi işi halledebileceği"ni, fakat müdâhale kararının "zât-ı şâhâne tarafından kabul olunmadığını" yazmaktadır. Kâmil Paşa ise, Saîd Paşa'ya verdiği cevaplarda, *Hâtırat*'taki beyanlarının hilâf-ı hakîkat olduğunu, ilk anda müdâhaleye girişmenin imkânsızlığını, bilâhare Sırp-Bulgar muhârebesi esnâsında asker sevkini kendisinin de istediğini, fakat Hünkâr'ın râzı olmadığını yazmaktadır. Yâni netîce itibâriyle, Saîd ve Kâmil Paşalar, Pâdişah tahttan indirildikten sonra neşrettikleri hâtıralarında, askerî müdâhale mümkünken ve lüzumluyken bunu Hünkâr'ın kabul etmediğini bildirmekte ve kendilerini temize çıkararak efendilerini kusurlu görmektedirler.

Eski devir vüzerâsının, dîn-ü devlet ve mülk-ü millet'in sâhip ve sembolü addettikleri hükümdarlarına toz kondurmayan, sun'-u taksîrleri bulunmasa bile dâima mes'ûliyeti kendilerine râci gösteren yüksek devlet telâkkîlerinin yerine, şu âdî ve aceze zihniyet hâkim olmuş demektir. Kendi kabahat ve kusurlarını bile hükümdarlarına izâfe etmek seyyiesi de, her halde inhitat-inkılâp, daha doğru bir tâbirle maddî ve mânevî sarsılış devirlerinin siyasî hayatımıza hediye ettiği kötü ahlâkın netîcesi sayılmalıdır.

O sırada Rumeli-i Şarkî Komiserliği'ne tâyin edilen Cevdet Paşa ise

"Bulgar ittihadının Berlin Muâhedesi'nin te'sîs ettiği muvâzeneyi ihlâl ettiğini, Sırpları ve Yunanlılar'ı ayağa kaldırdığını, iki eyâletin birleşmesinin fi'l-asıl Rusya'nın arzûsuna muvâfık olduğunu, Avusturya'nın Sırbistan Prensi'ni kendi tarafına çektiğini, Çar'ın dahi Bulgarlar'ı kendi malı bildiğini" yazmakta ve "Prens Alexandre ise, birâderi İngiltere Kraliçesi'nin dâmâdı olmak mülâbesesiyle İngiltere politikasına hâdim olup, bu ihtilâl dahi İngilizler'in eser-i ifsâdı olduğu anlaşıldı." demektedir. Aynı müellife göre, Rusya; eski hâlin iâdesi talebinde bulunmuş; İngiltereli ise ittihadın tasdîk olunuvermesini istemiş; Sırp-Bulgar çatışmasında memlekete girilip inzibat altına alınması lâzım iken te'hîr olunmuş; askerî rüesâdan bâzıları levâzımın noksanlığından bahsetmiş; İngilizler ise asker sevkini te'hire uğratmağa çalışmışlardır. Cevdet, meselede "daha başka ledünniyât dahi var" demekte, "Fırsat fevt olundu." kanaatinde bulunmaktadır. Târihçinin şu izâhatından, Rumeli-i Şarkî meselesine, Avrupa'da karışmadık bir devletin âdeta kalmamış olduğu ve işin çok muğlak hâle geldiği anlaşılmaktadır. İşte bu sebeplerle askerî bir müdâhaleye girilmekten çekinilmiş görünmektedir.

Askerî müdâhale, aslında en çıkar yol olmakla berâber, bilâhare ortaya çıkan hâdiseler karşısında, bunun isâbetli bir tedbîr olduğunu söylemek de mümkün görünmemektedir. Nitekim mevcut muâhedelere göre kendi vilâyetinde çıkmış bir isyanı bastırma selâhiyetine sâhip olan Bâbıâli'nin, devletler nezdinde yaptığı protesto bir netîce doğurmamıştır. İngiltere ve Avusturya, Rusya tesirinden uzak bir Bulgaristan'ın doğuşunu iyi karşılamışlar; Fransa ise bîtaraf bir hoşgörürlük içinde bulunmayı uygun görmüştür. Önce statükonun devamına taraftar olan devletler, Bulgarya'da Rus aleyhtarlığı başlayınca, ilhakı hoş görür olmuşlardır. Bu defa Rusya muhâlefete başlamış ve Bulgar ordusundaki zâbitlerini tamâmen geri çekmiştir. Yâni roller değişmiştir.

Sırbistan ve Yunanistan ise Bulgar Devleti'nin şu genişlemesi karşısında yeni hareketlere girişmişler ve Balkan devletler muvâzenesi, ciddî bir sarsıntı geçirmiştir. Sırplar, Bulgarlar'm Osmanlı hududuna asker yığmaları karşısında, fırsatı ganîmet bilmişler ve Sofya'ya doğru tecâvüzlere girişmişlerdir. Bunun üzerine Bulgar ordusu, Slivnitza ve Çaribrod'da Sırpları yenmiş ve Sırbistan'da ilerlemeye başlamıştır. Fakat Avusturya'nın siyasî müdâhalesi üzerine durdurulmuş; yapılan Bükreş Anlaşması'yle sulh takarrür etmiş ve eski durum iâde edilmiştir.

Fakat bu mağlûbiyet, bir müddet sonra Milân'ı tahtından ferâgata mecbur eylemiştir.

Yunanlılar ise, Osmanlı hududunu tecâvüze başlamışlar; Ahmed Eyüp Paşa tarafından verilen emir üzerine iki saat kadar devam eden ufak müsâdeme gâlibiyetle netîcelenmiş; yâni tasalluta mâni olunmuştur. Osmanlı hükûmeti Yunanistan'ın Girit'teki tahriklerden vazgeçmesini bildirmiş, adaya donanma dahi göndermiştir. Avrupa devletleri Yunanistan'a silâhı bırakmasını bildirmişler ve müşterek bir donanmayla da Pire'yi abluka etmişlerdir. Yunanlılar bunun üzerine, rahat duracaklarını bildirmişlerdir.

Görülüyor ki, Rumeli-i Şarkî hakkındaki Bulgar hareketi, Bâbıâli'nin bir şey yapmamasına rağmen, bütün Balkan statükosunu ihlâl eder bir hal almış; hattâ beynelmilel bir mesele hüviyetine bürünmüştür.

Nihâyet Tophane'de ictimâ eden bir konferansta Rumeli-i Şarkî meselesi sulhan karara bağlanmış; Bulgarya Prensi'ne bu eyâletin vâliliği de tevcîh edilmiş, buna mukaabil Kırcaali ve Rodop Balkanı doğrudan doğruya Türkiye'ye bağlanmıştır. 5 Nisan 1886 târihinde Bâbıâli ile Almanya, İngiltere, Avusturya, İtalya, Rusya ve Fransa sefîrleri arasında akdolunan anlaşmanın birinci maddesinde "Rumeli-i Şarkî ile Bulgaristan'ın idâresi şahs-ı vâhidin elinde bulundukça, Berlin Ahidnâmesi'nin onbeşinci maddesinin fıkra-i ûlâsında meşrut hukuk-ı Devlet-i Aliyye'ye mukaabil Kırcaali nâhiyesi İslâm kariyeleri ile Rodop cihetlerinde vâki olup, şimdiye kadar Şarkî Rumeli idâresine geçmemiş bulunan kurâ-yı islâmiye eyâlet-i mezkûreden bi't-tefrîk, doğrudan doğruya taraf-ı Devlet-i Aliyye'den idâre olunacaktır." denmektedir. Saîd Paşa "Zâten bu nâhiyeler halkının Bulgaristan'a iltihaktan imtinâ ettiğini, Bulgar hükûmetinin dahi bunlara müdâhalenin adîmü'l-imkân olduğunu anladığını" yazmakta, "Böyle bir fâide, ihtiyâr olunan fedâkârlığın azim derecesine muâdil gelemez."demektedir. Paşa'nın bu meseleye tahsîs ettiği sahifelerdeki ifâdeleri pek karışık, tezatlarla dolu ve o günkü siyasî vaziyeti tam olarak izahtan da uzaktır.

Türkiye'nin askerî müdâhalesi, hukukan haklı olmakla berâber; fiilen tatbîk edildiği takdirde ne netîce vereceği, işin ne hâle geleceği de sorulmağa değerdir. Yunan, Bulgar, Sırp ihtilâflarının durulup, Osmanlılar'a tecâvüzde birleşebileceği muhtemel olduğu gibi, Rusya'nın nasıl davranacağı -sonradan tenkîli tasvib etmesine rağmen- meçhûldür. Türkiye'nin Şarkî Rumeli'de isyancıları tenkîl etmiş olsa bile, Avrupa devletlerinin müdâhalesiyle toplanacak konferansta verilecek kararı kabule zorlanacağı, pek çok örnekleriyle sâbittir. Sultan Mahmud devrinin sonlarından itibaren başlayan Avrupa müdâhalelerinin, Türkiye'nin hükümranlık hakkına büyük darbeler indirdiği çok açık bir keyfiyettir. Kırım muhârebelerinde gâlibler sınıfında bulunmamıza rağmen, Paris Konferansı'ndan tek mağlûb ve en fazla zarara uğramış

devlet olarak çıktığımız ise, pek acı bir gerçektir. Bu sebeple kazanılacak zaferin bile, devlete bir şey temin etmiyeceği sarâhatle iddia edilebilir. Onun için Yıldız'daki büyük siyasînin, vezîrleri gibi düşünmemesini tabiî ve haklı görmek lâzımdır. Mücâdele usûlleri pek karışık olan bu siyasî, kendine bağlı istihbarat şebekesiyle Balkan milletleri arasındaki ihtilâfı alabildiğine körüklemiş; takındığı tavırla, muhtelif kuvvetleri bâzan çatıştırıcı, bazan yatıştırıcı bir rol oynamış; netîcede bâzı tâvizlerle, olabildiği nisbette, mevcudu muhâfaza etmiş görünmektedir.

Rusya'nın sonradan Türkiye'yi müdâhaleye âdeta zorlayışını da samîmî kabul etmek imkânsızdır. Bunun sebebini Bulgarlar'ı Rusya'nın kucağına düşürmek, oradaki Rus taraftarlarını işbaşına getirmekten ibâret görmek lâzımdır. Çok ihtiyatlı olan Sultan Hamîd, tabiî ki böyle bir oyuna gelmemiştir. İşte bu sebepledir ki, Rusya, Bulgaristan'da kendi taraftarlarıyle bir hükûmet darbesi yaptırmış, topçu ve istihkâm zâbitleri ile Sofya harbiye talebeleri rovelverle Prens'i istifâya mecbur etmişlerdir. Prens istifâ mektubunun altına "Tanrı Bulgaristan'ı korusun." cümlesini yazmıştır. Battenberg bir sandalla Tuna'dan geçirilerek Rus hududuna sokulmuş, buradan da Avusturya'ya sevkedilmişitr. Bundan sonra yeni bir darbe daha yapılmış ve Rus taraftarı fırka kovulmuştur. Battenberg, taraftarlarının alkışları arasında yeniden iş başına getirilmiştir. Prens, Çar'dan af dileyerek, kendisini tasvib ve Rus taraftarı fırkanın hareketini takbîh etmesini ricâ etmiştir. Çar, verdiği cevapta, hareketinin hesabı sorulacağını tehditkâr bir lisanla bildirmiştir. Battenberg Çar'ın intikamından korktuğundan hükûmetten çekilmiş ve bir daha Bulgaristan'a gelmemiştir. Şu vak'a, Rus taraftarı fırkanın da halk nazarında hezîmete uğramasına sebep olmuştur. Bulgaristan'a yeni bir Prens tâyini de devletler arası bir ihtilâf mevzuu teşkîl etmiş; nihâyet bir Alman asilzâdesi olan Ferdinand prensliğe getirilmiştir.

Bu mesele, Rusya ile Almanya siyasî münâsebetlerine menfî bir tesir yapmıştır. Komitacılıkla kurulan bu Balkan devleti, diğer komşu hükûmetler gibi bir seri siyasî ve kanlı darbeler memleketi olarak 1909'a kadar Osmanlı yüksek tâbiiyeti altında kalmış; İstanbul'daki Jön-Türk ihtilâli sebebiyle mevcut bağını da kopararak müstakil hâle gelmiştir. Komitacılığın, küçük ve zayıf bir devlet oluşun bütün acılarını tatmış; yabancı ellerin kendi kaderinde nasıl müessir olduğunu görmüş; kısa süren bir istiklâlden sonra ise tamâmen Rus tâbiiyetine düşmüştür. Bu Balkan komitacılığı, tıpkı sârî bir hastalık gibi, Türkiye'ye de tesir etmiş; komitacılığa özenen, Bulgarlar'a bile imrenen bir takım zâbitler ve paşalar çıkmış; bunların akıl almaz çılgınlıkları ve hıyânetleriyle koskoca devlet, pek âdî ve itibârsız bir Balkan hükûmeti derekesine düşürülmüştür.

Kâmil Paşa'nın Sadâreti; Şarkî Rumeli ve Mısır Meseleleri Hakkındaki Uğraşmaları; Şahsiyeti Hakkında Bâzı Kaviller ve Azli

Şu Rumeli-i Şarkî meselesinin ortaya çıkışı ve Meclis-i Vükelâ'daki müdâhale kararı, Saîd Paşa'nın azliyle netîcelenmiş ve yerine, işin siyâsetle halli cihetine temâyül eden Evkaf Nâzırı Kıbrıslı Kâmil Paşa tâyin edilmiştir (25 Eylül 1885/15 Zilhicce 1302).

Kâmil Paşa, topçu yüzbaşısı Sâlih Ağa'nın sulbünden, 1832/1248 târihinde Kıbrıs'ın Lefkoşe kasabasında doğmuştur. Küçük yaşında Mısır'a gitmiş ve orada tahsîl etmiştir. *Târih-i Siyâsî-i Devlet-i Osmaniye* nâmındaki üç cildlik eserinin, Mısır meselesine taalluk eden son kısmında, buradaki hayatı hakkında mâlûmât vermiş; yüzbaşılığa kadar terfî edip yâverlik yaptığını, Hidiv'in oğluna İngilizce muallimi olarak tâyin edildiğini yazmıştır. Bilâhare Hidiv-zâde İlhamî Paşa'nm evliliği için Dersaâdet'e gelmiş; onun vefâtı üzerine ve o sırada sadrâzam bulunan Kıbrıslı Mehmed Emîn Paşa'nın emriyle, Osmanlı hizmetine girmiştir. Beyrut, Trablusşâm, Halep, Filibe, Kudüs, Hersek, Sakız mutasarrıflıklarında bulunmuş; bilâhare Maârif ve Evkaf nezâretlerine tâyin edilmiştir. İşte bu son memuriyetinden sadârete nasbedilmiştir.

Kâmil Paşa'nın sadârete getirilişi, Şarkî Rumeli'ye asker sevkine karşı çıkan İngilizler'i memnûn etmek ve netîce almak gibi bir gâye ile yapılmış görünmektedir. Nitekim onu "Gösterişi severdi, bilhassa kendisine İngilizler'in pek muhabbet ve itimâdı olduğunu, iktidara geçer geçmez İngiliz politikasının lehimize döneceği efsânelerini tenmiye etmekten hoşlanırdı." diye tavsîf eden Tahsin Paşa, sadârete tâyini günü Hünkâr'a bildirilmek üzere kendisine şu sözleri söylediğini yazmaktadır:

> *"İngiliz sefîri şimdi tebrîk için gelecektir; bu mülâkatta mühim bir şey anlaşılmak muhtemeldir. Keyfiyeti bu suretle huzûr-ı hümâyûna arzetmenizi ricâ ederim."*

Tahsin Paşa bunun Hünkâr üzerinde bir tesir hâsıl etmek üzere söylenildiğini yazmakta, "Bir blöften başka bir şey olmadığı İngiliz politikasını bilenlerce ma'lûm idi." demektir. Cevdet ise "Dâima İngiliz politikasının hâdimi olan Kâmil Paşa'nın İngiliz elçisinden ziyâde İngiliz" olduğunu kaydetmektedir. İbnülemîn'in neşrettiği ve Sultan tarafından Sadrâzam Cevad Paşa'ya yazdırılan bir tezkirede "Paşa'nın Halep vilâyetinde bulunduğu sırada zuhûr eden Zeytun karışıklığındaki harekâtının menâfi-i devlete muvâfık olduğu, ecnebîlerin şikâyeti üzerine bi'z-zarûre azledilip İstanbul'a getirildi-

ği, ba'dehû Evkaf Nezâreti'ne, ordan da ibrâz eylediği ehliyet üzerine sadârete tâyin edildiği" ifâde buyurulmaktadır. Bir rivâyette de "Sultan Hamîd'in ecnebîlerce sevilmiyenleri himâye etmesinden istifâde ederek Halep'te bir entrika çevirdiği" söylenmekte, Hükümdar'ın gözüne girerek yükseldiği yazılmaktadır.

Kâmil Paşa bu sadâretinde başlıca iki mühim problem karşısında kalmıştır. Bunlardan biri Rumeli-i Şarkî meselesi, diğeri ise Mısır'dan İngilizler'in tahliyesi ile alâkalı müzâkerelerdir. Paşa hâtıratında, önce müdâhale edilmemesi reyinde bulunmuş ise de, bilâhare çıkan fırsattan istifâde edilmesini istediğini, Sultan'ın ise Rusya politikasına imâle edilmiş olduğunu ve işi bir İngiliz oyunu zannettiğini, bu sebeple askerî müdâhaleyi istemediğini yazmaktadır. Saîd ve Kâmil Paşalar bu meseledeki mes'ûliyeti devlet reîsine yüklemektedirler. Mısır meselesinde de aynı tarzda hareket etmektedirler. Kâmil Paşa hâtıratında "Kuvve-i berriye ve bahriyenin mâliyemizle mütenâsib bir hadde indirilmesini istediğini, İngilizler'in Mehdî hareketi ve general Gordon'un öldürülmesi üzerine Hartum'u işgâl ettiklerini, Londra hükûmetiyle Mısır'da Türk askerinin bulundurulması için anlaşmaya varıldığını, fakat hükümdarın bu mukaaveleyi İngiltere'ye hakk-ı iştirak verildiği mülâhazasıyle kabul etmediğini, Meclis-i Vükelâ'da ittifak olmadığını, zâten ittifak-ı ârâ ile olmayan kararlar üzerine irâde vermemenin Sultan Abdülhamîd'in âdât-ı müttehizesinden olduğunu" yazmakta ve "Hâkan-ı sâbık, Fransa ve Rusya'ya bu hususta söz vermiş olmalıdır ki, mukaavele tasdîk edilmedi, Mısır İngiltere'nin idâresinde kaldığı gibi, ehemmiyeti derkâr olan Massav dahi İtalya'nın zîr-i zabt ve tasarrufuna düştü." demektedir. Fransa sefîrine bir ara Tunus'u tahliyeleri için yakında bir mukaavele akdi emelinde de bulunduğunu söylediğini, bunun Birmarck'ça duyularak, Alman sefîri vâsıtasıyle Berlin hükûmetinin bu husûstaki müzâheretine itimad olunması desteğini aldığını yazmaktadır.

Sultan Hamîd ise, İbnülemîn'in neşrettiği bir muhtırasında "Saîd Paşa zamanında Mısır'ın İngiliz askerinden tahliyesi için bir mukaavelenâme müzâkereye konduğunu, bilâhare Kâmil Paşa sadâretinde bundan hiç bahsolunmadan İngilizler'in Mısır üzerindeki hukuk-ı hükümdârî-i hilâfet-penâhîye iştirakini istilzam eden bir senedin tanzîm edilip arz olunduğunu" ifâde ile "Mahzûruna mebnî tasdîk" edilmediği yüksek mütâlaasını ileri sürmektedir. Saîd ve Kâmil Paşalarla kıyas kabul etmiyecek derecede büyük bir siyasî olan zât-ı şâhânenin serdettiği mahzûru kabule şâyân görmek lâzımdır. Mısır'ın idâresinde asla müessir olmıyacak bir tabur Türk askerinin orada bulunması, fiilî hiç bir fayda temin etmiyecek, buna mukaabil İngilizler'in vücut verdiği bütün zulümlere ve harekâta Osmanlı hükûmeti de iştirak edecek,

hattâ bu türlü yanlış bir hareket Hilâfet makaamı nâmına icrâ edilecektir. İslâm âleminde İstanbul'a bağlı bir vahdet husûlüne çalışan Sultan'ca bunun kabul edilmesi, pek çok mahzûru dâvet eder görünmektedir. İki sadrâzam da hâtıralarında, kendi reyleri ve yaptıkları kabul edilmediği için Mısır ve Rumeli-i Şarkî elden çıktı gibi gâyet gülünç bir iddiada bulunmaktadırlar. Bu iddialar nefs-i nefislerini temize çıkarmaktan başka mânâ taşımamakta ve hakîkatle de alâkası görülememektedir.

Kâmil Paşa, hâtıratındaki ifâdelerinde nasıl bir İngiliz taraftarı olduğunu da ortaya koymakta, hattâ ayrılmasından sonra düvel-i muazzama sefîrlerinin mâbeyn-i hümâyûna teessüflerini bildirdiklerini, gâyet müftehirâne beyân etmekte, onlar tarafından himâye edilmekle âdeta öğünmektedir. Tanzîmat'ın berbad bir hediyesi olan bu sadrâzam tipi de devlet için ciddî bir baş belâsı olarak devam edip gitmektedir. Sultan Hamîd'in devlet işlerini mâbeyn-i hümâyûnda toplayışının en mühim sebebi de böyle bir ricâl tipinin mevcûdiyeti ile bunun siyâseten devamında zarûret görülmesidir. Bu adamlar âdeta kendi devletleri ile düvel-i muazzamanın dişlileri arasında bir nevi aracı yâhut komisyoncu durumundadırlar; ve maalesef memlekete hizmet telâkkîleri de nâkıstır.

Bâzı taraftarlarınca "bî-nazîr bir pîr-i siyâset" addedilen, Ali Fuad Bey'in nakline göre, kendisi için "Cenâb-ı Hak bana âtîyi görmek kudretini ihsân buyurdu." diyen ve kendi hakkında medihte bulunan Kâmil Paşa'nın büyük bir siyasî olduğunu söylemek de imkânsızdır. İbnülemîn onu şu cümlelerle tavsîf etmektedir:

> *"Siyâsetkârlığa âit evsafı hâiz, zekî, tecrübe-dîde, hilm ve sükûna mâil, müteennî, diplomatlığın icâbâtından olduğu üzere, hissiyât-ı kalbiyesini, hâl-ü kaali ile izhardan müctenip, az ve ağır söyler, söylediklerinden mâ-fi'z-zamîri iyice anlaşılmaz, ağzından söz kaçırmaz, avâmın tâbiri vechile, içinden pazarlıklı idi. Hiç bir hâdisede telâş ve tesir göstermez, meserretinden ve kederinden renk vermez, Saîd Paşa gibi bir mesele hakkında müteaddid rey serdine muktedir olmayıp, yalnız bir rey beyân eder ve onu kabul ettirmek için dili döndüğü kadar uğraşır idi."*

Şerîf Paşa ise "Adam tanımadığı için şunun bunun hoş âmed sözlerine kapılır idi; sıfat-ı sâbite sâhibi, müstakim, dürüst bir recül-i devlet idi." mütâlaasını serdetmektedir. Abdurrahman Şeref ise "İdâre-i hodkâmâneye temâyülü Kâmil Paşa'da fazlasıyla meşhûd idi." demektedir. Tahsin Paşa onun "Âdeta vurdumduymazlığa varan bir soğukkanlılığa" sâhip olduğunu yaz-

maktadır. Nitekim şifâhî rivâyetlerde "Paşa'nın elleri titrer, yanında bomba atılsa elleri biraz daha fazla titrer." denmekte ve soğukkanlılığı dile getirilmektedir.

Kâmil Paşa'nın bu birinci sadâreti 6 seneye yakın sürmüş ve bir gece mühr-i hümâyûn aldırılarak azledilmiştir (3-4 Temmuz 1891/28-29 Muharrem 1309). Azlinin muhtelif sebeplerden ileri geldiği rivâyet edilmiştir. Bunlardan biri, seraskerle anlaşarak hal'e teşebbüs ettiğine dâir alınan bir jurnaldir. Diğerleri ise sadâretinin sonuna doğru, saraya gelen gaz borularının âniden bozulması ve bâb-ı hümâyûnun karanlıkta kalması, kızı Zekiye Sultan'ın selâmlığında yangın çıkması, serasker Ali Sâib Paşa'nın fücceten vefât etmesi, cülûs sene-i devriyesinde şiddetli bir iştiâlin vukû bulması gibi sebeplerdir. Bunlar halkça ve Pâdişah'ca uğursuzluk addedilerek, eski bir an'aneye istinâden azline gidilmiştir. Nitekim İbnülemîn Alman sefîri Radviç'in, azil üzerine, devlete ihânet bahis mevzuu ise İmparatorluk büyük nişanının Kâmil Paşa'dan geri alınması lâzım geleceğini arzettiğini, bunun üzerine Sultan'ın "Hayır, Paşa devlete sadâkatle hizmet etti; bundan dolayı memnûnum; azli mücerred bir âdet-i kadîmeye binâen vâki oldu." dediğini kaydetmektedir. Osmanlı târihinde daha evvelce de gördüğümüz gibi, bu sebeplerle sadrâzam azli nâdir, fakat vâkidir. Târihî malûmâtı kuvvetli olan ve halk telâkkîsine uygun hareket etmeyi de zarûrî sayan Hünkâr'ın, mücerred bu sebeple azle gittiğini kabûl de mümkündür. Memduh Paşa ise *Esvât-ı Sudûr*'unda, "O sırada Pâdişah'ın Rusya politikasına revaç verir göründüğünü, Kâmil Paşa'nın ise İngiliz mürevvici olduğundan, o yoldaki mârûzâtının sarayca hoş görünmediğini" yazmaktadır. Kâmil Paşa'nın hâtıralarından da anlaşılan mânâ aşağı yukarı bu kanaate yaklaşmaktadır. Anlaşılıyor ki, Paşa'nın azli, hâricî politika icâbı lüzûmlu addedilmiştir. Paşa'nın azlinin mâkul sebebi de bu görünmektedir. Esâsen vehm-i hümâyûn bile Pâdişah'ın asıl gâyesini gizleyen politik bir oyundur ve buna istinad ettiği ileri sürülen azillerde hâricî siyâsetin icap ettirdiği tasarrufların setr edildiğini kabul etmek lüzumlu görünmektedir.

Cevad Paşa'nın Sadâreti; Şahsiyeti Hakkında Mütâlaalar ve Azli

Kâmil Paşa'nın azli üzerine, yerine Girit vâli vekili ve fırka kumandanı bulunan müşir Cevad Paşa tâyin edilmiş; İstanbul'a gelmesi telgrafla bildirilmiştir. Bunun üzerine Paşa, İstanbul'a hareket etmiş; bindiği vapur Çanakkale Boğazı'ndan geçerken, kalelerden toplar atılmış; bunun sadrâzamlara mahsûs olduğunu anlayan kapdan, Paşa'yı tebrike koşmuştur. Cevad Paşa'nın bu suretle sadrâzam tâyin edilmiş olduğunu anladığı rivâyet edilmiştir.

Cevad Paşa Karahisar-ı Sâhib'li Kabaağaçlı-zâde Miralay Âsım Bey'in oğlu olup, 1851/1267 târihinde Şam'da doğmuştur. Âilesi an-asıl Elmalılı olup, ora Türkmenlerindendir. Harbiye'den mezun olduktan sonra, yâver-i harb olarak saraya alınmış; terbiyesi, edebi, çalışkanlığı, tetebbua düşkünlüğü Sultan Abdülazîz'ce takdîr edilmiş ve tahsîline devamı tensîb buyrulmuştur. Yüzbaşılığında bir eser yazarak Pâdişah'a takdîm etmiş ve mükâfâten binbaşılığa terfî ettirilmiştir. Bilâhare Rus muhârebesine iştirak için, makaam-ı Seraskerî'ye mürâcaat eylemiş; Azîz Paşa fırkası erkân-ı harbiye reîsliğine tâyin buyrulmuştur. Ezerçe muhârebesinde, Azîz Paşa'nın şehâdeti üzerine, 10 bin kişiden mürekkep olan fırkayı mahâretle idâre etmiş ve Rus-lar'a karşı kısmî bir muvaffakıyet kazanmıştır. Sonradan tâyin edildiği Âsaf Paşa fırkasında ve Elte muhârebesinde gayret ve şecaati görüldüğünden miralaylığa yükseltilmiştir. Harbden sonra Karadağ sefîrliğine tâyin edilmiş; bilâhare Atina'ya gönderilmiş; oradan da feriklikle Girit Fırka-ı Askeriyesi Erkân-ı Harbiye Riyâseti'ne memur edilmiştir. Girit'e Sultan tarafından bir me'mûr-ı mahsûs sıfatıyle gönderilen Mehmed Salâhî Bey, yazdığı lâyihada Cevad Paşa'yı "zekî ve ma'lûmât-ı askeriyeyi hâiz, ancak entrika ve istihzâya mâil, dirâyet-i zâtiyesine gâyetle mu'temed" diye tavsif ve medhetmekte, fakat "Pek âdî ve açık surette zenpâreliğe ve fuhşiyâta inhimâkı bulunduğunu" yazmaktadır. Aynı kaynak "Girit'te müşir Şâkir ve Cevad Paşalardan mâadasının meslek ve maksad-ı devleti bilmediklerini ve zamânın nezâketini dahi düşünemediklerini" de kaydetmektedir. Paşa'nın pek şahsî olan zaaflarına rağmen, makaam-ı saltanata sâdık ve kaabiliyetli olduğu bu şehâdetle de teeyyüd etmektedir.

Sultan Abdülhamîd Han, amcasına sadâkat gösterenleri, onun tarafından takdîr edilenleri dâima tuttuğu için, bu kaabiliyetli ve genç askere de teveccüh göstermiştir. Bu teveccüh o kadar ileri gitmiştir ki, İstanbul'a gelip sadrâzam olduktan sonra, devletin hemen bütün nişanları birbiri arkasından, bu genç askere ihsan buyrulmuştur. Tahsin Paşa, "Zât-ı şâhânenin kendisini nasıl tanıdığını, ne gibi esbâb ve sâiklerle sadrâzam yaptığını bilmezsem de, Paşa'nın, tanıdığım sadrâzamlar içinde en büyük teveccüh ve ikbâle nâil olduğuna şâhid olmuştum. Diyebilirim ki, hiç bir sadrâzam, onun kadar bu teveccüh ve muhabbetten istifâdenin yolunu bilmemiştir." demektedir. Yine aynı kaynak "Paşa'nın sadârete tâyin edildiğinden infisâline kadar konağının kiler masrafı ve sâir bütün ihtiyâcâtının hazîne-i hassadan te'min olunduğunu, hünkârdan ne isterse dirîğ edilmediğini" yazmaktadır. Kâmil Paşa, hâtıratında, Bulgar hâriciye müdîri Grekof'un, sadâretin değişmesi ile Bâbıâli'nin politikasında bir değişiklik olup olmayacağını Cevad Paşa'ya sorduğunu, onun "Bakınız dostum, ben sâde bir askerim; şevketli efendimiz her ne ferman buyururlarsa ânı icrâya me'mûrum." dediğini yazmakta, "O günden

itibâren umûr-ı devletin mâbeyn-i hümâyûna nakledildiğini" söylemektedir. Kendileri zamanında da bu mesele pek farklı değildir; bâb-ı hümâyûndan bâzı hususlar Hey'et-i Vükelâ'da müzâkere ile hükümdara arz olunmakta ve irâdeye iktiran etmektedir. Cevad Paşa zamânında da bu esas değişmemiştir.

Memduh Paşa *Esvât-ı Sudûr*'da "Cevad Paşa'nın Bâbıâli'de hiç bir me'mûriyet görmemiş ve mehamm-ı umûra bîgâne bulunmuş olduğundan Tevfîk Paşa'nın kendisine müsteşar tâyin edildiğini" yazmaktadır. Ali Fuad Bey de makalâtında, o sırada Fransız sefîri bulunan Cannon'un hükûmetine Zât-ı Şâhânenin "Makaam-ı sadâreti siyasî mâzisi olmayan bir zâbite havâle ile idâre-i hükûmeti kendi şahsına hasretmek istemişti." şeklinde bir kanaat izhar ettiğini yazmaktadır.

Cevad Paşa'nın sadâreti dört seneye yakın devam etmiş ve bilâhare azledilmiştir (8 Hazîran 1895/14 Zilhicce 1312). Tahsîn Paşa "Cevad Paşa'nın infisâline Ermeni meselesi sebep olmuştu; Sultan Hamîd bu meselede Paşa'nın kifâyetsizlik gösterdiğini ve vakt-ü zamâniyle haberdar olarak lâzım gelen tedbîrlerin ittihazında tekâsül vukua geldiğini anlamış ve bu sebeple Cevad Paşa'yı azletmiştir." demektedir. Şifâhî rivâyetlerde Cevad Paşa'nın "Ne kadar Ermeni öldürülmüştür?" diye, serâzât ve bî-edebâne bir suâl soran İngiliz sefîrine hiddetlenerek, "Ne kadar silâh göndermişseniz o kadar Ermeni öldürülmüştür." cevâbını verdiği ve arkasından da "Bundan sonra sadârette durulmaz." dediği nakledilmektedir.

İbnülemîn'in yazdığına göre, Paşa, Ermeni meselesinin çıkması üzerine Pâdişah'a bir lâyiha vererek, bilcümle umûrun makaam-ı sadâretçe ve Yıldız'da teşkil edilecek bir ıslahat komisyonuyla icrâsına lüzum göstermiştir. Pâdişah, Paşa'ya yazdırdığı tezkirede "Cenâb-ı Hak şâhid-i âdildir ki, dünyâda zât-ı şevket-simât efendimiz hazretlerinin yegâne emel-i hümâyûnları, devlet ve milletin saâdet ve selâmeti ve dîn-i mübîn-i İslâm'ın bekaası" olduğu beyân edilerek, komisyon teklifi tenkîd edilmekte ve "Bu asırlık bir devletin umûr-ı mühimmesinin mes'ûliyetini yalnız uhdelerine almaktan nasıl ihtiraz edilmiyor, bunlar diktatörlük değil de nedir?" denilmektedir. Cevad Paşa verdiği cevapta "Vükelâ, şevket-meâb efendimiz hazretleriyle müttefik olsalar, sefâretler diyecek bir şey bulamazlar. Benim maksadım iyi işlerin efendimize atfolunması, fenâ işlerin bize isnâd edilmesidir. Efendimizin vücûd-ı mukaddes-i hümâyûnları niçin hedef-i ta'rizât olsun?" diyerek, sadâkat ve ubûdiyetini dile getirmek istemiştir. İbnülemîn'in neşrettiği ve Pâdişah'a âit olan muhtırada ise, "Üç yabancı sefîrinin verdiği taleplerde devletlere nezâret hakkı, 6 vilâyetin tefriki, ilâmların Ermenice yazılabilmesi gibi, devlet için pek muzır şeyler istenildiği, Sadrâzam Cevad ile Hâriciye Nâzırı Saîd Paşa'nın İngiliz sefîrine bir çok vaadlerde bulunarak ileri gittikle-

ri" ifâde edilmekte ve "Benim şimdiye kadar nefsimi düşünmediğimi Cenâb-ı Hak bilir; dînimi, milletimi ve vatanımı düşündüm; bu sebeple çok düşman kazandım, kendimi düşünmüş ola idim safâlar içinde bulunurdum... Berlin Muâhedesiyle nâil oldukları selâhiyetten mâada, ayrı bir nezâret hakkı gibi muzır bir şey tasavvur edemem ki, bunun bir vezîrin mühri tahtında alındığını görmeğe tahammül edeyim. Bu bir girdaptır ki, andan kurtulmak kaabil olmayacağından, en ziyâde düşüneceğim dîn-ü devlet ve vatanıma karşı olan vazîfem, böyle bir tehlikeye meydan vermemektir. Anın için verilecek karar bi-temâmiha ma'lûm olmadıkça işi akıntısına bırakıp göz göre göre vatana hıyâneti irtikâb etmek elimden gelmez." denmektedir. Sadrâzam Cevad Paşa'nın azlinden iki gün sonra yazdırılan şu muhtıra, Pâdişah'ın ne derin endîşeler içinde bulunduğunu, ne kadar yüksek bir hamiyet duygusuna sâhip olduğunu, vekiline ne derece hiddetlendiğini açıkça dile getirmektir. İşte bu hâdise, Sultan'ın Cevad Paşa'ya duyduğu teveccühü nefrete inkılâp ettirmiştir.

Nitekim, Berlin Sefîri Tevfik Paşa'ya, azilden iki ay sonra mâbeynden gönderilen ve İbnülemîn'ce neşredilen bir telgrafta, Cevad Paşa şiddetle tenkîd edilmekte, "Diktatörlüğü ikmâl için Hüseyin Avnî'den ders almış, Midhat ve emsâlinin bile arza cür'et edemediği teklîfi ileri sürmüş" bir adam olarak vasıflandırılmakta, "Kimin oğlu idüğünün bilinmesi bunu te'yîde kâfidir." denmektedir. Ermeni meselesinin şiddetlendiği, isyan komitalarının kanlı karışıklıklar husûle getirdiği bir zamana rastlayan şu telgraf, Sultan'ın içine düştüğü büyük hiddeti göstermekte, ithamdaki aşırılığın sebeplerine de işâret etmektedir.

Cevad Paşa bundan sonra yeniden Girit'e fırka-i askeriye kumandanlığına gönderilmiş; bir ara Filistin'i ziyâret eden Alman İmparatoru II. Wilhelm'in istikbâline me'mûr edilmiş; Beşinci Ordu müşiriyeti ile Şam'da vazîfelendirilmiştir. Ali Fuad Bey'in tâbiriyle "Sür'at-i ikbâlini velyeden şiddet-i idbâra dayanamıyarak, verem illetine müptelâ" olmuş ve bu sebeple İstanbul'a gelmesine izin verilmiş; kısa bir müddet sonra da Nişantaşı'ndaki konağında vefat etmiştir (1900/1318). Vasiyeti mûcibince cenâzesi, Fâtih'te, Emir Buhârî dergâhı kurbündeki kabristana defnedilmiş; bilâhare üzerine kârgir bir türbe inşâ edilmiştir.

Cevad Paşa "Mütedeyyin, mütenebbî, afîf, müstakim, nâzik, ehl-i ma'rifet" bir zât olarak tanınmıştır. *Târîh-i Askerî-i Osmanî, Târih-i Askerî Hulâsası* gibi eserleri vardır. *Yâdigâr* nâmıyle bir risâle-i mevkuta tesis etmiş ve 24 sayı neşredilmiştir. Kitapları vefâtından sonra Âsar-ı Atîka Müzesi Kütübhânesi'ne hediye edilmiştir ve hâlen oradadır.

Paşa, bir risâlesinde İngiltere'nin "Müttefiksiz harbe girmeyen, ancak koloni muhârebesi yapan" bir devlet olduğunu yazmıştır. Şu görüş, onun askerî ve siyasî nufûz-ı nazarını ortaya koymakta, Birinci ve İkinci Dünya Harbleri ile de tam teeyyüd etmiş bulunmaktadır. İbnülemin, Paşa'nın siyasî fikirlerini gösteren ve Pâdişah'a takdîm edilen bir arîzasını neşretmiştir. Paşa burada hulâsaten:

"Devlet-i Aliyye'nin Avrupa'daki siyasî mevkii sâir devletlerle kıyâs edilemez. Avrupa'da yalnız bir devlet-i Ahmediye ve Osmaniye vardır ve bu din nokta-i nazarınca saltanat-ı seniyenin mevkiini pek nâzik kılmaktadır.. Devlet-i Aliyye'nin İttifak-ı Müsellese ve gerek anın mukaabili olan bir ittifaka girmesi, düvel-i sâireden her hangi birinin bu iki ittifaka duhûlüne benzemeyüp, vukuât-ı fevkalâde tevlîd edebilecektir ve bunun te'sîrini şimdiden kestirmek de mümkin olamaz. Sultan Selîm-i Sâlis zamânında Fransa'ya temâyül, İngiliz donanmasını İstanbul pîşigâhına getirmiştir. Kırım seferinde istihsâl edilmiş netâyice bakılınca Devlet-i Aliyye'nin dâire-i ittifakına dâhil olacağı düvel-i müttefikanın galebesi hâlinde dahi, devlet-i hıristiyâniye ülkesinden saltanat-ı seniyeye bir şey isâbet etmeyip, netîce-i kâr devletin tamâmiyet-i mülkiyesini te'yîd yollu bâzı kuyûd ve şurûta münhasır kalacağı tahmîn olunduğundan, teklîf olunan ittifakları kemâl-i ihtiyat ile telâkkî etmek lâzımdır."

denmekte, iki tarafı hüsn-i idâre edip duhûlü mümkün olduğu kadar uzatmayı, er geç büyük bir harbin kopacağı da nazara alınarak, kara ve deniz kuvvetlerinin mümkün olduğu kadar tezyîdine gayret edilmesi lüzûmu anlatılmaktadır.

Şu mütâlaalar iyi bir asker olan sadrâzamın, çok şâyân-ı dikkat düşüncelerini dile getirmekte ve Sultan'ın da tâkip ettiği umûmî siyâsetin mûcib sebeplerine işâret etmektedir. Ketebe sınıfından gelen Saîd ve Kâmil Paşalar'ın kara ve deniz kuvvetlerinin azaltılması arzuları, iyi bir asker olan Cevad Paşa tarafından kabul edilmemiş demektir. Koskoca ülkeler üzerinde yayılan devletin bekaa ve devamı için kara ve deniz kuvvetlerinin güçlü bulunması, en büyük hayat şartıdır. Bu sebeple Sultan Hamîd, devletin mâlî kaynaklarına çok ağır bir yük tahmîl etmesine rağmen, kara ve deniz kuvvetlerinin azaltılması talebine aslâ yanaşmamıştır. Sultan Hamîd'in hal'inden sonra, bu an'anevî siyâsette yapılan anlık sapma, Türk târihinin en büyük kaybı olan Rumeli'nin elden çıkmasıyle netîcelenmiştir. Türkiye bugün dahi, iktisadî imkânlarıyle tezat teşkîl etmesine rağmen, büyük bir kara ordusunu ayakta

tutmağa devam etmekte ve bu husus, milletin bekaası için hayâtî bir mecbûriyet bulunmaktadır. Demek ki, Türkiye, asırlardan beri devam eden siyâsetlere karşı, an'anevî tavrını ve politikasını sürdürmektedir.

Ermeni Mes'elesi ve Safahâtı

Berlin Muâhedesi'nde kararlaştırılan ve Osmanlı Devleti'ne yüklenen mükellefiyetlerden biri de, Ermenîler'le meskûn Doğu Anadolu vilâyetlerinde ıslahat yapılması ve bu hususta alınacak tedbîrlerin düvel-i muazzamanın nezâreti tahtında icrâsı husûsu olmuştur. Mezkûr muâhedenin bu mevzua temas eden 61. maddesi aynen şöyledir:

"Bâbıâli, ahâlisi Ermeni bulunan eyâlâtta ihtiyacât-ı mahalliyenin icap ettiği ıslahatı bilâ-te'hîr icrâ ve Ermenîler'in Çerkes ve Kürdler'e karşı huzûr ve emniyetlerini te'mîn etmeği taahhüd eder ve arasıra bu bâbda ittihaz olunacak tedâbiri devletlere tebliğ edeceğinden, düvel-i müşârünileyhim tedâbir-i mezkûrenin icrâsına nezâret eyleyeceklerdir."

Bu maddeye göre, yapılacak ıslahatta, muâhedeyi imzâ eden devletlere de nezâret hakkı tanınmıştır. Tabiî ki bu hüküm Osmanlı Devleti'nin hükümranlık hakkı ile kaabil-i te'lîf olmadığı gibi, onun esas istinadgâhı olan Anadolu'nun istikbâlini de tehlikeye sokmaktadır. Küçük Asya'da bir Bulgaristan yâhut bir Makedonya ihdâsına sebep olabilecek fitnelerin tohumunu atmakta, Türk'ün istikbâlini pek hatarnak hâle getirmektedir.

Tabiî bu husus, dîn-ü devlet ve mülk-ü milletin saâdet ve selâmeti üzerinde titreyen Sultan için tatbîki mümkün işlerden değildir. Bu sebeple Abdülhamîd Han, her türlü siyâsî oyuna başvurarak, bu hükmü aslâ tatbîk etmemiş ve şu meselede de çok hassas davranmıştır. Alman sefîrine "Ermenîler hiç bir yerde ekseriyette değildir." diyen Sultan Hamîd, "Şarkî Anadolu'ya muhtâriyeti götürecek ıslahatı kabul etmektense ölmeği tercîh ederim." cümlesini sarfederek, bu meselede ne kadar kararlı olduğunu göstermiştir. Aslında bir Yahudî olan, fakat Türk dostu görünen Vambery'ye göre, şöyle demiştir.

"Avrupa, Yunanistan ve Romanya'yı almak suretiyle Türk devletinin ayaklarını kesti; Bulgaristan'ın, Sırbistan'ın ve Mısır'ın kaybı ise bizi kollarımızdan mahrum bırakmıştır; şimde de Ermenîleri ayaklandırmak suretiyle ciğerlerimizi sökmek istiyorlar."

Pâdişah'ın şu mütâlaaları, Berlin Muâhedesi'ne sokulan "Ermenîler'le meskûn Anadolu vilâyetlerinde ıslahat" meselesini ne kadar doğru teşhîs ettiğini açıkça göstermektedir. Tıpkı ecdâd-ı izâmı gibi, Ermeniler hakkında son derece âdil ve müsâmahakâr davranan Sultan Hamîd, bu ıslahat taleplerinin altında ne gibi dış arzular yattığını da iyi bilmektedir. Zâten Türkiye'de Tanzîmat ve Islahat nâmı altında telkîn edilen husûslar, aslâ devletin kuvvetlendirilmesi ve milletin refahı maksadına mâtuf olmamış; aksine, hıristiyan tebeanın muhtariyete ve istiklâle kadar uzanan isteklerinde bulunmasına zemin hazırlamıştır. Adlî, idârî, ictimâî ve iktisadî hususlarda, tebea arasındaki eski vifâk ve âhenk bozulmuş; hâkim unsur olan müslüman tebea pek mağdur vaziyete düşmüş; Osmanlı câmiasındaki hıristiyanlar, muhtelif garb devletlerince himâye edilen rüçhanlı vatandaşlar hâline gelmiştir. Bütün bunları çok iyi bilen ve gören Sultan Hamîd, böyle bir tanzîmat ve ıslahatı kabul etmemiş; Türk'ün ve müslümanın hakları ve menfaatlerini titizlikle korumaya çalışmıştır. İşte bunun içindir ki, her birisi yabancı bir devletten yardım gören, millî şuûrdan uzak Jön-Türk züppeleri tarafından "Mürtecî ve müstebid" vasfına lâyık görülmüştür. Kendilerine "terakkîperver" yâhut "ilerici" ünvanını veren bu herifler, devletinin tamâmiyet-i mülkiyesini ve milletinin selâmetini düşünen bir Türk Sultanı'nın ve İslâm Halîfesi'nin aleyhinde bulunmakla da kalmamışlar; Pâdişah'ı tahttan indirmek için, vatanı parçalamak isteyen, Ermeni, Bulgar ve Makedonyalı komitacılarla anlaşacak kadar denâet ibraz etmişlerdir. Hattâ bu ilericiler, daha da ileri gitmişler, Ermenîler de dâhil olmak üzere kendi tebeasının huzûr ve sükûnunu düşünen; her devlet reîsi gibi, memleketinde karışıklık çıkmasından hoşlanmayan; türlü dış tahriklerle husûle gelen isyanları vazîfesi icâbı bastıran bir Türk hükümdarını, işte bu sebepten dolayı Vandal nâmındaki bir yazarın takdığı "Kızıl Sultan" lakabıyle anacak kadar da şuursuzluk göstermişlerdir. Bizden olanların bu şuursuzluğu, yabancı devletlerin ve düşmanlarımızın şuurlu ve maksatlı icraatlarıyle birleşmiş; uzun seneler devam edecek olan bir seri kanlı fâcialara ve karışıklıklara sebep olmuştur. Ermenî meselesi nâmı verilen bu dâvânın ilk adımını Rusya atmış; Balkan hıristiyanları arasında yaptığını, Şark îsevîleri üzerinde denemeye girişmiştir. Aynı şekilde, bu şark hıristiyanlarını da, metbularına karşı tahrike başlamıştır.

Ortodoksluktan başka bir inanışa, yâni Gregorien yâhut Kirkoriye mezhebine tâbi olan ve ayrı bir patrikleri de bulunan Ermenîler'i tahrîk kolay olmamıştır. Bir taraftan kendi içindeki Ermenîler'i ortodokslaştırmak, dillerini ve millî kültürlerini yıkmak için uğraşmış; diğer taraftan da Açmiyazin Katagigosu mârifetiyle Osmanlı ülkesinde tahriklere girişmiştir. Rusya'nın kendi tebeası olan Ermenîler üzerindeki bu baskısı, koyu bir Ermenî ırkçılığı do-

ğurmuş; burada barınamıyan bir kısım Ermenî milliyetçileri Avrupa'ya kaçarak komitalar kurmuşlar; millî hasletlerini daha iyi muhâfaza etmiş olan Osmanlı ülkesindeki hemcinslerini kışkırtmağa girişmişlerdir. Rusya'dan ümîdi kesen, hattâ nefret eden bu adamlar, gözlerini batı devletlerine, bilhassa İngiltere'ye dikmişlerdir. Güyâ Rusya'nın silâhını almak isteyen İngiltere, ondan da ileri gitmiş; hiç bir ciddî menfaat ve ölçüye tâbi olmadan, Türk ve müslüman düşmanı kesilen Başvekil Gladstone vâsıtasiyle, bir numaralı Ermenî müdâfiî kesilmiştir. İşte bu sebepledir ki, Rus Hâriciye Nâzırı Lobanow "Biz garbdaki hatamızı şarkta tekrar etmiyeceğiz ve bir Ermenî Bulgaristan'ı vücûda getirmiyeceğiz." demiş; hattâ "Ermenîsiz Ermenistan" istediğini bile söylemiştir.

Tabiî bu görüş, Ermenîler'i âlet ederek İskenderun'a inmek arzusunda olduklarının açık ifâdesini teşkîl etmiş; onların istiklâlleri, ayrı bir devlet teşkîli gibi bir maksada yanaşılamıyacağını da dile getirmiştir. Fakat başlarında kavak yelleri esen bir kısım Ermenîler; bilhassa komitacılar, bu beyânlardan dahi intibaha gelmemişlerdir. Bu zanaatkâr ve ticârette kaabiliyetli hıristiyan topluluğu arasına türlü iftiraklar sokulmuş; millî mezhebleri olan Gregorien'likten bile uzaklaştırılmağa çalışılmıştır. Şark kilisesinin ve Rusya'nın ortodokslaştırma gayretlerine, İngiliz ve Amerikalıların protestanlaştırma; Fransa ve Avusturya'nın katolikleştirme çabaları eklenmiş; menfaat ve himâye sebepleriyle aralarındaki mezheb birliği bile bozulmuştur. Halbuki çok eski zamanlardan beri Avrupa'nın yarısı kadar geniş bir mıntıka üzerinde dağılmış bulunan şehirlerde, küçük zanaat, ticâret ve esnaf toplulukları teşkîl eden bu kavim, târihinin en rahat ve âsûde devirlerini Osmanlı idâresinde geçirmiş; koskoca bir devletin tebeasına verdiği büyük imkânlardan istifâde etmiştir.

Ermenîler ırken mütecânis bir kavim değildir. "Ermenî" ismi bile, rivâyetlere göre, Darius kitâbelerinde "Armenia=Yukarı Memleket" şeklinde kullanılmakta ve coğrafî mâhiyette bulunmaktadır. Bu kavmin menşei, aslında bir lisan grubu olan Ârîler'e de bağlanmaktadır. Ermenîler, târihen mütecânis; tam ve müstakil hiç bir devlet kuramamışlardır. Kurabildikleri küçük krallıklar ve derebeylikler ise, umûmiyetle tâbi bir devlet vasfında olmuştur. Ermenîce dahi İndo-Avrupaî lisanlara dâhil edilmekle berâber, bunlarla da münâsebeti olmayan çok karışık bir dil addedilmiştir. Ermenî alfabesi ise 38 harften ibâret olup, V. milâd asrında Mesrop nâmında bir papaz tarafından ihdâs edilmiştir. Ermenîler mezhep bakımından da bir vahdete sâhip değillerdir. Bir kısmı katolik, bâzısı ortodoks, geniş kitlesi ise "Nur saçıcı" mânâsına gelen "Lusavoriçagan" yâhut "Ugapar" veya "Gregorien=Kirkoriye" mezhebindedir. Îse'l-Mesîh'te yalnız bir tabîat olduğunu, yâni onun

lâhûtîliğini tasdîk ettiklerinden Monophysite'dirler. Bir damla, denizin içinde nasıl kaybolursa, Îsâ'nın nasûtu da lâhûtî tabîatı içinde öyle kaybolur itikadındadırlar. Bu sebeple Gregorienler, Yâkûbîler ve Kıptîler gibi düşünürler. Ermenî protestan kilisesi ise, 19. asrın mahsûlüdür ve menfaata dayanan bir misyoner meyvasıdır.

Osmanlı Devleti, Fâtih hazretlerinin, biraz da siyasî bir maksatla tesis ettiği, Ermenî Patrikliği'ni tutmuş; onun, millî bir kilise şeklinde teşkîlâtlanmasını münâsip görmüştür. Bu, Ermenîler'in millî husûsiyetlerini muhâfazaya yaradığı gibi, onların Türkler'e ısınmalarını, hâkim milletin kültürünü benimsemelerini de sağlamıştır. İşte bu sebeple Ermenîler "Tebea-i Sâdıka" addedilmişlerdir. Hattâ Osmanlı hükûmeti, Ermenî cemaatinin mezhep değiştirmemesini isteyen Ermenî Patriki'nin arzularını dâima yerine getirmeğe çalışmıştır. Nitekim 1836'da Türkiye'ye gelen ve yüksek bir Ermenî memurunun evinde kalan Moltke:

> *"Ermenîler; hâkim milletin âdetlerinden o kadar çok şey almışlar ki, onlara hıristiyan Türkler demek mümkündür."*

mütâlaasında bulunmuştur. 1861'de muhtelif Anadolu şehirlerini dolaşan Georges Perrot ise:

> *"Roma kilisesi ile birleşmemiş olan Ermenîler, tamâmen Türk âdetleri ile me'lûfturlar; sokaklarda kadınlara tesâdüf edildiği vakit yüzlerini örterler; evlerine gidildiğinde hiç bir vakit görünmezler; Anadolu içerisinde ne Rumlar Rumca'yı, ne Ermenîler Ermenîce'yi bilmezler; iki zümre de yalnız efendilerinin dilini, yâni Türkçe'yi konuşurlar; fakat bu Türkçe'yi Rumlar Yunanca, Ermenîler Ermenice harfleriyle yazarlar."*

demektedir.

Meşhur Romen târihçisi N. Iorga da, Polonyalı seyyah Mikoscha'dan naklen "Türkler tarafından Ermenîler'e, diğer bir millete ihrâz edilenlerden çok daha fazla bir hürmet ve sevgi gösterilmektedir." gibi bir müşâhede ileri sürmektedir. Bu sebepledir ki, meşhûr bir coğrafyacı olan, aynı zamanda Anarchisme mesleğine de sâlik bulunan Elise Reclus, "Bir çok cihetlerden halk kitlelerinin hürriyeti, Türkiye'de, Avrupa'nın en ileri memleketlerinden daha mükemmeldir." hükmünü vermektedir. Yine kıymetli bir eser sâhibi olan Ubucini, Türkler'in vicdan hürriyetine karşı büyük riâyetini dile getirmekte ve "Türkiye'de hâkim olan dîn, yâni İslâmiyet, diğer dînler hakkında, hıristiyan devletlerde ender görülen bir müsâmaha göstermektedir." demektedir.

İşte Ermenîler de böyle bir dîn ve vicdan serbestîsinden istifâde etmişlerdir. Irk, dil ve mezhep bakımmdan bile mütecânis olmayan bir topluluk, birbiri arasında bâzı ihtilâflar bulunan Katoğikosluklar etrafından toplanmıştır. Nitekim Cevdet, Patrikhâne ile bu Katoğikosluklar arasındaki ihtilâfları anlatmış ve Sis Katoğikosluğu hakkında verdiği lâyihada bu hususlara etraflıca temâs etmiştir. Bu lâyihanın yazılış sebebi, Ermenîler'in en eski ruhânî merkezi olan Eçmiyazin Kilisesi'nin Ruslar'ın eline geçişi ve buranın bir tahrik merkezi olarak kullanılıp, Osmanlı Ermenîlerinin saptırılmaları karşısında, Sis Katoğikosluğu'nun merci-i umûmî yapılmak istenmesidir. Cevdet:

"Ermeniler'in papaları vaz'ında bulunan ve Katoğikos denilen reîs-i umûmîlerinin fi'l-asl makarrı ve mezheblerince en kadîm merkez-i rûhânîleri Eçmiyazin Kilisesi olduğu halde, Tatar (Moğol) kavminin ol havâlîyi istilâları üzerine Ermenîler, etrafa perîşan ve perâkende oldukları sırada Katoğikos dahi Ermenîler'ce teberrük olunan bâzı emânât-ı mezhebiyeyi alıp, Kozan havâlisinde istikrar ile Sis'teki manastır ve kiliseyi inşâ ve orasını merkez-i rûhânî ittihaz eylemiştir. Fakat Katoğikos'un firarında, akrabasından biri de Van taraflarında vâki Aktamar'da kalıp bir kilise inşâ etmekle o dahi ol taraf Ermenîlerince bir reîs-i umûmî olmuştur... Bu cihetle Ermenîler için üç reîs-i umûmî peydâ olup, bunlardan Eçmiyazin Katoğikosu intihâb tarîkiyle ve Sis ve Aktamar katoğikosları dahi tevârüs yoluyla tâyin edilegelmişlerdir. Revan havâlisi Ermenîleri Eçmiyazin'i ve Kürdistan tarafının Erme-nîleri Aktamar'ı ve Kozan ve Mar'aş ve Halep cihetleri Ermenîler'i Sis'i kendilerine mercî bilmişler ve bu üç Katoğikos dahi zeyt-i mukaddes denilen belesân yağını çıkarıp piskopos rütbesi îtâ etmeleriyle, üçü dahi Ermenîler'in papaları makaamında birer reîs-i umûmî olmuşlardır."

demektedir.

Aynı müellif Eçmiyazin Kilisesi'nin kıdemine ve intihâb-ı umûmî ile tâyin edilen katoğikoslara sâhip olduğu için diğerlerinden ziyâde şöhret bulduğunu, Dersaâdet Ermenîlerinin bile oraya para ve surreler gönderdiklerini, Rusya'nın İran'dan Revan'ı alması üzerine meşhûr Ermenî mûteberânını toplayan Kazzaz Artin'in onlara "Revan eyâleti İran yedinde bulunurken Eçmiyazin'i bu tarafa çekiyor idik. Şimdi orası bir kuvvetli devletin pençe-i temellüküne geçti. Bundan sonra orası bizi çeker. Bu ise Devlet-i Aliyye'nin Ermenîler hakkında derkâr olan emniyet ve itimâdına halel getirebilir. Halbuki Devlet-i Aliyye'nin umûr-ı mâliyesi Ermenî sarraflarının elindedir. Bu emniyete halel gelir ise bunca menâbi-i servet elimizden gider. Biz bundan sonra mümkin mertebe Eçmiyazin'den kat'-reste-i taalluk etmeliyiz." dediği-

ni ve Bâbıâli'ye başvurarak "Ermenîler'in Rusya tarafına temâyülünden kendilerinin azim hasara uğrayacakları gibi, devlete dahi mazarrat geleceğini" bildirerek bu kararı anlattığını, kabul eden hükûmetin onları desteklediğini, işte bundan sonra devletçe Sis'e ehemmiyet verildiğini, fakat bunun yerleşmiş inanışları değiştiremediğini yazmaktadır.

1298/1880'de verilen bu lâyiha, Sultan Hamîd'in, Osmanlı Ermenîlerini Rus tasallutu altındaki Eçmiyazin'den kurtarıp, millî husûsiyetlerini muhâfaza eden bir kilise etrafında toplamak, devlete sâdık bir Ermenî tebeası vücûda getirmek gibi büyük bir arzu peşinde olduğunu da göstermektedir. Kökleşmiş inanışlara pek uygun düşmediği, Osmanlı taraftarı olan mûteber Ermenîler de, komitacıların korkunç propaganda ve tehditleri sebebiyle kendi cemaatlerine söz dinletemedikleri için, bu güzel arzu husûl bulmamıştır. Nitekim *Çarlık Rusyası'nın Türkiye'deki Oyunları* isimli kitabında Edgar Granville,

> *"Ermeni isyanlarının Osmanlı Ermenîleri'nden çıkmadığını"* söyleyerek, *"Zirâ Ruslar Ermenîler'e el atıncaya kadar Türkiye'de hiç bir Ermenî hareketi olmamıştır; Ruslar'ın eseri olan Balkan hareketine kadar Ermenîler sâdece kendi aralarında mezhep mücâdelesi yapıyorlardı. Hattâ bu mücâdelenin halli için dahi Türkler'den yardım görüyorlardı. Rus mezâlimine karşı Ermenîler'in tek sığınağı Türkiye idi."*

mütâlaasını serdetmektedir.

Aynı muharrir, başka bir yabancı müşâhide istinâden "Şehirlerde oturan Ermenîler'in kendi imkân ve kuvvetleri hakkında mübâlağalı bir inanca sâhip olduklarını, bu kanaatin akılsız bir zihniyetle birleşince onları en ümitsiz siyasî cinâyetlere sevkettiğini, hem kendilerine, hem çocuklarına felâket çektirdiklerini, Ermenî komitacılarının ise kendi vatandaşlarını soymayı tercîh ettiklerini, papazların bile ihtilâlci meslekdaşlarına ses çıkaramadıklarını, kilisenin ikiye bölünmüş olduğunu" yazmaktadır.

Yine aynı yazar "Müslüman ve Ermenî mücâdelesi gerçekte yabancı entrikaların sun'î bir mahsûlüdür. Geçmişte Türk-Ermenî münâsebetlerine bir göz atılırsa, bu iki kavmin asırlarca en ufak bir ihtilâfa düşmeden dostça yaşadıkları görülür. Osmanlı târihinin biraz derinliklerine inebilenler, İmparatorluk'taki bütün kavmî mücâdelelerin yabancılar tarafından çıkarıldığını, tahrîk olmadan, çeşitli milliyetlerin anlaşabildiklerini, lüzûmlu tâdîlâtı berâberce tahakkuk ettirerek yanyana yaşayabileceklerini hayretle görürler." demektedir.

Bu nakillerden de açıkça anlaşılmaktadır ki, Ermenî meselesi, Osmanlı

tebeası olan Ermenîler tarafından ihdâs edilmemiş; yabancı eller vâsıtasıyle ve bilhassa dışarıdaki Ermenîler tarafından tahrik edilmiştir. Bunlar, millî âdet ve inanışları içinde, rahat bir hayat süren Osmanlı Ermenîleri arasında karargâhlarını kurmuşlar; kilise reîslerini elde ederek, bu sâdık fakat hayalperest tebeayı tahrike girişmişlerdir.

Ermenî meselesi, Osmanlı toprakları ve tebeası üzerinde zıt menfaatlere sâhip ve bu ülkeyi bir çekişme sahnesi hâline getiren İngiltere ve Rusya'nın dâvâsı olarak ortaya çıkmıştır. Fakat Ermenîler'ce istenilen topraklar, Türkiye için hayâtî ehemmiyettedir ve Anadolu'nun kilidi mâhiyetindedir. Bu sebeple, onları kaybeden Türkiye'nin mevcûdiyetini devam ettirmesi bile düşünülemiyecektir. Binâenaleyh devletin bu talepleri her ne bahasına olursa olsun, kırması lâzımdır. Ayrıca bu hal, dünya muvâzenesinde de derin bir değişiklik vücûda getirecek mâhiyettedir. Nitekim Alman muharriri Ruhnbach bu vaziyeti şöyle dile getirmektedir.

"Ermenistan coğrafî mevkii itibariyle Anadolu hâkimiyetinin anahtarıdır. O halde Ermenistan'ın Rusya eline geçmesi, Türkiye'nin müstakil bir devlet olmasına nihâyet vermekten başka bir şey ifâde etmez. Ermenistan'da Rusya hâkimiyetinin teessüsü netîcesinde şu vaziyet tahaddüs edecektir: Rusya, Ermenistan'a hâkim olunca bütün Küçük Asya'ya, İran Körfezi'nden Akdeniz'e kadar olan yere sâhip olacak ve eline geçireceği kale ile, bütün ileri hareketleri için icap eden müstahkem mevkilere mâlik bulunacaktır. Küçük Asya için Rusya'nın Mâverâ-yı Kafkas, Şimâl-i Van ve Ermenistan'ı elinin altında birleştirmesini tasavvur etmek kadar korkunç bir vaziyet olamaz. Binâenaleyh, eğer bizim için Türkiye'yi himâye etmek lâzım ise, o zaman Ermenistan da Türkiye'nin olarak kalacaktır. Türkiye'yi ancak siyâsî mülâhazalar kuvvetiyle sonuna kadar müdâfaa edeceğimizden dolayı da, Ermenistan'ın Rusya'ya geçmesine müsâade etmiyeceğiz."

Aslında Alman resmî görüşünü aksettiren bu mütâlaa çok dikkate şâyândır ve Avrupa'nın kuvvet muvâzenesinin, Rusya lehine bozulmasından ne kadar çekindiğini açıkça ortaya koymaktadır. İstanbul'da uzun müddet kalmış bulunan G. Washorn ise, İngiltere'nin Ermenî meselesindeki rolünü "İngiltere, Ermenî haklarını müdâfaayı, onlar için ıslahat temin etmeyi kısmen hıristiyanlık gayreti ile, fakat daha çok bizzat kendi menfaatleri için, yâni muhtar bir Ermenistan'ın Rusya'nın ilerlemesine mâni olacağı düşüncesi ile yapmıştır." diye anlatmaktadır.

Rusya ise kendisine düşman bir takım Ermenî komitacılarının İngiltere

tarafını desteklemeleri karşısında "bir Ermenî Bulgaristanı" vücûda gelmesinden çekinmiş; bunun ülkesi dâhilindeki "Hay" ırkını zaptedilmez hâle getireceğine kaani bulunmuştur. Rusya, kendi Ermenîlerini ortodokslaştırmaya ve milliyetlerini öldürmeye çalışmıştır. Buna bir reaksiyon olarak, Rusya'dan kaçan bâzı Ermenî milliyetçileri, yabancı memleketlerde komitalar teşkîl etmişler; Berlin Muâhedesi'ne giren ıslahat maddesinin tatbîkini temin için, Osmanlı Ermenîleri arasında tahrîklere girişmişlerdir. Emniyet-i Umûmiye Nezâreti tarafından neşredilen *Ermenî Komitalarının Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi* nâmındaki eserde:

> *"Asıl ihtilâl komitelerinin Türkiye'de zuhûru 1880 senesinde ibtidâr eder; 1882'de ilk defa Erzurum'da 'Silâhlılar' cemiyeti teşekkül etti. Bu cemiyeti teşkîl eden gençler inde'l-hâce kullanmak üzere silâh taşıyacaklardı. Mezkûr cemiyet 1883 senesine kadar devam etmiş ve âzasından bir kısmının tevkîf edilmesi üzerine inhilâl etmiştir. Bir kaç sene sonra Van'da harekât-ı isyâniye zuhûr etti. 1885'te bir marhasa intihâbı meselesinden dolayı yine bir ihtilâl çıktı. Bu suretle ihtilâl rûhu etrafa sirâyet ve intişâra başladı. İstanbul'da vergi verilmemesi meselesinden, Muş'ta, Eleşgirt'te diğer sebeplerden dolayı isyanlar vukû buldu."*

denmekte ve en mühim iki ihtilâl komitesi olan Hınçak ve Taşnaksutyan hakkında ma'lûmât verilmektedir. Buna göre asıl Hınçak Cemiyeti 1886'da ikbâl-perest, harîs-i câh ve şöhret, Kafkasyalı Nazar Beğ isminde bir şahıs ile zevcesi Maro tarafından, Sosyal Demokrat doktrinine göre, İsviçre'de tesis edilmiş ve aynı adda bir gazete çıkarılarak, Osmanlı ülkesine sokulmağa başlanmıştır. Nazar Beğ'le görüşen Theodor Herzl, onun "Dünyâdan habersiz bir gâfil ve câhil" olduğunu söylemektedir. Hınçak (= Çan Sesi) komitesi, gâyece marksist ve metodça terörist bir teşekküldür. Suikastler tertîbi, çeteler teşkîli, isyan ve ihtilâller çıkartılması ile Avrupa müdâhalelerinin temin edileceğine; bunun ise, muhtar veyâ müstakil bir Ermenistan'ı doğuracağına inanmış görünmektedir. Önce İstanbul, Halep, İzmir gibi şehirlerde şûbeler kurulmuş; bilâhare bunlar artırılmıştır. Komite muhtelif vesîlelerle bir çok yerlerde karışıklıklar ihdâsına başlamıştır. 1890'da bâzı komitelerin kendilerine katılmalarıyle kuvvetlenen Hınçaklar, Kumkapı Ermenî Kilisesi'nden Bâbıâli'ye müsellâh bir yürüyüş yapmışlar; fakat hemen dağıtılmışlardır. Hınçak komitesi bundan sonra faaliyetini daha da fazlalaştırmış; İstanbul ve vilâyetlerde nümâyişler hazırlamıştır. Bu husustaki faaliyetleri, Rus ve bilhassa İngiliz sefâret ve konsoloslukları tarafından gizlice desteklenmiş; hattâ teşcî edilmiştir. 1894'te komitalar ile aynı fikirde olan Matyos İzmirliyan'ın patrik seçilmesi bu tedhişçi faaliyetleri bir kat daha genişletmiş; memleketin

ve Ermenîler'in başında, yeni belâlar dolaşmağa başlamıştır. 1897 senesinde bu komita ikiye ayrılmış; birbirlerini sokak ortasında öldürecek kadar derin bir ayrılığa düşmüşlerdir. Marksist görüşleri sebebiyle de hâli vakti yerinde olan Ermenîler tarafından tutulmamışlar ve eski kuvvetlerini de kaybetmişlerdir.

Taşnaksutyan (Taşnaksagan=Birlik, İttihat) Komitası ise, Hınçaklar'ın memnun edemediği bâzı kimselerin "*Truşak* (=Bayrak)" ismiyle bir gazete kurmalarıyle başlamış ve bilâhare teşkîlâtlanmışlardır. Bu komita da fırsatçı, tedhişçi, gâyeye varmak için her şeyi meşrû gören bir alay çeteler grubundan ibârettir. Rusya'da sosyalist, Türkiye'de nasyonalist görünmekte, kanaatleri birbirine zıt her çeşit kimseyi toplamayı hedef tutmaktadır. Sosyalist, sosyal demokrat, nasyonalist de centralist (yâni adem-i merkeziyetçi) temâyüldekilerle, papaz ve eşkıyâ, burjuva ve proleter yanyana bulunmaktadır. Bununla berâber komita papaz ve tüccarlar aleyhindeki propagandaya da germi vermektedir. Bu cemiyet, tam tedhişçi bir teşekküldür ve teşkîlâtına verdiği emir de "Türk'ü, Kürd'ü, her yerde ve dâima vur; mürtecîleri, ahdinden dönenleri, hafiyeleri, hâinleri öldür; intikam al." merkezindedir. Bu şakî ve haydut çeteleri birliğinin ilk düşmanlığına da zengin Ermenîler uğramışlar; para taleplerini yerine getirmiyenler birer birer öldürülmeğe başlanmışlardır. Kendi ırkdaşlarına yapılan bu suikastlardan ayrı olarak, tam bir çeteci taktiği ile hareket edilmiş; bâzan Türk kılığına girerek Ermeni katledilmiş; bâzan gruplar hâlinde müslüman öldürülerek, halkın kendi hemcinsleri aleyhinde harekete geçmeleri bile istenmiştir. Bunlardan maksat Avrupa müdâhalesini sağlamaktır.

Bu şeytanî metodlar bâzı karışıklıklar doğurmuştur. 1890 senesi Hazîran ayı sonlarında, Erzurum Vâlisi, bir ihbar üzerine Sansaryan mektebiyle kiliselerde silâh araması yaptırmak istemiş; komitacı Ermenîler emniyet kuvvetlerine ateş ederek, üç askerle bir polisi şehîd etmişlerdir. Fakat hiç bir netîce alamadan ve iş büyümeden teşvîkçiler yakalanmışlardır. Musabey vak'ası denilen ve bir Ermenî kızıyle ilgili zâbıta meselesi büyütülerek, Avrupa matbuatında geniş bir kampanya açılmak istenmiş; Türkiye'de can ve mal emniyeti olmadığı propagandası yapılmıştır. Aynı vak'a sebebiyle bir iki ay sonra Kumkapı nümâyişi tertiplenmiş; hiç bir netîce temin etmeden hükûmet kuvvetlerince dağıtılmıştır. 1892-93 yılları arasında Kayseri, Yozgat, Çorum, Merzifon gibi mıntıkalarda soygunculuklar, suikastlar tertip edilmiştir. 1894 senesinde Sason'a gelen Ermenî komitacılar, buradaki yardımcılarıyla Kürtler'e karşı tedhîşlere girişmişler; velî tanınan bir şeyh efendiyi öldürmüşler; bir çok müslümanın gözünü oyup, kulaklarını keserek, kadınlara ve kızlara envâ-ı denâet ve şenaat icrâ ederek şehîd etmişlerdir. İleri-

ki senelerde aynı adla anılan bir kaç isyan daha tertîb etmişlerdir. Bu isyanın tertipçilerinden biri olan Hamparsum Boyacıyan, İttihat komitalarının hıyânete varan gafletleri netîcesi, 1908 Meclisi'ne Kozan meb'ûsu olarak girmiştir.

1895 senesi Eylül ortalarında Maraş'ın Zeytun kazâsında ciddî bir kıyâma girişmişler; zâten soygunculuk ve tasallutla mâruf olan bu dağlı Ermenîler, komitacılar tarafından da tahrik edildiğinden, hükûmet konağını ve kışlayı basarak 600 kadar askerimizi ve zâbitlerini envâı hakaret ile şehîd etmişlerdir. 1896 senesi Hazîranında, yine dışarıdan gelen komitacılar tarafından Van'da bir Ermenî isyanı başgöstermiştir.

Bu saydıklarımız, vücut verilen isyan ve ihtilâllerin en büyükleridir. Çeteler hâlindeki tedhîşler ve nümâyişler ise hemen bütün Doğu Anadolu'da, yer yer ve perâkende olarak vücûda getirilmiştir. Bütün bunlardan maksat, ecnebî müdâhalesini dâvet ve böylece muhtariyeti temin etmekten ibâret görünmektedir.

Şarktaki bu hareketlere karşı, Sultan Hamîd, mahallinde nizâmî kuvvet bulundurmanın siyâsî ve mâlî mahzurlarını düşünerek, an'anevî ve mahallî şartlara uygun bir teşkîlât vücûda getirmiştir. Menşeini mahallî ve millî değerlere çok kıymet veren eski Osmanlı nizâmından alan, beylerine pek bağlı Kürtler'in aşîret an'anelerine de dayanan bir inzibat kuvveti teşkîl etmiştir. Bu, "Hamidiye Alayları" nâmıyle anılan bir milis teşkîlâtıdır. Nizâmî ordunun her yerde ânında hazır bulunamamasına karşı, bu alaylar karışıklık çıkan yere kısa zamanda yetişerek, memleket için çok kıymetli hizmetler görmüşlerdir. Eski Osmanlı idâresinde Kürdistan, tıpkı Bosna Eyâleti gibi ayrı, fakat ona benzer bir statüye sâhip olmuştur. Sultan Hamîd'in bu teşkîlâtı, aynı zamanda halkın mahallî, beşerî ve mânevî telâkkîlerine ehemmiyet veren bir idarî zihniyetin revaç bulması demektir. Bu idarî davranış; Kürdistan'ı devlete sıkıca bağlamış; en muhâtaralı Mütâreke senelerinde bile bunun devâmını sağlamıştır.

Ermenî komitaları, şarktaki hareketlerinden bir netîce alamıyacaklarını anlıyarak, ecnebî müdâhalesini temin edebilmek maksadıyle, bu defa merkezî hükûmette büyük bir silâhlı nümâyiş tertîbine girişmişlerdir. Bu nümâyiş Hınçaklar tarafından hazırlanmış; daha ziyâde taşralı saf kimseler kandırılarak Kumkapı Kilisesi'nde toplanılmış; harekete iştirak eden kimselerle silâhları, papazlar tarafından takdîs edilmiştir. Vak'anın zuhûrundan iki gün evvel, komitacılar 6 ecnebî devlet sefâretine "Ermenîler lehine ıslahat tatbîkini talep maksadıyle, gürültüsüz bir nümâyiş yapacaklarını" bildirmişlerdir. Bu husus, Yıldız istihbarât şebekesi mârifetiyle Bâb-ı Hümâyûn'ca ha-

ber alınmış ve Bâbıâli'ye bildirilmiştir. Saîd Paşa hâtıratında bu hususu bilhassa kaydetmiştir. Nitekim 30 Eylül 1895/10 Rebîülâhir 1313 günü, Kumkapı Patrikhane Kilisesi'nde toplanan nümâyişçiler, Bâbıâli'ye doğru ilerlemeye başlamışlar ve silâh atarak, etrafa tasallutlara girişmişlerdir. Kısa müddet içinde çoğalarak Sultanahmet Meydanı'na ve II. Mahmud Türbesi'ne kadar gelmişlerdir. "Yaşasın Ermenistan!" diye de bağırmaya başlayan bu silâhlı topluluk, müslüman halkın kin ve gayzını birden artırmıştır. Sadrâzam Saîd Paşa, hareketi Bâbıâli'ye gelirken haber almış ve Zabtiye Nezâreti'nden bir tabur asker talep etmiştir. Hâtıratında bunun yerine getirilmediğini, kapı muhâfızlarının ise pek cüz'î olup, ellerinde mermi dahi bulunmadığını yazmaktadır. Paşa'nın bir tabur asker gönderilmesi talebi, işin Avrupa'ca îzâm edilmesine vesîle teşkîl edeceği düşüncesiyle, Pâdişah'ca mâkûl görülmemiştir.

Diğer taraftan Ermenîler'in taşkınlıkları ve Server isimli bir zabtiye memurunu şehîd etmeleri halkı çok kızdırmış; Sultanahmet bahçesi etrafındaki kahvelerde oturan ve câmiye girmeğe hazırlanan müslümanların kan beynine sıçramıştır. Sultanahmet bahçesi etrafındaki tahta parmaklıkları söküp birer kalın sopa yapan ahâlî, bu arada Kürd ve Anadolulu hamallar, küçük esnaf ve çırak makûlesi, taşkın Ermenî kalabalığını püskürtmeğe girişmişlerdir. Bunun üzerine Ermenî grupları dağılmağa başlamıştır. Fakat yer yer çılgın Ermenîler'le, onların bu hıyânetlerine şiddetle kızmış müslüman toplulukları arasında kanlı kavgalar cereyân etmiştir. Şifâhî rivâyetlerde tabancalar, hançerler ve el bombalarıyla müsellâh Ermenîler'in, sopasından başka birşeyi olmayan hamallar karşısında, kollarını dahi kıpırdatamıyacak bir hâle düştükleri, müslümanlar üzerinde inâyet-i ilâhînin tecellî ettiği anlatılır.

Ermenîler'in şu cebâneti, onları asırlarca huzûr içinde yaşatan efendi bir milletin, kalblerine ilkaa ettiği mehâbet duygusundan neş'et etse gerektir. Bununla berâber çılgın komitacıların tahrik ettiği hâdiseler Galata, Tophâne, Tersâne ve Kadıköyü taraflarında saatlerce devâm etmiş, hattâ bir kaç gün sürmüştür.

Saîd Paşa'nın hâtıratında yazdığı sahîfeler, nefsini temize çıkarmaktan başka bir maksada mâtuf görünmemekte ve hakîkî bir kıymeti de hâiz bulunmamaktadır. Tahsin Paşa ise hâtıralarında:

"Saîd Paşa karışıklığın önüne geçemedi. İhtilâl, şehrin muhtelif noktalarında kanlı bir tarzda cereyân ediyordu. Ermenîler mâsum halka silâhla tecâvüz ediyorlar, bu müsellâh taarruz karşısında ne yapacağını şaşıran ve hiç bir hazırlığı olmayan müslümanlar da ellerine geçen sopa, odun, balta gibi vesâitle kendilerini müdâfaaya tevessül edi-

yorlardı. Halbuki Saîd Paşa metânet gösteremedi; can ve baş telâşına düştü. O derecede ki, yolda bir taarruza uğramak endîşesiyle Bâbıâli'ye de gidemez oldu. Bu hâlin, Sultan Hamîd'in fenâ halde canını sıktığı görülüyordu."

demektedir.

Aynı müellif, Sadrâzam'ın kendisinden, muhâfaza için bir kaç mâbeyn çavuşu istediğini Pâdişah'a arzedip, müsâade edildiğini, fakat bunları sadâret arabasına bindirip, kendisinin kira faytonu ile makaamına gittiğini, bir devlet adamında korkunun bu derecesini mâkul görmeyen Pâdişah'ın işi men' ettiğini yazmaktadır.

Yine aynı zât, Rus sefâreti baştercümanı Maksimof'un yanına gelerek elindeki kocaman bir sopayı gösterdiğini, Türkler'in zavallı Ermenîler'i bu sopalarla öldürdüklerini söylediğini, kendisinin de Ermenîler'in silâh, bıçak, bomba ve dinamit ile yaptıkları isyana mukaabil, sopalarla müdâfaa-yı nefiste bulunan müslümanların en tabiî haklarını kullandıklarını bildirdiğini kaydetmektedir. Tahsin Paşa:

"Bu Ermenî kıyâmında Ermenî papazlarının büyük rolü olduğunu haber almıştık. Ancak Ermenî ihtilâlcileri, bâzı sefâretlerin de yardımıyle o derece mâhirâne tertîbât almışlar, silâhları ve komitacıları memlekete sokmak husûsunda öyle müzâheretler temin etmişlerdi ki, ip ucu bulmak mümkin olamıyordu. Nihâyet bir gün, kendi aralarından tedârik ettiğimiz bâzı vâsıtalar bize bu silâhların Beyoğlu Ermenî Kilisesi'nin duvarında saklı olduğunu haber vermişti. Bunun üzerine Zaptiye Nâzırı'na emir gönderildi; kilise basılarak duvar yıkıldı ve silâh deposu meydana çıktı. Bir ibâdethâneyi eşkıyâ tahassungâhı hâline sokan Ermenî ihtilâlcilerinin bu fesat ve hıyâneti sefâretlerden celbedilen zevâta gösterildi ve hemen bir zabıt varakası yapıldı. Ermenî komitaları, en ziyâde Londra'da efkâr-ı umûmiyeyi aleyhimize tahrik etmekte ve bilhassa İngiliz ekâbir-i nisvânının muâvenetinden istifâde eylemekte olduklarından Türk Muhibbi Sir Arşmit Bartlet'in delâletiyle bu kilisede çıkan silâhlar Londra'ya gönderilerek, parlamentonun yanında teşhîr ve bu sûretle efkâr-ı umûmiyede bize karşı uyandırılan gayz ve gazâbın mecrâsı tahvîl olundu."

demektedir.

İngiltere işte bu vaziyetten istifâde ile alâkalı devletlere bir nota tevdî etmiş ve Türkiye'nin ıslahata zorlanması teklîfinde bulunmuştur. Hattâ Akdeniz donanmasını Selânik önlerine göndermiş ve Çanakkale Boğazı'ndan ge-

çirme teşebbüsüne girişmiştir. Türk Ermenistanı'nın muhtâriyete kavuşmasını tehlikeli gören Ruslar, İngiliz hareketine mukaabele için hazırlıklara girişmişler ve buna karşı cephe almışlardır. Fransa, bu İngiliz teşebbüsünün, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını hızlandıracağı ve Mısır'a yerleşmesini temin edeceği, mevcut muvâzeneyi bozacağı mülâhazasına kapılmış ve desteklemekten vazgeçmiştir. Avusturya dahi itimatsızlık göstermiştir. Almanya ise "Ermenistan'da yapılacak ıslahatın kendisini aslâ alâkadar etmediğini, artık bu meselenin terkedilmesi icap edeceğini" sert bir lisanla bildirmiştir.

Devletler arası ihtilâfları çok iyi değerlendiren Sultan Hamîd, İngiliz teşebbüsünün bir blöften ileri gidemiyeceğini anlıyarak, istifini bozmamıştır. Tamâmen dış tahriklerle vücut bulan şu kanlı hâdiseler, bir kaç bin Ermenî'nin hayâtına mal olmuştur. Ermeni meselesi ileriki senelerde de kanlı bir takım vak'alarla uzayıp gidecek ve bir takım yabancı ellerin karıştırdığı bir belâ olmakta devam edecektir.

Saîd Paşa'nın Azli, Kâmil Paşa'nın 2. Sadâreti ve Kısa Müddet Sonra Uzaklaştırılması; Bu İki Sâbık Sadrâzamın Yabancı Sefâretlere Sığınışı

Pâdişah, Sadrâzam Saîd Paşa'nın bu vak'alarda lüzumlu tedbîrleri almadığına ve fikren şaşkınlığa düştüğüne kaani olarak, azletmek mecbûriyetinde kalmıştır. Paşa hâtıratında "Hükûmet adamlarının tâli'leri irâde-i zamâniyeye tâbi'dir; şuûn-ı kevniye mevkilerini bir dakîkada bir halden diğer hâle tahvîl edebilir... Ermenî hâdisesi zuhûr etmeden biraz evvele kadar mevkiim rasîn idi. Hâdisenin zuhûru ve netâyic-i müteselsilesi ile bu resânet aksi hâle tahavvül.. ve hafz-ı âsayiş teassür eyledi." diyerek saraya dâvet edildiğini, mühr-i hümâyûnun kendisinden alındığını yazmaktadır. Bereket versin ki, bu defaki azli hâdisesiz olmuş; her nasılsa Sultan'a hançer veyâ rovelver çektirmemiştir (!). Tahsin Paşa hâtıratında "Ermenî ihtilâlinin Saîd Paşa'yı çok korkuttuğunu, bir gün saraya gelerek âilesinin orada hıfzını zât-ı şâhâneye arzettirdiğini, aynı zamanda Ermenî Patrikhanesi'nin asker kuvvetiyle kuşatılıp topa tutulması teklîfinde bulunduğunu" yazmakta ve "Bunlar dehşet verecek şeylerdi; Abdülhamîd, artık Saîd Paşa'nın selâmet-i tedbîri kaybettiğine ve vaziyete hâkim olamıyacağına hükmetmeğe başlamıştı." demektedir.

İbnülemîn, Paşa'nın İngiliz sefâretine sığındıktan sonra, Mâbeyn'den Petersburg sefâretine çekilen telgrafnâmeyi neşretmiştir. Bunda, Paşa'nın "Tedâbir-i lâzıme-i ihtiyatkârîyi almadığı, zâbıtaca tevkîf olunan eşhâs-ı mu-

zırrayı İngiliz sefâretinin tavassutu ile tahliye ettirdiği, iltizâm ettiği tarîk-i müsâdekârî ile Ermenîler'e Bâbıâli'ye hücum cesâretini verdiği, vak'a esnâsında dahi devam ettirdiği tedbîrsizlik ve müsâmahadan başka bir yer tebrie-i zimmet etmek zu'miyle bir çok cebânet gösterdiği, binâenaleyh devleti itham etmek niyet-i hâinânesinde bulunduğu" yazılmaktadır. Paşa'nın şahsiyeti ve hâtıralarındaki iddiaları nazara alındığından, yukarıdaki ithamların hemen hepsini doğru kabul etmek icap eder. İşte bu sebeplerle dört aya yakın bir memuriyetten sonra Saîd Paşa azledilmiş ve yerine ikinci defa olarak Kıbrıslı Kâmil Paşa nasbolunmuştur (2 Ekim 1895/12 Rebîülâhir 1313).

Kâmil Paşa *Hâtırat*'ında "Ermenî meselesinin tahaddüsü sırasında bir gece saraya çağrıldığını, kendisini kabul eden Pâdişah'ın, yazı odasında ve telâşlı bir vaziyetle 'Aman beni arayıp sormuyorsunuz, üç günden beri hiç uyku uyayamadım.' diyerek vukuâtı anlattığını, bâzı hususların bildirilmesi için İngiliz sefîrine gitmesini ricâ ettiğini, emri yerine getirdiğini, bilâhare Saîd Paşa kabînesinin kurulduğunu" yazmaktadır. Üç ay sonra ser-karîn Hacı Ali Bey'in konağa gelip huzûra dâvet edildiğini, "iğtişâşât-ı dâhiliyeye munzam olan müdâhalât-ı hâriciye sebebiyle hâl-ü mevkiin kesbetmekte olduğu vehâmete mukaabele ve hukuk-ı devlet muhâfaza olunmak için mesned-i sadâretin uhdesine tevcîh buyrulduğunu" yazmakta ve "Dirîğ-ı hıdmet muvâfık-ı hamiyet olmayacağından (!) ve sarayın entrikaları (!) hâtırdan dûr tutulmamakla berâber hâh-nâ-hâh (!) arz-ı mutâvaat edildi." demektedir.

Kâmil Paşa'nın ikinci defa sadârete getirilmesi, İngiltere'yi tatmîn maksadına mâtuf siyasî bir taktik olarak görünmektedir. Pâdişah müşkilât-ı hâzıranın ne suretle halledilebileceğini sormuş; Paşa da bir arîza takdîm ederek, "Fransa ve İngiltere sefîrleri ile âmmenin umûma karşı mes'ûl bir hey'et-i hükûmete tarafdar olduklarını, bunun usûl-i kadîme-i mer'iyenin yâni vâlid-i mûcid ve eslâf-ı izâmı zamanlarında cereyan eden usûl-i idârenin mer'iyeti kazîyesinden ibâret olduğunu" söylemiştir. Pâdişah bu talebe karşı bir şey söylememiş; Hey'et-i Vükelâ'yı teşkîl etmesini bildirmiştir. Fakat Fransız sefîrinin böyle bir talepte bulunmadığını husûsî vâsıtalarla anlamış ve Kâmil Paşa'ya karşı emniyeti kalmamıştır.

Diğer taraftan İstanbul borsasında tahvilât fiatı düşmüş; altın piyasadan çekilmiş; muâmelât-ı sarrâfiyede bir buhran başgöstermiştir. Tahsin Paşa "Ecnebî devletlerin bu vesîle ile Türkiye'ye müdâhale arzusunda bulunduklarını, tebealarının zarara uğradığını söyleyerek tazmînât talep ettiklerini, nihâyet Fransa, İngiltere ve Amerika'ya bâzı gemiler sipâriş olunarak, iddia ettikleri zararların buna ithâl edildiğini, bu suretle acîb ve çirkin bir tesviyeye gidildiğini" yazmakta "Bütün bunlar sebebiyle Hünkâr'ın Sadrâzam'a emniyetinin sarsıldığını" söylemektedir.

İşte bu gibi sebeplerden dolayı, Kâmil Paşa, 25 günlük bir sadâretten sonra azledilmiştir (7 Teşrîn-i sânî 1895/19 Cumâdelûlâ 1313).

Tahsin Paşa, Avusturya sefâreti baş-tercümanının, azil günü, kendisinden Kâmil Paşa hakkında malûmât sorduğunu, buna cevap vermediğini ve kendisine sorulmasını garip bulduğunu yazmakta, "Ecnebî devletlerin bizim devlet adamlarımızla bu kadar alâkadar oluşu, târih-i siyasîmizin her halde acıklı hâdiselerinden biri olsa gerektir." demektedir. Aynı müellif, baş-tercümanın, sadâret alayından sonra yanına gelerek tekrar malûmât sorduğunu, o sırada başkitâbette bulunan yeni sadrâzam Halil Rifat Paşa'nın ise "Kâmil Paşa Aydın vilâyetine tâyin buyruldu." cevâbını verdiğini yazmaktadır. Kâmil Paşa ise hâtıratında, hiç sıkılmadan, "Sadâretten infisâl-i âcizi üzerine hakkımda revâ görülen muâmele-i gadûbûne üzerine düvel-i muazzama süferâsı baş-tercümanlarını mâbeyn-i hümâyûna irsâl ile muâmele-i vâkıadan beyân-ı taaccüb ve teessüf eylemişler imiş; Hünkâr'ın tahavvül fikri işte bu teşebbüs-i hayırhâhânenin eseri olduğuna şüphe bırakmamıştır." demektedir. Efendi olarak pâdişahı değil, ecnebî sefîrlerini kabul eden, onlar tarafından sâhip çıkılmış olmayı pek müftehirâne sözlerle yücelten bu gibi sadrâzamlar, Tanzîmat'la içine düştüğümüz inkılâp çılgınlığının pek acı meyvaları olmuştur. Bu tip sadrâzamlar ve vezîrler, maalesef millet ve devlet için de tam bir baş belâsı hüviyetine bürünmüştür. Bu çeşit ricâle sâhibiyet, millî noktadan düşünülebilecek felâketlerin, her halde en büyüğüdür.

İbnülemîn, Yıldız Evrakı arasında gördüğü ve Mâbeyn'den Petersburg sefâretine çekilen bir kaç şifreli telgraf müsveddesini neşretmiştir. Bunlarda "Sâbık sadrâzam Kâmil Paşa'nın hukuk-ı mukaddese-i hükümdârîye tecâvüz eylediği, bâzı sefâret-i ecnebîyeye istinâden bir takım ma'rûzât-ı zâidede bulunduğu, İstanbul'dan çıkmamak için Avusturya ve İngiltere sefâretlerine ilticâ edercesine mürâcaat eylediği, kurenâdan Nuri Paşa'ya ve Teşrîf-i Hümâyûn müdürü Mahmud Efendi'ye 'Dersaâdet'ten çıktığı halde taht-ı hümâyûnun tehlikede bulunacağını' söylediği, tahrîkât-ı hâriciyeyi teshîl-ü tervîc edecek teklîfâtta bulunuğu" yazılmaktadır. Şu ibâreler, tebeasının rûhuna kök salmış müesseselerini Cedidcilik, Tanzîmatçılık, Islahatçılık, Kaanûn-ı Esâsîcilik gibi çılgınlıklarla mahveden, yaptığı değişikliklerin hiç birini millî bünyeye oturtmayan zavallı zihniyetin, târihin kaydedebildiği en büyük teşekküllerden biri olan Osmanlı Devlet-i Muazzamasını ne hâle getirdiğini açıkça göstermektedir. Bir zamanların devlete taabbüd edercesine bağlı ricâli yerine, artık yabancı sefîrleri efendi kabul eden cüce ve âdî şahsiyet müsveddeleri kaaim olmuş; nâmûs-ı saltanat için su içer gibi can bezleden âlî haslet adamların makaamına bu pes-tıynet enmûzeçler geçmiştir.

Saîd ve Kâmil Paşaların ikisi de, her ne sebebe mebnî olursa olsun, bir ecnebî sefâretine sığınacak kadar ruh sefâleti göstermişlerdir. Saîd Paşa

sadâretten ayrıldığından iki ay sonra İngiltere sefâretine gitmiş ve beş-altı gün orada kalmıştır. Kendisinin hâtıratında uzun uzadıya anlattığı hikâyenin hulâsası, Pâdişah'ın, ondan ikide bir rey sormasının ve adam göndermesinin güç olduğunu ileri sürerek, mevcut meseleler ortadan kalkıncaya kadar, sarayda tahsîs edeceği bir dâirede oturmasını tensîb etmesidir. Hükümdar, bu emri İzzet Paşa mârifetiyle ma'zûl Sadrâzama bildirmiş; son derece vehhâm olan Saîd Paşa da hakkında teveccüh-i şâhânenin zâil olduğuna, hattâ telef edileceğine inanmıştır. Tahsin Paşa "Bir sabah acele huzûra çağrıldığını, pek telâşlı görünen Hünkâr'ın 'Haberiniz var mı? Saîd Paşa dün gece İngiltere sefâretine kaçmış.' dediğini, Hâriciye Nâzırı Tevfîk ve Şûrâ-yı Devlet reîsi olan adaşı Saîd Paşaların eski sadrâzamı iknâ için gönderildiklerini, fakat muvaffak olamadıklarını, ikinci günü bu vazîfenin kendisine verildiğini" yazmaktadır.

Tahsin Paşa İngiliz sefâretine gidip Saîd Paşa ile konuşmuş; ona "Siz zât-ı şâhânenin en eski emekdarlarındansınız; mizâc-ı hümâyûnu herkesten iyi bilirsiniz, binâenaleyh devlet-hâneye avdet buyurursanız ma'rûzâtınızın hüsn-i telâkkî buyrulacağına şüphe yoktur." demiş, misline nâdir rastlanır derecede vehhâm olan ma'zûl sadrâzam, endîşelerini anlatmış; başkâtip bu elîm vaziyetin zât-ı şâhâne için muhtemel zararlarını söylemiş ve "Siz bidâyet-i cülûsdan beri Pâdişah'a intisâb etmiş bir zâtsınız... Bu hâlin idâmesine sadâkat ve reviyetiniz mâni'dir. Size konağınıza avdeti kemâl-i hulûs ile tavsiye ederim." demiştir. Saîd Paşa düşünmüş ve râzı olmuştur. Tahsin Paşa bunu sözlerinin iknâ gücüne hamlettiğini bildirmekte, "Ne Saîd Paşa Avrupa'ya gitmek isterdi, ne de Hünkâr buna müsâade ederdi." cümlesini kullanarak, "Bence Paşa'yı sefârethâneye kaçıran sebep, korku olduğu gibi, sefârethâneden çıkmağa sâik olan sebep de korku idi. Bu korkunun adına 'Teveccühü kaybetmek korkusu' derler; Saîd Paşa saraya celb ve orada ikaameti emrolunduğunu işittiği dakîkada, emniyet ve teveccüh-i şâhânenin münselib olduğuna hükmederek, bundan korkmuştu." hükmünü vermektedir.

Hâdiselere bizzat şâhid olan ve Paşa'yı çok iyi tanıyan bu zâtın hükmü isâbetli görünmektedir. Aynı kaynak, ertesi gün konağına dönen Saîd Paşa hakkında, İngiliz baş-tercümanı Adam Blok'un "Bu adam deli midir, nedir?" dediğini, işin künhüne vâkıf olsa cidden pek zekî olan Saîd Paşa hakkında o sözü söylemiyeceğini yazmakta ve "Saîd Paşa'dan başka her kim olsa ya nefyedilir, ya konağında ikaamete memur olur, hele saraya hiç uğratılmazdı. Halbuki Hünkâr bir müddet sonra onu tekrar sadârete getirdi... Bu iltifat-ı şâhâneye nâiliyet Paşa'nın Sultan Hamîd'e fart-ı intisâbına ve Sultan'ın Paşa'ya zaaf ve temâyülüne bir delîl teşkîl ettiğini ileri sürenlere verilecek hiç bir cevap yoktur." kanaatini serdetmektedir.

Her neye mebnî olursa olsun, Saîd Paşa'nın bir yabancı sefârete sığınışı,

siyasî hayâtının herhalde en büyük hacâleti ve kara lekesidir. Saîd Paşa, Midhat Paşa'dan sonra, ecnebî sefâretine sığınan sadrâzamların ikincisidir. Bütün Osmanlı târihinde, gelip geçmiş sadrâzamlar içinde bu denî hareketin bir üçüncüsünü de Aydın vâlisi iken Kâmil Paşa irtikâb etmiştir. Ne gariptir ki, bu üç hacâlet nümûnesinin üçü de Sultan Hamîd Hân'ın saltanatı devrinde vukû bulmuş; böyle haysiyetten uzak ricâle sâhibiyet ise, kendisinin ve devletin bir kötü tâlihi olarak görünmüştür.

Kâmil Paşa 14 sene kadar Aydın Vâliliği'nde bulunmuş; eşkıyâ tâkip ve tenkîli ile ahâlinin huzûr ve rahatını teminde muvaffakıyet gösteremediği sebebiyle vâlilikten azledilmiş ve Rodos'ta ikaametine karar verilmiş; işte bundan haberdar olan eski sadrâzam, İzmir'deki İngiliz konsoloshanesine ilticâ etmiştir. Kâmil Paşa'nın, eli biraz uzunca olan oğlunun tesirinde kaldığı, bu sebeple azline karar verildiği de rivâyet edilmiştir. Kâmil Paşa'nın ecnebîlere sığınışını da yeniden teveccühe nâil olmak için başvurulan hacîl bir yol olarak görmek lâzımdır. Nitekim bu sadrâzam eskisi de, çeşitli vaadler ve teminâtlarla konsoloshâneden çıkmaya iknâ edilmiş; arzusu veçhile İstanbul'a getirilmiştir.

Bu iki zâtın yabancı sefâretlere dehâlet etmeleri siyasî hayatlarına hâtime çekmek gerekirken, bunun aksi olmuş; Sultan'ın kolaylıkla takdîr edilemiyen ve bir bakıma "ağreb-i garâib" tâbirine bile sezâ addedilebilen politikası icâbı, yeniden sadârete getirilmişlerdir.

Halil Rifat Paşa'nın Sadâreti

Kâmil Paşa'nın yerine sadârete getirilen Halil Rif'at Paşa, "Bölükbaşı" nâmıyle anılan Nevrekoplu İbrahim Ağa'nın oğludur ve 1827/1244 senesinde Siroz'un Lika köyünde doğmuştur. Vilâyet kalemlerinde kâtibliklerde bulunduktan sonra Varna, Tırhala ve Vidin'de mutasarrıflık yapmış; bilâhare Tuna, Halep, Kosova, Selânik, Sivas, Girit, Aydın, Bağdad ve Manastır vâliliklerinde vazîfe görmüştür. 1891/1309'da Dâhiliye Nezâreti'ne nasbedilmiş; 1895/1312'de de buna ilâveten Şûrâ-yı Devlet Riyâseti vekilliğine getirilmiştir. İşte bu makaamlarda bulunurken, sadrâzam tâyin edilmiştir.

İbnülemîn, Paşa'nın sadârete nasbından üç gün evvel, Pâdişah'a *"Devlet-i Ebed Müddet-i Aliyye-i Osmaniye'nin Ahvâl-i Hâzırası"* ünvanıyle bir lâyiha takdîm ettiğini ve bunda "Bâbıâli'nin en büyük vazîfesi, kâffe-i mesâilde süferâya karşı zât-ı melâik-sımât-ı zıllullâhîlerinin kudsiyet ve ulviyetini ve gayr-i mes'ûliyetini tanıttırıp tasdîk ettirmek ve icraat-ı saltanat-ı seniyyenin menfaat-i ecânibe dokunan cihâtından dolayı nâ-hoşnûd olup itirâz veyâ bir mesele ihdâs eden sefâretlere karşı Bâbıâli, her suâl ve itirâza

kendisini sed ederek, dîn-ü devletin bekaasının esâsı olan kudsiyet ve adem-i mes'ûliyet-i şâhâneye zerre kadar halel getirmemektir." dediğini yazmaktadır. Bundan anlaşılmaktadır ki, Paşa, makaam-ı saltanat ve hilâfete toz kondurmak istemiyen eski Osmanlı ricâlinin kanaatini taşımaktadır. Bu yüksek telâkkîye hasret çeken Pâdişah'ın, şu ifâdeler üzerine onu hemen sadârete getirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ali Fuad Bey'in yazdığına göre "Pâdişah, İzzet Paşa'dan; onun sadâreti idâre edip edemiyeceğini sormuş, eğer Hâriciye Nezâreti'ne ehl-ü erbâb biri bulunursa, oğlu ile etrafı işe karıştırılmazsa yapabileceği" arzedilmiş; bu şartlarla vazîfeyi ifâ edeceği anlaşıldığından nasbedilmiştir.

Tahsin Paşa *Yıldız Hâtıraları*'nda "Halil Rif'at Paşa memur sınıfından yetişmiş, derece derece yükselmiş; idâre işlerinde tecrübe sâhibi olmuş, bulunduğu yerlerde ismini hayırla yâd ettirecek eserler bırakmış bir zât idi. Ancak bir sadrâzamda bulunması lâzım gelen kudret-i siyasîyeye mâlik değildi. Sadâreti zamânında kendisine mûcib-i şöhret olacak bir şey yapmamıştı. Böyle olmakla berâber, arzû-yı şâhâneye fart-ı inkıyâdı kendisine meslek edinmiş olduğu için, vefâtına kadar mevkiini ve teveccüh-i şâhâneyi muhâfaza etmişti. Kendisi ve efrad-ı âilesi Hünkâr'ın mütevâli ve mebzûl in'am ve ihsanlarına mazhar olmuşlardı." demektedir. Zâten Pâdişah'ın aradığı da hâricî siyâsette yüksek bir kaabiliyet değil, devlete hizmette ferâgat, makaam-ı saltanata karşı ise sadâkat ve inkıyâddır. Hâricî politikayı kendisi tedvîr etmektedir; dâhilî meselelerde de aynı şekilde davranmaktadır.

Halil Rifat Paşa Sultan'a takdîm ettiği arîzalarında "Makaam-ı saltanat ve hilâfete ne derece dînî ve millî bir râbıta ile bağlı olduğunu" dâima ortaya koymuştur. Bunlarda "Allahıma, Peygamberime, dînime, pâdişahıma olan fart-ı sadâkat ve ubûdiyetim.. rızâ-ı Bârî ve hoşnûdî-i Cenâb-ı Peygamberî ve teveccüh-i celîle-i mülûkâneleri.. zât-ı kudsiyet-sımât-ı zıllullâhîleri" gibi tâbirler sık sık kullanılmakta, hükümdara bağlılık dînî ve ilâhî bir esâsla mütâlaa edilmektedir. Diğer bir arîzasında Jön-Türkler "Devletin adüvv-i ekberi bir fırka-i mel'ûne" olarak görülmekte, "Mason cemiyeti ve Ermenî komitalarına" müşâbih bir fesad derneği addedilmektedir. Bu ifâdeler, kudret itibâriyle değilse de telâkkî ve zihniyet noktasından, Tanzîmat öncesi bir Osmanlı sadrâzamının karşısında bulunulduğu zannını vermektedir. Pâdişah tarafından, vefâtına kadar sadâret makaamında tutulmasını da işte bu telâkkî ve bağlılığına atfetmek lâzımdır.

Nitekim Memduh Paşa da *Esvât-ı Sudûr*'da "Tecârib-i kesîresi hasebiyle hazm-i ihtiyâta riâyet ettiğinden ve emr-ü ferman hilâfına aslâ gitmediğinden" bahsetmektedir. Ali Fuad Bey ise makaalelerinde "Fikri sâde, sözü sâde, yazısı sâde, mâlûmâtı basit olup, lisan-ı ecnebiyeye de âşina değildi.

Suret-i neş'eti i'tibâriyle muâmelât-ı merkeziyeye ve umûr-ı siyâsiyeye adem-i vukufuyle berâber şöhreti hilâfına olarak, umûr-ı idârede de gevşek çıktı." demektedir. Yine aynı kaynak Tevfîk Paşa'ya atfen "Sultan Abdülhamîd, ecânibe taalluk eden ma'rûzâtın idâresi hasbe'l-lüzûm bâzan teahhür edince 'Rifat Paşa, mürâcaatta bulunan süferâyı idâre edemeyip benim başıma taslît ediyor; halbuki kendilerini "İş meclise havâle olundu, tedkîk ediliyor." yolunda idâre etmek ve saraya göndermemek lâzım gelir.' şikâyetini edermiş." demektedir.

Yine aynı kaynağa göre Pâdişah, "Rifat Paşa'yı idâre eden Mahmud Paşa'dır; kendisi onun kalemiyle yaşıyor." diyerek, vezîrlerinin en hurda işlerini bile bildiğini gösterirmiş. Memduh Paşa işte bunun için "Hünkâr, siyâset ve ıslahat husûsunda kendisinden lâyiha arzını talepkâr olmadı." demektedir. İbnülemîn ise onu "Merhûm mektupçuluktan yetişmiş; erbâb-ı irfân-ı zekâdan ise de eshâb-ı ilimden değildi. İnşâsı, kendine mahsûs bir vâdide, selîs ve münakkah idi. Resmî müsveddeleri bâzan yazardı. Bir kaç parça nazmını gördüm ki, bunlar nazma bîgâne olmadığına delâlet eder. Mûsikiye de biraz âşina olduğu mahremlerinden işidilirdi... Sadâreti müddetince maiyetinde bulundum... Bir kere hiddetlendiğini, bağırıp çağırdığını, memurînden, ketebeden ve hademeden bir ferdi tekdîr ettiğini görmedim ve işitmedim. Kibr-i ruûnetten ve huysuzluktan müctenib ve mürüvvet ve insâniyete mâil, hazm-ı ikbâl etmiş bir zât olduğu inkâr olunamaz." cümleleriyle vasıflandırmaktadır.

Paşa vâlilikte bulunduğu muhtelif şehirlerde faydalı inşaat ve eserler yaptırdığı gibi; Dârülaceze'nin tamamlanmasına da çalışmıştır. Bu eser, o devrin, Avrupa'da bile eşine rastlanmıyan bir rehabilitasyon müessesesidir ve câmisi, kilisesi, havrasiyle Osmanlı Hilâfet Devleti'nin, vicdan serbestîsine verdiği ehemmiyetin pek açık ve canlı bir âbidesidir. Bugün hâlâ büyük bir hizmet gören bu kıymetli müessesede, başta Pâdişah olmak üzere, emeği geçenlerin biri de Halil Rifat Paşa'dır. Paşa, yukarıda naklettiğimiz hasletleri ve bilhassa sadâkati sebebiyle, 6 sene makaamını muhâfaza etmiş ve sadrâzam bulunurken vefât eylemiştir.

"Banka Vak'ası" Denilen Ermeni Hareketi

Halil Rifat Paşa'nın sadâretinin ilk senesinde "Banka Vak'ası" diye anılan ikinci bir Ermenî hareketi vukua gelmiştir. Bâbıâli üzerine yürüyüşten hemen 11 ay sonra husûle gelen bu vak'anın da maksadı, Avrupa devletlerinin müdâhalesini tam ve esaslı şekilde temindir. Bunun için Hınçak, Taşnak,

Şant ve Kurban komitaları birleşerek hareketi plânlamışlardır. Ecnebî ve Rus pasaportlarıyle Avrupa'dan gelen komitacılar da hâdiseye iştirak etmişlerdir. Barker tarafından İngiliz sefîrine verilen raporda "Osmanlı Bankası'na taarruz, plânın birinci kısmı olup, Kredi Lyon Bankası, bâzı karakollar ve Rum Kiliseleri'ne taarruz edileceği, bilâhare sabotaj ve isyanlar çıkaracakları" ifâde edilmektedir.

İşte bu maksatla komitacılar, külliyetli miktarda silâh ve bomba ile Osmanlı Bankası'na girmişler ve plânlarını tatbîke yeltenmişlerdir. Bilâhare neşredilen resmî tebliğde:

> *"Sâye-i mekârim-vâye-i hazret-i pâdişahî'de sunûf-ı tebea-yı mülûkâne min külli'l-vücûh nâil-i ni'met ve adâlet oldukları cihetle herkes her yerde işleriyle meşgûl bulunmakta iken, Ermenî cemaati meyânında bâzı sebük-megâzân, celb-i menfaat ve hattâ kendi hemcinslerine dahi isâl-i mazarrat maksadıyle bir müddetten beri serseriyâne harekete cür'et eylediklerinden, şu gibi haller Ermenî cemaatinin ehl-i ırz takımını bîzar etmekle, mefsedete teşebbüs eden o misillü eşhâs-ı mel'ânet-ihtisâsın dûçâr-ı mücâzât-ı şedîde edilmeleri istid'asında bulunmuşlardır. İ'tiyâd-ı fesâd eden serserîler bi'd-defeat tenkîlâta uğramış oldukları halde mütenebbih olmayıp, işte bu kabîlden olarak dünkü çarşanba günü Galata Bank-ı Osmanî dâiresine, Ermenî şerîrlerinden bâzı eşhâs iş bahânesiyle birer ikişer girerek bağteten arbede çıkarmış(tır)."*

denilmekte, bu teşebbüs daha evvel hükûmetçe istihbâr edildiğinden, işin önüne geçildiği zikredilmektedir.

Bu hareket de diğerleri gibi dış devletler tarafından teşcî edilmiş bir tedhiş hâdisesidir. Ermenî komitacıları İstanbul'da yer yer kanlı arbedeler çıkarmak yoluna gitmişler; Bâbıâli'yi berhava etmeyi düşünmüşler; Sadrâzam'a sûikasd yapmaya cür'et etmişler; bâzı Ermenî evlerinden askerlere ve müslümanlara ateş açmışlar; Galata, Samatya ve Patrikhane kiliselerine sığınmış olan Truşak fedâîleri ise kanlı fâcialara sebep olmuşlardır.

İşte bu hâdiseler, müslüman halk tabakalarını pek fazla tahrîk etmiş; tecâvüzkâr hareketleriyle tanınan Ermenîler'e karşı sopalar ve bulunabilen basit silâhlarla bir te'dîb ameliyesine girişilmiştir. Bu hareket, dâima haçlı hâlet-i rûhiyesine sâhip garb matbuâtı tarafından, Türk barbarlığı olarak vasıflandırılmış ve haddinden pek fazla şişirilmiştir. Nitekim E. Driault "Sopalarla müsellâh olan mutaassıbînin Hasköy'de bir Ermenî mahallesine taarruz ederek bir kaç saniye içinde orayı insan mezbahasına çevirdiklerini, iki gün

iki gece mütemâdiyen cinâyet îkaa edildiğini; bununla berâber kadınlara aslâ ilişmeyip, erkekleri döğmekle iktifâ ettiklerini, kasap dükkânlarında kesik ve kanlı Ermenî ellerinin teşhîr edildiğini, Haliç sularının renginin kırmızıya tahavvül ettiğini, tahmînen 6 bin kadar Ermenî'nin telef edildiğini, işte bu hâdise sebebiyle Gladstone'un Abdülhamîd'e 'Koca Kaatil'; Vandal'in ise 'Kızıl Sultan' lâkabını taktığını" yazmaktadır.

Bu ifâdelerde "Ermenî kadınlarına dokunulmadığı, erkeklerin ise sopalarla döğülmekle iktifâ edildiği" sözlerinden gayrısı tamâmen ve düpedüz bir iftiradan ibârettir. Vak'ada Ermenî öldürüldüğü; bunun bir kaç yüzü bulduğu, diğer rivâyetlerle de sâbittir. Fakat Ermenî cesetlerinin kasap dükkânlarında çengellere asıldığı, Haliç'in kırmızılaştığı gibi türrehâtın hakîkatle uzak yakın alâkası yoktur. Hâdiseyi Türkler çıkarmamışlardır. Dış tahriklere kapılan ve alabildiğine hazırlanan Ermenî komitacılar mâsum ahâlîyi cânice öldürmeğe girişince, buna duyulan köklü reaksiyon, tedhişçilerle birlikte bâzı Ermenîler'in de felâketine sebep olmuştur. Hâdiselerde az olmakla birlikte epeyce müslüman da şehîd düşmüştür. Komitacı Ermenîler'in neye ve kime nasıl yapılacağı belli olmayan cinâyetlerine karşı, her halde müslüman halkın eli kolu bağlı oturması da düşünülebilecek işlerden değildir. Kandırılmış bir kısım Ermenî tedhişçiler Samatya'da, Sulu Manastır tepesinde İngiliz donanmasının gelmesini saatlerce beklemişler ve komita reîslerinden Armen Aknoni ümitsizliğe düşüp, kendisini iğfâl edenlere lânetler ederek intihar etmiştir.

Ermenîler'in felâketine, Türkler'den ziyâde, onları isyana teşvîk ve tahrîk eden ecnebî devletler sebep olmuşlardır. Bundan dolayı Avrupalılar, Ermenîler'i asırlarca rahat ve huzûr içinde yaşatan Türk'ü değil, kendilerini kabahatli görmelidirler. Bizi mutaassıp addeden Avrupa, bunun daniskasına kendisi sâhip olduğu için, bir kaç insaf sâhibi muharriri hâriç, dâima Türk'ü itham edegelmiştir.

Aslında bütün bu meselelerin altında devletin zaafı problemi yatmaktadır. Dünyânın en büyük kudretine sâhipken, ne Ermenî, ne Rum, ne Sırp, ne Bulgar, ne Romen meselesi vardı. Büyük kudret almaktan çıkınca, yabancı tahriklerle hepsi birer birer yüz göstermeğe başladı. Bunlara mâni olmak için yabancı telkîniyle, millî telâkkîye ve bünyemize uymayan, Tanzîmât ve Islâhat'a giriştik. Şu ameliyeler, millî birlik üzerindeki menfî tesirleriyle zaafiyetimizi büsbütün artırdı ve çıkan meselelerin altından kalkamaz hâle geldik. Bu hâle girince çılgına döndük; güyâ kuvvetlenmek için, değiştirmedik ve yıkmadık hiç bir siyasî ve ictimâî müessese bırakmadık. Türkiye, kendisini asırlarca dünyanın en kuvvetli milleti ve devleti hâline getiren köklü ve millî müesseselerinin mezara gömüldüğü, üç maddelik gülünç ve saçma re-

çetelerin tatbîk edildiği bir siyasî inkılâplar ülkesi hâline geldi. Zaafiyet üzerine zaafiyet, sarsıntı üzerine sarsıntı ile bu elîm vaziyet günümüze kadar böylece devam etti.

İşte bu Ermenî hareketinde bile, Osmanlı Bankası'nı basan yabancı komitacılara bir şey yapılamadı. Bir bakıma Avrupa'nın müşterek sefârethânesi sayılan bu bankayı basanlar, yabancı sefâretlerin araya girmesi sebebiyle, yakayı kurtardılar ve bir yabancı vapur kumpanyasının "Girond" adlı gemisiyle İstanbul'dan uzaklaştırıldılar.

Hâdisenin tertîbinde komitacılarla ittifak hâlinde bulunan Ermenî Patriki İzmirliyan'a ise önce bir şey yapılamadı. Sonra ise azledilerek, Kudüs'e sevkolundu. Tahsin Paşa "Osmanlı Bankası ile Düyûn-ı Umûmiye her kuvvetin fevkında bir kuvvet sayılırdı; bunlara karşı vâki olacak her taarruz, uğrayacakları her zarar behemehal bize ödetilirdi." diyerek, meselenin bu şekilde kapatıldığını yazmaktadır.

Ermenî komitacılar, hâdiseyi boş yere çıkarmamışlardı. Yabancı devletlerden, bilhassa İngiltere'den bâzı vaadler almışlardı. Nitekim bizi protesto eden İngiliz Hâriciyesi, İstanbul'a müessir ve şiddetli bir hareket icrâsını devletlere teklîf etmişti. Fransa ise Boğaz'a yakın bir yerde beynelmilel bir donanma bulundurulması teklîfini yapmıştı İtalya'nın da katıldığı bu teklîf, Almanya tarafından soğuk karşılanmış; Ermenîler'e yüz verilmesine taraftar olmayan Rusya'nın ise, kat'î surette reddine uğramıştı. Çar, bu teklîf tahakkuk ederse, Karadeniz Boğazı'nı işgâl edeceğini mahremâne olarak Fransa'ya bildirmişti. Devletler arasındaki bu ihtilâf işi aksatmış; garip bir müslüman düşmanı olan Fransız Hâriciye Nâzırı Hanataux ise parlamentoda Ermenîler'in suçlu olduğunu açıkça ilân etmişti. Bu siyâsî inkişâf sebebiyle Türkiye'ye karşı hiç bir şey yapılamamıştı. Politik gelişmeleri çok iyi tâkip eden, hattâ Avrupa'daki kuvvet kutuplaşmalarını ülkesi lehine tahrîk eden ve kullanmasını bilen Sultan Hamîd ise, ıslahat taleplerini kabul etmemiş; bununla berâber umûmî af ilân ederek, hıristiyanlardan vâli ve mutasarrıf muâvinleri tâyini gibi bâzı esaslar neşrederek, meseleyi kapatmayı bilmişti. Ermenî komitalarının tedhiş hareketleri ise, ileriki senelerde yeniden devam edecektir.

Osmanlı-Yunan İhtilâfının Sebepleri ve Yolaçtığı Muhârebenin Safahâtı; Türk Ordusunun Zaferi

Ermenî tedhişleriyle Türkiye'nin dâhilen ve hâricen mâruz kaldığı müşkilât, dâima fırsattan istifâde ile arâzisini genişletmek arzusunda bulunan

küçük Yunanistan'ın iştihâlarını kabartmıştı. Berlin Muâhedesi'nin 23. maddesine istinâden Girit'e verilen yeni imtiyaz ve muâfiyetler dahi, küçüklüğüne rağmen, bu aç gözlü ve şımarık Balkan devletini memnûn edememiş; hakîkî kuvvetiyle tamâmen tezat teşkîl eden büyük hayâller gütmekte bulunmuştu. Küçük Yunan devleti, henüz üç çeyrek asrı bulmayan târihi içinde hiç bir zaman, kendi siyasî ve ictimâî kuvvetine istinâden muvaffakıyet kazanamamış; dâima hâricî güçlerin tesiriyle ayakta kalmış; hattâ arâzisini bile genişletebilmişti. Yunan milleti ve ricâli, ciddî bir devlet şuuruna ve târih tecrübesine sâhip olamadıkları için, gerçekleri görmekte umûmiyetle basîretsizlik göstermişlerdir. Göstermelik istiklâlleri bile, dünya muvâzenes-inin tâyin ettiği zarûretlerle alâkalı iken, bunu değerlendirmekte de pek çok yanlışlıklar yapmışlardır.

Yunanistan, coğrafî mevkii ve etnik mâhiyeti icâbı, en büyük batılı ve denizci devletçe bir emniyet vâsıtası olarak kullanılmak istenmiş; hâricî siyaseti de buna göre tâyin edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin inhitata doğru sürüklenmesi, Panislavizm dâvâsını güden Rusya'nın Balkan Slavları'nı âlet ederek yarımada üzerinde hâkimiyet kurmağa çalışması karşısında, işe yarar bir devlet sayılmıştır. Mevkii itibâriyle, Çanakkale Boğazı'nın kontrolünü temin edebilecek iyi bir üs; Ortadoğu'daki garb ve bilhassa İngiliz menfaatlerinin muhâfazasına yarayan stratejik bir mevki; Balkanlar'daki Slav devletlerine karşı kullanılması icâp eden, ayrı ırk ve kültüre sâhip bir kavim olarak görülmüştür. İşte bu husûsiyetleri Yunanistan'ı garbın en kuvvetli denizci devletinin maşası hâline getirmiştir. Nitekim Yunanlılar, Balkanlı'dır; fakat Slav değildir; Ortadoğulu'dur; fakat müslüman değildir; Avrupalı'dır, fakat garblı değildir. Yunanlılar'ın Yunan-ı Kadîm ahâlisiyle de ırken bir bağlılıkları yoktur; yâhut pek azdır. Çünkü Balkanlar, târih boyunca bütün Asya muhâceretlerinin at oynattığı bir sâha olmuş ve bugünkü Yunanlılar da bütün bunların ırkî kalıntılarından bir şey taşımakta bulunmuşlardır.

Yunanlılar, ilk çağların Akdeniz'inde, deniz ticâretiyle meşgûl site devletleri ve koloniler kurmuş bir kavimdir. Mirasçısı olduklarını söyledikleri Bizans devrinde Yunanistan, bir müstemleke olmaktan öte geçememiş ve Yunanlı tâbiri hakaaretâmiz bir mânâ taşımıştır. Bizans, hiç bir zaman bir ırk devleti olmamış; çeşitli kavimlerin vücûda getirdiği bir câmia hüviyetinde bulunmuştur. Yedinci Milâd asrında başlayan ve Ortadoğu'ya bugüne kadar gelen değişmez hüviyetini kazandıran İslâm hamlesi, Bizans'ın şark toprakları üzerinde karargîr olmuştur. Bunu tâkîben Selçuklular devrinde, Anadolu islâmlaşmış; Osmanlı asırlarında ise, kısa müddet içinde bütün Balkanlar, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ele geçirilmiştir. Böylece Bizans'ın veyahut Roma'nın hakîkî vârisleri, müslüman Osmanlılar olmuşlardır. İşte Yunanis-

tan'ın, bütün Balkan devletleriyle berâber, ictimaî bünyesinde bugün dahi taşıdığı çizgiler, beş asır kadar süren Osmanlı asırlarında teşekkül etmiştir.

Osmanlı Devleti, bünyesindeki kavimleri, onların millî husûsiyetlerinin hakîkî tezâhürü olan dînî ve mezhebî telâkkîlerine uygun olarak idâre etmeyi başlıca prensip edinmiştir. Böylece hiçbir hıristiyan ülkesinde görülmiyecek derecede yüksek bir vicdan ve dîn hürriyeti de Osmanlı ülkelerinde hükümran olmuştur. Bu davranış, çeşitli hıristiyan mezheblerinin birbiriyle uzlaşmaz ayrılıklarının devamını sağlamış; aynı zamanda devlete sadâkatle bağlılıklarını da temin etmiştir. Osmanlı Devleti Doğu Hıristiyanlığının en büyük dînî makamı olan Patrikliğe husûsî bir ehemmiyet vermiş; bunu, dîn serbestliğine bağlılığı kadar, devletin bekaası gâyesine mâtuf, çok yüksek bir siyasî mülâhaza ile de lüzûmlu görmüştür. İşte bu sebeplerledir ki, bilhassa Akdeniz adalarındaki Rumlar, kendilerini "Parya" olarak gören Ceneviz ve Venedik gibi katolik denizci devletlerin hâkimiyetinden ayrılıp, Osmanlı tebeası olmaya can atmışlardır.

Devlet-i Aliyye'nin kudretli zamanlarında bütün Balkanlar'ın hıristiyan kavimleri, birbirleriyle tam bir uyum içinde geçinip gitmişler; koskoca devletin tebeasına bahşettiği geniş imkânlardan istifâde etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin zaafa düşmesine mukaabil Rusya'nın kuvvetlenmesi, İstanbul'u ele geçirmek için bir taraftan ortodoksluk, bir taraftan slavcılık nâmına tahriklere girişmesi, Balkan milletlerini huzûrsuz hâle getirmiş; burada yaşayan, köklü bir târih ve devlet şuûrundan yoksun halklar için, felâketli bir devre başlamıştır. Rus yayılmasını istemiyen ve devletler muvâzenesinin bozulmasını arzû etmeyen İngiltere, Osmanlı Avrupası'nı üç taraftan parçalamak ve kendisine bağlı küçük müstakil devletler kurmak maksadını güden Rusya'nın dâvâsını başka bir zâviyeden ele almış ve Londra'nın sözünden çıkmıyacak bir Yunan hükûmetinin kurulmasını sağlamıştır. Bu küçük devletin siyasî ve iktisadî açıdan İngiltere'ye bağlı olması ve Balkanlar'daki diğer kavimlere karşı açık bir düşmanlık gütmesi temin edilmiştir. Böylece Balkanlar, Rusya, İngiltere, Almanya ve Fransa'nın menfaat elde etmek için mücâdeleye giriştikleri bir harb meydanı hâline gelmiştir.

Bu Yunan devletinin tebeası, ekseriyeti itibâriyle küçük köylülerden mürekkep fakîr bir tabaka teşkîl etmiş ve ülkede nufûz sâhibi olan devletlere göre, muhtelif hizipler kurulmuştur. İngiliz, Rus ve Fransız taraftarı partiler, kendi başına yaşamasına imkân olmayan bu küçük devletçikte at oynatmaya başlamış; türlü ayrılıklarla dolu bir içtimaî bünye de bu işi âdeta tervîc etmiştir. Güyâ buna mâni olabilmek için, Yunanlı'nın pek hayalperest olan hâlet-i rûhiyesine hoş gelecek bir ütopya ortaya atılmış ve böylece günümüze kadar revaç bulan "Megalo İdea=Büyük Mefkûre" sloganı doğmuştur.

Küçük ve fakîr Yunanistan'ın dâima içinde bulunduğu dâhilî güçlükler, bu sloganı, zaman zaman sarılınması îcâb eden bir tahlisiye simidi hâline getirmiş; fakat bu davranış İstanbul, Selânik, İzmir, İskenderiye gibi Osmanlı ticâret merkezlerinde çok müreffeh bir hayata sâhip olan Rumlar'ın menfaatlerini ihlâl etmiştir. Gâyet fakîr olan Yunanlı politikacılar için bu husus, hiç bir zaman nazara alınmamış; tutulan dalâlet yolunda pervâsızca yürünmüştür. Bu davranışı, kendi menfaatleri için çok zararlı gören daha şuûrlu Osmanlı Rumları ve bunların yüksek tabakası, Devlet-i Aliyye'nin kendi unsurları için büyük bir ni'met olduğuna kaani olarak, ayrılmayı düşünmemişler; fakat hayalperest hemcinslerine de lâf anlatamamışlardır. Böylece, % 95'i fakîr köylü ve balıkçılardan ibâret cüz'î bir Rum topluluğunu temsîl eden Yunanlı politikacılar, hakîkatte kendileri dışındaki ve çok geniş Rum topluluğunun menfaatleri aleyhine bir politika gütmeye başlamışlardır. Bu körce davranış; ileriki senelerde, dışarıdaki, bilhassa Türkiye'deki Rum cemaati için pek pahalıya mal olmuş; Anadolu Rumluğunun tasfiyesine kadar da uzanmıştır.

Kendilerinin devlet oluş sebebini bile idrâk edemiyen mâceraperest Yunanistan politikacıları, 1853 Kırım Harbi'nde, Rusya'nın teşvîkiyle, Tesalya ve Makedonya'da çete faaliyetine girişmişler; İngiliz ve Fransız birlikleri Pire'ye çıkarak, üç yıl bu küçük hükûmeti kontrollerine almışlardır. 1877 Osmanlı-Rus harbinde ise, yine Rusya'nın tesiriyle, Sırbistan'la anlaşıp, Osmanlılar'a karşı müşterek harekete girişme arzûları, İngiliz baskısıyle gerçekleşememiştir. Aslında bütün Rumluğun Rusya tarafından yutulmasından ve Slavlaştırılmasından başka bir netîce doğurmıyacak olan şu tehlikeye atılmak istenmesi bile, Yunan kavmine ve politikacılarına ârız olan dar ve kısır görüşlülüğün açık delîlini vermektedir.

1878 Berlin Kongresi'nde İngiltere Balkan Slavları'na karşı Yunanistan'ı desteklemiş ve yarımadadaki muvâzeneyi temin için, hudutlarının genişletilmesini sağlamıştır. Bundan sonra, dışarıdan, bilhassa İngiltere'den yapılan istikrazlar, Yunanistan'ı iktisâden tamâmen Londra'ya bağlı bir hâle getirmiştir. Önceleri refahı artırıcı bir unsur gibi görülen bu istikrazlar, yerinde kullanılamamış ve Yunan Devleti 1893 senesinde, âdeta iflâs etmiştir. Bu durum, mevcut iktidarın yıkılmasına yol açmış; îcâp etmiş; yerine geçen hükûmet, borçlar meselesini halledememiş; dış ticâret hacmi düşmüş; Yunan ekonomisi bir durgunluk devresine girmiştir.

Halkın artan memnûniyetsizliğini gidermek için, hükûmet, nazarları dışa tevcîh etmek istemiş; Megalo İdea yeniden piyasaya sürülmüş; Girit'te hiç yoktan oyunlara girişilmiş ve adanın Yunanistan'a ilhâkı için yapılan çalışmalar hızlandırılmıştır. Halbuki Girit, Akdeniz'in en stratejik adalarından bi-

ridir. Bunun büyük bir devletin eline geçmesi, Akdeniz muvâzenesini ihlâl edecek bir mâhiyette görülmektedir. Yunanistan'a ilhâkı ise Balkan muvâzenesini ihlâl edecek bir mâhiyette görülmektedir. Yunanistan'a ilhâkı ise Balkan muvâzenesinin bozulması demektir ve Sırbistan ile Bulgaristan'ın, dolayısiyle Rusya'nın menfaatlerine zıttır. İşte bu sebeple, Girit'in, Osmanlı yüksek hâkimiyetinde yarı muhtar bir idâreye kavuşturulması, Berlin Kongresi'nde kararlaştırılmıştır.

Birbiriyle ciddî bir nufûz ve menfaat çekişmesine dalmış olan büyük devletlerin, mücâdele sahnelerinden biri de işte bu Girit adasıdır. Bâbıâli, Berlin Ahidnâmesi mûcibince, 1878'de ada Rumlarına bâzı haklar vermiştir. Gâzî Ahmed Muhtar Paşa ve Sâlim Efendi, Rum muhâlefet fırkası mensuplarıyle Hanya'nın Haleppa mevkiinde, bu adla anılan bir mukaavele imzalamışlardır. Bu mukaavele garb devletleri konsoloslarınca da tasdîk edilmiştir. Fakat Yunanistan'dan ve çeşitli yerlerden dâima tahrik edilen, önünü sonunu kavrıyamıyacak derecede câhil olan, köylerdeki Giritli hıristiyanlar, bundan da memnûn kalmamışlardır.

1885'te Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'la birleşmesini bahâne eden ve Yunanistan'a bağlı komitalar vâsıtasıyle tahrik edilen vahşî ve câhil Girit Rumları, yeniden ayaklandırılmış; adanın Yunanistan'a ilhakı talebinde bulunmuşlardır. 1886 senesinde Suda limanına, Avrupa müşterek donanması gelmiş ve Yunanistan'a, güttüğü hayâl için ihtarda bulunmuştur. 1888'de Yunanlı komitacıların tahrîkiyle adada yeni mücâdeleler başlamıştır. *Girit Vekaayiine Atf-ı Nazar* nâmındaki esere göre, 1889'da ihtilâlciler, Kakuri'nin idâresinde bir muvakkat hükûmet teşkîl etmişler; câhil ve vahşî Rum köylüsüne musallat olmuşlar ve bâzı müslüman köylerine hücûm ederek akıl almaz cinâyetler işlemeye başlamışlardır. Evleri yıkmışlar; çoluk çocuğu hunharca öldürmüşler; 15-20 senede yetişen zeytinlikleri dahi tahrîb etmişlerdir.

Bu elîm vak'alar üzerine müslüman köylüler; şehirlerde kaahir bir ekseriyette bulunan, İslâm kardeşlerinin yanında toplanmaya başlamışlar; ve buralarda maldan, mülkten, paradan mahrum, sefîl kalabalıklar teşkîl etmişlerdir. *Times* muharriri Stilmann "Dünyada San-Marino Cumhuriyeti'nden sonra Girit kadar demokratik bir idâre usûlüne mâlik memleket yoktur; şu kadar var ki, gâyet geniş olan bu hürriyet adaya âdeta büyük bir felâket getirmiştir." diye yazmış; Yunanistan'da tahsîl gören komitacı gençlerin döndüklerinde birer sergerde olduklarını ve adadaki Rum muallimlerinin bunlardan daha ziyâde medeniyetten nasibsiz bulunduklarını dile getirmiştir. Aynı muharrir, "Müslümanlar'ın Gaddarlığı" ve "Türkler'in Kötü İcraatları" başlıkları altında, batı gazetelerinde çıkan ve kiliselerin Osmanlı askerlerince tahkîr edildiği, papasların koyun gibi boğazlandığı, hıristiyan kadın ve çocukların diri di-

ri yakıldıkları hakkındaki haberlerin kâmilen yalan olduğunu, hattâ Hanya civarındaki Galata nâhiyesinde, Rum komitacıların hıristiyan mezarlarını açıp, kemiklerini dışarı döktüklerini, sonra da bunu müslümanlar yapıyor diyerek ecnebî konsolosları çağırdıklarını kaydetmektedir. "Adanın en sağlam, huzûr ve asâyişe en fazla meyyâl olan unsuru müslümanlardır." diyen bu İngiliz, nasılsa batıdaki bir kaç tarafsız muhâbirden biridir ve gazetesi bir müddet sonra da lisanını değiştirmiştir.

Girit hâdiseleri şiddetini artırarak devam etmiş ve pek kanlı bir mâhiyete bürünmüştür. Girit'teki Epitropi, Eterya fesat cemiyetleri ile Atina'dakiler müştereken faaliyete girişmişler; işe geniş çapta ruhbân da karışmıştır.

Osmanlı Devleti, adada asâyişi temin için, zaman zaman asker göndermiş; Rum muhâlefet fırkasının elle tutulur arzularını yerine getirmeğe çalışmışsa da dışarıdan tahrik edilen ve pek vahşî bir alay dağlının da iştirak ettiği komita faaliyetleri sürüp gitmiştir. Nihâyet küçük Yunanistan, işi olup bittiye getirmek için, 13 Şubat 1897'de, Miralay Vassos kumandasında iki bin kişilik bir kuvveti adaya çıkarmış; Girit'i Kral George nâmına işgal eylemesi ve bu hususun ahâliye bir beyannâme ile duyurulması bildirilmiştir. Ayrıca Kral'ın oğlu Prens Yorgi emrinde bir filo ile epeyce bir Yunan gönüllüsü de adaya çıkarılmıştır. Girit'e çıkan bu çeteciler, müslüman köylerinde kanlı bir katliâm ve yağmaya girişmişlerdir.

Bunun üzerine, adada âsayişin muhâfazası, hâriçten yapılan tecâvüzlerin önlenmesi için ecnebî donanmalarının müşterek muâveneti ve geçici bir zaman için karaya asker çıkarılması husûsundaki Rus teklîfi, devletlerce kabûle şâyân görülmüştür. Girit meselesi, adanın Akdeniz'deki pek ehemmiyetli mevkii sebebiyle, eskiden beri beynelmilel bir problem mâhiyetini aldığı için, Bâbıâli bu teklîfe bir şey dememiş ve hâdiselerin gelişmesini beklemeyi uygun bulmuştur. Bu suretle, Yunan gönüllülerinin adaya çıktığı gün, Hanya'daki Rus, Fransız, İngiliz, İtalya zırhlılarından yüzer ve bir Avusturya zırhlısından da 50 nefer karaya çıkarılmış ve kaleye bu devletlerin bayrakları da dikilmiştir. Hanya'nın devletlerin işgâli altında bulunduğu bildirilmiş ve adanın mukadderâtına el konulduğu ifâde edilmek istenmiştir. Bir müddet sonra Almanya da aynı yolu tutmuştur.

Bundan sonra düvel-i muazzama sefîrleri, Avrupa sulhünü ihlâl etmesi muhtemel bir hâle nihâyet vermek üzere, kararlaştırılan tedbîrleri, sert bir nota hâlinde Yunan hükûmetine teblîğ etmişlerdir. Bu notada "Devletler, zîrde tâdât olunan iki nokta hakkında ittihad-ı efkâr hâsıl eylemişlerdir: Evvelen: Girit cezîresi hiç bir vechile Yunan'a ilhâk olunmıyacaktır, sâniyen: Devletler, tamâmiyet-i mülkiye-i saltanat-ı seniyeyi muhâfaza etmekle berâber, cezîrede, taht-ı hükümrânî-i saltanat-ı seniyede olarak bir usûl-i

idâre-i muhtâre te'sîsine karar vermişlerdir." denilmiş ve Yunan hükûmeti 6 gün içinde, harb gemilerini ve askerini adadan çekmiyecek olursa, her türlü tedbîre başvurularak buna icbâr edileceği bildirilmiştir. Ayrıca düvel-i muazzama donanması amiralleri, adanın abluka altına alındığını ilân etmişler; ehemmiyetli limanları işgâle başlamışlar; âsâyiş ve huzûrun temini için Osmanlı askeriyle müştereken faaliyet göstermişlerdir.

Türkiye'nin şu barışçı hareketleri, İngiltere'nin Sultan Hamîd'e karşı takındığı tavır, dışarıdaki Jön-Türk komitalarının şiddetli muhâlefeti, Yunan politikacılarını pek fazla hayallere kaptırmış; Osmanlı ordusunun zayıf ve techizâttan mahrum bulunduğu, ordularının kısa müddette Selânik önlerine geleceği gibi zanlara sürüklenmiştir. İşte bu sebeple Tesalya hudutlarında çeteci yahut eşkıyâ kılığına giren Yunan askerleri, hudûd-ı hâkaanîyi tecâvüzle, Türk hudut karakollarına saldırmışlardır. Böylece Kranya ve Köprüyüz kariyelerinde çarpışmalar olmuş; yakalanan çetecilerden bir kaçı "eşkiyâ tâbirini aslâ kabul edemiyeceklerini, kendilerinin umûmen asâkir-i muntazamadan bulunduklarını, başlarındakilerin de zâbit olup hükûmet nâmına hareket ettiklerini" bildirmişlerdir:

Nihâyet 17 Nisan cumartesi gecesi, Yunanlılar "Kuvâ-yı külliye-i muntazama ile nukaat-ı müteaddideden hudûd-ı hâkaanîyi tecâvüz ederek muhârebeye başlamışlar"; Çamtepe civarında bir Türk block-haus'unu toplarla tahrip etmişler; Milona geçidinin iki tarafındaki Kırçova ve Menekşe tepelerini taarruzla ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine yabancı devlet sefîrleri son bir ihtarda daha bulunmuşlar ve hudutta vukua gelecek tecâvüzlerin bütün mes'ûliyetinin mütecâvize âit olduğunu ilân etmişlerdir.

Diğer taraftan Alasonya ordu-yı hümâyûn kumandanı müşir Edhem Paşa'dan aldığı telgrafla Yunan askerinin yaptığı tecâvüzü haber alan Sultan Hamîd, Yıldız'da bir meclis-i hâs akdetmiş ve harb meselesini müzâkere ettirmiştir. Bu meclis, 56 saat süren uzun müzâkerelerden sonra harb kararı vermiştir. Serasker Rızâ Paşa, *Hulûsa-i Hâtırat*'ına göre, harbde ısrar etmiş; ona vükelânın bir kısmı da katılmıştır. Bir çok ihtimalleri düşünen Pâdişah ise mütereddiddir ve gâlip gelinse bile büyük bir netîce alınabileceğine kaani değildir. Avrupa devletlerinin Osmanlı ordusunun kazandığı arâziyi muhâfazasına mâni olacakları kanaatindedir. Eski sadrâzam Saîd Paşa da aynı kanaattedir ve hâtıratında yazdığına göre, reyini sorduran hükümdara bu husûsu bildirmiştir. Siyasî vaziyet, mütecâviz Yunanistan'ın ancak bu tecâvüzünü izâle edecek derecede mahdut bir Osmanlı te'dîbine karşı, yalnız bırakılmasına mü-sâit görünmektedir. Bu sebeple askerî noktadan bile, kat'î netîce verecek bir taarruz, lehte bulunan bu siyasî vaziyeti tamâmen değiştirebilecektir. Onun için Osmanlı ordusunun hareketi ve ilerleyişi, çok ölçülü cereyân

etmelidir. Diğer taraftan, Türk ordusunun kısmî mağlûbiyetinin ve geri çekilişinin sebep olabileceği felâketin derecesini tâyin ise imkânsızdır. Bütün Balkanlar'ın karışması, Avrupa muvâzenesinin bozulması, elden bir an için çıkan toprakların bile Türkiye'ye dönmemesi, bir çok misâlleriyle ihtimal dâhilindedir. Bu sebeple Sultan Hamîd, harb taraftarı olan Serasker Rızâ Paşa'ya "Ben sizin gibi tecrübesiz değilim; tecrübem sizinkinden ziyâdedir; bu harbin ziyaı ayn-i vehâmettir." diyerek, askerî izâhât istemiş; ordunun harekât plânını harita üzerinden uzun uzadıya dinlemiş; netîcede harb kararını imzâlamıştır. Gâlibiyetin Osmanlı câmiası üzerinde ve bütün müslümanlar indinde vücûda getireceği sihirkâr memnûniyetin, maddî kazançlardan daha büyük bir mâne-vî zafer olacağı ümîdi de harb kararının tasdîkinde rol oynamış görünmektedir.

İşte bu sebepledir ki, 18 Nisan 1898/16 Zilka'de 1314 pazar günü resmî bir teblîğ ile "Tamâmiyet-i mülkiye-i saltanat-ı seniyeyi halelden vikaayeten, Devlet-i Aliyye'ce bi'l-mukaabele harekât-ı harbiye-i askeriye icrâsına mecbûriyet hâsıl olduğu, muhârebenin kâffe-i mes'ûliyetinin Yunan hükûmetine âit ve râci bulunduğu" bildirilmiştir. Böylece Osmanlı-Yunan muhârebesi başlamıştır.

O devirde neşredilen *Devlet-i Aliyye-i Osmâniye ve Yunan Muhârebesi* nâmındaki esere göre, Osmanlı kara ordusu hazar zamanında 285-300 bin, sefer zamanında 800 bin ilâ bir milyon askerden müteşekkildir. Orduda Krupp fabrikası mamûlâtından Mantel ve çenberli topları kullanılmakta ve bunlar 169 sahra, 18 süvâri, 44 cebel, 12 kale, 6'sı obüs olmak üzere 249 bataryaya taksîm edilmiş bulunmaktadır. Orduda 1494 kıt'a top mevcuttur. Asker 13,43 mm'lik Martin Hanry, 9,5 ve 7,65 çapında mükerrer ateşli mavzer tüfekleriyle techîz edilmiş bulunmaktadır. Mauser (mavzer), o sırada yeni çıkmış ve fazla yayılmamış; fakat çok müessir bir piyâde silâhıdır. Seri ateş etmekte, dolduruş ve boşaltışı kolay bulunmakta ve tabiî çok fazla mermi yakmaktadır. Sultan Hamîd, tıpkı amcası gibi, bu modern piyâde silâhının ehemmiyetini kavradığı ve İmparator Wilhelm ile şahsî dostluğu da bulunduğu için, ordu-yı hümâyûna bir hayli mauser getirtmiştir. Bu silâhlar fazla mermi yaktıkları için, bilhassa ikmâl husûsunda güçlükler çıkarmaktadır. 1240 Hicrî'den itibâren birbirini tutmayan yabancı sistemlere göre tanzîm ve tensîk edilmeye çalışılan, yâni en büyük tecrübe tahtası hâline sokulan "modern ordu"nun aksayan kısımlarından biri de levâzım teşkîlâtıdır. Bunu iyi bilen Sultan Hamîd, ikmâl işini geniş çapta Hugner firmasına taahhüt ettirmiştir. Bu suretle yiyecek, malzeme ve cephânenin istenilen zamanda harb meydanında bulunmasını temin ettirmiş; yaralı askerlerin pek mûtenâ şekilde hastahânelere nakli işini bile yoluna koymuştur. Bu husus, Sultan'ın pratik ve askerî zekâsına işâret etmektedir.

Osmanlı deniz kuvvetleri ise büyük küçük 42 zırhlı ile 24 kıt'a zırhsız ve artık eskimiş harb gemilerinden müteşekkildir. Osmanlı bahriyesinin bu harbde büyük bir rolü olmamıştır.

Türk kuvvetlerinin şu vaziyetine mukaabil, Yunanistan'ın hazardaki kara kuvveti 24 bin kişiden ibârettir. Seferî vaziyette ise bu kuvvet 82 bin kişiyi bulmaktadır. Yunan piyâdesi 1874 modeli Gra tüfengi kullanmakta ve orduda 180 kıt'a top bulunmaktadır. Yunan bahriyesi ise büyük-küçük ve zırhlı-zırhsız 69 gemiden ibârettir. Bu rakamlara göre, Yunan kuvvetleri, Osmanlı ordusu karşısında rakam itibâriyle fazla bir şey ifâde etmemektedir. Yalnız Yunanistan, tam seferberliğini yaptığı ve Epir ile Tesalya'ya bütün kuvvetlerini yığdığı için, 80 bin kişilik ordusunu hudûda sürebilmiştir. Osmanlı erkân-ı harbiyesi ise, ancak kısmî bir seferberlikle iktifâ etmiş; sâir Balkan devletlerinin muhtemel bir tecâvüzüne karşı hudutlarda asker bulundurmak mecbûriyetini duymuştur. Bu sebeple hareket sahnesinde bulundurabildiği kuvvet, Yunanistan'ınkinden ancak 10 bin kadar fazla olabilmiştir. Nitekim Tesalya ordusunda 60 bin, Epir kolordusunda 30 bin asker mevcuttur.

Harb Tesalya ve Epir mıntıkalarında olmak üzere başlıca iki cephede cereyan etmiştir. İki taraf için de, gerek taarruz ve gerek müdâfaada, Tesalya ciheti ehemmiyetlidir. Yunan taarruz hareketinin netîceye ulaşabilmesi için Selânik'e doğru inkişâf etmesi icap etmektedir. Yunan müdâfaasının ise Atina'yı koruması lâzımdır. İşte bu sebeple iki taraf da esas kuvvetlerini Tesalya cihetinde bulundurmayı zarûrî addetmişlerdir. İlk harekette Yunanlılar tarafından bir baskınla ele geçirilmiş olan Milona geçidinin bâzı tepelerinin ele geçirilmesine girişilmiştir. 18 Nisan günü başlıyan ve "Milona muhârebesi" diye anılan bu harb, aralıksız 28 saat sürmüş; Osmanlı askeri bu müddet içinde bir lokma ekmek yememiş; devamlı olarak silâh atmış ve muhtelif hücûmlar icrâ etmiştir. Bu muhârebede Pürnar tepesindeki bataryalar yanında ata binmiş olarak durup ateşi idâre ve harbi dürbinle seyreden Mirlivâ Hâfız Abdülezel Paşa, düşmanın attığı kurşunlardan birine hedef olarak şehâdet şerbetini içmiştir. Paşa uzun boylu, süt gibi beyaz sakallı, 70 yaşlarında, gâyet cesur ve gayyûr bir zâttır ve tecrübeli bir asker olarak tanınmıştır. Aslen Hâdimli ve alaydan yetişme bir paşa olan bu mâhir asker muhâfazalı bir yerde bulunmasını söyleyen maiyetine "Şimdiye kadar bulunduğum müteaddid muhârebelerde atımdan inmedim; kıt'amın başından ayrılmadım; ölüm korkusuyla geri çekilmek ve ihtifâ etmek denâatini irtikâb etmedim; sinnim kemâli bulmuş; devlete edeceğim hizmet yalnız bundan ibâret kalmış iken mi kendime güldüreceğim?" diyerek red cevâbı vermiştir. Paşa'nın cenâzesi, Alasonya'da Çarşı Câmii'nde kılınan namâzı müteâkip oradaki hazîreye def-

nedilmiştir. Bu muhârebede Yunanlılar, takviyeler alarak 15 bin raddesine ulaşmışlar ve siperler berisinde müdâfaa harbi yapmışlardır. Düşmanın mevcudu, rivâyetlere göre, Osmanlı askerinden fazladır. Yalnız Osmanlı kuvveti, Yunan toplarından, tepeler vâsıtasıyle korunduğu halde; düşman mevkii Türk toplarının ateşine açık bulunmaktadır. Muhâre-benin netîcesini de bu tâyin etmiş ve Yunanlılar mevkilerinde tutunamıyarak ric'at etmişlerdir. Bu muhârebenin Osmanlılar'ca kazanılması, Yunan askerinin kuvve-i mânevîyesini çok sarsmış ve başka yerde dikiş tutturamamalarına sebep olmuştur.

Aynı sırada Celâl Paşa livâsı da İskombe geçidindeki Yunan siperlerini ele geçirmiştir. Menekşe, Bacu, Voloşka tepeleriyle Dara geçidine kadar uzanan hudut boyunca da ehemmiyetli muhârebeler cereyân etmiştir. Bacu ve Voloşko'da asâkir-i şâhâne, bâzı noktalara top çıkaramadığı için, yapılan taarruz muvaffak olamamıştır. Bundan sonra Tırnova'ya giden dağ yoluna hâkim Lisfaki tepesine de Celâl Paşa fırkası saldırmış ve Paşa, başına isâbet eden bir şarapnel parçasıyle şehîd düşmüştür. *Sabah* gazetesi harb muhâbiri olarak muhârebede bulunan Süleyman Tevfîk Bey, topların arasında harbi idâre eden Paşa'ya, biraz geri çekilmelerinin isâbetli olacağını söylediğini, onun ise gülerek "Ben askerim; mevkiimi terk etmem; düşman dâne ve ateşinden de korkmam." cevâbını verdiğini yazmakta ve muhterem şehîdin Abdülezel Paşa'nın yanına vedîa-i rahmet-i rahmân kılındığını kaydetmektedir. Yunan kuvvetleri bu tepede bir kaç gün daha dayanabilmişler; bilâhare mevcut kuvvetlerinin bütün bütün mahvından çekindikleri için ric'at etmişlerdir (24 Nisan).

Bu sırada ordu-yı hümâyûnun ileri harekâtından seri netîceler bekliyen Sultan Hamîd, Yanya cihetinde bâzı muvaffakıyetsizlikler görününce, endîşeye kapılmış ve Mâbeyn müşiri Gâzi Osman Paşa, o havâliye gönderilmiştir. Tahsin Paşa, Serasker Rızâ Paşa'nın bu intizamsızlığı Müşir Edhem Paşa'ya atfettiğini, Pâdişah'ın bu sebeple böyle bir karara vardığını, fakat başkumandanın kısa müddet içinde şiddetli tedbîrlerle intizâmı iâde ettiğini, harbin muzafferiyetle devam ettiği haberleri üzerine Osman Paşa'ya Selânik'te beklemesi emri verildiğini yazmaktadır. Aynı müellif "Mahallî bir hâdisenin tahkîki için başkumandanlıkta bulunan Edhem Paşa'dan çok daha kıdemli bir zâtın izâmının onu fütûra düşürebileceği mülâhazası ile hareket edildiğini" kaydetmekte ve "Sultan Hamîd, kendi adamlarını kullanırken, böyle noktalara çok dikkat ederdi; bir kimsenin memnûn edilmemiş olmasından ziyâde ye'se düşürülmüş olmasına ehemmiyet verirdi." kanaatini ileri sürmektedir. Aynı kaynağa göre, bu defa Osman Paşa rencîde olmuş; emrin kendisini müteessir ve sıhhatini muhtel ettiğini bildirerek, Avrupa'ya

azîmetine müsâade olunmasını ricâ etmiş; Paşa'yla telgraf muhâberesi yapılmış; türlü nevâzişlerle hatırının hoş edilmesine çalışılmış; Pâdişah cuma selâmlığına çıkmakta gecikmiş; nihâyet Plevne Kahramanı'ndan İstanbul'a azîmet cevâbı alınmış; Sultan da memnûn olarak selâmlık alayına çıkmıştır. Tahsin Paşa "Gâzi Osman Paşa gibi, dâima arabasının karşısına aldığı bir adamın Avrupa'ya kaçmış olması ve böyle bir haberin şuyûu, Abdülhamîd'in hiç arzu etmediği şeylerdendi." diyerek, Paşa'nın fiile dönüşmeyen şu davranışını "tenkîd ve teessüfe şâyân" görmektedir. İşte, en muhâtaralı bir zamanda, şu misillü işlerle dahi uğraşılmıştır.

Tırnova'da bulunan Yunan Velîahdi ve başkumandanı Prens Konstantin, hudut boyunda tutunulamıyacağı, daha fazla ısrar ederse, bütün kuvvetlerinin imhâ edilebileceği mülâhazası ile, Yenişehir (Larissa) ve Çatalca'ya (Phorsala) doğru çekilme emri vermiştir. Bunun üzerine Alasonya ordu-yı hümâyûnuna bağlı Neş'et Paşa ve Hamdî Paşa fırkalarına mensup kuvvetler, 24 Nisan'da Tırnova'ya girmişlerdir. Kasaba dâhilinde bir kaç ihtiyardan başka kimse kalmamış; dükkânlardaki ve evlerdeki mefrûşat dahi olduğu gibi bırakılarak, büyük bir korku ile kaçılmıştır. 25 Nisan'da Yenişehir de bura "Ahâlî-i İslâmiye ve Mûsevîyesinin eşk-rîz-i mahmedet ve şükrân olarak cünûd-ı mülûkâneyi karşılamalarıyle" ele geçirilmiştir. Burada da hemen hemen Yunan asker ve ahâlisi büyük bir panik içinde firar etmişler ve bir çok cephâne, silâh ve mühimmat Osmanlı kuvvetlerinin eline geçmiştir. Aynı gün, Çayhisarı'ndan ovaya inen ve ordunun sağ cenâhını muhâfaza etmiş bulunan Hacı Hayri Paşa emrindeki Birinci Fırka'ya, Salambirya nehri boyunca ilerliyerek Tırhala'yı alması ve şimendifer hattını kesmesi emri verilmiştir. Nisan'ın 29'unda Yunanlılarca boşaltılan şehir zaptedilmiştir.

Yenişehir'i alan Türk ordusunun ilk hedefleri, demiryolu müntehâsında bulunan ve Yunan ordusunun ikmâl yaptığı Gödos limanının zaptına yürümek ve Çatalca'yı ele geçirmek olmuştur. Bunun için şehri muhâfaza eden Velestin tepesindeki düşman müdâfaasını kırmak lâzımdır. İşte bu maksatla Başkumandan Edhem Paşa, Mirlivâ Naîm Paşa ve Gâzi Ahmed Muhtar Paşa-zâde Miralay Mahmûd Muhtar Bey kumandasında 3500 kişilik bir kuvveti Velestin'e sevketmiş ve mevkii sıkıştırmalarını bildirmiştir. Üç gün içinde yapılan hücûmlarla düşman tazyîk edilmiş; fakat kuvvet azlığı sebebiyle netîce alınamamıştır. Buna "Birinci Velestin Muhârebesi" nâmı verilmiştir.

Diğer taraftan düşman kuvveti, Çatalca'da yeni bir müdâfaa hareketine girişmiş; fakat 4 Osmanlı fırkasının birden müştereken yaptıkları hareketle şehir etrafındaki ehemmiyetli mevkiler, muhârebe ile alınmış; Çatalca-Velestin hattı tahrîb edilmiş ve 25 bin kişilik düşman kuvveti sıkıştırılmıştır.

Yunanlılar burada da sebât edememişler, bir günlük bir müdâfaadan sonra, geceleyin mevkilerini terketmişlerdir. İşte bu sebeple sabahleyin şehir zaptedilmiş; Yunan başkumandanı Prens Konstantin ile birâderi Nikola'nın ikaametgâhlarında çamaşır, sofra takımı gibi zâtî eşyâlarını dahi terkederek alelacele Dömeke'ye doğru ric'at ettikleri anlaşılmıştır (5 Mayıs). Velestin'deki Yunan kuvvetinin, Konstantin ordusuna yardımına mâni olmak için buraya gönderilen Hakkı Paşa fırkası, hunrîzâne cereyan eden bir günlük bir muhârebeden yılan düşman kuvvetinin çekilmesi üzerine, tepeleri almış ve Golos'u zaptetmeye hazırlanmıştır (6 Mayıs).

Ertesi gün Golos'ta mukîm düvel-i muazzama konsolosları, Edhem Paşa'nın huzûruna çıkarak, Yunanlılar'ın mahpusları salıverdiklerini, bu sebeple "Şehrin mehmâ-emken gârâttan muhâfazası zımnında, limandaki gemilerden muvakkaten karaya asker çıkardıklarını" bildirerek, Osmanlı askerlerine, konsoloshânelerle ecnebî binâlarının muhâfazasını devretmek ricâsında bulunmuşlardır. Bunun üzerine kâfî miktarda asker gönderilerek, Golos da zaptedilmiştir.

Yunan ordusu bundan sonra, en son mukaavemet noktası olarak Dömeke'yi seçmiştir. Her taraftan gelen kuvvetlerini burada topladığı gibi, mevkii de iyice tahkîm etmiştir. Dömeke, ovaya nâzır, 550 metre irtifâında sarp bir dağlıkta bulunmaktadır. Bu dağlık mevki üzerinde eski bir Türk kalesi mevcuttur. Yunanlılar burayı daha evvelden iyice tahkîm etmişler ve 35 bin kişilik bir kuvvet yığmışlardır. Bu müstahkem mevkie karşı taarruzda bulunan Osmanlı kuvveti ise 40 bin kişiden ibârettir. Ordu-yı hümâyûn nezdinde bulunan yabancı harb muhâbirleri ve ataşemiliterler, "Yüzbinlik mükemmel bir ordunun burayı lâakal bir ay muhâsara ve muhârebe ile alabileceği" mütâlaasında bulunmuşlardır. Bu mütâlaa mevkiin müdâfaaya çok elverişli olan vaziyetinden doğmaktadır. Fakat, cepheden yapılan Osmanlı taarruzunun ilk günü ehemmiyetli düşman mevzileri zaptedilmiş; bir günden ziyâde sebata alışmamış ve harbin başlangıcından beri uğradığı mağlûbiyetlerde ciddî bir ürküntüye düşmüş olan düşman, mukaavemet gücünü tamâmen yitirmiştir.. İşte bu sebeple, Prens Konstantin, daha fazla mukaavemet imkânı görmemiş; tamâmen çevrileceğine kaani olarak, geceleyin çekilip gitmiştir. Ertesi gün, düşman tarafından boşaltılmış olan Dömeke, Osmanlı kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir (17 Mayıs 1897/15 Zilhicce 1314).

Türk ilerleyişine karşı artık hiç bir mukaavemet imkânı kalmamış; Atina'nın işgâli bile gün meselesi hâline gelmiştir. Osmanlı askerî hareketinin bu suretle inkişâfı üzerine Deli Yani kabînesi düşmüş; Ralli nâmındaki baş-

vekil düvel-i muazzama hükümdarlarından, bu arada Çar'dan da tavassut ricâ etmiştir.

Diğer taraftan, ikinci derecede bir cephe olan Epir cihetinde de bu harekâta paralel şekilde muhârebeler cereyân etmiştir. Muhârebenin başlangıcında Loros'taki Arnavut taburlara nasılsa bir ürküntü gelmiş ve ric'ate başlamışlardır (21 Nisan 1897). Fakat Arnavut beyleri ve eşrâfı, başlarında Fuad Bey nâmında gayyûr bir zât bulunduğu halde Sancağ-ı Şerîf'i çıkartarak ürküntüye uğramış askeri türlü nasîhatlarla nizâma sokmuşlar ve yeniden muhârebeye sevketmişlerdir. Nitekim 23 Nisan'da vuku bulan Beşpınar muhârebesinde bu kaçak asker büyük bir cesâretle muhârebe ederek, düşmanı yenmişlerdir. Bilâhare 30 Nisan'da, Kervansaray muhârebesi vukua gelmiş; Loros, düşmandan tekrar geri alınmıştır. 12 Mayıs'ta Gribevo'da düşmanla tekrar kapışılmış ve ric'ati temin edilmiştir. Ayrıca bir kaç düşman zırhlısı Preveze'yi bombalamak teşebbüsünde bulunmuşlar; bunlara Türk istihkâmlarından cevap verilmiştir. Bu çeşit topçu düellosu, taraflar arasında muhtelif aralarla bir kaç defa tekerrür etmiş ve düşmanın bâzı gemileri hasara uğratılmıştır.

Yunanlılar'ın sulh istemesi karşısında devletler, Bâbıâli'ye mütâreke teklîf etmişler; ondan da bunun, sulh şartlarıyle berâber düşünüleceği cevâbını almışlardır. Rusya Çarı ise Pâdişah'a husûsî bir telgraf çekerek, ordu-yı hümâyûnun kazandığı zaferi tebrik etmiş; daha ileri gidilmesinin siyasî karışıklıklara yol açabileceği, bu sebeple muzafferiyetin barış yolunu açan bir mütâreke ile taçlandırılması ricâsında bulunmuştur. Kara Todori Paşa, bu telgraf için "Rusya Çarlarının iki asırdan beri böyle bir nâme yazdıkları vâki değildir." mütâlaasını serdetmiştir. Bunu zikreden Tahsin Paşa, "Bu söz, Rus nufûzunun, o zaman İstanbul'da ne dereceye kadar ilerlemiş olduğuna bir delîldir." gibi, doğru olmayan bir mütâlaada bulunmaktadır. Saîd Paşa *Hâtıratı*'nda "Bu nâmeye verilecek cevabda 'Yunanlılar mütâreke şerâitini kabul eder etmez ahd-i mütâreke olunmak için başkumandana emir verilmiştir.' yollu bir cümle konulsa idi, Rumlar elimizden kolay kolay kurtulamazlar idi." mütâlaasında bulunmaktadır. Bunu, vak'alar karşısında netîceye ulaştıracak bir çâre olarak kabul etmek imkânsızdır. İşte Çar'ın bu telgrafı üzerine, Sultan Abdülhamîd, Başkumandan Edhem Paşa'ya, çatışmalara son verilmesi emrini vermiş ve tarafların bulundukları yerde kalmaları şartıyle mütâreke akdedilmiştir (20 Mayıs 1897/18 Zilhicce 1314).

Bundan sonra sulh müzâkereleri için siyasî temaslar hızlanmış ve askerî hareket, yerini diplomatik faaliyete bırakmıştır.

Osmanlı-Yunan Muhârebesi Hakkında Bâzı Mütâlaalar

1897/1314 Osmanlı-Yunan muhârebesinin askerî noktadan ortaya koyduğu bâzı gerçeklere işâret etmek faydadan hâli değildir. Bir defa bu harp, Osmanlı askerî gücünü tamâmen ortaya koyacak derecede geniş ve büyük bir muhârebe değildir. Hâlâ büyük ve güçlü devletlerden biri olmakta devam eden Osmanlı Devleti'nin, 70 sene evvel Rusya ile yaptığı muhârebedeki mağlûbiyetinden dolayı istiklâle kavuşmuş bir küçük hükûmete gâlip gelmesi tabiîdir. Dış destekten, yâni kuvvetli bir devletin yardımından mahrum bulunan Yunanistan'ın, Osmanlı kuvvetiyle boy ölçüşmesi imkânsızdır. Yüz seneden beri bunun tamâmen aksi cereyan etmiştir. Yâni önce bize tâbi veya müstakil bir Balkan devleti, isyana yâhut tecâvüze girişmiş; Bâbıâli buna karşı te'dîbe tevessül edince, meseleye Rusya karışmış; onu İngiltere ile sâir devletlerin müdâhaleleri tâkip etmiştir. Son asır târihimizde ilk defa, işte bu Yunan harbindedir ki, düvel-i muazzama, fiilen bîtaraf bırakılabilmiştir. Şu husus, Abdülhamîd hâriciyesinin bir muvaffakıyeti gibi görülmelidir.

Fakat bu bîtaraflık, sulh müzâkerelerinde temin edilememiş; tabiî ki askerî gâlibiyet de siyâset sahnesine aksedememiştir.

Bu muhârebelerde Osmanlı neferi "Bir asker için tahayyül olunabilecek en güzîde hasâile mâlik bir muhârib" olduğunu tekrar ortaya koymuştur. Buna mukaabil kumanda kademesinin büyük zaafı yeniden ortaya çıkmıştır. İzzet Fuad Paşa bu hususu şu tarzda dile getirmekte ve tenkîdlerde bulunmaktadır:

> *"Tesalya seferimizde hiç bir işte kat'î bir netîceye, sevkülceyşî bir netîceye destres olamadık. Tepeden tepeye yürümekten başka bir şey yapmadık. Diplomasi tarîkiyle tavassut olmasıydı, Atina da Akdeniz'in öbür ucunda bulunmuş olsaydı bile, biz, manevra yapmasını hiç düşünmeksizin ve mağlûb düşmana kendini toplamaya, istihkâmlar inşâsıyle mevkiini tahkîm etmeye, bize kuvâ-yı cedîde ile karşı koymağa ve zaptolunacak yeni bir mevki ihdâsına dâima vakit bırakarak, oraya kadar ve belki daha ileriye giderdik. Bundan başka hareketimiz ne kadar batî icrâ olunuyor ve ne kadar vakit zâyi ediliyordu... Öyle bir surette ki, meydan-ı muhârebeye dâima pek geç vâsıl olan cüz'-ü tâmlar, ekseriyâ manevraya iştirak edemiyorlardı; binâenaleyh tam muhârebe olmuyordu. Meselâ Çatalca'da da zaman iyice hesap edilerek sağ cenâh, kademe teşkîli ile düşmanın sol cenâhı üzerine hareket ettirilmiş olsaydı, ferdâsı gün Yunan ordusundan artık eser kalmazdı... Halbuki muhâre-*

beye devam ederek, muhârebenin devâmını teshîl eyliyerek, o müdhiş Otris dağlarında, daha metânetli ve daha iyi hazırlanmış bir düşmanla, azîm bir felâkete uğramak mümkin idi! Süvâri, piyâdenin bacakları arasında yürüyordu. İstikşâfât ve tecessüsât ve bilcümle emniyet hıdemâtı hemen hiç idi. Kumandanlardan biri. Hıfzı Paşa telâşa düşer; zirâ Epir cihetindeki gâyet bayağı vesâit-i istihbâriyesi, 8 bin kadar Yunan süvârisinin Yanya'ya müteveccihen hareket ettiklerini kendisine iş'ar eder. Halbuki en şa'şaâlı, en efsâneli devr-i esâtirlerinde bile bu Yunan palikaryalarının o gibi mühim ve kalabalık süvâri kıt'aları olmadı!.. Bu 1897 seferinde muvaffakıyet ihrâz olunduğu sıralarda müşâhe-de olunan şey, ordunun tamâmiyle yayılmış olduğu halde taarruz etmesidir ki bu da askerlik nokta-i nazarından mûcib-i eseftir."

Bir Osmanlı kumandanı tarafından öne sürülen bu düşünceler, askerî noktadan çok dikkate şâyân hususları ortaya koymakta, erkân-ı harbiyenin ve zâbitlerin kifâyetsizliğini dile getirmektedir. Nitekim muhârebelerde, gündüz Osmanlılar'la müsâdemeye girişen Yunan kuvvetlerinin gece çekilişlerinin farkına varılamamakta ve ancak ertesi gün, düşmandan tahliye edilmiş mevkiler işgâl edilmektedir. Yunan ordusu hiç bir muhârebede imhâ edilememiş; yâhut çevrilerek külliyetli miktarda esîr alınamamıştır. Bu sebeple 1897/1314 harbi, bir itme ve püskürtme harbi şeklinde gelişmiş ve Yunan ordusuna kat'î, yâhut büyük bir darbe indirilememiştir. Türk ordusunun ilerlemesinin Yunanlı ahâlide vücûda getirdiği panik pek büyük olmuş; fakat bundan da askerî sahada istifâde edilememiştir.

Bu harbde, Türk ordusunun elindeki silâhlar iyidir ve bilhassa bir dolduruşta beş atış yapan Mauser'ler yeni ve çok tesirli bir piyâde silâhıdır. Cephâne ve yiyecek husûsunda fazla bir güçlük çekilmemiştir. Bunlar da Sultan'ın şahsî gayretiyle temin edilmiş huşuslardır ve gâlibiyetin kazanılmasında müessir rol oynamışlardır. Türk ordusunun Prusyalı zâbitlerce düzenlenmesinin muvaffakıyetin kazanılmasında payı olduğu da söylenmiştir. Bununla berâber ordu istihbarâtı, keşif işleri ve emniyet vazîfeleri aslâ iyi işlememiştir. Fakat düşman ordusunda da faaliyetler çok daha bozuk olduğu için, şu noksanlarımız büyük mahzurlar doğurmamıştır. Osmanlı ordusu hiç bir muhârebede düşmanını çevirip, büyük bir darbe indirememiştir. Ric'at eden düşmana karşı müessir bir tâkipte de bulunmamış; işin garîbi, avın kaçtığını yuvanın boş olmasından anlamıştır.

Bütün bunlardan ortaya çıkan husus, yeni kurulan ordunun yüksek kumanda kademelerinin ve zâbitlerinin kifâyetsiz oluşu, çeşitli askerî hizmetlerin dâima aksayışıdır. Bu suretle, orduda daha evvelki harblerin gösterdiği noksanlıklar aynen devam ediyor demektir.

Bu harbin en mühim tarafı, gâlibiyetin, İslâm dünyasında ve Osmanlı câmiasında pek büyük ümitler vücûda getirmesi; müşterek bir zafer addedilmesi; hilâfet nufûzunun artmasına vesîle teşkîl etmesidir. Muhârebe, Osmanlı câmiasının, Sultan Abdülhamîd'e çok daha fazla bağlanmasını intâc etmiş; Avrupa'da pek karanlık faaliyetlerde bulunan Jön-Türk muhâlefeti bile sesini çıkaramaz hâle gelmiştir. Bu telâkkiyi çok iyi kavrıyan Sultan Hamîd, "Tesalya'daki ordu-yı hümâyûnuna" şu telgrafı çekmiş ve bu hatt-ı hümâyûn, askere karşı merâsimle okunmuştur:

"Sevgili Asker Evlâdlarım; taht-ı saltanata cülûsumdan beri hiç bir sene bugünkü kadar mesrûr olmadım. Bu sürûruma sebep, inâyet-i ilâhî ve imdât-ı rûhâniyet-i peygamberî ile muhârebede iktisâb eylediğim muvaffakıyettir. Muvaffakıyetimin vâsıta-i husûlü siz oldunuz. Gösterdiğiniz şecâat ve metânet ve hüsn-i ahlâk ve hareket beni bahtiyâr etti. Cenâb-ı Hak dâima tevfîkat-ı ilâhîyesine mazhar buyursun; dâreynde azîz olunuz. Yevm-i cülûsumdan dolayı beyân ettiğiniz tebrîkât da ayrıca mahzûziyetimi mûcib oldu. Cümlenize selâm ederim."

Sultan Abdülhamîd, pek merhametli ve tebeasına karşı çok fazla şefkat ve muhabbet duyan bir hükümdardır. Muhârebe sâhasına İstanbul'dan bir çok tabîb gönderdiği gibi, İstanbul'da tedâvî edilmesi icap eden gâzi ve yaralıları, yataklı vagonlardan mürekkep katarlarla Dersaâdet'e naklettirmiştir. Bunların muhtelif şehirlerden geçişi esnâsında idâreciler ve halk, gâzilere hediyeler, şerbetler, sigaralar ikrâm etmişlerdir. Manastır'da, bura müslüman kadınları nâmına, gâzilere Manastırkârî tel gümüş ağızlık ve tabakaları hediye edilmiş; Selânik'te ayrı ikramlarda bulunulmuştur. Bunlar yaralarına göre hastahânelere itinâ ile götürülmüşlerdir. Yaraları daha hafif olanlar, Yıldız saray-ı hümâyûnu civarında, husûsî surette yapılan barakalara yerleştirilmiştir. Müşirlerin büyüklerinden Hüseyin Fevzi Paşa ve bâzı yâverler "Selâm-ı selâmet-encâm-ı hazret-i zıllullâhîlerini teblîğe ve atâyâ-yı seniye-i şâhânelerini tevzi'a ve istifsâr-ı hâtıra" memur buyrulmuşlar; gâzîleri teker teker ziyâret ederek vazîfelerini îfâ etmişlerdir. Ayrıca harem-i hümâyûnda yaralı gâziler için çamaşır ve gecelikler hazırlanmış, matbah-ı hümâyûnda husûsî yemekler pişirilmiştir. Bütün bunlar, Osmanlı cemiyetinde Pâdişah'a duyulan sevgiyi pek fazla i'lâ etmiştir. Sultan Hamîd'in bu hususta gösterdiği rahm-ü şefkat, her türlü takdîrin üzerindedir ve ondan sonra, gâzilere karşı böyle bir alâka da aslâ vuku bulmamıştır.

Pâdişah bundan sonra yaralı askerlere ve şehîd âilelerine yardım için büyük bir sergi açtırmış; gönderilen hediyeleri burada teşhîr ettirmiş ve sattırmıştır. Bu sergiye İslâm âleminin bir çok yerlerinden yardım ve iâneler

gelmiştir. Natal kıt'ası ahâli-i islâmiyesi dahi topladıkları parayı göndermişler ve Halîfelerine yazdıkları mektupta "Asâkir-i şâhânelerinin muzafferiyetinden nâşi Hindistan'da ref'-i avâze-i meserret eyleyen dîn kardeşlerimizin eserine mütabaat eyliyoruz; Cenâb-ı Kaadir-i Mutlak'ın ihsân etmiş olduğu muzafferiyet sebebiyle Halîfe-i Resûlullah efendimize arz-ı hissiyât eylemiyen her bir mü'min vazîfesini îfâ etmemiş olur." demişlerdir. Muzafferiyet, bütün İslâm âleminde büyük bir meserret vücûda getirmiştir. Hindistan'ın müslüman prensleri Osmanlı ordularına yardım için birbiriyle yarışmışlar; İslâm cemiyetleri ise, ahâliden topladıkları paraları Halîfe'ye göndermişlerdir. Hind ve Pasifik Okyanusu'ndaki adalarda yaşayan müslüman reîslerinden, hattâ orta tabakadaki halktan dahi tebrikler yağmaya başlamıştır. Afrika ortalarındaki, Hindistan ve Okyanusya câmilerindeki hâtibler, Halîfe ordularının kazandığı bu zaferi müslümanlara müjdelemişlerdir.

Bu küçük muvaffakıyet, Yıldız'da oturan mütevâzi ve münzevî hükümdarın, mânevî tebeası üzerinde sihirkâr bir tesir husûle getirmiş; koskoca bir dünyanın tek bir kalb gibi atmasına vesîle olmuştur. Böylece Sultan Hamîd, saltanatının en kuvvetli ve kudretli zamanını yaşamaya başlamıştır. Bunu tâkip eden Kurban bayramında yapılan merâsimde Hindistan prensleri, Arab meşâyihi ve sâdâtı, Cezîretü'l-Arab aşîret reîsleri yanyana mevki almışlar ve Pâdişah'ı büyük bir sevgi ile alkışlamışlardır. Müslüman dünyasındaki bu sempati, aslında başlı başına büyük bir muvaffakıyet teşkîl etmiş ve İngiltere'yi pek fazla kuşkulandırmıştır. Zâten Hilâfet nufûzunun kırılması yoluna girmiş olan İngiltere, müslüman müstemlekelerini rahatça sömürebilmek için Hilâfet'i kaldırmak gibi bir gâye tâkibine başlıyacak ve buna maalesef ulaşacaktır. Fakat bu netîce, kendisine pek pahalıya oturacak, her şeyi kazandığını zannettiği bir anda, her şeyi kaybetmiş olduğunu görecektir.

Osmanlı-Yunan Sulhü ve Girit Muhtâriyeti

Harbin akabinde Yunanistan'la yapılacak sulhün müzâkereleri başlamıştır. Sultan Hamîd, İngiltere'nin muhâlefetini zayıflatmak için, İngiliz Kraliçesi Victoria'nın tahta çıkışı sene-i devriyesinin verdiği fırsattan istifâde ile kendisine nâzik bir tebrik mektubu yazmış ve "İki devlet arasındaki ihtilâfın, ne İngiliz milletine, ne de Kraliçe hazretlerine âit olmadığını, bâzı politikacılara râci bulunduğunu" ifâde etmiştir. Ayrıca Londra'ya bir dostluk heyeti göndermiş; Başvekil Gladstone'nin hasmâne bir nümâyişe tevessül etmesine rağmen, bu heyete, Kraliçe tarafından hüsn-i kabul gösterilmiştir. Fakat Sultan'ın Yunan sulhü dolayısiyle giriştiği bu siyasî manevra, bir netîce vermemiştir.

Osmanlı-Yunan sulhü için müzâkereler, Tophâne Kasrı'nda, Hâriciye Nâzırı Tevfik Paşa'nın riyâset ettiği bir süferâ konferansında yapılmış ve sulh esasları kararlaştırılmıştır. Türkiye, önce Tesalya ile birlikte 10 milyon altın tazminat teklifinde bulunmuş; fakat devletlerce kabul edilmemiştir. Üç buçuk ay devam eden müzâkereler netîcesinde, 16 maddelik kat'î bir sulh muâhedesi imzâlanmış ve taraflarca tasdîk edilmiştir (4 Aralık 1897/9 Recep 1315).

Buna göre, Tesalya kıt'ası Yunanistan'a iâde edilmekle birlikte, Türkiye lehine hudut tashîhinde bulunulacak; mağlûb taraf 4 milyon Osmanlı altını tazmînât ile, Osmanlı tebeasının mâruz kaldığı zarar için ayrıca 100 bin altın tediye edecek, hudutta şekaavete son verilecek ve Yunanistan lehindeki kapitülasyon hükümleri tahdit edilecektir. Demek ki, Türkiye, lehde bir hudut tashîhinden ve tazmînattan gayrı hiç bir şey kazanamamıştır. Kapitülasyonların tamâmen kaldırılmasını başlıca gâye edinen Sultan Hamîd, Yunanistan hakkında ancak bunun tahdîdini koparabilmiştir. Gladstone gibi Avrupa politikacılarının "Salîb'in girdiği yere hilâl giremez." diye hulâsa edilen tezleri, burda da kendini göstermiş ve Türkiye, kazancından mahrûm edilmiştir.

Bu muâhedenin akdinden 14 gün sonra, Girit adası hakkında da İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya tarafından yeni bir statü ilân edilmiştir. Buna göre, Girit'in, Osmanlı yüksek hâkimiyetinde muhtar bir vilâyet olduğu ve her sene Bâbıâli'ye maktû bir vergi vereceği, beş sene müddetle pâdişah tarafından ve devletlerin muvâfakatıyle tâyin olunan bir vâli tarafından idâre edileceği; müslüman nüfûsun emniyeti temin edildikçe Türk askerinin adadan çekileceği tasrîh edilmiştir.

Biraz sonra Yunan Kralı'nın oğlu Yorgi, fevkalâde komiser olarak idârenin başına geçirilmiş ve Osmanlı askerinin de geri çekilmesi sağlanmıştır. Böylece Girit meselesi için başlıyan Osmanlı-Yunan muhârebesi, Türkiye'ye, İslâm dünyasında kazandığı şeref ve sempatiden başka hiç bir şey temin etmemiştir. Yunanistan'ı ise iktisaden biraz daha bitirmiş ve başta İngiltere olmak üzere, bir kaç devlet tarafından büdçesinin tam bir kontrola alınmasına, yâni Londra'nın tâbiî olmaya mecbur tutulmuştur.

Türkiye'ye karşı takınılan tavır, Avrupa'da yürürlükte bulunan devletler hukukunun, hıristiyan haklarını koruduğunu bir kere daha ortaya koymuş; Salîb'ce fethedilen topraklarda Hilâl'in yeniden hâkim kılınamıyacağı husûsunun, batılılarca tatbîk edilen gizli bir düstûr olduğu meydana çıkmıştır.

Bu defaki siyasî muhârebeyi de İngiltere kazanmış; İslâm dünyasında sızıltısızca çöreklenmek için yeni tertiplere hazırlanmıştır. İngiltere'nin an-

cak günlük kazancına bakan, kısa görüşlü ve açgözlü bir tüccar sıfatındaki bu kazançları, ileriki senelerde de devam edecek; fakat ihlâl ettiği hak, bir gün karşısına dikilecektir. "*El-hakku ya'lâ ve lâ yu'lâ aleyh=Hak yücedir ve ondan yüce hiç bir şey yoktur.*" islâmî meseli bir gün hükmünü icrâ edecektir.

Alman İmparatoru Wilhelm'in Sultan Hamîd'i İkinci Defa Ziyâreti

Bu sıraların mühim hâdiselerinden biri de Almanya İmparatoru II. Wilhelm'in, Sultan Abdülhamîd'i ikinci defa ziyâretidir. 1898 Ekiminde vâki olan bu ziyâret, dokuz sene evvelkinden daha parlak bir karşılamaya vesîle teşkîl etmiştir. İmparator Wilhelm, bu iki ziyâretinde de, Sultan'a, sâdece bir hükümdar olarak değil; aynı zamanda bütün müslümanların Halîfe'si sıfatıyle de ta'zîmlerini takdîm etmiştir. Sultan Hamîd, dünya politikasının arzettiği zarûret icâbı, Avrupa'nın bu kuvvetli devletinin reîsine büyük bir hüsn-i kabul göstermiş; Almanya'nın ezici sınâî ve askerî kuvvetinden, beynelmilel siyâset sahnesinde istifâde etmek yolunu tutmuştur.

Dünya müstemlekelerinin taksîminden pay alamamış olan Almanya ise, Sultan sâyesinde, Şark'ta, iktisadî ve ticârî menfaatler elde etmek arzusunda bulunmuştur. Böylece Almanya'nın "Drayn Nach Osten" nâmı verilen Şark'a nufûz politikası başlamıştır.

Pâdişah, demiryolları inşâsı, mâdenlerin işletilmesi, ilmî müesseselerin ihtiyâcı, ordunun yetiştirilmesi için bol miktarda Alman mütehassısı talep etmiş ve bunların tamâmen kendi devleti emrinde çalışmasını şart koşmuştur. Böylece tıbbiyeye Rieder, Wiltig, Deicke Paşalar; askeriyeye Von der Goltz Paşa emrindeki Alman mütehassıslar gelmiş ve hizmete başlamışlardır. "8 B hattı" denilen Berlin-Bağdat demiryolu da işte bu son ziyârette Almanlar'a ihâle edilmiştir.

Alman İmparatoru'nun ziyâreti, Girit meselesinden dolayı, Türkiye'nin devletlerle olan münâsebetinin çok gergin bir devresine rastlamış ve Sultan, dostluğun bilhassa ızhârını istediği için, Wilhelm, pek parlak bir merâsimle karşılanmıştır. Pâdişah, misâfirini Dolmabahçe rıhtımında karşılamış ve Yıldız'da husûsî sûrette inşâ ettirilen dâire-i mahsûsaya kadar getirmiştir. İmparator İstanbul'da bir çok yerleri gezdiği gibi, Kudüs'te Alman Luteryen Kilisesi'ni açmak için, Filistin'e de gitmiştir. Burada bedevî şeyhleri gibi giyinerek Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin türbesini ziyâret etmiş ve bir de çelenk koymuştur. Şam'da büyük bir topluluk huzûrunda nutuk îrâd etmiş ve Hârun-ı Reşîd

ile Carlamagne arasındaki dostluğu dile getirmiş; kendisinin Osmanlılar'ın Pâdişahı ve 300 milyon müslümanın Halîfe'si olan Sultan Abdülhamîd'in en samîmî ve yakın dostu olduğunu ilân etmiştir. Bu beyan, İslâm âleminde büyük bir heyecan ve alâka ile karşılanmıştır. Kayser bu seyâhatinde, Osmanlı Devleti'nin, sanıldığı gibi çökmekte olan bir cisim değil, bilâkis büyük bir hayâtiyetle dolu olduğunu, müslümanların Halîfe'lerine pek samîmâne bir sevgi ve büyük bir hürmetle bağlı bulunduklarını müşâhede etmiş ve bunu dile getirmiştir. Böylece Almanya Şark'ta, İngiliz ve batı emperyalizmine karşı, Türkiye'nin yanında yer aldığını göstermiştir.

Bu, Alman-İngiliz yâhut İstanbul-Londra çekişmesinin enteresan bir safhasını teşkîl etmiş ve Türkiye'nin tâkip ettiği siyâsetin, bâzı siyasî zarûretlerle Berlin tarafından desteklendiğini de göstermiştir.

İngiltere buna karşı, Şark'ta, müslümanlığın mukaddes yerlerinde Arap milliyetçiliğini tahrîk etmiş; Abdülhamîd'e karşı Jön-Türk faaliyetlerini desteklemiş; Türkiye içinde isyan çıkarmak dâvâsında bulunan Ermenî, Bulgar, Makedon ve sâir komitalara yardımlarda bulunmuştur. İngiltere'nin bu sakat politikası Türkiye için pek zararlı olduğu gibi, kendisinin de uzak menfaatlerini tamâmen ihlâl eder bir mâhiyete bürünmüş ve günümüzde, adasına çekilen bir devlet hâline gelmesine sebep olmuştur.

İran Şâhı'nın Ziyâreti

Almanya İmparatoru'ndan bir müddet sonra, Sultan Abdülhamîd'i, İran hükümdarı Muzaffereddîn Şâh Kaçar da ziyâret etmiştir (Ekim 1900). Şâh'ın ziyâreti sebebiyle, "Acem Köşkü" denilen tek katlı bir dâire inşâ ettirilmiştir. Aslen Türk olan Şâh, pek parlak bir merâsimle karşılanmış ve bizzat Pâdişah tarafından, misâfir olacağı dâireye getirilmiştir. Muzaffereddîn Şâh Kaçar, Sultan Abdülhamîd'e altın ve murassâ çekmece içinde bir *Kur'ân-ı Kerîm* vermiş ve "Sizin gibi bir pâdişaha ve Halîfe-i Müslimîne ancak Kur'ân-ı Kerîm hediye edebilirim." hitâbında bulunmuştur. Pâdişah, zâten Türk olan Şâh'tan, Türkçe'nin İran mekteplerinde de itinâ ile tedrîsini ricâ etmiş; Rusya içerlerine kadar uzayan Türkler'in kültürel vahdetinin devâmı ve tekâmülünün iki devlet için de siyasî ve ictimâî bir zarûret olduğunu ifâde etmiştir. Çok kıymetli bir zât olan Muzaffereddîn Şâh, Pâdişah'ın bu mütâlaasını pek isâbetli görmüş ve bunun için hükûmetine hemen emir göndermiştir. Hattâ bir rivâyete göre Şâh "Halîfe'ye bîat ettiğini" bile söylemiştir. Bu husus, Abdülhamîd Hân'ın ne derece yüksek bir politika tâkip ettiğinin her halde açık delîllerinden biridir.

İngiltere Şâh ile Pâdişah'ın bu yakınlaşmasından da pek hoşlanmamıştır. Bir müddet sonra İran'da Rus nufûzu fazlalaşmış ve müessir olmağa başlaması da Londra'yı tedbîrlere sürüklemiş ve Rum umûrunun karışmasına sebep olmuştur.

"Midilli Vak'ası" Denilen Garip Hâdisenin Zuhûru

O sıralarda "Midilli Vak'ası" nâmıyle anılan, son derece garip ve ibrete şâyân bir hâdise cereyan etmiştir 5 Kasım 1901/23 Recep 1319 Salı günü sabahleyen Midilli mutasarrıfı Reşid Paşa, Yıldız'ı ve Bâbıâli'yi telgrafla aramış ve bir Fransız filosunun ada önüne geldiğini, amiralin karaya asker çıkardığını ve bir müfreze ile Midilli gümrüğünü işgâl ettiğini bildirmiştir. Bunun da sebebi, Lorando ve Tubini nâmında iki Fransız'ın Osmanlı mâliyesinden alacağının tahsîlini teminden ibârettir. Tahsin Paşa'nın ifâdesine göre, 1875 senesinde alınmış olan bu para, Sultan Azîz'in hal'inde kullanılmış; işte bu sebeple Pâdişah'a meselenin arzına cesâret edilememiştir. Sultan Hamîd, ancak mesele siyasî bir buhran hâlinde ortaya çıkınca muttalî olabilmiştir. Aslında az olan borca mürekkep fâiz yürümüş ve 750 bin Osmanlı altınını bulmuştur. Bunda müzâkerelerle bir indirim yapılarak 502 bine düşürülmüştür. Saîd Paşa'nın kaydına göre, bunun 340 bini Lorando'ya, 162 bini de Tubini'ye âittir. Alacaklılar Mâliye'nin temerrüdü üzerine Ticâret Mahkemesi'ne başvurarak bir ilâm almışlar; fakat bunun icrâsı dahi mümkün olamamıştır. Bunun üzerine Fransız sefîri Constans, hükûmetinden aldığı emir üzerine, İstanbul'u terketmiştir. Sefîrin bu hareketi üzerine, Fransız filosu Midilli gümrüğünü işgâl etmiş ve bura vâridâtını tebeasının alacağına karşılık olarak tuttuğunu, Fransa himâyesinde bulunan dîn ve kültür müesseselerinin kaanûnî mevcûdiyetlerinin tanınması gibi şartlar koşmuştur.

Tahsin Paşa "Lorando işiyle sarayda İzzet (Holo) Paşa, hâriçte de Selîm Melhame Paşa'nın çok meşgûl bulunduğunu, hazîneden istenen ve mürekkep fâizlerin ilâvesiyle fâhiş bir yekûna iblâğ edilen paradan bir çok kimselerin mütenâim olduklarını, esâsında haksız olmamakla berâber alacağın, miktar itibâriyle çok muhtekirâne bir dereceye çıkarıldığını" yazmaktadır.

Netîcede Fransız talepleri kabul edilmiş ve mesele de kapanmıştır. Bu, hangi taraftan bakılırsa bakılsın garîp, acîb, âdî ve pespâye bir iştir. Fransa açısından devletler hukukunun açık bir ihlâlidir ve tebeasından olan birinin meşrû alacağı için soygunculuk yapmaktan farksızdır. Fransa, bir devletin yapamıyacağı derecede bir âdîlik irtikâp etmiştir. Osmanlı mâliyesi, kendi mahkemesinin karara bağladığı bir alacağı ödememekle buna vesîle olmuş-

tur. Bâbıâli'nin işi Midilli gümrüğünün işgâline kadar vardırması ve bunun üzerine borcun tediyesinden gayrı talepleri de kabûle yanaşması tam bir zaaftır.

Halîl Rifat Paşa'nın Vefâtı ve Saîd Paşa'nın Altıncı Sadâreti

Halîl Rifat Paşa, 6 seneden beri sadârette bulunmaktadır. Paşa, son zamanlarında ciddî şekilde rahatsızlanmış ve vazîfe göremez hâle gelmiştir. İbnülemîn'e göre, bu hastalıkta Beyoğlu kabadayıları arasında faaliyet göstermiş olan oğlunun, sû-i hâlinin ve öldürülüşünün de büyük dahli vardır. Bu âilevî üzüntüler, 73 yaşındaki Halil Rifat Paşa'yı yatağa düşürmüştür. Taraf-ı şâhâneden tedâvîsi için gönderilen tabîbler, Paşa'nın vazîfe göremiyeceğini bildirmişlerdir. İşte bu sebeple Adliye Nâzırı sadr-ı esbâk Abdurrahman Paşa sadâret kaymakamlığına getirilmiştir.

Kaymakam, mâbeyn başkâtibi Tahsin Paşa'ya "Sadrâzamın bu hastalıktan kurtulamıyacağı anlaşılıyor; şâyet bir emr-i Hak vukû bulur da sadâret inhilâl eylerse, bu hizmeti aslâ kabûl etmemek azmindeyim, kulağınızda bulunsun." sözlerini söylemiştir.

Nihâyet Halil Rifat Paşa rıhlet-i dâr-ı bekaa eylemiş ve cenâzesi, merâsimle Eyüp'e defnedilmiştir (9 Kasım 1901/27 Recep 1319). Pâdişah, boşalan sadâreti Abdurrahman Paşa'ya teklîf eylemiş; Paşa ise mâbeyn başkâtibine söylediği yukarıdaki sözlerini hatırlatarak, kabul etmemiştir. Hünkâr yeniden ısrar edilmesini istemiştir. Tahsin Paşa "Sultan Hamîd gibi bir pâdişahın ısrarı kolay kolay reddolunamazdı; Abdurrahman Paşa yumuşadı." diyerek, "Bâbıâli'nin muâmelâtına sarayın müdâhale etmemesi şartını ileri sürdüğünü ve bu hususta da bir arîza verdiğini" yazmaktadır. Tahsin Paşa saraya dönmüş; burada Pâdişah'ın kendisini istediğini haber vermişler; huzûra çıkan mâbeyn başkâtibine, hiç bir şey sorulmaksızın "Şimdi mâbeynci beylerden biri Kuruçeşme'ye gitsin; Abdurrahman Paşa'ya, yalısında intizar etmesini söylesin." emri verilmiştir. Tahsin Paşa tekrar huzûra çıkmış; Abdurrahman Paşa'dan alınan arîzayı takdîm etmiş; Sultan bunu okumadan masasına koymuş ve "İsmet Bey'i Saîd Paşa'ya gönderdim, şimdi gelecektir." demiştir. Başkâtip "Saîd Paşa'ya İsmet Bey'in gönderilmesi, sadâret teklîfi demekti. Saîd Paşa'nın saraya gelmesi de bu teklîfi kabul ettiğine delîldi. Sultan Hamîd, Abdurrahman Paşa'ya iki teklîfte kabul ettirdiği sadâreti, Saîd Paşa'ya bir teklîfte kabul ettirmişti." demekte, iki saat sonra sadâret alayı ile Bâbıâli'ye gittiklerini, mâbeyne dönünce de Hünkâr'ın mütebessimâne "Bu adama karşı bende bir meyil var ama bilmem nedendir?" dediğini yazmaktadır (18 Kasım 1901/6 Şâban 1319).

Tahsin Paşa'nın bu ifâdesinden açıkça anlaşıldığı üzere, Sultan Hamîd, önce Abdurrahman Paşa'ya teklîfte bulunmuş ise de sonra Saîd Paşa'yı getirmeyi münâsip görmüştür Saîd Paşa *Hâtıratı*'nda Ser-esvabî İsmet ve mensûbîn-i şâhâneden Âsım Beylerin konağına geldiklerini, sadâreti teklîf ettiklerini yazmakta ve "Devlet-i İslâmiye'nin mevcûdiyetini muhâtaraya ilkaa edecek ahvâlin devâmına mümânaat etmek ve idâre-i umûmiyeyi alâ-kaderi'l-imkân tanzîm eylemek.. niyet-i hâlisesiyle teklîf-i vâki'a muvâfakat gösterdim." demektedir. Paşa ayrıca bu teklifi âilevî sebeplerle kabul ettiğini, çünkü onların mihnet ve meşakkate tahammül edemediklerini, çocuklarının meyusiyetlerinin ise übüvvet cihetiyle kendisini müteessir ettiğini de kaydetmektedir. İşte böylece Saîd Paşa'nın altıncı sadâreti başlamış ve bu defaki memuriyeti "nevi' nevi' ahvâl-i müşkile ve mevadd-ı müstağribeye tesâdüf" eylemiştir.

Makedonya Meselesi, Safahâtı ve Netîceleri

Berlin Muâhedesi'nin başımıza sardığı problemlerden biri de "Makedonya Meselesi"dir. Nitekim bu muâhedenin 23. maddesinde:

> *"Kendileri için teşkîlât-ı mahsûsa tâyin edilmemiş Rumeli eyâlât-ı şâhânesinde dahi Girid'e vergice i'tâ olunan muâfiyât müstesnâ olmak üzere, ona mümâsil ve ihtiyâcât-ı mahalliyeye muvâfık nizâmât yapılacağı; Bâbıâli'nin her eyâlette işbu nizâmât-ı cedîdenin teferruâtını bi'l-müzâkere tertîb ederek ve ekser-i âzası yerli ahâliden mürekkep olmak üzere mahsûs komisyonlar teşkîl edeceği; bunların hazırlıyacağı teşkîlât lâyihalarının Bâbıâli'nin nazar-ı tedkîkine arz olunacağı ve mevki-i icrâya konmadan evvel, Rumeli-i Şarkî için teşkîl olunan Avrupa komisyonuyla istişâre edileceği"*

kararlaştırılmıştır.

Devletin hükümranlık hakkını ihlâl eden ve "elviye-i selâse" denen Manastır, Kosova ve Selânik'i ıslahat nâmı altında Türkiye'den sızıltısızca koparmayı hedef tutan bir maddeyi Yıldız'daki Pâdişah'ın kabul etmesi imkânsızdır. İşte bu sebepledir ki, Sultan Hamîd, her devletin kendi tarafına çektiği ıslahat taleplerini, kavimler ve hükûmetler arasındaki ihtilâflardan alabildiğine faydalanarak, tatbîke yanaşmamış ve kâğıt üzerinde bırakmak için elinden geleni yapmıştır. Onun devrini baştanbaşa dolduran meselelerin hemen hepsi, bu Berlin Muâhedesi'nin öngördüğü tatbîkattan doğmuştur. Bunlardan biri olan Makedonya problemi de çeşitli safhalar göstererek uzayıp gitmiştir. O günkü Selânik, Kosova ve Manastır vilâyetlerimizi içine alan

Makedonya'da müslüman ve hıristiyan olmak üzere çeşitli mezhep ve kavimler yaşamaktadır. Müslümanlar, burada yaşayan nüfûsun yarısından fazlasını teşkîl etmekte, mezheb bakımından Hanefî bulunmakta ve geniş olarak Türk ve Arnavutlardan terekküp etmektedir. Bunlar arasında Kıptî denilen ve pek cüz'î bir yekûn tutan ayrı bir grup da vardır. Hıristiyanlar, mezheben Ortodoks ve Katolik cemaatlerine ayrılmakta, Bulgarlar ise ekzarhlığa tâbi bulunmaktadırlar. Hıristiyanlar kavim olarak Bulgar, Rum, Sırp, Ulah ve Arnavutlar'dan teşekkül etmektedir. Bütün bunlardan ayrı olarak Yahudîler'den mürekkep bir mûsevî cemaati de bulunmaktadır.

Bu çok karışık nüfûs dağılışı yüzünden Makedonya Bulgaristan, Yunanistan, Romanya ve Sırbistan gibi Balkan devletleri arasında dâimî bir nizâ mevzûu olmuş ve onların arkasında da Slavlık'la Almanlık'ın mücâdele sahalarından birini teşkîl etmiştir. Ayrıca İngiltere de kâh Yunanistan arkasından, kâh da kendi menfaatleri icâbı meseleye müdâhalelerde bulunmaktadır. Bu siyasî vaziyet, bütün Balkanlarla birlikte Makedonya'yı da dâimî surette kaynayan bir kazan hâline getirmektedir.

Her Balkan devleti Makedonya'da türlü sebeplerle hak iddia etmektedir. Türkiye'ye bağlı bir emâret olan Bulgaristan, Ayastefanos Muâhedesi'ndeki "Büyük Bulgarya" hayâlini gütmekte; Üsküp, Velzi ve Ohri piskoposları için Bâbıâli'den berâtlar istemekte; Makedonya'daki ahâlinin ekseriyetinin Bulgar olduğunu iddia etmektedir. Bu sebeple Bulgarlar "Makedonya-Edirne İhtilâlci Dâhilî Teşkilâtı" isimli gizli bir cemiyet kurarak, muhtâriyet talebinde bulunmuşlar ve çete faaliyetine girişmişlerdir. Bir müddet sonra Virkovistler ve Santralistler tâbirleri Makedonya'da müdhiş akisler bırakacak ve maalesef İttihatçı hükûmeti, Bulgaristan'a iltihak emelini güden Virkovistler'e karşı, "Makedonya Makedonyalılar'ındır." nazariyesini tâkip eden Santralistler'e dayanmayı çıkar yol addedecektir. Böylece Menlikli bir "şâkî-i meşhûr" olan Sandanski, İttihatçı vâlilerin "müşâvir-i hass"ı makaamına yükselecek ve Bâbıâli, Makedonya'da bir "kutta-i tarîk (=yol kesiciler)"in arkasından gitmek gibi bir garâbete düşecektir. Bu adam bir Sırp çetesi tarafından öldürüldüğü zaman, Bulgarlar'ın Makedonya İhtilâl Komitesi reîsi, onun nâmına bir âbide dikmek kararını alacak, İttihatçılar ancak bundan sonra Sandanski ve arkadaşlarının mâhiyetlerini anlıyabileceklerdir. Fakat artık iş işten geçmiş olacaktır.

Bulgarlar'ın Ayastefanos anlaşmasının devâmı müddetince 132 gün süren "hakk-ı tarihî" iddialarına ve ikinci Bulgar İmparatorluğu arzularına karşı Yunanlılar, milâddan önce hükümdarları olan İskender'in babası Makedonyalı Filip dolayısiyle memleketin kendilerine âit olduğu gibi bir dâvâya kalkışmışlardır. Ayrıca Partikhâne vâsıtasıyle, buradaki hıristiyan unsuru rumlaştırmağa gayret etmişler ve çete faaliyetlerine de başlamışlardır.

Sırplar ise Makedonya'da kalabalık değillerdir ve esas merkezleri olan Sava vâdisi, buraya çok uzak bulunmaktadır. Bosna-Hersek'i ilhak etmek arzusunda bulunan Sırplar; Üsküb'ün "Büyük Sırbiye"nin merkezi olduğunu iddia etmekte ve kesîf bir propaganda yapmaktadırlar. Bunlar azlık olduğu için, meselenin biraz daha karışmasını isteyen Sultan Hamîd, Üsküp'teki Rum Metropoliti'ni azlederek bir Sırp tâyinini kâbul etmiş ve Sırplar'ın husûsî mektepler açmalarına da izin vermiştir. Avusturya için de bir baskı unsuru olan Sırplar, "Büyük Bulgaristan"ı istemiyen Rusya tarafından da desteklenmektedir.

Makedonya meselesinin bir ucundan da Romenler tutmuşlardır. Burada Türkler'in Kara ve Sarıkaçan dediği Koço Ulahları küçük cemaatler hâlinde yaşamaktadır. İşte bu sebeple Romanya da kendi menfaatlerine uygun bir propaganda ile Makedonya meselesiyle alâkadar olmaktadır. Ulahlar'ın arasından Apostolo Margiriti nâmında bir adam çıkmış; milliyetçilik propagandasına başlamış; hemcinslerinin nüfûsun çok büyük bir parçasını teşkîl etmesi sebebiyle, Arnavutlar'a mürâcaat etmiş; "Rumlar ecnebîdirler, Mısır ve Fenike'den atılmışlardır; Arnavutlar ile Ulahlar Pellaj aslındandır ve kardeştir." diyerek müşterek hareket teklîfinde bulunmuştur.

Büyük ekseriyetini müslümanların teşkîl ettiği Trakya ve Arnavutluk arasındaki Makedonya'nın en mühim unsurlarından biri de Arnavutlar'dır. E. Driault'a göre "Arnavutlar, Slavlar'ın en büyük düşmanıdır ve Devlet-i Aliyye'nin de Rumeli'deki en sâdık unsurudur. Arnavutlar, hudûd-ı Osmaniye'nin muhâfızı ve pâdişahın en sâdık askerleridirler. Anavutlar indinde Abdülhamîd, âlim, zâhid ve mukaddestir ve bu sebeple kendisine fevkalâde hürmet ve riâyet ederler. Sultan, dağlarda yaşayan Arnavtular'a nazlı ve şımarık bir çocuk muâmelesi eder. Arnavutlar, memâlik-i Osmaniye'nin diğer bir ucunda yaşayan Kürdler gibi, pâdişahın emirlerini icrâya memur ve âmâdedirler. Anavutlar, sahralardaki yırtıcı kuşlar gibi, Makedonya için dâimî bir tehlike teşkîl etmektedirler." Tahsin Paşa da "Sultan Hamîd'in Rumeli'deki yegâne istinad kuvvetini âdeta Arnavutlar'm teşkîl ettiğini, burada itimad ettiği ve kendisine son derece sâdık pek çok kimselerin bulunduğunu" yazmaktadır.

Engelhardt tarafından "Türkiye'nin Rumeli'deki belkemiği" diye tâbir edilen Arnavutlar, İşkombi ırmağının kuzey ve güneyinde oturmalarına göre Gega ve Toskalar diye iki büyük kısma ayrılmaktadırlar. Sâdık ve cesur müslümanlardan ibâret bulunan Gegalar'ın Karadağ hududunda bulunan Klementli, Hoti, Skreti ve Pulati nâmıyle mâruf beş kabîlesine umûmen Malisor ve memleketlerine de Malisiya denmektedir. Bu dağlı Arnavutlar arasında câri millî bir kaanun vardır ki, "Lek Dukakin" denmektedir. 1469'da ihtidâ ederek Dukakin-zâde Mehmed Bey adını almış bir Arnavut prensine izâfe

edilen bu kaanuna göre, mirâs, tamâmen erkek evlâdlara kalmakta ve bir kimse kendi kabîlesine mensup bir kızla bile evlenememektedir. Dağlı Arnavutlar arasında câri fecî kan dâvâlarını izâle etmek gibi bir maksatla konduğu anlaşılan bu kaanun, yakın zamanlara kadar devam etmiştir. Kuzeydeki kabîleler arasında bir de Mirditler vardır ki, merkezlerini Oroş köyü teşkîl etmekte ve reîslerine de Prenk denmektedir. Bunların hepsi Katolik'tir. Toskalar'ın Marglıç, Aydonat, Filât kazâlarında yaşayanlarına "Çam" adı verilmekte ve memleketlerine de "Çamlık" denmektedir. Ergiri ve Avlonya kazâlarında yaşayan Arnavutlar'a da Lap yâhut Liyap denmekte, çapulculukları sebebiyle de Yunanlılar, bütün Arnavutlar için alay ve küçültme makaamında bu nâmı kullanmaktadırlar.

Arnavutlar'ın büyük ekseriyeti müslümandır ve Hanefî mezhebindedirler. Arnavutluk'ta Gülşeniye, Halvetiye, Rufâiye tekkeleri bulunduğu gibi, Ergiri mıntıkasında da tamâmen bir Türk tarîkati olan Bektaşiye yaygın bir haldedir. Bunların baba ve dedeleri Kırşehir'deki Hacı Bektaş-ı Velî âsitânesine bağlıdırlar. Arnavutluk'ta ve hemen bütün Balkanlar'da müslüman demek Türk demektir; yâni "Türk" kelimesi "müslümanlık"ın müterâdifi olarak kullanılmaktadır. Hattâ İslâm'ın şartları bile "Türk'ün şartı kaçtır?" diye sorulmakta ve müslüman olan bir kimseye de "Türk oldu." denmektedir. Arnavutlar'ın hepsi, hangi mezhepten olursa olsun, "Kartoloğlu" mânâsına gelen "Şkipetar" tâbiriyle anılmaktadır. Roma devrinde, husûsî bir imtiyaz arzeden "Roma vatandaşlığı" ilk defa işte bu kavme verilmiş; Osmanlı hâkimiyetinde de, Balkanlar'da ihtidâ eden kavimlerin başını, yine Arnavutlar çekmiştir. Bu hâdise, Osmanlılar'ın islâmlaştırma ve Türkleştirme siyâsetlerinde ne derece ciddî ve metîn ölçülerle hareket ettiklerinin de güzel bir nümûnesini teşkîl etmektedir.

Arnavutlar, Osmanlı Devleti'ne hizmet eden pek çok ricâl yetiştirmişler ve devletin yaptığı muhârebelerde Osmanlı sancağı altında çarpışmışlardır. Ayas, Lutfî, Kara Ahmed, Sinan, Ferhad, Kemankeş Kara Mustafa, Kuyucu Murad, Tarhoncu Ahmed, Köprülü Mehmed Paşalar gibi sadrâzamlar, bunların en meşhurlarını teşkîl etmiştir. Hammer'in Türk Montesqieu'su dediği Koçu Mustafa Bey de Göriceli bir Arnavut'tur. İşte Makedonya'nın esas unsurlarından birini de artık tamâmen Türkleşmiş bulunan böyle bir kavim teşkîl etmektedir.

Makedonya'daki nüfus dağılışı da, memleketle alâkalı her devlete göre tamâmen değişik bir muhtevâ göstermektedir. Bulgar, Romen, Sırp ve Yunan kaynaklarının her biri kendilerine mensup olan kavimlerin miktarını artırmakta, diğerlerini ise az göstermektedirler. İngiliz, Fransız, Rus, Avusturya ve Alman istatistikleri de, tâkip ettikleri siyâsete göre, Makedonya'daki

nüfus dağılışını ayrı bir şekle ve biçime sokmaktadır. Bu sebeple Makedonya'nın esas nüfûsu tamâmen değişik ve birbirine zıt miktarlarda gösterilmekte; itimâda şâyân bir rakam elde bulunmamaktadır. 1906 senesinde neşredilmiş olan *Memâlik-i Osmâniye Cep Atlası*'nda 28.800 km^2 olan Manastır'ın nüfûsu 848.900; 32.900 km^2 olan Kosova'nın nüfûsu 1.038.100; 35.000 km^2 olan, Selânik'in nüfûsu 1.134.000 olarak gösterilmektedir. *Hâtırat-ı Niyâzî*'de "İki defa icrâ olunan tahrîr-i nüfûs ile nüfûs-ı İslâm'ın adeden, nufûz-ı İslâm'ın ise mülken galebesinin ortaya çıktığı" ifâde ile tafsilâtlı rakamlar verilmektedir. Buna göre Selânik vilâyetinde 485.555 İslâm, 323.227 Rum, 217.157 Bulgar olmak üzere 1.025.939 kişi bulunmaktadır. Kosova vilâyetinde 752.537 İslâm, 13.452 Rum, 170.005 Bulgar, 169.501 Ulah ve Sırp'la birlikte 1.095.495 kişi yaşamaktadır. Manastır vilâyetinde 260.418 İslâm, 291.238 Rum, 188.412 Bulgar, 30.116 Ulah ve Sırp'la berâber 770.184 nüfûs bulunmaktadır. Hakîkate yakın olan bu rakamlara göre, İslâm nüfusu yarıdan epeyce fazladır. Ayrıca arâzinin büyük kısmı da müslümanların elindedir. Buradaki Bulgar, Sırp ve Rum komita faaliyetlerinin esas tahrik sebeplerinden birini de bu arazi dağılışı teşkîl etmekte ve tecâvüz hedefi olarak müslüman çiftlikleri ile müslamanlarla meskûn bâzı yerler gösterilmektedir.

Maamâfih, Makedonya'daki Bulgar, Sırp, Yunan çetecilerinin düşmanlıkları sâdece Türkler'e karşı değildir. Bunlar çok merhametsizce birbirlerini de doğramaktadırlar. Nitekim Saîd Paşa'nın *Hâtıratı*'nda, Yunan sefîri Mavrokordato'nun "Bulgarlar'ın, ale'l-husûs Rumları lâyenkatı' itlâf ve nâmus ve mal ve mülklerini pâmâl eyledikleri, Bulgar çetelerinin Sofya hükûmetinin tâlimâtıyle teşekkül ve emâret zâbitân-ı askeriyesinin kumandasıyle hareket ettiği, Bâbıâli'nin buna müsâmaha gösterdiği" yollu şikâyette bulunduğu kaydedilmektedir. Sultan Hamîd, kat'î ihtiyaç hâsıl olmadıkça asker kullanmamak, Balkan devletleri arasındaki rekaabet, zıddiyet ve ayrılıkları dâimî sûrette körüklüyerek birleşmelerine mâni olmak için bu çete faaliyetlerinden de istifâde etmiş; hattâ bunları birbirlerine kırdırmıştır.

Makedonya'da yayılan propaganda ve faaliyetler, üç mühim kuvvetin himâyesi altındadır. Bunlar da konsoloshâneler, rûhânî reîsler ve çetelerdir. Metropolitler, görünür şekilde hükûmete hıyânet etmekte ve bir sürü idrâksiz köylüleri de zehirlemektedirler. Her yerde Yunan konsoloshâneleri, metropolitlere yakın yerlerde kurulmuştur. Köy muhtarları ve papasları konsoloshânelerden tâlimât ve tahsîsât almaktadır. Bulgar, Sırp ve Yunan hükûmetleri maaşlı eşkıyâ çeteleri dolaştırmakta; her yerde huzûr ve âsayişin ihlâline çalışmaktadırlar. Bu unsurlar arasında kiliseler bile ayrı bir ihtilâf mevzuu olmaktadır. Rumlar, "Fermanı bizim nâmımıza verilmiştir." diyerek

bir kiliseye Bulgarlar'ı sokmamakta ve Bulgarlar da "O kilise bizim paramızla yapılmıştır." yollu bir iddia ile Sırp ve Rumlar'ı tardetmeğe kalkışmaktadırlar. Böylece unsurlar arasında dâimî bir nizâ hüküm sürmekte, bu da Bâbıâli tarafından çıkarılan fermanlarla körüklenmektedir.

Diğer taraftan Bulgarlar, Makedonya meselesini gittikçe alevlendirerek; devletlerin müdâhalesini celbetmeğe ve netîcede de "Büyük Bulgaristan" hayâlini gerçekleştirmeğe çalışmaktadır. Balkan devletleri birbirine düştükçe, Avusturya şarka doğru genişleme politikasına sarıldıkça, buna muhâlif olan Rus Çarı ile Bulgar Kralı Ferdinand'ın da arası açık bulundukça, düvel-i muazzamanın Makedonya ve Ermenistan'da ıslahat teklîflerini reddetmek, Sultan Hamîd için pek kolaydır.

Fakat Fransa ile İngiltere arasında o sırada bir yakınlaşma başlamış; Rusya ile Avusturya, Balkanlar'da müşterek hareket için anlaşma yoluna girmiş; Çar, Ferdinand'ı "Bulgar Prensi" olarak tanımayı kabul etmiştir. Bu siyasî değişiklik Sultan'ın, muvaffakıyetle kullandığı "ayır-buyur" yâhut "parçala ve hükmet" politikasını tehlikeye atmaktadır.

İşte böyle bir anda Bulgar "Dâhilî Teşkilâtı", "Makedonya'daki nüfûs-ı İslâmın bir kaç taarruz ile mahvolacağına ve ekseriyeti teşkîl eden Bulgarlar'ın az bir zaman zarfında nâil-i emel olabileceğine inanmış olan bîçâre beyinsiz Bulgar köylüleri"ni kandırarak bir ihtilâli başlatmış ve "Müslümanları, çiftlikat ve emâkin-i islâmiyeyi hedef-i tecâvüz etmişlerdir." (21 Eylül 1902/17 Cumâdelûlâ 1320). Bu ihtilâl bir ay içinde bastırılmış ise de Makedonya, bir fesad menbâı olarak kaynamakta devam etmiştir. Düvel-i muazzamanın tazyîki ve hâricî ahvâlin müsâitsizliği sebebiyle Sultan Hamîd "Vilâyât-i Selâse Müfettiş-i Umûmîliği" gibi bir me'mûriyet ihdâs etmiş ve eski Yemen vâlisi Hüseyin Hilmi Paşa'yı bu makaama getirmiştir. Ayrıca "Vilâyât-ı Selâse Tâlimâtnâmesi" neşrolunmuş ve İstanbul'da da "Rumeli Vilâyâtı Islahat Komisyonu" nâmıyle bir meclis kurulmuş ve başına Konya vâlisi Avlonyalı Ferid Paşa getirilmiştir.

Bütün bunların hakîkî sebebi, Berlin Muâhedesi'nin 23. maddesinin derpîş ettiği ıslahatın bir an evvel tatbîkini isteyen Rus ve Avusturya sefîrlerine Almanya'nın da iltihak etmesi, bu vaziyette Sultan'ın vakit kazanmak isteyişidir. Bir müddet sonra Avusturya ve Rusya devletleri, Bâbıâli'ye "Viyana Islahat Programı" nâmıyle anılan bir takım teklîflerde bulunmuşlar; çetin bir pazarlıkçı ve politika oyuncusu olan Sultan, bunu pek ağır görmüş; yalnız jandarmanın ıslahı için ecnebî mütehassıs celbi maddesine muvâfakat etmiştir.

Buna kanaat etmeyen Bulgar "Dâhilî Teşkîlâtı", Selânik'teki Osmanlı Bankası binâsını, altına lâğım açarak havaya uçurmuş; ayrıca büyük bir

ihtilâl daha koparmıştır (2 Ağustos 1903/8 Cumâdelûlâ 1321). Bankanın buraya kuruluş sebebi, ecnebîlerin can ve malına zarar vererek dikkatlerini çekmek, Makedonya meselesini kendi arzularına göre hal için harekete geçmelerini sağlamaktır. Tahsin Paşa "Selânik kıyâmının ehemmiyetli bir şey olmadığını, fakat vâlinin atâlet gösterdiğini, işte bu sebeple eski ricâlden olan Hasan Fehmi Paşa'nın vâliliğe tâyin edildiğini, bu zâtın Selânik sokaklarında ufak bir jandarma zâbiti gibi dolaşarak halkın heyecânını teskîn ve âsayişi iâde husûsunda, takdîre sezâ bir gayret gösterdiğini" yazmaktadır. Selânik hâdisesi akabinde Bulgar "Dâhilî Teşkîlâtı"nın patlattığı kıyâm eskisinden çok daha geniş olmuş ve üç ay içinde bastırılabilmiştir. Bu ihtilâl İlyas Peygamber Yortusu'na rastladığı için, Bulgarlarca "Ilin-Dén İhtilâli" nâmıyle anılmış ve rivâyete göre 25-30 bin kadar çetecinin iştirakiyle vücut bulmuştur.

Bu büyük karışıklık üzerine Avusturya İmparatoru François Joseph ile Rus Çarı II. Nicolas, Mürzteg şehrinde konuşmuşlar ve Makedonya için, iki senelik yeni bir ıslahat programı üzerinde anlaşmaya varmışlardır. "Mürzteg Programı" nâmıyle anılan bu program, Bâbıâli'ye teblîğ edilmiş; Alman sefîrinin tasvîb edilmesini istemesi karşısında, siyâseten reddi mümkün görülmemiş; ancak Sultan, hükümranlık haklarıyle, istiklâl ve i'tibâr-ı devletin ihlâl edilmemesi ve statükonun muhâfazası kaydıyle kabûle yanaşmıştır. Buna göre, Umûmî Müfettiş'in maiyetinde biri Rus, diğeri Avusturyalı iki sivil memur bulunacak, 5 mıntıkaya ayrılan Jandarma teşkilâtının başına bir İtalyan general getirilecek ve yanına muhtelif milletlere mensup zâbitler verilecektir. Bu zâbitlerin kumanda selâhiyetleri yoktur. Bir nevi mahallî muhtâriyete sebep olabilecek olan anâsır muvâzenesine uygun idârî teşkîlât esası ise kabul edilmemiştir. Böylece dünyâ hâricî politikasındaki değişiklikler sebebiyle Berlin Muâhedesince öngörülen Makedonya ıslahatı, şimdilik başka bir şekil altında, daha az zararla tatbîka başlanmış demektir.

Millî meselelerde son derece hassas ve Avrupa'nın dalaverelerine karşı aynı silâhla mukaabelede hünerli olan Sultan Hamîd, güyâ kabul ettiği programı tatbîk için hiç bir şey yapmamış; düvel-i muazzamayı avutma yolunu tutmuştur. Kontrollerine bırakılan mıntıkalar üzerinde Avrupalı devletler arasında ihtilâf çıkmış; Sultan'ın dostu olan Kayzer, Makedonya'da âsayişi te'sîs için işbirliği yapmayı reddetmiştir. 1903'ten sonra vukua gelen siyasî hâdiseler, bunlardan istifâdeyi çok iyi bilen Sultan'ın işine yaramış; 1905'te Rusya'nın Japonya karşısında mağlûb olması ve bu sebeple dâhilen bâzı güçlüklerle karşılaşması Makedonya meselesini askıda bırakmıştır. Rusya'nın Uzakdoğu mağlûbiyeti ve bunun vücûda getirdiği dâhilî karışıklıklar, Petersburg'un dikkatini Balkanlar'dan ve Boğazlar'dan uzaklaştırmış; Avusturya ise

Bosna'dan Yenipazar sancağına giden bir demiryolu inşâsı için Sultan'la gizlice anlaşmaya koyulmuştur. Buna rağmen İngiltere, meseleyi kurcalamakta devam etmiş ve bâzı teşebbüslere girişmeğe yeltenmiştir.

Makedonya meselesi bu siyasî sebeplerle bütün devletlerce ciddî bir baş ağrısı olmakta devam edecek ve Balkanlar, Gustave Lebon'un tâbiriyle, "Ancak efendilerini değiştirmek için cenkleşecekler ve bundan da hiç bir şey kazanamıyacaklardır." Sırp hâkimiyetine geçen Rum ve Bulgar Sırplaştırılmaya, Yunan'a geçen Bulgar ve Slav ise Yunanlılaştırılmaya çalışılacaktır. Makedonya ve bütün Balkanlar Türkler devrindeki adâleti, rahatı ve huzûru bir daha aslâ bulamıyacaktır. Onun içindir ki Gustave Lebon, 20. Asrın ilk çeyreğinde "Bir çok Balkanlı şimdi Türk idâresini arıyorlar." diye yazacaktır. Balkan kavimleri için Osmanlı devri, bir altın çağ olarak hâtıralarında saklanacak; kısa süren bir istiklâl cinneti ve sarhoşluğu Slavlığın maskesi hâline gelen Rus komünizminin dehşetâver idâresinde şiddetle tecziye edilecektir. Doğuda kurulmuş dengeleri sarsmayı ve ırklar meselesini kışkırtmayı hedefleyen Avrupa diplomasisi, bu politikanın verdiği kerîh meyve karşısında dehşetle irkilecek; Rusya'nın Almanya'yı ikiye böldüğünü, Avusturya'yı Viyana'dan ibâret bıraktığını, kıt'ada nufûzunu azamî şekilde hissettirdiğini görecektir. 1970'lerin siyasî haritası, işte böyle bir hatalar zincirinin netîcesi olacaktır.

Sadrâzam Saîd Paşa'nın Azli

Makedonya'daki isyanın şiddet kesbetmesi ve ahvâlin müşkil bir vaziyet arzetmesi, mes'ûliyetten korkan Sadrâzam Saîd Paşa'nın istifâ taleplerine vücut vermiştir. Kendisini temize çıkarmak maksadıyle yazılmış olan *Hâtırat*'ında bu istifâ maddesi de pek uzun sahîfeler işgâl etmekte, usanç verici dedikodular, garip ve sinsi ithamlar, mânâsız denilebilecek teferruat ve fazlalıklarla tezyîn edilmiş bulunmaktadır. Saîd Paşa'ya göre "Rumeli Vilâyât-ı Selâsesi'nin ıslâhatını işkâl etmek için saray, olanca kuvvetiyle çalışmakta, zât-ı şâhâne (güyâ) mâziye âid esbâb-ı mütenevviadan dolayı muğber bulunduğundan azlini istemekte ve bunu fiile getirmek için kuvvetli esbâb aramakta, bu sebepleri de kendisine türlü müşkilât çıkarmakta bulmaktadır." Gâyet vehhâm olan Paşa'nın bu telâkkîsine hak vermek imkânı yoktur. Nitekim Tahsin Paşa, Sadrâzam'ın o günlerdeki hâlet-i rûhiyesini şöyle anlatmaktadır:

"Hissolunuyordu ki, işler sarpa sardığı için, Saîd Paşa, mes'ûliyet yükünü atmak yolunu arıyordu. Esâsen Paşa'nın âdeti bu idi: Müşkil

zamanlarda vazîfeden kaçınır, fakat bir defa iş başından uzaklaşınca tekrar işbaşına gelmek yollarını arar dururdu."

Mâbeyn başkâtibinin bu kanaati vâkıalar karşısında mâkul görülmekte ve bizzat Saîd Paşa'nın hâtıratındaki satırlardan az çok istidlâl edilmektedir. Dâmâd Şerîf Paşa'nın İbnülemîn'ce neşredilen Saîd Paşa hakkındaki mütâlaanâmesinde de "Sû-i zan ve vesvese ve vehim nokta-i nazarından fıtratı, Hâkan-ı merhûma tamâmiyle şebih bulunduğundan, beynlerinde bir câzibe-i mâneviye vücûdu bî-iştibâhtır. Te'sîr-i vehm-ü endîşe ile hânesinde bâzan karyola altında yattığı ve hizmetkârlarından dâima şüphe ettiği ve saraya arîza yazdıkta zarfın içine bir şey karışmak ihtimâl-i mevhûmiyle mükerreren baktığı akaaribinden menkûl, ve bir maslahat hakkında kat'î bir rey vermeyip, muhtelif şıklar ortaya koyarak, Mütercim Rüşdî Paşa gibi, herkesin zihnini teşvîş eylediği meşhûrdur." denilmekte ve onun mütereddidliği dile getirilmektedir.

Kendi hâtıratına göre, askerin maaş ve muayyenâtı ve Rumeli vilâyetlerinin mâlî umurunun ıslahı için yapılan bir meclis-i vükelâ müzâkeresinde Serasker Rızâ Paşa'nın engellemesiyle karşılaşmıştır. Saîd Paşa "Evvel-beevvel yapılacak şey, bu vilâyetlerde umûr-ı mâliyenin ıslahı idi. Bu husustaki tasavvurât ve teşebbüsâtıma da Serasker Rızâ Paşa şedîden mümânaat eyledi. Zann-ı gâlibe göre kuvvetli müşevvikler de vardı. Her ne ise, bunda, serasker-i müşârünileyh gerek münferid, gerek başkalar da müşevvik ve müsâid bulunsun, şekl-i i'tirazât ve ta'rîzât nâ-kaabil-i tahammül idi. Binâenaleyh istifâya mecbûr oldum." demektedir. Yine Paşa'ya göre, Serasker "İhtiyâcât-ı askeriyeyi müşkile düşürmek senin meslek-i kadîmindir." tarzında itâbda bulunmuştur.

Hâtıratından anlaşıldığı üzere Saîd Paşa, tıpkı Kâmil Paşa gibi, askerin miktarının fazla olduğuna kaani ve azaltılmasına taraftardır. Yalnız bu defaki sadâretinde, Balkan umûrunun arzettiği vaziyet karşısında, nasılsa "Gerçekten bir devlet-i askeriye sıfatını ihrâza çalışmalıyız." kanaatini serdetmiştir. Ordunun tenkîsi düşüncesi, askerî ricâlin ve Pâdişah'ın görüşüne zıttır. Seraskerin işte bu sebeple haklı bir iddiayı asla doğru olmayan bir sertlikle dile getirdiği söylenebilir. Saîd Paşa ise *Hâtırat*'ında Serasker'i, zımnen mürtekiblerin hâmîsi derekesine düşürmektedir. Saîd Paşa ise saraya celbedilmiş; Pâdişah "Nedir bu haller? Nedir bu haller?" diye kuvvetli sadâ ve asık yüzlü bir edâ ile suâlde bulunmuş; Sadrâzam sükût etmiş; Sultan aynı suâli yine abûs ve gayr-i me'nûs surette üçüncü defa olarak tekrar etmiş; Paşa "Vâki olan şey arzettiğim istifâdan ibârettir." demiştir. Pâdişah "Peki ama Serasker'le o kadar kavga etmişsin?" demiş; Paşa kavga etmediğini, taşradaki bâzı

yerlerde alınan erzâkın mahlût olduğunu söylediğini ifâde etmiş; Sultan, Serasker'den yana çıkarak "Yaptığın mazbatayı nasıl kabul edebilirdi, bir kimse kendi idâmını kendi eliyle imzâ eder mi?" demiş; bilâhare "Daha nerelerden müşkilât görüyorsunuz?" suâlini sormuştur. Paşa müşkilâtın büyüğünün mâbeynden geldiğini, vâlilerin bir kısmının doğrudan doğruya tâyin edildiğini, sefâret tercümanlarının da saraya başvurduklarını dile getirerek, sadârete kudret verilmesinin elzem olduğunu söylemiştir. Nihâyet Pâdişah "Bilirsiniz ki benim, devletimin menâfiinden başka bir emelim yoktur; mâdem ki taakkud ediyorsunuz, devletin hayır ve menfaatı ne veçhile ise ana göre hareket edersiniz." demiş; bilâhare "Serasker Rızâ Paşa'ya, istediğiniz tarziyeyi vermesini söylettirmiştim. Bu gün Meclis günü olduğu için kendisi oradadır. -Saatine bakarak- Vakit de geçiyor; Bâbıâli'ye gidiniz, Serasker Paşa'nın tarziyesini kabul eder, işlerinize devam edersiniz." buyurmuştur. "Hal ve mevkiin istifâda ısrara ve daha ziyâde söze mütehammil bulunmamasıyle, huzûrdan çıkılarak Bâbıâli'ye gidilmiştir." Serasker o gün meclise gelmemiş; üç gün sonra ise makaamına kaaid olur olmaz, Saîd Paşa'ya hitâben "Geçen meclisteki sözlerden şevket-meâb efendimiz sıkılmışlar. Ben de velî-i ni'metim sıkıldığı için sıkıldım. Söylediklerim başka bir şey değil idi, hakîkat idi." mukaddimesiyle feth-i kelâm etmiştir. Saîd Paşa "Mev'ûd olan tarziye şöyle dursun, taleb-i tarziyeye beni mecbur eden ahvâl-i sakîlenin daha ağırlaşacağı hissolunduğundan ve o sırada elçilerden birinin benimle mülâkat için geldiği haber verildiğinden, Serasker'e beni görmeğe muntazırdır.' diyerek meclisten çıktım. Avdette sâir meselelerin müzâkeresine başladım." demektedir.

Bilâhare Paşa, Rumeli vilâyetlerinin ahvâli dolayısiyle devlet işlerinin güzel idâresi için vaadedilmiş olan müsâadelere muhâlif irâdeler sudûr ettiği için, istifaya kat'iyen karar verdiğini, o sırada huzûra çıkan Avusturya sefîrinin statüko'nun bozulmamasının lüzûmunu belirterek bâzı taleplerde bulunduğunu, işte bu sebeple Pâdişah'ın kendisine Rumeli ıslahatının bir haftaya kadar yürürlüğe konması hakkında kurenâdan Ârif Bey vâsıtasiyle bir irâde teblîğ ettirdiğini, bunun üzerine Elviye-i Selâse'de müzâyakanın pek ziyâde olduğunu, müteahhitlerin tâyinâtı kesecekleri ve askerin aç kalacağının vâliler ve müfettiş tarafından bildirildiğini ifâde ederek "Bu halde asker hazîne-i gaybdan mı geçinecek? Bu haller beni mevki-i acze düşürmek içinse, bunda devletin ne fâidesi var? Başka bir maksada mebnî ise anı anlamıyorum; hele siz gidiniz, çâresini düşünür arzederiz." dediğini yazmaktadır.

Paşa'nın düşündüğü çâre, gâyet mufassal bir istifânâmeden ibâret kalmış; böylece sıkışınca istifâ etmek âdetinin yeni bir nümûnesini vermiştir. Pâdişah kurenâdan Ârif Bey'i tekrar göndermiş, "Yazdığı şeyler gazeteci lisanı; bir de beni Rus tarafdarlığıyle itham ediyor; bunları yaptığı için gelir

tazallum eder." mütâlaasında bulunmuş; Saîd Paşa "Lâyiha denilen tezkerenin lisanı gazete lisanı değildir; maamâfih ne olursa olsun, benim sebk-i ifâdem odur... Kendilerinin Rus politikası tarafdârı olmaları ise kimsenin hatırından geçemez; çünki hiç bir pâdişah adüvv-i memleketine tarafdar olmaz, olamaz." demiştir. Bilâhare Ârif Bey tekrar gelmiş; arkasından seresvabî İsmet Bey; ba'dehu başkâtip Tahsin Paşa sökün etmiş; hepsi kendisini huzûra dâvet etmişler; Sadrâzam ise kâh siyatikli olduğunu, kâh vaktin geçtiğini ileri sürerek ifâdelerinin bundan ibâret bulunduğunu söylemiştir. Paşa'nın hâtıratında yüz sahife tutan bu istifa maddesi, bir alay kîl-ü kaal ile süslenerek uzayıp gitmektedir. Bunun enteresan safhalarından biri de Rus sefîrinin suvaresinden çıkan İngiliz sefâreti baştercümanının bir gece kendisini frakla ziyâret etmesidir. Güyâ İngiliz sefîri Sir O'Connor, Selânik konsolosu olan bir Rum'dan, Arnavutluk'ta ıslahata teşebbüs etmesi sebebiyle üç Arnavut'un Saîd Paşa'yı öldürmeğe geleceği haberini almış ve bunu geceyarısı Sadrâzam'a bildirmiştir. Saîd Paşa bunu Pâdişah'a arzetmiş; bilâhare memleketine gidecek olan İngiliz sefîri de huzûr-ı şâhâneye çıktığında şu yolda konuşmuştur:

> *"Saîd Paşa'nın masûniyet-i nefsiyesi devlet-i metbuamca mültezemdir. Çünki İngiltere devleti vaktiyle bunu taahhüd etmiştir. Kendisi Avrupa'nın âsayişine ve devletinize hizmet eylemiştir. Muvakkaten Londra'ya gidiyor isem de Balkan işleri kesb-i emniyet ettiğinden üç hafta zarfında İstanbul'a avdet edeceğim. O vakte kadar Saîd Paşa'nın masûniyetine dikkat etmesi için maslahatgüzâra tâlimât verdim. Zât-ı şâhânenizin de nazar-ı dikkatinizi celbederim."*

Buna pek hiddetlendiği anlaşılan Pâdişah, kurenâdan Ârif Bey'le Fâik Bey'i yollamış ve mühr-i hümâyûnu talep eylemiştir. Saîd Paşa bir zarf ve şem'a (=mumlu fitil) getirterek mührü o zarfa koyarak mühürleyip vermiş; bunun üzerine Ârif Bey "Şevket-meâb efendimiz buyuruyorlar ki 'Kendisine pek çok iltifât ettim; pek çok iltifat ettim. Kendisi benimle birlikte bulunmak istemedi; böyle yaptı. Zaptiye nâzırına yazacak şeyi de bana yazdı. Kendisi kordiplomatikle ihtilât etmesin, politikle meşgûl olmasın.' meâlli irâdeyi teblîğ" eylemiştir. Saîd Paşa, "Zât-ı şâhâneden iştibâha ve kendilerine ihtâra mahal yok idi; zâten lâzım olan ihtarı İngiltere sefîri îfâ etmişti." gibi gâyet sefîlâne ve zelîlâne bir ifâde kullanmakta, vatanından ülkeler koparmış bir düşman elçisinin siyânet ve himâyesiyle âdetâ iftihar etmektedir. Altı defa sadâret mevkiini ihrâz etmiş olan bir zâtın düştüğü hacâlet gayyâsına ibret nazarıyla bakmamak, Devlet-i Aliyye'yi kendi şahısları derekesine indiren bedhâh ricâle lânethân olmamak elden gelmemektedir. Bu cüce ve pest-vic-

dan, pest-hamiyet ricâli makaama çıkarmak mecburiyetinde kalan Sultan'a ise, herhalde acımak lâzımdır. Bu hususta bilâhare "denî bir kurşunla fedâ-yı hayât eden" Birinci Ferik Şemsî Paşa'nın, oğluna söylediği sözler çok dikkate şâyândır. Devlete ve millete sadâkatle bağlı Müşir'in "Zât-ı şâhâne gece gündüz çalışıyor; kabahat başkalarınındır. Yanına kimi alsa fenâ çıkıyor; yeniler eskileri aratıyor; her milletten adam yetiştirdi; (fakat) pâdişaha sâdık, vatanını sever az adam bulunuyor; pâdişah acınacak haldedir... Eğer kendisi idâre etmeseydi, memleket bu kadar da idâre edilmiyecekti; mahvolup gidecekti." yolundaki mütâlaalarını kabul etmemek mümkün görünmemektedir.

Bu suretle bir sene iki aya yakın bir sadâretten sonra Saîd Paşa azl ile, "mesned-i celîl-i sadâret" Rumeli Vilâyâtı Islahat Komisyonu riyâsetinde bulunan, eski Konya vâlisi Avlonyalı Ferid Paşa'ya tevcîh edilmiştir (14 Ocak 1903/14 Şevvâl 1320).

Sultan Hamîd'in üzerinde hassasiyetle durduğu noktalardan biri "Unsûr-ı İslâma halel gelmemesi"dir. Bu sebeple Saîd Paşa'nın yerine geçen Ferid Paşa'ya "mahremâne" iş'ârıyle yazılan bir tezkirede "Selefinin Rumeli vilâyâtı hakkında ittihaz etmiş olduğu mesleğin unsur-ı İslâma zaaf getirmek esâsına müstenid olduğu, onu himâye dînen ve menâfi-i devleti muhâfazaten lâzım bulunduğu" bildirilmiştir. İbnülemîn, azilden iki gün sonra Berlin sefîri Ahmed Tevfîk Paşa'ya gönderilen bir telgrafta "Sadr-ı sâbık Saîd Paşa'nın sebeb-i infisâlinin .... mukaddema İngiltere hükûmetine ilticâ eylediği gibi, bu defa da hükûmet-i seniyeyi yine İngiltere devletine âdetâ teslîm etmek ve dâima İngiltere politikasını himâye ve tâkip etmek gibi niyyât-ı hâinâ-nesinden ibâret olduğu" cümleleriyle anlatıldığını kaydetmektedir. Sefîrin cevâbî telgrafında "Saîd Paşa'nın, kendisini büyük bir diplomat zannetmekte ise de Avrupa'nın efkâr ve âmâl-i siyâsiyesine ve Devlet-i Aliyye'nin lüzûmu takdîrinde ittihaz edeceği politikaya tamâmiyle vâkıf olmadığı, efendimizin Avrupa ricâl-i umûru tarafından lisân-ı takdîr ile yâd edilen maharet-i siyâsiye ve hasâfet-i ulviye-i mülûkâneleri sâyesinde, Saîd Paşa'nın bir takım hatîatının önünün alındığı" zikredilmekte; Paşa'nın "dâimü'l-evkaat İngiltere'nin âğuş-ı desâyisine atılmak" gibi bir yol tâkip ettiği beyân edilmektedir.

O sıradaki vak'aları iyi bilen Mâbeyn başkâtibi Tahsin Paşa, bu azil meselesini şöyle anlatmaktadır:

"Sultan Hamîd, kabînede sık sık tebeddüllerden hoşlanmazdı. Saîd Paşa ise kabînede Serasker Rızâ Paşa ile hiç sevişmezlerdi. Hünkâr, Rızâ Paşa'dan memnundu; ordunun idâresini Rızâ Paşa gibi tecrübe edilmiş ve sadâkati hakkında emniyet-i tâmme hâsıl olmuş bir zâttan

alıp başka birine vermek Hünkâr'ın kolay yapabileceği işlerden değildi... Serasker Rızâ Paşa techizât ve levâzım-ı askeriyenin ikmâli maksadıyle muttasıl para ister durur, Saîd Paşa ise bu talebinin ciddî bir lüzûm mukaabili olmadığı tarafına giderdi. Sultan Hamîd'in Balkan siyâseti ve Bulgaristan'ın istikrâzat-ı askeriyesi dolayısiyle endîşesi ma'lûm idi ve Sofya kabînesinin askerliğe müteallık ahvâlini ale'd-devâm tefahhus ettirirdi. Filibe'deki memurumuz miralay Fethi Bey, Bulgarlar'ın obüs alayları teşkîl ettiğini yazmış, bunlara dâir teşkîlât ve fotoğrafları zât-ı şâhâneye bir albüm hâlinde takdîm etmişti. Serasker Paşa bundan mülhem olarak istihzârât-ı askeriyemizi tesrî' etmemiz lüzûmunu Bâbıâli'ye muttasıl yazardı. Saîd Paşa Hâtırat'*ında bundan bahsederken 'Bu haberler askerlik noktasından istikşâfâta müstenid olmamakla bence ehemmiyeti yoktu.' demektedir. Saîd Paşa, Serasker'e hiddetinden Fethi Bey gibi vazîfeşinasları da münkesir etmekte idi. Bu da kendisinin kin ve garaza ne dereceye kadar mağlûb olduğunu gösterir.*

Sultan Hamîd'in Makedonya meselesiyle, bilhassa Bulgaristan ahvâliyle bu derece meşgûl olmaktaki hakkı âşikâr idi. Çünki Makedonya meselesi, bütün Avrupa'yı alâkadar eden ve Devlet-i Aliyye'yi bir felâkete sürüklemesi melhûz olan bir şeydi. Hele İngiltere hükûmeti Bulgaristan'ı ele almak siyâsetini tâkibe başladıktan sonra Sultan Hamîd'in dikkat ve telâşı büsbütün artmıştı. Rusya muhârebesinden sonra Avusturya'nın Yenipazar'a kadar tecâvüzünü uzatmış olması, Rusya'nın enzâr-ı harîsânesinin daha fazlalaşması ayrı ayrı hâiz-i ehemmiyet meselelerdendir. Bunun için biri siyâsete, diğeri kuvvete müstenid iki cepheli bir hatt-ı hareket tâkip edilmekte idi. Bulgaristan Prensi Ferdinand'ın Türkiye'ye temâyülü temin olunmak esbâbına tevessül ve bu meyânda Bulgar tebeasının hüsn-i idâre edilmelerine i'tina olunur ve diğer taraftan kilise mesâilinden dolayı Rumlar'la aralarındaki ihtilâftan istifâdeye çalışılırdı. Karadağ Prensi Nikola, Karadağ Emâreti'nde yegâne müessir kuvvetti. Bu sebeple onun meyil ve muhabbetini celbe bilhassa ehemmiyet verilirdi. Kendisi İstanbul'a geldiği zaman, zât-ı şâhâne prense Boyacıköyü'nde bir yalı vermişti. Müzâyaka zamanlarında muâveneti şitâb ederek iki defa 20 bin altın hediye etmişti. Bu siyâsetle Sırbistan'la Karadağ arasındaki zıddiyet artırılırdı. Sırpların Türkiye siyâsetine karşı vaziyetleri, şikâyetten ziyâde hoşnudluk ifâde ederdi. Bir aralık Balkan ittihadı için müzâkereye girişilmiş; hele Bulgarlar'la bu müzâkere büsbütün ilerliyerek, müstakbel bir harbde Türk ve Bulgar ordularının yekdiğeriyle teşrîk-i mesâi etmeleri

keyfiyeti kâğıt üzerine bile geçmişti... Ancak Dâhiliye Nâzırı Memduh Paşa Hünkâr'a bir jurnal takdîm ederek, Türkiye'nın metbû' ve Bulgaristan'ın tâbî' bir devlet olduğunu, bu iki sıfatın bir ittifak ahidnâmesinde birleşmesi, Bulgar istiklâlinin Devlet-i Aliyye tarafından tanınması mânâsına geleceğinden bahsetmiş ve bu suretle o müzâkereler akîm kalmıştı.

Paşa'nın bu jurnali bir fikr-i zâtî mahsûlü müdür yâhut bir eser-i telkîn ve teşvîk midir, burasını bilmem... Hulâsa Makedonya'daki mevkiimizi muhâfaza için siyâset yollarına mürâcaat edildiği gibi techizât-ı askeriyenin ikmâli lüzûmu da gözönünde bulunduruluyordu. Makedonya meselesinin ehemmiyeti gittikçe arttığında ve işler karıştığında Saîd Paşa mes'ûliyet yükünü atmak yolunu aradı. Âdeti üzere vazîfeden kaçınırdı."

Buradan anlaşıldığı üzere Saîd Paşa'nın istifâsını vermesi ve bunun üzerine resmen azledilmesi, sıkışınca çekilmek âdetinden doğmuş; bunun için Serasker'le zâten mevcut olan ve devam etmekte bulunan ihtilâfını vesîle ittihaz etmiş görünmektedir.

Avlonyalı Ferid Paşa'nın Sadâreti ve Şahsiyeti

Saîd Paşa'dan boşalan sadâret makaamına Avlonyalı Ferid Paşa tâyin edilmiştir (14 Ocak 1903/14 Şevval 1320). Ferid Paşa, Avlonya vücûbundan ve mutasarrıflardan Mustafa Nuri Paşa'nın oğlu olup, 1851/1268 senesinde Yanya'da doğmuştur. Pederi tarafından II. Bâyezîd'in kapdân-ı deryâlarından Köygü Sinan Paşa ahfâdından olduğu, ana cihetinden de Tepedelenli Ali Paşa sülâlesinden bulunduğu rivâyet edilmiştir. Paşa genç yaşında devlet hizmetine girmiş; muhtelif yerlerde tahrîr müdürlükleri ve kaymakamlıklarda bulunmuş; 1880'de Diyârbekir Adliye Müfettişliği'ne 1882'de Mahkeme-i İstinâf Hukuk Âzalığı'na getirilmiştir.1884'te Şûrâ-yı Devlet İstinâf Müdde-i Umûmîliği'ne, 1887'de Adliye Islah Komisyonu Âzalığı'na getirilmiş; nihâyet 1898'de Konya Vâliliği'ne tâyin edilmiştir. Ferid Paşa bu memuriyetinde pek ziyâde bir gayret göstermiş; vilâyetin îmârı için çalışmıştır. Ferid Paşa'yı meşhûr eden ve sadârete kadar yükselmesini temin eden, bu vilâyetteki takdîre şâyân hizmetleridir. Paşa Konya'da bir iptidâî dârülmuâllimîn açtırmış; vilâyet dâhilinde 500 km'lik yol yaptırmış; ziraatin ıslahına çalışmıştır. Beyşehir Gölü'nden yapılan bir sulama tesisi ile 580 bini dönüm arâzinin sulanması da onun zamânında olmuştur. Konya şehrine Çayırbağ suyunu getirtmiş; bunun tevzii için Alâeddin Tepesi'nde büyük bir depo yaptırtmıştır.

Konya'daki Hamîdiye Sanayi Mektebi, Buğday Pazarı, Meram ve Deliklitaş Un Fabrikası, Memleket Hastahânesi'nin genişletilmesi, Âsâr-ı Atîka Müzesi, istasyonla şehir arasındaki geniş cadde onun sa'y-ü gayretiyle vücûda getirilmiştir. Paşa ayrıca evkaafa âit bir çok eserleri tâmir ettirmiş; Belediye Bahçesi, ziraat nümûne tarlası, hayvan ıslah deposu, patates ziraatinin yayılması, ipek istihsâli için dutluklar yetiştirilmesi, halıcılığın inkişâfı için de gayret göstermiştir. Buradaki hizmetleri nazar-ı dikkati celbetmiş; önce Rumeli Vilâyâtı Islah Komisyonu riyâsetine, bilâhare de sadârete nasbedilmiştir.

Tahsin Paşa, onun riyâsete tâyinini "Büyük bir mevkie getirmenin hazırlığı demekti." diye tefsîr etmekte ve Sultan'ın, bilâhare mâbeynci Râgıb Paşa'yı kendisine göndererek "Sadâret tevcîhi hâlinde marzi-i âliye muvâfık hizmet edeceğine dâir sened aldığını" yazmaktadır. Aynı müellif "Sultan Hamîd, bu kabîl senedler, taahhütler, imzâlarla bir adamın râbıtasının temin edileceği zehâbını taşırdı. Ferid Paşa'nın mâhiyetini bilenler, kendisinin sadâret sandalyasına oturmak için bir değil, binbir sened imzâlamakta bir dakîka tereddüt etmiyeceğini takdîr ederler." mütâlaasını ileri sürmekte; "Hulâsa, ferdâsı gün Ferid Paşa'ya sadâret tevcîh ve Nişantaşı'ndaki Cevad Paşa Konağı ikaametine tahsîs olundu." demektedir.

Ali Fuad Bey'in Ferid Paşa'ya âit makaalesinde onun "Mâbeynci İzzet Paşa ile Şûrâ-yı Devlet âzalığı esnâsında araları bozuk olduğunu, bu sebeple rakîbi olan başkâtib Tahsin Paşa'ya hulûl ettiğini, anın sevkiyle sadârete nasbolunduğunu" yazmaktadır. Tahsin Paşa ise *Yıldız Hâtıraları*'nda daha evvelki münâferetini tasdîk etmekte, "Ancak, Ferid Paşa sadrâzam olduktan sonra sarayda tutunduğu el, İzzet Paşa olmuştur." demekte, bu hâle "bir çok kimsenin hayret ettiğini" fakat "yeni sadrâzamın ahlâkını bilenlerin, müteaccib olmadığını" yazmaktadır. Tahsin Paşa "Bilhassa Konya Mevlevî Dergâhı Şeyhinin tarassud-ı ahvâli husûsunda gösterdiği dikkat ve ihtimâm, vesîle-i ikbâli olmuştur." gibi kabûlü mümkün görülmeyen bir kanaat ileri sürmekte, bilâhare de "Konya Vâlisi iken, Anadolu şimendifer hattı münâsebetiyle Alman sefîri Baron Marshall'in gözüne girmeğe çalıştığını, elçinin huzûr-ı şâhânede Ferid Paşa'yı medhettiğini", sadârete getirilişinde bunun da dahli olduğunu anlatmaktadır. Mâbeyn Başkâtibi'ne göre "Ferid Paşa, sadâret makaamı ile hiç mütenâsib olmıyacak derecede dedikoducudur; herkesin ahvâl-i husûsiyesiyle uğraşır ve karıştırıcılıktan bir zevk-i mahsûs duyar; gümrük resmine yüzde üç zam mukaabilinde gümrüklerimize ecnebî kontrolü vaz'ı ve istiklâl-i devletin mühim bir darbeye uğraması da onun zamânına müsâdiftir. Rumeli Müfettiş-i Umûmîsi Hüseyin Hilmi Paşa'nın muvaffakıyetsizliği için onun iş'ârâtını kasden te'hîre uğratmaktadır; sadâreti haylî de-

vam etmesine rağmen devlet işlerinde hiç bir dirâyet ve faaliyet gösterememiştir; Hünkâr'a karşı tabasbuskârâne bir itaatla hareket ettiği halde, şuna buna sarayın aleyhinde bulunmakta, işlerin fenâlığından, jurnalciliğin mazarratından şikâyet edip durmaktadır; bir müddet sonra Pâdişah da sadrâzamının devlet işleri noktasından bir kıymeti olmadığını anlamıştır. Ferid Paşa mühim bir devlet işine âit herhangi bir tezkerenin altına imzâsını attığı zaman değil, âdî zâbıta kabîlinden bir jurnale imzâ koyduğu zaman hakîkî hüviyetini göstermektedir; büyük gayretlerle iltizam ettiği mesâilden biri de Tevhîd-i Düyûn projesidir, fakat Hünkâr, Osmanlı Bankası ve Düyûn-ı Umûmiye meclisinin de çok harâretle arzu ettikleri bu tasavvuru kabule yanaşmamış ve Ferid Paşa'nın hadsiz hesapsız mâruzâtını akîm bırakmıştır."

Tahsin Paşa'nın Ferid Paşa hakkındaki bu mütâlaa ve tavsiflerini haklı ve bîtaraf addetmenin imkânı yoktur. Ali Fuad Bey'e göre bunun sebebi "Daha önce tab'an muhteriz ve ihtiyatkâr olan Tahsin Paşa'ya hulûl eden Sadrâzamın, bir müddet sonra 'Daha cesur ve cür'etkâr olan rakîbi İzzet Paşa'ya temâyül' eylemesidir." İbnülemîn de, Ferid Paşa'nın dâmâdı Halîl Paşa'dan naklen "Tahsin Paşa'nın bir düziye, kendi menfaatine âit bir takım işleri teklîf ettiğini, bâzı mensûbînini sık sık tavsiye ettiğini, bunlar Ferid Paşa'nın hoşuna gitmediği için aralarının açıldığını" yazmaktadır. İşte bu sebeple Mâbeyn Başkâtibi'nin Ferid Paşa hakkındaki mütâlaalarını doğru kabul etmenin imkânı yoktur.

Ferid Paşa-zâde Celâleddin Paşa'nın, *Madalyonun Tersi* nâmıyle neşredilen hâtıra kılıklı mahfûzât kırıntılarına nazaran, Pâdişah kendisinin Avlonyalı oluşundan bahsederek "Devletin Arnavut tebeasından çok iyilikler gördüğünü" dile getirmiştir. Paşa'nın sadârete getirilişinde onun Alman politikasına mütemâyil olması kadar, Arnavut asıllı bulunmasınm da dahli olduğu, Rumeli'nin en mühim müslüman unsurlarından biri olan Arnavutlar'ı tatmîn maksadı güdüldüğü de tahmîn edilebilir. Sultan Hamîd zamanında da sadrâzamların tâyininde, hâricî politikanın arzettiği istikaamet nazardan uzak tutulmamış ve buna göre hareket etmek isâbetli görülmüştür. Nitekim Ali Fuad Bey "Ferid Paşa'nın Almanya ve Avusturya politikasına istinad ettiğini, Pâdişah'ın bu politikayı iltizam buyurduğunu, Arnavut olmasından dolayı, orada tahrîkât icrâ eyler endîşesiyle azline gidilmemiş olmasının melhûz olduğunu" yazmaktadır. İbnülemîn de dâmâdı Halîl Paşa'dan naklen, Ferid Paşa'nın hâricî siyâsetteki davranışını şöyle anlatmaktadır:

"Paşa, sadârete gelmezden çok evvel Almanya ve müttefiki olan Avusturya politikası yerleşmiş idi. Bunu tebdîlene iktidarı, ne de lüzûm vardı. Pâdişah, bilhassa Almanya politikasına muhib ve İngiltere politi-

kasından müctenib olduğu gibi Paşa da Almanya politikasını mürevvic olduğundan, İngilizler ondan hoşnûd değildiler."

Aynı müellif, Mısır Fevkalâde Komiseri Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'nın Akabe meselesi dolayısiyle yazdığı bir arîzada, Lord Cromer'in Mısır Hâriciye Nâzırı Batros Paşa'ya "Teessüf ederim, hâlâ şu Arnavud'u def' ettirip, Memduh Paşa'yı o makaama getiremedim." yollu rivâyetini zikretmekte ve Dâhiliye vekili olan "Memduh Paşa'nın makaam-ı sadârete getirilmesinin İngiliz menâfiini iltizam etmesinden ileri geldiğini, Ferid Paşa'nın makaamda bırakılmasına da bunun sebep olduğunu" yazmaktadır. Aynı müellif dâmâd Şerîf Paşa'nın kendisine yazdığı bir mektupta, Şûrâ-yı Devlet Tanzîmât Dâiresi âzası olan dayısı İzzeddin Bey'in Ferid Paşa'nın sadârete getirilişini 'Kıyâmet alâmeti' diye tavsîf ederek, Pâdişah'ın kendisine "Ferid Bey bir vechile şâyân-ı i'timâd değildir; bir nişan almak için ecnebî sefâretlere câsusluk eder, ana kat'a i'timâd etmesin." yolunda irâde teblîğ ettirdiğini kaydetmektedir. Müslüman olsalar bile, gayr-ı Türk unsurların târih boyunca hıyânetine kaail olan ve bunu bir ön-fikir olarak kabul edip istidlâllerde bulunan İsmâil Hâmi Bey ise, Ferid Paşa'nın "Gençliğinden beri Arnavud milliyetçisi olduğu" ithamında bulunmaktadır.

Paşa hakkındaki bu fikirler II. Meşrutiyet'in ilânından sonra daha da karışık bir hal almakta, birbiriyle pek zıt olan tavsiflere kadar uzanmaktadır. Siyasî telkinler dolayısiyle, dâmâdlarından Rumbeyoğlu Fahrüddin Bey ile Halil Paşa "Onun meşrûtiyet ve hürriyet taraftarı olduğunu" iddia etmekte, Üsküb meb'ûsu Saîd Efendi de Meb'ûsan Meclisi'nde cereyan eden bir münâkaşada, Firzovik toplantısında İpek ve Yakova kazâları esnâfıyle sadrâzamı telgraf başına dâvet ederek meşrûtiyet istediklerini, onun da Arnavudça "Fot mir peto potu=Hayırdır, sebât ediniz." dediğini ifâde etmektedir. Bunlara göre Ferid Paşa meşrutiyet taraftarıdır. Diğer bâzılarına göre ise Ferid Paşa "Hâtemü's-sudûri'l-istibdâddır."; "Hürriyet ve meşrûtiyetin muârızı olduğu" gibi "Ahrârı ta'zîb ve tağrîb" etmiştir.

Bu birbirine zıt görüş ve kanaatler, siyasî rejimin değişmesinden kaynaklanmış görünmektedir. Bu sebeple Paşa'nın sadâretinde Pâdişah'ın emirlerine itaatkâr ve makaam-ı saltanata sâdık olduğu, hürriyet ve meşrûtiyetin memlekette tatbîkinin büyük mahzurlar doğuracağı kanaatinde bulunduğu söylenebilir. Nitekim Ali Fuad Bey Meclis'in yeniden açılmasından sonra bâzı meb'ûsların vükelâ katında müsteşar tâyin edilmesi gibi bir teklîfte bulunulduğunu, o sırada Dâhiliye Nâzırı olan Ferid Paşa'nın buna şiddetle itiraz ettiği için kabul edilmediğini; Paşa'nın ertesi gün bir arkadaşına bundan bahisle "Nasıl, dün iyi yapmadım mı? Topunun ağızlarına..." dediğini, bu sö-

zün İttihatçı reîslerince duyulduğu için istifâsı teklîf edilerek, yerine Tal'ât Bey'in getirildiğini yazmaktadır.

Rıza Nur da *Hâtırat*'ında:

"Ferid Paşa Avlonyalı idi. Arnavut olduğunu söylerdi; fakat asıl ataları Konyalı imiş; demek oradan gitme Türkler'dendir. Zekî idi, çok zengindi. Avlonya'da da emlâki vardı. Meclis'in ilk devrelerinde tanıdım. İttihatçıların aleyhinde idi; beni sever görünüyordu. Rast geldikçe beni ayakta tutar; İttihatçılar aleyhine söylerdi. Bâzı fikirleri bana ilhâm etmek istediğini anlardım. Ağzı da pek pisti. İttihatçılar'a 'puştlar' diye başlardı. Bir gün beni evine çağırdı. İttihatçılar bu muhteşem konağı onun elinden almak istiyorlardı. Küplere binmişti. Beni kütüphânesine aldı, bir çok söyledi. İzin isteyip kalktım. Dedi ki 'Sana hediye vereyim.'. Tuhafıma gitti, neden icâbetti diyordum; durdum, Kitaplarının arasından el kadar en âdî kâğıddan bir bloknot defteri verdi. Hayret ettim. Fakat 'Mersi.' deyip çıktım. Bunun kıymeti on para idi. Bana her rastgelişinde de iki hikâyesi vardı. İttihatçılar'a küfür ve onlar aleyhine yapılmasını gönlü istediği fikirleri bana vermek. Bir de şu suâl: 'Sen ayda ne bozarsın?' Yâni onun ıstılahınca 'Ayda ne kadar masraf edersin.' demektir. Bundan sıkılırdım. Bir de fenâ âdeti, ayak üstünde iki saat tıraş ederdi. Bu da yorucu bir şeydi. Bir gün dedim şu adama bir şey yapayım ki, bana rastgeldikçe kaçsın. Hâlini öğrenmiştim; pek cimriydi. İşte elinden kurtulmak için bu güzel bir vâsıta idi. Bir gün yine Karaköy'de rastladı. Kemâ-fî's-sâbık başladı. Bir saat dinletti. Zoru elinden konağı alınıyormuş, bu sebeple İttihatçılara bir şey yapmak lâzımmış; beni buna teşvik ediyor. Dedim 'Paşa, yapalım; ancak bu işler paraya mütevakkıf; siz de bu ciheti taahhüd buyurun!' Derhal Allahaısmarladık'ı bastırdı gitti. Gidiş o gidiştir. Bir daha rast geldikçe görmemezliğe gelirdi, ben de güle güle yanından geçer oldum."

demektedir.

Görüp İşittiklerim müellifi Ali Fuad Bey, Sultan Hamîd'in hal'inden sonra Tevfîk Paşa kabînesine istifâ teklîf edildiğini, meclis-i vükelâda Abdurrahman Şeref Efendi'nin "Bu adamlar genç ve heveskârdırlar; mevki-i iktidara gelmek istiyorlar; biz gidelim onlar gelsinler de heveslerini alsınlar." demesi üzerine, Ferid Paşa'nın elini kalbinin üstüne koyarak "Abdurrahman Efendi, Abdurrahmân Efendi, sen buradakini (yâni kalbindekini) söylemiyorsun, biz çekilelim ammâ memleketi kimin eline bırakacağız?" dediğini kaydetmektedir. Bundan anlaşıldığına göre Paşa sözünü sakınmamakta, İtti-

hatçılar'a memleket teslîm edilemiyeceğine kaani bulunmaktadır. İbnülemîn, Ferid Paşa'nın bu husustaki bir fıkrasını da dâmâdı Halîl Paşa'dan nakletmiştir, Paşa dermiş ki: "Bizim devletin idâresi Langa'daki bostan dolaplarına benzer. O dolapları bizim gibi lağar beygirler döndürürler. Çıkan suyun bir kısmı yine o kuyuya dökülür; bir kısmı da bostan sulamağa yetişirdi. Hükûmette inkılâb oldu. Dolap yine o dolap. Fakat bu defa hergeleler döndürmeğe başladılar. O kadar döndürdüler ki, ne dolap kaldı, ne bostan."

Paşa'nın İttihatçılar'a karşı takındığı tavır ve onların akıldan uzak politikalarını tasvîb etmemesi, her halde tenkîd değil, takdîr edilecek husûsiyetlerindendir. Ali Fuad Bey *Servet-i Fünûn*'daki makalelerinde Paşa'yı şu suretle tavsîf ve târif etmektedir:

> *"Ferid Paşa'da iki sıfat-ı mütebâyine bâriz bir surette tecellî eyliyerek, meziyâtı da nekaayisi de göze çarpacak derecede idi. Kendisi hilkaten zekî, hâfızası kavî, karîhası vâsi olup, lisanı düzgün olmamakla berâber, cerbeze-i nutkiyeye mâlik, mesâlih-i devleti müdrik, vazîfesinde faal ve cesûr idi. Fransız ve Rum lisanlarını serbest tekellüm ederdi. Ma'lûmât-ı cedîdeyi de hâiz idi. Her ne kadar hatâdan sâlim değil ise de Türkçe'yi dahi suhûletle yazardı. Zaman-ı sadâretinde iltizam-ı istikaamet edip me'murînden irtikâb ve hafiyelik ile şöhret alanları tâkip ve erbâb-ı istikaameti lisânen olsun tatyîb ederdi. Bu hasâisine mukaabil olan nekaayisine gelince, hazm-ı nefse ve ketm-i hissiyâta gayr-i kaadir idi. Lisanı perhizsiz ve hayat-ı husûsiye ve resmiyesinde geçimsiz olup, akrânıyla ve hattâ mâdunuyla uğraşmaktan hâli kalmaz idi. Muhâtabiyle dâima senli benli konuşurdu. Tab'an mümsik olduğundan, idâre-i umûr-ı devlette de iltizam-ı imsak ve tasarruf ile menâfi-i hazîneyi muhâfaza etmek isterdi. Fakat bu hususta esâsât ile değil, fürûât ile uğraşırdı; gösteriş ve tefâhuru severdi."*

Ferid Paşa'nın Arnavut oluşu, hakkında bâzı ithamların ve yakıştırmaların da çıkmasına sebep olmuştur. İbnülemîn, 'İyi bir âdemdi" diye tavsif ettiği, *Mesnevî-i Ma'nevî*'nin birinci cildini şerhetmiş olan Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Âbidîn Paşa'nın Pâdişah'a takdîm ettiği arîzanın bir kısmını neşretmiştir. Bunda "Kâtib-i sâni Arab İzzet Paşa ile Sadr-ı âzam Ferid Paşa'nın en birinci emelleri milyonlarca lira kazanmak ve biri Arabistan'da ve diğeri Arnavutluk'ta prens olmaktır." yolunda bir cümle dahi kullanılmaktadır. Bunun doğru olması ihtimal dâhilinde bile değildir. Nitekim aynı müverrih, dâmâdı Fahreddin Bey'den naklen "Ferid Paşa'nın İttihatçılar'la uyuşamadığı için Avrupa'ya çekildiğini, Balkan Harbi'nden sonra Arnavut Prensi olan Vid'in, Paşa'ya başvekillik teklîf ettiğini, onun ise Devlet-i Aliyye-i Osmaniye gibi

bir azîm hükûmetin makaam-ı sadâretinde bulunduktan sonra, onun eczâsından bulunan bir prensliğin başvekâletini kabul edemiyeceğini bildirdiğini" kaydetmektedir. Paşa'nın bu nâbecâ teklîfi lisân-ı münâsible reddettiği anlaşılmakta, hakkındaki asılsız ve boş iddialara da susturucu bir cevap vermiş bulunmaktadır. Oğlu Celâleddin Paşa da hâtıralarında, Balkan mağlûbiyetinden sonra Avusturya-Macaristan sefîri Marki Pallavicini'ye, Viyana'nın Balkanlar'daki rolünü unutmuş göründüğünü, Arnavutluk'un Türkiye ile hem-hudûd olmasının elzem olduğunu söylediğini, elçinin kendisinden Arnavut hükûmetinin başına geçmesini isteyince de, şiddetle başını sallıyarak 'Bu olmaz Marki cenâbları, ben bir Osmanlı devlet adamıyım, kaderimi bu memlekete bağlamış bulunuyorum; Arnavutluk'ta çalışmam." diye cevap verdiğini yazmaktadır. Yine aynı kitapta, pederi Ferid Paşa'nın devlete ve pâdişahına sadâkati dile getirilmekte, Arnavutlar arasında Türk sevgisinin çok köklü olduğu belirtilmekte, yakın zamanlara kadar oraya giden Türk sefîrlerinin arabada sallanan bayrağının, Arnavutlarca mukaddes bir vedîa gibi gözyaşlarıyla öpüldüğü anlatılmaktadır.

Bütün bunlar Ferid Paşa'nın devletine ve pâdişahına sâdık bir idâreci olduğunu göstermekte, hakkındaki ithamların tamâmen yersiz ve mânâsız olduğunu ortaya koymaktadır. Paşa İttihatçılar'la geçinemediği için, önce Mısır'a gitmiş; kalb hastalığı şiddetlendiğinden İtalya'da San Remo'da tedâvî edilmiş ve nihâyet 1914/1333'te burada vefat etmiştir. Cenâzesi Avlonya'da toprağa verilmiştir.